115.660

PRVA PROLETERSKA

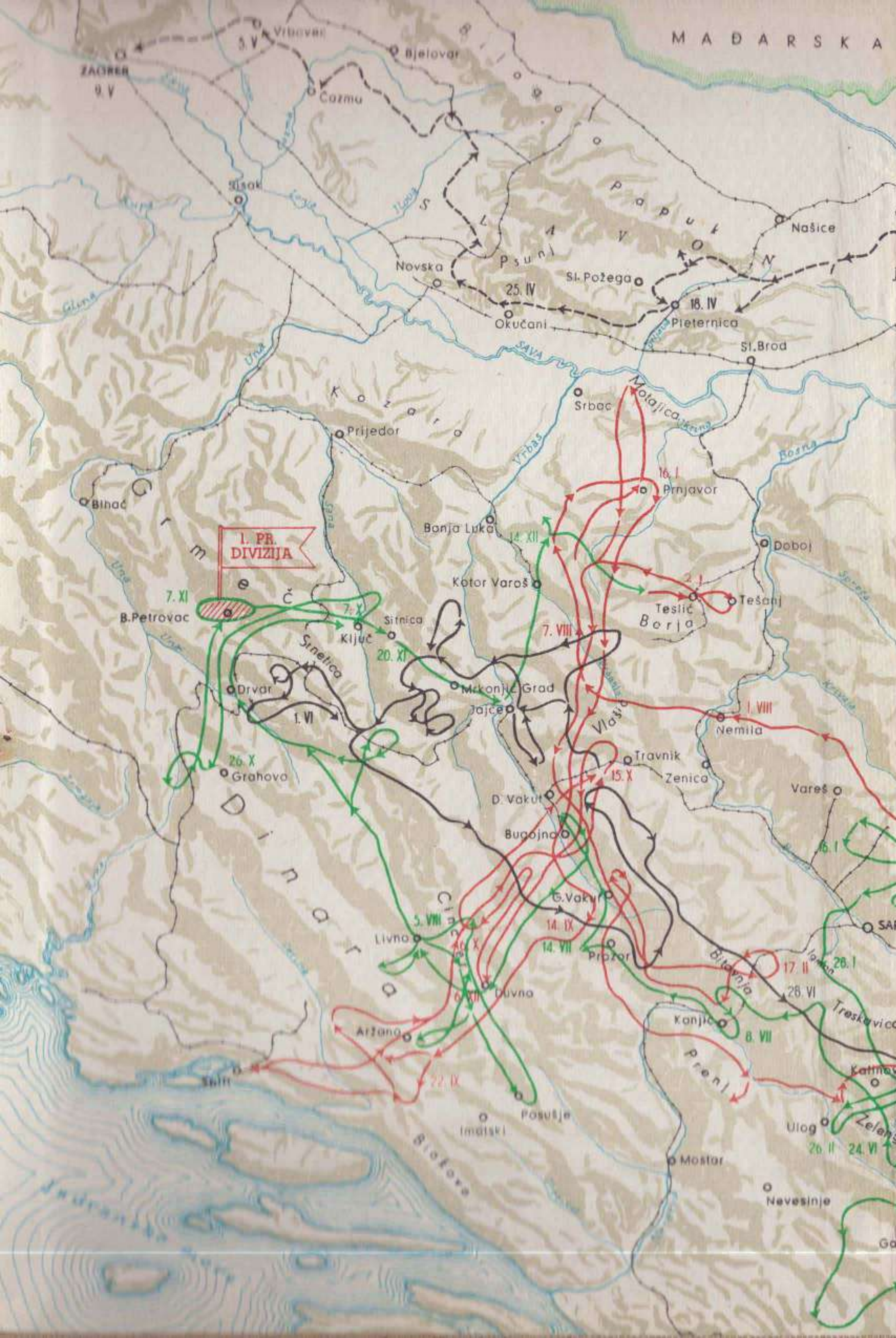

MAĐARSKA
Zagreb
9. V
5. V
Vrbovec
Bjelovar
Čazma
Bilo gora
Sisak
Kupa
Lonja
Ilova
Česma
SLAVONIJA
Papuk
Psunj
Novska
Sl. Požega
Našice
25. IV
18. IV
Okučani
Pleternica
Sl. Brod
SAVA
Glina
Una
Kozara
Motajica
Srbac
Prijedor
Vrbas
Bosna
Grmeč
Bihać
16. I
Prnjavor
Banja Luka
14. XII
Doboj
1. PR. DIVIZIJA
7. XI
B.Petrovac
7. X
Sitnica
Ključ
Kotor Varoš
2. I
Teslić
Tešanj
Borja
7. VIII
20. XI
Srnetica
Drvar
Mrkonjić Grad
Jajce
1. VI
Vlašić
1. VIII
Nemila
26. X
Grahovo
Travnik
15. X
Zenica
Vareš
D. Vakuf
Bugojno
Dinara
16. I
G. Vakuf
Cincar
5. VIII
Livno
14. IX
16. X
14. VII
Prozor
Bitovnja
17. II
26. I
28. VI
6. XII
Duvno
Konjic
Treskavica
Aržano
8. VII
Prenj
Split
22. IX
Kalinovik
Posušje
Imotski
Ulog
Zelengora
26. II
24. VI
Mostar
Biokovo
Nevesinje
Jadransko

BORBENI PUT 1. PROLETERSKE BRIGADE
22. XII 1941. – 9. V 1945.

PRVA PROLETERSKA

KNJIGA PRVA

BIBLIOTEKA „IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA“

KNJIGA ČETRDESET ŠESTA

POSEBNA IZDANJA

KNJIGA DEVETNAESTA

UREĐIVAČKI ODBOR BIBLIOTEKE

Petar BRAJOVIĆ, Milinko ĐUROVIĆ, Veljko KOVAČEVIĆ, Viktor KUČAN, Nikola LJUBIČIĆ, Petar MATIĆ, Branko PEROVIĆ, Franc POGLAJEN, Svetislav SAVKOVIĆ

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA „VOJNO DELO“

INICIJATIVNI ODBOR

Branislav BARJAKTAREVIĆ, Božo BOŽOVIĆ, Savo BURIĆ, Momčilo DUGALIĆ, Miladin IVANOVIĆ, Pavle JAKŠIĆ, Mirko JOVANOVIĆ, Vlado KOVAČEVIĆ, Danilo LEKIĆ, Đuro LONČAREVIĆ, Vojin LUKIĆ, Nikola LJUBIČIĆ, Veljko MILADINOVIĆ, Miloje MILOJEVIĆ, Čedomir MINDEROVIĆ, Raja NEDELJKOVIĆ, Koča POPOVIĆ, Vlado ŠĆEKIĆ, Mijalko TODOROVIĆ, Dunja VLAHOVIĆ

REDAKCIJA

Milosav BOJIĆ, Branislav BOŽOVIĆ, Pero DAMJANOVIĆ, Koča JONČIĆ, Mirko JOVANOVIĆ, Mišo LEKOVIĆ, Veljko MILADINOVIĆ, Andreja MILANOVIĆ, Čedomir MINDEROVIĆ, Milisav NIKIĆ, Mirko NOVOVIĆ, Jovan PEJKOVIĆ Keza, Radonja VEŠOVIĆ, Jovan VUJOŠEVIĆ Lola, Radomir VUJOŠEVIĆ Ljaka, Đoko VUKIĆEVIĆ

UREDNICI

Milosav BOJIĆ, Koča JONČIĆ, Veljko MILADINOVIĆ

RECENZENT

Milinko ĐUROVIĆ

115.660.

PRVA PROLETERSKA

KNJIGA PRVA

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA „VOJNO DELO“
BEOGRAD 1963.

BATALJONSKE REDAKCIJE

PRVI BATALJON

Gojko ĐUKIĆ, Drago NIKOLIĆ, Mirko NOVOVIĆ, Radonja VEŠOVIĆ, Đoko VUKIĆEVIĆ

DRUGI BATALJON

Jovan VUJOŠEVIĆ Lola, Radomir VUJOŠEVIĆ Ljaka

TREĆI BATALJON

Mirko JOVANOVIĆ, Andreja MILANOVIĆ, Jovan PEJKOVIĆ Keza, Lazar SAVIĆEVIĆ

ČETVRTI BATALJON

Blagoje BOGAVAC, Branislav BOŽOVIĆ, Dušan DOZET, Momčilo DUGALIĆ, Koča JONČIĆ, Momir LEKIĆ, Živorad MIHAJLOVIĆ, Milan SIMOVIĆ

PETI BATALJON

Pero DAMJANOVIĆ, Nikola LJUBIČIĆ

ŠESTI BATALJON

Milosav BOJIĆ, Miladin IVANOVIĆ, Čedomir MINDEROVIĆ

SPISKOVE BORACA SREDILI

Uroš BAJIĆ, Pero DAMJANOVIĆ, Branislav JANJIĆ, Koča JONČIĆ, Milivoje KATIĆ, Olga KOJADINOVIĆ, Jovan PEJKOVIĆ Keza, Simo SIMOVIĆ, Jovan VUJOŠEVIĆ Lola, Radomir VUJOŠEVIĆ Ljaka, Đoko VUKIĆEVIĆ

TEKST REDIGOVALI

Slobodan BRAJOVIĆ, Pero DAMJANOVIĆ, Đuro ĐURAŠKOVIĆ, Aleksa IVANOVIĆ, Radivoje JOVANOVIĆ, Dragan MARKOVIĆ, Čedomir MINDEROVIĆ, Jovan VUJOŠEVIĆ Lola

ISTORIOGRAFSKI REDAKTOR

Mišo LEKOVIĆ

Omot

Petar LUBARDA

Oprema

Dido DEMAJO

Zaglavlja

Milivoj GRUJIĆ *Elim*

Vinjete

Đorđe ANDREJEVIĆ KUN, Antun AUGUSTINČIĆ, Danilo BOŠKOVIĆ, Marjan DETONI, Pivo KARAMATIJEVIĆ, Borko LAZESKI, France MIHELIČ, Franjo MRAZ, Ismet MUJEZINOVIĆ, Zlatko PRICA, Branko ŠOTRA, Ivan ŠUBIĆ, Drago VIDMAR

Zamisao da se napiše knjiga o 1. proleterskoj brigadi bila je više puta predmet razgovora u susretima njenih boraca. Ostvarivanju te zamisli prišlo se, međutim, prilikom priprema za proslavu dvadesetogodišnjice našeg oslobodilačkog rata, revolucije i stvaranja brigade.

Ratni put 1. proleterske, kao i ostalih jedinica Narodnooslobodilačke vojske, ispunjen je neprekidnim borbama i marševima, intenzivnim radom na jačanju vlastitih redova, raznovrsnim oblicima političkog delovanja u narodu — po mnogim mestima kroz koja je Prva prolazila; bio je ispunjen pobedama nad neprijateljima i nezaboravnim nenadoknadivim žrtvama. Pisanih dokumenata o tim zbivanjima je relativno malo. Mnogi su ostali zabeleženi samo u sećanjima preživelih boraca. Baš zbog toga su oni osećali obavezu da zabeleže sećanja i da, koliko je to moguće, stvore makar i nepotpunu predstavu o tome kako se u tim teškim danima borilo za slobodu naroda Jugoslavije, za njihovu bolju i sretniju budućnost.

Stvaranju knjige je prethodilo mnoštvo sastanaka bataljonskih redakcija i grupa po četama i jedinicama da se uskladi tematika, način pisanja, način prikupljanja dokumenata i da se izvrši podela zadataka među autorima. Zahvaljujući takvom prethodnom radu i zalaganju mnogih drugova, i van inicijativnog odbora i redakcija, bilo je moguće angažovati oko 200 saradnika na stvaranju knjige.

Sada, kada je rad na štampanju knjige pri kraju, kada se može sigurnije suditi sa koliko je uspeha satkana predstava o brigadi pojedinačnim kazivanjem njenih boraca, mogu se zapaziti i izvesni nedostaci, praznine, može se reći da ima nedovoljno obrađivanih događaja ili ličnosti, pa i izvesnih ponavljanja, premda je njih, istina, bilo teško izbeći.

Ovom knjigom nije se moglo reći sve, a naročito se nije htelo utvrđivati uloga brigade u celini i u pojedinim značajnim borbama ili političkim pothvatima u kojima je ona učestvovala tokom rata. To je posao koji stoji pred istoričarima, ako to već nije učinjeno. Ali oni koji su bilo na koji način sudelovali u stvaranju knjige radili su s takvim željama i namerama, da napisano posluži kao građa istoričarima i da to bude u isto vreme, svedočanstvo kazano na neposredan način, svedočanstvo koje neće izgubiti obeležja ličnog doživljaja.

Stoga je poklonjena velika pažnja proveravanju istorijskih podataka. Redakcija se trudila da u prilozima proveri i utvrdi, koliko je god to bilo moguće, tačnost datuma, naziva mesta, jedinica i imena ličnosti, da proveri podatke o našim i neprijateljevim snagama, i t.sl.

U knjizi je objavljen manji broj naših dokumenata da bi se popunila izvesna praznina u pojedinim poglavljima; oni treba da ilustruju odnosno potkrepe pojedine događaje i ocene.

Posebno je objavljen, na kraju prve knjige, spisak boraca prvog sastava brigade, sa osnovnim podacima.

Međutim, spisak svih boraca koji su se u toku narodnooslobodilačkog rata borili u redovima 1. proleterske, nije bilo moguće sačiniti. Nastojeći da makar koliko umanji ovaj nedostatak, redakcija je u registru imena ličnosti koje se u napisima pominju, a u redove brigade su stupili kasnije, posle njenog formiranja, dala one podatke do kojih se ovom prilikom moglo doći.

Redakcija smatra svojom dužnošću da ponovo istakne zalaganje i pomoć drugova iz svih bataljonskih redakcija. Veliku pomoć su pružili recenzenti i redaktori koji su svojim primedbama, napomenama i radom na tekstu znatno doprineli kvalitetu knjige.

Republička izvršna veća i opštinski narodni odbori sa čijih su teritorija poticale prve jedinice brigade i izvestan broj radnih kolektiva sa područja tih komuna pružili su znatnu materijalnu pomoć i zahvaljujući tome ovaj obimni posao je mogao uspešnije da se izvrši. Svima onima koji su doprineli da ova knjiga bude predstavljena čitaocima, redakcija i ovim putem izražava najtopliju zahvalnost.

Na kraju treba reći da ovim izdanjem nije ni približno iscrpen životopis brigade. Postoji mogućnost, pa i potreba, da ne kažemo i obaveza, da se radi na daljem sređivanju i objavljivanju novog materijala, kako bi se popunile sve one praznine o kojima je bilo reči.

24. novembra 1962. g. *REDAKCIONI ODBOR*

Objavljivanje ove knjige, u kojoj pripadnici Prve proleterske brigade iznose svoja sjećanja na život i herojske borbene podvige njenih boraca, ima poseban značaj kako za historiju oslobodilačke borbe naših naroda uopšte tako i za historijat stvaranja naše narodne armije.

Za vrijeme krvavih fašističkih orgija Hitlera i Musolinija, u stravičnom mraku koji se nadvio nad čitavu Evropu, ovdje, u okupiranoj i rasparčanoj Jugoslaviji, rađala se prva regularna jedinica naše Narodnooslobodilačke vojske. Ko su bili njeni prvi borci? To su bili radnici, školska omladina i seljaci iz Beograda i okoline, iz Kragujevca, Kraljeva, Užica, Čačka, Valjeva, iz Sandžaka, Crne Gore i drugih krajeva Jugoslavije. Ti su borci od formiranja Prve proleterske brigade pa do kraja rata prešli težak i krvav borbeni put.

Oni su i do Ruda već bili prekaljeni u okršajima i borbama sa okupatorima i izdajničkim četnicima i nedićevcima, kod Valjeva, Šapca, Užica, Kraljeva, Užičke Požege, Gornjeg Milanovca, u Crnoj Gori i drugdje. Svaka puška, svaki mitraljez, svaka ručna granata i drugo oružje s kojim su ovi borci došli u Prvu proletersku brigadu bili su oteti od okupatora i krvlju plaćeni.

Od takvog materijala, od takvih ljudi, i sa takvim borbenim tradicijama iskovana je nekoliko mjeseci docnije i Druga proleterska brigada. Kasnije su se na isti način rađale, razvijale i kroz borbu prekaljivale desetine i desetine novih proleterskih, udarnih i drugih brigada. Tako je rasla i prekaljivala se u borbi sa mnogobrojnim divizijama okupatora i domaćih izdajnika čitava naša Narodnooslobodilačka vojska.

lpak, prvenac naše armije, Prva proleterska brigada, ima naročiti značaj za razvoj naše Narodnooslobodilačke vojske. Ona je formirana 1941. godine, nekoliko mjeseci poslije ustanka u Srbiji. Za vrijeme tih nekoliko mjeseci, borci partizanskih odreda i bataljona, pod rukovodstvom Komunističke partije, preko vojnih i političkih rukovodilaca, stekli su u neprekidnim bitkama ne samo borbeno iskustvo već i političko vaspitanje. Oni su postali svjesni da njihov zadatak nije više u tome da brane samo svoja ognjišta u svojim krajevima i bližoj okolini, već da moraju dati primjer za opštejugoslovensku borbu naroda protiv okupatora i domaćih izdajnika. Oni su shvatili da u toj borbi moraju biti nosioci bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije, koje su protivnarodni režimi svojom politikom u toku dvadeset godina razjedinjavali i tako doveli do bratoubilačke borbe, što su okupatori vješto iskorišćavali za postizanje svojih ciljeva.

Dvadeset drugog decembra 1941. godine, na trgu malog mjesta Rudo postrojilo se oko hiljadu boraca od šesnaest do pedeset i više godina života. Gledao sam pred sobom već sijede prekaljene ratnike i pokraj njih omladince i omladinke, među kojima su mnogi još bili djeca. Govorio sam im o tome zašto stvaramo ovu proletersku jedinicu i kakvi moraju biti njeni borci, govorio sam im o ulozi koju će ona imati i o teškim borbama koje nam predstoje, o sigurnoj pobjedi nad okupatorima i domaćim izdajnicima i o srećnijoj budućnosti koja očekuje naše narode — o ciljevima za čije postignuće ne smijemo žaliti nikakvih žrtava.

U očima i na licima svih boraca vidio sam odlučnost za borbu i ogromno povjerenje u našu partiju, koja je organizovala i vodila tu borbu. U isto vrijeme, kod mnogih sam više osjetio nego vidio tugu i brigu za onima koji su ostali u njihovom zavičaju. Mi smo se morali pod borbom povlačiti, a mnogi su ostavili svoje roditelje i porodice kojima je prijetila opasnost od represalija okupatora i četnika. Nešto slično sam i sâm osjećao, jer sam bio svjestan velike odgovornosti pred svim tim dragim borcima, mladim i starim, koji su dobrovoljno pošli u nepoznate krajeve i borbe.

Mnogo puta, kad sam poslije većih borbi susretao Prvu proletersku brigadu, srce mi se stezalo kad u redovima boraca ne bih vidio neka od poznatih lica. Na njihova mjesta dolazili su sve novi i novi borci iz drugih krajeva. U četvorogodišnjoj borbi, na mnogim bojištima, Prva proleterska brigada dala je preko sedam hiljada života. Ali neprijatelj je to osmostruko platio, jer su hrabrost boraca i borbeni i moralni kvaliteti Prve proleterske brigade bili na velikoj visini. Zato je ona bila veoma omiljena ne samo u svim jedinicama Narodnooslobodilačke vojske već i u narodu, svuda gdje se pojavila. Izgrađujući se u procesu borbe vojnički i politički, brigada je bila veoma efikasna škola kadrova. Ona je dala mnogobrojne vojne i političke rukovodioce za druge naše ratne jedinice. Ona je, pored toga, veoma savjesno politički djelovala i među stanovništvom, šireći neumorno ideje o ciljevima naše narodnooslobodilačke borbe, a u prvom redu o ostvarenju čvrstog bratstva i jedinstva naroda — koje je značilo ne samo garantiju za uspješnu borbu protiv okupatora nego i neophodan uslov za stvaranje nove, snažne i jedinstvene Jugoslavije.

Neka sjećanja na slavan borbeni put Prve proleterske brigade, iznesena u ovoj knjizi, posluže mladim generacijama kao primjer ljubavi i vjernosti idealima koji su danas već ostvareni, a za koje su položile svoje živote stotine hiljada najboljih sinova naše zemlje.

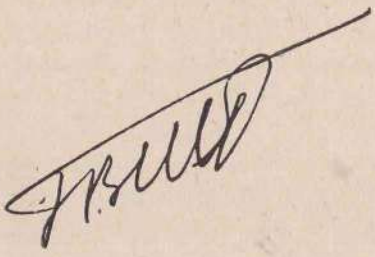

PO ODOBRENJU CENTRALNOG KOMITETA KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE, VRHOVNI ŠTAB NARODNOOSLOBODILAČKIH PARTIZANSKIH ODREDA JUGOSLAVIJE FORMIRAO JE, OD NEKIH DELOVA NAJBOLJIH PARTIZANSKIH JEDINICA

PRVU PROLETERSKU NARODNOOSLOBODILAČKU UDARNU BRIGADU

U SASTAV TE BRIGADE ULAZE SVE NARODNOSTI JUGOSLAVIJE, JER ĆE TIME PRETSTAVLJATI BORBENO JEDINSTVO SVIH NAŠIH NARODA U BORBI ZA KONAČNO OSLOBOĐENJE OD MRSKOG OKUPATORA I NJEGOVIH DOMAĆIH SLUGU.

U SASTAV OVE BRIGADE UŠLI SU DO SADA:

1/ *JEDAN BATALJON KRAGUJEVAČKOG NAR. OSL. PARTIZAN. ODREDA;* 2/ *JEDAN BATALJON KRALJEVAČKOG NOPO;* 3/ *JEDAN BATALJON ŠUMADIJSKOG NOPO U KOJI ULAZI JEDNA ČETA UŽIČKOG NOPO I JEDNA ČETA POSAVSKOG NOPO;* 4/ *BEOGRADSKI BATALJON POSAVSKOG NOPO;* 5/ *CRNOGORSKI LOVĆENSKI BATALJON, U KOJI ULAZI I JEDNA ČETA KOMSKOG NOPO;* 6/ *DRUGI CRNOGORSKI BATALJON ZETSKOG NOPO;* 7/ *JEDAN BOSANSKI BATALJON, SASTAVLJEN OD ČETA IZ NEKOLIKO BOSANSKIH NOPO.* OSTALI BATALJONI IMAJU SE FORMIRATI PREMA NAREĐENJU U NAJSKORIJE VREME.

KOMANDANT NOPO JUGOSLAVIJE,

TITO, s. r.

STVARANJE BRIGADE

NA VISINI REVOLUCIJE

Prva proleterska je formirana u jednom od presudnih perioda naše narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Borba protiv okupatora je već krajem 1941. bila dobila takve razmere, perspektive ustanka su se tako proširile da je formiranje vojnih jedinica novog tipa, čvrsto organizovanih, jače naoružanih i sposobnih za veće akcije, pokrete i manevre, — postalo preka potreba. Tu potrebu su drug Tito i naše političko rukovodstvo uvideli, shvatili na vreme, doneli odgovarajuće odluke i smelo i energično pristupili njihovom ostvarivanju. Vidovita sposobnost prilagođavanja novim situacijama, iznalaženja neophodnih formi organizacije na određenim etapama, bila je rezultat nagomilanog iskustva i odvažnosti stečene u toku teške političke borbe pre rata, a i brzog, aktivnog razumevanja suštine i toka konkretnih uslova u kojima smo imali da vodimo rat. No i ovo poslednje je bilo moguće samo zato što smo, tako reći, unapred bili zaštićeni od rasuđivanja i odluka koje bi mogle imati »kabinetski« karakter, i to time što su se od početka našeg rata drug Tito i naše rukovodstvo našli na »terenu«, na samom ratištu, među vojskom koja se tukla, znači — tamo gde je bila i dejstvovala odlučujuća snaga revolucije. Oni su, dakle, naoružani stečenim iskustvom, znanjem, odvažnošću, reagovali na događaje »iznutra«, neposredno dotičući rukom i mišlju njihovo bilo.

U tom zamahu stvaralačke volje rukovodstva i naroda stvorena je 1. proleterska brigada. Od kojih ljudi? Od radnika, seljaka, studenata, većinom članova Partije i Skoja, već prekaljenih u prvim mesecima ratovanja, mnogih i u ilegalnoj borbi, ponesenih novim poletom koji je tada doživljavala naša oružana revolucija.

Već posle prvih borbi 1. proleterska je, kao kasnije i ostale proleterske jedinice, brzo stekla visoko borbeno iskustvo i određene borbene sposobnosti koje nisu bile, niti su mogle biti, drugo do izraz nekih najviših ljudskih vrednosti, koje su i same bile mera ljudskog smisla i pravednosti naše borbe. To je i sačinjavalo osnovnu sadržinu naše nadmoći nad neprijateljevom vojskom. Posle se svaki novi borac koji bi došao u brigadu, u krilu takvog prekaljenog i oplemenjenog kolektiva, brzo izjednačavao sa ostalima.

Danas to mogu reći. Neprekidno sam se divio spokojnoj hrabrosti proletera. Efikasnost bez nemira i užurbanosti, samouverenje bez hvalisavosti, odlučnost i upornost u izvršavanju zadataka, bez vike, jedna stalna pribranost i u najtežim situacijama.

Sve se to ispoljavalo i izbijalo u neprekidnim borbama sa neprijateljem. Manje smo se odmarali — bili tvrđi i sveži; slabije se hranili — bili žilaviji; slabije naoružani — ubojitiji; bez motorizacije — brži. Skuplja je bila svaka naša smrt, naše je disanje imalo drukčiju, posebnu vrednost. Kao da su se sve naše muke, napori i teškoće zgušnjavali u ubojit prkos, kao da su se preokretali u našu prednost.

Kada danas govorim o svemu tome, to za nas jeste prošlost, ali nije sećanje ni uspomena, niti će, mislim, ikada to biti. To što smo bili proleteri nije podatak u našem životopisu. Za nas je to vezano za čitavo naše biće, za ceo život. Zato i o našim poginulima, najboljima među nama, ne govorimo kao o mrtvima, nego kao da se još nalaze na nekom posebno odgovornom zadatku, pa se nisu vratili.

Rat se odavno završio. Život nas je rasturio u razne krajeve i na razne dužnosti. Ali kada se sretnemo ili sastanemo, razgovaramo kao da nastavljamo staru drugarsku priču koju nikad nismo ni prekinuli.

Svi su oni bili neobični obični ljudi. Neobični kao revolucija, obični kao narod koji ih je poslao na isturene borbene položaje. U vremenu presudnom za naš oružani ustanak, za celu našu istoriju oni su bili na visini revolucije i neizmernih, ali i zanosnih zadataka koje je ona postavljala pred naše pokolenje. I eto, oni su, u to neopozivo vreme, bili sposobni da zbiju sve što je bilo najlepše u njima kao ljudima i komunistima u neslućenu životnu snagu, da prerastu sami sebe, izdignu se do te visine. To ih je obeležilo zasvagda i odmerilo njihovu ljudsku vrednost bez obzira na to ko se na kakvo radno mesto vratio posle rata. To što su bili u 1. proleterskoj ostalo je kao njihovo tadašnje i današnje neotuđivo svojstvo, nešto nalik na prāvo pripadanje partiji, celim svojim bićem.

Vidim, kad završavam, da govoreći o proleterima ne govorim više samo o njima, onima iz Prve, nego i o partiji, o svim ostalim proleterima, o borcima u svim ostalim jedinicama naše narodne vojske. Svi su oni, kad su se najlepše borili, činili to kao 1. proleterska u najslavnijim njenim borbama. Mislim da se veće priznanje ne može odati ni njima, ni 1. proleterskoj.

Koča POPOVIĆ

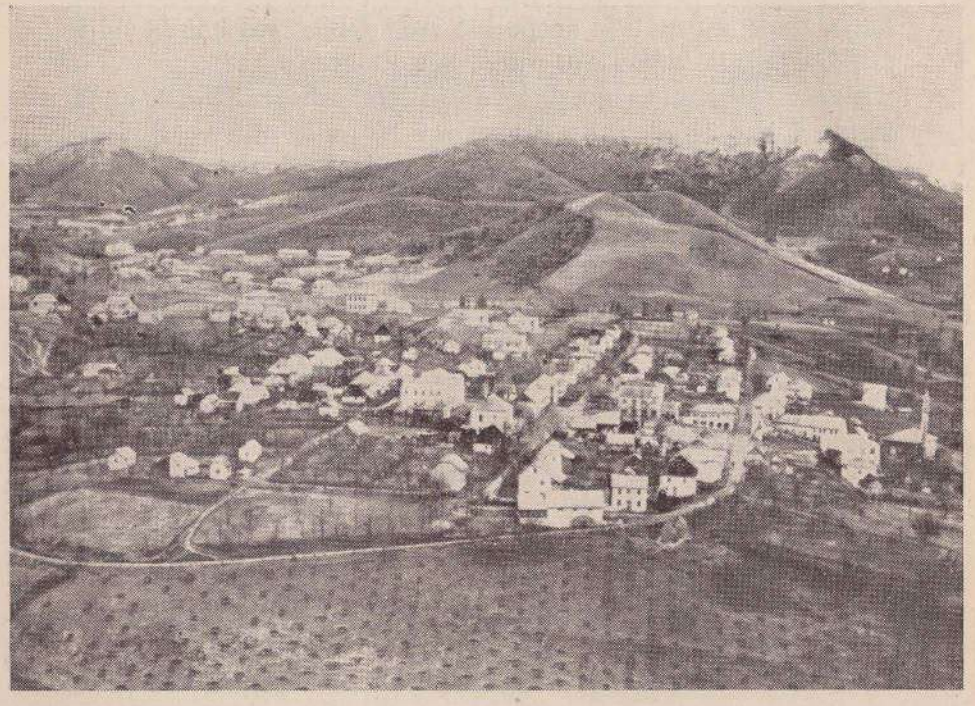

Panorama Rudog

POLITIČKI ODRED KOMUNISTIČKE PARTIJE

Proleterske brigade naše Narodnooslobodilačke vojske nisu bile elitne jedinice u uobičajenom, užem, vojničkom smislu te reči, to jest po naoružanju, uvežbanosti, disciplini i drugim vojničkim odlikama, najsposobnije jedinice pomoću kojih Vrhovna komanda rešava određene vojno-ratne zadatke (po težini, komplikovanosti ili važnosti momenta i mesta i tome slično). One su bile i to. Ali svesti ih samo na to — ipak bi značilo umanjiti njihovu ulogu u našem ratu i revoluciji.

Proleterske brigade bile su naoružani politički odredi komunista kojima je palo u deo da oružjem i političkom akcijom rasplamsavaju ustanak, da šire njegove osnove, politički osvajaju mase, konsoliduju poljuljane pozicije (vojne i političke) itd., i to pod rukovodstvom CK KPJ, Vrhovnog štaba i lično druga Tita. Drugim rečima, njima su najčešće postavljani određeni strategijski ili specijalni vojno-politički zadaci koji su mogli imati širi uticaj na razvitak oružane borbe i revolucije. Naravno, one nisu mogle da zamene partijske i druge političke organizacije bilo na kom području, ali su kao udarne vojne jedinice mogle da dopru, da očiste teren ili barem naprave prodor na određena područja za pomoć, za pristup partijskim i drugim političkim organima. A kao jake partijske organizacije, odnosno kao velika koncentracija komunista (kojima je glavni, izvorni »zanat« bio živa politička akcija), one su sa svojim agitatorima, propagandistima i organizatorima na terenu uvek bile dobrodošla efikasna pomoć. Takvi su im, uostalom, i bili zadaci.

U specifičnim uslovima socijalističke revolucije kakva je bila naša: četiri godine van većih gradova, van fabrika, što znači

van širih koncentracija radničke klase, — proleterske brigade su bile, isto tako, u izvesnom smislu i do određenog stepena revolucionarna radnička baza, pokretljivi proleterski bastion naše narodne revolucije. U njima i preko njih mase su mogle da u praksi osete revolucionarnu čvrstinu i doslednost glavne snage revolucije, što je otvaralo perspektivu pobede.

Otuda je ideja formiranja proleterskih jedinica, koju je drug Tito izrekao još u Užicu 1941. godine, svakako jedna od onih njegovih originalnih strategijskih zamisli i dela od istorijskog značaja koji su bili sudbonosni za pobedonosni ishod našeg ustanka i naše socijalističke revolucije.

Zato su proleterske brigade bile ne samo udarna rezerva Vrhovnog štaba nego i odredi KPJ koji su imali određenu, veoma složenu, veoma tešku ulogu i vojne i političke zadatke koje je nametala naša, jugoslovenska narodna revolucija. Ti odredi su morali biti lišeni do najveće moguće mere onih kolebanja i drugih slabosti koji se nužno javljaju u svakom ustanku, jer su morali biti spremni da sve zadatke Partije, odnosno revolucije, izvršavaju i pod najtežim uslovima, onako kako ih razvoj ustanka nameće. Takve jedinice mogla je da formira samo Partija iz svojih redova i redova komunista i drugih proverenih boraca koji su bili spremni da u onim sudbonosnim danima nepokolebljivo slede njen revolucionarni put. Zato je stvaranje proleterskih brigada jedna od posebnih zasluga KPJ u narodnooslobodilačkom ratu, izraz njene nesebične spremnosti na sve žrtve u rešavajućoj ulozi koju je i imala u oružanoj borbi naših naroda.

Otuda proleterske jedinice karakterišu ne samo izvanredna vojna aktivnost i bogati borbeni rezultati u danonoćnim okršajima, nego i uporedna politička aktivnost i visoka idejno-politička svest i izgrađenost. Malo je vojnih jedinica, a još manje čitavih armija uopšte, u kojima su obični borci — vojnici bili toliko politički aktivni koliko je to bilo u našoj Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima, a posebno u proleterskim jedinicama. Politički rad je bio tako intenzivan (u brigadi i van nje, u narodu), o političkoj borbi se tako mnogo govorilo i brinulo, oružane akcije i politička aktivnost su bile do te mere povezane, isprepletane i uzajamno uslovljene da je

to davalo bitnu karakterističnu crtu našem ratu i samo za sebe govorilo o duboko narodnom, revolucionarnom karakteru našeg ustanka i naše socijalističke revolucije.

Unutarnji idejno-vaspitni, politički i kulturno-prosvetni rad imao je za cilj da od svakog pojedinca učini svesnog, aktivnog i samoinicijativnog borca revolucije, ne samo u onom minimalnom okviru — spremnost na disciplinu, samoodricanje, vojničke podvige i tome slično — već mnogo više od toga: borca proleterske brigade, to znači komunistu, a to, dalje, znači »oficira« revolucije, to jest predanog, sposobnog i samostalnog političkog radnika.

Imajući u vidu baš takvu svakodnevnu ulogu, 1. proleterska je bila i škola, neprekidni seminar gotovo u bukvalnom smislu te reči. U komorama i boračkim torbama nosili su se tomovi knjiga, brošura i skripata — proučavalo se, razrađivalo preko predavanja i diskusija (čak je bilo i ispitivanja iz određenih gradiva) od Darvina do dnevnih vojnih i političkih informacija i analiza međunarodne i unutrašnje situacije; od fizike, hemije, geografije itd. do Lenjinove »Države i revolucije«. Stručnih kadrova za to je bilo dovoljno: starih, predratnih revolucionara marksista s bogatom borbenom političkom praksom, profesora, studenata, učitelja, kvalifikovanih radnika, književnika itd.

U redovima 1. proleterske izginulo je u toku rata sedam puta više boraca i rukovodilaca nego što je bilo njeno prosečno brojno stanje, ali, popunjavana novim borcima, ona je bivala sve jača i viša! To govori, između ostalog, o stepenu koncentracije revolucionarnog partijsko-političkog rada, o izvanrednoj gustini revolucionarne komunističke svesti koja se nije mogla razblažiti.

Četvorogodišnji vojnički život i neprekidno ratovanje, uniforme, činovi, vojna disciplina i vojnički odnosi morali su ostavljati traga na pojedince i kolektiv. Ali ta vojnička »patina« nije nikako mogla da pokrije, da potre ili, čak, ublaži individualnosti pojedinih ličnosti i da ih pretvori u broj, u anonimnu uniformisanu i uniformnu jedinku. Brigada je bila snažan, monolitan kolektiv koji je dejstvovao kao jedan čovek, ali u tom kolektivu bio je izdiferenciran svaki pojedinac — bio je to isto

tako i zbir više stotina samostalnih individualnosti koje su se usred takvog kolektiva razvijale, diferencirale i isticale svaka svojim posebnim osobinama. Jedinstvo kolektiva nije glačalo, već podsticalo izrastanje ličnosti. To sve zahvaljujući, pre svega, činjenici što su bili posredi komunisti, odnosno svesni, aktivni nosioci revolucionarne borbe, što je bio u pitanju unutrašnji demokratski odnos koji proističe iz te činjenice. Borci nisu bili samo đaci nego i učitelji, samostalni agitatori i propagandisti u tek oslobođenim selima i gradovima. U sastavu samih brigada oni su bili disciplinovani »redovi«, ali i smeli i oštri kritičari starešina na četnim konferencijama (borci su, uostalom, predlagali postavljanje i smenjivanje starešina — zaključno sve do bataljona); jednom reči, to su bili subjekti narodnooslobodilačke borbe.

Surova, ali tako humana i sadržajna revolucionarna borba i uloga proleterske brigade u toj borbi, koja je tražila gotovo od svakog pojedinca inicijativu, samostalnost i sposobnost ne samo uklapanja u kolektiv već i sposobnost da se pokrenu drugi, da se stoji na čelu borbe, to jest da se primi na sebe samostalna uloga i daje svoj doprinos, — takva borba, takav život, ta škola modelirali su iz svakog pojedinca ličnost borca proletera, običnog, živog, humanog i pravog čoveka koji stvara istoriju.

Takve su bile sve naše proleterske brigade i njihovi borci — proleteri. Takva je bila najstarija među njima — 1. proleterska i njeni borci.

Ako ova knjiga uspe da čitaocima dočara predstavu o borcima 1. proleterske i njihovom legendarnom kolektivu, koji je bio sposoban za velike podvige, ali i za sitne nestašluke, za gvozdenu disciplinu metalskih radnika, ali i za boemstvo beogradskih studenata, — biće time ispunjen jedan ratni dug preživelih proletera prema svojim poginulim drugovima, koji i na ovaj način nastavljaju da se bore, i prema četiri ratne godine, od kojih svaka vredi koliko jedan ljudski vek.

Mijalko TODOROVIĆ

Bojna stanja

31-I 1942 i dalje

	A.	b.	c.	d.			
I bat.	9	41	48	36	134		
drugova							
drugarica	1	2	2	2	7		141
konja	5	2	4	1	12		
kolaca			1 t.	1 t.	2		
mitelj.		1	1		2		

U bolnici 28 vojnika i 1 drugarica
2 konja u boln., 2 konja u popravku.

II bat.	4	33	49	17 (Kika)	10 (Pakelić)		
				i 3 (Samet)			~~115~~
							108
~~Od zarobljenika Ljubatina Upućeno~~							
~~još 8 u bolnicu~~							
III bat			1 t.	1 t.	12 t.		134
U bolnici					43		
V bat.	8	34	39				~~81~~
(18 u pratnji)							
	u bolnici				~~43~~ +3		
	1 konj nestao u 1. četi				21+1		109
Bolnica							
	Trnovo				112		
	Križpuhica				+20	Trnovo	
					~~132~~	težak ranjenik	
					160		

Faksimil iz ratnog dnevnika Koče Popovića

	6. VII	après-midi
Bjelatovići		soir
	7. VII	après-midi
iznad Hrvojića	8. VII	à l'aube
Konjic		midi
	9. VII	soir
Podhum	10. VII.	midi
	11. VII.	soir
Solakova Kula		nuit
	12. VII.	matin
Gradačnica		après-midi
Kravarevo polje	13. VII	avant l'aube
Ščit		à l'aube attaquons Ščit matin (bataille toute la journée et la nuit)
couvent	14. VII.	à l'aube Ćosvijen [illegible])
	15. VII.	nuit
devant G. Vakuf	17. VII.	matin
	18. VII	avant l'aube
Gračanica		matin
Armenta		midi
	20. VII	nuit, attaquons Bugojno
	21. VII.	après-midi
Pomoljje		soir
	23. VII.	aube
G. Vukovsko		midi
	24. VII	soir
Mokronoge	25. VII	matin
		nuit attaquons et libérons

Tomislavgrad (Duvno)

Faksimil iz ratnog dnevnika Koče Popovića

Posle dvanaest dana marševa i borbi s četnicima stojimo na ulazu u Novu Varoš. Dvanaest dana neizvesnosti. Čitava večnost. Sada ćemo ući prvi put u oslobođeni grad. Posle toliko vremena videćemo druge partizane, od kojih nas je ofanziva sasvim odvojila.

Postrojavamo se u koloni po četiri. Na čelu je glavni pevač Mika Haravan, potpuno bos. Crvene mu se noge u snegu. Mnogo ih je takvih. Ipak pevamo. Dobićemo, valjda, nešto obuće i odmoriti se. Krećemo vojničkim korakom. Grmi kraljevačka partizanska koračnica »Hej, drugovi, složno, smelo!« Na ulici puno sveta. Svi nas gledaju.

Čitamo: »Komanda mesta Nova Varoš«. Kako je to tada mnogo značilo za nas koji to prvi put vidimo. Smeštamo se u neku školu. Dragoslav Bogavac, Miro Dragišić, Moma Petrović Tršo i ja idemo komandantu mesta. On kaže da je naš bataljon ostavio izvanredan utisak na građane. Čujemo prve vesti o porazu Nemaca pred Moskvom. Obuzela nas je velika radost. Nismo sami.

Borcima saopštavamo novosti. Od opšteg veselja vri kao u košnici. Stižu nam vunene čarape i opanci. Još veće veselje. Muka će biti sa onima koji nisu nikada nosili opanke. Na snegu će se klizati i padati.

Tu je, u Novoj Varoši, i drug Pera Stambolić. Odlazimo njemu. Dragoslav i on su stari poznanici sa studija i iz ilegalnog rada. Razgovaramo o novostima. Drug Pera se raspituje o našim borbama i borcima.

Noć je. Bataljon spava. Dragoslavu i meni to ne polazi za rukom. Tiho komentarišemo najnovije događaje i govorimo o našem bataljonu. Ovo popodne moral boraca je znatno porastao. Tome se posebno veselimo. Odsečeni u ofanzivi, bez veza i jasne perspektive o pravcu kretanja, uložili smo dosta truda da održimo moral. Bataljon je izdržao ovaj teški ispit. Ako se malo odmorimo, neće biti zadatka koji on ne bi izvršio.

Noću nas budi kurir. Predaje nam naređenje za pokret. Drug Tito je naredio da krenemo s bataljonom u pravcu Vrhovnog štaba. Na putu će nas sačekati kurir koji će nas uputiti kuda treba da idemo. Budimo pospane i umorne borce. Saopštavamo naređenje. Nastaje opet veselje. Videćemo našeg vrhovnog komandanta.

Krećemo ka selu Kosatici. Uz put nas sačekuje kurir i nas iz bataljonskog štaba vodi drugu Titu. Tito postavlja pitanja, a zatim nas pažljivo sluša. Obavešten je o nama — valjda od druga Pere. Interesuje se za sve: o sastavu bataljona, naoružanju, opremi, moralu, uslovima pod kojima smo se borili oko Kraljeva, uzrocima povlačenja i o tome da li smo mogli ostati na svom terenu.

Dragoslav, Miro i ja odgovaramo na pitanja. Iznosimo političku situaciju u našem srezu, o borbama oko Kraljeva i raspoloženju naroda, o četničkoj izdaji i teškom povlačenju iz Srbije.

Tito naređuje da nam se da nešto novca, a nama kaže da se pobrinemo da se bataljon odmori. Za koji dan će nas obići.

Na sve nas snažan utisak ostavlja lik druga Tita. Crte na licu govore da je energičan, odlučan čovek. U očima blagost. Po govoru ne mogu da odredim nacionalnost. Zbunjen sam. Ja, tako reći, do juče švrća, danas dvadesetčetvorogodišnjak, stojim pred vrhovnim komandantom i treba da mu podnesem izveštaj.

Tito je zadovoljan stanjem bataljona. Saopštava nam da se formira prva proleterska brigada, u čiji će sastav ući i naš bataljon. Obuzima nas radost. Ne pitamo kakva će to formacija biti, jer osećamo da sve više postajemo vojska, da postajemo sve jači. Mada nam drug Tito govori da nas čekaju teški zadaci i borbe, to nas sad mnogo manje zabrinjava nego do pre dva dana.

Odlazimo veseli i zadovoljni u Kosaticu, u naš bataljon. Tamo veselje. Borci se smestili i slušaju novosti koje im donosimo. Svi su oduševljeni vešću o stvaranju 1. proleterske brigade i našem ulasku u njen sastav. Niču raznovrsni komentari. No njih zamenjuje užurbanost. Spremamo se da dočekamo vrhovnog komandanta. Imamo nekoliko bolesnih i ranjenih. Nas nekoliko se šišamo »na nulu« i agitujemo da to čine i ostali. Biće manje bolesnih ako se više pobrinemo o higijeni.

Posle dva-tri dana posetio nas je drug Tito sa još nekoliko drugova. Primetili smo ga na vreme i izašli mu u susret, na raport. Najpre obilazi 1. četu. Dočekuju ga s našom »Kraljevačkom partizanskom«. U četi uglavnom omladinci. Tome se veseli. Mali »Levčuk« zadigao nogavice. Na cevanicama se vide rane. Drug Tito se interesuje da li ga to boli. Mališan odgovara da to, u stvari, nije ništa i da će brzo proći.

U Kruševičkoj četi uglavnom seljaci. Živan Maričić komandir, i Moma Dugalić, komesar čete, daju obaveštenja drugu Titu, koji se interesuje o stanju i moralu u četi. Zadovoljan je kada je čuo da je to dobra jedinica i da je sastavljena uglavnom od seljaka.

Idemo Rudarskoj četi. Objašnjavamo da su pripadnici ove čete uglavnom rudari iz Trepče i Ibarskih rudnika. Dobri i hrabri borci. Komandir im je kapetan bivše jugoslovenske vojske Mile Pavičić, po nacionalnosti Hrvat. Drug Tito je malo iznenađen. Na vratima ga dočekuje stari Mile, s velikim, prosedim brkovima, i raportira oštro, vojnički.

Drug Tito pita Mila kako se slaže s rudarima. Mile ozbiljno i energično odgovara: »Druže vrhovni komandante, ja se slažem sa svima onima koji hoće da se tuku protiv okupatora i njegovih slugu«. Na pitanje druga Tita kako ga slušaju rudari, Mile se žali da baš uvek ne poštuju njegovu starost i položaj; da mu ponekad ne ostave mesto za spavanje, pa se on zadovolji mestom iza vrata ili pod stolom.

Tito je zadovoljan stanjem u bataljonu. Naređuje da se obezbedimo od pravca Mileševa i da se dobro odmorimo i pripremimo za zadatke koji nam predstoje.

Ispraćamo druga Tita s pesmom kao što smo ga i dočekali, zadovoljni što će nas uvrstiti u redove boraca 1. proleterske. Bili smo ponosni. Nastavili smo idućih dana intenzivne pripreme da bismo što spremnije dočekali ovaj istorijski čin.

Milan SIMOVIĆ

ETO, TO JE STARI

Negdje sredinom decembra 1941. godine bio sam kurir u štabu Crnogorskog odreda za operacije u Sandžaku. Štab je bio smješten u tada jedinom jednospratnom hotelu u Rudom. Po dolasku u ovo mjesto, oko 22 časa, pozvao me je komandant odreda i naredio da odaberem dva kurira i jedno odjeljenje boraca s puškomitraljezom (iz posadne čete odreda) i da za pola sata dođem u štab radi dobijanja zadataka.

Kada sam se u određeno vrijeme javio, našao sam komandanta kako s političkim komesarom odreda, Bajom Sekulićem, proučava na stolu raširenu sekciju. Toliko sam se razumio u čitanje karata da sam jedino mogao da razlikujem cestu od ostaloga šarenila na sekciji, a to je ovoga puta bilo dovoljno. Zadatak mi je objašnjen podrobno: da s patrolom, naoružanom puškomitraljezom, odem u toku noći do muslimanskog sela Kasidola — do škole na kraju toga sela, gdje se nalazio »drug Stari«, kome je trebalo da predam koverat nešto većeg formata.

— Pošta je hitne prirode! — reče mi komandant. — Drug Stari već noćas mora dobiti tu poštu, i to lično!

Poslije upozorenja na važnost povjerenog zadatka, dato mi je uputstvo da se patrola kreće na izvjesnom odstojanju, da jedan kurir mora znati gdje držim poštu i da taj bude stalno uz mene, sve do predaje pošte. Jer — na tome terenu je tada među naoružanim mještanima bilo i onih za koje se nije znalo uz koga su: uz četnike ili uz partizane.

Politički komesar me je podsjetio i na to da su kuriri komunisti u predratnom ilegalnom periodu — u slučaju opasnosti — gutali poštu da ne bi dopala protivniku u ruke, pa mi je preporučio da ne svraćamo ni u jednu seljačku kuću. Na kraju, potapšavši me po ramenu, reče:

— Ako drug Stari bude pitao o nama, reci da smo dobro i da smo spremni za naredne zadatke.

Posljednja napomena komesara, da kažem drugu Starom, ako me bude šta pitao, da smo spremni za zadatke, pobudila me na razmišljanje, jer sam do tada smatrao da je naš štab najveća instanca na tome terenu, a tada sam shvatio da i on od nekoga dobiva direktive i zadatke. Ko bi to mogao biti na ovom terenu? Znao sam da se Vrhovni štab nalazi negdje oko Užica.

Uoči polaska, kada je Bajo silazio u prizemlje hotela, prišao sam mu i potiho, znatiželjno ga upitao:

— Ko je taj »Stari« kome ja nosim poštu?

Bajo odgovori samo da ću to već vidjeti i prekori me što još nismo krenuli.

Išli smo dosta brzo, pa nijesmo osjećali hladnoću. U glavi mi se stalno vrzmalo pitanje: ko je taj Stari, zašto su bila potrebna tolika upozorenja i savjeti? Pretpostavljao sam, pored ostalog, da bi to mogao biti drug iz Centralnog komiteta KPJ koji na ovom terenu ilegalno živi.

Uprkos izričitog naređenja da ne svraćamo nigdje van ceste, ipak nijesmo izdržali. Svratili smo u jednu kuću sela Međurečja, blizu puta, kako bismo se malo odmorili, popušili po cigaretu, nešto pojeli i, okrepljeni, produžili do cilja.

Kod sela Sastavaka, uzbrdo prema Kasidolu, valjda poslije otprilike dvjesta do trista metara, začusmo iznenadno i odsječno:

— Stoj! Ko ide?

Nisam očekivao da će nas neko zaustaviti baš tu, jer do škole je valjalo prevaliti još oko dva-tri kilometra. Iznenađen, instinktivno sam prihvatio svoju talijansku mašinku. Poslije sporazumijevanja sa stražarom zasjede produžio sam s jednim drugom iz sastava stražarskog odjeljenja i samo sa dva kurira, jer zasjeda nije pustila ostale da krenu s nama. Na oko dvjesta metara do škole čulo se drugo »stoj, ko ide« — no ovdje je posao oko sporazumijevanja primio na sebe onaj drug koji se uputio s nama.

I štab našeg odreda bio je smješten u istoj školi ranije, pa ipak toliko obezbjeđenje nismo imali.

Kada smo stigli na mali plato na kojem se nalazila škola, već je svanjivalo. Oko same škole bilo je desetak jahaćih konja. Na ulazu u školu bila su dva stražara, koja nisu dopuštala ni jednome od nas da uđe unutra, uprkos mom upornom objašnjavanju da sam od komandanta odreda dobio zadatak da predam poštu lično drugu Starom. Jedan od dvojice stražara mi reče da njemu mogu dati poštu i da će je on predati onome kome je upućena, a ako želim da i ja sa njim uđem, onda prethodno moram da ostavim svoje lično naoružanje.

— To znači: razoružavate me! — rekao sam protestujući i upozorio da ću se vratiti natrag ne predavši poštu.

Jedan od njih mi reče da sačekam koji minut, da će on da upita kako da postupi. I zaista, nakon nekoliko minuta niz drvene stepenice naišao je mladolik čovjek, tridesetih godina, vesela izgleda, i s osmijehom me upitao da li baš lično želim da predam poštu. Kada sam mu odgovorio da mi je tako naređeno, taj drug me odvede u oveću sobu — bivšu učionicu, dok su ona dvojica ostala pred ulazom. Pošto otvori vrata, pokaza mi na ugao sobe i poluglasno reče:

— Eto, to je Stari! Hoćeš li mi dati da mu ja predam poštu, a ti gledaj!

Izvukao sam koverat i dao mu ga. Sasvim dobro sam čuo kako Stari pita:

— Je li to pošta od Crnogoraca, od Arsa? Gdje se nalazi štab?

Predostrožnost pri ulasku u školu i one dvije prethodne straže još više su u meni razigrale radoznalost, te mi se činilo, kada sam ušao u tu učionicu, da su mi se oči naglo uvećale. Htio sam sve da vidim, naročito Staroga. Dok je onaj drug (kasnije, u Livnu, saznao sam da je to bio drug Marko) predavao poštu Starome, neko me nazva po nadimku: »Ćabo!« Bili su to Simo Mrenović i Vlado Katulini, koje sam poznavao iz Podgorice, obojica poznati učesnici antirežimskih demonstracija prije rata i vatreni navijači fudbalskog kluba »Crna Gora«.

Videći da sam još zbunjen i uzbuđen, Vlado Katulini mi objasni da je to Vrhovni štab, da je onaj drug kome je predato pismo lično drug Tito, a onaj u drugom ćošku, u odijelu skrojenom od bijelog ćebeta, što uzima žar iz peći i stavlja je u lulu s duvanom, da je to drug Moša Pijade, a zatim pobroja ostale: Bevc, Peko, Mitra, Peruničić i drugi. Za sebe i Sima reče da su u neposrednoj pratnji Vrhovnog štaba i da su sinoć došli.

Još se nije bilo potpuno razdanilo. Drug Tito je držao baterijsku lampu i svjetlio drugarici, diktirajući joj tekst u pisaću mašinu koju je ona držala na koljenima. Ostali drugovi, veći dio njih, ležali su na slami ili su već ustajali.

Jedan sat nakon svitanja, drug Tito me je pozvao i naredio da ostanem s njim za pokret ka Rudom, a ostali iz patrole da pođu s jedinicama koje upravo kreću tamo. Tada me je pitao o borbama protiv Talijana, a ja sam, uzbuđen, pokušavao da mu prenesem ono što mi je komesar Bajo rekao. Međutim bio sam se ušeprtljao i zbunio. On se okrenuo Bevcu i, koliko se sjećam, rekao mu, osmjehujući se, da ćemo još malo biti u takvoj situaciji — da će Talijani morati u šumu, a mi ćemo preći u naselja i gradove. Njegov prodorni pogled, čvrsta riječ i pojava ulivali su samopouzdanje i hrabrili.

Sa koliko oduševljenja i ponosa sam mogao, poslije povratka u Rudo, da pričam svojim drugovima da sam vidio našeg vrhovnog komandanta, da sam razgovarao s njim. Zato mi je čudno zvučalo kada me je noć prije formiranja brigade jedan drug iz štaba bataljona »Osamnaesti oktobar« pripitao da li sam spreman da produžim put i borbu van terena Crne Gore, te ako se ma iz kojih razloga ne osjećam sposobnim za posebne napore, onda — veli on — mogu da se vratim i priključim mjesnim partizanima moga kraja.

Kasnije sam imao prilike da u raznim situacijama vidim druga Tita kako prolazi pored kolone moga bataljona i kako hitro odmiče da ga ni njegovi kuriri nisu mogli pratiti, a u bici na Sutjesci, kada smo bili pred probojem ko zna kojeg obruča, čvrsto sam bio uvjeren da za nas, pod njegovim rukovodstvom, nema bezizlazne situacije.

Tito je ulivao snagu, zbijao kolonu za juriše, otvarao perspektive, krepio nas i poučavao.

Aleksandar BELOJEVIĆ ĆABO

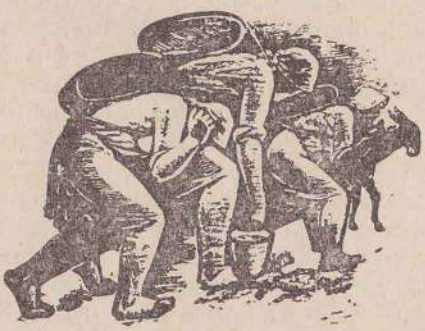

PUT JEDNE PATROLE

Kad dođosmo na nove položaje, poslije borbe na Bučju, na putu Pljevlja — Rudo, u kojoj su poginula četiri borca, komandant bataljona zatraži dobrovoljce koji će poći natrag, pronaći komandira Jovetića i poginule drugove, i sahraniti ih. Dobrovoljaca je bilo mnogo — čitav bataljon.

Jovo Kapičić, komesar bataljona, tada reče:

— Pero, vidiš da bi svi išli! Odredi jedno odjeljenje iz svih četa.

Pero izdvoji nas trinaestoricu. Reče nam da budemo oprezni i da su Talijani još na onim položajima. Kada drugove sahranimo, ako bataljon ne bude na ovom položaju, da idemo u selo Krnjaču, biće tamo, ili će nam ostaviti poruku kuda su otišli.

Nevelika kolona krenu. Snijeg je i dalje padao, hladno je, svi smo neispavani, umorni i gladni. Nešto ispred ostalih idemo Đuro, Marko i ja. Od drveta do drveta, od potoka do potoka, oprezno se prebacujemo dok ne stigosmo na ono mjesto na kojem smo nekoliko časova ranije vodili borbu. Talijani su se povukli. Prizor koji smo ugledali bio je strašan. Preko pedeset ubijenih mula. Svakoj skinuto meso sa butina. Samari, sanduci od municije i razna oprema razbacani i ostavljeni. Poginule drugove nađosmo odmah. Sa Crvenka i Lubarde oružje i lične stvari su bili odnijeli. Mrtve drugove sneli smo na brežuljak iznad sela Bučja. Pavle i Savo su otišli za alat, potreban da iskopamo grobnicu. Brzo su se vratili; s njima je došlo desetak seljaka. U zajedničku grobnicu sahranili smo četvoricu mrtvih drugova. Blažo i Niko su zabilježili red kojim su stavljani u grobnicu, kako bi se, ako nekad bude do toga, znalo čiji je koji kostur. Zamolismo seljake da pripaze na grob. Oprostismo se s njima i stisnutim pesnicima odadosmo posljednju počast palim drugovima.

Spustila se noć, četvrta po redu bez sna, vijavica šiba čim se izađe iz šume i ne da oka otvoriti, kroz šumu se ne vidi ništa. Pogriješili smo što ne uzesmo vodiča. Došli smo na položaj na

kojem je ostao bataljon. Zviždimo, dovikujemo Pera, Jova, Gaja... Ali niotkud glasa. Put slabo znamo, nigdje u blizini nema kuće, a snijeg pada sve jače. Niko povede kolonu ka Krnjači. Putujemo već dugo, vrijeme prolazi, a mi nikako da stignemo u selo iako do Krnjače nema ni dva sata hoda. Tek negde oko ponoći začu se lavež pasa u neposrednoj blizini. Idemo u tom pravcu. U jednoj kući se upali svjetlost i Pavle reče:

— Evo nas, to je kuća našeg uče. Bio sam ovdje prije nego što smo pošli u napad na Pljevlja.

Na Pavlov poziv: »Učo«, ovaj otvori vrata. Nije znao gdje su naši, pred mrak su prošli ovuda, dolje, put sela. Požurili smo, s nadom da ćemo bataljon naći u selu. Ali u njemu ni patrole. Blažo viče da ovdje nema naših. Probudili smo nekolicinu seljaka, pitali za partizane. Odgovorili su neodređeno:

— Ne znamo, tamo negdje put Obardi.

Selom je bio zavladao strah.

A mi smo započeli potjeru za našim bataljonom.

DVADESET JEDAN DAN NA MARŠU

Da li da ostanemo u selu do svanuća?

— Bilo bi sramota — reče Vuletić — da mi ovdje ležimo a oni možda vode borbu.

Idemo prtinom kuda je prošlo nekoliko kolona. Snijeg i dalje pada. Tamo gdje su nanosi zatrpali tragove krećemo u razne pravce dok ponovo ne nađemo prtinu. Smenjujemo se u nošenju puškomitraljeza. Put je sve teži. Iscrpljeni smo od nespavanja, gladi i dugog marša.

Stigli smo u Obarde. Pitamo seljake da li je tuda prošla kolona partizana. — Jeste, drugovi, — vele — evo već osam dana prolaze dan i noć i idu u razne pravce. I noćas su neki prošli u pravcu Mataruga.

Pavle reče da je najbolje da se sada malo odmorimo.

Prošlo je trideset šest sati kako niko ništa nije pojeo. Četvrtu noć ne spavamo. Svi smo izmijenili izgled. Vlado i ja smo bez cipela. Prije napada na Pljevlja ostavili ih u polazni rejon i pri povratku ih nijesmo našli.

— Nije loš predlog — našali se Mašut — samo da ne ostanemo dugo.

I tako ostadosmo u selu.

Već je bilo svanulo. Jedan mladić nam pokaza kuću seoskog odbornika, druga Tode. Ode Niko, probudi ga i zamoli da za nas trinaestoricu sakupi nešto hrane u selu. Tode nas pozva u kuću, reče ženi da založi vatru, a on ode.

Savo Nikaljević uze pušku i ode pred vrata:

— Ja ću biti na straži, vi spavajte.

Niko ne skida obuću; sjedeći uz vatru, naslonjeni jedan na drugoga, ili glavom na koljena, zaspali smo. Poslije dva sata Savo nas je probudio. Na trpezi ovseni kruh, sir i kuvani krompir. Ovseni hleb je prošao bez »paljevine«, iako je ovsje štrčalo na sve strane. Najeli smo se, zahvalili domaćinu i zamolili ga da nam pokaže koji put vodi za Mataruge. Izveo nas je iz sela i s brijega nam pokazao put.

Tako je počela potjera za bataljonom, naporni marš, put bez veze, put — po riječima seljaka. Svi su nam govorili istinu, kolone su prolazile, ali oni nijesu mogli razaznati koja je od njih kolona Lovćenskog a koja drugih bataljona. Tim su pravcem išle takođe i kolone ranjenika ka Žabljaku.

Teren nam je poznat, idemo istim putem kojim smo išli ka Pljevljima. Uz put ponekad pričamo o Pljevljima i Bučju, o drugovima koji tamo izginuše.

Spuštamo se ka mostu na Tari i nadamo se da će nam straža reći da li su ovuda prošli naši drugovi.

— Drugovi, je li ovuda prošao Lovćenski bataljon?

— Ne, drugovi, prošli su skelom, malo iznad mosta i otišli za Žabljak.

Noć je. Maršujemo prtinom uz brdo srećni što ćemo ubrzo biti na cilju. Kao da nam blizina bataljona uliva novu snagu. U ovom kraju nema nigdje kuće, nigdje ljudskog glasa ni laveža pasa. Jedino u šumi povremeno zavijaju vukovi. Idemo ćutke.

Jovan Vučković odjednom reče:

— Ajde, drugovi, svi ćutimo kao da nam je baba umrla, a bar sada znamo da su otišli za Žabljak i da ćemo do zore biti kod njih.

Tako otpoče priča. Prekide nas iznenadno:

— Stoj, ko ide?

Sporazumjesmo se. Bila je patrola Durmitorskog odreda. Za Lovćence ne znaju gdje su, samo su čuli o njihovom junaštvu na Pljevljima.

Dva sata prije ponoći izašli smo iz šume. Vjetar nemilosrdno šiba, pred nama ravnica, na čijem se kraju vidi svjetlost. Čujemo lavež pasa. Đuro veli da je to Negobuđa. Prije deset dana ovdje je stajao postrojen bataljon, trista četrdeset boraca. Ovdje smo strijeljali jednog petokolonaša. Noćas nas samo trinaest prolazi. Riječ po riječ, korak po korak, pred nama se ukaza naselje.

— Ljudi, evo nas u Žabljaku! — reče Jovan.

Nađosmo komandu mjesta. Stražar nam reče da zna gdje je razmješten Lovćenski bataljon.

— Eto, tu naprijed, s lijeve strane, jedna velika zgrada, to je škola, u njoj su se smjestili. Stigli su pred sam mrak.

Kad dođosmo tamo, neko iz grupe reče:

— I vrijeme je da se jednom nađemo.

Ulazimo unutra. U sobici gori petrolejska lampa, jedva osvjetljava sobu. Prepoznah Blaža. Probudih ga:

— Kada ste stigli, Blažo?

Onako sanjiv odgovori:

— Sinoć.

— Gdje su ostali?

— Ko?

— Bataljon.

— Ne znam, i mi ga tražimo.

Pavle reče:

— Ma ne buncaj, gdje je bataljon?

— Ne znam, drugovi.

Kao da puče grom iz vedra neba. Stadosmo nijemi, niko ni riječi.

Umjesto bataljona našli smo dvadesetak drugova iz komore i bolesnika koje je komandant ostavio u selu kad smo pošli u borbu na Bučje. A oni su pokupili konje s kazanima i komorom, pa otišli ka Žabljaku.

— Ej, drugovi, drugovi, tako se ne radi — reče Marko. — Trebalo je sačekati bataljon, poslati patrolu i uspostaviti vezu. Znate li da vas sad traže i misle kud ste otišli, da niste negdje zaglavili, a vi ovdje u toploj sobi, spavate bez brige, ni stražu niste postavili.

SUSRET S ČIČA JANKOM

— 'Ajdemo do štaba Durmitorskog odreda, tamo će nam sigurno znati reći nešto o bataljonu — reče Đuro.

— Tamo je sigurno i Čiča Janko, on nam je održao govor na Negobuđi.

Dok smo pričali svanulo je uveliko. Odosmo nas trinaestorica pravo u komandu odreda. Pitamo dežurnog je li tu Čiča Janko.

— Jest, drugovi ovdje je.

Ode k njemu, odmah se vrati i reče da možemo ući.

Čiča Janko drži knjigu u rukama.

— Zdravo, drugovi — reče on, vedar i nasmijan. Priđe svakom, pita kako smo i izvinjava se što nema dovoljno stolica.

Pita šta hoćemo i otkuda smo došli. Niko poče da objašnjava. Kad to ču, on ustade i još jednom stisnu svakom ruku.

— Tako, Lovćenci, to rade pravi borci... — i poče da priča o borbi na Pljevljima, o drugovima koji su poginuli. Borba je takva, ona je tek počela, i biće još dosta žrtava i napora. A za bataljon — ne zna tačno gdje je, vjerovatno je ostao u Sandžaku, sa Operativnim štabom.

— Kuda vi sad mislite?

Odgovorismo: u bataljon, kuda on tamo i mi.

— Bravo, drugovi — reče Čiča Janko.

Posavjetova nas da se odmorimo, pa sjutra da krenemo za Mojkovac, gdje, vjerovatno, može biti bataljon, ili da idemo do Glavnog štaba za Crnu Goru. Pozva intendanta i reče mu da nam nađe smještaj, da nas dobro nahrani, svima dade po jedan par čarapa, a nama dvojici koji smo bili bosi — po opanke.

Ponovo smo u sobi gdje su smješteni drugovi iz komore. Poče žučna diskusija kojim pravcem da se ide. Oni su da se ide za Crnu Goru. I naša grupa se podvojila. Niko sa još pet drugova kaže da neće ići za Moraču i Mojkovac, već u Glavni štab za Crnu Goru, Boku i Sandžak, da se njemu stavi na raspolaganje. Blažo ih kori da time gaze obavezu datu u Orasima, 19. novembra, prilikom formiranja bataljona, kada smo rekli da se bez pobjede vratiti nećemo. Jovan, uvijek miran i hladnokrvan, upade mu u riječ:

— Lakše, Blažo, neka idu kud hoće, nijesu djeca, svaki od njih je partizan nekoliko mjeseci, pa neka rade šta im je volja...

SEDMORICA

Nas sedmorica se odvojismo od ostalih. Umjesto na spavanje, otišli smo u bolnicu, obišli ranjene drugove, ispričali im čitav slučaj. Mnogi su, iako ranjeni, tražili da ih puste da idu s nama. Uprava bolnice im, naravno, to nije dopustila. A i mi smo im rekli da o tome nema ni govora. Mi ne znamo gdje ćemo naći bataljon.

Poslije smo našli intendanta odreda. Smjestio nas je u jednu sobu, založili smo vatru, omladinke su donijele hleba, kajmaka i sira, desetak pari čarapa, a intendant iz magacina poslao četiri para opanaka. Nahranili smo se, raspremili i zaspali. Poslije smo, na Markov predlog, pošli da ponovo ubjeđujemo one što su riješili da ostanu, ali bez uspjeha. Bez pozdrava ih napustismo. Sjutradan nastavićemo put. Došli smo u sobu, kad tamo intendant i grupa omladinki, ponovo donijeli hranu. Pavle reče da su danas dosta donijeli, na što nam odgovoriše

kako je Čiča Janko rekao da Lovćencima ne smije ništa faliti. Ako što preteče, valjaće za put. Po intendantovom savjetu pošli smo preko Bukovice i Javorka ka Gornjoj Morači.

Do Bukovice se išlo lako. Bilo je hladno, duvao je vjetar, ali je postojala prtina. Ali kad se počesmo penjati uz planinu Javorak i prtiti dubok snijeg, i pored velike hladnoće, poče nas oblivati znoj od mučnog marša. Za sat vremena ponekad ne pređemo ni kilometar. Poslije mnogo napora stigli smo do prvih kuća, u Gornjoj Morači. Tu smo prenoćili, pa izjutra produžili ka štabu Komskog odreda, koji se nalazio u Manastiru Moračkom. Ovo je vrlo siromašan kraj; ovde pripremaju hleb i od ljeskove rese.

Štabu odreda ispričasmo kuda idemo i zašto. Odgovoriše nam kao i oni u Žabljaku. O bataljonu ne znaju ništa. Najbolje da idemo za Mojkovac ili za Glavni štab Crne Gore. Ako idemo za Mojkovac, prijeti nam opasnost od četnika, oni su se ovdje pojavili prije dva dana. Ubili su Beća Đilasa, komesara bataljona.

Ipak ćemo ići za bataljonom, ka Mojkovcu. Drugovi nam poželješe srećan put.

Pred samu noć stigosmo u Mojkovac. Tu su nas divno primili, no nijesu nam znali ništa reći o bataljonu. Pavle i ja smo prenoćili u porodici Julije Vlahović. Ona je baš tih dana došla iz logora; pričala nam je o užasnom životu u logorima. Kaže da je bolje poginuti nego doći u ruke fašistima.

Svanulo je, hoćemo da idemo, ali nas neki drugovi zamoliše da ostanemo još danas u Mojkovcu. Oni idu u Polja Kolašinska da pregovaraju s četnicima. Naše odeljenje, s puškomitraljezom druga Đura, ostalo je u zasjedi na mostu kod Mojkovca. Poslije podne drugovi se vratiše. Kažu: nikakve koristi od razgovora s četnicima.

Nastavili smo put. Noć nas je uhvatila u nepoznatom kraju. Vodiča nemamo. Nekako stigosmo u Šahoviće, tu se odmorismo i doznadosmo da se neka partizanska jedinica nalazi u Vukovom Brdu, i putem preko Kamene gore stigosmo tamo.

Našli smo partizane, ali ne Lovćence. Bio je Zetski bataljon, sa Špirom Mugošom. U štabu rekoše da su čuli da je naš bataljon negdje uz Lim, put Rudog i Nove Varoši.

Poslije duga puta evo nas ponovo u Krnjači. Ovo je šesti put da dolazimo u ovo siromašno sandžačko selo. Bila je noć kada smo stigli. Zvali smo već poznate domaćine, ali niko nije htio da otvori vrata. Ljudi su ustajali i kroz prozore govorili da bi nas rado primili, ali ne smiju, popaliće ih. Nijesmo htjeli da u kuće silom ulazimo. A trebalo je da se negdje odmorimo, jer se Đuro u putu jako razbolio, jedva se kretao. Pođosmo »Uči«,

čija je kuća nešto po strani. Zakucasmo na vrata. Nije najprije vjerovao da smo partizani. Svako veče mu dolazi grupa četnika nekoga popa iz Bučja. Nije ni on želio da tu prenoćimo. Malo smo se odmorili i nahranili ječmenim hlebom, pa se uputili do obližnjeg sela.

Tamo kucamo na jedna vrata, neće da otvore. Zaludu im govorimo da imamo jednog bolesnog druga i da moramo naći konja za njega. Ušli smo ipak u kuću, postavili stražu, naložili vatru i odmorili se dok nije svanulo. Seljaci su našli konja. Čim je svanulo krenuli smo u pravcu Lima, tamo su se čuli bacači i mitraljezi. Đuro se teško držao na konju. Negdje pred noć ugledasmo neveliku kolonu, kreće se prema nama. Postavili smo zasjedu. Kada se kolona približila, vidjesmo da su to drugovi iz našega bataljona. Potrčasmo im u susret. Oni nam rekoše da je bataljon daleko, da je otišao za Bosnu. Juče je u Rudom formirana 1. proleterska brigada. Naš bataljon je u njenom sastavu — 1. proleterski bataljon. Njih su vratili za Crnu Goru, kao partijske i političke radnike, a neke zbog bolesti. U grupi se nalazio drug Boško Đuričković, pomoćnik komesara odreda, Nikola Banović i drugi.

Naša radost bila je velika. Saznali smo za bataljon. Sada smo i mi u brigadi, proleterskoj. Druga Đura vratismo za Crnu Goru, a nas šestorica produžismo dalje. Đuro se teška srca rastao od nas. Izljubio se sa svima i krenuo nazad, istim putem kojim smo došli.

MI SMO PROLETERI

— E, moj Marko, i mi smo od sada proleteri iako još nijesmo stigli naš bataljon — rekao je Jovan Vučković.

— Vala postasmo, moj Jovo.

Naš trud, muke i lutanja isplatiše se. Tako misli Blažo Crvenko, tako Pavle Batričević i ostali.

— Ja mislim da će onima iz Žabljaka biti žao što nijesu pošli sa nama kad od Nikole, Boška i drugih saznaju da smo stigli zdravo i veselo i postali pripadnici 1. proleterske — reče Marko Vuletić.

— Sigurno da će im biti krivo.

Spazismo neko poveće naselje. Da nije Rudo? Vidjećemo, možda i jeste. Sretosmo postariju ženu i upitasmo je.

— Ono je naša čaršija Rudo, čim prođete preko Lima, eto čaršije.

Na mostu nas zaustavi stražar:

— Iz koje ste jedinice, drugovi?

Odgovorismo:

— Iz Prve brigade, proleterske.

— Iz kojeg bataljona?

— Iz Lovćenskog.

Gotovo da smo se ljutili na njega što on to ne zna.

— Otkud tu kad su Lovćenci u Bosni?

Objasnismo. Sad mi pitamo njega iz kojeg je bataljona.

— Ja iz Kragujevačkog. Srbijanac, Šumadinac.

Izljubismo ga od sreće. On nam pokaza kako da dođemo do komande mjesta. Prolazeći sokacima svuda smo sretali vojsku.

— Tu je puno vojske — reče Pavle.

SA ŠUMADINCIMA

Javili smo se u komandi mjesta, ispričali šta tražimo i kuda idemo. Rekoše nam da tu prenoćimo i večeramo, pa sjutradan da nastavimo put za Međeđu, u kojoj se nalazi naš bataljon. Ubrzo je u komandu pristigla grupa drugova, među kojima i Mitar Bakić. Čuvši diskusiju o Lovćenskom bataljonu obratio nam se:

— Otkud vi ovde, drugovi?

Marko Vuletić mu reče.

— A je li to ta grupa od trinaest Lovćenaca. Gdje su ostali?

Kazasmo mu da su se izdvojili u Žabljaku i otišli za Crnu Goru. Mitar se rukovao sa svakim od nas, čestitao nam na upornosti. Od njega smo saznali da nas vode među mrtvima i nestalima i da su poslali izveštaj u Crnu Goru o našem nestanku.

Videći da smo dosta iscrpeni, slabo obuveni i obučeni, naredi da odemo do škole — tamo je bilo mnogo Talijana zarobljenih u borbi na Gaočićima — i da uzmemo sve što nam treba od odjeće i obuće. Nije nam to trebalo dvaput reći. Pošli smo i uzeli smo što nam je trebalo, a zatim smo se uputili tamo gdje su nas rasporedili za večeru i spavanje. Dobro smo jeli, poslije Mojkovca prvi put da ima dosta hleba i mesa. Još dobar i udoban odmor!

Osvanuo je 24. decembar. Krenusmo na put s drugovima iz Kragujevačkog bataljona. Zarobljeni Talijani nose ranjenike.

Kolona od nekoliko stotina drugova kretala se od Rudog ka Međeđi niz Lim, pa pored Drine. Uz put smo zapitkivali drugove iz Srbije kako je tamo, kako su prošli u ofanzivi, je li bilo mnogo gubitaka. Pričali su nam o četničkoj izdaji, o zvjerstvima Njemaca i ljotićevaca.

Drugovi iz Srbije izgledali su nam malo neobični. Većinom — maloga rasta, mladi, skoro djeca. Mnogi na nogama imaju šumadijske opanke, sa visokim vrhom, čemu smo se mi smijali. Ali su vrlo ljubazni i gostoprimljivi. Stalno su nas pripitkivali jesmo li umorni, nudili nas cigaretama, voćem i drugim ponudama.

STIGLI SU »MRTVI«

Sjutradan naveče ugledali smo vatre. Krećemo se na čelu kolone, odmah iza patrole koja je u prethodnici. Čuje se kako huči Drina. Neko reče:

— Evo Međeđa. Ono su sigurno Lovćenci založili vatru.

Zaboravismo na sve teškoće. Hitamo ka vatrama. Stražar viče:

— Stoj, ko ide?

— Šumadinci.

— A ko je tamo?

— Lovćenci.

— Eto ih, — povika Blažo.

I vrijeme je da se jednom sastanemo! Kolona Srbijanaca nastavi pokret ka Rogatici, pozdravismo se s grupom sa kojom smo išli i svratismo ka vatri. Idemo u koloni po jedan. Jovo je na čelu kolone, priđe vatri oko koje sjedi dvadesetak drugova.

— Zdravo, drugovi! Smrt fašizmu!

Zbunjeno odgovoriše: »Sloboda narodu«, ne shvatajući u prvom trenutku ko smo i šta je posrijedi. Neko nas prepozna i povika:

— Drugovi, ovo su stigli »mrtvi«, ovo je Jovan Vučković iz one patrole sa Bučja.

Svi su skočili. Izljubismo se. Ubrzo se oko nas šestorice sakupi čitav bataljon. U logoru veselje, pjesma, kolo. Razgovarasmo do dugo u noć iako bataljon sjutradan kreće za Rogaticu. Drugovi iz štaba kažu da su već izgubili svaku nadu u naš povratak. Nijesu uopšte vjerovali da smo živi kad nijesmo stigli prva dva-tri dana. No kada im ispričasmo kako i kuda smo sve prošli, još jednom nam čestitaše.

Tako je malena grupa Lovćenskog bataljona prevalila put od Bučja, preko Maoča, Lever-Tare, Žabljaka, Bukovice, Gornje i Donje Morače, Lipova, Mojkovca, Šahovića, Kamene gore, Krnjače i Rudog do Međeđe u vremenu od 4. do 25. decembra 1941. godine.

U grupi koja je stigla u sastav bataljona bili su drugovi: Marko Vuletić, Pavle Batrićević, Savo Nikaljević, Jovan Vučković, Blažo Crvenko i Špiro Lagator.

Špiro LAGATOR

U RUDOM

Susret s crnogorskim partizanima u Rudom bio je i za nas i za njih velika radost. Mnogi od nas su tada prvi put videli njihovu nošnju. Oni su bili obučeni u talijanske i jugoslovenske uniforme, u građanska odela, ali mnogi su bili u suknenim crnogorskim čakširama, belim dokolenicama, opancima »oputnjacima« i s plitkom crnogorskom kapom, čije je dno od crvene svile.

Crnogorci su veselo bacali puške uvis u znak pozdrava i glasno pozdravljali poskakujući na snegu.

— Đe ste, braćo Srbijanci!

— Dobro nam došli, sokolovi!

Kao odgovor iz naše kolone se čulo:

— Za Crnogorce: ura!

Na delu puta kuda je prolazila naša kolona napravila se gužva od onih koji su hteli da se rukuju, izgrle, izljube i malo porazgovaraju.

Kragujevčani su zapjevali: »Diži se, narode radni, ustanka kucnuo je čas«. Grupa Crnogoraca je odgovorila svojim pesmama: »Oj svijetla majska zoro« i »Listaj goro, cvjetaj cvjeće, Crna Gora u boj kreće«.

Porušeni mostovi i železnička pruga, prevrnuti i razbijeni vagoni, razlupani i opljačkani mali dućani — to je slika Rudog, koja je potpuno odudarala od raspoloženja boraca.

Varošica Rudo, na maloj uzvišici kraj Lima, sa nekoliko starih minareta i malim, šćućurenim kućicama, prepuna vojske, mirno je dočekala stroj Kragujevačkog odreda.

Samo radoznale raščupane glave još preplašenih stanovnika koji bojažljivo izviruju iza drvenih kapaka. Samo naša pesma »Hej, drugovi, složno, smelo, napred svi u boj« sretala je partizane, koji su se toga dana sa svih strana kao potoci slivali u ovo malo, nepoznato mesto, »bogu za leđima«.

U gradiću je te večeri vrilo kao u košnici.

Na sve strane užurbanost, trka, nestrpljenje u očekivanju nečeg velikog.

Na ulazu se utaborili Kraljevčani i Crnogorci, a Kragujevčane su razmestili po pekarama, napuštenim i praznim dućanima oko četvrtastog trga u centru varošice.

Večera, posle dugog i napornog marša — posna pura. Svi su zadovoljni, jer i to je bolje od zobenog hleba, koji gotovo niko ne može da jede.

Borci bi hteli da se prošetaju po gradu, da vide narod, da vide partizane iz drugih jedinica, da se s njima upoznaju i porazgovaraju. Starešine ne dopuštaju. Naređeno je ponovo da se rublje ispari.

U prostranoj pekari škilji petrolejska lampa. Borci 1. čete razmeštaju se i ležu po golom podu od cigala. Stara plehana peć u uglu više puši nego što grije. Kroz razbijena stakla na prozorima i rupe na vratima ledeni decembarski vetar probija i seče kao nožem.

Živomir[1] neumorno loži razvaljenu peć i ko zna po koji put miluje krpom svoju zbrojovku.

— Ovaj mraz napolju, pa kad se uđe u toplo odmah se znoji čelik... Ako ga ne brišeš i ne paziš, gotov je da zarđa... A sa zarđalim oružjem ti je gotova smrt i pogibija.

— A ti ga čisti — veli Kum[2].

— Mogao bi i ti svoju pušku da očistiš — uzvraća mu Živomir koreći ga.

— A, ne boj se ti... Ona nema zastoja ni kad zarđa...

Sad se iz ćoška javi i Gale[3]. Tvrde cigle, zima i vetar ne daju mu da zaspi.

— Šta to toroćete celu noć?.. Ne može čovek od vas da zaspi.

— I ti si neki čovek — veli mu Kum — samo bi spav'o... Sad ćeš ti meni u drugu smenu.

— Daj, Kume, cigaru — opet će Gale.

— Kad ćeš jednom da ponudiš. Celog veka moljakaš i tražiš... Evo ti, samo pazi — tanju...

— E, ljudi, dokle mi samo dođosmo! — uzdiše Gale. Daj bože da ikad više vidimo Srbiju.

— Vala, nek idemo kud 'oćemo — upada Živomir. — Meni to nije nimalo teško... Mogu ja da pešačim koliko 'oćeš... I to je bolje nego u Šareniku[4] na zobenici... Samo ne znam da li tamo kud idemo ima šta da se jede... Eh, lepa naša Srbija, ono ti je, bre, život...

[1] Živomir Živanović.
[2] Vladeta Joksimović.
[3] Dragoljub Petrović.
[4] Šarenik, selo kod Ivanjice u Srbiji.

— I mene iste brige muče — veli Kum. — Ali, šta se tu može. Kud svi Turci tu i goli Asan...

— Šta li ćemo ovde ovoliki, što li su nas u ovu rupu skupili? — javi se ponovo, posle kraće stanke, Gale.

— Čućeš — veli Kum — dok se komandant vrati... Sve me stra' da noćas na ovaj mraz ne odemo bez košulje.

— Šta pričaš — jezik pregriz'o — kaže Živomir. — Ovde nam, vala, niko ništa ne može... Ima nas na 'iljade... A ne znam da neprijatelja ima blizu.

— Ih, nema — opet će dobro obavešteni Gale. — Sa svih strana su Talijani.

— Baš Talijani? Gde si to, bukvane, sanjao? — bocnu ga Kum.

— Zna brat sve... Sve sam ja to ispitao... Uvek ja tako radim. K'o pravi vojnik: najpre se po redu raspitam o neprijatelju, pa tek onda idem da spavam. Drugačije moj bog ne radi.

— Zbilja, ko je sad u zasedama i na položajima kad nas ovoliko partizana u komandi spava? — upita, tek onako da ne prekine razgovor, Živomir.

— Ko? Video si jutros... Sigurno braća Crnogorci. Ti sediš kraj furune i greješ se, a oni se mrznu — kaže Kum.

— Nemoj da ih žališ, sutra ćeš ti umesto njih — odgovara Gale.

— Neće mi biti sefte... Naučili smo mi taj zanat u Šareniku — odgovara Kum zevajući.

— Nego, jeste li vi čuli — opet će Gale — kako su Crnogorci nastradali u Pljevljima?

— Kako nastradali? — pitaju u jedan glas Živomir i Kum.

— Tako, lepo... Napadali su Pljevlja i izginuli. Bilo ih mnogo mrtvih.

— Ćuti, »šamšulo«, ti znaš koliko ih je poginulo! Nemaš ti veze.

— Ja vam kažem, a čućete i vi sami... Videćete da Gale ima pravo.

U sobu uđe Simo[5] sa još nekim drugovima hučeći u promrzle dlanove.

Živomir i Kum ustadoše od peći da im naprave mesto.

Živomir detinjasto dobroćudno reče:

— Dosta smo se mi grejali, evo vam stolice...

— Nećemo da sedimo. Došli smo da vidimo jeste li svi na okupu — odgovori Simo.

— Ceo prvi vod je ovde. Drugi je u pekari do nas.

— Dobro se noćas, drugovi, odmorite, sutra treba rano ustati. Treba doterati spremu i oružje — reče Rade.

---

[5] Uglješa Karakljajić.

— Da se ne ide u akciju? — primeti Gale.

— Prvo će biti zbor cele brigade... A onda svakako i u akciju. Pa da ne bi slučajno izgledali najgore... — reče Rade.

— Vrhovni komandant drug Tito vršiće smotru — objasni dalje Simo. — Pazite, drugovi, da se ne obrukamo.

— Drug Tito! — rekoše uglas Kum i Gale. — A zbog čega to?

— Čujete, valjda, da će biti postrojena cela brigada? — objasni im Živomir.

— Tačno... Sutra se, drugovi, formira Prva proleterska brigada i mi ćemo biti u njoj — reče Rade.

— Samo da nas ovoga puta ne izrazdvajaju... Voleo bih da opet ostanemo zajedno — reče Živomir.

— Svi ćemo biti i dalje zajedno, ništa ne brinite — reče Rade.

— Da budimo ove što spavaju? — upita Kum.

— Ne treba... Nek se odmaraju... Neka dežurni ranije ujutro probudi sve da se urede i spreme — reče Rade.

...Bez zastave, bez doboša, bez trube, bez svečano ukrašenog podijuma, toga mutnog i oblačnog decembarskog jutra prvi put se postrojavala Prva proleterska brigada.

Pada sitna susnežica.

Magle su se vukle po okolnim visovima, pokrivenim retkim i niskim žbunjem, okićenim sitnim injem.

Negde daleko čule su se retke minobacačke eksplozije i mitraljeski rafali.

Na četvrtastom, blago nagnutom trgu, uokvirenom niskim, oronulim i nakrivljenim kućama, postrojavali su se partizanski odredi, danas već bataljoni 1. brigade. Komandanti i komandiri su trčali oko stroja i oštro naređivali.

Teško je i neobično bilo i njima i borcima postrojiti ovoliku vojsku na ovako malom prostoru. Niko nije imao vremena, a ni potrebe da ih tome uči... Borbeni zadaci to nisu tražili, a oni su do sada i bili jedina naša briga.

Posle pomeranja, prestrojavanja, intervencije viših rukovodilaca, najzad bi formiran stroj okrenut leđima prema reci Limu, a čelom prema gornjoj, višoj strani trga.

Čete su bile postrojene u dve vrste po četiri jedna za drugom. Komandanti i komesari bataljona ispred, komandiri četa na desnom krilu čete.

Treća četa, koja je obrazovana od drugog bataljona, nalazi se daleko pozadi u najvećem gustišu boraca. U stroju sve poznata lica, nervozno se podižu na prste da vide preko onih ispred sebe i pocupkuju na mestu da se zagreju, jer su u stroju bez rublja, a napolju je oštar jutarnji mraz.

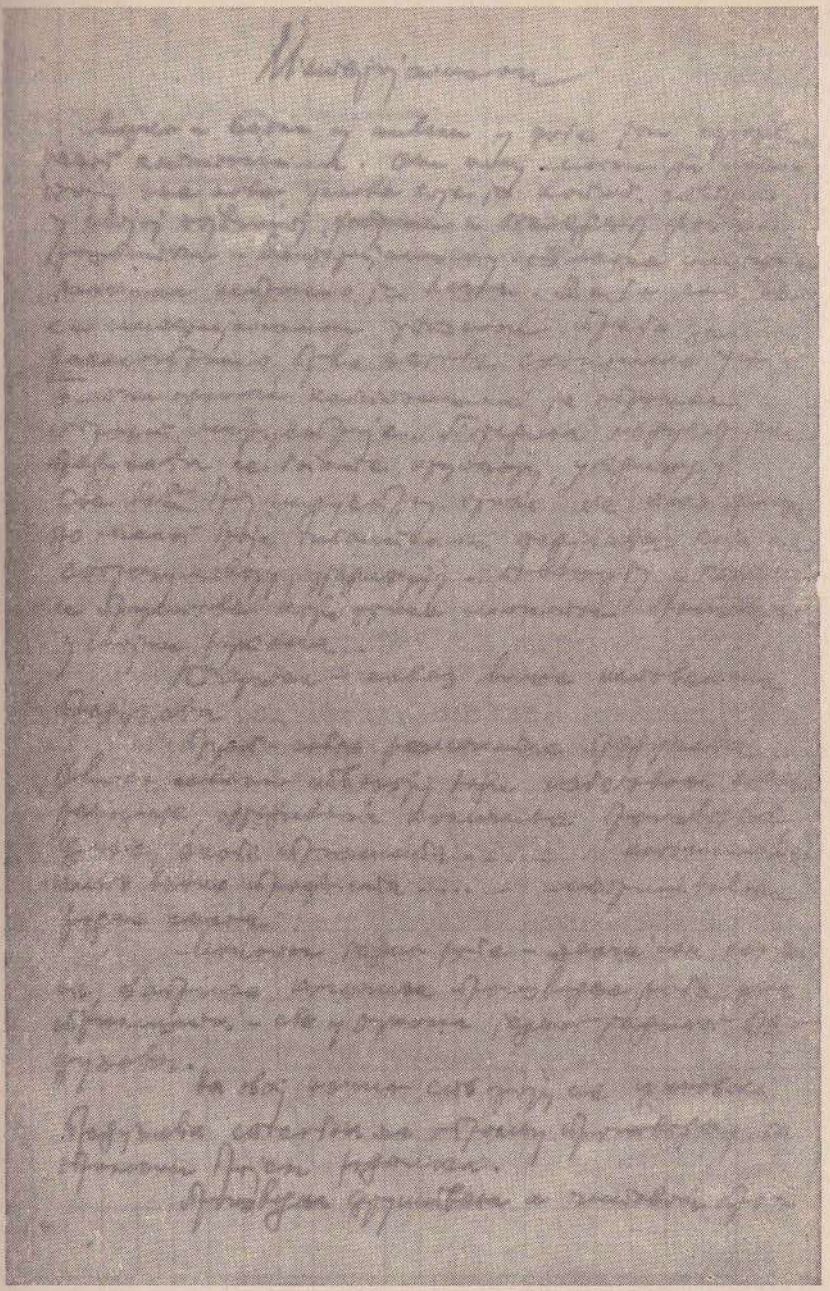

Faksimil iz ratne beležnice Jove Šarenca, zamenika komesara čete

Grupa rukovodilaca — njih dvadesetak — okupila se ispred stroja, tiho razgovara između sebe s nestrpljenjem očekujući početak ove neobične svečanosti.

Iz sporedne, krive uličice, u pratnji nekoliko ljudi, pojavljuje se čovek srednjeg rasta, u plavom odelu, i čvrstim i energičnim koracima približava se grupi ispred stroja.

Prnja[6] polušapatom saopštava:

— Ide drug Tito.

Borci se meškolje, pomeraju se da ga što bolje vide.

Pred strojem se iznenada pojavljuje čovek u seljačkom odelu, sa šajkačom i velikim žutim brkovima, i oštrim, nenaviknutim glasom komanduje:

— Brigada, mirno!.. Brigada, pozdrav!..

Prnja kao spiker objašnjava:

— Drug Fića, komesar brigade!..

Fića se upućuje prema vrhovnom komandantu i njegov oštri glas prolama i seče svečanu tišinu:

— Druže vrhovni komandante, Prva proleterska brigada je postrojena.

Čvrstim stiskom ruke vrhovni komandant je pozdravio i komesara novoformirane brigade. Tito je došao do sredine stroja:

— Drugovi borci i rukovodioci — proleteri, smrt fašizmu!

— Sloboda narodu! — odjeknulo je gromko i ne baš tako složno iz hiljadu grla, od čega se prolomio vazduh u maloj kasabi.

Drug Fića je otpočeo:

— Drugovi borci i rukovodioci, odlukom Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba obrazovana je danas, ovde, naša prva regularna jedinica — Prva proleterska brigada — čiji ste vi vojnici... Najpre ću da pročitam naredbu vrhovnog komandanta o formiranju Prve brigade...

I dok je drug Fića razgovetnim glasom čitao naredbu, naglašavajući svaku reč, dotle su borci, slušajući njega, svu svoju pažnju usredsredili na svoga vrhovnog komandanta.

Na glavi je imao šubaru, oko pasa čvrsto zategnut opasač, na kome je, pričvršćen crvenim gajtanom, visio veliki pištolj. Preko drugog ramena je imao obešen veliki dvogled.

Lice ispijeno, mršavo, sa energičnim crtama. Ispod povijenih i gustih obrva posmatraju dva blaga plava oka. Stoji nepokretan, gotovo u stavu mirno, i čeka da se pročita naredba, koju je on svojom rukom potpisao.

Drug Fića je završio čitanje naredbe. A onda se obratio borcima:

---

[6] Mile Stević Prnja.

— Ja vas sve pozdravljam i želim da uvek budete dostojni zastave i imena pod kojim ćete se od danas boriti do potpunog oslobođenja našeg naroda... Moja najveća želja, želja vašeg političkog komesara, na današnji dan jeste da naša jedinica, u svakoj situaciji, uvek, opravda visoko poverenje našeg Centralnog komiteta, slavne Komunističke partije i druga Tita.

Dajem reč našem vrhovnom komandantu drugu Titu.

Iz mase boraca prolomiše se uzvici:

— Živeo vrhovni komandant drug Tito!

— Živela Komunistička partija!

— Živela narodnooslobodilačka borba!

— Živela Narodnooslobodilačka vojska!

— Živeli naši moćni i nepobedivi saveznici!

— Za Prvu proletersku brigadu: triput »ura«!

Odjekivalo je gromoglasno »ura«, od koga se prolamala i ječala dolina Lima i mala varošica Rudo.

A onda se sve utišalo. Čuo se samo Titov glas.

— Drugovi i drugarice, proleteri,

Današnji dan, kao što je pomenuo vaš politkomesar drug Fića, značajan je datum u historiji naše narodnooslobodilačke borbe. Od najboljih sinova Crne Gore i Srbije, od boraca prekaljenih i provjerenih u teškim vatrenim okršajima, mi smo danas, ovdje, formirali našu prvu regularnu vojnu jedinicu: Prvu proletersku brigadu...

...Ona će biti pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba i boriće se tamo gdje je on bude upućivao. Ona neće biti vezana za jednu teritoriju, kao do sada naši partizanski odredi, već će njeno bojište biti čitava Jugoslavija, svuda tamo gdje se nalaze okupatori: Nijemci i Talijani i njihove ogavne sluge — četnici, ustaše, nedićevci i ljotićevci...

...Ona će kao borbeni odred Komunističke partije Jugoslavije biti garancija naše uspješne borbe i njenog pobjedonosnog završetka. Ona svojom borbom, zajedno sa ostalim mnogobrojnim i hrabrim partizanskim odredima, treba da onemogući povratak na staro, da bude najjači i najsigurniji oslonac naše nove, narodnooslobodilačke vlasti...

...Pred nama još stoje vrlo teški zadaci... Neprijatelj je još jak, on još nastupa prema Lenjingradu i Moskvi, u Jugoslaviji je našao prodane duše: četnike i ustaše, koji su poslušno oruđe u njegovim rukama i koji za njegov račun raspaljuju krvavi bratoubilački rat... Oni pale naša sela i gradove i ubijaju nejaku i nezaštićenu djecu i starce...

...Mnogo krvi, napora i žrtava nas očekuje na tom putu... Ali konačna pobjeda će biti sigurno naša. Naša zemlja će ponovo biti slobodna od krvavih okupatora, a domaće sluge

i izdajice biće po zasluzi kažnjeni od strane pravednog narodnog suda. Garancija za to jeste naša slavna i neustrašiva Partija i njeno najmilije čedo — naša Narodnooslobodilačka vojska.

Htio bih, drugovi, danas da vam naročito stavim na srce bratstvo i jedinstvo naših naroda, jer to je poluga naše plodonosne borbe. I u ovom kraju, i u drugim krajevima kuda ćemo ići bjesni bratoubilački pokolj ... Visoko, drugovi, nosite zastavu bratstva i jedinstva tamo gdje dođete ... Svaki naš borac treba da bude neumorni politički radnik i da svakom našem čovjeku objašnjava ciljeve naše borbe ... Narod je naša neiscrpna rezerva i neprekidno vrelo odakle ćemo stalno dobijati nove snage ... Samo, ako budemo neprekidno s narodom, ne samo da nas niko ne može uništiti ni pobijediti nego ćemo mi s najmanje žrtava izvojevati konačnu pobjedu ...

Titove reči koje odjekuju na trgu u Rudom mešale su se sa učestalim mitraljeskim rafalima, koji su se sve jače čuli sa nekoliko strana, naročito u dolini Lima.

Sitne pahuljice posipale su postrojenu brigadu.

Retki stanovnici iza poluotvorenih kapaka radoznalo su posmatrali neviđenu vojsku.

Titov glas je ispunjavao ne samo Rudo, trg i okolne obližnje kuće nego i srca i duše postrojenih boraca.

... Vidite i čujte, drugovi. Evo, i ovdje, oko nas, sa svih strana vodi se borba s neprijateljem ... Talijani i četnici pokušavaju da čine sve da nas opkole i unište ... Ne treba vama ovdje danas dokazivati da će i ovaj njihov poduhvat pretrpjeti neuspjeh.

... A danas, kada vi proslavljate ovaj naš veliki dan, ne možete da ga provedete u igri i veselju, već morate, kako to dolikuje komunistima i proleterima, u ljutim bojevima i okršajima ...

Drug Tito je završio:

... Drugovi komandanti, dajte jedinicama voljno i neka spremni čekaju zadatak. A vi dođite da primite naređenja ... Želim, drugovi, od srca pobjedu na današnji dan jedinicama Prve proleterske brigade.*

Nasta na trgu kratko veselje ... Zaorila se borbena crnogorska pesma »Durmitor, Durmitore« i zatalasalo se široko oro crnogorsko.

Sa drugih strana odjeknuše pesme srbijanskih proletera: »Hej, drugovi, složno smelo, napred svi u boj« i »Mi kidamo lance klete, krvavi se vodi rat«.

Odnekud, setno i tužno, javi se violina i veseli ritmički zvuci šumadijskog »Moravca« odjeknuše na trgu u Rudom.

* Govor druga Tita je dat po sećanju autora.

Sve se to mešalo sa sitnim pahuljicama snega pod olovnosivim nebom, koje je leglo na minarete i kubeta u Rudom, i učestalim mitraljeskim rafalima, koji su sve više i sve jače besneli.

Najjasniji i najglasniji su i ovog puta bili Crnogorci, koji su dovikivali ostalim proleterima:

— 'Ajte, rođaci, hvatajte se u naše oro!..

A oro je uhvatilo pola trga i stotine grla iz sve snage prkosno su pevala:

»... Suzama se boj ne bije,
n'o se vrela krvca lije ...«

Vratiše se komandanti. I kratke i oštre komande zameniše pesmu i veselje: »zbor«, »pokret«, »na položaj«.

Na sve strane se čuju glasni, neobični crnogorski uzvici...

Treća četa stoji postrojena pred polupraznom pekarom. Dok se ona prikuplja, borci od nestrpljenja i od mraza cupkaju na mestu.

Zamenik komesara Prnja obesio dugačke crne brkove i promuklim glasom požuruje:

— Brže, brže, drugovi!.. Talijani će pre nas da stignu.

Kolone odlaze na razne strane...

Oko Rudog puca odasvud. Tutnje i odjekuju brda i doline oko Lima.

Kum kaže Živomiru:

— Kažem ti da ćemo bez košulja i gaća na položaj... A, vidi samo mraz kakav je!..

Ovaj ga samo prekorno pogleda i upita:

— Jesi li svu municiju uzeo?

Sitan sneg ne prestaje da pada... Kolona po jedan zamiče u magli.

Utaban i ugažen trg u Rudom ostaje prazan.

Teodosije M. PAREZANOVIĆ

VELIKA SVEČANOST

DOLAZAK ODREDA U NOVU VAROŠ

Poslednjih dana novembra i početkom decembra 1941. godine, glavnina Kraljevačkog i Kopaoničkog odreda povlačila se od Kraljeva pod pritiskom nadmoćnih nemačkih, Nedićevih i četničkih snaga prema Sandžaku. Bez veze sa ostalim partizanskim snagama, u krajnje neizvesnoj situaciji i u svakodnevnim borbama sa četničkim zasedama, Kraljevčani su stigli, posle dvanaest dana marša, kod Nove Varoši u sastav partizanskih snaga, koje su se već bile povukle iz Srbije sa Vrhovnim štabom. Oko 16 časova 9. decembra kolona odreda se prikupila na jednom malom uzvišenju kraj Nove Varoši. Pošto smo bili obavešteni da se tu nalaze Vrhovni štab i drug Tito, borci su, da bi koliko-toliko popravili svoj izgled, doterivali svoju dotrajalu odeću i obuću pred ulazak u mesto, a neki su se čak i umivali snegom.

Neobična kolona od oko dvesta veoma iscrpenih, šaroliko i vrlo loše odevenih boraca krenula je žustrim vojničkim korakom ulicom Nove Varoši gromko pevajući »Kraljevačku partizanku«. Bučnim nastupom i neobičnim izgledom, odred je skrenuo na sebe pažnju skoro svih stanovnika. Masa dece istrčala je na ulicu, čas koračala, čas trčkarala pored kolone, radoznalo zagledajući naše borce i oružje. Sa svih prozora i čardaka mahali su nam rukama. Neki su pitali: »Koji je to odred?«, drugi su vikali: »Bravo, Kraljevčani!«, a u koloni su se sve snažnije orile partizanske pesme u svim četama. Kakav je to bio neverovatan kontrast između bednog izgleda i visokog moralno-političkog stanja odreda! Ko bi rekao da je to vojska koja je izdržala prvu veliku nemačku ofanzivu i morala da se povlači iz Srbije pod neobično teškim uslovima i pritisnuta velikom neizvesnošću.

Iz Nove Varoši odred je sutradan upućen u selo Kosaticu, da se malo oporavi i pripremi za nove zadatke i borbe. Drug Tito je 11. decembra pre podne obišao odred u Kosatici. Razgovarao je s mnogim borcima i podrobno se interesovao o stanju ljudstva. Bio je zadovoljan raspoloženjem koje je vladalo među

borcima, ali mu je teško palo stanje njihove odeće i obuće. Zato je istog dana izdao naređenje Glavnom štabu sandžačkih partizanskih odreda, u kome je, između ostalog stajalo:

»Bataljon Kraljevačkog odreda stigao je na određeno mesto, ali se nalazi u veoma lošem stanju što se tiče odeće i obuće. Prema tome, preduzmite sve što je moguće da se u Novoj Varoši nabavi gotova odeća ili dade izraditi što više opanaka, ako već nije moguće cokula. Dalje, potrebno je hitno doneti iz Radojne gotovog veša, a ukoliko ga nema dovoljno, da se donese platno u Novu Varoš i tu hitno izrađivati veš za taj bataljon, koji se mora što pre očistiti od razne nečistoće i preobući[1] . . .«

Uoči formiranja brigade, poslat je Vrhovnom štabu pregled brojnog stanja i opreme Kraljevačkog bataljona. Pošto su podaci u njemu vrlo zanimljivi, to ga navodim u celini:

Ljudstva:		Naoružanja:		Municije:	
radnika	124	pušaka	177	municije 7,8 mm	28.405
seljaka	16	puškomitralj.	5	tromblonskih bombi	15
intelekt. i đaka	50	mitraljeza	2	ručnih bombi	206
	——	pištolja	22	tromblona	2
Svega:	190[2]				

NEDOSTAJE OPREME

Odeće:		Obuće:	
kaputa	16 kom.	potpuno	34 para
pantalona	21 kom.	za opravku	58 pari
košulja	150 kom.	čarapa	185 pari
gaća	185 kom.		
šajkača	18 kom.		

Zdravstveno stanje: Niko nije bolestan ni pod poštedom. Ovi podaci ubedljivo ilustruju sliku bataljona.

Stanje odeće i obuće bilo je vrlo akutno, iako su od Nove Varoši do Rudog bile preduzete mnoge mere da se ono popravi.

[1] Kada je drug Tito 1951. godine posetio Kraljevo, on se u razgovoru s preživelim borcima Kraljevačkog bataljona setio tog momenta i rekao da smo po spoljašnjem izgledu na sve više ličili nego na vojsku, da ga je srce bolelo kako smo izgledali, ali da ga je zadivilo naše moralno stanje i spremnost da se borimo do kraja bez obzira na teškoće.

[2] Pored navedenog broja, oko trideset drugova iz odreda, uglavnom bolesnih i iscrpenih, ostalo je u Novoj Varoši. Oni su kasnije ušli u sastav 2. proleterske brigade i nekih drugih jedinica, a nekoliko njih su pristigli u bataljon.

Posle nekoliko dana odmora bataljon se, zajedno sa još dva bataljona koja su predviđena da uđu u sastav brigade i s Vrhovnim štabom, prebacio noću između 16. i 17. decembra čamcima preko Lima, i sledeće noći stigao u selo Kasidol, a 19. decembra po podne došao u Rudo. Tu su se okupljali svi odredi iz Srbije koji će ući u sastav 1. proleterske brigade. U mestu se broj stanovnika gotovo dvostruko povećao. Uobičajen način života koji je do tada vladao bio je poremećen. Tiha kasaba je prekonoć oživela i dobila nov tempo života. Na sve strane užurbano se radilo. U obućarskim i krojačkim radionicama danonoćno su radili kako majstori iz mesta tako i sve zanatlije iz jedinica na izradi nove i opravci stare odeće i obuće. Trgovina je naglo oživela. Sva roba se brzo i dobro prodavala. Otkupljena je gotovo sva koža i tekstilna roba koja se mogla upotrebiti za odeću i obuću. Borci su od Vrhovnog štaba dobili po sto dinara džeparca, koje su uglavnom trošili za kupovinu voća, što je izazvalo neku vrstu poremećaja na tržištu.

U toku 20. decembra vršene su poslednje pripreme. Izvršena je reogranizacija četa, određene su komande četa i štab bataljona. Po podne je u Sokolskom domu održan sastanak partijsko-političkih rukovodilaca svih partizanskih jedinica koje su bile u Rudom. Na sastanku je govorio Filip Kljajić Fića o političkoj situaciji i budućim zadacima koji stoje pred narodnooslobodilačkim pokretom. On je rekao da smo Srbiju morali privremeno napustiti zbog toga što je okupator tamo prikupio mnogo nadmoćnije snage u svakom pogledu, a četnici Draže Mihailovića neposredno se stavili u njegovu službu, što je još više otežalo situaciju narodnooslobodilačkog pokreta. Okupatoru je, uz pomoć četnika, pošlo za rukom da nam zada ozbiljne udarce. Zbog toga smo u Srbiji izgubili deo najboljeg partijskog kadra. Od deset do petnaest hiljada partizana u severozapadnoj Srbiji povuklo se svega oko tri hiljade. Centralni komitet je računao da će se izvući više. Ali ovo što se povuklo, to su prekaljeni borci, koji su pokazali da su spremni da se bore pod rukovodstvom Komunističke partije do konačne pobede. S takvim borcima mi sa sigurnošću idemo u nove pobede. Ali ne smemo olako gubiti ljude, već ih moramo čuvati, a kroz borbu okupljati mase i stvarati nove kadrove. Glomazni partizanski odredi vezani samo za svoj kraj ne odgovaraju više u novoj situaciji. Zato su Centralni komitet i Vrhovni štab odlučili da od nekoliko odreda koji su se povukli iz Srbije i nekih iz Crne Gore i Bosne stvore proletersku udarnu brigadu sa kojom će, kao udarnom snagom politički svesnih boraca, ići dalje i prenositi buktinju narodnooslobodilačke borbe tamo gde

uslovi za razvijanje ustanka budu najpovoljniji i tući okupatora tamo gde je on najslabiji — namećući mu svoju volju i taktiku. Na kraju je donesena odluka da se za formiranje brigade, koje će se izvršiti 22. decembra u 8 časova, sprovedu partijsko-političke pripreme u svim jedinicama.

U vezi s tim održan je sastanak vojnih i političkih rukovodilaca odreda, na kome je saopšten nov sastav komandi četa i štaba 4. kraljevačkog bataljona, koji ulazi u sastav 1. proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade.

Na četnim konferencijama borci su upoznati s odlukom o formiranju brigade, novom organizacijom bataljona i starešinskim sastavom. Pripreme su vršene do kasno u noć. Borci su doterali u red oružje, odeću i obuću koliko su mogli bolje. Do duboko u noć se nije spavalo. Pričalo se o sutrašnjem događaju, pretilo Nemcima, Italijanima i četnicima itd.

Dvadeset drugi decembar je osvanuo pod snežnim pokrivačem, prilično tmuran i hladan. Još je padao vlažan sneg. Bataljoni su se rano postrojili na trgu u Rudom. Posle propasti bivše jugoslovenske vojske, verovatno je sada prvi put izvršena smotra tako krupne jedinice nove armije jugoslovenskih naroda. Šarolika odeća postrojenih boraca — od radničkih kombinezona, seljačkih gunjeva do đačkih kačketa — simbolično je odslikavala sastav Narodnooslobodilačke vojske, a raznovrsne vojne uniforme — od onih bivše jugoslovenske vojske pa do nemačkih, talijanskih, nedićevskih, ustaških itd. — govorile su o izvorima našeg snabdevanja. I dok je okupator, posle svoje prve velike ofanzive, svodio bilans o »uništenju partizana u Srbiji«, u Rudom se rađala prva regularna jedinica naše Narodnooslobodilačke vojske.

U očekivanju vrhovnog komandanta, iako je bilo hladno, na trgu je vladalo svečano raspoloženje. Ukoliko se primicao čas velikog istorijskog čina, uzbuđenje je raslo. U 8 časova pala je komanda »mirno«. Komesar brigade Filip Kljajić Fića raportirao je drugu Titu. Pošto su obišli postrojene bataljone, drug Tito je stao ispred stroja i stisnutom pesnicom na slepoočnici pozdravio brigadu s borbenim pozdravom: »Smrt fašizmu«. Brigada je gromko odgovorila: »Sloboda narodu«. Prva četa Kraljevačkog bataljona svila se u polukrug i zapevala »Internacionalu«, koju je prihvatila cela brigada. Posle druga Fiće uzeo je reč drug Tito. Govorio je o istorijskoj ulozi i zadacima 1. proleterske brigade u narodnooslobodilačkoj borbi.

Velika svečanost formiranja brigade završila se opštim veseljem na trgu, gde su se pevale partizanske i narodne pesme. Veselje je zatim nastavljeno po četama, prenelo se u prostorije gde su one bile smeštene. Dan formiranja brigade bio je veliki doživljaj za svakog pojedinca koji je postao njen pripadnik.

Dok su se naše jedinice prikupljale u Rudom, talijanski okupatori su zajedno s četnicima pripremali napad na ovu varošicu. Ne znajući jačinu naših snaga, oni su se nadali da će nas brzo savladati i uništiti... Prvi pokušaji neprijatelja bili su odbijeni. Već 22. decembra on je pripremio koncentričan napad na Rudo sa tri pravca: jedna kolona od Priboja dolinom reke Lima, druga od Bijelog brda preko Huseinove ravni i treća od Višegrada preko Bijeloga i sela Gaočića. Tek formirana 1. proleterska krenula je u protivnapad na sve tri kolone. Nakon dvadesetčetvoročasovne borbe, prve dve neprijateljeve kolone bile su razbijene i odbačene natrag, dok je treća kolona, koja je nastupala s četnicima od Višegrada, bila opkoljena u selu Gaočiću, uništena ili zarobljena.

Protivnapad na treću kolonu izvršio je 4. kraljevački bataljon u sadejstvu s 3. kragujevačkim bataljonom. Naređenje za pokret zateklo je bataljon 22. decembra po podne na parenju odela i rublja u improvizovanoj parionici u jednoj baraci. Sa još vlažnim odelom, bataljon je na brzinu primio hranu i ručao na snegu. Po snežnoj vejavici je dospeo do sela Sokolovića, odakle je u toku noći vršio izviđanje neprijateljevih snaga. Selo Sokolovići je bilo potpuno spaljeno i pusto. Borci su celu noć proveli napolju, zaklanjajući se od snega i vetra po zidinama i podrumima spaljenih kuća. U početku su bile založene vatre, ali su zbog blizine neprijatelja morale biti ugašene. U toku noći vreme se izvedrilo i stegao je mraz. Vlažna odela su se ledila na živim ljudima. Činilo nam se da toj noći nikad neće doći kraj. Tek u zoru 23. decembra izdato je naređenje za napad. Gotovo smo bili ukočeni od zime. Kretali smo se u najvećoj tišini, sporo i svaki čas zastajali.

Prethodnica bataljona iznenadila je isturene delove neprijatelja na kosama iznad sela Gaočića. Ovi su skoro bez otpora pobegli ostavljajući za sobom opremu. Neprijatelj je otvorio vatru iz mitraljeza i minobacača na nas, ali pošto još nije tačno znao naš položaj, tukao je u prazno. Bataljon je odatle počeo da se razvija po četama prema selu Gaočiću. Prva i Kruševička četa razvile su se na kosi iznad sela obuhvatajući ga sa jugozapada i istoka. Desno su se naslanjale na Kragujevački bataljon, koji je delom snaga obuhvatio selo sa severozapada. Druga četa se razvila levo od Kruševičke čete, a levo od nje Rudarska četa, obuhvatajući selo sa jugozapada i zapada.

Talijani su se povukli u seosku školu. Ona je bila od tvrdog materijala i iz nje se imao dobar pregled okolnog terena. Odatle su pružili žestok otpor, ali se uprkos tome naš obruč neodoljivo stezao. Oko podne Talijani su pokušali da se

probiju prema Limu. Međutim samo petnaestak njih je uspelo da iskoči kroz prozore i vrata iz škole. Pri tome je nekoliko njih poginulo i ranjeno, a ostale je pobila ili zarobila Rudarska četa. Posle toga, pod zaštitom naše vatre, jedna grupa boraca iz 2. Kruševičke čete (Nego Bošković, Momo Dugalić, Slobo Antonijević i Miločajac) uspela je da se probije do škole s jugozapadne strane. Kada su se približili školi na oko dvadeset metara, Talijani su s tavana škole, kroz krov, ranili Miločajca u glavu, a Nega u rame. Ostali deo prostora savladali su bez gubitaka i upali u mrtvi ugao iza nekih borova kraj same škole. Odatle su ubacili prvu bombu u školu, koja nije eksplodirala, ali je izazvala pometnju i paniku među Talijanima u toj učionici.

Dok su se pripremali da ubace sledeću bombu, iznutra se pomolila bela krpa na bajonetu kao znak za predaju. Grupa je kroz prozor upala u tu učionicu i zarobila desetak Talijana, koji su se bili zavukli među neke stvari. Svi su bili pripremili pune džepove cigareta, konzervi, hleba i drugih »đakonija« i njima počeli da nas bojažljivo nude. Neki su vikali: »Kamerato, ja komunisto«, i psovali Musolinija, drugi pokazivali prstima ili na slici da imaju jedno, dvoje ili troje dece, treći kako imaju porodice koje su im ostale u Italiji nezbrinute itd. Hteli su da nas grle i ljube, a bili su modri od straha i zime i stalno su drhtali.

Međutim ostali su pružali žestok otpor iz drugih prostorija i sa tavana škole. Oni su probili zid između njihove i naše učionice i kroz rupu otvorili vatru iz mitraljeza po nama. Počela je paljba i sa tavana, kroz tavanicu. Srećom, prvi rafali nisu nikog od nas zakačili, već su samo pokosili njihova dva vodiča. Mi smo se zaklonili u mrtvi ugao, otvorili vatru kroz tavanicu i nastavili borbu za sledeće prostorije. Posle kraće borbe u samoj zgradi kapitulirala je i grupa vojnika sa tavana škole. Tu se predalo oko pedeset Talijana. Tako je prilaz školi sa južne strane bio slobodan. Na tu stranu izvođeni su zarobljeni vojnici. Tim pravcem se probilo do škole još boraca iz našeg bataljona.

I Kragujevački bataljon je pojačao pritisak. Borci najbliži školi potrčali su da ubace bombe kroz prozor i u tom trenutku su dvojica poginula, i to otac i sin. Oni su krenuli sa severoistočne strane prema školi i bili pokošeni mitraljezom. Treći borac je uspeo da zađe iza ugla i ubaci bombu u učionicu. Čuo se prasak eksplozije i jauci, ali se Talijani nisu predavali. Oni su i dalje pružali ogorčen otpor iz još dve prostorije u kojima su bili oficiri, podoficiri i fašisti. Mi i Kragujevčani napadali smo ih bombama, zauzeli još jedno ode-

ljenje i sabili ih samo u jednu sobu. Borba je posle toga trajala još oko pola sata, kada se predala i poslednja grupa Talijana s komandom jedinice. Zarobljeni talijanski kapetan, koji nije hteo da se preda borcima, već samo komandantu, predao se Pavlu Jakšiću i tom prilikom izrazio nadu da će njegov život biti pošteđen s obzirom na to da se viteški borio do poslednje mogućnosti.

Dok se vodila borba oko škole, delovi Kragujevačkog bataljona sukobili su se s četnicima Kamenka Božića, koji su nastupali zajedno sa ovom talijanskom kolonom. Videći šta se događa s njihovim saveznicima Talijanima, četnici su odustali od napada i dali se u bekstvo. Da bi dobili predaha i spasli se od uništenja, oni su tražili »pregovore« sa nama radi tobožnje saradnje u borbi protiv okupatora. Greškom nekog od starešina jedinice koja je trebala da ih likvidira, oni su ostvarili svoju zamisao i odista se spasli.

U ovoj borbi je ubijeno 27 talijanskih vojnika, podoficira i oficira, a zarobljeno ih je 124. Zaplenjena su 2 teška i 3 laka minobacača sa 210 mina, 3 teška mitraljeza, 9 puškomitraljeza i 75 pušaka sa 7.000 metaka, 600 ručnih bombi, 25 pištolja, 2 radio-stanice, 14 tovarnih konja, 70.000 dinara i oprema za preko 200 vojnika.

Kraljevački bataljon je imao sedam mrtvih i jedanaest ranjenih, a Kragujevački bataljon dva mrtva i dva ranjena druga. Inače, ova dva bataljona su odlično sadejstvovala u borbi. To je bio početak borbenog drugarstva naša dva bataljona, koje se kasnije mnogo puta potvrđivalo u teškim bitkama koje smo vodili.

Kada je uveče komesar Kraljevačkog bataljona referisao o toku i rezultatima borbe, komesar brigade je pohvalio uspeh bataljona u njegovoj prvoj borbi, u kojoj su borci i starešine pokazali visok moral i hrabrost, ali je istakao da je pobeda skupo plaćena i stavio ozbiljnu zamerku rukovodstvu zbog gubitaka koje je bataljon pretrpeo. On je rekao da se mi ne smemo upuštati u odlučujuće borbe s neprijateljem tamo gde se zahtevaju tako velike žrtve.

Momčilo DUGALIĆ

PRATIO NAS JE POGLED VRHOVNOG KOMANDANTA

U Rudo, smo stigli po mraku. Hod umorne kolone tupo je odjekivao od drvene podloge limskog mosta. Ispod nas je divljala rijeka udarajući nemilice o kamene stubove, razbijajući svoje valove i pjenušajući se.

Ubrzo nas je posjetio Fića i saopštio nam svrhu našeg prikupljanja:

— Sutra se formira Prva proleterska brigada. Vaša četa s dve šumadijske sačinjavaće jedan bataljon.

Činimo sve što možemo da sutrašnji dan dočekamo što svečanije i da što bolje vojnički izgledamo.

Rudo se puni vojskom. Stižu neke crnogorske jedinice. Milo nam je što ćemo biti zajedno. Kod svih vlada prazničko raspoloženje.

Osvanuo je prohladan 22. decembar; guste pahuljice snega prosipale su se iz niskih oblaka.

Bataljoni se postrojavaju na trgu. Rijetki prolaznici zastaju, posmatraju nas radoznalo, a prozori okolnih kuća sve se više ispunjavaju glavama; svi bi htjeli da znaju razlog prikupljanja ovolike vojske.

»Brigada, mirno!« oštro odjeknu trgom glas druga Fiće, komesara brigade. »Odlukom Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba formira se Prva proleterska brigada«, poče nam on čitati glasom koji je treperio od uzbuđenja. »Brigada će imati šest bataljona«, nastavi dalje da nas upoznaje.

»Znači još dva bataljona — kakva će to snaga biti!«, pomislih u sebi. »Gdje sad udarimo, imaće da puca«.

»Za komandanta brigade određuje se drug Koča Popović«, čuh dalje Fićin glas.

»Koča — znači, probio se i on«. Obradovah se. Poslije pada Užica našli smo se na Zlatiboru u selu Semegnjevu. Tu smo donijeli odluku da se kroz potjerne njemačke grupe probijemo preko Šargana na planinu Taru, a onda preko Drine u Bosnu kod Čiče Romanijskog. Marševali smo cijelu noć.

Prije našeg prelaska preko pruge na Šarganu počelo je svitati. Smjestili smo se u neke kolibe da predanimo i da se odmorimo. Taman smo, poslije takvog umora, sklopili oči, Nijemci su nas napali. Tako smo se razdvojili...

Kada se pojavio drug Tito, nastade na trgu još veći tajac. Kao da je dah zastao kod ljudi. Pošto primi raport i obiđe postrojene bataljone, drug Tito stade ispred sredine stroja i odmah u početku govora reče nam: »Vi od danas nosite časno proletersko ime, koje nikad i nigdje ne smijete okaljati...« A malo kasnije, prošetavši se ispred nas, on dodade: »Pred nama stoje i te kako teški zadaci i teške borbe, ali nema tako teških zadataka koje proleteri ne mogu savladati«.

Što nam je dalje govorio, to su nam teškoće koje su stajale na našem putu bile sve jasnije predočene, ali isto tako sve jasnija bila nam je i perspektiva pobjede. Uzbuđeno slušamo njegov govor.

Kao kradom spušta se polako niz planinske padine mrak i obavija tamom gradić, koji vri od veselja. Vesele se Srbi i Crnogorci što će od sada udruženim snagama bolje tući neprijatelja. Vesele se stari poznanici s fakulteta i iz fabrika što su se ponovo našli kao što su se nalazili na raznim demonstracijama.

Štab našeg bataljona, koji je danas na svoj rođendan dobio naziv »Peti«, prikupio se u jednoj sobici. Topla plehana furunica u njoj jedini je, ali za ove dane, i najpotrebniji namještaj. Ranije je, vjerovatno, ta sobica služila za razna povjerljiva trgovačka i politikantska dogovaranja, a sada se proleteri dogovaraju o budućim akcijama.

— Ovu veliku borbu ne smije ništa da omete — reče nam Milan Ilić Čiča, komandant našeg bataljona.

To je stari ratnik iz prvog svjetskog rata. Još iz tog rata ponio je revolucionarne ideje, i otada dosad on se uporno bori za njihovo ostvarenje.

— Kada je trebalo organizovati odred — nastavlja on — ja sam s mojim ukućanima održao sastanak, a svi su članovi Partije. Udata ćerka postavi mi pitanje: a šta ću s djetetom kad pođem u partizane? Dijete, stvarno, baš tad zaplaka kao da je znalo da se o njemu i njegovoj glavi radi, bilo je malo — produži ovaj pedesetogodišnjak, a dugi mu brci, kao da su se i oni od mnogih godina i naporna rada umorili, nekako se nisko objesili. — Za pobjedu pravične stvari mora se srce stegnuti! I ja odlučih: ni dijete ne smije, ni ono nema prava da iz ovakve borbe odvlači borce iz stroja. »Smjestite ga negdje«. Tako zaključah kuću i gotovo s jednom desetinom ukućana krenem u odred — dovrši Čiča Milan i redom nas očinski pogleda.

Suvonjav, visoki mladić, koji je pažljivo slušao komandantovo pričanje, postavljen je za komesara. To je bio beogradski student Draganče Pavlović. On je ostavio svu udobnost imućnog građanskog djeteta i s revolucionarnom strašću sav se posvetio borbi. On malo priča, možda čak i premalo, ali svojim zalaganjem utiče da se i drugi zalažu.

Komandir i komesar Užičke čete, kao zamjenici, upotpunjavaju ovaj štapski kolektiv.

Prenoćili smo u istoj kafanici, samo s nešto većom udobnošću. Intendant je »u čast formiranja brigade« pronašao negdje malo slame.

Sutradan, nešto prije podne, brigadni kurir reče Draganču i meni da nas traži Fića. Krenusmo tamo i zatekosmo ga u jednoj sobici nadnijetog nad kartom. Nije mu lako, pomislih. Koče nema, pa sad mora obavljati obje dužnosti.

— Odmah morate krenuti sa dvije čete — reče nam on čim smo ušli. — Talijani su napali iz pravca Priboja. S položaja Mioče — Laništa, Crnogorci su dosada odbili sve njihove pokušaje da prođu. Pogledajte ovdje — pokaza nam on na kartu — lijevi bok Crnogoraca je neobezbijeđen, a nadvišava njihove položaje, i ne bi bilo dobro ako bi se Talijani ozgo pojavili. Zato što prije zaposjednite brdo Stolove s vašim četama.

Odmičući iz Rudog kroz selo Prebdli smatrao sam da je zadatak sasvim lak, jer se Talijani neće usuditi da pođu pošumljenim terenom ako bismo se pokazali tamo gdje nam je Fića označio. »Ovo je umirivanje savjesti Fiće kao komandanta«, mislio sam penjući se uz kosu, na kojoj se nalazilo selo Gornje Cikote. U takvom uvjerenju još više me učvrstiše rijetki puščani pucnji i još rjeđi puškomitraljeski rafali koji su počeli da dopiru do nas. Borba nije bogzna kako žestoka. Talijanima se ne kreće naprijed, a Crnogorci su prilegli tu i tamo po snijegu i čekaju. Ako se neki Talijan previše obezobrazi, a takvih nije mnogo, i počne se previše pokazivati i izvirivati iz svog zaklona, oni ga začas umire, i ne samo njega već i ostale uokolo. Tada oni dugo i dugo leže u svojim zaklonima, i pucaju tek da pucaju, ne nišaneći.

Uz vrlo strmu kosu, po snijegu, približavamo se određenim položajima.

— Divna je ova naša borba — govori mi Draganče idući za mnom u koloni.

— Samo da je manje snijega, bila bi još ljepša — upada mu u riječ Boža, zamjenik komandira Užičke čete.

Razgovor nam prekide pojava jedne kolone, koja je na nekih stotinak metara iznad nas izvirala iz šume i kretala se

prema nama. Primijetili su i oni nas. Odmah se raspršiše po ivici šume.

»Da, Fića je imao pravo! Da mi nismo sada tu, drugovi Crnogorci bi imali već za nepun sat borbe Talijane sa tri strane, a sa četvrte strane nabujali Lim. A to ne bi bilo dobro — kako reče Fića«.

Nismo dugo čekali do početka borbe. Čim naša patrola krenu, pripucaše ozgo iz šume. Pa ovo su Talijani, zaključismo. A mi smo mislili da su četnici. Sad bar znamo s kim imamo posla.

Razvismo jedinice za borbu. Na čistini, po velikom snijegu, ne osjećamo se tako ugodno, pogotovo što moramo da ozdo posmatramo Talijane. Zavidimo im na onako dobrom položaju.

Iz šume gdje su se nalazili Talijani poče sve jača pucnjava. Ali nas nije zabrinulo to, već što se od njihovog položaja spuštaju, razdvojene potokom, dvije kose, jedna na kojoj smo mi, a druga lijevo od nas prema Rudom. Ako pođu tom lijevom kosom, mogu ugroziti ne samo nas i Crnogorce već i drugove u Rudom.

Odlučismo da napadamo. Jedan vod uputismo da se spusti u potok, a zatim da se uzvere uz strmu stranu lijeve kose i napadne Talijane. Čim naš vod stigne tamo, krenućemo u napad i mi. Kurire smo poslali u Rudo da izvjeste o situaciji. Nismo, naravno, ni slutili da je drug Tito bio već osmotrio neprijatelja i da prati naš rad.

Nije mi bilo jasno zašto Talijani ne krenuše u napad kad su imali tako pogodne uslove. Zašto ne krenuše onom za nas opasnom kosom, ili zašto je brzo ne posjedoše za odbranu? Uglavnom, mi se razvismo i izvršismo manevar s jednim vodom. Oni su za to vrijeme pucali, krijući se iza debelih stabala stoljetnih bukava, i rovali bacačima snijeg i zemlju oko našeg streljačkog stroja na čistini.

Krenuli smo na juriš glasno vičući: »Ura, ura . . . «

U sredini napada bila je Užička četa, a desno i lijevo Šumadinci. Ovo nam je bila prva zajednička borba. Talijani počeše nemilice trošiti municiju. Ali i mi smo već znali kako se ratuje. Kad bi njihova vatra bila preciznija, mi bismo polijegali po snijegu, pritajili se, tako se i odmarajući pomalo, pošto trčanje uzbrdo po snijegu nije baš lako. Onda bismo se podigli i trkom im se približavali sve bliže i bliže. Njihovi prednji dijelovi počeše uzmicati u šumu. Tada naš streljački stroj udari s takvom silinom da više nismo osjećali ni snijeg, ni uzbrdicu, pa ni njihove bombe koje su oko nas po snijegu pravile garave ljevkove.

— Od čega je ovaj mrtav kad nema nigdje krvi? — obrati mi se Dragiša Četenović pokazujući na jednog Talijana koji je nepomično ležao u snijegu.

Ali čim ga gurnu nogom ispod rebara, Talijan skoči i poče plačući da moli za život. Pretražujući teren pronašli smo još šestoricu takvih. Desetak njih stvarno su bili mrtvi.

Kao po komandi nasta tišina. Nigdje pucnja, samo bi poneko usamljeno »ura« odjeknulo šumom. Noćna tmina je sve više obavijala granje, spuštala se i zavlačila među drveće.

— Gadovi — reče ljutito, više sebi nego drugima, Draganče. — Imaju sreću, umakoše nam.

Uskoro smo morali da prekinemo gonjenje. Odlučismo: bolje je odmarati ljude za druge okršaje nego sada, bez izgleda na uspjeh, trčati za Talijanima koji se ne namjeravaju zaustaviti.

Kad smo izlazeći iz šume naišli na niske drvene kućice sela Oskoruše, rasporedili smo se za prenoćište. Poslije zamornog trčanja, ove kućice su nam izgledale tako kao da nigdje na svijetu nema ljepših. Stvarno, nigdje se čovjek, kad promrzne do kostiju, ne može bolje ogrijati i odmoriti nego pored dobre vatre u ovim malim prizemljušama.

— Pobjegoše, a?!... — dočeka nas na vratima domaćin kuće u koju smo stigli na prenoćište.

— Protrčaše ovuda kao divljač, vidimo mi da im je neko dobro podgrijao tabane — dodade, nekako preozbiljno za svoje godine, jedno momče od oko petnaestak godina, vjerovatno domaćinov sin.

Nismo još svi bili zaspali kad stiže kurir iz Rudog.

»Posmatrali smo vašu borbu. Radili ste dobro...«, stajalo je, između ostalog, u poruci Vrhovnog štaba.

Nikola LJUBIČIĆ

SUSRETI U RUDOM

Posle napada na Pljevlja 1. decembra 1941. godine, Komski bataljon se razmestio duž puta Pljevlja — Bijelo Polje, u sela Lekovina, Pavino Polje i druga. Život u našoj (Andrijevačkoj) četi tekao je pod još svežim utiscima napada na Pljevlja i naših velikih gubitaka. Pored opšte političke situacije, najčešće teme naših diskusija su bile: političko stanje u Crnoj Gori i Sandžaku, posebno stanje u andrijevačkom srezu; zatim, kakvi će se zadaci postaviti našem bataljonu, koliko ćemo ostati na terenu oko Šahovića itd.

Tako smo dočekali dan — mislim da je to bio 10. decembar — kada je četa, po naređenju štaba bataljona, došla zajedno sa ostalim četama u Lekovinu. Tada je bataljonu saopšteno da će se formirati brigada i da će ona voditi borbe na terenu zapadne Srbije. U to vreme mi nismo znali da su se naše snage iz Srbije povukle preko Zlatibora ka Limu.

Borcima i rukovodiocima je bilo ostavljeno da se dobrovoljno izjasne o tome ko želi da ide u brigadu, a ko da ostane u bataljonu koji će se zadržati na terenu Sandžaka. Iz Andrijevačke čete za odlazak u brigadu su se javili drugovi: Aleksandar Marjanović Leko, Vujadin Zogović Vujo, Jakša Dragović, Mirko Novović, Dimitrije Vojvodić Zeko, Strado Bojović i Đuro Lončarević. Ostali drugovi, među njima i nekoliko u ono vreme uglednijih članova Partije, izjasnili su se za ostanak u bataljonu, uz razne motivacije: da je potrebno da se vrate u svoj kraj radi političkog rada; da se u prvom redu treba boriti na svom terenu; da nisu dobro opremljeni; da su bolesni i sl.

Tako je nas sedam drugova iz andrijevačkog sreza ušlo u sastav novoformirane čete koja je brojala šezdeset i pet boraca iz beranskog, kolašinskog i našeg sreza. Za komandira čete određen je Sekula Vukićević, a za političkog komesara Vlado Šćekić. Četa je istog dana pošla na marš pravcem Grab — Kamena gora — Babine — Crkveni Toci — Kučin. Iz Kučina je trebalo da se prebacimo na desnu obalu Lima, u rejon

sela Bistrice. Međutim, dok smo čekali da počne prebacivanje, čamcem je stigao kurir sa desne obale Lima i javio da se prelazak reke odlaže. U to vreme je sa desne obale došlo i do pucnjave; tom prilikom je bio ranjen učitelj Miloš Čudović, borac naše čete. Vratili smo se u selo Džurovo, a zatim u Crkvene Toce. Sećam se da smo u to vreme veoma mnogo raspravljali o ulasku Japana u rat, nagađajući da li će doći i do njegovog napada na SSSR.

Tih dana, dok se čekala odluka o našem budućem pokretu, rešeno je da se izvrši prepad na Pljevlja. Nas petnaestorica boraca iz čete dobili smo zadatak da se prebacimo na brdo Golubinje, neposredno iznad Pljevalja, da sa njega otvorimo vatru na grad i onda se povučemo. Naša grupa je 15. decembra pošla iz sela Vrbova i posle pada mraka stigla na Golubinje. Ne očekujući neprijatelja, po mraku smo odabrali položaj na najisturenijem delu brda i iz jednog puškomitraljeza i pušaka otvorili vatru u pravcu grada. Talijani su, preko očekivanja, reagovali vrlo brzo. Reflektori su obasjali brdo, otpočelo je dejstvo artiljerije i minobacača u pravcu Golubinja, a takođe su osuli vatru iz mitraljeza i puškomitraljeza. Međutim, nas je najviše iznenadila vatra s levog boka sa odstojanja od oko četiri do pet stotina metara. Očigledno su se Talijani još plašili našeg ponovnog napada na grad, pa su preduzeli mnogo obimnije mere obezbeđenja, među kojima i posedanje Golubinja. Mi smo se povukli jednom uvalicom. Talijani su još dugo tukli po tom delu brda.

Iz sela Jablana preko sela Bučja četa je sama 19. decembra pošla cestom za Rudo. Predveče smo stigli tamo i smestili se na levoj obali Lima, preko puta Rudog.

Grupa boraca iz čete je pošla 20. decembra da razgleda gradić; neki i da pokušaju opraviti obuću. Ja sam s Dušanom Vujoševićem pošao jednom obućaru koji je imao radnjicu levo ispod puta što vodi u centar varošice. Dok smo bili u radnji došao je drug Fića. To je bio naš prvi susret sa njime. Nosio je zavoj oko vrata; veoma dobro raspoložen, šalio se s nama i obućarom; raspoređivao je materijal i izdavao uputstva da se borcima što brže opravljaju cipele.

U gradu sam sreo nekoliko drugova koje sam ranije poznavao: Raju Nedeljkovića, Olgu Jovičić Ritu, Stanka Džingalaševića, Mojsija Mitrovića i druge. Drugovi iz Srbije su bili zadovoljni što smo solidno naoružani i što dobro izgledamo. Pričali su o teškim borbama oko Užica, o izdaji četnika, o napornom putu preko Nove Varoši i Lima do Rudog.

U Rudom sam sasvim slučajno sreo jednu rođaku; tu je živela sa mužem, pa smo Dušan i ja kod njih večerali i spavali. Sutradan, 22. decembra, između 8 i 9 časova sedeli smo

u jednoj kafanici i pili kafu. Nameravali smo da se posle toga vratimo u četu. U to vreme su se na ulici, pred kafanom, postrojavale neke partizanske jedinice. Mi na to nismo obraćali pažnju. Međutim uskoro smo čuli da neko govori postrojenim četama. Našu pažnju je privukao sadržaj govora: o narodnooslobodilačkoj borbi, o teškoćama i perspektivama borbe, o zadacima i ulozi 1. proleterske brigade. Posebno nas je zainteresovao naglasak govornika.

Izašli smo pred zgradu. Sa trotoara je govorio čovek u kožnoj šubari, sa parabelumom na opasaču, ozbiljna izgleda. Pozadi njega je bila grupa drugova, među kojima Marko, Lola Ribar (njega sam poznavao sa Beogradskog univerziteta) i drugi. Nas dvojica smo mislili, a to smo i rekli jedan drugom, da je ovaj drug koji govori najverovatnije došao iz Moskve; po naglasku je veoma podsećao na Rusa.

Posle njega, pred postrojene partizane stupio je drug Fića. On je najpre pročitao odluku Vrhovnog štaba kojom se, u saglasnosti sa CK KPJ, formira 1. proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada, a zatim govorio o zadacima brigade, često se pozivajući na prvog govornika rečima: »Kako vam je rekao drug Tito«.

Tada nam je postalo jasno ko je bio prvi govornik. Bili smo iznenađeni da se tu, na desetak koraka od nas, nalazi generalni sekretar CK KPJ i vrhovni komandant narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije i da smo nekoliko trenutaka ranije slušali njegove reči upućene borcima 1. proleterske brigade.

Posle Fićinog govora komandanti, komandiri i politički komesari bataljona i četa koje su bile u stroju okupili su se oko druga Tita i on je sa njima razgovarao još petnaest do dvadeset minuta. Mi smo i dalje ostali u neposrednoj blizini, želeli smo da druga Tita što bolje vidimo.

Naša četa se sastala 22. decembra u selu Mrsovu sa dve čete iz Lovćenskog bataljona i kao 3. četa ušla u sastav 1. crnogorskog bataljona 1. proleterske brigade. Tom prilikom, komandant bataljona drug Pero Četković je održao govor o zadacima bataljona, o našoj obavezi da »svi skupa, zajedno«, opravdamo poverenje koje nam se ukazuje ulaskom u 1. proletersku brigadu, kao njen bataljon.

U lovćenskim četama sam našao nekoliko drugova koje sam od ranije poznavao. Posebno mi je bio drag susret sa Savom Burićem, sa kojim sam radio na ilegalnom štampanju letaka na Beogradskom univerzitetu.

Bataljon je stigao u Međeđu 23. decembra u zoru. Dočekao nas je prizor koji se ne može lako zaboraviti. Na desnoj

obali Drine, u pećinama neposredno pored reke, dogorevale su vatre. Oko njih su se videle grupe ljudi, žena i dece koji su se, bežeći od četničkih pokolja, sklonili u pećine pored reke, i to u ove hladne decembarske dane. Dozivali smo ih. Jedva smo uspeli da nadjačamo buku Drine i da se nekako sporazumemo. Bile su to muslimanske porodice iz napuštene i poluporušene Međeđe. Nisu hteli da se odmah vrate iako smo im govorili da smo partizani, da smo protiv četničkih pokolja, da ćemo ih zaštititi. Bojali su se.

Međeđa — poluporušene, napuštene kuće; okolo — njive neobranog kukuruza koji se povio i polomio od snega. Železnička stanica žuto obojena.

Čete su se postrojile. Pre nego što je odredio gde će se ko smestiti, komandant bataljona je zatražio da iz naše 3. čete, koja je bila najbrojnija, desetak drugova pređe u 2. četu, do tada brojno najmanju. Dok on govori, komandir 2. čete, Savo Burić, u šinjelu koji dodiruje sneg, daje mi znak prstom da pređem u njegovu četu. Javili smo se nas devetorica: Dušan Vlahović, Dunja Vlahović, Vojo Jovović, Milija, Vuko i Dragutin Vlahović, Boško Dedejić, Vujo Zogović i ja.

Odlazimo u kuću koja nam je određena. Zgrada je dosta dobra, ali u njoj nema ničega; prozori su polupani, pod prekriven staklom, raznim predmetima i prašinom. Burić uzima metlu i počinje da čisti. Boško Dedejić — imao je oko trideset pet godina, nosio je bradicu i brke, a na sebi nekakav kožni kaput — naslonio se na vrata i smeška se.

— Drugovi, — kaže Boško — čini mi se da mi koji smo došli iz Treće čete u Drugu nijesmo pogriješili. Volim da budem u četi gdje komandir u svemu služi primjerom.

Nakon nekoliko sati, Burić me poslao u štab bataljona za — »četnog pisara«.

Komandant bataljona, Pero Četković, diktirao je naredbu, a nas trojica-četvorica je beležilo u sveske. Naredba je sadržavala niz stavova i zadataka: da je bataljon na kantomanu u Međeđi; gde je koja četa raspoređena; kad će koja obezbeđivati most na Drini itd. U drugom delu naredbe je određeno kako treba organizovati ishranu ljudstva i konja. Mi smo se pisari krišom pogledali dok smo beležili komandantove reči da borcima treba pripremiti: za doručak — salamu, sir i čaj ili belu kafu; za ručak — neko jelo, sa mesom, razumljivo, a tako i za večeru. Zatim, da borcima treba osigurati po jedan kilogram hleba dnevno; da za konje treba pripremiti i izdati određenu količinu zobi, i tako dalje.

A mi tih dana nismo imali gotovo šta da jedemo. Hranili smo se jedino kukuruzom ubranim u klipu sa malih njiva.

pod snegom, kuvali ga ili sušili i pekli, a delom mleli i pravili kačamak. Zato smo se i čudili naredbi. Pero se, očito, još nije bio oslobodio od nekih pravila naučenih u staroj vojsci, inače ne bi u naredbu uneo ono o hrani u uslovima u kojima smo se nalazili.

Naredba je, na kraju, sadržavala i stav kojim se drugovima koji nisu bolesni zabranjuje dolazak u bataljonski sanitet i zadržavanje u njemu.

Ujutru 24. decembra iznenada smo čuli da iz pravca Ustiprače dolazi voz. Komandant bataljona je naredio da se rasporedimo oko železničke stanice. Zaustavili smo lokomotivu. Iz vagona pozadi nje je izašao čovek u uniformi žandarmerijskog potpukovnika. Pero je došao, pozdravio ga stisnutom pesnicom i predstavio mu se kao kapetan prve klase. Potpukovnik je izrazio čuđenje i negodovanje što ga kapetan prve klase pozdravlja stisnutom pesnicom, ali je, ipak, videći u kakvoj se situaciji nalazi, odgovarao na postavljena pitanja. Pošao je u Višegrad da od Talijana dobije municiju za četničke jedinice. Ta namera mu je ostala neostvarena.

Istog dana je 1. vod 2. čete dobio zadatak da ide na obezbeđenje mosta na Drini. Predveče smo došli kod mosta i smestili se u trošnom mlinu koji se nalazio u njegovoj blizini, oko dvesta do trista metara levo od pruge. U mlinu smo na vatri sušili klipove kukuruza, pa ih kasnije mleli. Mlin je bio sasvim malog »kapaciteta« — za ceo dan je mogao da samelje desetak kilograma brašna.

Sutradan, rano izjutra, stražario sam na mostu. Već se bilo dobro razdanilo i očekivao sam smenu. Tada je iz pravca Rudog naišao Vrhovni štab. Stajao sam na kraju mosta u stavu mirno. Prvi je naišao drug Tito i pitao me iz koje sam jedinice, da li mi je hladno i kako je u Međeđi. Tako sam trećeg dana posle formiranja brigade razgovarao s vrhovnim komandantom. Veoma drag susret, koji se ne zaboravlja.

Đuro LONČAREVIĆ

PRVI DANI ŽIVOTA BRIGADE

Pripreme su izvršene, pristupamo svečanom činu. Bataljoni čekaju u stroju dolazak Vrhovnog štaba sa drugom Titom na čelu. Na raport izlazi Filip Kljajić, koji je određen za političkog komesara brigade. Na pozdrav Vrhovnog komandanta »smrt fašizmu« prolomilo se snažno »sloboda narodu«. Pošto je komesar pročitao odluku CK KPJ o formiranju 1. proleterske brigade, drug Tito je uzeo riječ. Izrazio je okupljenim borcima priznanje za dotadašnje borbe i ukazao na značaj predstojećih zadataka. Govorio je bez uljepšavanja o unutrašnjoj situaciji poslije dizanja oružanog ustanka, o ulozi naše partije u oslobodilačkoj borbi, o borbi Crvene armije i drugih saveznika. Kada je završio govor, sa trga je odjeknula »Internacionala«, koju je zapjevala cijela brigada. Na trgu su bili okupljeni skoro svi stanovnici ovog malog bosanskog mjesta. Oni su toplim aplauzom pozdravili svečani čin stvaranja brigade. Za nas je ovo bio pravi praznik. Jer postati borac proleterske brigade bilo je neopisivo i nezaboravno osjećanje ponosa i radosti, događaj koji je ulivao samopouzdanje i sigurnost.

Poslije obavljene svečanosti drug Tito je pozvao komandante i komesare bataljona. Stali smo u polukrug oko njega. Tom prilikom on nam je, pored ostalog, rekao: »Čuvajte ljude, starajte se o njima! Vaspitavajte ih u duhu patriotizma i internacionalizma. Brinite se roditeljski o njima, to su naši najbolji borci, jezgro naše nove armije. Vi, njihove neposredne starješine, na svakom mjestu morate im služiti za primjer — u borbi, na maršu, na odmoru. To od vas zahtijeva Vrhovni štab i Centralni komitet, koji su vam povjerili da komandujete ovim jedinicama. Očekujem da ćete to povjerenje opravdati«.

Njegove riječi bile su nam putokaz i podsticaj. Nijesmo ih zaboravili.

Od Rudog do Rogatice prebacili smo se za dva dana marša. U Rogaticu smo stigli 25. januara u prvi mrak. Tu smo

se zadržali nekoliko dana. U gradu su postojale dvije komande mjesta i dvije zastave. Partizani i četnici su tada i tamo još sarađivali. Crna zastava sa mrtvačkom glavom — simbol izdaje, bola nam je oči.

Drug Tito nas je pozvao u svoj štab, koji je bio smješten u zgradi komande mjesta. Tako smo se prvi put našli na sastanku zajedno — komandanti i komesari bataljona i načelnik štaba brigade.

Vrhovni komandant nas je upoznao sa situacijom u ovom kraju i na Romaniji i sa predstojećim zadacima brigade. Četnička djelatnost uticala je na raspoloženje naroda. Nastalo je izvjesno prelivanje boraca mještanskih jedinica. Politički rad i uticaj naših drugova bili su nedovoljni, a četnički agitatori vršili su sve veći pritisak i sve otvorenije prijetili kolebljivim seljacima. Muslimanski živalj bio je ponajviše pogođen četničkim terorom i pljačkom. Činjenice o otvorenoj saradnji četnika sa Nijemcima i Talijanima bile su sve brojnije. To je potvrdio i slučaj sa Dražinim oficirom Cvetkovićem, koji je išao na pregovore sa Nijemcima, pa su ga proleteri zarobili u vozu kod Međeđe. Stigli smo u zadnji čas. Spriječiti osipanje bosanskih partizanskih jedinica i pomoći da se politički i vojno učvrste — to je bio, pored ostalih, zadatak 1. proleterske. U isto vrijeme, objasniti stanovništvu izdaju četničkih komandanata i pristupiti razoružavanju četnika koji neće da se bore protiv okupatora.

Odavde polazimo prema Romaniji i Varešu. Prva proleterska treba da dejstvuje na širokom području, pa će bataljoni često biti sami na pojedinim pravcima.

Uveče, uoči polaska, održana je kulturno-zabavna priredba u Rogatici. Organizovali su je drugovi iz brigade. Na programu su bile pjesme, recitacije, skečevi. O značaju i perspektivama naše borbe govorio je naš komesar Fića. Nešto građana bilo je takođe na priredbi. Bilo je i četnika s kokardama i bradom, koji su provokatorskim ispadima i dobacivanjima pokušavali da ometu izvođenje programa. Ali kada su vidjeli reagovanje većine prisutnih, potražili su najbliži izlaz iz dvorane. Neki su čak iskakali kroz prozor. Ubrzo su umukli i na ulici. Naše patrole uspostavile su red za kratko vreme.

U Podromaniji nas je sačekao Koča Popović, komandant brigade, inače španski borac i književnik. Prvi put se s njim sretamo. Došao je iz Srbije. Dao nam je privremenu dislokaciju bataljona. Naš bataljon je uputio u selo Baltiće. Nešto kasnije, pošto smo se razmjestili, obišli su nas Koča i Jurica Ribar. Koča se interesovao za stanje boraca u bataljonu, za njihovo zdravlje, za disciplinu, za ukupan broj ljudi, a posebno za brojno stanje članova KPJ i Skoja, za dotadašnje borbe i

gubitke. Zatim smo zajedno obišli nekoliko kuća u kojima su borci bili smješteni. Koča nam je predočio skori pokret prema Srednjem i Varešu.

Prisustvo 1. proleterske u blizini osjetljivih komunikacija i objekata uznemirilo je okupatora. Mještanske partizanske jedinice počele su da jačaju i da se učvršćuju. Prva proleterska se u dotadašnjim akcijama i političkom radu pokazala kao organizovana, disciplinovana borbena snaga, koja je uzdrmala okolne okupatorske garnizone. Reakcija protiv takvog stanja ispoljila se u ofanzivi jakih snaga njemačko-kvislinških formacija. O toj ofanzivi, koja je sredinom januara otpočela sa raznih pravaca, Vrhovni štab je bio obaviješten preko partijskih kanala iz Sarajeva. Kraci ofanzive bili su usmjereni od pravca Sarajeva, Višegrada, Zvornika i Tuzle ka širokom području Romanije, Zvijezde i Birča, gdje je dejstvovala 1. proleterska brigada sa mjesnim partizanskim jedinicama.

Vrhovni štab je izdao odgovarajuća naređenja. Trebalo je izbjeći opkoljavanje i udar jačih neprijateljskih snaga u nepovoljnim vremenskim uslovima (dubok snijeg i oštra zima), klonеći se krutih frontalnih borbi, a zatim, ostavljajući ovdje samo male snage, — sa glavninom brigade probiti se na jugoistok ka Jahorini i Foči, u čiji rejon su bile upućene partizanske snage iz Crne Gore. Vrhovni štab je 2. bataljonu, koji mu je bio najbliži, naredio da odmah za njim krene u pravcu Renovice i Jahorine. Jedna njegova četa (Treća) već je bila sa Vrhovnim štabom. Ali, zbog potrebe prikupljanja dijelova bataljona sa pravca Olova, pokret je izvršen s izvjesnim zakašnjenjem.

Kretali smo se marš-rutom koju smo dobili od Vrhovnog štaba: Nišići — Ivančići — Rakova Noga — Imamovići — Šahbegovići — Pediše. Gazeći dubok snijeg neprekidno smo marševali i tek u selu Rakovoj Nozi dat je kraći odmor, pa smo u Pediše stigli noću 18. januara. Ovdje nas je sačekao komesar brigade Fića Kljajić. Istog dana, u zoru, kolona sa Vrhovnim štabom, koja je prenoćila u Podromaniji, prešla je slobodnu komunikaciju i produžila ka Jahorini.

Međutim odmah poslije prolaska kolone Vrhovnog štaba situacija se ovdje pogoršala. Nijemci su sa pravca Rogatice i Romanije uspjeli da probiju front i da u toku dana stignu do Podromanije. Iskoristili su otvorenu izdaju četničkih vođa i njihovo naređenje da se ne puca na njemačke okupatore. Baš to je znatno otežalo naš dalji pokret.

Predvideli smo da krenemo iste noći, poslije kraćeg odmora i prikupljanja podataka o situaciji na pravcu predviđenog pokreta Podromanija — Renovica. Ovdje nam se priključila brigadna bolnica sa ranjenicima. Pokret je naređen za

dva časa ujutru 19. januara. Prelaz komunikacije bio je određen na odseku između Podromanije i Kule. Pred noć i pred prodor Nijemaca zapaljena je kasarna u Podromaniji, pa je svjetlost obasjavala čitavu okolinu.

U dva časa bilo je sve spremno za pokret, pa ipak nijesmo krenuli u predviđenom pravcu. Vodiči, koji su pratili kolonu Vrhovnog štaba, obavijestili su štab brigade i štab Romanijskog partizanskog odreda da su u toku dana Nijemci izbili iznad sela Bogovića i zauzeli dominantne položaje. Bilo je očevidno da je time ovaj pravac postao nesiguran. Želeći da se izbjegnu veći gubici, štab brigade, konsultujući prethodno štabove bataljona, odlučio je da se pokret na ovom pravcu odloži dok se situacija ne razjasni i poboljša.

Naš bataljon, ojačan četom Romanijskog partizanskog odreda, dobio je zadatak da sa prostorije Pediše — Dobrodoli — Šahbegovići izviđa neprijatelja na komunikaciji Crvena stijena — Podromanija i da se sa tog pravca obezbijedi. Za izvršenje takvog zadatka naša 2. četa iz Šahbegovića istura po jedan vod na Stari Grad i Lučevnik za kontrolu i obezbjeđenje pravca od Mokrog i Crvene stijene, a 1. četa iz Dobrodola — jedan vod iznad sela Pediša za obezbjeđenje prema Podromaniji i Sokolcu. Dio Romanijske čete nalazio se u Bijelim Vodama. Ostatak bataljona sa štabom bio je u selu Dobrodolima. Takav raspored bataljona zauzet je tokom 19. januara. Preporučena je najveća budnost i stalno izviđanje. U dijelove bataljona na obezbjeđenju bili su uključeni dijelovi Romanijske čete kao dobri poznavaoci terena.

U toku 20. januara došlo je do prvog sukoba s neprijateljem, koji je jakim snagama nastupao od Crvene stijene prema Podromaniji, a od Mokrog preko Starog Grada prema selu Bijelim Vodama. Vod 2. čete sa Lučevnika povukao se u pravcu Bijelih Voda, dok je vod sa Starog Grada, poslije borbe, odstupio za Šahbegoviće. Poslije zauzeća Starog Grada neprijatelj produžuje pokret za Bijele Vode, gdje se, u prvi mrak, sukobio s našim dijelovima.

U Bijelim Vodama bila je jedna kombinovana četa (vod 2. čete, koji se povukao sa Lučevnika, i vod 1. čete iz Dobrodoli, sa nekoliko boraca iz Romanijske čete). Poslije obostrane žestoke vatre, obje strane se zbog neizvjesnosti situacije povlače iz sela — naša četa ka Dobrodolima, a neprijatelj prema selu Dolovima i komunikaciji za Podromaniju. Štab bataljona, pretpostavljajući da su u pitanju slabije neprijateljeve snage, odmah je povratio četu ka Bijelim Vodama da uhvati dodir s neprijateljem i izvrši prepad na selo. Četa je uz put i oko sela naišla na pojedince i manje grupe naoružanih domobrana —

prinudno mobilisanih Hrvata, koji su bili zalutali ili su se za vrijeme borbe bili sklonili i tako odvojili od svojih jedinica. Zarobljeno je petnaest naoružanih vojnika. Po puškama smo utvrdili da oni nijesu otvarali vatru, pa su kasnije oslobođeni i upućeni u mjesne jedinice. Plijen je bio značajan: došli smo do još dva mitraljeza.

Budnost čete, međutim, poslije ovog uspjeha popustila je. Ni s rasvitom zore nije pojačana. Izviđanje je bilo ograničeno samo na neposrednu okolinu. Pažnja patrola više se orijentisala prema Starom Gradu i Lučevniku, otkuda je neprijatelj bio naišao. A na pravcu Dolovi — Podromanija nije se uopšte izviđalo. Bio je postavljen samo jedan osmatrač južno od sela (na tt. 1067).

Približavalo se podne. Neprijatelj je iskoristio ovu situaciju i krenuo u napad od pravca Podromanije. Od sela Vražića jedna kolona sa smučarskim odjeljenjem orijentisala se ka selu Dolovima i selu Bijelim Vodama, s desna prema selu Pedišu.

Podilaženje lijeve kolone, zaštićeno šumom, ostalo je potpuno nezapaženo sve do izbijanja smučara na ivicu šume južno i jugozapadno od sela Bijelih Voda. Izviđač je opalio metak i jedva uspio da dotrči u selo i obavijesti o nailasku neprijatelja. Četa je bila krajnje ugrožena. Duboki snijeg i iznenadno dejstvo onemogućili su da se normalno razvije za borbu. Borci su se koristili drvenim kućama i ogradama. Boljih zaklona nije bilo. Bacači, šarci, automati zasipali su četu sa bliskog odstojanja. Neprijatelj je ubacivao pojačanja i vršio juriše.

Naši borci su odbijali juriše i sami jurišali i ginuli. Dva naša mitraljeza, dejstvom sa sedla između Dobrodola i Bijelih Voda, sa odstojanja dvesta do trista metara uspješno su podržavala četu. Ali za kratko vrijeme, jer je jedno oruđe otkazalo uslijed smrzavanja. Mitraljeska vatra je tukla neprijateljeve dijelove kada su polazili na juriš i one koji su se prikupljali iz pozadine oko trig. 1067 za nove juriše. U toku ove borbe, desna kolona, odbacivši vod 1. čete ka selu Dobrodoli, ovladala je selom Pediše. Ovaj vod je odmah upućen pravcem Dobrodoli — tt. 1067 u bok neprijatelju koji je napadao četu u Bijelim Vodama. Dejstvo ovog voda je privremeno privuklo pažnju i zbunilo neprijatelja, oslabivši njegov pritisak na četu, koja se po manjim grupama s ranjenicima izvlačila prema Dobrodolima i Šahbegovićima. Bili su to časovi borbe na život i smrt. Na bojištu je palo četrnaest drugova, dok se samo nekoliko ranjenih boraca izvuklo. Nijemci su pred mrak ušli u mrtvo selo i zapalili ga. Bataljon se pod vatrom desne neprijateljeve kolone, koja je nastupala preko sela Štitara ka Do-

brodolima, povukao i prikupio u selu Šahbegovićima. Tako ostade na ulazu u selo Bijele Vode četrnaest crnogorskih proletera. Ostaše u njedrima ove čuvene »hajdučke« planine, u zemlji legendarnog Čiče, koji, nedaleko odatle, kod Pjenovca, sa oko pedeset proletera pade u borbi istoga dana.

Nema više onih veselih mladića koji s pjesmom prođoše mnoge borbe od kanjona hladne Morače do još hladnije planine Romanije. Dvadeset prvog januara 1942. bataljon je izgubio dragocjene drugove. Iz. 1. čete poginuli su Vučeta, Milika i Dragutin Ljumović, Radomir i Vujadin Božović, Petar Brković, Milisav Četković, a iz 2. čete Radovan i Rajko Petrović, Milo Marković, Radomir, Đorđije i Komnen Tošković i Đorđije Popović.

Naš bataljon, bez 3. čete (koja je bila na obezbjeđenju Vrhovnog štaba) prikupio se u muslimanskim selima Širijevićima i Imamovićima, gdje smo se zadržali dan-dva na odmoru i u očekivanju nagoviještenog naređenja za pokret.

Dvadeset četvrtog januara saopštena nam je odluka štaba po kojoj brigada vrši marš-manevar s Romanije preko planine Ozrena, Visovice i Ljubine, Sarajevskog polja i planine Igmana ka Kalinovniku i dolini Drine. Ovaj pravac je ocijenjen kao povoljan za iznenađenje neprijatelja, koji je već bio orijentisao veći dio svojih snaga iz Sarajeva u pravcu Glasinca preko Romanije i dolinom Prače. Marševanje je predviđeno samo noću, da nas ne bi otkrivale »rode«, ta dosadna njemačko-ustaška avijacija. Otkrivanje našeg pokreta na ovom rizičnom maršu bilo bi za nas porazno. Svako kretanje izvan prtina bilo je gotovo nemogućno.

Marš je bio predviđen po etapama: prikupljanje u dolini Jošaničkog potoka (Grabljeva Njiva), pokret preko Sarajevskog polja do podnožja Igmana, prelaz preko Igmana i prikupljanje na prostoriji Presjenice. Kao najopasnija i najduža etapa ocijenjeno je kretanje preko Sarajevskog polja. Okolo su neprijateljevi garnizoni. Trebalo je savladati železničke i drumske komunikacije i hladnu rijeku Bosnu. Računali smo na iznenađenja. Pokret ka mjestu prikupljanja naš bataljon je počeo s prostorije Imamovića 24—25. januara. Predviđena je marš-ruta: Rakova Noga — Sirovine — Šići — planina Ozren — Visovica — Stubline — Crni vrh — Grabljeva Njiva. U selu Rakovoj Nozi ponovo smo prihvatili bolnicu s ranjenicima (kojih je bilo oko pedeset pešaka i konjanika) i bolničko osoblje s lekarima Gojkom i Borom. U ovom selu ostavili smo nekoliko težih ranjenika, zajedno sa grupom mjesnih partizana i sanitetskog osoblja, radi zaštite i njege. Ostali su krenuli za nama.

Poslije kraćeg odmora i pripreme bolnice za pokret pošli smo prema Ozrenu. Po planu je trebalo da do zore stignemo u

Visovicu, gdje nas je čekala veza štaba brigade. Pokret preko Ozrena, noću, bio je težak i spor. Pri vrhu planine bili smo zahvaćeni sniježnom vijavicom. Probijali smo se kroz duboki snijeg držeći jedan drugog za ruku. Vodič, na čelu kolone, nekoliko puta je bio zalutao i tražio prtinu. Osjećali smo se bespomoćni u toj pustoj planini, gdje nigdje prtine nema, ni ljudskih naselja, ni uboge kolibice. Iscrpljeni u toj surovoj prirodi, krčili smo prtinu i probijali se stopu po stopu planinskim grebenom.

Kasno u noć, bliže zori, našli smo jednu kolibu. Možda je u blizini selo, pomislili smo. Nastalo je dozivanje. Ispod nas je bilo selo Vukinjače. I ubrzo su nam pošli u susret seljaci s fenjerima. Bio je to spas. Obavijestili smo štab brigade gdje smo se i zašto zadržali. Poslije dnevnog odmora produžili smo pokret u prvi mrak. Pred nama se ispriječila planina. Izabrali smo kraći pravac, preko planine, do sela Stublina. U toku dana bio je napadao novi snijeg i ovaj pravac je, u stvari, bio duži i teži od zaobilaznog puta. Konji s ranjenicima i oruđem propadali su u snijeg, a bez njih nismo mogli naprijed. Dugo tapkamo snijeg da bismo ugazili što bolju prtinu i tako omogućili prolaz konjima. Tapkanje snijega zamara, pa se smjenjujemo. Oruđa se stovaraju, prenose na ruke i opet tovare. Na nekoliko mjesta bili smo primorani da to ponovimo. Tako smo cijelu noć između 25. i 26. januara izgubrali smo kraći pravac, preko planine, do sela Stublina. U toku stigli smo do prvih kuća. Poslije kraćeg odmora produžili smo za Stubline, gdje smo se povezali sa štabom. Koča nas je čekao i ljutio se. Kaže da smo u zakašnjenju za čitav dan. Mi smo to znali, ali nepredviđeni slučaj oko savlađivanja Ozrena i Stolne stijene bio je jači od naših mogućnosti. I kad je vidio iznurene ranjenike i borce, Koča je naredio da se zadržimo u selu radi odmora, a da će naređenje za pokret naknadno poslati.

U Stublinama je bio smješten štab Crnovrškog bataljona i sa njim nekoliko drugova iz Sarajeva, koji su željeli da iskoriste naš marš i ubace se u grad. Umjesto očekivanog naređenja za pokret, stiže obavijest od štaba da prenoćimo u selu, pošto je produženje marša odloženo za jedan dan. Ta promjena nam je odgovarala, jer su nas dvije prethodne noći u planini bile premorile.

Prema Sarajevskom polju i Semizovcu izviđala je Semizovačka partizanska četa, čiji su borci sa ovog terena i tu poznaju svaku stazu i bogazu. Na osnovu njihovog izviđanja trebalo je da se utvrdi definitivna marš-ruta. U toku 27. januara završeno je izviđanje.

Prikupili smo se u Grabljevoj Njivi 1, 2. i Kragujevački bataljon i četa pratećih oruđa. Od 5. bataljona, koji je pretrpeo velike gubitke kod Pjenovca u borbi sa Nijemcima, ostala je jako osakaćena jedinica bez komandanta i komesara. Brigadna bolnica i sanitet su s našim bataljonom. Nekoliko drugova iz Glavnog štaba i Pokrajinskog komiteta za Bosnu i Hercegovinu, sa Roćkom Čolakovićem, takođe su u našoj koloni. Komandant brigade je izdao naređenje za sledeću etapu marša. Bilo je negdje oko četiri časa poslije podne. Mraz je počeo da steže. Vedro vrijeme obećavalo je hladnu noć. Držeći u jednoj ruci kartu, a drugom čupkajući brčiće na kojima su se već bile objesile ledene kapljice, Koča nam je saopštio pravac i raspored kretanja. Na svojim kartama smo podvlačili: Jošanica — Gradac — Perivoj — Reljevo — Osijek — Blažuj — Igman — Presjenica. Ukupno oko trideset pet kilometara, po karti, a to rastojanje trebalo je preći bez zadržavanja za desetak sati. Na Igmanu i u rejonu Kalinovika nalaze se, vjerovatno, partizani. Tamo ćemo se, valjda, odmoriti. Za prethodnicu, do podnožja Igmana, određen je 1. bataljon sa Semizovačkom četom. Pozadi je marševao naš, 2. bataljon sa bolnicom i ranjenicima, zatim Prateća četa, djelovi 5. bataljona i, kao zaštitnica, 3. bataljon. Od podnožja Igmana do Presjenice, u prethodnicu je prešao 2. bataljon. Semizovačka četa se odavde vratila na svoj teren.

U prvi mrak pošli smo desnom obalom Jošaničkog potoka. Zaobišli smo selo Jošanicu zdesna da bismo izbjegli sukob s neprijateljevom posadom, jer bi nas to zadržalo u neposrednoj blizini neprijateljevih garnizona, odakle je akciju u ovom pravcu mogućno izvesti brzo i lako. Kada smo se povlačili pokraj Jošanice, osjetila nas je neprijateljeva straža. Čuo se jedan pucanj; nijesmo reagovali, i na tome se sve svršilo. Pred nama se do rijeke Bosne nalazilo nekoliko prepreka koje je valjalo savladati.

Izdužila se kolona po jedan. Često zastajkujemo. Uzalud požurivanje jer tempo zavisi od čela, koje oprezno izviđa i krči put čitavoj koloni. Ispod sela Reljeva nailazi voz. Jedan, pa drugi. Ostajemo nepomični kao sleđeni plot. Nijesmo bili primijećeni. Zatim smo naišli na nepredviđenu prepreku — poširok potok. Konji su probili led. Preskačemo. Neki ne uspijevaju da preskoče iako se Koča trudio da svakom pomogne kako ne bi upao u vodu. Većina onih drugova koji su s jednom ili obje noge ugazili promrzla je. Na mostu preko Bosne nije bilo straže. Po prelasku na drugu obalu skrećemo uzvodno ka selu Osijeku i Blažuju. Prtina je ovdje bila razgažena, put širok, pa se krećemo u koloni po dvojica. Strašna zima. Vjetar šiba

po licu, studen prožima do kostiju kao da je tijelo obavijeno ledom. Najhladnija noć do tada u ratu. U Osijeku izlaze seljaci pred nas, interesuju se kakva je to vojska, a kada smo im rekli da smo partizani, nikako da povjeruju jer su im govorili da partizani nijesu vojska, nego male grupice odmetnika po planinama i da su uništeni.

Željezničku prugu Mostar — Sarajevo prešli smo istočno od željezničke stanice Blažuj, pa smo izbili na kolski drum, a zatim, malo naprijed, prema Ilidži, skrenuli smo uz Igman. Drugi bataljon je tada prešao u prethodnicu. Posljednja etapa marša. Lijevo ispod nas je vrelo Bosne i Ilidža, a malo dalje, u podnožju Trebevića blista Sarajevo mnoštvom sijalica. Strmom padinom i zaleđenim sniježnim stazama teško se penjemo. Konji sa oruđima padaju i ostaju u snijegu ispod puta. Oruđa i municiju prihvataju premoreni borci. Česta zastajkivanja. Iscrpljeni organizam traži odmora. Pred zoru nailazimo na jednu planinsku kućicu, punu igmanskih partizana. Pokušavamo da malo zastanemo i ugrijemo se u ovoj kućici, no uzalud. Nailazi Koča i požuruje nas: »Neka ostanu iscrpeni i bolesni, a vi produžite ka Malom Polju. Tamo je jedna veća kuća u koju se možete smjestiti«. Za dva časa stigli smo do ove kuće umorni i promrzli, poslije šesnaest časova marša. Unutra toplo. Noge umorne i natekle. Obuća se zalijepila za kožu i bez noža ne ide dolje. Ni dugo masiranje snijegom ne vraća krv u promrzle, pomodrele prste. Ima teških ozljeda. Neki su se grijali kod vatre, i baš ti su prošli gore od ostalih. Pristižu nas ranjenici i promrzli borci ostalih bataljona. Koča nas opet požuruje. Teško nam je, ali mora se. Tek što smo se bili malo raskravili i okrijepili, opet pokret.

Produžavamo za Presjenicu i ostavljamo Malo Polje i kuću na njemu sa promrzlima i bolesnima. To će biti etapna stanica za njih u kojoj će se prikupljati, u kojoj će im biti ukazana prva pomoć i u kojoj će sačekati do transporta prema Trnovu. Vrijeme otoplilo. Desno se svjetluca vrh Bjelašnice pod sniježnim pokrivačem. Spuštamo se prema selu. Teške mitraljeze i bacače borci još nose. Ništa nije ostavljeno. To je podvig izveden po cijenu žrtava. Poslije tri do četiri časa marša stigli smo u prvi zaselak, u Presjenicu. Smjestili smo se u školu i okolne kuće. Ovo su partizanska sela. Postoje narodnooslobodilački odbori. Kako bi tek bilo da smo morali da vodimo borbu za ova sela! Organizovano je prikupljanje saonica s volovima za transport promrzlih i ranjenih sa Igmana. Predviđeno je njihovo prebacivanje u bolnicu u Trnovu, a zatim — naročito teži slučajevi — za Foču. U selu smo se odmorili i nahranili. Iz našeg bataljona ima dvadeset i osam promrzlih drugova.

Samo nekolicini je potrebno duže bolničko liječenje. Kod ostalih je posrijedi blaža forma smrzavanja i ne zahtijeva napuštanje bataljona. Po drugim bataljonima stanje je još teže. Preko sto sedamdeset boraca privremeno je izbačeno iz stroja. Još se ne mogu sagledati posljedice.

Sjutradan nadlijeću avioni i dejstvuje artiljerija preko Igmana u pravcu Presjenice. Nijesmo imali gubitaka. Poslije nekoliko dana zadržavanja u ovim selima i pošto je izvršena evakuacija svih promrzlih i ranjenika, napustili smo ovu prostoriju, po naređenju Vrhovnog štaba, i prebacili se prema Foči i Kalinoviku. Prethodno je izvršeno razoružavanje četničkih grupica na Igmanu sa kojima mjesni partizani još nijesu bili raskrstili.

Ta savindanska noć bila je teža od najteže borbe s neprijateljem.

Radovan VUKANOVIĆ

NEZGODAN SUSRET

Jedan učenik osmog razreda kraljevačke gimnazije otišao je među prvima u partizane. Kao razlog navodio je da ima »cvanju« iz matematike i da nije smeo ocu na oči. Naravno, to je bilo samo delimično tačno. Međutim kad se u Rudom brigada formirala, drug se začudi: među kraljevačkim borcima vide glavom i bradom Pavla Jakšića, svog »profu« iz matematike.

— Uh, bogamu, gosp... ovaj... druže profesore... pa zar ja od vas pobegoh u šumu, a vi me i ovde nađoste! — reče mu u šali.

SJENICA

Povlačenje iz Srbije nas je zamorilo. Danju i noću pokret, obezbeđenja, gladovanje i nespavanje. Zaustavili smo se preko Uvca, u selu Radojinji. Naposletku smo tu uhvatili vezu s Vrhovnim štabom. Marko i Lola proanalizirali su rad starešina i boraca našeg bataljona. Posle kritike nekih naših grešaka postali smo svesniji toga da naš rat i revolucija imaju duboku političku sadržinu i da se svaki postupak u borbi i van nje mora meriti političkim aršinom.

Posle petomesečne borbe po plodnoj Posavini, Kosmaju, Šumadiji i Rudniku našli smo se u Novoj Varoši. Na ulicama, raskrsnicama, na periferiji i u zgradama još su strčali bunkeri i bodljikava žica — tragovi talijanske okupacije.

U rano decembarsko jutro zaškripao je sneg pod nogama odmornih boraca Beogradskog bataljona. Kolona mladih ratnika krenula je u nove okršaje. Ujednačenim korakom upiralo se u strmine planine Zlatara. Presecali su se grebeni njegovih kosa i proplanaka. Trebalo je što pre stići u okolinu Sjenice i zaposesti položaje.

Marševali smo neprekidno. Na našem putu pratilo nas je decembarsko sunce i decembarska hladnoća. Ipak, napor marša naterivao nam je znoj na čela.

Druga četa je bila na čelu kolone. Ona je isturila patrolu prethodnicu. Levu i desnu pobočnicu obezbedile su 1. i 3. četa. Komesar bataljona Ljupče je gotovo uvek na začelju, da prihvati i ohrabri posustale.

Komandant Miladin neprekidno je bio uz kolonu, čas na čelu, čas na začelju. Korio je one koji ma šta urade što smeta bataljonu ili borcu pojedinačno.

— Hej ti tamo, drži vezu! Valjda si doručkovao jutros! — govorio bi. Ili:

— Šta si se tako znojav opružio na tu vlažnu zemlju? Razbolećeš se. Nije mi što ćeš ispasti iz stroja, jer od tebe ionako nemamo mnogo koristi, nego ćeš u bolnici zauzeti mesto nekome kome je potrebnije.

Takav marševski raspored bio je gotovo uvek i u povlačenju kroz Srbiju. Miladin bi samo viknuo:

— Veljko, u prethodnicu, Duško levu, a ti Siniša desnu pobočnicu!.. Požuri, požuri!..

Sećam se da smo tek predveče stigli u selo Miševiće. Uporno smo čekali večeru: kačamak s kajmakom. Pošto bi podela male količine kajmaka predstavljala problem, to je Miladin rešio da se sav kajmak strpa u kačamak i dobro izmeša kako deoba ne bi predstavljala teškoću.

Na spavanju smo bili sabijeni u nekoliko kuća, kao sardine. Ako bi se ko u snu okrenuo, morali bismo to svi učiniti.

Sutradan ujutru našli smo se s bataljonom pred školom u selu Donje Lopiže. Članovi štaba su nešto dugo razgovarali s nekim drugovima — verovatno iz komandi jedinica koje su bile oko Sjenice. Za to vreme ja sam se upoznao s nekim rukovodiocima iz Sandžaka. Oni su smatrali da treba što pre izvršiti napad na Sjenicu ako komanda Sjenice, to jest Hasan Zvizdić, ne pristane da nas pusti u grad. U to vreme u Sjenici nije bilo okupatorovih snaga, već je grad držala muslimanska milicija pod rukovodstvom bivšeg trgovca Hasana Zvizdića.

Posle tih razgovora stekao sam uverenje da svakog dana može doći naređenje za napad na grad. I kad mi je Miladin izdao naređenje da s četom krenem prema selu Čedovu, pretpostavio sam da idemo na polazne položaje za napad.

Požurio sam s četom. I za videla stigao u određeni rejon. Onda sam osmotrio položaj i rasporedio četu.

Komesar čete, Miša Šterk, i ja razgovarali smo s domaćinom kuće u kojoj smo se smestili o vojno-političkoj situaciji u Sjenici i njenoj okolini. Domaćin je bio Srbin, dosta imućan i promućuran čovek. Videlo se da dobro poznaje raspoloženje naroda u Sjenici i oko nje. Tvrdio je da u Sjenici nema više od dvesta do trista naoružanih muslimana i nešto četnika.

Bio je oduševljen dolaskom Beograđana u svoje selo. Smatrao je da je to jedinstvena prilika za napad na Sjenicu i da u tom napadu možemo računati na podršku petsto do šesto naoružanih seljaka Srba.

Već je bio mrak kada je razmatranje o vojnoj i političkoj situaciji u komandi naše čete prekinuo kurir iz štaba bataljona. Doneo je hitno naređenje. U njemu je pisalo:

»Sa četom se što pre vratite u sastav bataljona u s. D. Lopiže. Budite veoma oprezni pri prelasku puta Kladnica — Sjenica. Miladin — Ljuba«.

Štab bataljona je, isto tako, preduzeo mere obezbeđenja na pomenutom putu, jer se zbog nekih izveštaja o merama muslimanske milicije iz Kladnice pobojao da četa ne bude odsečena i uništena.

Bataljon je bio razmešten u rejonu Donje Lopiže sa zadatkom: da zatvara pravac Sjenica — Donje Lopiže i osmatra komunikaciju Prijepolje — Sjenica. Severoistočno od Beogradskog bataljona nalazili su se Srpsko-sandžački i Čačanski bataljon. Oni su kontrolisali Sjenicu sa severne strane.

Neprijatelj u Sjenici nije kontrolisao teren dalje od perifernih kuća ili je to činio pojedinačnim, obično nenaoružanim, meštanima. Skelet njihove odbrane zasnivan je na takozvanim redutama. To su kružna utvrđenja, obično rovovi opasani žicom na uzvišenim tačkama same periferije grada. To su, u stvari, bili ostaci Karađorđevih šančeva, koje su talijanske okupacione trupe uredile za odbranu, a kasnije ih prepustile muslimanskoj miliciji. U unutrašnjosti grada bile su uređene za odbranu pojedine grupe kuća i javne zgrade.

Ovi reduti bili su neprekidno, i danju i noću, posednuti, dok su u unutrašnjosti imali oko tri do četiri stotine naoružanih ljudi u rezervi.

Pored toga, posada Sjenice mogla je računati na brojnu i brzu pomoć iz svih okolnih sela sa kojima je bila povezana brzim i sigurnim kuririma. Pomoć spolja mogla je biti i do hiljadu naoružanih ljudi. Prema tome, tri do četiri stotine naoružanih boraca u samoj Sjenici i osamsto do hiljadu spolja predstavljali su jaku i efikasnu snagu. A ako bi borbe oko Sjenice potrajale nekoliko dana, ne bi bilo isključeno da im i talijanski garnizon iz Prijepolja priskoči u pomoć.

Naše jedinice koje su držale opsadu Sjenice raspolagale su samo jednim minobacačem sa četiri mine. Artiljerijskih oruđa nismo imali. Naše naoružanje predstavljali su puške i puškomitraljezi, 20—25 metaka na pušku, 100—200 metaka na puškomitraljez i 40—50 ručnih bombi na četu.

Brojno stanje svih snaga za napad na Sjenicu bilo je oko četiri stotine i pedeset boraca.

Provodeći po ceo dan na položajima, osmatrao sam grad sve vreme. Prilazio sam i bliže reci Uvcu, jer ni sa naše ni sa njihove strane nije bilo otvaranja vatre. Uvac je nekako bio prećutna granica. Ako bi neko pokušao da je pređe, svakako bi usledilo i otvaranje vatre. U to vreme razmišljao sam mnogo više o tome kako bi trebalo napadati Sjenicu nego o tome da li je treba napadati.

Jednoga dana došao je na položaj kod mene drug Ratko Sofijanić. Njegov bataljon je bio levo od našeg. Poveo se razgovor o napadu na Sjenicu. Upitao me je šta mislim o mogućnosti napada i o načinu njegovog ostvarenja.

Rekao sam mu, uglavnom, ovo: ne ulazim u to da li treba napasti Sjenicu i kakvi bi vojno-politički razlozi išli u prilog tome, ali smatram da, po mom proračunu, treba imati minimum

sedamsto do osamsto boraca i tri minobacača za napad i dvesta do trista boraca za naše obezbeđenje od naoružane milicije iz okolnih sela.

Ovo mišljenje izneo sam i nekim drugovima iz Glavnog štaba Srbije, kada su me pozvali na sastanak u školu sela Donje Lopiže, na kojem se raspravljalo o napadu na Sjenicu. Sećam se da su neki drugovi, kao i komandant našeg bataljona Miladin, smatrali da napad na Sjenicu s raspoloživim snagama ne može doneti uspeh.

Na drugom sastanku donesena je odluka da se Sjenica napadne. U Beogradski bataljon došli su drugovi Stambolić i Voloda s jednim minobacačem i četiri mine.

Napad na Sjenicu izvođen je sa tri strane: sa severne strane, od sela Čedova — Čačanski bataljon, sa severoistočne strane, od sela Vape — Moravičko-sjenički, a sa zapada — naš bataljon.

Napad je imao da počne u zoru oko pet časova ujutru.

Beogradski bataljon je pošao iz Donje Lopiže oko jedan čas po ponoći, i to pravcem: Maljevine — most na Uvcu — Radišića brdo (k. 1244), s tim da sa osloncem na Radišića brdo napadnemo na Sjenicu preko Hadžića Mahale.

Raspolagali smo sigurnim vodičem. Svojom spoljašnjošću delovao je veoma ozbiljno, a hladnokrvnošću ulivao sigurnost i poverenje. Pošto je moja četa bila na čelu kolone, išao sam zajedno s vodičem. Odmah iza nas išli su drugovi Pera Stambolić i Miladin Ivanović. Noć je bila dosta hladna. Prešli smo most na Uvcu i uhvatili se severnih padina Radišića brda. Kad smo izbili na greben severno od kote 1244, dunuo je jak vetar, koji je nosio sitan sneg i bacao nam snežnu prašinu u oči.

Vodič nas je zaustavio. Pošao je dvadesetak koraka napred, zatim udesno, pa ulevo i najzad se vratio sav usplahiren, govoreći zadihano:

— Drugovi, ja ne znam gde smo! Potpuno sam izgubio orijentaciju. Više nisam siguran na kojoj je strani Sjenica. Uradite sa mnom šta hoćete. Ubijte me, ali verujte mi da sam se potpuno izgubio.

Vrteli smo se izvesno vreme na mestu i osluškivali lavež pasa ili ma šta što bi nam dalo znak u kom pravcu je Sjenica. Drugovi Pero i Miladin smirivali su vodiča, uveravajući ga da se on zabunio, a kada se sredi lakše će se orijentisati.

Tada smo začuli pucnje iz pravca severa, to jest levo od pravca kretanja naše kolone. Pretpostavili smo da je u tom pravcu Sjenica. U tome nas je i naš vodič podržao.

Miladin je odmah komandovao — da se 1. i 2. četa razviju u streljački stroj i nastupe u pravcu Sjenice, a 3. četa da

se upotrebi većim delom za obezbeđenje, a manjim za rezervu. Njen jedan vod ostao je u rejonu mosta na Uvcu, sa zadatkom da zatvori pravac Sjenica — Prijepolje i obezbedi most u slučaju povlačenja.

Komandant Miladin je energično i odlučno izrekao komandu »u strelce« a ja se ne sećam da smo je komandir 1. čete Duško i ja ponovili našim četama. U sećanju mi je ostala samo slika da smo se sa neke zaravni levo od naše prtine sjurili niz veću strminu. Obe čete su se začas našle u nekom potoku. S 2. četom izbio sam desno na kosu i našao se pred Hadžića Mahalom, a prva četa je, po izlasku iz potoka, nastupala u streljačkom stroju preko Glibnja u pravcu Sjenice. Ona je energično i brzo, streljačkim strojem, nastupala snežnom čistinom. Sve do prvih kuća Sjenice. Dalje je nisam video jer sam bio zauzet borbom svoje čete, a pored toga ona je već smelo ušla u prve kuće.

Sa 2. četom smo brzo savladali veću grupu kuća Hadžića Mahale, i zastali pred manjom grupom kuća, koja je od prve bila odvojena kraćom čistinom i kamenim zidom. Visina zida je bila nešto niža od čovečjeg rasta. Poređane iza zida stajale su žene držeći decu u rukama. Molile su nas da ne pucamo, dok je iznad njihovih glava sa krovova gađano na nas preciznom vatrom. Ovaj nas je prizor zadržao najmanje pola časa, iako nismo mogli produžiti likvidaciju ove grupe kuća. Žene sa decom su neprekidno vikale i zapomagale: »Ne pucajte, braćo!«

Zbog toga što sam bio pozadi na bregu u Hadžića Mahali, video sam kao na dlanu kako 1. četa skreće prema Hadžića Mahali, verovatno da bi se postavila u povoljniji položaj prema utvrđenjima i kućama odakle je dobila žestoku vatru iz grada, i da bi se naslonila na grupu kuća koju sam držao sa svojom četom. U tom zaobilaženju preko snežne čistine koju je nadvišavao redut, 1. četa je pretrpela najveće gubitke, jer je nekoliko minuta bila izložena jakoj unakrsnoj vatri pešadijskog naoružanja utvrđenja i grupe kuća Hadžića Mahale.

U isto vreme, dok se situacija ovako razvijala kod Beogradskog bataljona, video sam, sa mesta na kome sam se nalazio, kako se povlači Čačanski bataljon, koji je napadao pravcem selo Čedovo — Sjenica. Srpsko-sandžački bataljon je napadao pravcem selo Gornja Vapa — Sjenica. On se najviše približio centru grada. Oko 10 časova i on je bio primoran da se povuče, jer mu se s leđa pojavila neprijateljeva kolona jačine dvesta do trista ljudi.

Komandant Beogradskog bataljona, sa svoje osmatračnice iznad Hadžića Mahale, imao je takođe potpun pregled situacije. Forsirao je produženje napada s 1. i 2. četom. Svoju

rezervu, 3. četu, nije mogao uvesti u borbu zbog toga što je u samo jutro na Radišića brdo došlo oko stotinu naoružanih ljudi iz pravca sela Šušure i zauzelo položaj bataljonu iza leđa.

Komandir 1. čete Duško i komesar Korošec, sa oko dvadeset boraca, bili su već mrtvi. Sa svog mesta nisam video ni jednog borca 1. i 2. čete da se kolebao ili da je pokušao da odstupi. Niko pre izdatog naređenja komandanta bataljona nije pokušao da se izvuče iz borbe. Obe čete i svi borci su se junački borili i nastojali da se što pre izvrši zadatak. Ali snažna odbrana zadržavala nas je i mi smo trpeli ozbiljne gubitke. Razmišljao sam o tome kako da produžim napad na poslednjih pet do šest kuća Hadžića Mahale, i tako olakšam situaciju 1. čete. Jednostavnim jurišem to nije bilo moguće, izginuli bismo kao i 1. četa. Okrenuo sam se da pozovem dva bombaša, kad me je upozorio puškomitraljezac Dinčić da se zaklonim, jer me neprijatelj s krova kuće vidi i gađa. Samo što sam se zaklonio, dva druga koja su mi prilazila pala su mrtva. Nisu stigli ni da jauknu.

Oko 11 časova stiglo je naređenje komandanta bataljona da se povučemo.

Naše povlačenje od Hadžića Mahale do grebena Radišića brda bilo je praćeno vatrom. Sećam se, vukli smo na jednom ćebetu ranjenoga Mihaila Švabića. Išao sam iza njega, uz brdo. Kad smo izašli na greben, video sam neprijatelja iz Sjenice kako preko Glibnja hita ka Ugaru da nam preseče put i spreči prelazak preko mosta na Uvcu. Hteo je da nas razbije u sadejstvu s neprijateljem sa juga. Ali vod 3. čete, sa Sinišom Nikolajevićem, osujetio je to i obezbedio izvlačenje 2. i ostatka 1. čete.

Veoma dobro se sećam mnogih pojedinosti iz ove akcije. I mogu da zaključim da su se i bataljon kao celina i svi borci kao pojedinci i starešine držali hrabro, da se ni jednog trenutka nisu kolebali.

Prva radosna vest posle Sjenice je bila: »Ušli ste u sastav Prve proleterske brigade. Ona je već formirana i vi uskoro treba da je sustignete . . .«

Pavle ILIĆ VELJKO

U IME NARODA I VRHOVNOG ŠTABA

Poslije bitke na Pljevljima i kod sela Bučja, naš se bataljon zadržao u zaseocima na planini Ljubišnji. Tu smo saznali da će se formirati proleterska brigada i da će naš bataljon ući u njen sastav. To je za nas predstavljalo osobitu radost, s obzirom na naše raspoloženje poslije poraza na Pljevljima. Većina nas je imala izvjesnu predstavu o tome što će takva jedinica značiti za jačanje naše vojske i za razvitak oslobodilačke borbe. Davno prije ustanka, u vrijeme građanskog rata u Španiji, kada smo se na partijskim sastancima upoznavali s političkom situacijom, čuli smo za proleterske jedinice i njihovu ulogu u odlučnim trenucima po španjsku republiku. Od tada smo maštali o takvim jedinicama i priželjkivali da budemo njihovi vojnici. Makar u sastavu nekih novih internacionalnih brigada kao što su bile one u Španiji. A evo, za to nam se pruža mogućnost u svojoj domovini i u trenutku kada nam je tako nešto prijeko potrebno. Zbog toga, kada se razgovaralo o tome ko želi da se vrati u zavičaj, svi su se gotovo izjasnili da će se radije boriti van Crne Gore, odnosno tamo gdje to bude zahtijevala Partija. Zbog toga je svaki od nas sa zadovoljstvom krenuo onim blatnjavim, raskvašenim putem, što vodi od Ljubišnje prema Rudom preko mnogih uzbrdica. Šalili smo se uz put, vratilo nam se samopouzdanje, ništa nam nije bilo teško, mada nas je pratila ledena kiša, mada su neki već bili skoro bosi. Prevaljivali smo prostor brzo, gotovo neosjetno. Bili smo i srećni i ponosni što idemo u nove krajeve, u sastav nove jedinice — proleterske.

U sumrak smo stigli do prvih kuća u Rudom. Sreli smo se sa drugovima iz Srbije, sa Kragujevačkim bataljonom. Među Kragujevčanima ima dosta studenata koji se poznaju sa studentima iz našeg bataljona. Preko tih poznanstava svi smo se, bez razlike, sprijateljili i raspričali kao stari znanci. Kragujevčani pričaju o četničkoj izdaji i borbama za vrijeme povlačenja iz

Srbije, a mi njima o našim borbama protiv Talijana. Gledamo jedni drugima oružje. Mi imamo kratke talijanske puške, debeljuškaste puškomitraljeze i brede. U njih je većinom njemačko oružje, ali su naoružani i puškama izrađenim u našoj fabrici u Užicu. Gledamo te puške sa ljubavlju. Čini nam se da su ljepše i ubojitije od talijanskih, pa se za poneku trampimo.

Da nas ne bi zatekla noć bez prenoćišta i večere, rastajemo se s drugovima iz Srbije, radosni što ćemo se sjutra naći u zajedničkom stroju.

U međuvremenu dok čekamo da se spremi večera, rješava se ko će da se vrati u Crnu Goru na terenski rad. Očekujemo odluku nestrpljivo, jer niko ne želi da se vrati, ni da ostavi brigadu. Oko osam časova komesar bataljona, Jovo Kapičić, poziva rukovodioce četa da im saopšti ko će se vratiti u Crnu Goru i ko će od drugova preuzeti funkcije komesara i komandira četa kad se bataljon uključi u brigadu.

Talijani i četnici, kao da su predosjećali da se u Rudom nešto krupno zbiva, ugrožavali su ono malo slobodne teritorije, tako da smo morali napustiti Rudo prije nego što su se bataljoni međusobno upoznali. Naš je bataljon postao 1. bataljon brigade. Ali to je sad nova jedinica, sastavljena od »Lovćenaca« i čete dobrovoljaca Komskog partizanskog odreda. U 1. četu su ušli borci iz Ljubotina, Crmnice i Ceklina, u 2. četu iz Katunske Nahije, Cetinja i Paštrovića, a 3. četa je postala Komska četa, s tim što je jedan njen dio kasnije ušao u 2. i Prateću četu.

U takvom sastavu, nakon svečanosti na trgu u Rudom, bataljon je krenuo u pravcu Međeđe. Idemo duž željezničke pruge koja prolazi dolinom Lima. Duboko u noć stižemo na most, tamo gdje se Lim uliva u Drinu, gdje izbija i željeznički tunel na pruzi koja vodi za Višegrad.

Komandant bataljona zaustavlja kolonu podalje od mosta, da bi odredio zadatke četama. Moja četa će preći most i zatvoriti tunel. Na drugoj strani mosta su četnici. Ne isključujemo mogućnost da će otvoriti vatru na nas.

Huči nadošla Drina, huči Lim, od njihove huke ništa drugo ne možeš čuti; viče š što jače možeš, ali te ni drug do tebe ne razumije.

Kod samog mosta nailazimo na stražarsku kućicu, u njoj gori vatra, po podu je prostrta slama. Četnici su pobjegli čim su nas osjetili. Ni metka da opale.

Nastavljamo put prugom bez zadržavanja. Moramo proći kroz tunel dugačak nekih sto metara. Opet ćemo izbiti na Drinu.

Moglo je biti oko ponoći kad smo izašli iz tunela. Na ljevoj strani Drine zapazismo vatre pored same vode. Osvijet-

ljena je obala i voda. Čudimo se, ne znamo zašto te vatre gore i ko ih je naložio. Ko će se dosjetiti da su tamo pobjegle ispred četnika muslimanske porodice iz Međeđe i sa ove strane Drine! Ne znajući to, zaziremo od tih vatara — idemo, a nikako da odvojimo pogled od njih. Mnogo ih je. Duž obale, uz okomite stijene, sve do Međeđe niže se vatra za vatrom.

Oko tri ili četiri časa po ponoći prethodnica se približila Međeđi. Noć je, naselje nepoznato, neizvjesnost utoliko veća. Kada smo ušli, nagađamo gdje mogu biti četnici. Pretpostavljamo da su u nekoj od kuća boljeg izgleda. Prvu takvu opkoljavamo i ulazimo u nju. Bila je prazna. Onda se uputismo prema drugoj. Već je počelo i da sviće pa smo sigurniji. Pomalo smo i nervozni. Zato puškom otvorismo vrata i prozor kuće. Pored prozora ugledasmo četnika sa dugom kosom i bradom. Opružio se i spava. Bez straha, jer se osjećao, zajedno s družinom, kao gospodar situacije u pustoj Međeđi, čije je stanovništvo pobjeglo preko Drine.

Kad se je razdanilo, Međeđa je oživjela. Primjetili su nas njeni žitelji i počeli da se raspituju ko smo i odakle dolazimo. Osjetili su odmah da smo neka druga vojska. Viču koliko ih grlo služi da bi nadjačali šum rijeke:

— Ko ste vi, kakva ste vojska?

— Partizanska, Narodnooslobodilačka — odgovara neko od naših i pita ih što čine tamo preko rijeke.

Htjeli bi da pređu k nama, ali sumnjaju. Plaše se. Nije ni čudo. Mnogo je straha prešlo preko njihovih glava. Naposljetku se odlučiše da se prevezu čamcem. Najprije neke starije žene sa nekoliko mlađih ljudi. Pošto su se uvjerili da im se neće ništa rđavo dogoditi dok smo mi tu, rastrčaše se ka neobranim kukuruzima, po njivama. Do tada se niko nije usuđivao da se pojavi na njivi iz straha od četnika, koji su u ovom kraju klali sve muslimansko što su uhvatili. Zato su se kukuruzi u decembru brali. Zato su muslimani sa strahom pitali koliko ćemo se još zadržati.

Bataljon je dobio zadatak da spriječi svaki prolazak vozova kroz Međeđu za Višegrad.

Popodne, oko tri časa, sirenom se oglasi lokomotiva. Dolazi voz od Foče. Dio bataljona zaposio je usijek kod željezničke stanice i čeka da se voz približi. Ulazeći u usijek, mašinovođa, kad je spazio našu zasjedu koja ga opominje da stane, poče da koči. Lokomotiva uspori, a zatim se zaustavi. Nekolicina nas udosmo u vagone i upozorismo putnike »u ime naroda i Vrhovnog štaba« da dalje ne mogu putovati. Oni, međutim, oklijevaju

da izađu. A mi čisto rastemo od radosti i sreće što možemo tako nešto reći. Ej, »u ime Vrhovnog štaba i naroda«! Pa to znači da smo vojska, mi možemo odsad da uređujemo i naređujemo. Red vožnje će ubuduće od nas zavisiti.

Prilikom legitimisanja putnika naiđosmo na nekoliko policijskih agenata i na jednog žandarmerijskog potpukovnika, nekog Cvetkovića. On poče da nas »ubjeđuje« da smo svi mi jedno te isto, da treba da ga pustimo za Višegrad, da je na taj put pošao s najboljim namjerama... Đavo će ga znati šta je mislio gledajući nas! Ko zna i kako smo mi izgledali slušajući njegovo »ubeđivanje«. Možda smo mu se učinili suviše naivni i djetinjasti, a možda i gejački prosti? Ta on je, zaboga, potpukovnik, i to žandarmerijski! Tek, pokušao je da nas »obradi« da mu povjerujemo kako će on, tobože, prevariti Talijane u Višegradu, uzeti od njih oružje i — uperiti ga protiv njih. Da ne bi mislio da smo baš toliko naivni i da nas ne bi i još davio svojim glupostima, mi mu, napokon, podviknusmo, i on zaćuta kao zaliven. Kad mu pokazasmo na neobrane kukuruze i odbjegle porodice, on poče da skida epolete. Izgledao je bijedno. Kasnije je na saslušanju priznao da je krenuo u Višegrad da pregovara s Talijanima.

Naveče nam je rečeno da ćemo sjutra napustiti Međeđu. Dok smo sjedjeli oko vatara, što smo ih naložili u popaljenim zgradama na željezničkoj stanici, dođe k nama čovjek koga u prvi mah ne prepoznasmo. Bio je to komesar brigade. On nas je savjetovao šta treba da uradimo i kako da se pripremimo za sjutrašnji marš.

U Međeđu su došli ostali bataljoni. Prva proleterska je pošla u pravcu Rogatice, zajedno s Vrhovnim štabom.

Đoko VUKIĆEVIĆ

OTAC I SIN

Zajedno su došli u Kragujevački partizanski odred. Sin Dragoslav — Gose, te godine je završio gimnaziju. Otac Milorad — Mića, radio je u Vojnotehničkom zavodu kao vatrogasac. Gose je bio skojevac. Mića je mnogo voleo sina i preko njega zavoleo je i Komunističku partiju.

Uvek su bili zajedno: u akcijama u okolini Kragujevca, u povlačenju za vreme prve neprijateljske ofanzive, u stroju 1. proleterske brigade u Rudom.

Već sutradan po formiranju brigade deo našeg bataljona je s Kraljevačkim bataljonom dobio naređenje za pokret, da bi zajedno zaustavili veću kolonu talijanskih alpinista koja je nastupala od Višegrada prema Rudom. Ujedno, to je bio naš prvi borbeni zadatak u 1. proleterskoj.

Slab sneg pokrio je zemlju. Naša kolona tiho je nastupala kroz noć. U samu zoru stižemo ispred Gaočića. Te noći Talijani su zanoćili u školi u Gaočićima. Voja Radić, zamenik komandanta bataljona, požuruje nas da što pre izbijemo na kosu kako bismo preduhitrili Talijane. Puške su brzo zapraštale. Naše prethodnice čim su izbile na kosu naišle su na neprijateljevu predstražu.

Naše naoružanje je oskudno: puške, šarac i nekoliko tromblona. Odozdo, od škole, tuku talijanski mitraljezi. Talijani nisu stigli da rastovare bacače, koji su bili natovareni za pokret.

Talijanske predstraže su se ubrzo povukle i koncentrisale sa glavninom svojih snaga u školi, čiji je položaj veoma pogodan za odbranu.

Pošto nismo imali teškog naoružanja, nama je preostalo jedino da sa bombašima prisilimo Talijane na predaju, što su naši bataljoni u nekoliko mahova pokušali učiniti. Jedan takav pokušaj napravio je Gose izlažući se mitraljeskoj vatri na brisanom prostoru.

— Lezi, Gose! — povikali smo za njim.

Ali on nije poslušao. Uskoro se zanjihao i pao.

Predosećajući šta mu se desilo, otac je bez razmišljanja jurnuo prema njemu i — pao pokošen u njegovoj neposrednoj blizini.

Naši su uspeli, naposletku, da u školu ubace tromblonske bombe, a odmah zatim na prozoru se pojavila bela krpa. Alpinci su se predali.

Njih dvojicu — oca i sina — našli smo jednog kraj drugog. Mića je ležao na leđima, a Gose sa strane, okrenut prema ocu. Kao da razgovaraju. Bile su to, zajedno sa palim Kraljevčanima, prve žrtve 1. proleterske.

Ka Rudom je kretala kolona od sto dvadeset zarobljenih alpinaca. Oni su nosili i naše i njihove ranjenike. Imali smo bogat plen: dva teška mitraljeza, osam puškomitraljeza, dva teška i šest lakih bacača, više pušaka i dosta municije. Time je bilo znatno povećano naoružanje naše brigade.

Za nama, na kosi iznad Gaočića, ostali su zakopani otac i sin, Dragoslav i Milorad Ratinac iz Grošnice, koji se nikako nisu razdvajali.

Tika JANIĆ

ZAJEDNO ĆEMO SE BORITI

Nalazila sam se u četi »Bijeli Pavle«. Bilo nas je samo tri drugarice: Vukosava Perović, Jana Bešić i ja. U četi su bila pedeset i tri borca — sve prekaljeni drugovi još iz vremena predratnog ilegalnog rada. Bila je to, zaista, homogena jedinica politički svjesnih ljudi, spremnih za najteže okršaje.

Bilo nam je saopšteno da ćemo preći Lim i prebaciti se u Srbiju, da priteknemo u pomoć tamošnjim partizanskim odredima, koji su, zbog zamašne njemačko-nedićevsko-četničke ofanzive, bili u teškoj situaciji. I doista, poslije manjih borbi protiv Talijana, sredinom decembra 1941. godine pokušali smo prelaz preko Lima, ali bez uspjeha.

Naknadnim naređenjem upućeni smo prema Rudom. Opet na Lim. Dok je glavnina bataljona ušla u varošicu Rudo, 17. decembra, moja četa se zadržala u Ustibaru, odakle su nekoliko časova ranije pobjegli Talijani i četnici.

Bila je žestoka hladnoća. Ali stanovništvo nas je tako toplo primilo da je to na sve nas ostavilo dubok utisak. Bili smo gotovi na najveća lišavanja samo da im što manje budemo na teretu. Vrlo brzo smo se srodili s muslimanima, koji su u početku bili iznenađeni i suzdržljivi.

Jedna naša desetina ostala je u tom selu nekoliko dana, dok je glavnina čete na juriš ušla u Mioče i rastjerala talijansku posadu. Tamo smo se smjestili u zgradu osnovne škole i organizovali osmatranje i kontrolu terena između Mioča i Priboja, gdje se nalazila nešto jača talijanska posada s artiljerijom.

Tih dana je stigao kurir iz Rudog i saopštio nam da se prilično brojne partizanske jedinice povlače iz Srbije k nama. Nijesmo poznavali situaciju u Srbiji, pa je ta vijest izazvala dosta žive komentare. Bilo nam je uvjerljivije tumačenje onih koji su smatrali da je neprijatelj u Srbiji uzeo maha i da je naš položaj tamo jako ugrožen. Inače, zašto će k nama? pitali smo se. Bili smo se čak malo i zabrinuli. Jedino je naš dobri čika Marko Pavićević, najstariji borac, koji je tada imao pedeset osam godina, bio veseo, toliko veseo da smo nas tri drugarice i on, pripremajući ručak, samo pjevali.

Gotovo sva četa je bila u pokretu, na raznim zadacima oko kontrole terena i neposrednog obezbjeđenja škole u kojoj smo se bili smjestili. Nas tri smo bile zadužene da pripremimo ručak od malo brašna, sira i drugog što su nam seljaci sami ponudili. Pošto smo ispekle nekoliko hljebova za četu i pripremile drugovima taj skromni obrok za ručak, otišle smo i mi na teren.

Obišle smo nekoliko muslimanskih kuća i svojim držanjem privukle pažnju inače nepovjerljivih žena muslimanki. Posmatrale su nas čudno, teško je reći čega sve nije bilo u njihovom pogledu i izrazu lica — straha i divljenja, nerazumijevanja i želje da nas shvate. Svuda su s pažnjom pratile sve ono što se ticalo nas žena boraca i bolničarki. Pripitkivale su nas o našim roditeljima, o tome da li imamo škole i, ponajviše, zašto smo se latile oružja i krenule s drugovima u borbu koja zahtijeva tako velike napore i u kojoj se tako lako može izgubiti glava. Odgovarale smo im na pitanja, uvjeravale ih da volimo svoje roditelje, braću i sestre, svoj dom — ali da u ovim trenucima, kada prijeti najveća opasnost svima nama, i starima i mladima, kada na sve strane nestaju ljudske glave i domovi, ne možemo ostati skrštenih ruku.

Nijesmo im mnogo govorile o ciljevima naše borbe. Rekle smo im iskreno i otvoreno ono što im je blisko srcu i što su bile u mogućnosti da provjere svakog časa. Nikoga ne mobilišemo na silu! S nama se bore samo dobrovoljci, oni koji neće da robuju, oni kojima je čast iznad svega. Nikome ništa ne otimamo. Ne pravimo nikakve razlike između Srba, Crnogoraca, Hrvata, muslimana. Među nama ima i jednih i drugih. Mi volimo Ibrahima kao Milutina. Borimo se svim srcem za njihove kuće kao da su u pitanju one koje smo odavno napustili i ko zna da li ćemo se više pod njihove krovove vratiti!..

Njihov odnos prema nama za ono nekoliko dana koliko smo tamo boravili uvjeravao nas je u to da su s poštovanjem i ljubavlju primali naše borce i odvajali hranu i po koje parče tople odjeće za borce iz daleka. Za ljude naoružane, ali blage i pravične, oko kojih se slobodno okupljaju starci i djeca i koji govore jezikom razumljivim običnom čovjeku.

U jednoj kući imale smo prilike da pružimo i nešto određeniju pomoć. Jedno dijete se bilo opeklo po rukama. Opekotine su bile prilično zapuštene i tada su već ličile na gnojne kraste. Hidrogenom smo oprale rane i previle ih. Djetetu je bilo nešto lakše, a roditelji su nam bili zahvalni. U drugoj kući naišli smo na dvoje djece pod visokom temperaturom. Bila su jako prehlađena. Odmah smo im skuvale čaj i dale aspirine. Tri dana smo obilazile djecu i brinule se o njihovom zdravlju.

Prve jedinice srbijanskih partizana prošle su kroz Mioče negdje oko 19. decembra idući za Rudo. Bili su to veoma srdačni i topli susreti. Kao da smo se dugo znali. Prilazili smo jedni drugima kao najbolji prijatelji. Upoznajemo se i čvrsto stežemo ruke. Odmah smo primijetili da u njihovim redovima ima mnogo više drugarica nego u nas. Nijesu se mogli duže zadržavati u Mioču, a bilo je tako bučno i svečano. Odlazeći ka Rudom, čuli smo pozdrave koji su još više potvrđivali koliko borba spaja i čvrsto veže suborce istih ideala:

»Do viđenja! Sada ćemo se zajedno boriti u sastavu 1. proleterske brigade!«

Veselje, smijeh, pjesma. Živo raspravljanje oko toga ko će sve ući u brigadu. Spazih Vukosavu kako plače.

— Što ti je? — pitam je.

— Bojim se da mene ne uzmu. Znaš, zbog rođaka...

Ubjeđujem je da nema razloga za to i da ćemo zajedno ući u 1. proletersku i postati njeni borci. Zaslužili smo tu čast i onim što smo uradili od početka oružane borbe, a i ranije. Zapravo, mi još nijesmo bile svjesne od kolikog je značaja bila pojava 1. brigade — prve jedinice takvog sastava u Jugoslaviji. Ipak nam je postajalo sve jasnije da je to veliki događaj i da će se ovi dani formiranja brigade pamtiti kao najkrupniji događaji u životu, nešto što se nikada ne zaboravlja.

Već u noći između 21. i 22. decembra talijanske trupe su izvršile napade na naše položaje s pravca Uvca i Priboja, s ciljem da razbiju naše snage i ponovo ovladaju ovim mjestima. I ovdje je bilo četnika, koji su činili sve što su mogli da im pomognu u borbi protiv nas. Snijeg je bio prestao da pada, a studen je stezala žestoko za lice i noge. Nalazili smo se na okolnim brdima, po kojima su Talijani sipali nemilice vatru iz velikog broja mitraljeza i nekoliko bacača. Ipak, energičnom vatrom naših puškomitraljeza i pušaka prikovasmo neprijatelja uz kuće u samom Mioču, tako da nijesu ni pomišljali da pođu ka Rudom. Bili smo slabiji od Talijana brojem i u naoružanju, pa opet — morali su se oni povući. Imali smo samo jednog ranjenog druga — Radomira iz sela Džurova, koji je bio kontuzovan od bacača.

Prva provjera borbenih kvaliteta naših boraca proletera pokazala je da smo dostojni mjesta koje smo zauzeli u brigadi i da ćemo kao cjelina predstavljati pravu silu, strah i trepet za neprijatelja, nadu i pouzdanje za prijatelje narodnooslobodilačkog pokreta.

Vukosava ROKVIĆ ŠĆEPANOVIĆ

Formiranje 1. proleterske podstaklo je borbenost naših boraca i ispunilo ih oduševljenjem. Naročito je takvo raspoloženje došlo do izražaja kada smo videli druga Tita i čuli njegov govor.

Već toga prvog dana do nas je dopirala topovska i bacačka paljba, a čuli su se i brzi mitraljeski rafali. Predosećali smo da nam predstoji akcija. Drugi crnogorski bataljon je već vodio borbu na Mioču.

Interesovali smo se kod Crnogoraca kako se bore Talijani. Oni su nam odgovorili: »Dobro se bore u bunkerima, ali u susretnim borbama, u šumi — uvijek smo ih pobjeđivali«.

Naš pokret je usledio u prvi sumrak. Išli smo noću, po snegu. Cilj pokreta: selo Gaočići, udaljeno oko osam kilometara od Rudog.

Prolazili smo kroz sela u kojima su meštani partizani već bili zavađeni s četnicima; četnici i Talijani već su se zajedno tukli protiv lokalnih partizanskih grupa.

Sećam se dobro susreta sa seljacima prilikom našeg prolaska. Seljaci Srbi su se bojali ustaša, a muslimani četnika.

Bilo je tamno i hladno, padao je sneg. To je još više otežavalo i usporavalo marš, jer smo već bili veoma umorni i iscrpeni velikim marševima iz Srbije. Kratak predah od jednog do dva dana, koliko smo bili u Rudom, nije mogao da izbriše taj zamor. Ostatak noći proveli smo na početku sela, u nekoj velikoj, pustoj zgradi, razbijenih prozora. Imala je samo kapke. Vetar je duvao unutra, ali nismo osećali hladnoću zbog umora i pretrpanosti. Ležali smo jedan preko drugog.

U samu zoru krenuli smo u napad. Sukobili smo se ubrzo s talijanskim predstražama. Njihova glavnina je bila u školi, koju nismo mogli osmotriti, kao ni teren oko nje, zbog guste magle. Predstraže su bez većeg otpora pobegle u školu. Setili smo se Crnogoraca koji su nam rekli da se Talijani klone borbe izvan bunkera i utvrđenih rejona. To se i ovde pokazalo:

brže-bolje svi su se nabili u školu. Mi smo nastupali oprezno u streljačkom stroju. Rudarska četa je bila na levom krilu, a 1. četa na desnom. Desno od nas su bili Kragujevčani sa dve čete.

Kad smo se približili školi, koju su pretvorili u pravu tvrđavu nastala je žestoka paljba sa svih strana. Jurišali smo, ali su nas Talijani zaustavili. Kretali smo se ogolelom šumom, pa su nas videli kao na dlanu. Ponovili smo juriš. Grupe boraca bombaša nekoliko su puta dolazile do prozora škole i ubacivale bombe u njene prostorije. Ali se Talijani nisu mislili predati, već su mitraljeskom vatrom zasipali stroj naših boraca, razasut po snegu oko škole.

Naši pokušaji da prodremo u školu uzastopno su se ponavljali. Pri tome smo trpeli osetne gubitke, naročito Krušević ka i 1. četa, koje su u magli prve naletele na zgradu. Čuli smo da i Kragujevčani navaljuju s desne strane i da imaju gubitaka.

Kad je poginulo nekoliko drugova i kad se uvidelo da se neće ništa postići pojedinačnim napadima, naređen je opšti juriš. Druga četa je nezadržljivo krenula u napad. Rudari takođe. U tom naletu pao je i Nikola Krtinić, zamenik komandira naše čete. On je i ovoga puta jurišao na čelu čete. Pre toga je nekoliko puta pokušavao da prodre u školu sa bombašima. Njegova smrt je posebno uzbudila nas rudare, jer je bio omiljen kod svih u Trepči još pre rata kao nepokolebljiv borac, odličan rudarski radnik i primeran komunista. Zato smo jurišali s još više poleta u želji da ga osvetimo.

Čitava škola je bila crna od bombi, metaka i vatre. Nas više ništa nije moglo zaustaviti. Za prvim bombašima s Momom Dugalićem probili smo se i mi u zgradu s donje strane, uskačući kroz prozore. Unutra smo zatekli ranjene Talijane, koji su nas unezvereno gledali. Ostali su se povlačili iz prostorije u prostoriju. Neki su se uspeli na tavan i odatle pružali ogorčen otpor.

Bilo je u toku borbe i nekoliko naročito zanimljivih momenata. Proka »Veliki« upao je u jednu prostoriju sa čitavom grupom. Tamo smo našli gomilu crvenih talijanskih bombi. Proka dobaci:

— Evo nam jabuka i krušaka.

— Čuvaj se ti tih voćki — odgovorio mu je neko u šali. On je tu opomenu shvatio zaista kao šalu — ušao je neoprezno, eksplodirala je jedna bomba i izbila mu oko.

Potiskivali smo Talijane iz prostorije u prostoriju. Drugovi spolja otvorili su vatru na krov i krilo zgrade u kojem je bio stan učiteljev. Tu su bili oficiri i mitraljesci. Pozvali smo ih na predaju. Njihov komandant nam je odgovorio:

— Mi se vama ne predajemo. Zovite vašeg komandanta da s njim razgovaramo.

Došao je i komandant Pavle Jakšić.

I tek njemu se predao ovaj oficir, koji je, kako smo kasnije saznali, tražio da se s njim lepo postupa i da mu se ostavi pištolj zato što se uporno branio sa svojom jedinicom. U stvari, bio je fašista. Njegova upornost bila je tvrdoglavost koja nas je skupo stala.

Prilikom napada na školu nismo imali tačne podatke o tome koliko se Talijana u njoj nalazilo. Posle završene borbe utvrdili smo da je bilo oko dvesta Talijana i pedeset četnika. Škola je imala samo dve učionice i jednosobni stan. Zato su je i mogli ovako uspešno braniti nekoliko sati.

Zarobili smo sto dvadeset Talijana i zaplenili dosta odeće i obuće, zatim nekoliko teških mitraljeza i puškomitraljeza, nekoliko teških i lakih bacača, nešto lakog naoružanja, dosta municije, bombi oko petsto do šeststo komada, preko dvadeset tovarnih konja i mazgi. Time smo znatno povećali naše naoružanje, a formirali smo i prateću četu bataljona.

Naša pobeda na Gaočićima brzo se pročula. Ova prva akcija 1. proleterske podigla je naš ugled u tom kraju i rečito obeležila početak borbenog puta prve regularne jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Božo KALEMBER

DOČEK NOVE GODINE U ROGATICI

Povlačenje naših jedinica iz Srbije 1941. godine imalo je snažnog odjeka u Bosni. Četnički oficiri razmileli su se svuda gde je bilo organizovanih jedinica i srpskog stanovništva. Činili su sve da izazovu što veći razdor i u partizanskim jedinicama i u narodu. Ustaški zločini izvršeni prvih dana ustanka nad srpskim narodom poslužili su im da rasplamsaju mržnju prema nesrpskom stanovništvu. Kud su god dolazili, činili su sve da se osvete, naročito nad muslimanskim stanovništvom. Ubistva žena, dece i staraca, pljačka imovine i paljenja kuća — to je bila praksa četničkih vođa u bosanskim selima. Kralj, vera, crkva i srpstvo bile su krilatice s kojima su četnički vođi nastupali. Razume se, to nije ostajalo bez odjeka kod zaostalijeg i neobaveštenog dela naroda, koji su uz to uveravali da Nemci neće paliti one srpske kuće u kojima nema komunista, ili koje budu odbijale da pod svoj krov prime partizane. Propaganda o neuspesima partizana u Srbiji i Crnoj Gori brzo se širila od usta do usta svuda tamo gde su dopirali četnički oficiri. U narodu i u jedinicama nastala je zabuna. Bilo je jedinica oko Romanije u kojima je četnička propaganda ostavljala duboke tragove. U toku jednoga dana čitave čete i bataljoni prilazili su četnicima. Petrokrake su zamenjivane kokardama. Komunisti su bili najpogodnija meta. Budući da su bili protiv bratoubilačke borbe, četnička propaganda ih je prikazivala kao pomagače ustaša i Nemaca.

Među muslimanskim stanovništvom nastala je panika, jer su četničke jedinice počele naglo da se šire. Njihovom brojnom porastu očevidno je doprinela nemačko-talijanska ofan-

ziva na Srbiju i Crnu Goru, a kasnije i na Romaniju, na kojoj su bile dosta krupne naše jedinice s legendarnim Romanijskim Čičom na čelu.[1]

ZRAČAK NADE

Eho odjeka nemačkih topova dopirao je do Romanije. Četnici su se nemačkom ofanzivom na Srbiju obilato koristili da dokažu kako su komunisti uništeni. Povlačenje partizana iz Srbije kroz Rogaticu išlo je u prilog četničkoj propagandi. Muslimanska sela su učestano gorela. U vazduhu se osećao miris paljevine izgorelih kuća i stoke. Četnici su čak i ubijene ljude ponekad spaljivali na gomili.

Domaće partizanske jedinice, ono što se nije kolebalo, nisu bile kadre da pruže zaštitu nezaštićenom stanovništvu. Oči su bile uprte nekud neodređeno, nekoj sili koja može stati nakraj četničkoj samovolji.

Odjednom, krajem decembra 1941. godine, prekonoć se proneo glas da »dolaze mnogi partizani u pravcu Rogatice«. Glasnici su stizali svakodnevno i od usta do usta su se pronosile novosti o dolasku krupnih partizanskih jedinica. Tih dana je stigla vest da je u Rudom formirana, kako se tamo govorilo »neka velika vojska«. Šaputanje je zamenjeno glasnim govorenjem o tome kako u Rogaticu pristiže velika partizanska vojska.

— Sa njima je i glavni komandant.
— Ide vojska s velikim petokrakama na čelu.
— Idu crnogorski partizani.
— Oni ne paktiraju ni sa četnicima, ni sa Nemcima.
— Idu proleteri.
— Uskoro će Romanija opet biti partizanska.

Glasnike koji su pronosili ovakve vesti sustigla je zaista vojska o kojoj je narod bio uveliko pričao. Kolebljivci su se manje kolebali. U meštanskim jedinicama se osećala veća stabilnost. Kokarde su skidane ili zamenjivane petokrakama. Muslimanskom stanovništvu se vraćalo poverenje u partizane.

---

[1] U Rogatici sam se našao odmah posle njenog oslobođenja. Nakon bekstva sa robije, iz kaznione u Sremskoj Mitrovici, po direktivi druga Rankovića i Lole Ribara (koje sam našao u oslobođenom Krupnju) poslat sam na Romaniju. Veza kojoj treba da se javim na Romaniji bio je drug Tempo. On me je poslao na vezu drugu Vasi Miskinu na Sokolac, s napomenom da čim grad bude oslobođen obrazujemo okružni partijski komitet. Tako je i učinjeno, i bio sam član Okružnog partijskog komiteta za Romaniju sve do dolaska 1. proleterske brigade.

U Rogaticu i prema Romaniji nastupala je jedinica koja se zvala 1. proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada. Bio je to zračak nade u budućnost, u sigurnost.

Dolazak 1. proleterske na teritoriju Rogatice i Romanije obeležio je početak obračunavanja s četnicima i njihovim vođama.

— Uhapšen je neki potpukovnik u Međeđi. Uhapsili su ga proleteri.

— Razoružane su neke četničke jedinice. Razoružali ih proleteri.

I tako dalje.

Počele su kružiti i druge priče koje su jačale poverenje u naš pokret.

U Rogaticu su 24. decembra uveče ulazili delovi 1. proleterske. Sa prvima je bio i Vrhovni štab, s drugom Titom na čelu. Kroz Rogaticu se odmah pročulo kakva je to vojska došla. Deo četnika se brzo izgubio iz Rogatice i u gradu se počelo disati drugačije, lakše. Neki delovi brigade su izbili na Sokolac i Podromaniju. I u tim krajevima nastalo je olakšanje. Četnici su se i odavde povukli.

POLITIČKA I KULTURNA DELATNOST

U narodu je trebalo razvijati raznovrsnu delatnost koja bi bila od koristi za razvijanje ustanka. Prva proleterska brigada postavila je sebi i taj zadatak. Njeni borci su znali da snaga nije samo u oružju. Zato se političkom i kulturnom radu s narodom i odnosu prema narodu pridavao veliki značaj. Otuda i nije čudno što se dobar glas o proleterima brzo proneo.

Tako je 1. proleterska, sem u borbi protiv neprijatelja, učestvovala i u borbi protiv zaostalosti, neobaveštenosti i neznanja. Pored političkog rada s narodom u naseljima kroz koja su prolazile, jedinice 1. proleterske razvijale su i kulturnu delatnost, prilagođenu terenu i snagama kojim su raspolagale. Negde je skeč bio najprikladniji oblik kulturnog i zabavnog delovanja, negde čitanje i recitovanje borbenih pesama i recitacija, kao, na primer, »O klasje moje«, »Otadžbina«, »Starac Vujadin« itd. Svaki skeč, recitacija i pesma snažno su delovali na narod. Na meštane, seljake, duboko se dojmio Kočićev »Jazavac pred sudom« ili skeč »Seljak i june« i drugi. Sve je to nadopunjavalo sadržinu delovanja jedinica 1. proleterske brigade i, nema sumnje, imalo pozitivnog odjeka, jer su i jedinice i borci ponaosob, organizovano ili spontano, unosili jasnoću i vedrinu, za čim se osećala velika potreba.

Posebno su se jedinice 1. proleterske pripremale prilikom značajnijih datuma. Tada su nastupali, kako se to govorilo, »jači kalibri«. Ostalo mi je u sećanju pripremanje jedinica 1. brigade za doček prve Nove godine pod puškom, u partizanima.

U Rogatici su se te pripreme užurbano izvodile. Bivši hotel »Rogatica«, koji je prilikom oslobođenja grada bio demoliran, uređivan je. Krečile su se prostorije. Na prozore su se stavljala stakla, jer nijedno okno nije ostalo čitavo. Improvizovana kulturna ekipa brigade pripremala je program proslave, a politički radnici su išli od kuće do kuće da osiguraju dolazak što većeg broja građana. Naročito smo bili zainteresovani da dođe što više muslimanskih žena i devojaka. Muških glava je bilo malo, jer su ili pobijeni od četnika, ili su bili u bekstvu, ili se nalazili u neprijateljevim jedinicama. Naše partizanke imale su u tom pogledu delikatan zadatak, jer su muslimanske žene i devojke bile zaplašene četničkom strahovlašću, a uz to nisu ni navikle da izlaze na javne priredbe. Računali smo da će se žene ipak odazvati, jer su imale poverenja u partizane. Ratne nedaće su, za trenutak, zaboravljene, iako su avioni i eho haubica nagoveštavali skori dolazak Nemaca u Rogaticu.

Trideset prvi decembar je protekao u završnim pripremama. Unosile su se daske, od kojih su se pravile klupe za sedenje. Stavljena je i poslednja sijalica. U gradu se osećalo svečano raspoloženje. Bilo je ispisano i nekoliko parola posvećenih dočeku Nove godine.

Kad se veče počelo spuštati, narod je žurio ka hotelu »Rogatica«. Skupljali su se borci iz 1. proleterske, pristizali su i domaći partizani, koji su još lavirali između četnika i partizana. Dolazila je i po koja meštanka, žena i devojka. Naše partizanke su likovale zbog toga, jer su smatrale svojim posebnim uspehom što su im se žene odazvale i došle na doček.

Na kraju je stigao i drug Fića. Kakva je to bila radost! Među nama je politički komesar 1. proleterske brigade. Fića je i glavni referent na priredbi.

Sve je u dvorani hotela bilo spremno za početak. Oči prisutnih bile su uprte u Fiću. On je se nešto šalio, smejao. Odjednom je Fića ustao, pogladivši svoje brčiće. Nije imao nikakvih pribeležaka, niti je imao napisan govor. Tada sam prvi put slušao Fiću. Govorio je tečno. Bio je vičan govornik.

Fića je izložio situaciju u svetu. Najveći deo je pri tom posvetio borbi Crvene armije protiv Hitlerovih hordi, istakavši da naša borba olakšava i borbu Crvene armije, da mi

time ispunjavamo svoju internacionalnu proletersku dužnost prema prvoj zemlji socijalizma. Svako pominjanje naše borbe i borbe Crvene armije bilo je propraćeno odobravanjem.

Zatim je Fića prešao na našu unutrašnju situaciju. Ukazao je pri tome na izdaju od strane Nedića, Ljotića, Koste Pećanca i na kraju je pomenuo i Dražu Mihailovića. Na pomenu izdaje od strane četničkih vođa, jedan od prisutnih je viknuo: »Dole sa njima«, »Dole Nedić, Pećanac« itd. U dvorani je nastalo komešanje. Očevidno je bilo da će biti bure, što se ubrzo i pokazalo. Jedan od prisutnih i pijanih četnika počeo je da izbacuje parole: »Živeo kralj! Živeo Draža Mihailović!«

Četnici su izvadili pištolje i počeli njima mlatarati oko glave. Nastala je panika. Meštani, koji su bili jedva nagovoreni da dođu na doček Nove godine, počeli su bežati iz dvorane. Četnici su se takođe uplašili, pa su i oni počeli bežati napolje. Iskakalo se kroz prozore. Nastalo je lomljenje stakla na tek zastakljenim prozorima. U prvi mah se imao utisak kao da pucaju mitraljeski rafali po prozorskim staklima. Dvorana je ubrzo bila gotovo prazna. U njoj su ostali Fića i nekoliko najhladnokrvnijih partizana. No ubrzo su se nazad vratili svi proleteri. Fića je počeo da zbija šale:

— Velebite, baksuzno se završava stara, šta li će nam tek doneti nova?

Od domaćih se nije gotovo niko vratio u dvoranu, ali smo mi nastavili izvođenje programa.

U SASTAVU BRIGADE — NA TERENU OKRUGLICE

U to vreme i sâm sam se našao u sastavu 1. proleterske. Po naređenju druga Tita, bar tako mi je saopšteno u Vrhovnom štabu, sa pozadinskog partijskog rada povučen sam u 1. proletersku brigadu. Takođe mi je rečeno da je stav Centralnog komiteta da se sa tog terena povuku kompromitovani drugovi, jer će, po svoj prilici, partizanske jedinice napustiti teren Rogatice. Uskoro se pokazalo da su ove pretpostavke bile tačne.

Pri štabu 1. proleterske brigade formirana je četa pratećih oruđa. Za političkog komesara čete bio sam postavljen krajem decembra 1941. godine, a komandir je postao Velebit — Milan Antončić.

Već na sam dan Nove godine dobili smo naređenje za pokret u pravcu Podromanije, Čevljanovića i Okruglice. U Okruglici je bio razmešten 1. bataljon i četa pratećih oruđa.

Četa je već tada raspolagala dobrim naoružanjem. Imala je osam teških mitraljeza, dva teška i tri laka bacača. Kakvo naoružanje u to vreme!

Naše proleterske jedinice imale su i na terenu Okruglice veoma važne zadatke. U samoj Okruglici bilo je četničkih oficira, sa kojima je trebalo raščistiti. No to nije bilo lako. Oni su već tada sarađivali s okupatorom, a nastupali su kod naroda u ime srpstva i protiv okupatora. Govorili su kako su komunisti protiv vere i crkve, protiv svih običaja, porodice itd. Agitovali kod seljaka kako su partizani svuda uništeni i samo ih ima »još nešto malo u Bosni«. Takva delatnost i propaganda nisu ostale bez traga. Tako je za kratko vreme samo sa terena Okruglice prešlo četiri čete partizana u četnike. Istina, čim je došao bataljon proletera na tu teritoriju, bilo je dovoljno da ode politički komesar bataljona s jednom desetinom proletera i da razoruža ceo bataljon takve vojske ili da je opet vrati u partizane. Aktivnost 1. bataljona i čete pratećih oruđa na teritoriji Okruglice razvijala se u tri pravca: izviđanje pokreta neprijateljevih jedinica, intenzivno konferisanje sa narodom i sistematski rad u jedinicama. Sa područja Okruglice vršili smo izviđanje železničke stanice Dobravina, a kad smo prikupili dovoljno podataka o stanju neprijatelja, izvršili smo napad na stanicu i zauzeli je. Pri tom nismo imali ni jednog mrtvog ni ranjenog, iako smo imali posla i sa oklopnim vozom.

Ono što je naglo dizalo ugled proleterskim jedinicama na terenu Okruglice jeste i to što je svaki borac imao jasno izgrađen odnos prema narodu onog sela i naseljenog mesta kud smo prolazili i gde smo stacionirali. Čak i tamo gde se i samo jedan dan ostajalo, bez obzira na zamor, razvijala se politička i kulturna aktivnost. Svaki borac bio je politički radnik.

Sve te aktivnosti koje su razvijali delovi proleterskih jedinica povratile su ugled partizanima. U narodu se govorilo: »To je prava vojska«, »Takve vojske još nismo videli«, »Ova vojska mora pobediti«.

Paško ROMAC

ŠTAB 1. PROLETERSKE NO
UDARNE BRIGADE
8/1 — 42 u 10.20 č

VRHOVNOM ŠTABU NO PARTIZANSKIH ODREDA JUGOSLAVIJE[1]

Dragi drugovi,

Primio sam vaše naređenje od 6. I 1942. i odmah sam preduzeo mere i izdao odgovarajuća naređenja — jedna četa 4. kraljevačkog bataljona jutros u 6 č krenula je za Praču. Odmah sam naredio da pošalju kurira za njima i da najkraćim putem krenu za Podromaniju. Četvrti bataljon kreće sutra izjutra iz Rogatice. Na traženje štaba Romanijskog odreda uputio sam Užičku i Posavsku četu na Romaniju radi čišćenja. Otišli su 6. I 1942. u 10 č, a 7. I u 16 č dobio sam izveštaj da su u jednom selu našli svega 4 četnika i razoružali, dok su ostali iz te čete, njih oko 40, bili na odsustvu kod kuće. U drugom jednom selu zatekli su celu četu i razoružali; svega su imali 75 pušaka, 1 laki i 1 teški mitraljez zaplenjeno. Ja sam izdao naređenje da sav plen upute u kasarnu ili, drugim rečima, da plen pripadne proleterskoj brigadi. Ove čete su trebale prema predviđenom planu da se zadrže nekoliko dana na terenu. Ja sam shodno vašem naređenju naredio da se te dve čete vrate do sutra uveče, tako da budu na svome mestu pre nego što mi krenemo dalje. Čete uz put i politički dejstvuju. Nije bilo nikakvog otpora. Na dan 4/I neke bande zapalile su i opljačkale jedno muslimansko selo u Sokolovićima; žive ljude su bacali u zapaljene kuće. Naredio sam da se ispita iz koga su sela ti banditi, a dotle sam tražio jednu bosansku četu od štaba Odreda, koju sam i dobio. Imao sam u vidu još jednu ovdašnju 2. glasinačku četu, ali ta četa nije došla na određeno mesto, tako da sam uputio jednu četu Šumadijskog bataljona i jednu Romanijsku četu u Sokoloviće da povataju te bandite.

Smrt fašizmu — sloboda narodu!

Fića

[1] Original rukopisa, pisan mastilom, ćirilicom, nalazi se u arhivi CK KPJ pod br. 3194. Original iz 1942. — Prim. red.

PRAVAC — BRIGADA

U vreme formiranja 1. proleterske brigade Beogradski bataljon nije bio na zbornom mjestu u Rudom. Tih dana, sa još dva partizanska bataljona, napadao je neprijateljev garnizon u Sjenici. Tek 6. januara 1942. godine bataljon je pošao iz Nove Varoši u sastav svoje brigade.

Kolona žuri. I trči. Sa pjesmom. Pa da! Tamo negdje pred nama je naša brigada. Kako izgleda? Snažna. I mrka kao vuk. I vesela kao svadba. Tvrda kao čelik. I topla kao mlijeko. I mi žurimo. Kaskamo. Živahno. A čini nam se da jedva koračamo. I kao da sporo odmičemo. Htjeli bismo nekako da sve to preskočimo. I da se ujednom nađemo u brigadi.

I trčkaramo. Skakućemo. Radosno. Noga nogu ne stiže. I odmičemo cestom niz rijeku Bistricu. Sve brže... Sve brže.

Tamo negdje pred nama topovi podmuklo brundaju. Talijani! Svejedno. I mi oružje nosimo. Rečeno nam je da se klonimo sukoba. Treba sačuvati materijal koji nosimo Vrhovnom štabu. (U platnenom rancu od nepromočivog materijala nosili smo za Vrhovni štab 5,000.000 dinara u srebru i nešto malo u papiru.)

Odvojili smo se od ceste. I od Bistrice. Ne idu ukorak sa našom stazom. Ispod sela Draževića počinje pentranje uz vrletne obronke Zlatara. Tempo, tempo. Sve veći tempo. Uzbrdica je sve teža. I pušemo, dahćemo, upinjemo se. Smeta nam brašnjavi snijeg. I mećava. Briše. Nadire svom snagom. Čas zatrpa našu uzanu i vijugavu prtinu, čas opet sa isturenih goleti pomete snijeg. I zbriše prtinu kao da je ni bilo nije. Neprijateljski nas je srela. I ne popušta. Neprekidno bunca. Bjesni. I lupeta. Šamara po licu. Udara u grudi. I lepršaju naši pocijepani i iskrpljeni kaputi. Vjetar probija kroz izanđalu odjeću kao da i nije na nama. Studen obavija tijela. I ježi naše mišice. Baca nas s krivudave prtine u hladni, kristalni snijeg. Vijavica nas zatrpava. I oštro poliva po licu, po očima. I trlja po nosu.

Ne pušta nas iz svojih kandži. Dodijala nam je. Rado bismo se otarasili njenog milovanja. I opiremo se. Dižemo se iz snijega i opet u kolonu. A kolona se probija kao strijela kroz vjetar, kroz snijeg i vijavicu. I kroz studen. Prkosimo, svemu. Pa, da! Mi idemo u našu brigadu. Nije ovaj dan morao biti baš takav. Trebalo je da bude vedar, sunčan. I topal.

Na najvišoj smo tački današnjeg puta — 1269 metara nadmorske visine. Jedva. Zamorilo nas je. Više od deset dana nijesmo pješačili, pa nam nekako dođe kao početak. I snijeg je loš. I mećava.

Grmljavina topova se pojačala. Granate rokću tu blizu, ispred nas, oko sela Drenove. I dolje prema Limu. Sandžaklije nijesu nešto po volji Talijanima. Smetaju im. Zato danas čitav dan, i svaki dan, talijanski topovski orkestar svira varvarsku melodiju. Htjeli bi sebi mir i tišinu u Prijepolju.

— E, nećete, gadovi jedni! U čijoj ste zemlji, ej!

I vatra je gorjela danas čitav dan. I svaki dan. Brane ljudi svoju domovinu. I ne daju se.

— Ačkosum bre Sandžaklije.

Pred nama je Lim. Juri i krivuda kao zmija. Treba ga što prije prijeći dok Talijani nijesu stigli. Onda bismo se posvadili. I, oduljio bi se naš put. Nije nam to potrebno. Delegat Vrhovnog štaba rekao nam je da se u rejonu sela Izbičanja nalazi mali drveni čamac. I ništa više.

— Ako ga ne nađete, snađite se kako znate, gazite, plivajte. Drugog izlaza nema.

— Četnici su ga od straha uništili da ne bi partizani prelazili na drugu stranu rijeke.

— Zdravo, Vlasonjiću, otkuda ti ovdje?

— Ja sam ovdje sa četom na položaju u Drenovi. Talijani su ispred nas. Sad su baš na onom puteljku kuda vi morate proći ka Limu. Drugog puta nemate. Eno se vidi, vatre su tamo zapalili. Izgleda, zanoćiće tamo.

Noć je studena. I nešto malo vidna. Kolona žuri ka Limu. Stuštila se niz kosu kao strijela. Borci su se nešto malo kao utišali. I jure pravo na zapaljene vatre — na Talijane. Na čelu kolone su tri puškomitraljeza. Treba razbiti njihove straže. Što brže, to bolje. I proći.

Hm! Kod prvih ognjišta nema nikoga. Vatra još gori. I puši se. Nema ih ni kod drugih. Ni kod ostalih. Možda vrebaju iz zasjede? Rastrčali smo se u izviđanje oko ognjišta. Oprezno. I brzo. Nema nikoga. A mi smo se bili narogušili. Htjeli smo ih tresnuti, onako prsa u prsa. No, svakako, bolje ovako. Povukli su se. Nama ovom prilikom nije žao.

— Tiho, tiho! Talijani su tu, gore iznad nas.

Vrlo važno! Ako su. Šta nam mogu? Ništa! I kolona vijuga kao munja. Probija se kroz pomrčinu. Sad nekako mirnije. I spokojnije. Svakako, opreza nije na odbacivanje. Kolona juri kao nabujali planinski potok.

— Drugovi, moramo gaziti Lim.

U redu. Kad se mora nije teško. I svlačimo se. Do gola. Vjetar zapljuskuje naša tijela. Bose noge utonule su do koljena u promrzli snijeg. Od studeni, čas jednu, čas drugu vadimo iz snijega i tapkamo po njemu. I pakujemo odjeću i obuću. Krupne pahuljice kao baršunaste lepeze neprekidno zapljuskuju naša gola tijela. Čas ga kao tanka skramica prikriju, čas se otope. I voda curi niz naša rebrasta leđa. I niz noge. Pahuljice padaju i na trepavice. I mi trepćemo kao da se od komaraca branimo. One golicaju po nosu, po licu, po ustima. I svuda. Pušemo da ih rasteramo.

Danas nam je dan nekako težak. Vjetar, snijeg, mumlanje talijanskih topova, hladnoća. Lim... Sve se to ispreplitalo i ispriječilo pred nama. Nemogućno! Nemoćno pred snagom kojoj na srcu leži brigada. I sloboda. Njena je volja jača od mećave. I od kanonade topova. I od bučnog Lima.

Tišina je. Onako kako je naređeno. Onako kao da nešto krademo. Talijani su tu, blizu. Svejedno. Ne smeta. Bato je sa odjeljenjem u zasjedi prema njima. Ne mogu oni ovamo. I ne smiju.

Goli smo kao od majke otpali. Zamotanu odjeću i obuću držimo iznad glave. I oružje. I gazimo duboku, i studenu i bučnu vodu. Čuteći. I nekako slobodno. Bez straha. Kao da gazimo neki potočić. A Lim hukti, buči, galami. Trza se i napreže. Upinje se svom snagom. I mi. Gazimo ga kao »Vlah pitu«. Voda se penje do koljena; do pojasa; do ramena. Nekima je i preko ramena. Hladnoća nas šiba po golim koljenima, studeno kao zmija. Obavija ih. Ali... gazimo ga.

Ljubo i Belka su prejahali Lim. Njihova fizička kondicija nije za gaženje ovako duboke i bučne rijeke. Lepa i Nikola su i po godinama mali. I jašu. Voda grca do sedla. Njihove noge tone kroz rijeku. Naši konjići su mali kao magarići. Planine i brda ponekad dadu i velike ljude, ali konje male. I oni podrhtavaju. Možda od tereta koji kroz duboku i brzu rijeku nose na sebi. Ili od zime. Ili od straha. I konji ponekad znaju da se boje. Glave uzdižu iznad vode. Često i sasvim utonu. Onda Belka vrisne. Voda je ošinula po kukovima. Mitar je hrabri. I umiruje.

— Čuti, bre!

Konjić frkće nozdrvama. Iz njih kuljaju slapovi mutne vode. Ionako ošamućeni i uplašeni konjić okrenu niz vodu.

Lepa se kuraži. Smije se nekako kao da zapomaže. Podiže se u sedlu kao da bi htela da iskoči.

— Kuda si zapeo, mecagon dios. Ti misliš, Ljubo, da te razume. Što ga kinjiš, bre? Životinja je to.

— Jasno! Kao da si ga ti vaspitavao, Dobrivoje. Onda mi nije čudno što je takav.

Nekolicini, fizički slabijim i nespretnijim drugovima, voda je odnijela odeću. I oružje im je palo.

— Voda mi je do guše. A-a-a.

— Još malo, još malo, Viciću. Drži se.

Snažniji i sabraniji već su pojurili kroz vodu za odjećom i oružjem. Pomažu drugovima da se izvuku iz dubokih virova. Ćirića i maloga Bulju zanijela je voda. Od straha su izgubili orijentaciju i okrenuli niz vodu. Vrisnulo je zapomaganje. I galama. Tišina je pukla.

— Uhvatili smo ih. Hteli su da dezertiraju, mangupi jedni. Čekajte, platićete nam ovu jurnjavu, ja vam kažem.

— Kada bi ti, Milutine, govorio samo na usta, ljepše bi ti stajalo. I mi bismo te bolje razumeli. A ovako gunđaš kroz nos kao da imaš hunjavicu. I tako te malo fermamo.

— De, de. Bez bileta na tramvaj ne idi.

Ničemo iz vode. Izrastamo. Rastemo kao što raste naša volja, naša svijest, naša snaga. Koljena već izviruju iznad vode. Na kopnu smo, na snijegu opet. Peče po tabanima. Od hladnoće držimo čas jednu čas drugu nogu iznad snijega. I poskakujemo. Voda curi niz gola tijela. I lijepi se za kožu kao tanka skramica leda. Studen grči svaku poru na našem tijelu. Ledena avet steže. I probija do kostiju. Koža se nakostriješila kao jež u klupčetu. I stresamo se. I drhtimo. Zubi cvokoću. Klatimo se kao pijani. I nekako smo ošamućeni kao od dugog nespavanja.

— Meni nešto igra pred očima.

— I meni.

I Viciću. I Žići. I Čedi. I još nekima. Neki su popadali u snijeg. Od studeni nesvestica ih je uhvatila. Trljamo ih hladnim snijegom. Vicić se uhvatio za vrbu da ne padne.

— On misli da je to njegova »Micika«, pa je zagrlio da ga želja prođe.

— Baš mu je sad do »Micike«.

— I meni se vrti u glavi kao da sam pijan.

— Tebe još od Nove godine drži ta vrtoglavica, Dimčo. Kao da u bačvi spavaš, takav si. Dobro je što je u partizanima zabranjen alkohol, inače bismo ti i ja postali mortusi.

— A ne bi iza nas ni Mita zaostao. Bila bi to dobra trojka, a?

Žurimo sa oblačenjem. I poskakujemo da se ugrijemo.

— Prvuloviću, baš ćeš se utopliti.

Njegovo je odijelo bilo u vodi. I Vlaišino. Čim su izvađena iz rijeke zamrzla su se. Nogavice i rukavi stoje ukočeni kao uštirkani.

— Mito, svlači svoje gaće i košulju i daj ih Prvuloviću. Brzo! A ti, Buljo, Vlaiši. Vaše je rublje debelo i toplo, pa će ih malo ugrijati.

— Eh, brate, baš mi se ne da da imam nešto dobro i novo na sebi, pa to ti je! Kao da sam se kamenom bacio na crkvu. Ala grebu ove moje izanđale pantalone; čini mi se kao da su od kozje strune. Da mi je doživeti da jedared imam barem gaća dosta, čini mi se da bih se obogatio. Nikad nisam imao da valjaju. Sve neke krpljevine. Mi, obalci, nikad nismo mogli imati ni ono najnužnije, bez čega se ne može.

Oko jedan sat ujutro sedmog januara hiljadu devet sto četrdeset i druge godine ostavili smo Lim.

A sada tempo. Do brigade!

»Ovdje Prva proleterska«. Na Romaniji. Oko Sarajeva, kod Rogatice i Han-Pijeska. Na položajima. Vodi borbe. Mi smo bili u nekom uvjerenju da ćemo je zateći na okupu; grupisanu i postrojenu. Željeli smo da se svečano uključimo u tu proletersku zajednicu, u tu veliku kolonu.

Prva proleterska, to je ofanziva. To je sloboda. Slavoluk našeg dolaska okićen je mitraljeskim rafalima na okupatora; na domaće izdajnike. To je naš doček. I mi se uključujemo u brigadu. Sa rafalima. Radosno.

Miladin IVANOVIĆ

IZVOD IZ NAREDBE BR. 4

Komandanta Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Hrvatske od 13. I 1942.[1]

I. Vrhovni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije formirao je »Prvu proletersku narodnooslobodilačku udarnu brigadu«. Formirao je ovu udarnu brigadu u času kada su svi neprijatelji slobode i nezavisnosti naroda Jugoslavije ujedinjenim silama nastojali uništiti naš narodnooslobodilački pokret. Formirao ju je u času kad je prodana nedićevska banda u zajednici s Pećančevim četnicima, ljotićevcima i ostatkom bandi Draže Mihailovića pošla zajedno s okupatorskim trupama u bratoubilačku borbu protiv vlastitog naroda. Formirao ju je u času kad je reakcija Jugoslavije, poduprta inostranom reakcijom, učinila sve da zataji pred narodom oslobodilačku ulogu partizanskih odreda, a svim se silama trudila da popularizira pozadinsku rezervu neprijateljevu — Dražu Mihailovića — kao tobožnjeg borca protiv okupatora. Formirao ju je u času kad su četničke bande nastojale svim silama da slome jedinstvo partizana i da ih podlom propagandom navedu na bratoubilačku međusobnu borbu Srba, Hrvata i muslimana, a sve u interesu okupatora.

II. Po naređenju Vrhovnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije u 1. proletersku narodnooslobodilačku brigadu ima se uključiti i tri stotine partizana iz Hrvatske. Naslov, dosadašnja slava i zadaci te brigade traže da naši partizani dadu za nju samo najbolje radničke i seljačke borce, koji će partizanskim odredima Hrvatske osvjetlati lice i pronijeti slavu među svim narodima Jugoslavije.

Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Hrvatske poziva stoga sve partizane, kao i do sada nemobilizirane građane, da se dobrovoljno jave kao borci u novoosnovanu brigadu s uvjerenjem da će se najbolji naši borci s oduševljenjem ovom pozivu odazvati.

Prijave će primati komandiri četa do konca ovog mjeseca.

III. Kao partizane za 1. proletersku narodnooslobodilačku udarnu brigadu treba u prvom redu mobilizirati radnički elemenat, koji dolazi iz gradova u partizane, a zatim siromašni seljački elemenat, te i druge prokušane borce. Naročitu pažnju treba obratiti na svijest i disciplinranost partizana koji se dobrovoljno javljaju. U brigadi, naime, vlada gvozdena disciplina i u njoj se ne smije dopustiti nikakvo kolebanje ni u ispunjavanju datih naređenja, ni u pogledu same linije borbe. Brigada treba da bude naša najjača i najpouzdanija udarna snaga.

Iz političkih će razloga za brigadu trebati posvetiti više pažnje mobilizaciji Hrvata. Stoga će se najveći dio morati mobilizirati iz Primorsko-goranskog partizanskog odreda i Banijskog partizanskog odreda. Gradski će se radnici pripremati u već postojećim odredima po za to naročito određenim oficirima.

. . .

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

Politkomesar:
V. Katić

Za komandanta:
M. Snagić Seljo

Dostavljamo na znanje: V.Š. Jugoslavije

Na znanje i postupak:
I. Ličkoj grupi partizanskih odreda
II. Kordunaškom partizanskom odredu
III. Primorsko-goranskom partizanskom odredu.

[1] Original u arhivi VII — Prim. red.

Komandiri i komesari četa su pozvani 16. januara u štab bataljona. Predstoji nam put i borba, ali gde — to ne znamo.

Većina boraca je na okupu oko vatre naložene u velikoj staji. Iščekujemo da se vrati komanda čete. Kad su se vratili, narediše da se doručak brzo podeli i da se spremi suva hrana. Ovo »suva hrana« znači poveće parče kuvanog goveđeg mesa, koje će se, na ovoj ciči, brzo slediti u torbi. Parče neprosejanog ovsenog hleba poješćemo sa čorbom za doručak. Oprema treba da se dotera, naročito obuća, koju su, dotrajalu, mogli već zameniti sirovom kožom, vezanom oko nogu. Mnogi su sami sebi napravili opanke. Ima ih kojima taj posao nije išao baš od ruke, pa su im noge nekako došle okrugle.

Oko 11 časova postrojila se četa ispred kuće u kojoj se nalazio štab bataljona. Na levom krilu laki bacač breda, iz prateće čete brigade. Znači, ojačani smo. Jakša Dragović i Dušan Vujošević iz sastava su naše čete i znamo ih dobro kao junake još iz julskih dana u Crnoj Gori.

Raport, pa smotra. Komandant bataljona naročito pregleda odeću i obuću. Municija je već ranije podeljena. Kratko, glasno i jasno, on izdaje »zapovest« pred strojem:

— Drugovi, vi ćete večeras napasti objekat na pruzi koji brane ustaše i domobrani. Može biti da će doći i Nemci. Od vas se traži da brzo i silno jurišate i likvidirate te gadove. Zarobljenike i plen brzo evakuišite. Bombaši neka prvi udare. Pomagaće vam dve čete odreda »Zvijezda«, ali je glavni teret na vama. Naša druga četa ide na sličan zadatak, ali malo dalje, na istoj pruzi. Zgrade zapalite. Detaljnije će vas upoznati komanda čete, blizu objekta napada. Nadam se uspehu.

Njegov komandantski stav nam je već poznat i sviđa nam se. Izgleda da nećemo daleko kad kaže »večeras napasti«. Nagađamo. Neki misle da idemo na rudnik kod Vareša. Pre neki dan smo patrolom uspostavili vezu s radnicima u rudniku, koji nas željno očekuju. Naša 2. četa je već četiri dana na planini Zvijezdi, kod Vareša.

Na čelu su četiri vodiča, meštanina. Prtina je uska i duboka. Milisav Dašić štrči iz nje više od ostalih. Nekako mu je i kapa danas nakrivljena. Radonja (Vešović) pravi viceve na račun svojih opanaka, često nagazi svoj dugački šinjel i padne u prtinu.

Izbijamo preko Duge i blizu Crkvina zastajemo malo duže. Dovde je prtina. Sad menjamo raspored vodova, jer treba probijati prtinu kroz celac, a to ne ide baš brzo. Počeo je da praminja i novi sneg, ne baš tako gusto. Neki kažu da je to dobro jer će, pošto nema vetra, biti toplije, a to mnogo znači. Za sada je dosta hladno.

Prošli smo selo Budoželj i planinskim padinama izbili u zaselak Pomeniće, gde smo svratili u nekoliko kuća na kratak predah. Već je i dan pri kraju. Dole, u podnožju ovih visokih brda, ima i magle. Čuje se pisak lokomotive. Jedemo ono parče smrznutog mesa određenog za ručak. Naravno, jedu samo oni koji ga nisu već dokusurili u putu. Komanda čete pošla u izviđanje. Vodiči rekoše da odavde nema više od dva kilometara do Dobravina i »štreke«. Znači, tu smo.

Komanda čete se vratila sa izviđanja i naređuje da se postrojimo ispred jedne kolibe. Saopštava da u Dobravinama, mestašcu na železničkoj pruzi Vareš — Sarajevo, koje večeras napadamo, ima oko 150 ustaša i domobrana. Nemci ovu prugu, kojoj zbog rudnika u Varešu pridaju poseban značaj, obezbeđuju još i patroliranjem oklopnog voza. Meštanske partizanske čete, određene da nam pomažu u ovoj akciji, nisu došle. Moramo računati samo na vlastite snage. Napadamo sa dve strane: 1. vodom, sa lakim minobacačem, prugom od Hadžića ka železničkoj stanici Dobravine, 2. vodom, sa bredom, prugom od pravca Smrekovice ka nadvožnjaku. Napad mora biti silovit i brz, sa grupama bombaša na čelu. Selo Debela Međa je određeno za rejon prikupljanja posle akcije. Tamo treba evakuisati zarobljenike i zaplenjeni materijal. Za bombaše su se javili svi borci u četi, pa se moralo odabrati onoliko koliko je potrebno.

Vodovi sa pojačanjima se razdvojiše. Počeo se hvatati suton. Pokret ka Dobravinama kroz šumu i sneg ide podnožjem Budoželjske planine, strmo ka pruzi. Padanja u sneg i preturanja ima dosta. Pušenje i glasni razgovor su zabranjeni, ali padanja i kotrljanja niza stranu izazivaju prigušen, a ponegde i glasan smeh. U takvom raspoloženju stigosmo na prugu. U selu Orahu — kratak predah i određivanje mesta za dejstvo minobacača. Tamo su ostali komesar prateće, drug Zdravko,[1] i komandir 3. čete. To je svega na tri do četiri stotine metara od železničke stanice.

[1] Paško Romac.

Sem dahtanja lokomotive u selu se ne čuje glasa. Reku smo prešli mostićem. Oni koji su se zaželeli preskakanja, smatrajući da je reka mala, dobro su se nakvasili.

Bombaši su izašli na prugu. Dočeka ih plotun pušaka i mitraljeski rafal, ali preko glava. Neprijatelj je, izgleda, osetio naše prisustvo, ali nas nije video. Pribili smo se u jarak pored pruge i u koloni po jedan pošli još dvadesetak metara. Domobrani i ustaše istrčavaju iz škole, pucaju, ali većinom visoko. Vidimo ih u šljiviku iznad nas. Dosta su blizu i sva je sreća što ne bacaju bombe.

Izgleda da smo ih iznenadili. Mi još ne otvaramo vatru. Druga desetina zalegla ispod pruge. Nekoliko naših boraca baca bombe u šljivik. Dobro je grunulo. Nastade žamor i jaukanje, a onda trk ka stanici. Mirko iz stojećeg stava dugim rafalima tuče za njima. Naša glavnina još ne dejstvuje, a mi smo se poprilično odvojili od nje. Izostalo je i dejstvo minobacača. Ne čuje se komanda komandira čete. Vreme odmiče i neprijatelj se sređuje. Čujemo da se na južnoj strani sela vodi borba. To je naš 2. vod. Stanica je pred nama na oko pedeset koraka. Lepo vidimo teretni voz kako stoji pred njom. Iznad nas ponovo pretrčavaju ustaše ka ranijim položajima. Ima ih dosta. Prašte puške kroz šljivik. Bolničarka Mila kaže da minobacač ne može da dejstvuje kako je predviđeno.

Oklevati se ne sme.

Mirko s puškomitraljezom, ponekad iz zaklona, a ponekad stojeći, obasipa vatrom šljivik.

Sporazumeli smo se da preuzmem komandu. Priprema za napad je vrlo kratka, a i komanda:

— Treća četa (a to je samo jedan vod), po neprijatelju pred nama, u šljiviku, pedeset metara, po pet metaka, pali!

Grunulo je kao jedna puška, samo glasnije. Ovih snažnih pet plotuna izgleda da su zbunili neprijatelja.

— Juriš, ura, uraaa!

Niko ne ide napred! Neprijatelj opet osuo vatru, pa se nikome ne kreće iz mesta ukopanog u snegu. Ponovo komanda za dejstvo vatrom, pa juriš. Ovog puta starešine istrčavaju napred i preko plota idu pravo na bunkere. Bacili smo bombe; one u dubokom snegu muklo grme. Očistismo šljivik od neprijatelja. Puškomitraljez neprekidno dejstvuje prugom. To je do sada najjača vatrena snaga 1. voda. Kod 2. voda vatra malo jenjava. Gdekoji rafal brede muklo prolomi iza Dobravina. Znamo da Dušan ne puca u prazno.

Iz stanice nas dočeka žestoka vatra. Izgleda da se neprijatelj grupiše u njoj i u školi, koja mu služi kao kasarna. Tuku nas bočno. Levo je reka Stavnja, pokrivena ledom i snegom, pa gotovo izgleda kao da ne postoji, a brdo Gvozd strmo se

spušta do same obale. Treba hitno zaći s boka ovima u stanici. Tamo idu Mirko i Strado, da ih puškomitraljezom bočno poduhvate, a bombaši Vojo i Krsto samom obalom, da napadnu stanicu od reke. Zeko s jednom grupom izašao iza šljivika i vatrom sabio neprijatelja u školu. Vatra je sa obe strane žestoka. Kod 2. voda se čuju dozivanje i psovke. Izgleda da to naši pitaju ustaše gde im je Pavelić, da im pomogne.

Mirko je upao u vodu. Puškomitraljez mu se zaglavio. Ispred samoga voza, na pedesetak metara daljine, kraj obale, mirno je rasklopio puškomitraljez i otklanja kvar. Za to vreme njegov pomoćnik tuče ustaše koji dejstvuju iz stanice. Nije baš zgodna situacija ostati bez najjačeg vatrenog oružja. Srećom, nije trajalo dugo. Opet je zapraštalo po stanici i grupi ustaša koja se prebacivala ka školi. Trenutno jenjava otpor pred nama, ali se zato pojačava prema 2. vodu. Izgubili su glave, to osećamo. Izbijamo pred školu. Vrata zatvorena, a svetlost pogašena. Prislanjamo cevi od pušaka na bravu i okidamo. Vrata lete unutra. Nekoliko prestravljenih domobrana drhte u mraku, nisu kadri ništa da kažu.

Brzo iznosimo opremu i oružje i sa zarobljenicima se prebacujemo preko reke. Odjednom tutanj i galama. Jedan zarobljeni domobran dreknu:

— Oklopni vlak!

Zaista, oklopni voz sa dva vagona stiže iz Breze. Gotovo iz svih otvora bljuje vatru. Prvi put ga vidimo. Strašno izgleda. Onaj teretni smo lako razbili. Nekoliko bombi smo ubacili u dimnjak lokomotive i kod strojovođe, pa je stvar bila svršena. Ali šta ćemo ovome? On je zagospodario prugom, jedinom komunikacijom pored reke.

Bacili smo nekoliko bombi na njega, ali nikakve vajde od toga. Ni da se pokrene. Mirko se primakao na desetak metara blizu i iza ugla jedne kuće tuče po prvom vagonu. Samo varnice sevaju i odbijaju se od čeličnog oklopa. Voz je krenuo malo unazad. Izgleda da nešto znači i naše oružje.

Palimo školu — kasarnu. Plamen je brzo liznuo uvis.

Oklopni voz zamutio i kod 2. voda — tamo je paklena vatra i galama.

Evo ga opet kod nas. Zapaljena škola sve obasjava, pa se ne možemo nigde sakriti. Ipak, i mi njega gađamo zgodnije. Vojo je bacio kragujevčanku, izgleda pod sam trup. Škripa na šinama i uz strašno bljuvanje vatre voz pođe unatrag, prema 2. vodu.

Do sada nemamo mrtvih ni ranjenih — jedino imamo okupanih. Odela im se zamrzla, pa se teško kreću, sem Mirka koji se snašao. Stalno je u pokretu.

Od meštanskih četa ni glasa ni java. Izgleda da nisu ni dolazile blizu. Oklopni voz se prebacio ka 2. vodu.

Izgleda da je glavnina ustaša i domobrana uskočila u oklopni voz i odmaglila prema Brezi. Železničku stanicu smo demolirali, kasarnu zapalili, a prugu nismo porušili. Za to se, kao ni za blindirani voz, nismo pripremali. Zarobljene domobrane i plen upućujemo prema Debeloj Međi, gde ćemo se svi prikupiti.

Vraćam se Živku, koji je ostao da gurne još koju bombu u teretni voz.

Već je jedan sat posle ponoći, 17. januar 1942. godine.

U Orahu smo našli komandira čete i druga Zdravka. Idemo zajedno uz Gvozd, prema Debeloj Međi. Po ovako velikom snegu teško se prti put uz brdo. No mora se. Oko četiri sata razmeštamo se u povećoj kući, prozebli i zamoreni. Gledamo se uz slabu svetlost petrolejke i grlato se smejemo. Ta ovo je prva zajednička akcija čete!

Na redu su šale. Kako je ko izgledao u ovoj borbi. Najpre se temeljito prokomentarisalo »naglo uzdizanje« komandira 1. desetine »na položaj komandira čete« i njegove komande. Desetini određenoj u bombaše dali su ime »grom desetina«. Taj je naziv i dalje zasluženo nosila.

Puškomitraljezac i njegov pomoćnik takođe su »rešetani« zbog nepoštovanja neprijateljeve vatre, brzog »specijalnog« otklanjanja zastoja i dejstva na oklopni voz, a grupa oko lakog minobacača — zbog pristojnog odstojanja od mesta borbe. Čak se i krupni domobran Meho, zarobljenik, raspričao. Izgleda, ponelo ga raspoloženje čete. Oni što su preskakali rečicu Stavnju i u njoj se okupali nazvani su »nepromočivi«.

Sve tako dok nije zora zabelela. Kao neka priprema za analizu koja će se održati danas posle podne u Okruglici. Hrana zaplenjena u Dobravinama dobro je došla za doručak, naročito hleb.

Zeko VOJVODIĆ

BORCI SU MI VRATILI SAMOPOUZDANJE

Prvih dana posle osnivanja brigade prelazili smo planinske krajeve istočne Bosne, kretali se cestom i tračnicama železničke pruge, krčili nove staze po Glasincu, zavejanom snegom. Ponosili smo se svojim mestom u prvoj proleterskoj jedinici u Jugoslaviji, prkosili smo nezapamćenoj studeni koja je tih dana vladala u Bosni i, onako polubosi i izgladneli, održavali oštar tempo marševa. Uvek smo hitali prema cilju. Zar bi proleteri smeli zakasniti?! A tih pokreta je bilo mnogo, može se reći da smo bili gotovo večito u kretanju. Onda je počela i nova neprijateljska ofanziva — novo proveravanje vrednosti svake jedinice i svakog pojedinca.

Napustili smo Rogaticu. Naš 2. crnogorski bataljon se zaustavio u raštrkanom planinskom selu između Podromanije i Rogatice. Iako je bilo veoma hladno, sunčani januarski dan izmamio je borce iz kuća, u kojima je bilo toplo i zagušljivo i vrlo teskobno. Po ogoleloj visoravni odjekivala je pesma. Svako je ponešto radio: čistili su oružje, doterivali obuću, odelo, šalili se, dovikivali jedni druge, a pojedinci su upisivali svoje utiske i doživljaje u sveščice malog formata — ratne dnevnike. Drugarice Julija i Ljubica i ja sređivali smo sanitetski materijal u sanduke. To naše bogatstvo koje smo našli u Rogatici, posmatrano iz sadašnjih uslova, bilo je sasvim skromno. Ali onda je to predstavljalo neprocenjivo blago: zavoji, gaza, vata, jod, udlage, razni lekovi i instrumenti. Sanduci, pravljeni po našem nacrtu, imali su pregrade podesne za smeštaj sanitetskog materijala. Pošto smo sređivali to »naše oružje« u kući, nismo na vreme čuli da nad našim glavama kruže avioni — »pavelićeve kante«. Eksplozija bombe pod prozorima kuće u kojoj smo se nalazili odbacila nas je u suprotnu stranu sobe. Osetio sam oštar udarac u glavu i za čas izgubio svest. Dolazeći k sebi čuo sam razgovor drugova. Videći mi lice obliveno krvlju, oni su imali utisak da sam teže stradao. U stvari — moja povreda je bila dosta laka. Drugaricu Ljubicu je pritisak eksplozije odbacio

u drugi kraj sobe, a ono naše bogatstvo bilo je rasuto na sve strane. Više drugova bilo je lakše povređeno, pa su se okupili u našu ambulantu radi previjanja.

Bili su to prvi ranjenici otkako smo formirali sanitet u bataljonu. Ljubica se prva snašla. Najpre je previla mene, a onda smo se zajednički dali na posao. Ona je pre rata završila samo babičku školu, ali je znala više praktičke medicine od mene koji sam bio medicinar, ali nevešt za primenu znanja u ovakvim uslovima — ranije nikada nisam radio u sanitetu. Previjali smo ranjene drugove po redu hitnosti — a oni kao da nisu primećivali koliko smo nevešto i prilično sporo pružali prvu pomoć. Naročito nam je teško išlo previjanje glave. Tako je to previjanje trajalo mnogo duže nego što bi normalno trebalo. A bilo je u pitanju svega nekoliko lakše ranjenih boraca. Međutim meni se svaka rana činila daleko težom nego što je. Strahovao sam da naše sasvim skromno iskustvo ne izazove kakve loše posledice. Istina, prilično sam čitao o primarnoj obradi rane, o komplikacijama koje mogu nastupiti itd. Pa opet, činilo mi se kao da sve ono što smo uradili još nije dovoljno.

Kada su se ranjeni drugovi razišli, sredili smo sav materijal i požurili da vidimo što rade naši prvi ranjenici. Našli smo ih po četama, vesele i raspoložene za šalu.

— Evo našeg doktora! — uzvikivali su kada smo pored njih prolazili. Meni se, međutim, činilo da nam se podruguju. Ali nije bilo tako.

— Nema brige za drugove ako se rane kada ste vi tu! — čuli smo od mnogo njih, a to mi je, iskreno rečeno, godilo.

Međutim, ja sam im otvoreno rekao da nisam vičan pružanju prve pomoći, upravo da ništa o tome ne znam. To što sam do rata studirao nije imalo nikakve veze s praksom koju nameće rat. Pričao sam im onako neposredno i otvoreno, kao da sam im se izvinjavao.

Okupljeni borci su to prokomentarisali na svoj način:

— Ipak, ti više znaš od drugih. Poznato ti je gde je što u čovekovom telu, i što mu kada treba. Ne, doktore, znaš ti mnogo više od sviju drugih ovde i ti ćeš se na tome poslu lakše snaći.

Te tople drugarske reči vraćale su mi samopouzdanje. Bila je to želja da se održi međusobno poverenje, jedno dragoceno priznanje i podsticaj. Ubeđenje da u sanitetu treba imati lekara, podrška drugova koji su s toliko požrtvovanja prilazili izvršavanju i najopasnijih zadataka, sve to skupa smirivalo me i hrabrilo. Čvrsto drugarstvo, međusobna ljubav i poverenje ulivali su nove snage. U takvoj porodici proletera, gde je drug

drugu značio sve — oslonac u nevolji, suborac i sapatnik, čovek se osećao jakim, korisnim, i s lakoćom je podnosio sve tegobe partizanskog rata.

Ratni uslovi su me primorali da pružam pomoć ljudima pre nego što sam se potpuno osposobio za praktičku primenu stečenih znanja. Osetio sam koliko je užasno teško i teskobno kada treba pružiti pomoć — a kako? Bio sam zapao u malu krizu. Ali pored takvih plemenitih boraca i drugova nije bilo teško priznati svoje nedostatke, učiti se i osposobljavati kroz burnu praksu svakodnevnih bojeva i ranjavanja. Iskustava je bilo sve više. Raslo je znanje i samopouzdanje.

Dr Mika PAVLOVIĆ

SIGURAN DOKAZ

Jednom prilikom Pero Četković reče kuriru da pozove intendanta bataljona Joka Sandića. Kako je bilo hladno, a uz to još i noć, kurir pokuša da se nekako izvuče:

— Ne znam kako ću ga pronaći noćas kad ga ne poznajem.

— Kako ga ne poznaješ? — reče Pero. — Pa jutros je bio ovdje.

— Je li to onaj u kožnom kaputu? — upita kurir.

— Jeste — reče komandant.

— Onaj... tako... srednjeg rasta?

— Jeste.

— Ima žućkaste brkove?

— E baš taj — reče komandant.

— E, bogami ga ne poznajem, druže komandante — reče kurir »pouzdano«.

ČOVJEK ILI ZVIJER

Dvadeset prvog januara 1942. dva voda iz 1. i 2. čete 2. bataljona nalazili su se u selu Bijelim Vodama, očekujući svakog časa da od Lučevnika naiđe kolona njemačkih vojnika. Na prtini koja se od sela penje šumom uz Romaniju svaki sat je upućivana patrola, po dva borca, jedan iz 1. čete, a drugi iz 2. čete. U dvanaest časova u patrolu su pošli Miloš Vuksanović i Radomir Popović.

Moglo je biti oko podne kada se iznenadno oglasilo brujanje aviona. Dva borca, upućena da patroliraju šumskom stazom, podstaknuta ovim šumom, po navici se priljubiše uz prvo stablo. Osluškivali su nekoliko trenutaka i zaključili da avion kruži iznad sela. Stajali su do pojasa zabijeni u snijegu očekujući da čuju eksploziju i tiktakanje mitraljeza. Selo je bilo pod njima udaljeno nekih dvadesetak minuta hitrijeg hoda.

— Izviđa — reče Radomir.

— Sada mogu da naiđu. Izađimo na prtinu i uhvatimo zaklon.

Stali su iza jedne jele. Nisu se micali niti govorili. Na stazi koja se od njih pela nekuda uz šumu mogli su svakog trenutka između stabala da se pojave vojnici odjeveni, kao vampiri, u bijele ogrtače.

Avion je još kružio. Na prtini koja se provlačila podno ustobočenih jela niko se nije pojavljivao. Jele su bile tihe i ravnodušne prema svemu što se na zemlji događalo. Pokatkad čovjek zažali što nije drvo. Miloš osjeti da njegova pažnja, koja je maločas bila upućena samo na prtinu, počinje popuštati. Osjećao je kako mu mraz jede prste na rukama. U laktu je sijevao oštar bol, od kojega mu zasuzi oko. Stopala su bila otvrdla i njemu se učini da se i đon na cipeli smrzao. Pogledao je Radomira, koji je naizmjenično i jedva primjetno prenosio težinu tijela s jedne noge na drugu. Čulo se kako se avion udaljava. Sve je zamrlo u nesnosnoj tišini. Studen se sa svih strana dugačkim oštrim bodežima probijala pravo ka srcu.

— Što nema još smjene! — progovori Radomir ne skidajući pogled sa prtine.

Miloš se osvrnu iza sebe i ne ugleda ništa drugo do visok zid od gustih jela pritisnutih teškim plasama snijega. Prije godinu dana, da se našao pred ovakvom slikom, rekao bi da je lijepa. Sada je ona bila preteća. I slučajan letimičan pogled na tamnozelene džinove, idilično zasute snijegom, pojačavao je osjećaj studeni, koja je ionako bila nepodnošljiva. Čovjeku bi bilo lakše kad bi smio da se kreće. Miloš i Radomir su bili prikovani uz jelu i u tom položaju su morali ostati sve dok ne dođu druga dvojica da ih smijene. Prema rasporedu patroliranja, trebalo je da se njihova dužnost završi u podne. Nijedan nije imao časovnik. Predstave o vremenu nisu im mogle biti tačne, jer se na hladnoći od trideset stepeni ispod nule svaki minut produžavao sve više.

Miloš je sada više mislio na smjenu nego na neprijatelja koji mu je mogao iznenadno banuti pred oči. Češće se osvrtao, i svaki put kad bi se okrenuo, pomislio je: »Sada će se, sigurno, pojaviti«. Naposljetku mu i to vrpoljenje dosadi. Pomisli, smjena će za dva minuta svakako biti tu. Brojaću do sto dvadeset. Kada je izbrojao žezdeset, zapazi da je to brzo prošlo i odluči se da broji sa nešto dužim razmakom između svakog broja. Izbrojavši sto dvadeset, pričeka još nekoliko sekundi, a onda se osvrnu. Niko se ne pojavi.

— Mâre oni mnogo što se mi ovdje smrzavamo — promrsi Čedo.

— Zabavili se momci oko ručka.

Nijednoga nije bila volja da razgovara, pa ućutaše.

Najprije su čuli dva hica brzo ispaljena jedan za drugim. Odmah poslije toga zapucali su mitraljezi. Pucnjava je bivala sve gušća. To je moglo biti u selu u kojem je ostao njihov vod. Zgledaše se upitno, iznenađeni.

— Otkuda to sada!

— Nikad ne znaš otkuda sve vrag može naići.

Htjeli su da potrče, ali to nije bilo moguće učiniti sa odrvenjelim nogama. Nisu bili svjesni otkuda ta nespretnost u hodu i nemoć da se brže otisnu nizbrdicom po prtini na kojoj je snijeg ležao ravno i tvrdo.

Po žestini puščane i mitraljeske vatre sudili su da je na vod napala neka jača jedinica. Nisu ni pokušavali da stvore makakvu predstavu o položaju u kojem se nalaze ljudi iz njihovog voda. Sopstveni položaj izgledao im je vrlo težak. Obuzela ih je jedna jedina želja — što prije stići do svojih drugova. Ako ne uspiju da to učine — biće ubijeni u snijegu kao zvjerad ili će ih planina pretvoriti u dva ledena stuba. Selo nisu mogli

ugledati sve dok ne izađu iz šume. Od ivice šume do sela bilo je daleko oko jedan kilometar. Mada su brzo koračali činilo im se da mile.

Paljba nije jenjavala niti se pomicala. To saznanje ih je hrabrilo. Kada bi zastali da malo oslušnu, zapazili bi kako hrapavi i praskavi šumovi ošinu dugačkim, britkim lukom po šumi i odmah utrnu kao komad žara bačenog u vodu.

Ispred kuće, u kojoj su ostali ljudi iz njihovog voda, vidjeli su pet do šest crnih figura ispruženih po snijegu. Iza kuće, sa južne strane, uz jedan i drugi ugao — šćućurene dvije crne zbijene mase. Od te dvije mase izdvajala bi se po jedna figura i pokrećući se lagano priključila bi se onoj drugoj. S vremena na vrijeme, pored tih crnih prilika, šiknuo bi visoki stub snježne prašine. To su bili ljudi iz voda. Bili su mirni kao da se ništa ne događa. Kada se neki od njih i pokrenuo, od jednog ugla do drugoga, Milošu i Radomiru se činilo da on to čini zapanjujući ravnodušno, čak i potpuno odsutno. Sa onog mjesta odakle su posmatrali svoje drugove izgledalo je da su kod ljudi iz voda obamrla sva čula. U uskom polukrugu oko kuće snovali su se vojnici u bijelim plaštovima.

Ispred Miloša i Radomira ležala je uvala koja se u blagom luku povijala ispred sela s jugozapadne strane. To je bio jedini put kojim su mogli nekako dospjeti do voda. Sa onoga mjesta gdje su prvi put zastali nijesu mogli vidjeti čitavu uvalu. Učinili su po desetak napornih koraka kroz duboki snijeg i ponovo su stali. Dio uvale, koji maločas nisu mogli da vide, bio je pun vojnika koji su se tromo vukli na smučkama sa automatima obješenim o vratu.

Svi putovi su bili odrezani. Vod se, očevidno, dobro branio, jer se moglo vidjeti da bijeli vojnici veoma sporo napreduju. Red crnih figura, na oko sto metara ispred kuće, nije se micao iako im je neprijatelj gotovo gazio po glavama. Bili su mrtvi.

Miloš i Radomir nisu primijetili da se nalaze na bijeloj čistini, ničim zaštićeni. Tek kada meci počeše brazdati snijeg oko njih, oni legoše. Dobro su ih gađali i oni su sve dublje propadali u snijeg. Htjeli su da viču, ali ko bi ih čuo! Pa i da mašu, ko bi to shvatio! Tri puta bi ih ubili dok se sporazumiju. Gađali su ih njihovi mitraljesci iz bataljona koji su bili postavljeni na kosi s druge strane sela, da odatle pomognu vodu ne bi li se nekako izvukao.

Miloš i Radomir su još ležali u snijegu kada se sunce otkinulo s neba i palo iza njihovih leđa. Sjenka velike planine brzo je gasila ledeni treperavi bljesak preko ustalasanih golih kosa. Ostatak voda, razdvojen u dvije grupe, zamicao je iza

podnožja kose, sasvim na suprotnu stranu. Ispred desne grupe čopor uplašenih konja, istjeran iz seoskih štala, probijao je prtinu.

Miloš je razmišljao kuda da krenu. Kraj mu je bio nepoznat. Znao je da sjeverno od njih ima veliko selo u kojem je jedanput noćila njegova četa. Računao je da će se i bataljon tamo povući. Do toga sela su mogli doći samo ako idu šumom. To je bio jedini slobodan put.

Miloš se polako izvlačio iz snijega, jer je imao osjećaj da bi mu se pri svakom naglom trzaju noge otkinule. Podigao se na noge, očistio snijeg sa zatvarača od puške i pogledao Radomira.

— Idemo!

— Kuda! Sve mi je jedno gdje ću umrijeti.

— Ne budali, nego se diži. Ići ćemo šumom, i ako se držimo sjevera, moramo izbiti na Šahbegoviće.

— Ko će to proprtiti!?

— Ja i ti.

Miloš je pošao prvi. Nastojao je da se još za vidjela što dalje probiju.

Dok nije pao mrak, mogli su, kako-tako, prema oblicima sniježne površine, da procjenjuju gdje se nalaze i klone se skrivenih zamki. U mraku, razblaženom sniježnim pokrovom, teže su se snalazili. Što su dalje išli, i šuma je bivala sve gušća. Posle jednog odmora, Radomir pođe naprijed. Napravio je dva koraka i stao. Snijeg mu je dopirao do pod pazuha.

— Ne mogu da izvučem nogu. Zaglavila se.

Miloš mu priđe i postavi mu se kao oslonac. Radomir pokuša da se izvuče, ali ne uspje. Miloš razgrnu snijeg i povuče svom snagom za nogu koja je bila kliznula između dva zavaljena stabla. Pokidali su vezice na cipelama i Radomir je izvukao nogu. Cipelu nisu mogli izvući i ona je propala još dublje ispod debla.

— Sada sam gotov — reče Radomir.

Miloš mu pruži šal.

— Umotaj je dobro, biće ti udobnije nego da imaš cipelu.

Vodila ih je Sjevernjača, koju su u dva maha slučajno ugledali. Smjenjivali su se gotovo poslije svaka dva metra. U mišićima više nije bilo snage, ali su oni još imali nade. Put se otvarao koljenima, grudima, rukama. Čitavim se tijelom potiskivao snijeg ispred sebe.

Iznenadno Milošu sinu da u džepu ima komad loja za cipele. Bilo je za obojicu po jedan mali zalogaj. Loj im je prijao. Obojica su željeli da taj osjećaj potraje, pa su žvakali mnogo

duže nego što im je to, u stvari, bilo potrebno. Neznatna kapljica snage kanula im je u mišiće, ali ne od ništavnog grumena loja, već od uvjerenja da ih taj loj svakako mora donekle okrijepiti.

Dok su se odmarali, zavaljeni u snijegu, čuše lijevo od sebe grgorenje vode. Nisu se varali. Zaista se razgovjetno čulo klokotanje. Miloš se uspravi i pozva Radomira da pođe prema vodi koja se čula kako teče. Radomir zapazi da je Miloš zbog nečega, što on nije mogao dokučiti, prijatno uznemiren. Potok se, gotovo u pravoj liniji, spuštao prema sjeveru. Obale su bile zaleđene i pokrivene debelim slojem snijega. Po sredini potoka, za širinu čovječjeg stopala, nije bilo leda. Nebo je nad potokom bilo najšire.

— Idemo potokom! — reče Miloš

— Ti si lud — iznenadi se Radomir. — Smrznućemo se isti čas. A kako ću ja s bosom nogom!

— Ovaj potok nas može spasti. Jedino on. Možda bismo mogli prtiti još pola sata i — kraj.

Miloš pođe i zagazi u potok. Voda je bila do ispod koljena. Dok je stajao očekujući Radomira da i on uđe u potok, osjećao je kako mu voda prodire u obuću. Činila se mlaka, gotovo topla. Radomir se dugo skanjivao, ali naposljetku zagazi. Dno je bilo ravno i mekano.

Mogli su nesmetano da hodaju, ali su bili iscrpeni i nisu se sigurno držali na nogama. Išli su oprezno, plašeći se da ne posrnu i padnu u vodu. Sve što bi bilo na njima pokvašeno istoga časa bi se pretvorilo u oklop od leda. Nakon dvadesetak minuta Miloš opazi da ga nešto tvrdo udara po koljenima. Po rubu šinjela već se bio uhvatio debeli sloj leda. Do ovog trenutka nije ni pomišljao šta će biti sa njima ako budu morali da napuste potok. Mogla bi ih spasti samo vatra.

— Radomire, imaš li šibicu?

— Eh, kad bih je imao zapalio bih planinu.

Potok je udario u visoko brdo i skrenuo na istok. Pošli su naprijed još stotinak metara, dok se nisu uvjerili da tamo ne smiju ići. Vratili su se do okuke i izašli iz vode. Jedva se uspuzaše uz obalu, iako ona nije bila ni strma ni visoka. Izgledalo je da se nalaze na nekom širem proplanku. Stabla su bila razrijeđena i razasuta u manjim grupama po ravnici pokrivenoj snijegom. Prvi put osjetiše oštro strujanje vazduha. Otkako su napustili potok nije prošlo više od pet minuta, a sve ono što je na njima bilo mokro već se pretvorilo u led. Pri svakom pokretu čuli su zloslutno udaranje leda koji se nakupio na odjeći. Na obući se uhvatio debeli sloj leda i smrznutog snijega, tako da se ona nije više mogla ni po čemu razaznati od obične i poveće ledene grudve.

Odlučili su da pokušaju da nalože vatru pomoću metka. Prišli su podnožju jedne poveće jele. Oko stabla nije bilo snijega. Osjećali su se kao u nekoj kućici sa sniježnim zidovima. Skinuli su rukavice da bi nakupili grančica i jelovih iglica. Nisu ništa osjećali pod vrhovima prstiju. Miloš prepusti Radomiru da sakuplja grančice, a on poče da priprema barut i ćorac. Dugo se mučio dok je raskopčao šinjel. Iz gornjeg džepa bluze izvuče prvi broj užičke »Borbe«, koji je čuvao još od Kamene Gore. Dugo se mučio da raširi novinu po zemlji. Sve je radio nespretno i s velikim naporom. Teško je to, mislio je on, kada čovjek ima ruke sa deset prstiju, a ne može njima kako valja isprazniti ni barut iz pet čaura.

Sve je bilo spremno: gomilica baruta sasuta na listu od novine, rastresit sloj tankih grančica i komadić hartije.

Miloš gurnu čauru u cijev. U čauri je ostao samo barut i komadić papira. Opalio je i ništa se ne dogodi; samo se barut sa novine razlete kao oduvan vjetrom.

Napustiše jelu ćuteći.

— Idemo. Gdje padnemo tu ćemo i ostati — reče malo posle Miloš. I pošto zabaci pušku na rame krenu, ali ne učini ni dva koraka već pade.

— Sve se udružilo protiv nas. I ljudi i bog, i đavo i zima — sve.

Snijeg je bio nešto plići. Noge se više nisu povinjavale njihovoj volji. Nisu u njima osjećali ni zimu ni bol. Pokretali su ih iz kukova, ali nisu znali da li je stopalo još u vazduhu ili je oslonjeno. Padali su pri svakom pokušaju da uspravno hodaju.

Ne znajući ni sami zašto to čine, okrenuše sasvim lijevo, puzeći ka panju koji je naličio na uspravljenog medvjeda. Naslonili su leđa na panj i ćutali.

— Radomire, ja ću da zaspim.

— Uvucimo se u snijeg. Da li se tebi čini da bi nam pod snijegom bilo toplo kao ispod jorgana!

— Baš sam to mislio.

Zaćutali su razmišljajući kako da se uvuku u snijeg da bi zaspali. Miloš se prenu.

— Čuj!

Zaustavili su dah i napregli uši. Radomir nije čuo ništa do ravnomjerne otkucaje srca.

— To lupa moje srce, ili ti se nešto pričinilo.

Miloš mu rukom dade znak da ćuti i podiže se na koljena. Između njih i tamnog nakostriješenog zida od jela ležao je uzani pojas snijega. Škrip-škrip-škrip. Koraci su bili tromi i odmjereni. Miloš nije znao da li da zove ili da ćuti. Mislio je:

to je čovjek, ali koji! Čovjek nas može spasti. Čovjek nas može i ubiti. Ako nas on ne ubije, ubiće nas zima. Možda je i zvijer. Miloš pogleda pušku. Bio je siguran da su se zatvarači zaledili dok su se vukli po snijegu. Podjednako su im bili opasni i čovjek, i zvijer, i zima. Da pokuša, možda je to onaj dobri čovjek. Naposljetku, zar nije svejedno. Prikupio je snagu i viknuo:

— Ko je tamo!

Niko ne odgovori, a nevidljivi presta da hoda. Za kratko sve je bilo tiho, pa opet: škrip-škrip-škrip.

Ako je čovjek, zašto ne odgovara! razmišljao je Miloš. Zašto ne bježi ako ga je strah od ljudi! Da to nije zvijer! Ponovo pozva:

— Govori ko si — čovjek ili zvijer!

— Ko je tamo! — upita nevidljivi.

— Partizani.

— Koji partizani!

— Miloš i Radomir.

— Pa gdje ste, pobogu, svu noć vas tražimo.

I Miloš i Radomir prepoznaše glas. Podigoše se na noge, ali ne ostadoše na njima, već padoše ničice u snijeg.

Radomir VUJOŠEVIĆ

POLITIČKOM KOMESARU 1. PROLETERSKE BRIGADE I POLITIČKIM KOMESARIMA BATALJONA PROLETERSKE BRIGADE

Dragi druže,

U interesu aktivnijeg i pravilnog političkog rada u vojnim jedinicama, kao i njihovog političkog delovanja u narodu, potrebno je:

1. Pre svega učvrstiti partijsku organizaciju u bataljonu i neprekidnim sistematskim radom podizati teoretsko-politički nivo partijaca.

U tom cilju treba odmah sprovesti do kraja izgradnju partijske organizacije u bataljonima. Partijci u jednoj četi sačinjavaju četnu ćeliju, osnovnu partijsku jedinicu. Četna ćelija ne održava direktne veze s partijskim komitetima na terenu, nego posredno preko partijskog biroa u bataljonu. Taj biro biraju četne ćelije preko svojih delegata. Partijski biro u bataljonu rukovodi partijskim radom u bataljonu; održava direktne veze s partijskim okružnim komitetom na čijem se terenu bataljon nalazi, stoji pod njegovom kontrolom, prima od njega materijal, direktive, sugestije za rad u narodu i pomoć u instruktorima. Politički komesar bataljona (osim ako nije nepartijac, kakvih slučajeva ima u bosansko-hercegovačkim bataljonima) obavezno ulazi u partijski biro bataljona. Politički komesar čete ulazi kao običan član Partije u četnu ćeliju.

Članovi Partije u štabu bataljona sačinjavaju takođe ćeliju kao običnu partijsku jedinicu, samo s tom razlikom od četnih ćelija što štapska ćelija održava direktne veze s OK pored svoje veze s partijskim biroom bataljona.

O sprovedenoj organizaciji, brojnom stanju itd., kao i o izboru partijskog bataljonskog biroa, izvestiti odmah OK Partije na svom terenu.

2. Pri radu na podizanju kadrova u četnim partijskim jedinicama posvetiti naročitu pažnju podizanju i učvršćivanju partijnosti svih članova. Pored predavanja iz teorije partije i objašnjavanja osnovnih organizacionih principa lenjinističke partije, objašnjavati naročito kakav treba da bude partijac kao partizan: primjer hrabrosti, požrtvovanja, nesebičnosti, discipline, mudrosti u čuvanju ljudi, dobar drug, nosilac optimizma, borac protiv panikerstva, kukavičluka i malodušnosti, uvek spreman za izvršenje najtežih zadataka. Ilustrovati to primjerima iz života naših, sovjetskih i drugih partizana.

Kao teme koje treba da proučite u ćelijama predlažu vam se sledeće:

Partija i narodnooslobodilačka borba (vodeća uloga Partije);

Partija i nacionalno pitanje u Jugoslaviji;

Odnos KPJ prema buržoaskim partijama.

Kao jednu od političkih tema koju treba najhitnije proučiti u četnim ćelijama i sa svima partizanima, kako bi svi bili sposobni da je prenesu u narodne mase, šaljemo vam u prilogu teze pod naslovom: »Zašto se bore partizani u Bosni i Hercegovini«.

Za temu o Partiji i narodnooslobodilačkoj borbi upotrebite priloženu brošuricu, koja je članak druga Tita preštampan iz »Borbe«. Salje vam se i najnoviji proglas CK Partije, Vrhovnog štaba i bosanskih partijskih i vojnih instanca, koji također treba da proučite s partijcima i svima partizanima i da prenesete u narod. Od svih priloženih primjeraka upotrebite po jedan za svaku četu, a ostalo rasturite u narodu ili neka se njima služe partizani pri agitaciji u narodu.

Upozoravate se da se strogo držite linije izražene u priloženim materijalima i da radite brzo.

Kao dalje teme za proučavanje u ćelijama, četama, kao i u narodu, predlažu vam se sledeće:

1) *O stvaranju Jugoslavije*

a) Versajski mir,

b) Suština velikosrpske politike,

c) Položaj porobljenih naroda u Jugoslaviji i stav KPJ o nacionalnom pitanju,

d) Narodnofrontovska politika u Jugoslaviji,

e) Stav KPJ o pitanju rata, 27. mart i kapitulacija,

f) Karakter rata i značaj pakta s SSSR o prijateljstvu i nenapadanju;

2) *Drugi imperijalistički rat*

a) Karakter rata,

b) SSSR i imperijalistički rat,

c) Pretvaranja imperijalističkog rata u oslobodilački sa stupanjem SSSR na čelo narodnooslobodilačke borbe porobljenih naroda.

3) *O SSSR*

a) 1905. i 1917.

b) Spoljna politika SSSR,

c) Unutrašnja socijalna i politička struktura SSSR,

d) Ustav SSSR,

e) Crvena armija i narodnooslobodilačka borba,

f) Život seljaka u SSSR,

g) Žene u SSSR,

h) SSSR kao bratstvo naroda.

Januara 1942. CP KPJ

DVE NOĆI I DVA DANA

Na nekih trideset časova pre borbe kretala se, noću, mala kolona, svega jedan vod boraca 2. bataljona. Put ih je vodio od sela Šahbegovića ka najvećem vrhu Romanije, Lučevniku. Ići neprokrčenim romanijskim stazama, kroz duboki sneg i visoku gustu šumu, gladan i umoran a ipak se ne osećati bespomoćnim — mogao je tih dana samo onaj čija je moralna snaga prerasla snagu vlastitog tela.

Na Lučevniku, gde su bili upućeni kao obezbeđenje od iznenadnog prodora neprijatelja, smešteni su u stočarskim kolibama. Promrzli i neispavani, borci su se na stražarskom mestu smenjivali vrlo često — svakih desetak minuta, jer duže se nije moglo izdržati. Ni onima koji bi bili u pokretu, u patroli koja se kretala ka Crvenoj Stijeni, gde su Nemci bili zanoćili, ništa lakše nije bilo. Te večeri nekoliko puta se desilo da se sretnu naša i nemačka patrola, pogledaju jedna drugu, doduše, s popriličnog rastojanja, i svaka se vrati ka svom prebivalištu. Oružje je bilo zamrzlo i nije se moglo upotrebiti.

Na Lučevniku se nije moglo duže izdržati. Postojala je opasnost da vod bude opkoljen i uništen, jer su neprijateljeve snage, koje su zanoćile u neposrednoj blizini, bile vrlo brojne. Narednog dana, bilo je to 20. januara 1942, proleteri su se spustili u Bijele Vode, na same padine planine. Selo je bilo gotovo pusto; narod je otišao u zbeg kako bi se zaštitio od prve najezde neprijatelja koji nastupa. Dan je prošao u patroliranju i izviđanju. Ništa važnije se nije dogodilo. I neprijatelj koji se sa tog pravca spuštao niz Romaniju ka glasinačkim selima kretao se sporo; »pipao« je teren ispred sebe. Pala je još jedna noć — neizvesna. Protivnici su osećali blizinu jedni drugih. Jedna veća izvidnica neprijatelja opkolila je, odmah po padu mraka, kuću u kojoj su naši borci bili smešteni. Borci su se probili i za kratko vreme odstupili. No ubrzo su se vratili, jer je i neprijateljeva izvidnica odstupila. Od strašne zime nekoliko domobrana, tražeći topliji smeštaj, zalutalo je među naše i bez borbe

su se predali. Noć i sutrašnji dan dopodne protekli su u »miru«. Toga dana u Bijele Vode stigao je još jedan naš vod. Ukupno ih je bilo oko četrdeset boraca. Oko podne 21. januara naišao je neprijatelj. Njegova prethodnica, od preko stotinu smučara, kao strela je jurnula u napad. Iza njih su nastupale ostale snage. Tačan broj bilo je teško utvrditi, ali za naše malene snage bilo ih je, tako reći, i previše.

Počela je neravna borba proletera s višestruko brojnijim neprijateljem koji je bio odlično naoružan. Ručnim bombama i snažnim plotunom dočekan je i slomljen napad smučara, koji su bili prosto desetkovani. No i prvi »talas« i oni koji su pristizali uzvratili su bombama i mitraljezima. Jedan po jedan ginuli su borci. Trinaestorica su tu ostali mrtvi. Svaki od njih je sebe zamenio višestruko: Radovan Petrović, zamenik komandira čete, na primer, iako teško ranjen, oborio je petoricu neprijateljevih vojnika koji su hteli da ga uhvate živa. Tri i po časa trajala je ta borba. Već je počinjao mrak kad su se protivnici povukli.

To je bio prvi susret ovih boraca s Nemcima. Ranije su se sukobljavali sa talijanskim fašistima, ustašama, domobranima i četnicima.

Kad je prestala borba, neprijatelj je svoje mrtve i ranjene pokupio sa bojišta. A seljaci iz Bijelih Voda došli su iz zbegova i pokupili tela palih proletera. Sahranili su ih u jednoj skrivenoj uvali. Sakrili su njihove grobove »da ih četnički izrodi ne pronađu i da im kosti ne skrnave«.

Noću uoči 27. januara 1. proleterska sa Crnog vrha na Romaniji otpočela je jedan od najtežih marševa u našem ratu. Prešla je železničku prugu Semizovac — Vogošća, pa Bosanski Brod — Sarajevo i treću, Mostar — Sarajevo; pregazila je Sarajevsko polje, savladala uspone i zaravni Igman-planine i, na kraju, našla se u selu Presjenici, kod Trnova, van neprijateljevog obruča. To je bio marš koji je trajao dvadeset četiri časa, izveden bez zastanka i odmora po nezapamćenoj hladnoći. Od te hladnoće sto sedamdeset i dva borca su promrzla a mnogi su postali teški invalidi.

Pred pokret smo pojeli po parče mesa i malo tople supe. Za početak dovoljno. A posle jednog časa hoda ruke su već bile nabrekle od hladnoće, prsti na nogama se smrzli, čelik na oružju se sledio. Idu borci jedan za drugim. Tišina je, niko ništa da prozbori, svugde okolo muk. Daleko napred čelo kolone za čas se pomoli, pa se onda izgubi; tone u dolinu, ili preseca kosu, ili izlazi na vrh kakvog brdašca. Ponekad sa grane drveta

padne grudvica snega i čovek se instinktivno trgne. Na nepokrivenim čupercima kose i na trepavicama nahvatalo se inje. Oči ne smeš sklopiti, čini ti se da ih ne bi mogao ponovo otvoriti.

Na pojedinim mestima vetar je naneo gomile snega i nabacao ih u guste smetove. Često se moraju prelaziti zaleđeni potoci. Zaleću se borci jedan za drugim i preskaču. Dvojica padaju u potok i led popusti. Drugi ih izvlače. Na njima je sve mokro i za čas se odeća pretvori u ledenu koru — dok koračaju led na njima pucketa. Oni, ipak, idu i ne zaostaju. Odmah posle toga naiđe jedan omanji konj. I on se strovali u potok. Nije imao snage da pod teretom preskoči potok. I njega izvukoše. Preko dlake uhvatila mu se brzo kora leda. Nekoliko stotina koraka napred konj se opruži na prtini. Oči mu se zacakliše, ostade tu zauvek. Borci skidoše s njega sanitetski materijal i požuriše. Pod većim teretom bilo im je toplije.

Na našem pravcu isprečile se železničke pruge. Kolona preseca jednu. Sa pravca Semizovca čuje se zahuktali voz. Borci leže u sneg s obe strane pruge, gde se ko zatekao. Na snegu su uočljivi i svaki očekuje kad će početi borba. Ali se iz voza niko ne oglašava. I svetlost u vagonima se pogasi. Mašinovođa je, sigurno, video kolonu i pustio je veću paru lokomotivi, jer voz ubrza; sigurno mu se žuri da što pre skine tovar straha sa srca.

Treba preći i most na reci Bosni. Napred ide prethodnica kolone, 1. bataljon. Prostor oko mosta je otvoren i brisan. Borci prethodnice su se razvili u strelce. Mnogi od njih, znajući da zamrzlo oružje ne može dejstvovati, okrenuli su puške naopačke rešeni da se tako tuku ako ustreba i da na taj način otvore dalji put za pokret brigade. Bliže se mostu i svaki napregnuto osluškuje kad će se začuti nemačko »halt« ili ustaško ili domobransko »stoj«. Niko se, međutim, ne javlja. Prethodnica izbija na most, skreće sa druma levo, u sneg bez prtine, a za njom čitava kolona. Meštani su kasnije pričali da su tu, na mostu, i te večeri bili domobrani. Kada su ugledali naš streljački stroj i kolonu, sklonili su se u okolne kuće iako su, pored ostalog naoružanja, imali i teške mitraljeze. Izgleda da im po takvoj hladnoći nije bilo stalo do borbe.

Tek je ponoć, a kolona je u podnožju Igmana. Snaga je iscrpena, a tek je pola puta pređeno, i to ne onaj najteži deo. Gde smoći snage da bi se savladao uspon pokriven dubokim snegom? Ljudi posrću, padaju i ponovo se dižu. Jedan drugog pridržavaju, guraju, vuku, čak i nose. Noć postaje ledenija što je bliže zori. Neko iz sredine kolone javlja da je pao konj koji nosi teški minobacač. Nekoliko boraca, onih najizdržljivijih,

vraćaju se. Skidaju oružje sa posustalog konja i u delovima ga nose uz planinu. Korača kolona i stopu po stopu savladava prostor. Nalazi se snage i onda kad je izgledalo da je više nema. Jedna velika volja, jedno ogromno srce u toj noći pobedilo je sve teškoće: ni neprijatelj, ni sneg, ni led, ni dugi put i mraz — ništa nije te noći zadržalo bataljone 1. brigade.

Selo Presjenica dočekalo je borce kao svoju rođenu decu. Sve što su mogli i imali stavili su im na raspolaganje da bi im makar koliko i makar za kratko ublažili teškoće. Žene i devojke spremale su hranu, prale i sušile mokru odeću, previjale promrzle delove tela nastradalih. Nepun čas vremena posle dolaska, oko sela su počele da eksplodiraju artiljerijske granate. Negde od Sarajeva neprijatelj je gađao, osetio je gde može biti brigada koja je izmakla iz obruča koji ju je stezao.

Kao odgovor na taj nemoćni bes neprijateljev odjeknula je pesma proletera. Nju su pratili zvuci harmonike koju je jedna grupa boraca prenela preko Igmana. Pjevali su zdravi i oni promrzli. Ljudi iz sela su s čuđenjem posmatrali šta se to oko njih zbiva. I žene i ljudi plakali su — od tuge i od radosti.

Milisav NIKIĆ

VOD SLOVENAČKIH PROLETERA

Sumornog popodneva 24. decembra 1941. godine stajao sam na straži ispred Rogatice. Posle prve nemačke ofanzive protiv oslobođene teritorije u Srbiji, novembra meseca, nakon borbe kod Draglice, izgubio sam vezu sa svojom jedinicom, sa slovenačkom četom »Ivan Cankar«, formiranom u Užicu u jesen 1941. godine. Povukao sam se s Dobrivojem Vidićem i još dvojicom drugova preko Kremne i planine Tare, a zatim preko Drine u Bosnu. U Rogatici sam privremeno bio dodeljen mesnoj straži, a u isto vreme sam radio i politički kao član mesnog komiteta.

Rogatica je bila malo, dobrim delom orijentalno mesto, sa jednom dugačkom glavnom ulicom, u kojoj su bile trgovine, kafane i zanatske radionice. Četnici su je opljačkali i opustošili trgovine. Stanovništvo, koje je većinom bilo muslimanske vere, živelo je u velikom strahu zbog četničkih zlodela.

Kao i obično, i toga dana se povremeno, kao daleki odjek, čula topovska pucnjava. Inače se na tom stražarskom mestu nije događalo ništa važno ili uzbudljivo. Posmatrali smo saobraćaj na drumu u oba pravca, u grad i iz grada, i zatim obaveštavali ako smo primetili štogod neobično: kao, na primer, kretanje veće jedinice, ako se ko dovezao motociklom ili čak automobilom. Koliko se sećam, u decembru se to dogodilo svega jedanput, kada su se kroz grad vozili dva četnička komandanta — Jezdimir Dangić i Boško Todorović.

U Rogatici su se u to vreme nalazile dve komande, partizanska i četnička, među kojima je bio i dogovor u pogledu broja i stražarskih mesta. Zbog ovog dogovora stražari nisu nikog zaustavljali, pošto su u grad dolazili i iz grada odlazili i četnici i partizani.

Stražarsko mesto je tokom dana bilo veoma pogodno za posmatranje onih koji su se kretali pored njega, a isto tako i za razmišljanje. U tišini i miru misli su letele zavičaju — u Sloveniju, u Srbiju — majci i ostalim poznanicima izbeglicama; često sam razmišljao i o sudbini drugova iz naše slovenačke čete. U Rogatici smo poneki put primili i novine iz Sarajeva ili Beograda. Vesti o našim jedinicama, koje su se povlačile iz

Srbije preko Uvca, vrlo su retko dolazile do nas, a i to što bismo saznali bilo je prilično neobično i neverovatno. Zbog svega toga sam se u ovom kraju osećao jako usamljen, najviše zbog toga što sam se našao u potpunoj novoj sredini.

Tog zimskog popodneva vreme je sporo prolazilo. Nestrpljivost se povećavala pošto je trebalo da posle straže idem u posetu jednoj slovenačkoj porodici.

Tišinu je prekinuo topot konjskih kopita. Vetar je doneo glasove još pre nego što sam primetio jahače na drumu. U lakom galopu približavali su se dvojica partizana koji su me zapitali gde se nalazi partizanska komanda. Na moje pitanje odakle dolaze, odgovorili su mi da ću ubrzo saznati i da im se žuri dalje. Po konjima sam mogao primetiti da dolaze iz daleka. Posle nekoliko minuta iz grada je došao komandir straže koji mi je kazao da dolazi velika partizanska vojska. U isto vreme sam već iz daljine čuo buku koja je predskazivala dolazak brojnije jedinice. Sa stražarskog mesta sam posmatrao dolazak dela 1. proleterske brigade. U koloni sam primetio nekoliko poznanika iz Užica, od kojih sam saznao da su Slovenci uključeni u redove Šumadijskog bataljona.

Kada sam predao stražarsku dužnost, zaboravio sam na poziv za posetu i zadržao sam se pred komandom mesta, gde se vršio raspored jedinica. Od nekog poznanika sam saznao da se u komandi mesta nalazi Vrhovni štab sa Starim — drugom Titom, i da je ovde i drug Bevc — Edvard Kardelj. Saznao sam, takođe, još neke pojedinosti o formiranju 1. proleterske brigade u Rudom. Sledeći dan javio sam se drugu Ivanu Mačeku, koji se nalazio u Vrhovnom štabu; referisao sam mu o mom povlačenju sa Zlatibora u Bosnu. Kad sam mu kazao da se nekoliko naših drugova vratilo svojim porodicama, oštro me je izgrdio. Javio mi je još istog dana da dolazi u Rogaticu Šumadijski bataljon s vodom Slovenaca i da im se i ja priključim.

Brzo sam u komandi grada sredio stvari radi mog odlaska u slovenački vod. Pozdravio sam se i sa sekretarom Mesnog komiteta drugom Paškom Romcem i nestrpljivo čekao dolazak Šumadijskog bataljona i mog voda. Ponovni susret sa starim poznanicima bio je jako srdačan. Redovi slovenačke čete bili su razređeni. Prve žrtve pale su već u borbama s četnicima za odbranu Užica, a najviše ih je nestalo u povlačenju preko Zlatibora, naročito prilikom iznenadnog napada Nemaca u Čajetini, gde su nas nemački motociklisti zatekli na doručku, kod kazana. Slovenački vod u Šumadijskom bataljonu brojao je dvadeset dva ili dvadeset tri druga, od kojih su svega dva ili tri bili Srbi. U Rogatici smo ostali nekoliko dana kako bi se drugovi posle borbi i dugog marša malo odmorili. Uredili su svoju garderobu, vredno šili i prali.

Tih dana sam upoznao i nove drugove, koji su bili dodeljeni slovenačkom vodu u Rudom. Pričali smo o našim putevima posle rastanka na Zlatiboru, opisivali su mi borbu s Talijanima kod Gaočića i Mioča, razgovarali smo o nestalim drugovima, o našim rođacima u Srbiji i opet smo se vraćali na uobičajenu temu — kada i kako ćemo ići u Sloveniju.

Vreme se razvedrilo. Zahladnelo je jer je počeo da duva vetar. Jednog ledenog jutra počela je da se kreće kolona iz Rogatice prema Podromaniji. Probijala se polako i s mukom kroz smetove. Kada je sunce izašlo, kao da je postalo još hladnije; vetar je nosio sneg i inje, a na belom pokrivaču bleštala je žarka sunčeva svetlost. Retko drveće i džbunje bili su pokriveni injem, snežna prtina je škripala pod nogama, a na otvorenom prostoru vetar je nanosio snežne namete na puteve. To je izazvalo velike teškoće u maršu, pošto se kolona zbog smetova kidala. A čim bi došlo do zastoja, hladnoća i vetar su još više ulazili u kosti. Za taj pokret nismo mogli da pripremimo hranu. Za podnevni počinak u nekoj opusteloj kući naš vod je kuvao »čaj«. Pripremili smo vruću vodu i usuli u nju nekoliko smrekovih grančica, pa se voda obojila i dobila miris i ukus eteričnog ulja. Šećera, razume se, nismo imali.

Ovde nas je stigao i Vrhovni štab i tom prilikom nas je posetio drug Bevc, koji se kratko zadržao kod nas. Interesovao se kako momci podnose tu nepodnošljivu hladnoću, a posebno kako se osećaju mali Albin i drugarica Julka. Kada je otišao, jedan drug iz zaštitne čete Vrhovnog štaba doneo nam je šaku šećera, poklon druga Bevca malom Albinu. Ovo je bio naš poslednji susret s drugom Bevcem u Bosni; on je sa drugom Mačekom, prvih dana januara, otišao kao ilegalac preko Sarajeva i Zagreba, u Sloveniju.

Novu godinu dočekali smo u Podromaniji. Proslavljajući je, bili smo uvereni da će to biti i poslednja ratna nova godina. U Podromaniji, u nekom manjem seocetu iznad Sokolca, ostali smo oko dve nedelje. Održavali smo česte političke časove i partijske sastanke. Ukratko, vreme smo iskoristili za unutrašnji organizacioni rad. Radili smo i na čišćenju terena od četnika koji su palili muslimanska sela i ubijali stanovništvo.

U to vreme su počele sve više da se šire vesti o novoj neprijateljevoj ofanzivi. Jednog dana iznenada smo dobili naređenje za nov pokret. Šumadijski bataljon krenuo je prema Han-Pijesku. U Kramu smo ostavili drugove koji se nisu dobro osećali, takođe i drugaricu Julku s malim Albinom. U Han-Pijesku su nas rasporedili na položaje. Tu smo saznali da Nemci sa ustašama i domobranima kreću sa severa ka oslobođenoj teritoriji. Iste noći krenuli smo drumom prema Vlasenici. Još

pre svanuća stigli smo na nove položaje. Rasporedili su nas pokraj puta, baš na samim serpentinama kod Ploča.

Sneg je dostizao do grudi i još više, a prtina je postojala samo na drumu. Izlazeći na položaje, iskopali smo rovove među debelim stablima koje smo ocenili kao dobre i sigurne zaklone. Sa sunčevim izlaskom otvorio nam se divan pogled prema Vlasenici. U dolini su se vukle magle. Gledajući ovo setili smo se naše Slovenije; sa Emilom smo poveli razgovor o Pohorju i našim rodnim krajevima u dolini Drave. Kada smo duboko u dolini čuli muklo zujanje motorizacije, naši su razgovori umukli.

Toga časa iz štaba bataljona došao je kurir sa obaveštenjem da moramo u vodu odrediti druga koji će kao kurir na smučkama poći natrag u Han-Pijesak. Znali smo da su dobri smučari Mirko, Emil i Jože, mitraljesci ili pomoćnici mitraljezaca. Od ostalih drugova niko se nije javio, pošto u tim nepoznatim krajevima nije bilo sigurno napuštati jedinice, naročito pre samog početka borbe. Pošto se dugo nismo mogli složiti ko će ići, došao je komesar čete i odredio mene za taj zadatak. Tako sam, hoćeš-nećeš, morao da napustim položaj i da na smučkama krenem natrag — prema Han-Pijesku. Imao sam strogo naređenje da poštu moram predati lično komandantu — drugu Čiči Romanijskom — inžinjeru Slaviši Vajneru. Upozorili su me na mogućnost napada od strane četnika na putu za Han-Pijesak. S neprijatnim osećanjem usamljenosti žurio sam putem. Iako nisam bio dobar smučar, odgovorni zadatak i osećanje nesigurnosti su me terali, pa sam brzo stigao na cilj. Komandant Čiča je žurno uzeo pismo. U međuvremenu, dok je čitao pismo, ja sam ga posmatrao. Iz Rogatice sam ga se sećao kao raspoloženog i nasmejanog druga, ranije sam ga sreo svega jedanput, a tog dana je bio ozbiljan, strogih crta, gotovo mrk i zabrinut.

U štabu sam čekao dok me Čiča nije ponovo pozvao. Rekao mi je da su se naši povukli s položaja zbog velike nadmoćnosti neprijatelja, koji je dolazio iz više pravaca. Dodelio mi je partizana meštanina da me vodi do novog položaja bataljona. Predveče sam bio opet zajedno s drugovima u svojoj jedinici, veseo i zadovoljan. Naš vod se smestio u dve kućice u jednom planinskom seocetu. Pola sela je tog dana slavilo. To nam je, svakako, dobro došlo, jer smo se dobro pogostili. Posle višednevnog gladovanja umeli smo da cenimo dobro pripremljenu i izdašnu hranu. Zatim smo krenuli prema Pjenovcu, ka železničkoj stanici na uskom šumskom koloseku Olovo — Han-Pijesak.

Sledeći dan, 21. januar 1942. godine, bio je sudbonosan.

Uoči toga dana bilo je veoma dobro raspoloženje, pošto nismo dugo marševali, a borci su bili i siti. Imali smo sastanak

komande čete i partijski sastanak. Sasvim drugačije je bilo sledećeg jutra. Kada smo razgledali mesto i okolinu, imali smo neprijatno osećanje. Snega je bilo gotovo dva metra. Kod stanične zgrade vijugala je raščišćena pruga iznad napola smrznute rečice. Ispred stanice je bilo nekoliko metara očišćenog prostora s velikim kupama snega, koje su ličile na plastove sena, a inače su samo uske prtine vezivale nekoliko zgrada i pilanu kod stanice. Nekoliko stotina metara uzbrdo bila je ivica šume. Horizont je bio jako uzan i velike naslage snega su kao mora pritiskale u toj beloj usamljenoj dolini.

Neobična živost vladala je tog zimskog jutra na napuštenoj železničkoj stanici. Hitali smo tamo-amo, nosili sanduke na ramenima i glavama, prenosili topovsku municiju, obilazili konje i pratnju, tovarili i rastovarivali vagone na stanici. Čule su se i sočne psovke pošto nam je oružje, koje smo nosili na ramenima, smetalo, i padali smo pod teretom u sneg. Ličilo je na mravinjak, svi smo jako žurili, ali se ipak nismo nikud makli.

Kada se patrola koja je bila na pruzi prema Berkovini vratila s vešću da se Nemci približavaju, naše raspoloženje se još više pogoršalo. Dobro se sećam da su borci naslućivali nesreću koja se približavala i na svima se mogla primetiti zabrinutost.

Obavestili smo komesara čete o tome. Setili smo se iznenađenja u Čajetini, kad smo imali toliko nepotrebnih gubitaka. Albin je otišao u štab bataljona i kad se vratio doneo nam je naređenje da se pripremimo za odlazak. Naš vod je bio određen kao zaštitnica kolone. Albin je odredio zaštitnu patrolu od tri borca s puškomitraljezom i naredio mi da odvedem ovu patrolu na prugu, ispred stanice u pravcu Han-Pijeska. Patrola je zauzela položaje.

Kada sam pošao natrag, prema stanici, počela je pucnjava. Najpre na pruzi, a onda je kao olovna kiša počelo da sipa sa svih strana. Prugom su dojurili nemački konjanici, a iz šume su došli smučari. Rešetale su automatske puške i mitraljezi, eksplodirale su dumdumke, tako da je sve mirisalo na barut. U uzanom kanjonu je sve zvonilo i tutnjalo od eksplozija tromblona. Tražili smo zaklone, pucali i povlačili se. Za neki organizovan otpor nije bilo ni vremena ni mogućnosti. Mi koji smo bili na pruzi povlačili smo se pored stanične zgrade, tražili zaklone iza dasaka i drveta, i iza prve okuke izvukli smo se iz dohvata neprijateljeve vatre. Povlačili smo se nekoliko stotina metara prugom, a onda smo skrenuli levo, preko reke, i dalje se penjali po uskoj prtini preko golog grebena, s ciljem da što pre stignemo do ivice šume. Ta čistina je bila drugo iskušenje, pošto su sa susednog grebena Nemci s mitraljezima pucali na

prtinu. Ko je srećno stigao do ivice šume, bio je spasen. Kad sam puzao po putu, a levo i desno oko mene su leteli kuršumi, ostala mi je u sećanju bela šubara jednog druga koji je stajao iza jednog debelog drveta i podsticao nas. Ova bela šubara mi se na ovom dugom putu od jedva nekoliko metara činila kao spasonosna svetlost izgubljenom čoveku u gluvoj tami.

Posle toga smo lutali šumom kao izgubljeni, umorni do smrti, po snegu u koji smo upadali do brade. Povukli smo se s pruge u selo u kome smo sa zabrinutošću očekivali i ostale drugove. Od Slovenaca u toj grupi bilo nas je samo trojica — Tone Milič, koji je bio ranjen u nogu, Brajdič i ja. Iz prvog sela otišli smo nekoliko puškometa dalje, gde su nas čekali Julka sa Albinčkom, Silvo i Feliks, koji su ostali u Kramu. Julki i malome Korčaginu nismo znali ništa da kažemo šta je s njihovim Albinom. Sa strahom i zabrinutošću su stalno osmatrali put kojim su još dolazili pojedini drugovi, ponajviše ranjenici. I mi ostali smo bili zabrinuti, jer većina naših drugova još nije stigla i nismo znali šta je s njima.

Svi drugovi iz našeg voda koji su ostali ispred kuće, odnosno u kući u kojoj smo prenoćili, povlačili su se sa štabom bataljona levo, prtinom uzbrdo. Od ove grupe samo nekolicina njih je ostala u životu, a i oni su većinom bili ranjeni. Nemci su na otvorenom i čistom prostoru suzili krug, a naši se nisu mogli uspešno probiti, pošto je postojao samo jedan uzan put. Tako su u visokom snegu bili pokošeni mecima iz nemačkih automatskih pušaka.

Došao je i naš Ivan Manfreda, kome je metak probio pluća. Ništa određeno nije znao da kaže o ostalim drugovima. Bio je vrlo uzbuđen, ne toliko zbog rane koliko zbog paklene vatre i straha koje je proživeo. Posle su postepeno dolazili i drugi pričajući kako su padali borci, kako su stenjali ranjenici i kako nikakve pomoći nije bilo za one koji su ranjeni ostali da leže u dubokom snegu. Užas se povećavao i sa sve većom beznadežnošću očekivali smo nestale. Kako je laknulo Julki i malom Albinu posle dolaska našeg komandira[1], koji je, ranjen na dva mesta, sa velikom mukom došao do nas. Rekao je da ima malo mogućnosti da još neko od drugova dođe posle njega. Ispričao nam je koliko ga je napora stalo dok se ranjen povukao do ivice šume i pronašao put kojim se mogao skloniti od vatre. Počeli su dolaziti i meštani, koje smo zamolili da idu u pomoć

[1] Komandir slovenačke čete »Ivan Cankar« u Srbiji bio je drug Albin Pibernik, radnik iz Jesenica. Sa ženom Julkom i dvanaestogodišnjim sinom Albinom bili su u leto 1941. godine prognani od Nemaca u Srbiju, gde su se sve troje uključili u partizane. Kasnije je bio komesar zaštitne čete pri Vrhovnom štabu NOV i PO Jugoslavije. U Sloveniji je bio u štabu Tomšičeve brigade. Poginuo je u zimu 1943.

ranjenicima prema Pjenovcu. Sledeći dan su nam meštani pričali kako su Nemci bezdušno streljali ranjenike, kako su tela bila izmrcvarena i kako su se i u reci nalazila mrtva tela proletera.

Kada smo naposletku prebrojali naše redove, utvrdili smo da nema deset boraca Slovenaca iz našeg voda i mitraljezac — partizan iz Šumadije. Pali su Ivan Mužik, radnik iz Tržiča, Lado Kante, seljak iz Slovenačkog primorja, Franc Salamon, sin proletera i poznatog radnika — borca iz Trbovlja, Vaclav Zdarek, tekstilni tehničar iz Ruša, po narodnosti Čeh, Vinko Telban, seljački sin iz Savodnja na Gorenjskom, Edi Roš i Bogo Jere iz Ljubljane, i studenti Jože Druškovič iz Slovenjgradeca, Emil Dolinšek iz Ruša i Mirko Tušak iz Slovenskih Goric. Deset predanih i hrabrih boraca iz raznih delova Slovenije, raznih profesija i godina. Pali su junačkom smrću kao borci 1. proleterske brigade i leže u zajedničkoj grobnici sa nekoliko desetina drugih boraca, sa svojim omiljenim komandantom Milanom Ilićem Čičom, i komesarom Draganom Pavlovićem. Težak je bio gubitak tolikih drugova za ovaj mali slovenački vod.

Zajedno sa dva crnogorska bataljona i Kragujevačkim bataljonom, ostatak Šumadijskog bataljona krenuo je na veliki, slavni marš preko Sarajevskog polja i Igmana. Ovaj marš je tražio mnogo žrtava, među njima i iz našeg voda. Promrzla drugarica Julka dobila je trovanje i podlegla u partizanskoj bolnici »Igman« sredinom februara 1942. godine. Ovde, kraj Drine, završio se put te slovenačke žene, proleterke iz Jesenica, koja je revolucionarnu aktivnost razvijala u borbama jeseničkog proletarijata i koja se školovala za revolucionarni rad i u Sovjetskom Savezu. Aprila 1941. godine bila je zatvorena, kasnije su je prognali u Srbiju i u leto iste godine stupila je zajedno sa svojim mužem i dvanaestogodišnjim sinčićem u odred. Julka je bila uzor borbene i dosledne žene, borca za prava radnog naroda. Bila je dobra majka, prijatna i uzorna domaćica.

Posle igmanskog marša, u Foči nas je posetio drug Tito. Pozvao nas je u zaštitnu četu Vrhovnog štaba. Sa Vrhovnim štabom u trećoj ofanzivi probijali smo se preko visoravni Pive, Durmitora, Tjentišta, i u maršu preko Zelengore, pored Kalinovika, preko Treskavice i pored Bjelašnice prešli smo železničku prugu Sarajevo — Mostar, probili se do Prozora i na Cincar-planinu. Prvih dana avgusta Vrhovni štab nas je poslao s kuririma Glavnog štaba Slovenije na put za Sloveniju, u koju smo stigli posle osamnaestodnevnog marša.

Inž. Pavle ŽAUCER

DRAMA NA PJENOVCU

Okupljeni smo u dvorištu kasarne na Podromaniji, 17. januara 1942. Očekujemo pokret i, kao i uvek, pevamo. Nada prednjači u našem horu. Nailaze Čiča Romanijski i Filip Kljajić Fića. Obradovao se Fića kada nas je video. Posebno Nadi, koju je i zagrlio od radosti.

— Uvek ista, vesela kao i u Posavini! — kaže joj.

Dobijamo naređenje za stroj. Fića nam s naglaskom poštovanja priča o Čiči sa Romanije.

— To je junak o kome ste vi svuda slušali, koji uživa veliko poštovanje naroda ovog kraja. Imaćete čast da sa njim zajedno idete u akciju i uveren sam da ćete se boriti dobro kao i do sada...

Slušali smo mirno, bez daha, i gledali Čiču. Svaki od nas želeo je da ga što bolje upozna, da njegov lik poveže s legendama koje smo od naroda slušali. Opremljen je kao pravi ratni rukovodilac: šubara s petokrakom i trobojkom, dolamica, opanci opleteni, tesne pantalone, bele čarape, dvogled, torbica i revolver. Višeg je rasta i sve na njemu lepo stoji. Osećamo da mu je neobično što o sebi čuje tako pohvalne reči. To je i rekao u govoru. Naglasio je da se preteruje sa njegovim zaslugama, da se, u stvari, narod Bosne i Romanije bori za slobodu, i da se on samo trudi da ne zaostane.

— Drago mi je — kaže Čiča — što ću s vama, koji ste prevalili toliki put, s vama proleterima, ići u akciju. Slušao sam da ste hrabri vojnici...

U Sokolcu smo se sastali sa Šumadijskim bataljonom i zajedno krenuli, preko Žljebova i Han-Pijeska, za Ploče. U Han-Pijesku smo se zadržali u bivšem kraljevskom odmaralištu. Govori se o nekom četničkom bataljonu koji je, tobože, imao da nam se tu priključi i pođe s nama u borbu protiv neprijatelja. Međutim zatekli smo samo nekoliko četnika i jednog

njihovog vođu. Nije hteo komandiru Momčilu Vukosavljeviću da odgovori ko je. Momčilo ga pita gde mu je odred, a on samo vrti glavom i kaže:

— Videćete, kako ćete vi sutra proći.

Komandir ga ubeđuje da se moramo zajedno boriti protiv okupatora i da samo tako možemo očekivati sigurnu pobedu. Na kraju, posle dužeg razgovora, kada je izgledalo da se ubedio u potrebu zajedničke akcije, otišao je da dovede odred, ali se više nije vratio.

Pre svanuća, 19. januara, zauzeli smo položaj na Pločama. Levo od nas su bili borci Birčanskog odreda, a desno Šumadijski bataljon.

Nalazimo se u zasedi. Kad smo se rasporedili, komandir izdvaja Slobodana Sinđelića, Milosava Pavlovića, Filipa Karića, Živu Borjanovića i Paju Miljevića za bombaše. Našao im je pogodno mesto gde će čekati tenkove. Svim borcima je saopšteno da tenkove treba propustiti da naiđu na bombaše.

U daljini od Vlasenice vidimo kako se drumom prema Pločama kreće dugačka nemačka kolona. Više niko ne oseća da je hladno. Srce nam poigrava, nastaje trema, a ipak bismo želeli da što pre počne borba. Čini nam se da se kolona sve sporije kreće. Sad već čujemo i buku motora. Već se jasno raspoznaju kola, tenkovi, topovi, konji... Došaptavamo jedan drugom koliko ih je.

Vidimo kako zauzimaju rastojanje u pokretu. Nailaze na serpentine, zveraju unaokolo i drže mašinke i puške na gotovs. Sada su nam već blizu. Čujemo kako se nešto dogovaraju. Čekamo da nam se sasvim približe. Tenkovi se naziru u daljini. Već čujemo i škripu snega pod cokulama neprijateljevih vojnika. Pazimo da nas ne primete. Nemamo dovoljno municije, svako ima po deset do petnaest metaka.

Odjednom na levom krilu nasta štektanje mitraljeza i tresak bombi. Šuma im zaklanja vidik i tenkovi pucaju nasumce, preko nas. Uskomešani, Nemci su počeli da se povlače. Čelni delovi im beže, a glavnina manevriše i neprestano puca. Najednom se sve raščisti. U daljini vidimo nemačku kolonu kako kreće čas nazad, čas napred. Činilo nam se da smo ih savladali, ali oni kreću opet polako prema nama. Sada nam ne prilaze kao prvi put, već pucaju s propisnog odstojanja. Borba se rasplamsava. Iznenada nas napadaju s boka i smučari u belim mantilima. Radi toga je, u stvari, manevrisala njihova glavna kolona. Zalaze nam i s leđa. Dobivamo naređenje za povlačenje. Nastala je mala pometnja. Mnogima od nas beli mantili su zadali strah, pogotovo brzo manevrisanje na smučkama. Činilo nam se kao da lete.

Sjurismo se s brda u određenom pravcu povlačenja.

Zamenik komandira Žoja, koji je kolima ranije otišao da donese municiju, nije se vratio. Saznali smo da je naišao na nemačku kolonu. Bili su iznenađeni i on i Nemci. Naši su sa kola otvorili vatru, ali su ih ubrzo pokosili rafali.

Nemci su presekli put povlačenja našim bombašima i oni nam se nisu mogli priključiti. Jedva su se izvukli i kasnije priključili Birčanskom odredu.

Stigli smo u selo Malo Polje. Okrepili smo se i odmorili. Dvadesetog januara smo došli u Pjenovac i smestili se u jednu zgradu, u neposrednoj blizini železničke stanice. Pjenovac je u jednoj uvali, sa svih strana opkoljen stenovitim brdima.

Umorni od puta, pregledali smo i na brzinu čistili svoje oružje, očekujući znak da se može leći i odmoriti. Uveče nas je obišao Čiča Romanijski. Proveo je čitav sat sa nama.

Sutradan, 21. januara, ustali smo rano. Kružile su vesti o nadiranju Nemaca u pravcu Pjenovca. Neuobičajeno smo dobili tog jutra kuvanu prasetinu za doručak. Kažu nam da je to Čiča naredio. Dobavljena je negde iz Han-Pijeska. Za vreme doručka Milovan Ninković Brka setio se naše Posavine.

— Eh, bogamu, kud mi Posavci stigosmo ovde. Sinoć po mraku nisam ni video gde se nalazimo. Ovde je kao u bunkeru. Kad bi nas tu napali, niko se ne bi izvukao.

Komandir Momčilo i Bojić otišli su u štab da saznaju nešto više o pokretu Nemaca; vratili su se i saopštili nam da za sada nema ništa novije. Treba ponovo pregledati oružje i čekati naređenje! Iskusniji borci negoduju, govore da se ovde ne može položaj zauzeti, jer ima tri izlaza, i to gotovo neprohodna zbog snega.

— Prestanite da raspravljate o tome — opominje komandir Momčilo. — Bili smo Bojić i ja sa Čičom i rekao nam je da ostajemo tu do daljeg naređenja. On poznaje situaciju i raspored jedinica na ovom terenu. Upućena je patrola da izvidi gde su Nemci. Ima ko vodi računa o tome. Moramo ostati ovde dok se ne utovari topovska municija iz vagona.

Posle jednog sata stigle su sanke za utovar municije, a u istom času stigla je i patrola — izvidnica. Svako se interesuje gde se Nemci nalaze. Komandir opet odlazi u štab. Vraća se i saopštava nam da budemo spremni za pokret. Nemci se nalaze na četvrtom kilometru odavde, verovatno i bliže. Kreću se u tri kolone. Čiča ne veruje da su oni tako blizu, zbog nevremena i smetova, sem toga, nije se čuo nikakav pucanj s pravca gde su se četnici nalazili kao zaštitnica.

Šalje se još jedna patrola da izvidi pokret Nemaca, a mi dobivamo naređenje da se postrojimo.

Brzo se okupljamo na uskoj trasi pruge, put Olova, gde je jedino bio raščišćen sneg. Naša četa je na čelu kolone, zatim 5. šumadijski bataljon, pa Bosanska četa. Postrojavamo se užurbano. Nastala je i izvesna nervoza. Municija još nije utovarena. Svi još nisu ni stali u stroj, a Milan Ilić i Čiča Romanijski dogovaraju se o rasporedu naših snaga. Čuje se već i poneki rafal u klancu prema Berkovini, kud je upućena patrola.

Na začelju kolone oseća se komešanje. Nekoliko boraca, kao izbezumljeni, zaklanjaju se iza ogromnih smetova snega. Izgleda da ih je strah uhvatio. Komandir čete nam prilazi. Čiča Romanijski je stao nedaleko od nas, okrenut začelju kolone. Posmatra šta se događa i pita da li je to neko slučajno opalio iz mašinke. Borci Šumadijskog bataljona pripremaju se za pokret kao i mi. Čiča naređuje komandiru Momčilu da pošalje desetinu i izvidi šta se događa. Desetar Radivoje Jelić komanduje borcima da krenu ulevo, jer nema drugog prolaza sem šumske pruge. Desno su ogromni smetovi i stene, a okolo brda.

Samo što je komanda pala i desetina se okrenula ka izlazu u pravcu Han-Pijeska, čuli su se povici da su Nemci već na brdu. U istom trenutku, okupljenu i postrojenu kolonu, s oružjem k nozi, poče da kosi mitraljeska vatra. Smučari u belim mantilima jedva su se primećivali. Nastao je težak prizor za nas. Nigde zaklona da bi se mogla primiti borba. Iznenađen napadom, Čiča komanduje da se zauzme položaj, ali je to gotovo uzaludno, jer smo opkoljeni i još u stroju iznenađeni nemačkim rafalima. Nastaje jauk ranjenika, komešanje seljačkih sanki i volova, i to sve u jednoj jaruzi.

Komandir Momčilo naređuje četi da zauzme položaj iza prvog mrtvog ugla put Olova, stotinu metara od stroja. Prva desetina sa preostalim borcima uspela je da se dokopa tog mesta, postavi puškomitraljez i otpočne paljbu na nemačke položaje više nas na steni. Nemci nadiru u kotlinu Pjenovca. Koriste se iznenađenjem. Smučari u belim mantilima su, tako reći, gospodari situacije. Oni navaljuju i s glavnom kolonom kako bi nam potpuno presekli put.

Odjednom se čuje da je Čiča poginuo. Naš komandir naređuje preostalim borcima iz čete da odstupe kroz klanac šumskom prugom ka Olovu. I Šumadijski bataljon se povlači istim pravcem. Klanac je dugačak više od četiri kilometra, ni levo ni desno nije se mogao zauzeti položaj da bi se organizovala ma kakva odbrana. Levo je reka, desno stena.

Nemci nas u stopu prate. Komandir Momčilo je ostao na začelju. Ne mogavši da izbegne Nemce, on je skočio u reku. Verovatno ga nisu primetili. Ginu nam komesar Ivan Štagljar,

omladinac Iva Popović, mali Cane iz Beograda, Valter Koen i još neki drugi.

Otpor se pruža jedino zaštitnicama. Radivoje Jelić vuče dve torbe sanitetskog materijala i kasetu s municijom koju je neko bacio. Jedan vodnik je hteo da ostavi puškomitraljez. Radivoje mu je podviknuo i on ga je poneo još nekoliko metara i pao s njim. Iznemogao je. Nemci neprekidno nadiru. Na kraju klanca smo se dohvatili šume. Glavna opasnost je prošla i sada se krećemo ka selu. Tu je izabrana nova komanda čete. Mislili smo da je komandir poginuo, pa je za komandira izabran Života Milovanović, a za njegovog zamenika Radivoje Jelić. Mesto Stagljara izabran je za komesara Milosav Bojić. Izvršeno je prebrojavanje: svega nas je trideset i jedan. Ostali su ili pali u borbi ili nestali. Oko petnaest boraca je izbačeno iz stroja.

Jovan PENČIĆ

PJENOVAC — NAŠA TUŽNA USPOMENA

Već prvih dana posle dolaska u istočnu Bosnu, još u Rogatici ili negde u Podromaniji, posetili su nas članovi Glavnog štaba Bosne i Hercegovine Slaviša Vajner Čiča Romanijski, Rodoljub Čolaković i još nekoliko drugova.

Za Čiču smo još ranije čuli. O njemu se govorilo već na putu kroz Srbiju. Pričalo se o njegovim Crvenim stijenama, na koje Nemci još od leta nisu mogli da prodru. Pesme su se o njemu pevale. Postojao je legendarna ličnost. Bio je popularan koliko među svojim partizanima, toliko i među istočnobosanskim četnicima, a i u narodu. Osvajao je svojim blagim, plemenitim i muževnim izgledom i skromnošću, a imponovao lepotom i držanjem.

Bili smo se smestili u jednu od učionica neke kasarne ili škole. Kada je Čiča video gde spavamo, rekao je jednom partizanu iz svoje pratnje da se donese još slame.

— Vi ste proleteri, došli ste među nas — srdačno nam se osmehnuo.

Nekoliko dana posle toga susreta krenuli smo dalje, prema severu. Već je bilo počelo rovarenje među istočnobosanskim četnicima: došli su Dražini oficiri iz Srbije. Naslućivala se nemačka ofanziva, a ti Dražini oficiri bili su njeni zloguki vesnici. Govorkalo se da će se četnci, ako naiđu Nemci, samo povući dalje od puteva, propustiće ih i neće pucati. Uporedo s tim počeli su i njihovi napadi na muslimane.

Naša četa je dobila zadatak da ode u sela Vidriće i, čini mi se, Žljebove, koja su četnici napali.

Strašni prizori ukazali su se pred našim očima: spaljene kuće su dogorevale, a pred njima su ležali poubijani i spaljeni ljudi. Pred nekim kućama tek ugljenisani leševi, naslagani jedan na drugi unakrst, kao cepanice, još su se dimili... Moglo se prepoznati da je tu bilo ljudi, žena i dece. U jednoj spaljenoj kući nagoreo leš nagnut preko prozora. Čovek je pokušao da beži iz plamena i zaustavljen je smrtonosnim metkom na prozoru.

Bilo je to drugog ili trećeg dana pravoslavnog Božića. Četnici svoj praznik nisu mogli ničim drugim obeležiti nego takvim groznim pokoljem.

Nekoliko dana kasnije ponovo smo se pomerali u pravcu severa. Primicala se sredina januara. Čini mi se da nikad do tada, a ni docnije, nisam naišao na takav zaslepljujući sneg, na takvu snežnu vejavicu, koja ne samo što nije dala oka otvoriti nego je bila praćena takvom hladnoćom da je bilo dovoljno samo dodirnuti golom rukom cev puške pa da se koža primrzne za nju. Malo zadržavanja i puška je neupotrebljiva; malo zastajkivanja, pa se i čovek promrzne. Straža se nije mogla davati. Zato se prišlo sistemu patrola, i to kretanjem, stopu po stopu, cupkanjem u mestu i zatim, posle dvadesetak minuta, smenjivanjem. Tada smo prvi put doživeli i pucanje drveća. Stoletna stabla bi se odjednom, uz gromovit tresak, rasprskavala od mraza.

U to vreme dobili smo i vesti o početku ofanzive. Nemci su krenuli u više pravaca na slobodnu teritoriju. Naš Šumadijski bataljon, sa još nekim partizanskim jedinicama, određen je da zaustavi nastupanje neprijatelja od pravca Vlasenice. Treba mu poći u susret. Tako smo stigli u Han-Pijesak. U tom maršu pridružio nam se i Čiča Romanijski, koji je preuzeo komandu nad svim jedinicama na ovom pravcu. To je bio drugi susret sa njim.

Naše jedinice odlaze na Ploče. Jedan vod naše čete (ili desetina?) ostaje sa Čičom u Han-Pijesku. Tu je bilo neko dvorsko odmaralište. Sećam se mermernih prostorija, a posebno su mi zapali u oči beli telefonski priključci. Prvi put tako nešto vidimo, bar mnogi među nama. Tu provodimo nekoliko dana. Očekujemo rezultate borbe sa Ploča.

Borba na Pločama bila je 19. januara 1942. Kasno noću stigla nam je vest da su se Nemci probili, da su krenuli smučkama i zaobišli naše, koji su se morali povući. Posebno nas je pogodila vest da je na serpentinama kod Ploča poginuo naš omiljeni mitraljezac Koreja. Za njegovu hrabrost znali smo još iz Šumadije, iz ranijih borbi. Svojim šarcem, otetim od Nemaca, nosio se s njima, najčešće u stojećem stavu.

Bio je to znak da moramo da napustimo Han-Pijesak. Dvadesetog januara, rano ujutro, još pre svanuća, napustili smo to šumovito mesto, grupu vila i nekoliko kuća, smeštenih među stablima stoletnih šuma, i krenuli u pravcu Olova. Pretpostavljalo se da su naši još tamo.

Dvadeseti januar protekao je u maršu preko Berkovine u pravcu Pjenovca. U Berkovini su mnogi ljudi imali slavu. Svi se sećamo očinskih saveta našeg Čiče Šumadijskog, koga smo

zatekli u tom selu sa ostalim našim jedinicama, da neko ne popije previše.

Preko Berkovine, u sumrak, stigli smo u Pjenovac, malo mesto u udolini, na uskotračnoj pruzi Han-Pijesak — Olovo, sa školom, železničkom stanicom i malom pilanom. Ležalo je pod beskrajnim snežnim pokrivačem oivičeno šumama, koje su polegle od snega. Pored pruge u pravcu Olova je i mala rečica Pištavica. Tu smo zanoćili. Tako su se toga dana uveče prvi put okupile sve naše jedinice koje su se nalazile u tom kraju, stavljene pod komandu Čiče Romanijskog. Bio je tu naš Šumadijski bataljon sa 1. i 2. šumadijskom četom (bez Užičke, koja je posle borbe na Crvenim stijenama upućena u pravcu Jahorine). Umesto nje bila nam je pridata Posavska četa. Tu je bio i vod Birčanskog odreda. S njima se nalazio Cvijetin Mijatović, politički komesar odreda, i kao komandant cele grupe, Čiča Romanijski, sa delom jedne čete Romanijskog odreda, i nekoliko kurira. Raspoređeni smo za prenoćište u školi i u nekim kućicama oko železničke stanice. Naša 1. šumadijska četa bila je smeštena na levoj strani, u pravcu Olova, u jednoj kućici iznad železničke stanice. Kako smo kasnije saznali, trebalo je da već u ranu zoru napustimo ovaj kraj. O tome se uveče većalo na sastancima komandnog kadra.

Osvanuo je 21. januar. Dok je prethodni dan bio nešto oblačan, sa povremenim snegom koji je zasipao prtine kroz koje smo se teško probijali, ovaj dan je osvanuo vedar i sunčan. Sneg se caklio na niskoj temperaturi, mraz je stezao sa zubatim suncem.

Malo je ko očekivao, a najmanje Čiča Romanijski, da će se Nemci uputiti u ovom pravcu od Han-Pijeska prema Berkovini i Pjenovcu. Smatralo se da je to za njih beznačajan pravac, mislilo se da je to za njih nepoznat put, a pogotovu zato što je sneg zameo sve tragove.

Ali ipak, radi predostrožnosti, rano izjutra, pošto još nije bilo pokreta, na inicijativu Čiče Šumadijskog bila je upućena jedna patrola u pravcu Berkovine. Ta mala železnička stanica nalazila se na nekoliko kilometara u pravcu Han-Pijeska (četiri do pet kilometara od Pjenovca). Patrola je bila u jačini voda s jednom desetinom iz 1. šumadijske čete i vodnikom Duškom Jankovićem i jednom poludesetinom 2. šumadijske čete, ukupno šesnaest boraca. U njoj su se nalazili Božo Kuzmanović, radnik iz Kragujevca, Branko Tatamirović, učenik iz Tuzle, Slavoljub Jovanović, zemljoradnik iz Šumadije, Đuro Kuka, radnik iz Korduna, Radomir Vidojević, aktivni narednik iz Bukovika, desetar u četi, Isak Levi, student iz Beograda, Martinović, raniji žandar, i drugi. Ta patrola je krenula oko šest časova izjutra.

Za nas ostale nastalo je gotovo uobičajeno spremanje za pokret: čišćenje oružja, spremanje hrane i drugo. Neki borci su bili odvojeni da pomognu oko utovarivanja topova koji su se tu zatekli. Pojavilo se već i sunce.

Odjednom je u štab bataljona, koji se nalazio u blizini naše čete, dotrčao, sav izbezumljen, Branko Tatamirović iz patrole, sa vešću da su se sreli s Nemcima od pravca Berkovine. Patrola je, štaviše, bila iznenađena, naišla je na zasedu. Otvorila se vatra, prihvatili su borbu, a on je dojurio. Međutim kod nas se nisu čuli nikakvi pucnji, jer se Berkovina nalazila preko nekoliko uvala.

Trebalo je odmah krenuti, ali su neke naše jedinice bile zauzete oko utovarivanja dva poljska topa, za koja smo ubrzo saznali i da su bez zatvarača. Međutim Čiča Romanijski je hteo da se oni ponesu. Trebalo ih je natovariti na neke saonice, a očekivalo se da će se od pravca Olova uspeti sa čišćenjem pruge. Kako su propusti na putu preko potoka mestimično bili slabi, trebalo je pojačati te prelaze, pa je jedna četa bila određena da siđe nešto niže od drvare po daske i okorke i da svaki borac ponese po jednu, kako bi to poslužilo kao pojačanje pri prevozu saonica. Od nekih seljaka dovedene su i zaprege. Tako je umesto brzog pokreta iz Pjenovca, nastalo dosta kretanja, utovarivanja topova, nošenje dasaka, krčenje puta, a bilo je nešto i hrane: šećera, brašna, soli i drugo. Čiča Romanijski je, razumljivo, u brizi za snabdevanje vojske, smatrao da i to sve treba spremiti i poneti. Vreme je tako prolazilo. Sunce je već visoko odskočilo kad su se kolone počele pribirati, negde oko pilane ispod stanice. Jedino su komora, sa Birčanskim vodom i grupom drugih istočnobosanskih partizana, sa Cvijetinom Mijatovićem na čelu, dobili zadatak da krenu polulevo, padinom u pravcu Gornjih Babina.

Dok je naša četa stajala kod pilane, kao da su se negde čuli neki pucnji. Ali ni tada se nije krenulo. Baš u tom času u našoj četi smo utvrdili da smo u kućici u kojoj smo prenoćili zaboravili mitraljesku cev. Imali smo samo tri puškomitraljeza, a to je bila jedina rezervna cev od češke zbrojovke. Znajući kako se teško dolazilo do oružja, odmah je doneta odluka da neko pođe po mitraljesku cev. Taj zadatak pao je na mene. Požurio sam natrag. U kućici sam, osim cevi, našao još jednu staru pušku, manliherku.

U povratku ugledah čitav komandni kadar pred stanicom na okupu. Kao da su se nešto dogovarali. Bili su tu Čiča Romanijski, Čiča i Šilja iz našeg bataljona i komande četa. Prošao sam pored njih u pravcu svoje čete oko dvesta metara daleko. Ali četa je već krenula — prugom u pravcu Olova. Požurih da je

stignem. Tek što sam sišao na prugu, sa padina poče jača pucnjava, koja nije dugo trajala. Znači, Nemci su izbili nad padine iznad Pjenovca. I to konjanici, prugom. Zatim su se sa više strana pojavili smučari u belim odelima, tako da su, u stvari, naše jedinice bile skoro opkoljene. Nije potrajalo dugo, a Nemci su već stigli u Pjenovac. Čula se paljba, sve žešća. Tada sam požurio još više da stignem moje drugove. Pristigao sam na začelju Branka Čorokala Finansa. Nailazim i na naše puškomitraljesce, koji daju otpor. Tu je Raca, grafičar, a i »Tuzla«.

U žurbi da što pre dođem na svoje mesto u četi, stigao me je jedan drug iz Posavske čete, iz sastava onog komandnog kadra koji se dogovarao na stanici. Bio je u kožnom kaputu, sa kaišima. Mislim da je bio komandir ili zamenik komandira čete. Govorio je:

— Zauzmite položaj levo i desno. Nemci su u Pjenovcu.

Prenosio sam tu naredbu napred, mada je to bilo teško izvodljivo, jer je pruga u pravcu Olova išla pored reke Pištavice kroz dubok usek, pravi kanjon, koji je počinjao već na nekoliko stotina metara od pilane, to jest odmah na izlazu iz sela. Levo se nalazio potok, ta rečica, a zatim strmi kameniti kanjon, mestimično obrastao šumom. Desno je takođe bila visoka strmen, sva pokrivena snegom, s retkim drvećem.

Međutim izvesni otpor mogao se dati. I tada su se odvažniji borci i pokazali u pravoj svetlosti. Naročito se sećam Race grafičara. Bio je jedan od vodnika u našoj četi. Uzeo je puškomitraljez, zastao i pucao gotovo i ne zaklanjajući se. Tako je zaustavljao Nemce koji su krenuli u pravcu pruge. To je bilo prvi put da ga vidim u borbi. Nije mi ranije davao utisak odvažnog borca. Bio je, što bi se reklo, gizdav, sav u kaišima, u nekom kožnom kaputu, sa dvogledom i pištoljem. Malo se povukao da stavi novi šaržer. To isto je činio i mitraljezac »Tuzla«, a i vodnik prvog voda Duško Bogunović, sa svojom mašinkom. Pokatkad je pripucavao i po koji borac. Cilj je bio da se Nemci zadrže kako bi se omogućilo čelu kolone da odmakne. Za nama su pristizali još poneki borci, neki su me i prestizali.

Kako su Nemci bliže nadirali, odmicali smo žurnije. Puškomitraljesci su davali otpor. Tada je poginuo Raca, baš ispod jednog debelog stabla. Priskočila mu je bolničarka Juca Ćatić, mlada srednjoškolka iz Šumadije, učenica petog razreda gimnazije. Pokušala je da ga previje, ali bilo je već kasno.

»Tuzla« je i dalje davao otpor, dok mu pomoćnik nije poginuo, a onda se i on uputio niz prugu. U jednom trenutku, idući sa svojim puškomitraljezom, iz koga više nije mogao da daje otpor, kad je prolazio ispod nekog drveta odjednom se sa

drveta, pogođenog tromblonom ili rafalom iz mašinke, odvalio ogroman snežni smet i »Tuzla« se našao pod njim. U blizini su se zaglavile i sanke s natovarenim topovima. »Tuzla« je jedva uspeo da se izvuče i u žurbi je ostavio puškomitraljez. Ja nosim svoju pušku u ruci, a na leđima rezervnu mitraljesku cev. U dilemi sam da li da prođem ili da ponesem i puškomitraljez. Setih se kako smo na putu iz Srbije na smenu nosili jedan teški bacač sa nekoliko granata, cev, postolje... Sagnem se i uspem da iščupam oružje iz snega. Krećem sve brže uz prugu. Sada je to pravo bežanje. Čorokalo je u blizini mene.

Nemci već jače pripucavaju. Ponekad se već čuje: »Halt, halt«, »Hende auf«. Neki borci skaču u reku, pod propuste, misleći da će se tako lakše spasti. Tu pada i poneki ranjenik. Nama, Čorokalu i još nekolicini boraca, cilj je da pretrčimo još kratko rastojanje do novog svijutka, do mrtvog ugla, i tada smo, bar za neko vreme, van domašaja metaka. Trčimo sve brže, i posle stotinak metara dospevamo u zaklon. Ali nas Nemci brzo sustižu. Čujemo komande i ponovnu pucnjavu. Opet se meci prosipaju oko nas. I tako neprekidno — niz savijutaka i na svakom se ponavlja trka sa smrću...

Meni se učinilo da smo veoma brzo prošli kroz taj kanjon do nove stanice, Nevačke, gde pada komanda da se skrene levo. Nailazimo na jednu čistinu, uvalicu, u prečniku od nekoliko stotina metara, sa blagom padinom, bez drveća. Dovoljno je preći tih nekoliko stotina metara i tada stižemo u šumu debelih bukava. Tu su već zauzeti položaji, naši su iza stabala. Ovde smo već na domaku spasa. Na izlazu iz kanjona ranjena je jedna drugarica, Slovenka. Pokušavamo da je hrabrimo, ali ona dalje ne može. Pri kraju kanjona i zamenik komandira naše čete, mornar Vasiljević, zamakao je negde ulevo u pravcu neke vodenice. Tu je i kraj našeg puta. Nemci ne idu dalje od kanjona. Ne znamo da li su se spojili sa onima od pravca Olova, ali prema nama više ne idu. A tu je već i naš položaj čvrst.

Sada nastaje prebrojavanje. Malo nas je. Saznajemo da od Pjenovca do Nevačke ima oko pet kilometara. A kako smo mi to brzo prešli!

Meni ni tada, a ni nikad kasnije nije bilo jasno kako me ništa u tom povlačenju nije zakačilo.

Posle kraćeg odmora krećemo dalje. Prikupljamo se u nekom selu na padinama Slemenske planine. Tada saznajemo o teškoj tragediji koja je zadesila naše drugove u Pjenovcu. Jedna kolona naših krenula je levo i tu je najveći deo nastradao, jer su naišli na čistinu, a Nemci, na smučkama, mogli su vrlo lako da ih gađaju. Tu je poginuo i komesar bataljona Draganče. Pričali su da je bio ranjen u obe noge i da je onako sedeći davao otpor dok konačno nije pao. Za Čiču Romanijskog saznali smo

da se posle onog skupa komandnog kadra u blizini stanice vratio u stanicu da telefonira u Olovo, ne bi li uspostavio vezu i saznao šta je tamo, i da je, zatim, po izlasku iz stanice, poginuo. Čiča Šumadijski — Milan Ilić, pao je nekoliko koraka dalje od njega. I tu, na stanici, a zatim u pokušaju da se probiju ulevo od pruge u pravcu sela Gornjih Babina i onda niz prugu, izgubili smo oko pedeset drugova, proletera, i još nekoliko boraca iz istočnobosanskih jedinica.

Bio je to težak poraz. Težak zato što smo bili iznenađeni, što su nam mogućnosti za otpor bile gotovo nikakve. Smatrali smo da je tome uzrok Čičina odvažnost, ali i neopreznost. On nije verovao da će Nemci tuda krenuti, a nije verovao ni da je seme razdora koje su izvršili Dražini i Dangićevi oficiri već uzdrmalo istočnobosanske četničke jedinice, da su neki već postali nemačke sluge, plaćenici koji su poslužili Nemcima i kao vodiči, tako da su nas lakše mogli iznenaditi.

Nemci su likovali, naročito kad su saznali da su ubili Čiču Romanijskog. Pričalo se da su dovodili seljake da ga prepoznaju, i kad su ga identifikovali, što smo nekoliko dana kasnije čuli, dok smo se nalazili u selu Knežini, u sastavu brigade, onda su njegov leš natovarili u saonice i odvukli u Han-Pijesak i u druga mesta, da bi time pokušali da demorališu narod.

Bio je to strašan poraz za Peti šumadijski bataljon, poraz koji je naneo udarac i njegovom komandnom kadru. Preživeli su mnogo i dugo mislili i razgovarali o tome: da li se moglo nešto više preduzeti da se organizovanije odstupa i daje otpor. Ti su razgovori nastavljeni i u Foči, u okviru partijske organizacije, a odgovornost su snosile preživele starešine, komandir Tomić, a naročito komesar Džingalašević, koji su tada bili i privremeni štab bataljona. U isto vreme tada smo ocenili i pravu vrednost naših mitraljezaca Race i »Tuzle« i vodnika Bogunovića, koji su olakšali izvlačenje nama preživelima.

Uskoro je izvršena i reorganizacija bataljona. Ostaci 1. i 2. čete spojeni su u jednu — 1. šumadijsku, Užička je ostala kao 3. četa, a novoformirana omladinska četa uključena je kao 2. četa. Imenovan je i novi štab bataljona: Nikola Ljubičić kao komandant i Mihajlo Švabić politkomesar. To je bio rezultat diskusija i analiza, u kojima su učestvovali i pojedini članovi štaba brigade, a i Vrhovnog štaba. U tim analizama učestvovao je i drug Tito. On je lično razgovarao sa pojedinim preživelim učesnicima ove drame na Pjenovcu. To je bio, možda, najteži udar koji je pogodio proletere. Drug Tito, i sam duboko tronut gubitkom tolikih proletera, govorio je: »Borba traži žrtve, ali potrebna je veća opreznost. Ne smiju se nikada dopustiti takva iznenađenja«.

Pero DAMJANOVIĆ

ČIČA ŠUMADIJSKI

Milan Ilić Čiča rođen je u Gornjoj Trešnjevici, na tromeđi Rudnika, Venčaca i Bukulje, u srcu Šumadije. Od rane mladosti bio je borac za socijalizam. Član KPJ je od njenog osnivanja, 1919. godine.

Slobodoumlje, borbenost i celokupna politička aktivnost Milana Ilića došli su do najvećeg izražaja posle Obznane i za vreme šestojanuarske diktature. I tada, kada se za prava radnih ljudi trebalo boriti u teškim uslovima ilegalne borbe, ovaj buntovni duh u gunju i opanku znao je šta i kako treba raditi u jednoj zastrašenoj i obespravljenoj sredini. Živa, otvorena, ubedljiva reč, rečena na javnom mestu nasilniku, policajcu, trgovcu, političaru demagogu — bila mu je jedno od oružja u borbi protiv neprijatelja naroda. Širio je ilegalnu literaturu i sam dosta čitao, dobro shvatao i narodnim jezikom tumačio narodu kako se treba boriti za svoja građanska i politička prava. Pretresi, kazne, lišavanja slobode — činili su ga čvršćim i samouverenijim. Činili su ga, u isto vreme, popularnijim u opoziciono raspoloženom narodu Šumadije.

Milan Ilić Čiča bio je organizator i učesnik mnogih ilegalnih konferencija i zborova. Ilegalni zbor u Stragarima, 2. avgusta 1932. godine, i veliki zbor Fronta narodne slobode u Kragujevcu, leta 1935, bili su organizovani i uspeli su samo zahvaljujući aktivnosti i smelosti takvih političkih boraca i revolucionara kakav je bio Čiča.

Prava vrednost i veličina ovog neustrašivog i požrtvovanog borca mogle su se sagledati i prvih dana narodnog ustanka protiv fašističkog okupatora i domaćih izdajnika. Otac devetoro dece, iako već u godinama, odmah se dao na posao, svestan da je kucnuo davno očekivani čas. I svi članovi njegove porodice bili su zadojeni revolucionarnim idejama, što je i razumljivo, jer ih je otac u tom duhu od malih nogu vaspitavao.

Preživeli borci 1. šumadijskog odreda i danas se živo sećaju njegovog petogodišnjeg sina Stanimira — Caneta, koji je u partizanskoj uniformi recitovao borbene pesme o radniku i seljaku.[1] Najstariji sin, Radomir — Žuća, prvoborac, junački je pao u selu Vrbici kraj Aranđelovca, 1943. godine, pogođen iz zasede rukom izdajnika.

Na spisku komunista koje je policija među prvima nameravala da pohvata i likvidira posle 22. juna 1941. godine bio je i Milan Ilić. U poslednjem času je umakao žandarima 24. juna 1941. sa vašara u Belanovici, gde je bio oterao kravu da proda. Kravu je ostavio, a on pošao da se bori. Ali ne više ilegalno, već prsa u prsa. Istoga dana fašistička kaznena ekspedicija sa dva topa i tri kamiona vojnika zaustavila se na drumu ispred Milanove kuće. Fašisti su topovima zapalili i bombardovali kuću, ali se nisu osmelili ni koraka da skrenu s druma radi pljačke i hvatanja ukućana. Na glas da su mu Nemci bombardovali i zapalili kuću, Čiča Milan je s ponosom govorio: »Neka se ruše i gore naše krovinjare, mi se i borimo da mesto bednih kućeraka svaki radni čovek ima palatu«.

Formiranje 1. šumadijskog odreda počelo je u Gornjoj Trešnjevici. Milan Ilić, kao dobar poznavalac ljudi i prilika na teritoriji Gornje Jasenice, najviše je doprineo da se odred što pre formira, omasovi i osposobi za akciju. Oprobani revolucionar i borac u španskom građanskom ratu, Milan Blagojević je odlukom CK KPJ postavljen za komandanta 1. šumadijskog partizanskog odreda, dok je Čiča Milan bio određen za zamenika.

Još dok se odred formirao Čiča Milan je pokazao nama, mlađim borcima, kako se treba boriti. Devetnaestog jula 1941. pet žandara, sa sedištem u Donjoj Šatornji, dobilo je zadatak da oružjem rastera i pohvata »neke bandite« koji se okupljaju u selu Gornjoj Trešnjevici i ugrožavaju okupatorsku vlast. U ranim jutarnjim časovima toga dana žandari su se prikradali našem logoru. Naša straža ih je opazila. Neko od drugova viknuo je: »Žandari!«, i bez komande nastala je pucnjava. Zbunjeni i iznenađeni, žandari su se dali u bekstvo. Čiča Milan, poznavajući dobro teren, bio je brži od begunaca, presreo ih je i na njegovu komandu: »Dole oružje! Predajte se!« — dvojica su se predali, a trojica uspeli da pobegnu. Pošto su razoružani, presvučeni i posavetovani šta treba da rade, pušteni su da svojim šefovima podnesu izveštaj kako su »sjajno« izvršili zadatak izdajnika.

---

[1] Devetnaest godina posle toga Stanimir je kao vojnik Jugoslovenskog odreda u sastavu snaga Ujedinjenih naroda bio na Sinaju, u Egiptu. Posle povratka u domovinu, na prijemu, maršal Tito se posebno s njim fotografisao kada je saznao da je to sin Milana Ilića Čiče.

Oprezan, pronicljiv, Čiča Milan je brzo mislio i donosio odluke. Koliko je puta u poslednjem trenutku izbegao opasnost! Jednog septembarskog dana 1941. godine Čiča Milan, njegov sused Čiča Života Đurić i ja osmatrali smo s jednog proplanka teren oko Gornje Trešnjevice, jer smo bili obavešteni da se jači odred ljotićevaca kreće po našoj teritoriji. Jedna patrola ljotićevaca, dobro zakamuflirana, iz neposredne blizine je osula paljbu na nas. Čiča Đurić je pao smrtno pogođen, a nas dvojica smo, samo zahvaljujući koliko slučaju toliko Čičinoj prisebnosti, uspeli da izbegnemo sigurnoj smrti. Posle ovog događaja pričao nam je mladić iz istog sela, koga su ljotićevci uzeli kao vodiča da im pokaže kuću Milana Ilića, da se posle prvog rafala metak u puškomitraljezu zaglavio. Ljotićevci su se vajkali i na to kako im je 20.000 dinara pobeglo, a zaradili su samo 10.000 dinara, jer su oni za svakog ubijenog partizana ili seljaka dobijali od svojih gazda tu sumu.

Kada su četnici Draže Mihailovića jedne noći početkom novembra 1941. godine, mučki, na prevaru, u Gornjem Milanovcu opkolili i razoružali 2. bataljon 1. šumadijskog odreda, samo su Čiča Milan, koji je spavao u komandi mesta, i čuveni šumadijski mitraljezac zvani »Koreja« sa još nekoliko boraca uspeli da se spasu iskočivši kroz prozor milanovačke bolnice. Sve pohvatane borce, sem nekih seljaka, četnici su predali Nemcima, koji su ih streljali u Valjevu.

Posle pogibije komandanta odreda Milana Blagojevića, koga su četnici Draže Mihailovića mučki uhvatili u Užičkoj Požezi, dugo i zverski mučili i na kraju ubili, Milan Ilić je postao komandant odreda. Pod njegovom komandom odred je duže vreme, u zajednici s Pomoravskim i Kosmajskim odredom, odolevao napadima i vršio protivnapade protiv brojnog i tehnički mnogo jačeg udruženog neprijatelja, koji je preko Rudnika težio da prodre na oslobođenu teritoriju zapadne Srbije. Kada je glavnina partizanskih snaga bila primorana da odstupi sa slobodne teritorije u Sandžak, u njenom je sastavu bio i 1. bataljon 1. šumadijskog odreda. Sa njim se povukao i Milan Ilić Čiča.

Prilikom formiranja 1. proleterske brigade u Rudom, decembra 1941. godine, Milan Ilić je postavljen za komandanta 5. šumadijskog bataljona. Na pitanje radoznalih boraca 1. proleterske brigade kuda će da krene novoformirana brigada, Čiča Milan je odgovorio:

— Idemo, drugovi, u Srbiju, ali malo zaobilaznim putem.

Prema mladim drugovima bio je roditeljski nežan, drugarski prisan, starešinski strog i pravičan. U svemu je služio za primer. Sam je nosio svu svoju spremu, odbijajući pomoć mlađih i snažnijih drugova da mu pomognu.

Peti šumadijski bataljon 1. proleterske brigade zatekla je ofanziva na istočnu Bosnu, januara 1942, na položajima Vidrići — Žljebovi. Pošto je jedna od neprijateljevih kolona nadirala na pravcu Vlasenica — Han-Pijesak, naš bataljon je dobio zadatak da zatvori taj pravac, te je i izvršen pokret u pravcu Han-Pijesak — Ploče. Pod udarcima brojno jačih i tehnički dobro opremljenih nemačkih snaga, u borbi kod Ploča, 19. januara 1942. godine, poginuo je i poznati šumadijski mitraljezac »Koreja«, a bataljon se povukao u pravcu Han-Pijeska, odakle je u toku noći izvršen pokret pravcem šumske železničke pruge Han-Pijesak — Olovo. Pored 5. šumadijskog bataljona u ovoj koloni je bila i Posavska četa 6. beogradskog bataljona i jedna četa Romanijskog partizanskog odreda, s kojom je došao i komandant Romanijskog partizanskog odreda Slaviša Vajner — Čiča Romanijski. Ovaj pravac našeg povlačenja izabran je pod pretpostavkom da će Nemci iz pravca Vlasenica — Han-Pijesak produžiti pravcem Sokolac — Podromanija radi uspostavljanja dodira sa ostalim jedinicama koje su vršile ofanzivu na istočnu Bosnu. Naše povlačenje u ovom pravcu imalo je za cilj da sačuva ljudstvo pred brojno nadmoćnijim neprijateljem.

Kada je 21. januara, u ranim jutarnjim časovima, jedna patrola našeg bataljona otišla u pravcu Berkovina — Han-Pijesak da ispita kretanje neprijateljevih jedinica, ona se u selu Berkovini, udaljenom od Pjenovca četiri do pet kilometara, sukobila s prethodnicom tri nemačke kolone, sastavljene od smučara i konjice, koje su nastupale prema Pjenovcu. Patrola je o ovome obavestila Slavišu Vajnera i Milana Ilića. Komandovana je priprema za pokret. Sve jedinice bile su postrojene ispred železničke stanice u Pjenovcu. Čiča Romanijski je izdao naređenje da se dva topa natovare na saonice (bila su još bez zatvarača i municije), a sam pošao u železničku stanicu da telefonom proveri tačnost primljenih podataka i da stupi u dodir sa Olovom. U tom času Čiča Milan je odredio 1. četu Šumadijskog bataljona da ponese što više dasaka, kako bi se njihovim stavljanjem na porušenim propustima obezbedio prevoz haubica.

U svemu ovom izgubilo se dosta u vremenu. Svi borci su osećali da svakog časa mogu naići Nemci i smatrali su da treba ili zauzimati položaj ili se što pre izvlačiti iz ovog tesnaca. Neki borci koji su na ovo i skretali pažnju okarakterisani su kao panikeri.

Neprijatelj je, ušavši u Pjenovac, iz neposredne blizine rafalima masakrirao naše jedinice, koje su toga časa bile postrojene ispred železničke stanice. Gotovo se ništa nije moglo preduzeti s naše strane. Pedeset devet partizana, među kojima Slaviša Vajner Čiča Romanijski, Milan Ilić Čiča i Draganče Pavlović Šilja, komesar bataljona, poginuli su u toj nejednakoj borbi, a manji broj boraca, uglavnom iz čete koja je otišla po daske, uspeo je da se povuče i priključi ostalim delovima 1. proleterske brigade u selu Knežini. Zatim su velikim maršem preko Sarajevskog polja i Igmana došli na novostvorenu slobodnu teritoriju Foče, da se tu ponovo reorganizuju, okrepe i osposobe za nove borbe — samo sada bez svojih bliskih drugova.

Pantelija PROKIĆ

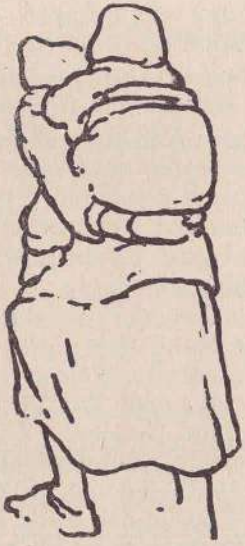

Posle dočeka Nove godine u Rogatici, koji je organizovao naš bataljon, jednoga jutra krenuli smo cestom koja preko Romanije vodi ka Sarajevu. Prošli smo selo Kovanj i produžili u pravcu Glasinca. Pored jedne kuće, kraj ceste u selu Kuli, zatekli smo grupu polupijanih četnika. Po njihovom držanju osetili smo odmah da ćemo se s njima sukobiti.

Jednog dana u Podromaniji posetio nas je Koča Popović, a popodne istog dana dođe i Čiča Romanijski.

Nismo dugo čekali na pokret. Dolaze nam Čiča i Fića da saopšte komandi Posavske i naše čete zadatak: »Krenite do štaba Romanijskog odreda i zajedno s njima preduzmite mere da se spreči prodor ustaša i Nemaca iz Sarajeva. A isto tako onemogućite četnički uticaj na njihovom terenu. Sve ostale zadatke dobićete u štabu odreda«.

Idemo cestom koja vodi preko Romanije. Svuda okolo gusta šuma. Na samom vrhu Romanije, desno od Crvenih stijena, naiđosmo na štab odreda. Kolibe u kojima se odred smestio jedva su se videle od snega. Ostatak dana smo i mi proveli s njima, natrpani u toplim sobicama. Čim je pala noć krenuli smo sa Božom Jugovićem, zamenikom komandanta odreda, koji je bio iz ovog kraja. Celu noć probijali smo se kroz snežne nanose. Dugo i naporno išli smo kroz šumu dok nismo izbili na njenu ivicu. Tu smo nabasali na neku kuću, gde smo se zaustavili radi kraćeg odmora.

Rano ujutro stigli smo u Kadino Selo. Tu smo zatekli jednu četu četnika. Nisu nam se ovako rano nadali. Dočekaše nas ćutke, smrknuta pogleda. Kada im se zamenik komandanta

obratio, oni zagalamiše: »Ostavite vi nas, ko će se protiv sile boriti!« Vidimo, od ubeđivanja nema ništa. Ali kad uperismo puške u njih: »Dole oružje!« — stali su zapanjeni. Prišli smo i pokupili oružje. Sve smo ih pustili kućama, a mi smo se odmah postrojili i krenuli u pravcu nekih kuća na prvoj kosi. Nadali smo se da ćemo tamo uhvatiti kolovođe ove pobune.

Tamo smo stigli predveče. Dugo smo se pentrali preko nekog potoka, gazili dubok sneg, tako da smo se jedva probili. Kasno smo stigli, četnički oficiri su odmaglili na vreme. Onda smo se razmestili na prenoćište. S jednom grupom sam ušao u kuću koja svojim izgledom pokazuje da pripada imućnom domaćinu. Oko ognjišta nešto čeprka postarija žena.

— Dobro veče, jeste li radi gostima? — pozdravismo je.

Žena ćuti i dalje nastavlja posao, u nas i ne gleda, kao da ne primećuje naše prisustvo.

— Ljuta je što smo joj poterali goste — šale se drugovi.

— Baba, imaš li šta za večeru? — obrati joj se Neđo Milinković, komandir voda.

Baba i dalje ćuti. Neđo stade pred nju.

— Čuješ, valjda, što te pitam, hoćeš li dati što ovoj vojsci za večeru?

— Hoćete večeru? — istim tonom odgovori baba. — A za što se bori ta vojska?

— Bori se za slobodu! — odgovori joj Neđo.

— A krst, krst časni, gde vam je! — zaintačila baba.

— Ti bar u tome ne oskudevaš — dobaci neko od drugova i pokaza u ćošak, koji kao oltar beše pun svetačkih slika. Ona prezrivo pogleda tog druga i ljutito zalupi vratima.

— Nemojte se vi mešati — ljuti se Neđo.

Ipak, kasnije, vrele kapi vode prskale su iz bakrača vareći krupne planinske krompire. Baba se oraspoložila.

Dani su prolazili, a mi smo neprestano krstarili po selima i obroncima Romanije, nastojeći da svojim radom povratimo poljuljani moral pojedinih meštanskih jedinica.

Jedne večeri krenuli smo iz sela Belogoraca prema Vučjoj Luci, jer smo čuli da je tamošnja partizanska četa pod uticajem četnika otkazala poslušnost. Kolona je krenula kroz šumu, čije su se grane pod teretom snega savile do zemlje. Skoro je ponoć, stalno maršujemo, sneg pod nogama škripi od mraza. Put nas ponekad izvede na manji proplanak, da opet uroni u kupaste bele humke jelki. Teško je marševati noću, a pogotovo po velikom snegu. Ako pažnja malo oslabi ili ako oči zaseni belina, nađeš se u celcu do pojasa.

Strašno nas zamara i to što svaki mora da gazi u stope druga ispred sebe. Odjednom sam ugledao kraj puta divnu kuću. To me obodri, ali išli smo još jedan sat, a možda i više, a kuća je neprestano bila na istoj udaljenosti. Iz tog dremljivog polusna trgoše me pucnji.

— Ovde iza kose nalazi se škola — reče mi vodič.

Odmah se razvijamo u strelce, upadajući u sneg do pojasa.

— Napred, proleteri! — čujemo glasove iz noći iz pravca gde treba da je škola i to nas zbuni.

— Ko je tamo?! — viknu neko iz našeg stroja.

— Proleteri, napred, drugovi! — odgovoriše oni otud.

Požurismo i zatekosmo jednu četu 2. crnogorskog bataljona, koju su bili opkolili dojučerašnji partizani, s namerom da ih razoružaju.

Osvanuli smo u Crepoljskom, dvanaest kilometara od Sarajeva. Čujemo jaku artiljerijsku vatru pored ceste koja od Sarajeva vodi ka Romaniji, a takođe i od Mokrog, i zato smo oprezniji.

»Odmah se vratite u Podromaniju«, stajalo je u Fićinom naređenju koje nam donese kurir. Počeli smo se spremati za pokret.

— Drugovi, kad biste mogli dati jednu četu da prođemo kroz Kalauzoviće u Dugu Luku, mnogo biste mi pomogli u radu, a vama bi to oduzelo nekoliko sati hoda — obrati nam se član sreskog komiteta, koji je s nama već dva dana.

Odlučismo da mu pomognemo, i to sa Užičkom četom, a Posavci da odmah hitaju u Podromaniju.

Opet razvučena kolona utonula do pojasa u sneg pokušava da korača u jednu stopu; poneki posrne, progunđa nešto, ali ipak odmičemo. Bila je noć kad smo stigli u Kalauzoviće. Strpasmo se u hladnu učionicu osnovne škole. Meštani nisu bili mnogo obradovani našim prisustvom, nisu to ni krili. Održasmo konferenciju na kojoj smo mi govorili, a oni ćutali. Nismo zavideli drugu koji će morati da ostane s njima.

Krećemo dalje. Umesto za nekoliko sati hoda, tek sutradan smo stigli u štab Romanijskog odreda. Zatekli smo isto onako tople sobice, ali zabrinuta lica podnadula od nespavanja.

— Fića je rekao da mu se odmah javite čim stignete — saopštava nam komesar odreda Pavle Goranin. Dok čekamo telefonsku vezu s Podromanijom, on nam priča da je neprijatelj počeo ofanzivu na našu slobodnu teritoriju u istočnoj Bosni:

— Sa svih strana navaljuje, — kaže komesar — a naročito žestoko nadire od Rogatice i Sarajeva. Borba se vodi ispred samih Crvenih stijena.

Nismo dugo čekali, Fića je lično poručio: »Odmah produžite pokret!«

Tek što smo krenuli i odmakli nekih stotinu metara, a nađosmo se u borbi. Prvo nas zasu neka artiljerijska baterija. Granate padaju u dubok sneg i pri eksploziji dižu oblake garavog snega uvis. Opasan je jedino direktan pogodak. Čim izađosmo iz snopa vatre, sretosmo nekoliko partizana kako hitaju prema štabu odreda.

— Evo Nemaca! — rekoše nam čim im se približismo.

Mi se razvismo za borbu. Iza gustih jelika tražimo zaklone. Odozdo čujemo pucnjavu.

Krenusmo poznatim putem ka Podromaniji. Oko ponoći stigosmo u onu veliku zidanu zgradu. Svalismo se u istu sobu. Ne znam koliko sam spavao, kad me odjednom kurir probudi:

— Zove te drug Fića.

— Možete li odmah da krenete i da napravite još jedan marš od oko trideset kilometara? — upita me Fića kad sam ušao. — Treba ići prema Sokolcu, tamo je vaš bataljon, a sa vama bi pošao i Čiča.

— Mi ćemo krenuti — odgovorih — ali ne znam da li ćemo izdržati. Mnogo smo umorni.

— Dobro, ostanite vi, a neka krenu Posavci, oni su se odmorili — odluči posle malo razmišljanja Fića.

Malo kasnije kolona Posavske čete zajedno sa Čičom izgubi se iz dvorišta. Nismo tada znali da su ovom odlukom umesto nas na Pjenovac otišli Posavci.

Pucnjava se čuje sve bliže, naročito od Rogatice. Kuriri dolaze, da bi nakon kraćeg odmora nastavili put dalje. Vidimo da se neprijatelj ne šali kad po ovakvoj zimi i snegu lomi svoje jedinice. Oni koji su planirali ofanzivu računaju s tim što imaju toplo odevene, dobro naoružane, site i odmorne vojnike, a da je na drugoj strani vojska koja oskudeva u svemu.

DVADESETOČASOVNI MARŠ

Znali smo da se nećemo odmarati dugo. Sutradan smo, praćeni avionima, napuštali Podromaniju.

— Neprijatelj misli da nas uništi, a mi ćemo se probiti i stvoriti novu slobodnu teritoriju. Gde smo mi, tu je i slobodna teritorija — govorio nam je Fića kad smo prolazili.

— Vi ćete se probiti na Jahorinu. Put Sarajevo — Prača pređite gde to bude najbolje. Samo, morate preći u toku ove noći, jer će vam svaki dan odlaganja donositi nove teškoće. Za vama će krenuti jedna četa Kraljevčana, a na putu ćete sresti i Beogradski bataljon — ispraćao nas je Fića.

Sa ceste smo odmah skrenuli i preko valovitog terena pošli ka selu Bogovićima. Pucnjava, čas jača, čas slabija, čuje se i od Rogatice i od Prače. Nismo sigurni da li ćemo uspeti da pređemo cestu pre nego što se ove dve kolone spoje. Ipak, uzdamo se u noć.

Išli smo pored nekih kuća. Narod nas je uplašeno gledao. Odjednom se na padini Romanije pojavilo nekoliko plamenova. Ubrzo je plamen zahvatio celo selo. Pognuli smo glave s nekim teškim osećanjem. Jezivo je delovalo na sve nas zapaljeno selo u ovoj hladnoj noći i kuknjava žena iz kuća pored kojih smo prolazili.

Pred selom Bogovići stigoše nas Kraljevčani s komandantom Pavlom Jakšićem. U selu smo zatekli komandu Beogradskog i Pračanskog bataljona. Borili su se protiv neprijatelja koji nadire iz doline Prače.

Prijatno je sedeti u toploj sobici posle oštre studeni ove januarske večeri. Tu su nas drugovi, dok zapaljena lojanica jedva škilji, upoznali sa situacijom. Svi smo se složili da još noćas treba žuriti, da bismo što pre prešli preko ceste. Posle kraćeg odmora nastavismo pokret. U prethodnicu su pošle dve naše čete, a oni će za nama čim se prikupe. Kraljevčani su na čelu kolone. Idemo pored vijugavog potočića, koji stalno preskačemo. Što dublje zalazimo u noć, hladnoća postaje sve jača. Idemo već nekoliko sati, a od ceste ni traga. Hladnoća je gotovo nepodnošljiva. Odelo na nama kao da je od drveta, stvrdnuto, odvojilo se od tela. Nozdrve i trepavice se sledile. Samo noge mehanički rade i nose teret dalje. Svuda oko nas drveće puca od mraza.

Dugo smo išli kroz neku šumu, kad iznenada izbismo na grupu kuća sela Renovice. Idemo obazrivije, jer pretpostavljamo da su Nemci u blizini, ali se ipak nadamo da ih po ovako jakoj zimi nećemo sresti. I zaista, kada smo kod Dervente okrenuli seoskim putem uzbrdo prema Jahorini, rekoše mi drugovi sa čela kolone da su primetili nemačku patrolu, koja nas je gledala dok smo išli, okrenula leđa i otišla. Ovo je bio jedini put da smo se sreli sa neprijateljem a da pri tom nismo jedni na druge pripucali. Bilo je i nemogućno, jer nam je sve oružje bilo zaleđeno.

Već je skoro podne. Kolona se rastegla putem uz jednu vrlo strmu kosu. Ljudi, umorni i iscrpeni, jedva se kreću. Koliko časova maršujemo, ne znamo. Bili smo zašli u jednu udolinu, kada u strani ugledasmo grupu kuća, šćućurenih u snegu. Iz odžaka vijuga dim. Tako privlačno deluju na umorne ljude da smo bez komande stali, podelili se, i svaka grupa počela je polako da se penje svojoj kući.

— Kako se zove ovo selo? — upitah domaćina, visokog sredovečnog čoveka.

— Komrani — odgovori mi on dok nas je radoznalo posmatrao.

Nismo ga više ništa pitali, već se potrpasmo po podu i utonusmo u dubok san. Koliko sam spavao ne znam, kada me domaćin probudi:

— Biva, druže, bi li mi mogli skupiti naše žene u jednu kuću da vojska bude serbez? — upita me on.

— Slobodno skupi žene iz cele Bosne, samo mene pusti da spavam — rekoh mu i ponovo utonuh u san.

Ovaj marš bio je 18. januara 1942. godine.

SA VRHOVNIM ŠTABOM DO FOČE

Napustili smo ove gostoljubive kućice sutradan ujutro. Smrvljeni od napornog marša, jedva se krećemo. Sunce je obasjalo vrhove Jahorine, dok je u dolini Prače gusta magla zastrla sav vidik. Povremeno bi odjeknula po koja eksplozija. Inače je vladala gotovo svečana tišina. Polako smo odmicali. Nismo imali nikakvog razloga da žurimo. Popeli smo se na jednu kosu i odmah iza nje ugledasmo grupu kuća. Kad se približismo, neočekivano se obradovasmo: u njima smo zatekli druga Tita sa Vrhovnim štabom. Nismo ih videli od Rudog. Sa njima je bila jedna četa Kraljevčana.

— Uzmi dve čete i zatvori pravac od Prače na Orahovici! — naredi drug Tito komandantu Kraljevačkog bataljona.

Mi smo ostali na obezbeđenju Vrhovnog štaba. Ovde je i Krcun, koji često dolazi kod nas i obaveštava nas o novostima u svetu.

Jedne večeri pozvaše sve nas i meštane u ponajveću kuću u selu. Soba ukrašena borovim grančicama prima u sebe malo zbunjene »domaćine«, koji jedan drugog pripitkuju: »Ma zašto li nas zovu?«

Dođe i Tito s drugovima. Tad se izdvoji Moša Pijade i jasnim glasom otpoče: »Drugovi, danas se navršava osamnaest godina od Lenjinove smrti . . .«

Svi ga s pažnjom slušamo dok on toplo govori o Lenjinovom radu i zaslugama za radne ljude celog sveta. Posle njegovog izlaganja, program se završio sa nekoliko recitacija o Lenjinu.

Za dva-tri dana, koliko smo proveli u tome kraju, promenili smo nekoliko sela ispod samih vrhova Jahorine.

— Trebaju mi dva dobra druga, po mogućnosti, člana Partije — reče jednog dana drug Tito.

Komanda čete odredi Milovana Đokanovića, člana Partije, i skojevca Tarića. Oni su dobili zadatak i otišli. Tek kasnije stigli su nas u Foči. Pričaju da su dobili nalog da uspostave vezu sa štabom kalinovičkog odreda. Iako nisu poznavali teren, po velikom snegu i strašnom mrazu, oni su se probijali pored četničkih kolona. Sve ih to nije omelo, pronašli su štab odreda i preneli mu Titovo naređenje.

Doznajemo da su oslobođeni Goražde i Foča. S dolaskom naših jedinica stvara se nova slobodna teritorija. Ustaše su u Vrhprači i poklale su sve što nije uspelo pobeći.

Posle nekoliko dana provedenih na Jahorini i mi smo krenuli za Foču. Drug Tito ide s nama, na čelu kolone. Predveče smo se spustili prema dolini Drine. Mraz steže, oseća se blizina reke. Nailazimo na pusta sela. U jednom selu gledali smo ljude i žene kako vuku decu i beže ispred naše kolone. Kada su u nama prepoznali partizane, zastali su, odahnuli, ali su nas još uplašeno gledali.

Ustikolinu je zahvatio četnički bes. Na sve strane razbacane stvari, kuće ispreturane, puste — naroda nigde.

Padao je mrak kad smo ulazili u Foču. Sa stražarem na mostu jedva se nekako sporazumesmo da nas propusti. Most sav krvav od četničkog orgijanja.

— Oni su se ovde takmičili ko će više zaklati, a zaklane su bacali u Drinu — priča nam stražar koji se ovde nalazio.

Preko mosta, ispod koga je hučala brza Drina, ušli smo ćutke u uske uličice Foče.

Nikola LJUBIČIĆ

PRETHODNICA U IGMANSKOM MARŠU

Dan smo proveli sedeći pritajeno u Kremešu iznad Semizovca. Malo ko se kretao van kuća. Stanovnicima je zabranjen odlazak izvan sela, a ograničeno je i kretanje po selu.

Kroz prozore osmatramo Semizovac i Nemce kako se kreću kroz ulicu i po stanici. Kroz stanicu svakog časa prolaze vozovi puni Nemaca i ratnog materijala. U neprekidnom osmatranju protekao nam je ceo dan.

Došla je noć. Noću smo ušli u selo, noću ćemo i izaći iz njega. Počela je priprema, postrojavanje, sve u najvećoj tišini. Šapatom se komanduje. Marševali smo bez predaha i odmora. Prolazimo pored Jošanice, još ne osećamo hladnoću. Stigosmo i do Rajlovca. Ukazale su se prve svetlosti. Prolazimo u najvećoj tišini; škripi sneg pod nogama, inače se ništa drugo nije čulo.

Kod Rajlovca naša četa izlazi na čelo bataljona i brigade. Četvorica smo određeni u patrolu — prethodnicu. Komandant bataljona, Pero Četković, naredi nam da isprobamo da li okidaju obarači. Isprobasmo zatvarače i obarače. Bili su zaleđeni i nisu mogli da dejstvuju. S teškom mukom izvadismo zatvarače, komandant naredi da ih stavimo pod pazuho, da se zagreju, kako bi postali upotrebljivi za borbu.

Prelazimo prugu pored Rajlovca. Čuje se lokomotiva. Kreće sa stanice. Voz pun naoružanih Nemaca preseca našu kolonu. Čitav bataljon zalegao u snegu, onako kako je marševao. Svetlost se kroz prozore vagona probija i osvetljava našu kolonu na snegu. Ovo je prvi put da nemačka vojska prođe pored nas ne opalivši metka. Činilo nam se da su Nemci primetili kolonu, ali nisu ni pokušali da voz zaustave. No i mi bismo sve drugačije rešili da nam nije predstojao prenos ranjenika i prelazak preko mosta. Kad voz prođe, užurbano nastavismo put prema mostu i naiđosmo na novu prepreku — sleđen kanal u Sarajevskom polju, koji se noću činio mnogo širim nego što jeste. Tapkamo nogama po ledu, mislimo da je od ovakve hladnoće valjda dovoljno očvrsnuo da izdrži pod našom težinom. Počesmo da koračamo, ali se led ugiba, puca, a obuća puni vodom. Noge se još više smrzavaju.

Znali smo da su most i prelazak preko Bosne najosetljivije mesto na ovom putu brigade. Nemamo podataka da li na drugoj strani mosta ima neprijatelja i kolike su njegove snage. Krećući se uz nasip izbismo na most. Valjalo ga je brzo preći. Dogovor je bio kratak: dvojica jednom, a dvojica drugom stranom mosta. Stavismo zatvarače u puške i, sagnuti, zakoračismo preko mosta očekujući da neprijatelj otvori vatru. Znamo da most za brigadu znači mnogo. Glavno je, zato, da ga bar jedan ili dvojica pređu živi, pa da ga koliko-toliko učine slobodnim za prelazak ostalih jedinica. Brzo pređosmo most, a neprijatelj nije opalio ni metka. Njegova patrola je pobegla iz obližnje zgrade. Zaposeli smo položaj iznad mosta, a jednog druga uputili da obavesti četu da i ona što pre pređe most. U obližnjim zgradama u Reljevu, gde se nalazila neprijateljeva posada, čuo se zveket oružja. Očekivali smo da će neprijatelj pokušati da ponovo zauzme most. Međutim on je odstupio ne pokušavajući da nas napada. Računali smo da će nam biti bolje ako nas neprijatelj napadne na igmanskoj strani, da ćemo tamo lakše voditi borbu i uspešnije se braniti.

Idući kroz ravnicu u pravcu Igmana osećamo sve veću hladnoću. Patrola nastavlja da izvršava svoj zadatak. Sačekuje kolonu i obaveštava je o novostima, o svemu što je primetila.

Što se više približavamo Igmanu, zamor i hladnoća bivaju sve veći. Ispod Igmana, iz nekih kuća pored ceste, ustaške straže opališe nekoliko metaka. Mi brzo izvukosmo zatvarače ispod pazuha i stavismo ih u puške. Tada se sve utišalo. Ne skrećući ni levo ni desno nastavismo put ka stanici Blažuju, da ispitamo ima li neprijatelja. Nije ga bilo. Sačekali smo kolonu i produžili prema podnožju Igmana. Iznureni i iznemogli, marševali smo od Reljeva do Igmana bez predaha, tako da su svi želeli, bez obzira na opasnost, da se ostane tu, u kućama ispod planine. Nailazi komandant brigade, drug Koča. Neko je predložio da bi bilo dobro da ostanemo u kućama u podnožju Igmana. Koča zastade, zamisli se i reče:

— Pokret bez zadržavanja.

Drugovi počeše da se otimaju oko delova bacača i mitraljeza skinutih s premorenih konja; smatrali su da će ih nošenje zagrejati. A gvožđe po takvoj suvomrzlici peče kao da kožu odvaja. Uvijali smo ruke u čarape da koliko-toliko ublažimo muke.

Patrola prva kreće uz brdo. Gazi sneg i stvara prtinu da bi se kolona mogla lakše kretati. Na svakih deset minuta se menjamo. Posao sporo odmiče. Kolona nas brzo sustiže.

Poslednje ostatke snage, one što se čine da prelaze ljudske moći, cedimo iz sebe uz Igman-planinu. Vodiča stalno zapitku-

jemo koliko je još daleko partizanska kućica. Strašno je. Prvi put u svom životu čuli smo i videli kako bukve pucaju od mraza. I što se više penjemo, mraz sve jače steže, a ova pojava je sve češća. Koračamo a ne osećamo da su stopala naša. Ruke i uši smo nekako zagrevali, ali noge... One odrvenile i postale potpuno tuđe.

Patrola je prva stigla u partizansku kućicu. Kada smo onako iznemogli ušli u kuću, stropoštasmo se na klupu. Nesposobni smo da ma šta od obuće i odeće skinemo sa sebe. Drugovi koje smo tu zatekli pokušavaju da nam skinu zaleđenu obuću. Od nahvatanog leda to ne mogu učiniti, pa počeše da seku i led i cipele da bi nas što pre oslobodili okova. Isečene cipele i čarape više nisu bile ni za šta. Noge se ukočile kao panjevi. Počela je masaža snegom, koja je trajala oko pola sata, sve dok nismo osetili da su noge ponovo oživele. Drugovi su nam dali vunene čarape i posle kratkog predaha nastavismo put. Kolona je pristizala partizanskoj kućici. Iz kolone se interesuju da li će se skoro stići do nje; bila je pomrčina i ništa se pred okom nije videlo. Mnogi od drugova su zahtevali da samo na trenutak uđu u kućicu i osete topao vazduh u njoj. A tamo je moglo stati samo dvadeset drugova, i to ako stoje jedan do drugoga. Pred kućicom je nastala mala gužva. Svi su hteli unutra. A brigada se nije smela zadržavati na ovakvoj hladnoći — njenim borcima je pretila ozbiljna opasnost od smrzavanja. I odjednom je Koča oštro i odlučno naredio da se niko ne sme zadržavati ni svraćati u ovu kućicu.

Hrabrili smo se da treba izdržati samo još malo, a onda ćemo već biti kod prvih sela. Od velike premorenosti, hladnoće, nespavanja i drugih nedaća, svaki dalji korak užasno je zamarao, svaki breg, makar i u neposrednoj blizini bio, činio se očajno dalek. U ranim jutarnjim časovima bilo nam je sve daleko. Svi smo se borili sa umorom, nesanicom i hladnoćom. Misli i želje bile su nam istovetne: topla soba i ogromna vatra, jer je to u takvim uslovima bilo nedokučljivo. Krajnji napori do prvih kuća ostali su najteži. Najzad se pred nama ukaza Presjenica, a to je značilo ogrejati se, nahraniti i odmoriti.

Đoko VUKIĆEVIĆ

IGMANSKA NOĆ

Pred postrojenim bataljonom 27. januara Pero Četković je rekao da nam predstoji dug i naporan marš. Prolazićemo preko neprijateljeve teritorije, ići ćemo i kroz naselja, možemo naići i na zasjede, prelazićemo prugu na nekoliko mjesta. A tajnost treba da održimo do kraja. Pri prelasku pruge moramo ići brzo. Ako naiđe voz — svako da stane gdje se zadesio. Na zastancima se ne smije sjedati u snijeg, a pri prelaženju potoka valja paziti da se ne skvase noge...

Noć je bila vedra. Mjesec se odmah pojavio. Suvomrazica počela da steže pri prvom sumraku. Pod cipelama snijeg škripi, a makar i malo ovlaženi dijelovi odjeće počeli su da se koče. Već poslije prvog kilometra čelo kolone je moralo da prti snijeg da bi se spustilo preko zavijanih ograda, prema pruzi koja vodi ka Visokom. Tek što je 1. četa prešla prugu, naišao je voz od Sarajeva. Na komandu: »Lezi, voz«, gdje se ko zadesio stao je, čučnuo ili legao. U tom trenutku sam se našao na ivici škrape sa gornje strane i posmatrao kako se, uz topot i pisak sirene, primiče silueta lokomotive. Mihailo Nedović, Vojo Maslovarić i još nekoliko drugova su u samom kanalu pored pruge. Lokomotiva sa nekoliko vagona prošišta sekući kolonu, koja je ličila na nepomičnu ogradu, izvijenu u cik-cak niz stranu brda. Kad prođe voz, brzo smo pretrčavali prugu i nastavili marš Sarajevskim poljem. Neki mali potočić, zavijen snegom, jedva se vidio. Preskačući ga, poneko bi upao u njega.

Jednolični izgled polja pokrivenog snijegom prekidalo bi po koje drvo, ograda ili grupa kuća. Najvećim dijelom puta morala se probijati prtina, jer staru je već bio zatrpao novi snijeg. Izgledalo je sve ravno. Izgledalo nam je da je Igman blizu.

Ma koliko idemo, činilo nam se da mnogo ne odmičemo. Kolona bi povremeno stala, dok prethodnica ne ispita situaciju. Psi su lavežom otkrivali naš nailazak. Iz poneke kuće bi izišao seljak da ućutka pseto i uvuče ga u kuću.

Lijevo od nas, uz dolinu, sjale su sijalice u Sarajevu. Vide se i signali na rajlovačkom aerodromu. Čuo se i zvuk avionskog motora.

Poslije ponoći prozirna magla je počela da hvata polje. Snijeg škripi pod nogama. Na petama i pod prstima, oko eksera na cipelama, nabijao se led u kupe. Češće smo udarali nogom o smrznuto tlo, da bismo ga skinuli.

Hladnoća je bivala sve veća. U odijelu, ma koliko da je dobro, postaje hladno, cipele i opanci su se ukočili. Rukavice su slaba zaštita. Stalno trljamo ruku o ruku, da bismo se zagrijali; na zastancima podskakujemo ne bismo li promrzle noge malo osnažili.

Stigli smo do prvih kuća u selu Osjeku, pored pruge Sarajevo — Mostar. Ispod Igmana kolona je zastala pred kućama. Samo je prethodnica sa Crnovršanima nastavila dalje.

U neposrednoj blizini je ustaška posada. Pribijamo se uz zidove niskih prizemljuša, gotovo do prozora zavijanih snijegom. U kućama smo osjetili komešanje. Na sastavu prozora probijao je tračak toplog, ustajalog vazduha. Podsjeća nas na blagodet ljudskih skrovišta u ovoj nesnosno hladnoj noći.

Pokucali smo na vrata i prozore jedne kuće. U kući kao da je sve mrtvo, a maločas smo baš u njoj čuli komešanje. Rajko Korać zakuca jače:

— Otvori, domaćine! Ne boj se!

Malo potraja dok do nas ne doprije škripa vrata. Ču se uplašeni muški glas:

— Ko je?

— Otvori, naši — reče neko iz grupe.

Domaćin pripita:

— Koji naši?

Odgovarali smo šapatom:

— Otvori, vidjećeš!

Na to se domaćin naljutio:

— Ne otvaram, pa ko ste, da ste!

Osjećajući po glasu kako se uplašio, Rajko uhvati ključanicu, jače drmnu vrata i povisi ton:

— Otvaraj, ništa se ne boj!

Čovjek se nije više dvoumio, škljocnu ključ i vrata se bojažljivo otvoriše.

Neuredne kose, neobrijan, držeći u ruci fitiljaču, domaćin je buljio u nas. Imao je svojih šezdeset godina. Na vratima nasta tiskanje. Svi su htjeli da što prije uđu u kuću iz koje nas zapljusnu ustajali vazduh. U sobi, u kojoj spava porodica, gorjela je vatra u zemljanoj peći. Mrak povremeno razbija fitiljača koju starac drži u ruci. On zbunjeno gleda u naše petokrake. Prosto ne vjeruje svojim očima da su tu, na domaku Sarajeva, stigli partizani, kad svaki dan ustaška »promičba« oglašava njihovo uništenje na Romaniji.

Kad se malo pribrao, domaćin nas upita:

— Kuda, sa srećom?

Umjesto odgovora, pitamo ga da li ima vojske u Sarajevu.

— Kažu, bolan, da ih nema mnogo. Može li dat bog da naši uniđu u Sarajevo?

Komandir čete, Sekule Vukićević, pita gdje su najbliže ustaše.

— Ne bih ti znao reći da li ih ima tu, na kraju sela, u stanici. Sinoć su zamrkli. Nema ih ni dvadeset.

Komandiru nešto nejasno, pa opet pripitkuje koliko je to daleko odavde.

— Ma to je tu, bolan, iza prvih kuća! Ako vaših ima naprijed, sigurno su stigli do tamo!

Mirko Novović škljoca puškomitraljezom, da ga razmrzne. On nekoliko puta zapinje i okida, dok najzad povratna opruga ne pokaza svoju snagu.

Komandant bataljona, Pero Četković, naredi da se odmah izađe iz kuće i da kolona krene. Prva četa je postavila zasjedu prema ustaškoj stanici. Čini nam se da mraz sada još jače steže malo raskravljene ruke i lice i probija do tijela kao da su nam odijela prozirna. Raskvašene rukavice počinju da se koče. Prsti na rukama se polako grče, ne mogu se saviti. Džepovi šinjela izgledali su kao vrećice od leda. Stopala u cipelama postala nepokretna i neosetljiva. Prsti nekako postepeno trnu, a onda kao da više nijesu sastavni dio tijela, nego nešto sasvim tuđe. Kad hoćemo da savijemo prste, oni ostaju neposlušni, poluzgrčeni. Nešto iz stomaka tjera na povraćanje. Koljena su počela da popuštaju, cijelim tijelom se krećemo više po inerciji, posljednji djelić snage trošimo da održimo ravnotežu.

Dvije crne naporedne linije pruge stvorile se pred nama. Iznad njih uzdiže se strmi Igman, prošaran u podnožju neposječenim usamljenim drvećem i žbunjem.

Seljački put se pružao uz Igman okomito. Trebalo je pronaći negdje još malo neutrošene snage da se ide uzbrdo. Pluća su tražila više vazduha. Noge su na smrznutom snijegu vukle tijelo natrag. Kretali smo se naprijed i padali pored prtine. Sve je u nama tražilo samo malo odmora. No ako neko pokuša da sjedne, prilaze mu drugovi, dižu ga. Bilo je i grdnje. Pero Četković nas bodri, kaže da nas na brdu čeka odmor, i stalno ponavlja da niko ne smije sjesti. Ispred mene je Mirko Novović. Ide polako noseći puškomitraljez. Nijesam mogao dalje, sjeo sam pa šta bude! Jusuf Dorić me zove da ustanem. Čuo to Mirko, pa se i on vratio. Uhvatio me pod ruku. Pribrao sam snage da se dignem i krenem dalje. Mirko i Jusuf su mi po-

mogli da savladam dva veća uspona. Korili su me da sam slabić. Divio sam se njihovoj snazi. Volja i snaga u meni su u oprečnosti. Milonja Stijović i Dušan Vujošević nosili su bredu na leđima. Kako li oni mogu izdržati? Stanka Milutinović pridržava jednog druga iz čete i pomaže mu da ide.

Sa čela su stalno stizala naređenja da se ide brže. Komandant bataljona je išao uz kolonu, hrabrio pojedine drugove da još malo izdrže.

Samo da je već jednom da se vidi vrh planine, da se stigne na ravninu! Činilo nam se da tamo mora biti selo.

Na vrhu se pojavio proplanak. Povijena jela na njegovoj sredini je ličila na kolibu pod snijegom. Mašta je vidjela i tračak dima kako izbija iz nje. Tek kako bi koja grupa isprekidane kolone naišla pored jele, shvatila bi da to nije koliba. Pred nama se pruža put, dug i nepregledan. S pogledom u njega smrzava se i nada u skori odmor.

Uska prtina koju pravi kolona vijuga između zasjeka uvijenog snijegom i pokrivenog žbunjem. Visoke jele, čije su se grane, pritisnute teretom snijega, gotovo okomito opustile niz stablo, izgledaju kao da su iz carstva vječitog leda. Čuje se prasak za praskom. To jele pucaju od mraza.

Pred očima mi lebdi selo, topla soba. Kapci se, uprkos mom opiranju, sami sklapaju. San pritiska svom snagom. Koraci su nesigurni. Tijelo se zanosi čas lijevo, čas desno. Milija Đukić je išao pored mene. Njegovo ionako mršavo lice dobilo je crte duboke starosti. On je išao sigurnije. Hoće da mi malo ponese ranac. Teško mi je od ranca se odvojiti — tamo gdje on pritiska jedino je mjesto gdje osjećam još malo toplote. Čula su postepeno počela da se gube. S izlaskom iz omara pred nama se pojavi čistina, na njenom drugom kraju planinska kuća, oko koje je vrvjela vojska.

Kada sam je ugledao, učinila mi se velika kao kasarna. Nekoliko grmova oko nje ličilo je na kolibe uz palatu.

Kuća, najveća želja u tom trenutku! Pero je stajao pred vratima i naređivao da se marš produži. Kolona je nastavila da mili uz malu uzbrdicu prema šumi, pozadi kuće. Nestade i posljednja nada da ću vidjeti kuću. Milija i Mirko su me pridržavali i bodrili da još malo izdržim. Kada smo stigli do stepeništa kuće, Pero me je pogledao i povišenim glasom rekao:

— Uvedite ga, drugovi, unutra i trljajte snijegom.

Pomogli su mi da se popnem uz stepenice. Preda mnom se pojavila topla soba. Na daskama je ležalo nekoliko drugova. Pero je ušao, pogledao mi šake, poluzgrčene i ukočene, svjetloplave boje. Poslije — stopala. On se okrenu nekolicini drugova iz Kalinovičkog odreda i reče:

— Trljajte ga snijegom, zaboga, drugovi!

Dva snažna mladića, sa šubarama na glavi, zahvatiše šakama snijeg i trljaju mi ruke. Ništa nisam osjećao. Druga dvojica su pokušavala da skinu cipele. Nijesu mogli — čarapa je bila toliko zalijepljena za nogu i cipelu da su morali rezati zajedno i nju i cipelu i sipati vodu da se raskravi, da bi je odvojili od kože. Jedna za drugom ređale su se karlice pune snijega. Osjećanje vremena sam izgubio. Ne znam koliko dugo su mi njih četvorica trljali noge i ruke. Odjednom sam osjetio da me pri dodiru snijega ruke peku i bole, kao da su sve u opekotinama. Počeo sam da vičem, a Pero je i dalje naređivao:

— Trljaj, samo trljaj! Neka, neka viče!

Bolovi su postajali sve nesnosniji. Ležao sam opružen na daskama, a tri snažna čovjeka su i dalje trljala noge i ruke. Bolovi su dostizali vrhunac. Pribrao sam snagu i očajnički pokušao da ih odbacim od sebe. Tog časa su prestali bolovi. To je bilo posljednje čega se sjećam.

Spavao sam više od četiri sata. Šta se sve zbivalo oko mene ne znam. Kada sam se probudio, vidio sam oko sebe drugove. Ležali su. Noge im jezivo izgledaju, osute su velikim plikovima. Pogledao sam u svoje ruke i noge — bile su kao i u ostalih. Na plikovima su se jasno ocrtavale uvećane bore kože. Na tabanima su plikovi crveno-crne boje, na gornjoj strani stopala više žuti. Zagledao sam u svoje šake, nabrekle, sve u jednom pliku. Prinijeli su mi čaj. Prstima nijesam mogao prihvatiti ništa. Kada se čaj malo ohladio, jedan od drugova koji je ležao pored mene prinio mi ga je da ga popijem. Zatim je zapalio cigaretu pa mi je i nju prinio ustima. Prijatna aroma duvana ponovo me bacila u san. Nastavio sam da spavam.

Svi koji su mogli da idu dalje krenuli su ka Kijevu. U planinskoj kući je ostalo nas tridesetorica. Prebaciće nas sanjkama i na konjima. Hranu nijesam mogao uzimati, morali su me hraniti. Osjećao sam samo to da živim i — ništa više. Ne mogu sebi pomoći; puška pored mene — komad hladnog gvožđa bez vrijednosti. Postao sam teret drugovima.

Razmišljao sam o svojoj daljoj sudbini. Najjezivija misao mi je bila — ostaću bez šaka i stopala, trup bez vrijednosti. U tom razmišljanju samoubistvo je izgledalo jedini spas. Negdje duboko krila se nada da sve to, možda, i neće biti tako strašno. Odsutan od svega što se dešava oko mene, živio sam sa svojim mislima. Izgleda da je to slučaj i sa drugima. Malo se razgovaralo.

Predveče je doneseno breme suvih ovčjih koža; u njih su nam umotali noge i ruke. Izgledali smo smiješno. Gledajući jedan drugoga počeli smo da zbijamo šalu na račun našeg izgleda.

Kako nijesam mogao da idem, iznijeli su me iz sobe. Pred kućom je stajala grupa seljaka s malim sanjkama, kojima su se služili za vrijeme velikih snjegova, kada se volovi ne mogu upotrebiti da sami dovuku ogrev. Dvije daske pričvršćene na sanjkama sa nešto slame bile su najbliže vratima. Stavili su mi ranac pod glavu, postavili me na sanjke, uvezali konopcima oko dasaka i za stupčanike. Seljak četrdesetih godina, srednje visine, plav, sa crnom šubarom i crvenim šalom oko glave, povuče za procjep sanjke na kojima su vezane dvije omče od konopca, da se utegne preko ramena. Uze moju pušku, povuče sanjke, i ja na njima počeh da klizim kao utegnut džak. Neravna prtina je stalno truskala saonice, zanosila ih na jednu ili drugu stranu. Vožnja uzbrdo i stranom protekla je dobro. Kada krenusmo nizbrdo, sanjke su počele da klize mimo seljakove volje i da udaraju u snježne ivice prtine. Tijelo mi je klizilo naprijed. Laktovima sam se zadržavao, a glavom pritiskao ranac da ne ispadne.

Hvatala me nesvjestica. Na jednom mjestu, gdje je put bio izrovan, sanjke su se prevrnule. Licem sam se našao u snijegu, a sanjke su bile na meni. Pokušao sam da se pomognem rukom i povrijedim se. Snijeg je zalazio ispod grla i vrata i ledio me. Moj vozač priđe i uz sočnu psovku zgrabi više mene nego sanjke i vrati me zajedno s njima na prtinu. Izgrdih i ja njega što ne pazi kako vuče.

Produžio je da vuče i da se bori sa nizbrdicom, dugom više od dva kilometra. U mrak smo stigli u selo iznad Kijeva. Po kućama je bila razmještena brigada.

Unijeli su me u kuću, među ostale promrzle drugove. Seljak se na rastanku izvinjavao za sve što se desilo.

Ujutro čujem kako žena u kući sprema nešto za jelo i sama sa sobom priča.

— Eh, grdne rane, mjesto da djeca slave Svetog Savu, ono puna kuća promrzlih. Kad bog tako hoće...

Istog dana smo kolima i sanjkama bili prebačeni do Trnova, cestom koja od Sarajeva vodi ka Kalinoviku. Smjestili su nas u zgradu osnovne škole. Veliku učionicu, zastrtu slamom i dobro zagrijanu, ispunili su »igmanci«. I ostale učionice su bile takve.

Topal vazduh, toplo mlijeko koje su nam davali i kože u koje smo bili umotani izazivali su nesnosno znojenje. Vaške su se razmilele po nama. Oni kojima su ruke bile zdrave nekako su se i branili. Mi ostali bismo se prislanjali uz zid da se bar malo leđima očešemo, ali su vaši napadale svaki dio tjela. Čak ni obrazi nijesu bili pošteđeni. Bilo ih je svuda oko nas, gmizale su po slami, svaki šav na odijelu bio ih je pun. Nesnosna svrab i ujedi dovodili su nas do bjesnila. U tom tre-

nutku mi se činilo da je najsrećniji onaj koji može da se počeše. Zamolio sam jednog druga da me protrlja po prsima i leđima. Bez riječi je to učinio, nemilice skidajući vaši sa znojavog tijela. Četka za ribanje me ne bi spasla od svrabeži koja mi je nadraživala kožu.

U školi smo ostali dvije noći i jedan dan. Onda je kolona konja na kojima smo jahali krenula preko Jahorine ka Foči. Putovali smo tri dana. Noćivali smo u selima, na unaprijed planiranim prenoćištima.

Sjedjeti opruženih nogu na samaru a ne moći se rukama držati za njega, značilo je više od najteže kazne. Mučili smo se i mi i seljaci, a, izgleda, i konji noseći ovaj neobični teret.

Deset kilometara pred Fočom ukrcali smo se, 2. februara, u vagone kojima smo se odvezli do bolnice.

Smješteni smo u kasarnama, do samog visećeg mosta na Drini. Unosili su nas na nosilima u jednu sobu, tamo nas šišali, okupali i dali nam rublje. Bilo je sašiveno od različitog materijala, koji su bule nekada birale za šalvare.

Bio je to pravi raj poslije nedjelju dana muka.

Ljekari Dejan, Boro i Đuro su imali pune ruke posla. Promrzli su stizali svaki dan.

U sali za previjanje jednog dana bilo nas je desetoro. Stopala i prsti različnih boja — od crne do žućkaste. Ljekari su zajedno utvrđivali stepen svake promrzline. Nekolicini su potpuno istrulile kosti i meso; bio je dovoljan samo udar medicinskim instrumentom pa da otpadne po pola stopala. Prsti su padali u lavor ispod stola. Na nogama bi ostala polovina stopala, iz koje su virile istruljele kosti i mjesto kroz koje je navirala krv.

Plikove koji su obavijali obe moje šake i stopala, ispunjene žućkastom tečnošću, rasjekao je dr Đuro Mešterović. Poslije skidanja kože, ispod vode se ukazalo normalno meso. I Dejan i Boro su rekli da je sve najbolje što može biti. Sa nogama je bilo nešto teže — otpali su mi nokti sa prstiju. Rekao sam ljekarima da su me u planinskoj kući, po naređenju komandanta bataljona, trljali snijegom do nesvijesti. Da li je to pomoglo — ne znam. Neki su pričali kako su prigrijavali noge uz peć i, prema svemu sudeći, kod njih su posljedice bile teže.

Pojedinim drugovima morali su piliti i lomiti kosti koje su štrčale iz nepromrzlog mesa. I oni su to gledali kao da je u pitanju neko drugi, a ne oni sami. Nije se čuo ni najmanji jauk. Đuro Mešterović i Dejan pokušali su da ih odvrate da ne gledaju u noge i prste. Onda bi se čule riječi: »Ništa ne smeta, druže doktore, nisam ja kukavica«. Ove riječi su zvučale kao

ohrabrenje i borcima i ljekarima. Drugovi su se držali tako kao da se po tom držanju određivala odanost borbi.

U bolesničkim sobama su danonoćno dežurale drugarice iz jedinica i jedna grupa mještanki. Naročito veliki napor su izdržale dvije drugarice — Branka Vučinić i Julija Vukašinović. U popodnevnim časovima mještanke bi našle po koji kutak da se sklone i odmore. A njih dvije su na svaki jek ili zov drugova bile tu. Branka je omalena crnka, s kratkom kosom, gotovo muške frizure. Nosi lijepo sašivenu titovku. Hitra je i puna dječačke nestašnosti i vedrine. Muke i bolovi su nas mučili, no ipak smo uspijevali da zaspimo, a njih dvije kao da nemaju sna, stalno su krstarile od kreveta do kreveta.

Svakog dana se na vratima bolesničkih soba, sa šubarom od zečje kože, pojavljivao Vojo Niketić. Njegova pojava izazivala bi bučno klicanje: »Živio Vojo!« Isturenih prsiju šetao se po sobi, okrenuo bi se da pogleda prate li ga džakovi oraha, suvih šljiva, hljeba ili suvih krušaka. Na opšte traženje, zapjevao je svoju šaljivu pjesmu:

»Niko nema što Srbin imade:
Srbin ima Miloš Obilića,
Srbin ima Marka Kraljevića,
Srbin ima Voju Niketića!«

Završetak pjesme je uvijek bio nagrađivan poklicima: »Živio Vojo!«

Uveče smo održavali časove političke nastave. Petru Raoviću smo se obraćali za tumačenja spornih pitanja. Katkad se ta naša politička nastava produžavala do kasno u noć.

Jednog jutra iz susjedne sobe su nam javili da je u bolnicu došao drug Tito. Još smo ležali kada se on pojavio. Pratilo ga je nekoliko drugova iz bolnice. Svi smo se podigli što smo više mogli, kako bismo ga dočekali. Obratio se svima pitanjem: »Kako ste, drugovi«, a onda je išao od kreveta do kreveta i interesovao se kakvo je stanje svakog pojedinca. Odgovarali su mu ljekari Đuro i Boro.

Tito je poslije stao na sredinu sobe i obratio nam se svima:

— Sad vidim kako vam je, ima li nešto što vas interesuje.

Pitanja su bila razna: od onih za svoje bataljone do onih opštih, iz međunarodne situacije. Tito je strpljivo odgovarao. Danilo Simonović ga je pitao o situaciji u Vasojevićima. Tito mu je odgovorio da su tamo trenutno neprijatelji iskoristili naše slabosti, ali da je to prolazna kriza jer »tamo je naš narod« na koji mi možemo računati, a ne neprijatelj. To je i mene interesovalo jer je to moj uži zavičaj, pa sam s pažnjom slušao svaku njegovu riječ.

Tito se čitav sat zadržao u bolnici. Pošto je otišao u sobi se živo komentarisala njegova posjeta. Za mene je, kao i za ostale, bio to veliki događaj.

Prošao je ceo februar i iz Sjevernih kasarni bolnice »igmanci« su, jedan po jedan, odlazili u jedinice. Ostajali su samo teže promrzli. Početkom marta moj bataljon je stigao u Foču.

Oporavio sam se, već sam sigurno hodao. Čekao sam kod mosta na vrhu grada. Tada je kolona naišla. Odsustvo od mjesec i po dana bilo je dugo. Sa žudnjom sam čekao da se ponovo sastanem s drugovima. Kada su me ugledali Dragutin Lutovac, Zako Veljić, Baćo Šćepanović i Mihailo Nedović, povikali su iz glasa:

— Gdje si, bre, jesi li živ?

Bio je to rijetko radostan trenutak za mene i za drugove u četi.

Gojko ĐUKIĆ

PRVI DANI SANITETA

Sreda, 21. januar 1942. Noć je prošla bez događaja. Današnje prepodne takođe. Drugarice Ljubica[1] i Julija[2] upućene su za bolničarke u naš 2. crnogorski bataljon. Pre nego što je otišla u bataljon, Ljubica je za uspomenu od druga Fiće dobila kratku talijansku pušku.

Oko podne se začula mitraljeska vatra iz pravca Bijelih Voda. Ishod borbe se još ne zna.

Jutros su privedene neke ustaše. Zaplenjen je i jedan teški mitraljez.

Pucnjava, uglavnom iz automatskih oruđa, čula se sve bliže i bliže. Onda je usledilo ono čemu se nismo nadali. Iz jaruge, koja se prostire između Dobrodola i brda preko puta nas, počeše da izlaze grupice naoružanih ljudi, neki i na smučkama. Golim okom nismo mogli da utvrdimo ko su, a dvogleda nismo imali. Kasnije se ispostavilo da su u pitanju Nemci. Kretali su se u pravcu sela Pediša. U isto vreme naši borci iz 2. bataljona su se približavali selu Šahbegovićima. Brigadnoj bolnici sa sanitetom, koja su nalazila u ovom selu, naređeno je da odmah krene za Hasu i dalje.

Tek što smo bili izašli iz Šahbegovića i počeli da ulazimo u jednu ogromnu jelovu šumu, zasu nas neprijateljev minobacač. Bio je, srećom, sasvim neprecizan, te žrtava nije bilo. Bombe su padale na nekoliko desetina metara daleko od nas i zarivale se u dubok sneg.

Povlačenje iz Šahbegovića je izvršeno u savršenom redu. Komora je otišla napred, a pozadi sa štabom bili su Mediko,[3] Dejan,[4] Zinaja[5] i drugovi Zonja i Mačak. Ostali članovi sanitetskog odeljenja otišli su napred. Koča Popović, koji je nedavno bio stigao u 1. proletersku i preuzeo dužnost komandanta, i Fića, politički komesar, pohvalili su držanje saniteta za vreme ovih akcija.

[1] Ljubica Živković.
[2] Julija Vukašinović.
[3] Dr Gojko Nikoliš.
[4] Dr Dejan Popović.
[5] Dušan Đurić.

Na putu za selo Hasu dobili smo još jednog teškog ranjenika. Ukazali smo pomoć dvojici ranjenika i trojici promrzlih drugova. Promrzline su bile nešto lakšeg stepena, dok smo pri pregledu dvojice ranjenih utvrdili da je jednom prebijena os ilium i metak ostao unutra, a drugi je teško ranjen u abdomen (Vučeta Ljumović, borac 2. čete 2. bataljona), najverovatnije metkom dum-dum, koji je napravio veliku izlaznu ranu. Vučetino stanje je vrlo teško i nema nikakvih izgleda da se izvuče. Ranjenici u sastavu bolnice i novopristigli, uglavnom lakši, upućeni su dalje.

Interesovala nas je ocena današnjeg sukoba s neprijateljem. Obavešteni smo da je Vasilije Jovanović[6] uspeo ne samo da zadrži mnogo brojnijeg neprijatelja već i da — gotovo bez ikakvih gubitaka — izvuče dve čete iz teške situacije. Po našem proračunu, u ovim borbama neprijatelj je imao prilično poginulih i ranjenih, kao i izvestan broj promrzlih.

Video sam se s Radovanom[7] i Slavkom.[8] Oni mi pričaju da su nailazili na potpuno promrzle Nemce i da su morali s njima da se tuku iz pištolja, jer su puške bile zaleđene i jednima i drugima. Slična je situacija bila s drugovima iz 1. čete, koji su bili opkoljeni od neprijatelja i branili se jedino pištoljima. Od ranjenika se loše oseća jedino drug Vučeta, ostali su sasvim dobro.

Četvrtak, 22. januar 1942. Najzad smo dobili slame. Uvili smo noge ranjenicima da bismo ih sačuvali od smrzavanja. To uvijanje je vršeno nekim delovima pocepanih čaršava.

Stigli smo u selo Imamoviće oko 11 časova. Drug Gojko je zadržao Đurića i Mačka, a ja sam s ostalim delom saniteta otišao napred.

Oko podne je došao komandir slovenačke jedinice, drug Pibernik, ranjen u ruku. Doneo je prva obaveštenja o tome kako je nastradao naš Šumadijski bataljon. Bili su iznenađeni. Žrtava je bilo mnogo. Poginuo je Čiča Romanijski (Slaviša Vajner) i Čiča Šumadijski (Milan Ilić), komandant Šumadijskog bataljona. Izgubili smo, kako on kaže, oko šezdeset drugova, zatim dio štapske komore i jedan top.

Popodne je proteklo bez događaja. Gojko je previo Fiću i još jednog druga. Uveče mi je Mačak doneo izveštaj od Gojka.

Inače, dan je kao i prethodni — vedar i hladan.

Petak, 23. januar 1942. U 7 časova i 30 minuta štab brigade, Gojko i ostali drugovi iz saniteta, sa komorom Romanij-

---

[6] Zamenik komandanta 2. bataljona.
[7] Radovan Vukanović.
[8] Slavko Božović.

skog odreda, krenuli su za Rakovu Nogu, tamo gde smo se mi već nalazili. Štab i komora su produžili put, a Gojko i ostali su ostali s nama.

Preko dana Gojko i ja smo davali direktive za evakuaciju ranjenika. Poslat je raspis četama i bataljonima sa konkretnim uputstvima kako se zaštititi od smrzavanja. Naređene su sve potrebne preventivne mere.

Danas je u Podlipnik stigao Šumadijski bataljon. Kupljeno je šest konja za prenos ranjenika. I dalje lepo, vedro vreme, ali hladnoća sve veća.

Subota, 24. januar 1942. Jutros oko 4 časa preminuo je drug Vučeta.

Za 19 časova naređen je pokret. Rečeno je da će put biti dug. U selu postoji bolnica koju vode drug Mika,[9] student medicine, drugarica Mica,[10] medicinska sestra i doktorka Litman.[11]

Nedelja, 25. januar 1942. Prošle večeri, pre pokreta, drug Gojko je istakao potrebu kolektivnog duha, krajnjeg požrtvovanja i discipline.

Za vodiča smo uzeli domaćina — muslimana. Međutim, pri polasku, on je pobegao. Poslate su patrole da ga pronađu. Ali kod kuće više nije bilo ni njega ni njegove braće. Zbog bekstva vodiča zamerili smo drugu Mačku, kome je bilo stavljeno u dužnost da motri na njega, jer je jedino on dobro poznavao put preko planine na pravcu našeg pokreta. Zbog toga smo krenuli sa zakašnjenjem od skoro dva sata. S nama je krenuo 2. bataljon, kao i bolesnici i ranjenici bolnice u Rakovoj Nozi.

Žestoka studen. Vrlo naporna staza — penjanje — stalno strmo uzbrdo. U početku smo išli nekako, ali kasnije je vetar počeo sve jače da duva, prtina se sve slabije videla, a sneg je neprekidno padao. Prava vejavica — ne vidiš druga ispred sebe na dva do tri metra. Smetovi, mestimično vrlo visoki. Konji pod teretom padaju u duboki sneg. Trebalo je dizati ih i ponovo tovariti. Kasnije smo morali sami da krčimo prtinu kroz sneg dubok oko jedan metar, naročito kad smo došli na vrh planine.

Najveću smetnju u pokretu su pravili konji. Svakih desetak metara trebalo je ponovo podizati i njih i tovar. Najteže je bilo u predelu ogromne šume ispred sela Vukinjača, na Ozrenu. To nam neće nikada izaći iz sećanja. Neki od drugova bili su otišli napred, a neki zaostali, tako da su se tek pred zoru okupili u selu. Mraz je bio užasan. U Vukinjaču smo stigli posle dvanaestočasovnog marša.

---

[9] Milorad Pavlović.
[10] Milica Vujović.
[11] Poginula verovatno u bici na Sutjesci.

Drug Gojko je održao konferenciju sa sanitetskim osobljem i izvršio analizu držanja pojedinaca u toku ovog pokreta, koji je predstavljao neku vrstu probe za naredne, još teže marševe.

S obzirom na teškoće marša, bolesnici i ranjenici se sasvim dobro osećaju. Fizički najslabiji među njima jahali su na konjima. Konji su, međutim, često zapadali u sneg, pa su drugovi iz saniteta i borci morali da podižu i jedne i druge. Dosta ranjenika je išlo peške i zahvaljujući »slonovskim opancima«, od platna ili kože, u kojima su noge bile obložene vunom ili slamom, nije došlo do njihovog promrzavanja. Ovi opanci služili su kao »krplje« i omogućavali su ranjenicima da se kreću, istina sporo, ali ipak da ne tonu u dubok sneg.

Selo u koje smo stigli ima svega nekoliko kuća. Ovaj predeo je planinska površ, obrasla jelovom šumom, s dosta vode, potočića i potoka.

Preko dana duvao je jugo, vreme je nešto toplije.

Ponedeljak, 26. januar 1942. Pokret je zakazan za 13 časova. Prepodne je prošlo u spremanju ručka (kuvano meso i ništa drugo), u previjanju ranjenika i pripremi za pokret. Krenuli smo tek u 14 časova. Pri prelasku preko jednog prevoja imali smo neprilike s konjima. Nisu mogli da iznesu teret po jako klizavom terenu. Uspon je bio velik, sneg dubok, a od prtine nigde ni pomena. Na nekim mestima morali smo prokrčiti debele naslage snega, gazeći napred i natrag. Na jednom mestu zadržali smo se čitava dva sata!

U Vukinjačama smo ostavili dva bolesna druga, jer dalje nisu mogla jahati. Drugovi iz Crnovrške čete su dobili zadatak da se brinu o njima.

Put smo nastavili po vejavici i magli, padali smo i mi i konji. Padanje tovara s konja, naročito na nizbrdicama, činilo nam je velike teškoće. Stigli smo u selo Stubline, gde smo zatekli neke ranjenike iz naše brigade, i odmah produžili pokret ka Crnom Vrhu.

Put nas je vodio preko planinskih vrhova, čas uzbrdo, čas nizbrdo. Sela nigde. Najzad smo ušli u neku klisuru, u kojoj smo se vrlo teško kretali. Uzana prtina, a dole — ogromna provalija, iz koje dopire hujanje rečice. Ne znam ko je više padao — ljudi ili konji, ali padalo se na svakom koraku. Naposletku, oko 22 časa i 30 minuta opet smo stigli u neko selo koje je imalo svega četiri ili pet kuća. Bili smo strahovito umorni. Ovde smo zatekli Crnovršku četu, od koje smo doznali da su neke jedinice brigade prošle ovuda u toku dana. Na odlasku svaki od nas dao je Crnovršanima po jedan puščani metak, pošto su bili ostali bez municije. Za spavanje smo ovog puta

iskoristili i tavane, i štale, i sve što je bilo pod krovom — ali opet su mnogi od nas ostali na nogama celo vreme. Konji su, međutim, ostali napolju, pa su promrzli, zbog čega ih je jedanaest uginulo.

Bolesnici i ranjenici su se dobro držali.

Drug Mika, medicinar, određen je za referenta saniteta 2. bataljona.

Utorak, 27. januar 1942. Iako smo slabo spavali, ipak smo se koliko-toliko odmorili. Poslali smo druga Đurića da odnese pismo Fići u Grabljevu Njivu, kao i sanitetski materijal za Đanija,[12] referenta saniteta 1. bataljona, i dra Vojislava Dulića.

Dalji pokret usledio je posle podne. Sastanak svih jedinica brigade održan je u Jošanici, osim 4. bataljona i još nekih delova, koji su se ranije prebacili sa ove teritorije.

Krenuli smo čim je mrak pao. Prošli smo pored ustaških straža. Njihova stražarnica na brežuljku koji dominira Sarajevskim poljem ostala nam je s desne strane. Prešli smo železničku prugu, jednu pa drugu. Put je bio jako težak. Vreme vedro — mesečina, ali strahovito hladno. Spustili smo se u Sarajevsko polje. U trenutku prelaska preko železničke pruge naišao je voz, za njim i drugi. Bili smo udaljeni svega tridesetak metara od pruge. Pokušali smo da otkočimo puške, za svaki slučaj. Ali uzalud. Bile su potpuno zaleđene, repetiranje je bilo nemogućno. Moja užička partizanska puška smrzavala se sa mnom zajedno. Vozovi projuriše razdelivši kolonu na dva dela.

Produžili smo put Sarajevskim poljem. Pri prelasku nekog jaza ljudi su, zajedno sa natovarenim konjima, upadali u vodu. To je bila jedna od najvećih nedaća koja nas je mogla zadesiti. Pre svega, tu smo se zadržali čitava dva sata. Cvokotali smo od zime. Noge su se ledile. Meni je desna cokula bila puna vode. Da nisam imao rezervne vunene čarape, zlo bih prošao. Delimično smo i pokidali vezu, jer je čelo brzo odmaklo. Bilo je i nervoze. Ispred Blažuja, u nekom zaseoku, zaustavili smo se da bismo se malo zaklonili od hladnoće. Posle kratkog predaha produžili smo pokret ka Blažuju, gde nam je voz i na pruzi Sarajevo — Mostar presekao kolonu.

Onda je nastalo pentranje uz Igman. Neverovatno strme padine. Uz to, staza kojom smo se kretali bila je sleđena i klizava. Led, samo led u vododerinama Igmana — to je sve što se moglo videti. Na domaku bilo je Sarajevo, u kome su žmirkale svetiljke.

Penjemo se i dalje, konji se spotiču i padaju pod teretom. Ljudi posrću takođe. Ali video sam kako pojedinci ležu na

[12] Dr Ivo Popović Đani.

zemlju i podmeću sami sebe da bi se konji s materijalom održali na ledenoj stazi. Drug Milišić je vukao konja sa sanitetskim materijalom za rep, a ja sam ga držao za glavu. Julija i Branka Vučinić su vukle drugog konja. I mnogi drugi su postupili kao mi.

Nastojali smo da pre svitanja što dalje dopremo uz Igman. Penjanje se nastavilo kroz bokore jelki pokrivenih snegom. U zoru, kad se potpuno razdanilo, haluciniram: vidim kolibu, debele slojeve razastrte slame, plavičasti dim kako se iz kolibe diže k nebu. Žurim prema kolibici da se ugrejem. A kolibe nigde — samo jelke, snegom opterećene. Stotinak koračaja napred, pa opet: eno kuće, krevet, kuhinja, u vazduhu podrhtava plamen, pred očima mi lebdi »plamena torta«, baš onakva kakvu je Saša pravila pre rata za moj rođendan... Svestan sam da su to simptomi dubokog smrzavanja. Vukući ranac sanitetskog materijala, dve puške i konja, nekako dremljivo stigao sam u Brezovaču. Dosta drugova sam uz put pridigao, prodrmao da ne bi zaspali — bilo mi je jasno da će ako ostanu u ležećem položaju zaspati zauvek. Idući od Brezovače prema Malom polju naišao sam i na Gojka, zadremao u snegu. Prodrmao sam ga. Kaže mi:

— Boro, pusti me samo još pet minuta da odremam, pa ću produžiti put.

Koliko su mogli biti dugi tih pet minuta! Upalili smo neko drveće, priveo sam ga vatri, i stvarno, inače snažni Gojko brzo je došao k sebi i produžio put.

Jedan Kraljevčanin, ranjen u desnu ruku, uprtio je na leđa kurira (mislim da se zvao Jovica). Stenjući i posrćući nosio ga je nekoliko stotina metara, dok ga nije doveo do zapaljenih vatara, i time uspeo da ga otme od fatalnog dremeža, od neposredne opasnosti smrzavanja. Na drugim stranama video sam kako oni fizički izdržljiviji nesebično pomažu iznemoglima i zaostalima, pa ih masiraju, drmusaju, pridižu i prenose. Tako smo stigli do Malog polja, do jedne planinske kuće, u kojoj se nalazio štab Igmanske partizanske čete. Ranjeni drugovi, sa promrzlima i bolesnima, ostali su ovde, a ostali borci su produžili put.

Masiranje ruku i nogu, prava »bitka« da se smrznuti udovi povrate, da u njima oživi cirkulacija krvi, trajalo je satima. Promrzline su kod nekih vrlo teške. Ni sanitetsko osoblje nije bilo pošteđeno. Da bih odvojio stopala, morao sam proseći bakandže. Masirao sam noge punih pet sati dok se cirkulacija nije uspostavila u prstima i stopalima. Ovde smo od polaska iz Vukinjača, posle tri dana, prvi put nešto pojeli. Bila je to neka topla čorba, vredno okrepljenje.

Sreda, 28. januar 1942. Iznemoglost znatnog broja drugova, naročito onih koji su promrzli, vrlo je velika. Posledice smrzavanja bile bi još veće da se odmah nije energično pristupilo masiranju promrzlih udova. Zdravstveno stanje sanitetskog osoblja u celini nije zavidno, jer su promrzline kod nekih dosta teške, čak i trećeg stepena. Naročito su teške kod drugarice Miljuše Jovanović, kojoj smo takođe morali proseći cipele da bismo od njih odvojili zalepljena smrznuta stopala.

U toku večeri data je uzbuna; neprijatelj je minobacačem gađao položaj u našoj blizini. Bombe su, srećom, padale daleko u šumu, nije bilo žrtava.

Četvrtak, 29 januar 1942. Bolesnici su najvećim delom prebačeni iz Malog polja u selo Presjenicu, i to ručnim saonicama, koje su vukli ljudi iz okolnih sela. Ja sam, sa još oko dvadeset promrzlih drugova, ostao u kući na Malom polju, gde su pristizali i oni zaostali iz Brezovače. Bolesnike, ranjenike i promrzle smestili smo u presjeničku školu. Broj smrznutih koji su prispeli u brigadnu bolnicu iznosi dosada oko stotitu. Znatan broj njih zadobio je lakše promrzline, pa su zadržani u svojim jedinicama. Inače, stanje je teško. Mnogima preti opasnost da izgube prste, čak i stopala. Ekstremiteti su svima bez razlike otečeni, puni plikova, ukratko — unakaženi. Bolovi su nepodnošljivi. Neke šire lekarske intervencije, izuzev regularnog previjanja, bukvalno su nemogućne. Sanitetsko osoblje ulaže najveće napore, mada je u većoj meri i samo iscrpeno i delom promrzlo. Gojko se ponajbolje drži.

Komanda čete u Presjenici organizovala je ishranu bolesnih i ranjenih. Određeni su seljaci da sutra ujutru dođu sa saonama i konjima, kako bi se bolesnici i ranjenici prebacili za Trnovo, a da se oni koji su ostali na Malom polju dovedu u Presjenicu.

Danas je opet dejstvovao onaj neprijateljev minobacač. Ovoga puta, međutim, mine su padale u neposrednu blizinu škole. Isto tako, nad selom je kružio tromotorni avion i bacio svega jednu bombu, koja je pogodila štalu i u njoj ubila dva vola. Tako smo, neplanirano, za večeru imali mesa u izobilju.

Dan potpuno vedar i hladan. Meštani pričaju da oni ne pamte ovako oštru zimu. One noći kada smo imali marš uz planinu Igman, kažu da je prema vestima iz Sarajeva temperatura bila trideset i dva stepena ispod nule.

Petak, 30. januar 1942. Bolesnici su prebačeni iz Presjenice u Kijevo i Trnovo. Prebacivanje je izvršeno ručnim saonama i na konjima. Ovaj ešelon je kompletiran i bolesnicima koji su juče i danas stigli u Presjenicu. Ostalo je da se sutra prebaci još dvanaest bolesnih i ranjenih. Osim njih, trebalo je

da budu dopremljeni u školu — bolnicu još oko četrdeset promrzlih iz Brezovače i Malog polja. Dato je naređenje, preko Presjeničke čete, da ih seljaci iz okolnih sela prebace k nama. Seljaci se, međutim, nisu odazvali naredbi komande Presjeničke čete, nisu došli u zakazano vreme. Jedan deo se okupio tek oko 10 časova, a drugi deo uopšte nije hteo da dođe. Pri povratku sa Malog polja, idući za Presjenicu, jedanaest promrzlih drugova su istovarili iz saona, ostavili ih usred planine, potpuno same i — pobegli. Naknadno su i ovi promrzli drugovi bili prebačeni, zahvaljujući energičnoj akciji naročito komandira Presjeničke čete i pomoći druga Pajevića. Kasnije smo doznali da su taj nečovečni postupak izveli četnički elementi toga kraja.

Zdravstveno stanje kod naših drugova i dalje je nepromenjeno. Činimo sve što možemo da bismo im olakšali bolove. Previjanje se vrši redovno. Danas po podne previjali smo medicinar Đurić i ja. Mora se reći da je — i pored iznurenosti, bolova i uopšte teškog stanja — moral promrzlih drugova na zavidnoj visini. Povremeno se i pesma ori po školskoj zgradi. A to je hrabrost, držanje koje izaziva divljenje.

Danas smo čitali vesti Vrhovnog štaba od 21. januara: »Front je probijen kod Kalinjina, što američka štampa tumači kao činjenicu da su Nemci izgubili strategijsku inicijativu. Inače, Japanci su bombardovali Rangun i nalaze se već na oko 90 km od Singapura. U vodama oko Celebesa vodila se velika pomorska bitka u kojoj su Japanci pretrpeli znatne gubitke. U Africi preduzeta je kontraofanziva od strane generala Romela«. Zatim se navode uspesi sovjetskih partizanskih odreda.

Večeras je neprijatelj opet izbacio dva minobacačka hica u prazno. Vreme se naoblačilo, te avioni danas nisu leteli, bar ne iznad naše teritorije.

Subota, 31. januar 1942. Danas su prebačeni i poslednji promrzli drugovi iz Brezovače i Malog polja u Presjenicu, sem trojice kod kojih je utvrđeno da su oboleli od pleuropneumonije. Iz Presjenice smo pošli na konjima za Kijevo. Od sanitetskog osoblja, koje je pošlo sa tom grupom promrzlih, bili smo Đurić, Milišić, Džoka, Pajević i ja. Osim nas, stigla je i drugarica Mica, koja je bila ostala na Malom polju radi nege bolesnih i promrzlih drugova. Ostali su se već nalazili u Trnovu i čekali nas.

Najteži slučaj smrzavanja je kod jednog druga iz Kraljevačkog bataljona, kome su promrzle ruke, noge, nos i uši, tako da će sigurno ostati teško unakažen. Drugovi koji su sa nama nešto se bolje osećaju, bolje spavaju i ima se utisak da se po-

javljuje demarkacija smrznutih delova i da je ona praćena smanjenjem bolova.

Pre podne je neprijatelj sa dve granate ponovo gađao školu, ali bez ikakve štete.

U toku celog dana vršena su previjanja i revizije svih zavoja. Došli smo do nešto sanitetskog zavojnog materijala. Previjanje smo vršili Đurić i ja, Milišić se brinuo za hranu, a Pajević o redu. Džoka je morao da ponovo ide do Brezovače i Malog polja, da dotera neki zaostali materijal. U blizini su obronci Trebevića, vide se planine Jahorina, Bjelašnica i Treskavica. Izgled je divan, vreme sunčano.

Otpremanje poslednjih bolesnika za Kijevo i Trnovo sprovedeno je u potpunom redu i put se nastavlja dalje — pravac Miljevina—Foča.

Dr Branislav BOŽOVIĆ

IGMANSKE RANE

Kolona u pokretu. Glave boraca okreću se užurbano i prenose naređenje brzo, gotovo bez daha, da bude u koloni tišina. A meni se hoće, instiktivno, da kihnem. Drug preda mnom bezglasno steže pesnice u znak prijetnje. Razumijem ga i uzdržavam se. Tišina je takva da se može čuti bat cokule budnog neprijateljevog stražara.

Bijela ravan Sarajevskog polja izaziva jezu u ovoj hladnoj i bezglasnoj noći. Najedanput, uz pisak lokomotive, kompozicija natovarena neprijateljem presijeca kolonu i ostavlja je bez daha desetak minuta poleglu u snijegu. Onda smo potrčali s namjerom da se što prije odmaknemo od pruge. Trčeći upadamo u potok. Na već smrzlu obuću hvata se blato i voda i čvrsne. Oko poluukočenih nogu stegao se ledeni obruč.

Obasjana mjesečinom, smrzlih usta za riječ, ukočenih prstiju za oroz, stegnutih mišica za eventualni skok na neprijatelja, kolona se približava Igmanu. Misli bez riječi roje se u glavi. Odjednom iskrsne pitanje: šta da radimo ako nas primijete? Odgovor je teško naći, jer i puške na ovakvom mrazu ćute. Smrzle i one. Ostaje, kao posljednje i jedino: u koštac — pa život ili smrt.

Naš sapatnik i saputnik, gladni konj, teško dahćući, vuče smrzlo oružje.

Izlazimo iz Sarajevskog polja i stižemo u podnožje Igmana. Noge su već kao tuđe, ne miču se, ne slušaju... Ali misao govori i šapće, ovog puta ne uspavanku već budilnicu. Penjemo se uz Igman. Konji, krajnje iznemogli, padaju u snijeg. Borci klize za njima, skidaju s njih oružje i municiju, dijele ih međusobno i miču se dalje. Pod teretom i od umora izdaje snaga. A mašta se razigrala pa dočarava nestvarne slike odmora, makar i u štali seoskoj.

Maršujemo skoro šesnaest sati. Svi smo već iscrpljeni. Iza mene, u koloni, ide Stoja Vukašinović. Kaže da je iznemogla. Jedva razabirem njene riječi:

— Ne osjećam više svoje noge! Kao da su od drveta... Ne mogu dalje, sestro!

Ipak je i sa promrzlim nogama izdržala. Sve do Foče.

Noć, hladna kao srce neprijatelja. U umornoj glavi priviđa se od bukve pored puta kuća s golemom vatrom. Naprežem posljednju mrvu snage da što prije uđem i ogrijem se. Ali avaj! Mjesto kuće — drvo.

Sporo koračaš smrzla noći! Gazi noć teškim ledenim hodom. Gazimo i mi smrzli, ledeni u njoj, da je zgazimo i zamijenimo vječitim danom života i ljubavi.

Sviće. Ukočena tijela zasipa sve jače mećava. Zeljeni prag je tu. Vrh Igmana krasi kućica — stražara sa dvanaest drugova iz Sarajeva. Krajnje iznurena i smrzla kolona žurno prilazi grupno kući. Pred kućom komandant brigade, s ledenicama o brkovima. Zadržava one koji su najviše promrzli. Prilazi drug Ivo smrznutih ruku do članaka i pokazuje ih komandantu. On ga upućuje dalje:

— Ti si lakše promrzao, produži naprijed, imamo još tri sata marša.

U kući tjeskobno, zagušljivo. Siječemo smrznutu obuću, teško odvajamo cipele od čarapa, a čarape od nogu. A onda masiramo otuđele, ukočene noge. Masiramo dugo, dugo. Tek poslije jednog časa masiranja djelić na prstu zarumeni se životom.

Seljaci iz Presjenice stižu u pomoć i prevoze sanjkama sto šezdeset smrznutih boraca u Veliko Polje. Oni su ćuteći, podnosili strašne bolove promrznuća. Zavoja nema da umotamo i utoplimo noge i crna mjesta koja počinju da trunu.

Četiri sata poslije podne. Najedanput, granata iz Sarajeva. Po sobama nastaje uzbuna i jauk, jer su svi svjesni da su noge bolno odsutne.

Nosila iz Presjenice pošla su dalje.

U oslobođenoj Foči polako su se cijelile rane igmanske.

Mila ĆETKOVIĆ-KAPIČIĆ

KOCKA ŠEĆERA

Iako je prošlo osamnaest godina od slavnog igmanskog marša, ima trenutaka koji su ostali toliko sveži kao da sam ih juče preživeo. Ko se ne bi setio prvog partijskog sastanka u pokretu, koji smo držali negde oko sela Grabljeve Njive! Sekretar osnovne partijske organizacije, drug Uroš Bajić, išao je niz kolonu i sa svakim članom Partije porazgovarao taman onoliko koliko je bilo potrebno da mu saopšti da smo na veoma teškom i odgovornom zadatku, na kome je potrebno ispoljiti drugarstvo (pomoć puškomitraljescima, pomoć iznemoglima i briga za obavezno iznošenje oružja) i stalnu spremnost da se i pod najtežom borbom probijemo u određenom pravcu. Sem toga, rekao je, da, po potrebi, pomognemo sa municijom drugove iz odreda (mislim da se odred zvao »Zvijezda«), koji je ostao na terenu.

Sneg je napadao do pojasa. I stalno je zasipao s mukom proprćene šumske staze, kuda su se kretale kolone brigade. Krčiti put na čelu kolone bilo je naporno, pa smo se na svakih nekoliko stotina metara menjali da bismo odmenili drugove sa čela koji su se preznojavali kao da je žarki avgust, a ne kraj januara s temperaturom preko 20 stepeni ispod nule. Odjednom, pred nama izroni iz snega brvnara, kućica ograđena retkim plotom od grubih jelovih dasaka. Ispred nje kolona je malo usporavala korak, da bi odmah posle toga ponovo ubrzala hod. Na dvorišnim vratima stajala je grupica mesnih partizana držeći vreću u koju je svaki borac iz kolone, iako sa oskudnom municijom, dobrovoljno, bez naređenja, ubacivao jedan, dva, pa i pet metaka. Tada mi je sinulo u pameti ono što je sekretar govorio u toku »pokretnog sastanka«. Svi smo, iako teška srca, pomogli drugove koji su ostajali na svom terenu i kojima je nedostajala municija.

Produžujući pokret prema Igmanu, naše kolone su se spustile pored Rajlovca i preko železničke pruge u Sarajevsko polje. Bili smo umorni i gladni. Noć je bila izuzetno hladna. Sneg, doduše, više nije padao, ali tome se nismo naročito veselili, pošto smo se našli u polju, nekoliko kilometara od železničke stanice Alipašin Most. Sa ushićenjem, ali i sa zaziranjem gledali smo električne sijalice oko Sarajeva. Nije ih bilo mnogo, ali se nama, koji mesecima nismo videli električnu svetlost,

činilo kao da ih je bezbroj. Odjednom od Rajlovca više osetismo nego što čusmo kako se kroz noć približava tamna kompozicija voza. To nas nije iznenadilo, jer nam je na tu mogućnost ukazano u toku priprema za marš. Bez ikakve galame kolona se pritajila. Svi ostadosmo na svojim mestima. Za nekoliko minuta voz se izgubio.

Voz je presekao kolonu baš u trenutku kada su se sa čela prema začenju prenosili znaci raspoznavanja. Znaci raspoznavanja nisu stigli do začelja kolone.

Šta se prenosilo kroz kolonu pre nailaska voza, pitali su sa začelja.

— Teraj, Lenka! — odgovori neko iz kolone.

Oni pozadi to ozbiljno prihvatiše i prenesoše začelju. Uto sa čela pristiže neko iz štaba bataljona i proveri da li su znaci stigli do začelja i utvrdi da ih je voz, presecajući kolonu, preobrazio u »Teraj, Lenka«.

Kolona se umorno kretala uz strme padine Igmana. Jaka zima i umor činili su svoje. Kolona se poče razvlačiti i kidati. Pojedinci su ostajali pored prtine s namerom da malo predahnu i ne sluteći kakve ih opasnosti vrebaju. U jednom trenutku odlučih da se malo odmorim, pa da produžim. Sedoh pored prtine i odjednom počeh sanjariti da se nalazim u nekom izvanredno luksuznom hotelu, iz kog se razležu zvuci muzike i pesme; osećam topli zadah njegovih neobično veselih dvorana, osećam opojni miris jela i pića, i taman čežnjivo pojurih da se utopim u to burno raspoloženje (pre rata nisam nikad u stvarnosti tako nešto doživeo), kad me neko poče drmati za rame:

— Druže, digni se, da požurimo, kolona ide, ne smemo zaostati.

Onako bunovan, trgnuh se razočaran. Preda mnom je bio komandant Kragujevačkog bataljona drug Raja, koji mi pomože da ustanem, dade mi kocku šećera, koju uzeh, i malo okrepljen ubrzah korak. Tek pri vrhu Igmana stigao sam svoju četnu kolonu.

Za vreme rata, gotovo uvek kada je bilo teško i naporno, pojavljivao mi se pred očima bogati hotel, onaj isti iz sna i halucinacije u mojim najtežim časovima sa igmanskog marša.

PARTIZANSKI VOZ

Posle igmanskog marša Kragujevački bataljon se zadržao kod Kalinovika u selima Jažićima i Mosorovićima, štiteći taj kraj od Talijana i ustaša koji su bili u Kalinoviku.

Pri kraju februara, bataljon je dobio zadatak da krene u Foču, u kojoj se nalazio Vrhovni štab i drug Tito. Krenuli smo veoma raspoloženi. A kako i ne bismo kada smo uglavnom

zalečili manje promrzline (zbog kojih se nije išlo u bolnicu) zadobivene na igmanskom maršu, a napuštamo kraj oko Kalinovika (na obroncima Treskavice), gde je sneg bio do pojasa, i odlazimo u pitomu dolinu Drine, gde se, uz to, nalazio i drug Tito.

Prvo iznenađenje na tome putu doživeli smo pri spuštanju od sela Borije u dolinu reke Bistrice ka Miljevini. Pred nama se otvoriše suncem obasjane padine pored Bistrice, koje su, tu i tamo, već bile prošarane ljubičicom i kukurekom. Poznata sklonost kragujevačkih proletera da se šale i vesele kao da odjednom dobi nov podsticaj. Krećući se slobodnom teritorijom, nismo bili obavezni da se pridržavamo ustaljene marševske discipline, te je počelo veselo zadirkivanje i dobacivanje na račun pojedinih drugova. Dosetaka je bilo napretek. Malo pomalo, najpre desetine i vodovi, a kasnije i cele čete, snažno zapevaše naše omiljene partizanske pesme. U tom veselom raspoloženju već smo se približavali Miljevini, kad iznenada neko pronese vest da ćemo do Foče putovati, našom, partizanskom železnicom.

Iskreno govoreći, to je bilo jedno od retko prijatnih iznenađenja koje sam doživeo u ratu. Moje dotadanje poznavanje geografije naše zemlje nije mi pomoglo da se orijentišem i da shvatim kakva je železnica posredi. Ni ostali drugovi u četi i bataljonu nisu mnogo više znali. Oduševljenje nije splasnulo ni onda kada smo stupili na kolosek uske šumske pruge i počeli se ukrcavati u primitivne vagone za prevoz šumskih trupaca. Bila je to železnica koja nas je, eto, prevozila prvi put nakon skoro polugodišnjeg rata na teritoriji koja je bila naša i potpuno slobodna. Najvažnije je bilo da se ne mora ići peške. Sve osoblje železnice bilo je iz našeg bataljona. Mašinovođa — ta uloga je poverena drugu Vladi Nedeljkoviću Drndalu, — vozovođa i kočničari bili su naši drugovi. Vlado je za naša shvatanja majstorski rukovao malom lokomotivom. Kao »stručnjak« malo je razmišljao o tehničkom stanju pruge i lokomotive, ali je vozio najvećom brzinom kojom se lokomotiva mogla kretati. S obzirom na stanje pruge, lokomotiva i vagona, nije čudno što se kompozicija stalno praćakala. Postojala je opasnost da cela kompozicija svakog trenutka sklizne u provaliju, u kanjon reke Bistrice, ali o toj opasnosti tada niko nije mislio. Naprotiv, sve se orilo od pesme kao da se rat završio.

Ta kratka vožnja partizanskom železnicom ubrzo je završena, jer smo od Broda na Drini morali produžiti peške, a drug Drndalo, umesto regulatora na lokomotivi, uprtio je ponovo bredu sa uobičajenom rezervom od pet stotina metaka.

Božidar ŠEVO

Bolnica proleterske brigade
»Igman« (b. »Sev. logor«)
Foča, 15. II 1942.[1]

IZVEŠTAJ

o stanju promrzlih, kao i osakaćenju koje će, verovatno, uslediti, i trajanju bolesti.

Primljeno je svega 150 promrzlih drugova.

Od toga je bilo:

1) *Težih slučajeva 41.* U teže slučajeve spadaju promrzli, koji će izgubiti najmanje i čitav prst.

Na obe noge:

6 drugova izgubiće svih 10 prstiju (od toga 3 drugarice)

1 drug	izgubiće —	9	„
1 „	„	7	„
3 druga	„	6	„
1 drug	„	5	„
1 „	„	4	„

Svega 103 prsta

Na desnoj nozi:

9 drugova izgubiće po 5 prstiju
2 druga izgubiće 1 prst.

Svega 47 p.

Na levoj nozi:

13 drugova	izgubiće	po 5	prstiju
1 drug	„	4	prsta
1 „	„	3	„
2 „	„	1	prst

Svega 74 prsta

Ukupno će izgubiti drugovi na nogama 224 prsta.

Osim toga, drugovi će izgubiti 32 prsta do ½.

Opadanje prstiju obično prolazi uz pojavu prethodne munifikacije (sušenje tkiva). Granica izumrlog dela je obično u korenu prstiju ili na 1—2 cm više korena. U 8 slučajeva ide do 5 cm više korena, što znači da će i deo stopala biti izgubljen.

Promrzlih *tabana* je bilo 27 i sa lakom nekrozom (izumiranjem dubljeg tkiva) 6.

Promrzlih *peta* je bilo lakših 64 i sa nekrozom 11.

Dosada su *umrli* 2, i to 1 (drugarica) od teškog trovanja organizma i 1 drug, inače laki slučaj, od tetanusa. Verovatno se zarazio slamom.

U toku ima *1 veoma težak,* beznadežan slučaj.

[1] Original u arhivi CK KPJ — br. 2613 iz 1942.

Poslednjih 7 dana imalo je visoku *temperaturu* oko 60 drugova, temperatura je uglavnom kod svih spala na normalu, ili ostala nešto povišena.

Veoma srećna okolnost je što ima svega 3 slučaja sa gnojenjem. Ostalo je sve čisto. Ako se uzme u obzir da gaze i zavojnog materijala jedva ima, možemo biti veoma zadovoljni u tome pogledu.

Trajanje bolovanja kod težih 2—3 meseca, kod srednjih 1—1½ mesec, a kod lakih do 1 mesec.

Lakih bolesnika je bilo 109. Od toga su 9 otpušteni kao zdravi Umro je 1 (gore naveden).

Kod lakih je bilo:

42 smrzavanja prsta I stepena (bez mehura);
153 prsta sa stvaranjem mehura (II°);
18 promrzlih tabana II°;
21 promrzla peta II°.

Iako pod najtežim uslovima i na brzu ruku stvorena, bolnica donekle zadovoljava. Jedino pitanje nužnika i vodovoda je veoma važno da se zadovolje higijenski uslovi u kolikoj-tolikoj meri.

Previjanja su vršena svakodnevno pre i posle podne. Prosečno oko 60 (juče 94) drugova, i sa oko 100 zavoja (prst, pete, tabani).

Promrzlih *prstiju na rukama* ima svega 17. Od toga 8 sa delimičnom munifikacijom do ⅓ ili ¼ prsta. Ni jedan prst na rukama neće biti izgubljen.

Dr Dejan POPOVIĆ

OD KOVANJA DO BARA

Prije svitanja poustajasmo i krenusmo po smrznutom snijegu prema Rogatici. Švabe su već stigle u Rogaticu iz Višegrada. Nadiru i iz drugih pravaca. Mi treba s jednom četom Romanijskog odreda da branimo pravac prema Rogatici. Četnici propuštaju Nijemce. Prema njima moramo biti također oprezni.

Teško je hodati. U putu su usječene dvije glatke i smrznute staze, tragovi saonica. Početak marša je uvijek neprijatan. Ruke se drže duboko u džepovima, ramena i ovratnici su izjutra, kao po navici, uzdignuti do ušiju.

U Han-Stijenici je živo. Čitava je jedino gostionica, u kojoj je sada četnička komanda mjesta. Naoružani četnici, s velikim crnim šubarama na glavama i redenicima na prsima, motaju se tamo-amo. Pogledavaju nas sumnjičavo. Neke od njih zaustavljamo, pripaljujemo cigarete koje zaudaraju na vlažan novinski papir. Doznajemo, onako uz put, novosti s Viteza i Rogatice. Četnici su zbunjeni i uplašeni. Neki se od njih raspituje za ostale naše jedinice, zastane malo i odlazi s nekom potihom, zluradom žurbom.

Doznasmo da su se Nijemci ukopčavali na telefonsku liniju i pitali za partizane. Slali su patrole iz Rogatice prema Kovanju, mjestu gdje naša četa namjerava da zauzme položaj i brani njihov prodor prema Podromaniji.

Kada smo iz Stijenice produžili prema Rogatici, četnici su nas šuteći promatrali kao da su sumnjali da idemo u borbeni susret s neprijateljem.

U Kovanj smo stigli u prvi sumrak. Odlučeno je da se tu prenoći. Svaka će desetina dati stražara. Cijele će noći selom kružiti dvije patrole. Jedna prema Rogatici, a druga prema Stijenici. Nijemcima se možemo nadati, već po običaju, pred zoru, a što se četnika tiče, ne znamo što bismo mogli napraviti.

Kovanj je muslimansko selo, koje je dalo dosta partizana. Ukućani nas obavijestiše da je u selu i Mujo Hodžić, komandant muslimanskog partizanskog bataljona, s još nekoliko drugova. Došli su na dan-dva svojim kućama, od Olova, gdje njihov bataljon drži položaj. Romanijska četa je nešto podalje.

Ujutro smo obilazili selo i promatrali rogatičko polje što se proteže u nizini ispred nas. Nijemaca nigdje. Mirno je. Tako je pusto i mirno uvijek pred ukopanim streljačkim strojem i puškama spremnim za paljbu. To je neugodan mir kada se proživljava prigušeno unutarnje uzbuđenje što para dušu i navodi na neprijatne slutnje. Teški su časovi prije borbe, teži i od same borbe.

Neprijatelja toga dana nije bilo. Ni patrole ih nisu srele.

Naše izvidnice su pošle i u samu Rogaticu. To su žene drugova iz Kovanja. Kad su izašle iz kuće, spustile su na lice zar, obazrele se još jednom na djecu i kuću, doviknule nekoj od susjeda i laganim korakom, kao u šetnji, krenule u neprijateljev garnizon.

Ono što su nam one donijele, kao vijesti iz Rogatice, potvrđivalo je naša obavještenja o velikom broju Nijemaca u gradu. I još nešto, za nas veoma značajno, — s njima su i četnici. Moramo, znači, povećati budnost ne samo prema Rogatici već i prema Han-Stijenici, gdje još uvijek postoji četnička komanda mjesta.

Slijedeću noć smo proveli u Maravićima, malom zaseoku blizu ceste prema Stijenici, kako bismo zameli trag i dezinformirali neprijatelja o našem boravku, računajući već tada na mogućnost četničkog napada s leđa. U toku noći naše su se desetine mijenjale nekoliko puta na položajima. Dobro nam je došlo što smo bili blizu sela.

Do položaja nas je vodila duboka prtina u snijegu. Na mjestima gdje je sniježni namet veći činilo nam se kao da prolazimo kroz uzani, vješto izgrađen rov. To se ponavljalo nekoliko dana.

U Kovanj je kao pojačanje našoj četi upućen prateći vod s bacačem i teškim mitraljezima. Među njima je i naš Jumba. Došli su iz Podromanije. Pričaju nam da se već vode žestoke borbe na ostalim pravcima kojima nastupa neprijatelj.

Odlučeno je da naša četa sačeka Nijemce desno od sela Kovanja, na blagim i golim padinama što se protežu od Rogatičkog polja prema Glasincu.

— Drugovi, ovuda će, po mom mišljenju, proći jača neprijateljeva pobočnica — započeo je drug Vučko obrazlagati svoj plan, ističući kako da se neprijatelju nanesu što veći gubici i spriječi njegov brzi prodor prema oslobođenoj teritoriji. — S ovih položaja možemo tući i cestu na donjem dijelu serpentina. Tako dajemo mogućnost pratećem vodu da teškim oružjem saspe s vrha serpentina vatru na njihove kolone, koje će se probijati prema selu. Lijevo od pratećeg voda nalaziće se Romanijska četa. Naiđe li neprijatelj, treba ga pustiti na kratko

odstojanje. Nikako ne pucati bez naređenja — nastavio je Vučko, ne bez uzbuđenja, obilazeći streljački stroj.

— Pa koliko već čekamo ove Švabe, dosad bi i vraga izmolili da nam dođe u posjetu — dobacuje Džoni. Njemu je dozlogrdilo da nosi na leđima talijanski puškomitraljez bredu, koji je Kića nazvao »singer — šivaći stroj«.

Hladnoća nam ne da stajati mirno na golom i otvorenom brežuljku, pa stalno poskakujemo u mjestu. Snijeg i dalje neprimjetno pada.

— Za nas će biti od koristi ovaj snijeg — javio se Đerić. Ako nam ustreba da se kamufliramo, nećemo ga skidati sa sebe, pa nas Nijemci neće primijetiti iz daljine, makar imali i stotinu dvogleda.

Dan se sve više bližio, a s njim kao da su rasli nervoza i uzbuđenje u nama. U svitanje je postepeno prestajao da pada snijeg. Već se moglo sagledati podnožje brda, a domalo i daleko preko polja prema Rogatici.

S »mrtve straže« do našeg isturenog položaja javljaju da se prema podnožju brda primjećuje kretanje nekog seljaka. Kad smo se bolje zagledali na tu stranu, primijetili smo čovjeka obučena u crno odijelo s poznatim crvenim šalom oko glave. Naoružan je.

— Da ga pozovemo, druže komandiru — predlaže Korać.

— Slabe oči imaš, druškane. Zar ne vidiš nikoga iza njega — dobacuje mu Vučko.

Više nije bilo nikakve sumnje. To je četnik, a za njim je išla cijela kolona Nijemaca u bijelim mantilima s kapuljačama.

— Daleko su. Nećemo još okidati — nestrpljivo će Zavrzan, mladi metalac iz Kraljeva, koji se ponosio svojom zbrojovkom.

Tras, tras... začu se odnekud iznenada.

— Nazdravlje! Tu smo — obazre se Radosav stežući pušku u ruci.

Nekoliko pušaka za redom je opalilo od pravca Romanijske čete, a zatim se sve umirilo.

Neprijateljeva kolona, koja se oprezno i polako kretala prema našem boku, zastala je i polijegala po snijegu. Oni s čela domalo su se podigli i produžili. Za njima, na manjem odstojanju, počeli su se kretati i ostali dijelovi kolone.

Četnik, kojeg su Nijemci poveli kao vodiča, činio nam je i nehotice veliku uslugu. Nismo se morali naprezati da vidimo dokle su stigli istureni dijelovi neprijatelja, jer se vodič upadljivo isticao na nepreglednoj zaslepljujućoj bjelini.

— Kako li će se ovaj provesti, grdan bio — govorio je Kepo.

— Eh, okupatoru, u nesretnu li smrt i ti srljaš — dodao je stojeći za svojim mitraljezom Zavrzan.

Vučko je po vezi prenosio da bude što veća tišina, da se ne okida dok se ne da znak.

Do nas je ponovo doprla puščana i mitraljeska vatra iz istog onog ranijeg pravca. Fijukalo je nad našim glavama. Neprijatelj je napadao naše lijevo krilo, tamo gdje je položaj držala Romanijska četa. Mi smo još ćutali.

Jedna neprijateljeva kolona kretala se prema serpentinama. Među Nijemcima u toj koloni bilo je i četnika. Odavala su ih njihova crna odijela i šubare.

Prateći vod je najzad stupio u akciju. Teška breda svojom paljbom sve je nadjačala. Nijemci su polijegali. Pucaju. Vatru su usmjerili prema mjestu odakle štekće breda.

Tras, dum, tras, dum...

— To se Jumba javlja svojim bacačem — šapuće Kepo. — Njih dvojica su radili u istoj tvornici. Taj im neće oprostiti. Poznajem ja njega.

Neprijateljeva kolona koja se kretala bočno od nas kao da je živahnula na ovaj tresak. Probijajući se kroz duboki snijeg požurila je i skrenula prema našem pratećem vodu, ali je bila primijećena. Mitraljez sasu na nju jedan rafal.

— Raspali! — protisnu kroz zube Kićo.

— Tiho, psst — prenosilo se s vrha našeg streljačkog stroja. — Treba da bude što veća tišina. Neka, prokleti bili, priđu što bliže.

Nijemci namještaju mitraljez. Spremaju se da obaspu vatrom naše drugove iz pratećeg voda, da bi pomogli napredovanje svojoj srednjoj koloni.

— Pali!

Ta, ta, ta, dr... zatreštalo je iza naših zaklona.

Švabe nisu očekivali udarac s ove strane. Prevrćući se po snijegu, pogođeni švapski mitraljezac povukao je za sobom i mitraljez i prevrnuo ga u snijeg. Još je nekoliko neprijateljevih vojnika ispustilo puške iz ruku i klonulo.

— Uraaa! — zaglušujući je odjekivalo oko nas.

Nijemci su bježali, padali i kotrljali se bezglavo po snijegu.

— Okidaj, ne daj palikući da stane.

— Uraaa..!

— Kako bi čovjek ovo nazvao: dobro jutro ili zlo jutro? — čuje se kroz pucnjavu nečiji glas.

Preostali Nijemci iz ove bočne kolone već su daleko odmakli, pa smo vatru prebacili na srednju neprijateljevu kolonu, koja još pripucava na naš prateći vod. Kada su osjetili našu

vatru, hitro su se dizali, pognuti, jedan po jedan i krenuli rasutim streljačkim strojem, ali sada ne više na nas, nego prema Rogatici. Gledali smo ih u leđa, kako se niz strme padine u neredu povlače prema dolini. Na drumu daleko od nas kretala se znatno veća neprijateljeva kolona. I topove vuku na saonicama u koje su volovi upregnuti.

— Znači li da je ovo bila samo izvidnica? — pitao se naglas drug Vučko.

I nije trebalo dugo čekati na odgovor. Lako se moglo doći do zaključka da su Nijemci odlučili da nastupaju prema Podromaniji. Ni mi nismo smjeli da dalje ostajemo u takvom položaju, već smo, ostavljajući zaštitnice, krenuli prema Han-Stijenici. S nama je i prateći vod sa drugom Milojem. Doznajemo da je on prvi primijetio Nijemce i na njih otvorio mitraljesku vatru, brzu i ubitačnu. Iako su Nijemci postigli bar djelimično svoju namjeru, iznenadivši nas smučarskim patrolama, i sami su bili veoma iznenađeni mitraljeskom vatrom.

Prednji dijelovi Nijemaca bili su odbačeni s visoravni u Rogatičku dolinu, nad kojom je dominiralo mjesto Kovanj, koje smo, polako se krećući, ostavljali iza sebe s velikom neizvjesnošću — što će biti od tog partizanskog mjesta kada Nijemci i četnici pristignu u njega.

Put kojim se krećemo poznat nam je, ali nam je danas mnogo teži. Šta nas čeka na ovom putu — ne znamo. Kako će se držati i kako će nas dočekati četnici u Han-Stijenici ili možda još bliže

Kolona 1. čete je nastavljala svoj put. Bez riječi smo preuzimali u naizmjeničnom nošenju našu »singericu« i »talijanski« sanduk za municiju. Nije bilo više onih Kićinih dosjetki ili povika na Šucu da uzme municiju za mitraljez. Han-Stijenica kao da odmiče pred nama.

— Drugovi, u Han-Stijenici se ne razilaziti. Prenosi dalje — javlja se s čela Vučko.

U Han-Stijenici su još četnici. Po svemu se vidi da su iznenađeni našim dolaskom. Prilaze nam i raspituju se za Nijemce i naše druge jedinice. Među njima je dosta živo. Neprekidno izlaze iz zgrade i ulaze u nju. Došaptavaju se.

Cuger i Zavrzan su se pobrinuli da nešto pribave četi za jelo. Nema nigdje nikoga od komande mjesta tko bi mogao da im pomogne.

Pristižu i neki četnici s Viteza. Od njih doznajemo da su napustili položaje. Nose loše vijesti. Ustaše i Nijemci pale sve do čega stignu.

Četnici žele od Vučka da doznaju kamo namjeravamo i da li ostajemo u Han-Stijenici. Oni, kao bajagi, nisu voljni da daju otpor na ovom mjestu.

Neki naši su počeli prepirke s njima. Međutim treba biti oprezan. Jedan od četnika nas je bojažljivo upozorio na loše namjere nekih među njima.

Pojedinci su bili dosta obeshrabreni. Što učiniti? Da sačekamo namjeru četnika — to bi bila ludost. Nama za leđima su Nijemci. Podromaniju naši napuštaju. Nijemci i ustaše se kreću od Sarajeva preko Viteza za Praču. Ostati u Han-Stijenici, koje ovog časa i zaudaraju po stjenicama . . ?

Drugovi, imam odlične vijesti. Bliže ovamo! — trčeći je uletio drug Vučko među nas i četnike koji su se »bockali« s nama i stao mlatiti nekom hartijom. — Naši su oslobodili Rogaticu i kreću za Nijemcima koji se nastoje probiti ka Sarajevu preko Podromanije . . .

Grlili smo Vučka.

— Tko je to javio?

— Tko je donio pismo?

Pitali smo Vučka, ali se on nije na to osvrtao, već se smješući šepurio za čas i naredio da se prikupi četa za pokret. Nekoliko četnika je dotrčalo drugu Vučku s pitanjem o vijestima i on ih je lupkao po ramenu i prepričavao pismo dobiveno od štaba bataljona. Zatim se raspitivao od četnika koje je najveće selo u blizini u kome bi se mogao smjestiti cijeli bataljon koji noćas stiže da Nijemcima prepreči put. Četnici su nas uputili na Obrtiće. Dali su i vodiča.

Vučkov trik je uspio u potpunosti, je ni mi nismo odmah shvatili njegovo lukavstvo.

Vučko je naredio pokret. Prema Obrtićima. Gdje li ćemo dati otpor Nijemcima? Ovdje baš nema takvih položaja koji bi nam pružali neke prednosti. Što li to Vučko namjerava?

Nakon nekog vremena, kad se smrklo i kad četničke uhode nisu više mogle vidjeti našu kolonu, zastali smo, a zatim krenuli istom prtinom nazad, pa skrenuli s puta sasvim udesno, na neku drugu prtinu. I tad nam je Vučko iznio svoje namjere.

On je čuo da se četnici spremaju da obavijeste Nijemce da smo se smjestili u Han-Stijenici i da nas sami napadnu u pogodnom trenutku. Ona vijest o oslobođenju Rogatice njih je obezglavila. U još veću nedoumicu su pali kad su čuli za »izvještaj« o dolasku cijelog bataljona i namjeri da se Nijemcima sutradan pruži odlučan otpor.

Mrak se već uveliko spustio, a mi smo se kretali gladni i prozebli uskim prtinama, pored pustih ograda, koje kao da su bez reda razbacane na velikim sniježnim nametima. Zatim smo sve bržim tempom pravili i sami nove prtine, smjenjujući se na čelu, po snijegu dubokom do pojasa. Mraz je bio velik, a

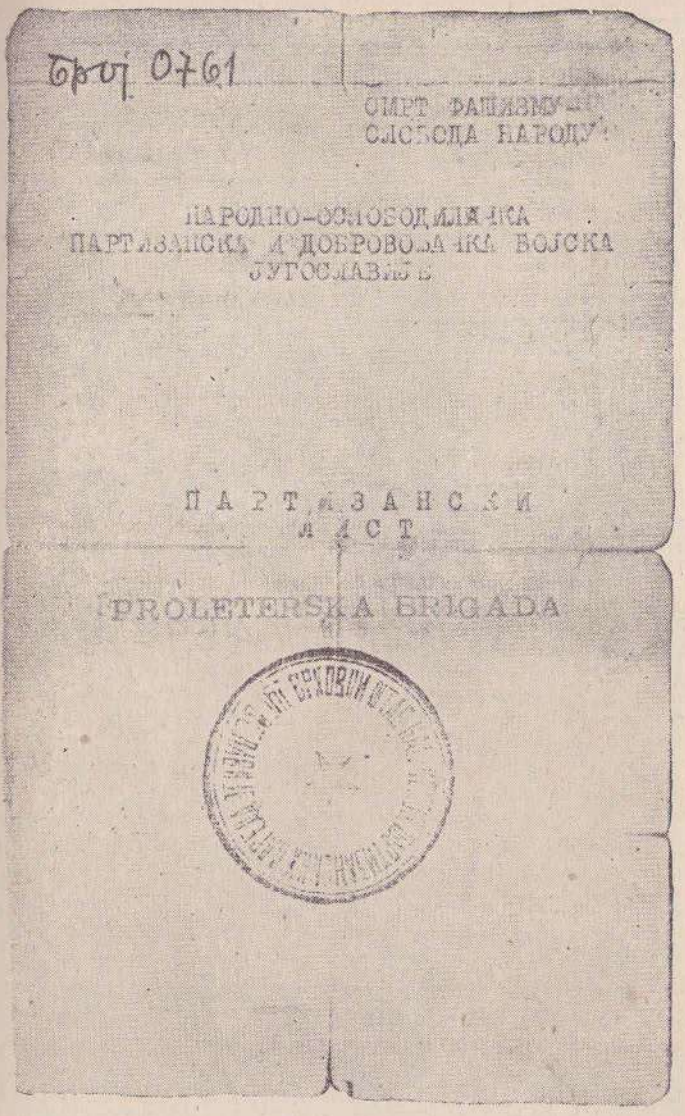
Број 0761

СМРТ ФАШИЗМУ —
СЛОБОДА НАРОДУ!

НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКА
ПАРТИЗАНСКА И ДОБРОВОЉАЧКА ВОЈСКА
ЈУГОСЛАВИЈЕ

ПАРТИЗАНСКИ
ЛИСТ

PROLETERSKA BRIGADA

Partizanski list

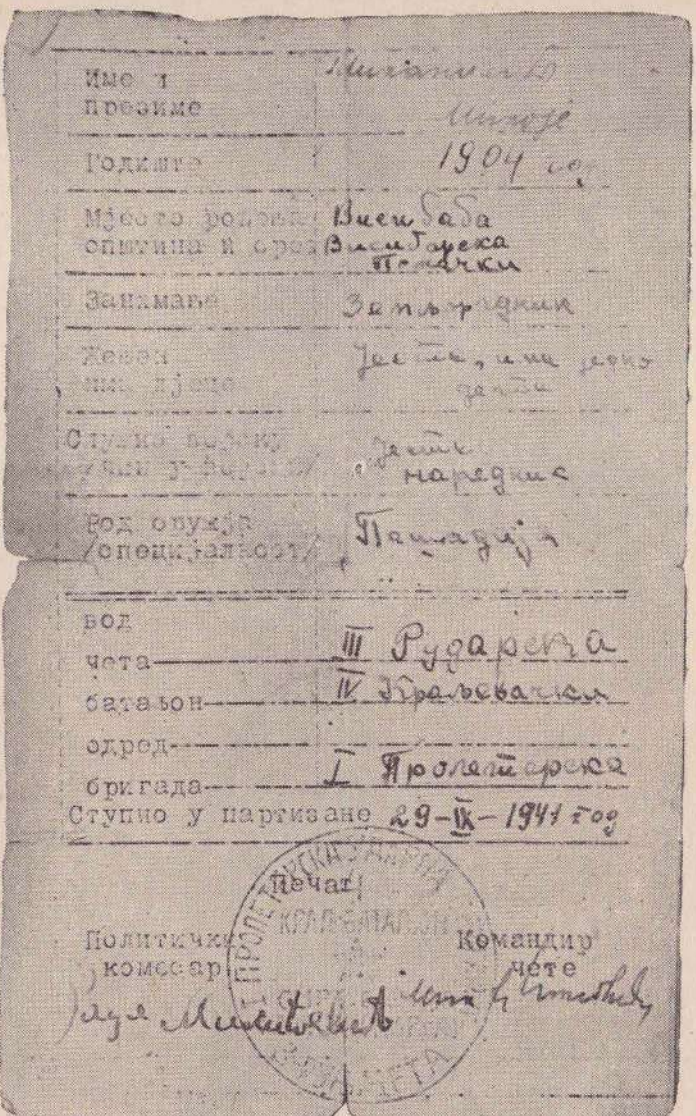

Име и презиме	[illegible]
Годиште	1904 год.
Мјесто рођења општина и срез	[illegible]
Занимање	Земљорадник
Женен или дјеце	[illegible]
Стручно војно знање у војсци	наредник
Род оружја (специјалност)	Пешадија
вод	
чета	III Рударска
батаљон	IV Краљевачки
одред	
бригада	I Пролетерска
Ступио у партизане	29-IX-1941 год

Печат

Политички комесар

Командир чете

Partizanski list

ljudstvo suviše umorno. Nije se smjelo stati. Četnici su nam mogli biti za petama svakog časa.

Hladnoća nas sve više obuzima, jer je te noći počeo duvati i sjevernjak. Na snijeg se već hvata čvrsta kora, koja pucketa pod našim koracima.

Sa čela kolone se neprekidno prenosilo upozorenje:

— Ne prekidaj kolonu!

— Tiše.

Kasno u noć stigli smo do zaseoka Budaka. Trebalo je potražiti nekog od mještana za vodiče i zamjeniti konje na kojima su bili bacač i teški mitraljez. Ovi nisu mogli dalje.

Hladnoća postaje sve strašnija. Na nama kao i da nema odjeće, ni mesa. Kao da su same kosti izložene vjetru i snježnoj vijavici. Zaostati, to je pozdrav zauvijek.

— Pazi na kolonu.

Jedan od promijenjenih konja ne može dalje. Već drugi put pada. Živković ga podiže, ali ne ide. Ustavljamo kolonu, dozivamo. Sa čela požuruju.

Trebalo je rastovariti konja, uzeti bacač i postolje. Pokušavamo, nosimo nekoliko desetina metara, dalje ne ide. Živković, krupan, uvijek veseo i nešto stariji drug od nas, uzima i cijev i postolje. Pa to je nemoguće. Konj je pod tim teretom pao. On je čvrsto koračao razbijajući snježnu koru pod nogama, uvjeren da je to još jedini način kako da spase teški bacač, ponos naše brigade iz njene prve borbe na Gaočiću.

— Hoćemo li skoro naići na kakvo selo? — pitali smo čelo kolone.

Umjesto odgovora dobivali smo upozorenja da neko ne zaostane.

Selo je ipak pred nama. Vidimo neke svjetlosti. Ne znamo kako se zove i kako izgleda. Treba da ima samo vatre i zaklona.

Kolona se zaustavila. Tu smo već u selu. Doznajemo da je selo miješano, srpsko i muslimansko, i da ćemo biti razmješteni po kućama.

Oh, kakva blagodat! Topla kuća. Domaćica sa zarom na glavi, tek što je ustala, razmješta djecu u jedan ugao. Podlaže vatru i neprekidno, kao zbunjena, poziva nas da se približimo vatri. I mlijeko će podgrijati. Vadi iz sanduka hljeb, nudi nam pekmez od šljiva.

— Jadni ti smo mi kad se ovako insan mora patit. Kako je vašoj jadnoj majci? .. Što će biti od ovih mojih mališana? ..

Ovo zadnje kao da je za sebe izgovorila.

Kićo je naš majstor za vatru. Molimo domaćicu da loženje prepusti njemu. Kosti nam se počinju lakše gibati. Već možemo sa sebe skinuti pelerinu, kaput, cipele. Sušimo čarape.

Kepo i Matić su se prihvatili da pripreme ovo što nam je za jelo ponudila domaćica.

Najedared, Vučko nas poziva. Oblačimo se i izlazimo.

— Što je to, što se dogodilo?

— Šapatom prenesite svima: hitno pokret! Čuo sam iza ugla ove kuće kako se dvojica četnika dogovaraju da obavijeste Nijemce. Da ništa ne primijete dok ne krenemo.

Jedan drugom smo šapatom prenijeli da odmah krećemo dalje. Trebalo je navući ponovo mokru obuću. Za večeru nije bilo vremena. U ruke parče hljeba. Na mlijeko koje se kuvalo bacili smo samo pogled i nestali iz kuće, ostavljajući zaprepaštenu ženu, bez riječi.

Kad smo bili na izmaku sela Strana, vidjeli smo da mu ime odgovara. Ispred same klisure, a dolje nisko kanjon rijeke Prače, do koje vode pješačke serpentine.

— Najveća tišina. Bez riječi! Prenosi dalje.

Hoćemo li naići na Nijemce? Ispred nas je pruga. Poneka svjetlost se vidi. Preko puta je Renovica. Teško je spuštati se jer je prtina zaleđena. Mnogi padaju. Spuštali smo se niz neke strmine ka jugu. Prtina je bila zaleđena. Padali smo svi od reda. Pojedinci su prigušeno jecali od tupih udaraca pri padu ili od bola zamrznutih prstiju nogu i ruku. Na začelju čete, sa zaštitnicom, išla je Rita, komesar čete. Nosila je cipele na rancu, a na nogama je imala opanke. Padala je kao i drugi, ali joj se uzdaha nije moglo čuti. Naprotiv, hrabrila je i podizala celo vrijeme one koji su najviše padali.

Kada smo se napokon spustili u ravnicu, naše osiguranje pošlo je na prugu i cestu. Nema pucnja. Tu je i most preko Prače. Kako bi nam bilo da smo morali voditi borbu za most, ili prelaziti preko rijeke?

— Trkom dalje — čuje se Vučko, koji propušta pored mosta drugove koji prolaze.

I našlo se snage za življi korak.

Prolazimo kroz Renovicu i ponovo dolazimo na drum koji vodi na Bare i dalje, ka Goraždu. Nema zaustavljanja. Krećemo stazom koja siječe mnogobrojne serpentine. Netko od naših je tu bio prisutan jučer, a možda i u toku ove noći. To vidimo po svježe oborenim bukvama i jelama kojima je zakrčena cesta.

Ako je bilo teško i neprijatno spuštanje prema Prači, ovaj uspon nije nimalo lakši. Snage su nam na izmaku. Počinje da sviće. U koloni se sve češće čuju pozivi da se preuzme puškomitraljez, sanduk s municijom. Razgovor nam je glasniji. Ne znamo ko je pred nama, ali Nijemce ne očekujemo.

Već se daleko razdanilo kad smo stigli na Bare. Očekivali smo i priželjkivali neko selo, ali tu je na putu seoska mehana i još dvije popaljene zgrade. I nigdje ništa u blizini.

Na naše iznenađenje, oko mehane i ovih popaljenih kuća mnogo je svijeta. To je zbjeg iz sela sa podnožja Jahorine, koji se kreće pred ustašama i Nijemcima. Uplašeni su. Iznose nam grozote koje čine ustaše po selima. Pokazuju nam na dim koji se već nekoliko dana iz tog pravca diže i približuje od Sarajeva prema Orahovici.

I ne pitamo Vučka što da radimo dalje. Ni vatru nismo bili kadri da založimo. Umor i iscrpenost su nas oborili pored puta. Polijegali smo na puške ne osjećajući više ni glad, ni hladnoću.

Neki od naših drugova su još u razgovoru sa zbjegom. Tamo je i Vučko. Hladnoća nam trga san. Neka kolona ide prema nama od pravca Goražda. Tko li bi to mogao biti?

— Drugovi Kraljevčani, jeste li umorni?

... Činilo nam se to nemogućnim, ali je ipak bila istina. Pred nama je drug Tito.

— Jesmo, druže Stari! — odgovorili smo i spustili se na cestu.

— Znam, znam. Ali, drugovi, moramo dalje, i to odmah — nastavio je drug Tito prilazeći drugim borcima.

Gledamo Tita. I na njegovom licu ima umora, ali je jači jedan izraz smiješka koji uliva hrabrost i optimizam.

Sporim, ali čvrstim korakom krenuo je s drugovima koji su bili pored njega prema mehani.

Naređeno je da krenemo.

Prikupljali smo se lijevo od puta i zatim krenuli neutrtim snijegom prema Jahorini, koja nam iz daljine otkriva svoje sniježne vrhove zavijene maglom.

— Drugovi, zar ne vidite: drug Tito pred nama gazi prtinu — primijetio je neko iz prve desetine.

Radić, Momo, Lala, Predrag, Pop — Gudžula, odvajaju se iz kolone. Zapadaju u još dublji snijeg i mimoilaze kolonu. Pratimo očima njihove napore. Rado bismo im dali nešto od preostale snage da stignu što prije na čelo, da smijene druga Tita.

Zar to mogu dopustiti Kraljevčani?! Nas je još dosta i snage u nama ima još toliko da pred Titom prtimo put.

Jerko PALTRINJERI BRKO

POD RAZVIJENIM ZASTAVAMA

PODROMANIJA — FOČA — GORAŽDE — ČAJNIČE

(Odlomci iz dnevnika)

17. januar 1942. Podromanija. Opet smo u staroj austrijskoj kasarni. Pokret od Knežine dovde bio je dug oko dvadeset kilometara i strašno nas je izmorio. Sva je sreća što bar nismo bili gladni. Rezerve u rancima i prijatna sećanja na bavljenje u Knežini još se osećaju. Pa ipak, mnogi koji su u Knežini ostavili ovsene hlepčiće pokajali su se. Ogorčeni smo i ljuti na same sebe.

Da smo bar stigli na vreme. Govori se da smo kritikovani, jer smo zadocnili. Izgleda, samo su na nas čekali. Trebalo je da dođemo ranije u sastav bataljona radi neke važnije akcije.

Posebno smo u lošem položaju Rajko[1] i ja. U pokretu smo nahlađeni i idemo sa temperaturom. Komandir nas upućuje u brigadni sanitet, ali smo odbili. Nije zgodno za ovu priliku, liči na izvlačenje. Osim toga, ima i drugih razloga. Uvideli smo već: kad god je neka gužva, čovek je ipak najsigurniji u borbenoj jedinici.

18. januar. Dva po ponoći. Pred kasarnom se okupilo više jedinica, konja, komore. Kratke zapovesti, povici, komešanje, i uspostavlja se marševski poredak. Kolona kreće u snežnu i tamnu noć. Neko reče da će kasarna biti zapaljena.

O sastavu kolone i pravcu kretanja ne znamo mnogo. Čuju se samo uobičajena nagađanja »obaveštenih«, koji uvek sve

[1] Rajko Stojanović.

prvi saznaju. Prednjači Balo.[2] Pravac koji on predviđa može se već pretpostaviti: preko Drine — pa ponovo u Srbiju.

Raspitujemo se za sastav kolone. U mraku i vejavici naziremo samo one koji su nam najbliži. Ostalih četa našeg bataljona nema. Sem naše čete, ovde se, navodno, nalazi samo Posavska i po jedna četa 2. i 5. bataljona. Zbunjuje nas i veliki broj tovarnih i jahaćih konja. Ubrzo saznajemo: u koloni je ceo Vrhovni štab s drugom Titom na čelu. To saznanje unosi nov sadržaj u naše rezonovanje o pokretu.

Iz daljine se, iz više pravaca, oglašava žestoka topovska i minobacačka vatra. Dopunjuju je i dugi mitraljeski rafali, te prema vatri određujemo pravac kretanja. Topovska grmljavina dopire sa svih strana: od Kladnja, Olova, Sarajeva, Vlasenice i Rogatice. Mi smo u sredini; krećemo se u pravcu juga. Kao »iskusni« vojnici, iz toga brzo izvlačimo zaključak: četiri bataljona 1. proleterske i nekoliko bosanskih odreda zadržavaju neprijatelja, izvlačeći se postepeno iz okruženja. Naša kolona s Vrhovnim štabom mora se brzo izvući iz obruča, i to usiljenim maršem. Zato tako žurimo.

Na čelu smo kolone. Ona ide veoma dobro i bez zadržavanja. Samo smo jednom nešto zastali. Prethodnica se našla pred dve razgažene prtine koje se tu račvaju. Vodiči se raspravljaju ne znajući kojom da krenemo. Ne čekamo dugo. Ubrzo napred izbija čovek brzih i energičnih pokreta. Čujemo njegovu kratku komandu: »Prtina desno — pravac Renovica«. Neko reče da je to bio Tito.

Oko dva popodne stižemo u selo Gornju Vinču. Tu nam je prvi odmor od kako smo noćas pošli, prvi ozbiljniji predah posle gotovo dvanaestočasovnog marša. Da nije bilo snega, taj put bi bio pređen za četiri do pet sati.

Selo je malo i siromašno. Muslimansko. Rekao bih da nam se nisu baš obradovali, ali im to nimalo ne zameramo. Mutna su vremena, a vojske se svaki čas smenjuju.

Leškarimo. Umor je isuviše velik da bi se moglo zaspati. Nehotice razmišljam. Zapažam kod svih čudnovato raspoloženje i sigurnost, kao da nije u pitanju nova ofanziva.

U suton nastavljamo put. Osećamo da se situacija popravila i da dalji pokret ne može biti dug. Kolona je oživela. Očigledno odmor i ono malo mršave hrane u Vinči učinili su svoje. Koračamo lakše i znatno brže. Izgledi da bez teškoća pređemo put i prugu u dolini Prače i nađemo se u povoljnijoj situaciji unose u kolonu nov polet.

U prvi sumrak smo u Renovici. U njoj samo četnici. Ima ih dosta, a najviše u kafani. Plan prolaska je jednostavan i

[2] Milomir Božović.

izvodimo ga munjevito. Blokiramo ih. Naša četa obezbeđuje od pravca Prače i Mesića, ostali sa Vrhovnim štabom nastavljaju pokret u pravcu Gornjih Bara.

Četnici su iznenađeni i zbunjeni. Oni koji su se u kafani zatekli kraj vrata ponašaju se prijateljski. Savetuju nas (ko zna iz kojih razloga) da ne idemo ka Barama. Kažu da se tamo nemamo gde skloniti. Drugi, opet, koji su bili malo dalje dobacuju da mi napuštamo front.

Ne upuštamo se u razgovor. Sačekujemo da kolona poodmakne, pa nastavljamo za njom. Sad smo zaštitnica. Dalji pokret uzbrdo bio je sve teži. Umor se sve teže podnosio. Napetost nerava, koja je dotle vladala i činila da se na umor zaboravi, sada je, posle prelaska pruge i puta, popustila. Ali ne zadugo. Uz put je kolonu stigao kurir i saopštio da se od Goražda u našem pravcu kreće velika kolona četnika, ali je usledio komentar druga Tita: »Daleko je to«. Karić[3] se nešto muvao po koloni i ovo lično čuo.

Pred noć stižemo u Bare. Ovde je pustoš. Selo je popaljeno. Nekoliko preostalih kućeraka i pojata prepunjeno je izbeglicama.

Brzo smo dobili »smeštaj«: najveći deo kolone — pod vedrim nebom. Čak ni drug Tito sa svojim saradnicima nije dobio posebnu prostoriju. Malo njih se moglo pohvaliti da su te noći makar presedeli pod krovom.

Balo i ja prolazimo odlično. Nađosmo se u nekoj sobici do tavana punoj naroda. U potpunom mraku uspevamo da sednemo, srećni što smo pod krovom. Ne potraja dugo, a naše »sedište« poče da se meškolji i gunđa. Ispostavilo se da sedimo na leđima nekog starca.

19. januar. Popodne, selo Bukvica. Iz Bara smo krenuli jutros. Put dovde trajao je četiri sata. Uslovi kao i zadnjih dana: veliki sneg i jak mraz, umor i nesanica, glad. Vrhovni štab se, verovatno, smestio negde u blizini. Naš bataljon ide odmah dalje.

Ovde smo kompletni, ceo bataljon. Stigli su i rudari. Nedelju i više dana se nismo videli, a za to vreme mnogo štošta se događalo.

Sada tek saznajemo kuda se koja četa kretala i kako je ko prošao. Najteži zadatak je imala 1. četa.

Rudarska četa je prošla dosta dobro. Skoro kao i mi. Ona je u trenutku našeg odlaska u Knežinu otišla na neku vrstu odmora u Pusto Selo, ali je odmah morala na položaj na Crvenim stenama. Kako su tamo već bili Nemci, četa je obrazovala

[3] Dušan Karić.

nov položaj, držala ga neko vreme, a zatim otišla na Podromaniju. Tu je dobila zadatak da kao desna pobočnica kolone Vrhovnog štaba krene pravcem Podromanija — Čvore — Komrani — Bukvica, gde se danas i sastala s bataljonom.

20. januar. Hanište. Juče smo se u Bukvici odvojili od bataljona i krenuli posebnim pravcem. Bilo je neke zbrke oko sela u kojem je trebalo da se smestimo, jer su slična po nazivima — Batkovići i Butkovići. Prenoćili smo u jednom od njih i danas stigli ovamo. Zadatak nam je da obezbedimo pravac prema Sarajevu. Zasedu držimo u selu Kamenici.

Na ovoj etapi puta desio se i jedan težak slučaj. Prilikom prelaska neke rečice Mido se okliznuo na brvnu i pao u vodu. Za trenutak je postao ledena sveća, ali je produžio sa kolonom. Sad leži u ćošku sobe i bunca pod velikom temperaturom.

Zima je nepodnošljiva. Na straži se smenjujemo svakih petnaest minuta. Pored kuće protiče potočić. Moramo probijati led kad hoćemo zahvatiti vode. Ne prođe ni minut, a probijeno mesto se zaledi.

Hrane ima ponešto, ali bez soli. Borci su još premoreni i razdražljivi. Moraćemo raspraviti Đokino držanje. Za sve vreme pokreta on nije hteo da nosi municiju i stalno se svađao s desetarom. Trifun se udario drvetom po promrzloj ruci i plakao, te mu se smejala cela četa. No čim su vatre buknule i tela zagrejala, sve se brzo zaboravilo.

23. januar. Hanište. Ovde smo već četiri dana. Selo je još potpuno pusto. Njegovi stanovnici — muslimani — pobegli su nekuda.

Odmorili smo se i donekle sredili. Znamo da se ovde nećemo dugo zadržati i već željno očekujemo pokret. Raspoloženje u četi je dobro.

Preko kurira, koji povremeno dolazi, saznajemo mnoge vesti. Ima dobrih, ali i loših.

Na celoj ovoj teritoriji vlada među narodom velika panika.

Među četnicima je rasulo. Ni sami ne znaju šta da čine. Napuštaju položaj i beže kud ko zna. Za Nemcima idu ustaše i pale sela.

U neka srpska sela, kao u Vrhpraču, prodrle su ustaše i napravile pravi pokolj. Putevi pretrpani izbeglicama. Svuda ista slika: žene, deca, stoka i saonice s najnužnijim stvarima. Priče o pokolju, oplakivanje mrtvih, teške scene.

Posebnu žalost kod nas izaziva vest da su nađeni mrtvi istaknuti borci ovog kraja Milan Jakšić Španac i Milan Simović, komandant i politički komesar Pračanskog bataljona. Jakšića smo upoznali prilikom intervencije u Prači i mnogo nam se svideo. Njih su, izgleda, zaklale ustaše.

Naše jedinice već stabilizuju položaj na ograncima Jahorine. Ponovni pokušaj ustaša da prodru u ovom pravcu odbijen je.

Narod je ohrabren, pa se vraća u napuštena sela. Govori se o stvaranju dobrovoljačke vojske, u koju bi se uključili svi ovi četnici koji hoće da se bore.

25. januar. Foča. Jutros smo dobili naređenje o pokretu i predveče stigli ovamo. Za nama je došao i Vrhovni štab. Foču su u međuvremenu oslobodili Crnogorci. Postojala je opasnost da četnici izvrše protivnapad, pa smo poslani da ih pojačamo. Opasnost je bila uveličana.

Za vreme marša od Ustikoline do Foče zapazili smo strašna svedočanstva četničke vladavine u ovom kraju. Na mnogo mesta vire iz Drine leševi poklanih muslimana.

Foču nismo dobro ni videli. Kad smo stigli, bio je već mrak, a svetlosti su gorele samo u ponekoj kući. Četa se odmah smestila u dvoranu velikog hotela. Opšti utisak još više ulepšava dobra večera koja je ubrzo stigla.

Rajko i ja još nosimo prehladu sa Podromanije. Tek sada mislimo na lečenje. Mido je upućen u bolnicu, a nas dvojicu smeštaju u hotelsku sobu. Ležimo i sanjarimo. Pre nekoliko trenutaka sobarica nam donela čaj. Kako se sve u životu menja? U kakvoj smo situaciji bili samo pre nekoliko dana, pa i juče, a u kakvoj smo danas? Prepuni smo utisaka: varoš, hotel, soba, krevet, čaj, sobarica. Za nas je sve to toliko neočekivano da ni sami ne verujemo da je to stvarnost.

Naše razmišljanje prekide bučan razgovor u hodniku. Po ovome što čujemo izgledalo je da će nam radost biti kratka. Vrši se raspored za smeštaj Vrhovnog štaba. Traže da se iselimo. Ipak, sve se završava bez razočaranja. Ostajemo u hotelu.

27. januar. Goražde. Događaji prosto lete. Prekjuče smo bili u dubokoj planini, juče u Foči, a danas, tačnije sinoć, već u Goraždu. Tempo je bio i suviše brz, pa smo se, i pored velikog oduševljenja, svojski zamorili.

Naš združeni odred krenuo je iz Foče juče pred podne. Na čelu je bio Pivski bataljon — odmah iza prethodnice. Komandant je Obrad Cicmil. On deluje veoma autoritativno. Ponosit i strog čovek. U sredini je bio mitraljeski vod brigade. Dve teške brede i mali bacač — uspomena od Talijana sa Gaočića. U ovom vodu poznajem samo Miloja[4] i Jumbu.[5] Oni kao da se malo šepure pred Crnogorcima. A i mi smo ponosni. Komandir nam u poverenju reče da smo za ovaj zadatak izabrani kao jedinica iskusna za ulične borbe.

[4] Miloje Milojević.
[5] Gaja Šovljanski.

Susret s četnicima i njihovo razoružavanje prolaze bez većeg uzbuđenja. Prvo nailazimo na grupu od pedesetak njih pod komandom jednog oficira. Za nekoliko minuta već su »neutralisani«. Oficir je pokušao da objasni svoj zadatak: »Ne propustiti nikog pod oružjem«, ali ga niko i ne sluša. Cicmil ga ignoriše i direktno se obraća njegovim vojnicima. Pita ih gde treba da bude njihov položaj, na Jabuci kuda navaljuju ustaše, ili pred nama, partizanima, koji smo stabilizovali položaj prema zajedničkom neprijatelju, pa sada prebacujemo snage da taj položaj pojačamo. Dobivši složan odgovor da oni ne misle pucati na partizane, a ovde su ih starešine prisilno dovele, prilazimo razoružavanju. Zaplenjeno oružje stavlja se na kamion u kojem je ova grupa dovukla municiju.

S drugom grupom četnika susret je još jednostavniji. Oni pred nas izlaze s jugoslovenskom zastavom i dobrodošlicom. Profesionalni četnici — pljačkaši sa aktivnim oficirom Sergijem Mihajlovićem bili su pobegli, a ovo su mobilisani seljaci, uglavnom sirotinja koja se opredelila za borbu protiv ustaškog terora.

Ulazak u grad protekao je sasvim mirno, u potpunoj tišini. Bio je već mrak, a narod i nije znao šta se odigrava. Ulice puste, na prozorima drveni kapci, svetlosti nigde.

Sada se odmaramo u dvema velikim kućama. Goražde, obična kasaba, u ovom trenutku na nas deluje kao veliki grad. Smestili smo se na brzinu, postavili obezbeđenje i odmah legli. Za večeru smo imali »suvu hranu« — svakom po lavor oraha.

28. januar — 5. februara. Bolnica u Goraždu. Dosta čista i svetla soba sa dva kreveta. U jednom Rajko, u drugom ja. Najzad se pružila povoljna prilika za naše lečenje. Gripozno stanje, zbog kojeg smo ovde, vučemo više od deset dana, još iz Knežine.

Hrana je dobra i obilna. Tri do četiri puta dnevno. Hleb beli.

Od terapije — ništa. Tačnije, ima nešto: po četvrt litra veoma dobre i strašno jake ljute rakije. Sasvim legalno. Propisano od lekara. Flašice stoje na ormariću. Tačno gde se stavljaju lekovi. Objašnjenja ne daje niko, ali zaključujemo sami: lekova nema, a rakije — more. Jedini lekar, ujedno i upravnik, Rus je, belogardejac. Do našeg dolaska u Goražde bolesnici su bili četnici. Znači, već uhodana praksa.

Imamo skoro svakodnevnu posetu drugova iz čete. Dobro izgledaju. Odmorni, doterani, puni priča o tome kako ovde lepo žive i kako se snalaze.

Posle tri dana ležanja počeli smo ustajati i obilaziti druge sobe.

U bolnici tridesetak bolesnika. Nešto partizana iz Pivskog bataljona, veći deo civili — muslimani.

Predmet smo pažnje. Iznenađuje nas koliko mnogo znaju o 1. proleterskoj. O pobedi nad Talijanima kod Gaočića — gotovo do najmanje pojedinosti. Čuli su da je prema neprijatelju uspostavljen front, da su četnici razbijeni itd.

Zahvalni su partizanima. Uveravaju nas da bi svi bili poklani da je još mesec dana ovde ostala četnička vlast.

Strašne su njihove priče o klanjima. Klali su svuda, a najviše usred čaršije, na mostu. Žrtva se dovede, prekolje i baca s mosta. Leševe odnosi Drina, a neke odmah izbaci na obližnji sprud. Neki padnu u plićak, pa tu ostanu. To četnicima nije smetalo.

Noćni prizori dovodili su stanovnike okolnih kuća do ludila. Mesecima su slušali krike ljudi ispod sečiva oštrog noža i očekivali da i na njih dođe red.

Teške su i potresne sve ove priče, a najteža ona koju ispriča neki stari musliman. Bio je svedok smrti stotinama ljudi, pa i svoja tri sina i brata.

Dok je drhtavim rukama brisao suze, koje su neprestano tekle iz staračkih očiju, napuštamo sobu duboko potrešeni i preneraženi.

12. februar. Već sedam dana kako sam u četi. Drugovi nisu preterivali. Ovde je, zbilja, dobro. Sve je skoro mirnodopski.

U gradu smo jedina vojna jedinica. Pivljani su otišli dalje. Verovatno na položaj.

Obavljamo razne dužnosti. Glavna je: obezbeđenje garnizona. Zaseda na mostu, na drugoj obali — prema Čajniču, nekoliko stražarskih mesta i patrola, to je sve. Raspored je dobar, pa ima vremena i za odmor.

Vršimo i dužnosti ekonomskog karaktera. Organizovano je nekoliko radionica za odeću i obuću. Radi uglavnom omladina, u prvom redu ženska. Za dužnosti kod radionica ne treba vršiti određivanje dežurnih. Uvek ima dovoljno dobrovoljaca, čak i napretek.

Bavimo se i »trgovinom«. Ima mnogo rakije. One prave, prepečenice, što se proizvodi u Srbiji. Nju menjamo sa seljacima za žito. Sa ovim žitom i suvim kruškama koje se melju, u pekari se pravi dobar hleb. Odavde se hrana šalje na položaj prema Prači i Jahorini, u Foču za bolnice, Vrhovni štab i tamošnje jedinice. I za stanovništvo, takođe.

Zakačili smo i ovdašnje trgovce. To su, uglavnom, Srbi, koje četnici nisu dirali. Uzeli smo im nešto robe za potrebe vojske. Dobili su propisne potvrde. Naplatiće to kad se bude

svršio rat. Samo, mala korist od ovoga. Za hranu nema ništa. Ni za odeću osim dugmića. Sve same drangulije. Za ove poslove imamo specijalne ljude. To uglavnom rade Mačak, Bane i Šilja.

15. februar. Danas je stigao kurir iz bataljona. Sa pažnjom smo slušali novosti.

Posle Bukvice, bataljon je zaposeo položaje prema Prači i Sjetlini, u kojima su bili domobrani i ustaše. Iz ovih neprijateljevih garnizona svakog časa se očekivao ispad u pravcu Goražda i Foče.

Već 20. januara 1. četa se kod sela Orahovice sukobila s vodom domobrana i ustaša koji je vršio nasilno izviđanje u pravcu naših položaja. U isto vreme je njihov drugi vod pljačkao sela Brdariće i Datelje. Prva četa je proterala oba ova voda. Ona im je kraj same Prače, na četiri do pet stotina metara od nje, napravila zasedu, ubila nekoliko vojnika i otela svu opljačkanu stoku. Presrećni što su ih partizani zaštitili od paljevine i raseljavanja, seljaci su svu sitnu stoku koja je bila odrobljena poklonili partizanima. Primili su natrag samo priplodnu stoku.

Posle ovoga front se tih dana stabilizovao. Ustaše i domobrani nisu neko vreme pravili ispade u pravcu slobodnih sela.

Bilo je i drugih uspeha. Bataljon je u okolna sela slao patrole da vraćaju bivše četnike na položaj, to jest da ih mobilišu za dobrovoljačku vojsku i organizuju za borbu. U jednoj takvoj akciji, u kojoj su, pored ostalih, bili Moma Dugalić, Danilo Đerić i Đura Četnik, uhvaćen je u selu Crncima general Ljuba Novaković i predat Vrhovnom štabu. Do Novakovića nije bilo lako doći, jer su ga seljaci, pristalice četnika, dobro krili. Veliku zaslugu za njegovo otkrivanje imali su omladinci iz ovoga kraja, Pero Kukavica i Ljubo Milošević, koji su kasnije stupili u naš bataljon.

Sa Novakovićem su uhvaćeni još jedan oficir, neka Čehinja i dva pratioca. Novaković se trudio da dokaže kako nije Dražin čovek, kako se s njim ne slaže.

17. februar. Četa se ponovila. Iz radionice nam je dodeljeno dvadeset pari odela i obuće. Sa onim što imamo i što je popravljeno dobro smo se odenuli.

Još smo nešto dobili: kozačke šubare od jagnjeće kože sa crvenim platnom na temenu. Ove jednoobrazne kape čine veliki utisak. Cela varoš nas posmatra sa interesovanjem.

19. februar. U četu se danas vratio Duško Karić. Bio je odsutan desetak dana. Išao je sa Gojkom Krezovićem i drugima po nekim selima u kojima su još postojale četničke jedinice,

sastavljene od ovdašnjih seljaka, čije su starešine takođe ljudi iz ovog kraja. I kod njih je nastupilo vrenje. Ne mogu da se opredele — da li da pristupe partizanima, to jest dobrovoljačkoj vojsci, i da nastave borbu protiv ustaša i okupatora, ili da ostanu četnici, što bi ih odvelo u izdaju. Među njima su se vodili žučni razgovori do otvorene svađe. Potpuno su razjedinjeni. Stvari nisu išle baš lako. Čak su ovoj našoj delegaciji pretili i ubistvom. Duško navodi primer da je jedan mlad četnik, podgovoren od dražinovaca, opalio metak pored same njegove glave. Naročito su napadali Gojka Krezovića, optužujući ga za izdaju što je prišao partizanima. Njihova je lozinka da će partizani (proleteri) koji su sada ovde ubrzo otići dalje, pa će možda i njih povesti, a njihova će sela biti ostavljena bez odbrane.

Konačan rezultat njihovog puta bio je da su neka sela prišla nama, dok su druga ostala da se još promisle.

Od ostalih zadataka na ovom terenu najvažniji je stvaranje i uvođenje u rad narodnooslobodilačkih odbora. Na tom poslu, uz mesno partijsko rukovodstvo i komandu mesta, dosta se angažovala i naša četa.

20. februar. Danas je bilo mnogo dobrih vesti. Obradovali smo se kad smo čuli da je oslobođena varošica Čajniče, koja je udaljena tridesetak kilometara od Goražda. Oslobodili su je crnogorski partizani — Pljevaljski bataljon. Sada imamo slobodnu teritoriju sa tri grada.

Naše bavljenje ovde postaje već pomalo monotono. Uvek isto: obezbeđenje, straže, patrole, radionice, trgovina. Odučićemo se od ratovanja.

Vrlo smo aktivni u kulturno-prosvetnom i političkom radu. U ovom pravcu dosta se radi u četi i s narodom. Dobili smo od brigade veliki program, koji u određenom periodu treba da pređemo. Malo smo se i poplašili: velik je i obiman. Na časovima političke nastave većina se prilično ustručava da učestvuje. Đaci su, međutim, veoma aktivni. Naročito Nego,[6] Duško Karić i Pego.[7] I Šilja je bučan, ali on sve okreće na šalu. Bane kao teoretičar deluje sasvim solidno, dobar za propagandu. Govori se da ima dosta uspeha u mobilizaciji ženske omladine u narodnooslobodilačku vojsku.

Pored čisto partijskog materijala, dobiven je plan da se obrade tri ciklusa tema: 1. O stvaranju Jugoslavije — u šest tema; 2. O drugom imperijalističkom ratu — u tri teme; 3. O SSSR — u osam tema. Veliki su ovi planovi. Kad bismo to

[6] Negoslav Bošković.
[7] Predrag Mihajlović.

radili, i da nas niko ne dira, trebalo bi nam dva meseca. Ali osećamo da je poznavanje ovih pitanja preko potrebno. Za rad postoji dosta interesovanja, samo nemamo literature.

22. februar. Danas smo ponovo imali priredbu za omladinu Goražda. Program je izvela naša četa. Bilo je uspešno. Od danas menjam mišljenje o Rakiću[8] i Bati.[9] Oni su najzaslužniji za program. Osećam da sam dosad grešio prema njima. Rakić mi je i suviše odavao utisak pesnika, a Bata bio zabušant u izvršavanju sitnih zadataka. Oba su, međutim, dobri borci. Bati sam prestrogo zamerio te sitne slabosti, koje se nisu slagale s pričama o njegovom učešću u akcijama na nemačke oficire usred Beograda. Varga[10] i Aca[11] kažu da je Bata lično izvršio nekoliko atentata na nemačke oficire u Beogradu, i to sa uspehom.

Razmišljam i opominjem samog sebe da ne treba prebrzo donositi sud o ljudima. Pogotovo ne na osnovu njihovih sitnih postupaka.

27. februar. Već tri dana smo u Čajniču. Ovamo smo došli da obezbeđujemo varoš, jer su jedinice Pljevaljskog bataljona, koje su oslobodile i držale Čajniče, otišle prema Limu da obezbede prelaz nekih srbijanskih odreda.

Iz Goražda smo se dovezli kamionima. Iako smo se smrzli na otvorenim kolima, to nije prošlo bez velikog ponosa. Eto, ponovo imamo veliku slobodnu teritoriju, železnice i kamione.

Čajniče je malo mestašce, ali izgleda veoma lepo. Samo je nepodesno za odbranu. Nije ni čudno što su Talijani morali pobeći. U rupi je, a što je najgore, sa najviše strane ga opkoljava velika borova šuma i spušta se do samog centra. Zato osobito pazimo na ovu šumu i kontrolišemo je patrolama. Patrole šaljemo i u pravcu Metaljke.

Smešteni smo, vrlo lepo, u jednoj školi. Ona je već bila preuređena za smeštaj vojske. Verovatno su i Talijani bili u njoj. Ispod nas je dosta veliki hotel. U stvari, samo zgrada, jer je u njemu bio smešten talijanski štab. Na vrhu zida još stoji velika platnena traka sa natpisom: »Comando«. Smejemo se tome. Jadna je ta »comando« kad je morala da pobegne od šake slabo naoružanih partizana.

28. februar. Danas nas je obišao drug Tito. Došao je direktno kod nas u četu i zadržao se ceo sat. Razgovarao je i pozdravio se gotovo sa svakim borcem. Zbog toga pozdrava

[8] Radoš Rakić.
[9] Slobodan Ćosić.
[10] Stevan Varga.
[11] Aca Todorović.

naročito diramo Vukalicu. Dugo je tresao Titovu ruku i pozdravljao se s njim baš kao da su lični poznanici. Vukalica se mnogo ne uzbuđuje, već kaže: »Pa i jeste, kolega mi je, metalski radnik«.

Drug Tito se duže zadržao u razgovoru s komandom čete. Mi smo ih sa svih strana opkolili i pažljivo slušali. Interesovao se podrobno o svemu. Iznenadili smo se kad smo čuli da zna da smo mi ona četa koja je jedno vreme kod Užica bila pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba. Ispričao nam je mnogo dobrih vesti. Na istočnom frontu stvari stoje sve bolje. Iz Srbije nam dolazi veliko pojačanje. Ceo Užički i Čačanski odred. Od njih će se formirati još jedna proleterska brigada.

Kad je Tito otišao, o njemu smo mnogo pričali. Većina ga je prvi put videla u Rudom. Mnogi su tada mislili da je Rus. Mića Vujović nam tek sada ispriča jedan svoj susret sa njim u Kosjeriću, u Srbiji, koji je dosad krio.

Došao jednog dana u komandu čete jedan stariji dobro opremljen partizan i zatekao Vujovića da s nekim razgovara telefonom. Pošto je Mića odužio razgovor, pridošlica ga prekinuo i zamolio: »Druže, hteo bih nešto hitno da telefoniram«. Mići to nije bilo pravo, pa je malo povisio ton i rekao: »Pa zar ne vidiš da razgovaram, sačekaj malo... Uostalom, ko si ti?« Sasvim mirno, ne podižući ton, Tito mu je odgovorio: »Komandant Vrhovnog štaba«. Naš Mića se tada preneraženo trgao, ali je ipak sačuvao prisebnost i rekao: »Pa, čoveče, što to nisi odmah rekao!«

Momir LEKIĆ

NAPAD NA PRAČU

Odmah po dolasku na Orahovicu, oko 20. januara 1942, delovi Rudarske i 1. čete izvršili su protivnapad na ustaše i saterali ih u Praču. Posle toga, u toku cele zime, ostali smo na ovim položajima, smenjujući se sa 1. četom i vodeći skoro svakodnevne borbe sa ustaškom milicijom i domobranima.

Bila je strašna zima — sneg visok i do dva metra, drvo je pucalo od mraza. Naizmenično su po 24. sata 1. i 3. četa bile na položajima — u zasedama i na mrtvim stražama, u snežnim rovovima. Povremeno nas je tukla artiljerija od Sjetline. Čak i noću jedna od prvih granata je ranila Proku Velikoga.

Moral obe čete, i pored napora i borbi, bio je sve vreme na visini. Od Orahovice do Kablara se pevalo.

Sredinom februara dobili smo zapovest štaba bataljona da napadnemo i oslobodimo Praču. Dotad smo skoro svakodnevno vodili borbe oko Prače, po ograncima Jahorine.

Pitali smo se pre napada da li ćemo uspeti po onako visokom snegu, na kom ne mogu doći do izražaja ni brzina ni iznenađenje.

Skupa sa nama trebalo je da učestvuju i čete Jahorinskog odreda. Radi boljeg dejstva ovih jedinica, pojedini delovi Kraljevačkog bataljona bili su im dodeljeni kao udarne grupe. Moja je desetina bila dodeljena meštanskom vodu Ilovačke čete, u selu Pogledu.

U toku noći smo krenuli u napad. Moja desetina dobila je zadatak da napadne bunkere na železničkoj pruzi, uzvodno od Prače, ka Renovici. Desetini su bila dodeljena dva ili tri druga iz meštanskog voda, kao poznavaoci terena. Iznenadnim prepadom likvidirali smo ustaše kod uporišta iznad mosta i tunela i odmah nastavili dalje. Počeli smo da dejstvujemo duž ceste ka samoj Prači. Tamo nas je, iz bunkera na ulazu u naselje, možda kilometar pred Pračom, dočekala jaka mitraljeska vatra. Pošto druge jedinice nisu bile uspele da likvidiraju ostale bunkere, zastali smo i mi. Veliki sneg je otežavao brže kretanje, a šuma

nije predstavljala nikakav zaklon. Mi smo bili zauzeli položaj na cesti. Došlo je do komešanja, jer smo bili skoro na brisanom prostoru. Rekao sam drugovima Miroviću, Boroviću i Strugaru da se prebacuju, a ja ću da štitim njihovo povlačenje mitraljezom. Osetivši da nema većeg pritiska sa drugih strana, neprijatelj je osuo po nama odasvud. Na snežnoj belini, gazeći vrlo sporo sneg do pojasa, bili smo pogodna meta. U tom trenutku metak je pogodio mog pomoćnika. Zatim su počeli da padaju jedan za drugim i ostali. U ovoj borbi su poginuli: Dragan Jajčanin, Boško Barović, Nikola Mirović, Ivanović iz Trepče i jedan borac, meštanin, čijeg se imena ne sećam.

Ostali delovi bataljona dejstvovali su preko Čelopeka, niz strane koje su se okomito spuštale nad Pračom, tako da je i ovaj brisani prostor bilo skoro nemoguće savladati, jer je bio dobro tučen vatrom automatskih oruđa iz bunkera. Otuda ni ostali delovi bataljona nisu uspeli da uđu u naselje, a ni čete Jahorinskog i Romanijskog odreda.

Posle napuštanja položaja na cesti, dejstvovali smo jedan kilometar duž ceste. Ja sam se najpre povukao na položaj na Pogledu. Tu je, zapravo, Ivanović poginuo.

Napad je trajao od 5 časova ujutro do 10 uveče. Trebalo je da počne oko ponoći, ali zbog dubokog snega svi smo zakasnili, te nas je uhvatio dan. Toga jutra i mraz je bio vrlo jak. Meni se jednog časa puškomitraljez bio zamrzao. Morali smo zastati — grejao sam ga da bi dejstvovao.

Jedna drugarica iz Kragujevačkog bataljona, čini mi se Maca Jagodić, koja nam je pridata kao bolničarka, išla je 600 metara četvoronoške, jer je bila velika strmina, a nije imala dobru obuću. Bile su joj se ruke smrzle. Onda ju je Božo Žarković sa još jednim drugom odveo na Pogled.

Pošto je u višim krajevima bila izmaglica, pri povlačenju smo se pogubili. Miko i Strugar su zalutali i izbili na Orahovicu.

Po pričanju drugova, istog je dana poginuo jedan od najboljih puškomitraljezaca Rudarske čete — Jauković, koji je sa grupom meštana iz sela Brdarića jurišao s puškomitraljezom na neprijateljev položaj.

Posle neuspelog napada na Praču, ustaše su pokušale da nas odbace sa Orahovice i Čelopeka, da nas potisnu s položaja. Bili smo se već vratili u četu, na položaje prema Čelopeku. Jedna kolona je krenula pravo preko Čelopeka na nas. Ispred kolone išao je pas. Vidim deset ustaša i domobrana. Pustio sam ih sasvim blizu — na pedesetak koraka. Nisam mogao više da odolim. Raspalio sam po njima. Nekoliko ih je palo. Posle sam kritikovan od drugova što ih nisam pustio još bliže.

Proko ŽIGIĆ

U KORPI PREKO NERETVE

(Iz dnevnika)

23. februar 1942. Selo Obalj. Prvi bataljon je dobio zadatak da napadne i, po mogućnosti, oslobodi Ulog.

Napadao je veliki snijeg. Tvrd je. Čovjek ide lako. I konj. Ali imamo i magarca »Murga«, koji nosi mitraljesku municiju. Nikako neće da krene. Vuku ga za ular — ne ide. Čitav bataljon stoji u velikoj i strmoj strani i čeka da mi mitraljesci stignemo. Borci se šale i smiju na račun »Murga« i nas mitraljezaca.

Uzeh sjekiru bacačkog odjeljenja. Od jedne omorike odsjekoh gustu granu.

— Šta će ti ta grana, sudijo?

— Da vidimo sudijinu vještinu. Kako li će magarca prebaciti!

— Magarac je okrivljenik! Sada će mu sudija presuditi!

Upadice se čuju sa svih strana.

Dovukoh granu i postavih je pored magarca. Dušan, Rudi, Žika i ja podigosmo magarca i oborismo ga na granu. »Murgo« miran, izgleda da mu se svidjelo. Povukoh granu. Ide kao po loju. »Murgo« leži. Dovikivanje, smijeh i dosjetke na račun moj i »Murgov«.

Tako dovukosmo »Murga« do ceste Kalinovik — Nevesinje. Tu ga gurnuh na prtinu. On skoči, uspravi se i nastavi da ide.

Kiša poče da pada. Kolona se kozjom stazom spušta niz klisuru. Držimo se rukama za stijenje. Konji se teško spuštaju. Ovo je teren za »Murga«, ide bez zastoja. Kanjon Neretve dubok, kolona se sporo kreće.

Bataljon stiže na obalu. Voda huči. Kako je preći? Noć je tamna i kišovita, dušu dala za iznenađenja, za bombaše, za upad u bunkere. Ali za gaženje nabujale Neretve, to je rđava noć.

Neki već obilaze, ispituju kako prići mutnoj rijeci. Štab bataljona se dogovara. Borci vični vodi daju svoja mišljenja. Svi bi htjeli da vide, da pokušaju i lično da se uvjere. Daleko se rasturiše borci, uz Neretvu i niz nju. Kiša samo lije. Nećemo biti mokriji kada zagazimo u Neretvu.

Smjeliji borci predlažu da se pliva. Neki: da prvi pliva, sledeći da mu se drži za nogu, i tako redom dok se ne napravi mostobran. No ima i dosta neplivača.

Komandant Četković prvi zagazi, da proba. I naglo upade u vodu do grla. Komesar Kapičić ga izvuče na obalu. Znači, od gaženja nema ništa!

Šta sada?

Drug Pero naredi da se bataljon prikupi.

Nema jedne desetine. Udaljila se, pa od huke rijeke ne čuje dozivanje. Patrole pođoše da je traže. Uskoro eto desetine. Boško Dedejić Pop vikom nešto saopštava štabu, ne čujemo šta. Rezultat te vike doznasmo brzo — pokret. Pop je pronašao neku žicu, pa ćemo pokušati da pomoću nje pređemo Neretvu.

Kakve vrleti! Mrak, prst pred okom se ne vidi. Kiša pada, sa litice se sliva voda, prskaju valovi što se razbijaju o stijenje. Borci padaju, psuju boga, svece, đavole, kako kome šta naleti na jezik. Ipak se veza drži. Čak se i smijeh čuje.

Izgleda kao da kanjonu nema kraja. Neki pitaju hoće li skoro u Konjic, toliko dugo izgleda marševanje.

Ipak stigosmo na cilj. Tu je nekakva žičara. Neko se njom služio. Samo kako i u koje svrhe?

Sijevaju munje. Kad bljesne — ispituju žicu. Tu su i korpe. Pop proba može li da sjedne u korpu.

— Kao da je za mene krojena. Udobna! Idem prvi.

I, tako, trud urodi plodom. Odlučni borci i vješti ratnici mnogo mogu da urade.

Rudi Krajina, rudar iz Ibarskih rudnika, mehaničar, kuca žicu kamenom. Namotava je na neko drvo i vuče. Drugovi mu pomažu. Svako pomalo i ponešto uradi.

Visoko iznad nabujale Neretve pođe prazna korpa ka drugoj obali.

— Ura! I Neretvu pobijedismo — uzviknu neko.

Žica se odmotava, a korpa se vraća natrag.

— Ja sam spreman da je isprobam! — javi se pop, priđe korpi i sjede. Dade znak da naša tehnika počne radnju. Snažne ruke pokrenuše korpu. Škripi. Ode Pop.

Korpa putuje, lagano, visoko iznad rijeke, koja huči i valja čitava stabla sa granama i žilama, debele panjeve... Oči bataljona su uprte u crnu tačku. Žicu ne vidimo, samo tu tačku koja se kreće i ocrtava na mutnom nebu iznad kanjona. Kao da protiče vječnost. Nestade onda korpe. Svi smo napregnuti, htjeli bismo čuti šta se tamo zbiva. Iznenada korpa opet izroni prema nebu. Da li je prazna?

— Bravo! Uspjelo! Samo naprijed!..

— Brže vuci!

— Lakše! Što lakše i opreznije, to bolje!

— Lakše, može zapeti!

I tako strepimo za naše prevozno sredstvo.

Korpa sve brže i sve sigurnije hita od obale do obale. Jedan po jedan, i već je četa prešla. I komandant Četković je prešao. Četa je pošla u izviđanje, da uhvati dodir s neprijateljem. Valja rastjerati ustašku miliciju u selima oko Uloga i, po mogućnosti, neopaženo prići Talijanima i iznenaditi ih.

Bataljon je prešao rijeku. Putem, uz lijevu obalu Neretve, kolona brzo promiče.

Mokri, prozebli, sanjivi, umorni, izubijanih ruku i nogu, borci pođoše u juriš kada praskozorje obasja Crvanj.

8. april. Selo Varešište kod Rogatice.

U prvi mrak je bataljon na okupu, pod punom ratnom opremom. Mirna je proljetna noć. Pitamo se zašto smo na zbornom mjestu. Vlado Šćekić, zamjenik političkog komesara bataljona, reče da dolazi drug Tito. Mnogo nas obradova ova vijest. Susret sa drugom Titom, tu, na položaju! Žao nam je što nije dan, pa da lijepo vidimo voljenog druga. Skoro smo ga vidjeli, pri prolasku kroz Foču, ali bismo svi željeli da ga što češće viđamo.

U 21 čas je bataljon postrojen. Kroz mrak nam se približava grupa ljudi. Komandant bataljona, Pero Četković, pođe im u susret. Čusmo prve riječi raporta: »Druže vrhovni komandante, bataljon je u stroju . . .«

Srce jače kuca.

Grupa prođe između redova boraca i stade u sredini bataljona.

— Smrt fašizmu, drugovi! — pozdravi nas drug Tito.

— Sloboda narodu! — odgovorismo kao jedan.

— Priđite bliže, drugovi! — pozva on.

Lagano, tiho i u redu, zbijamo se sa svih strana.

— Kako ste, drugovi!

— Dobro! (jednoglasno). Hvala (nekoliko boraca).

— Drugovi i drugarice, drug Milutin je ovih dana došao iz Crne Gore . . .

Zatim reče da zna da nas interesuje kako je sada tamo. On sam, u kratkim crtama, iznese političku situaciju u Jugoslaviji, na istočnom frontu i kod zapadnih saveznika. Zna da nas interesuje zašto se već ne otvara drugi front. Reče da za to još nijesu sazreli uslovi u tim zemljama. Reče nekoliko riječi i o stanju u Crnoj Gori.

Gutamo svaku riječ i trudimo se da ih zapamtimo. Glas je druga Tita zvonak u ovoj noćnoj tišini. Naglasak neobičan.

Ivan Milutinović, član Vrhovnog štaba, ispriča nam o situaciji u Crnoj Gori.

Mjesec izišao, pa dosta dobro vidimo druga Tita. Čitavi sat već stoji, vidim kako se premješta s noge na nogu. Kad Milutin završi izlaganje, krenuše da izađu iz našeg kruga. Nailaze pored pratećeg voda. Drug Tito stade ispred borca Iva Dapčevića.

— Živio nam, druže Tito! — poluglasno uzviknu Ivo.

— Čiji su vam ovo bacači i kojeg su kalibra?

— To su talijanski teški bacači. A tamo su teški talijanski mitraljezi — odgovori komandant Pero.

— Čim si se bavio prije rata, druže? — pita drug Tito Dapčevića.

— Bio sam student na Beogradskom univerzitetu — odgovori Ivo.

— A ti, druže? — pita Dušana Vujoševića, koji se primače drugu Titu i zagleda ga.

— Ja sam bio trgovac na veliko, u Beranama — odgovori Dušan.

— I kako se snalaziš u ovom ratu?

— Dobro, dobro! Odličan je mitraljezac! — reče komandant Četković.

Drug Tito još malo porazgovara s nama, pa hitro pođe preko sela. Uskoro su svi bili na konjima, žure niz selo u pravcu Mesića i Goražda.

Bataljon se raziđe i smjesti u kolibe pune sijena. Do dugo u noć pričamo o susretu s drugom Titom.

Milonja STIJOVIĆ

NA ULOGU

Neretvu smo prešli pomoću žičane korpe. Prebacivanje je išlo sporo. Naš zadatak je da likvidiramo ustaše i njihovu miliciju u selu Bojčić-Mahali.

Napad je izvršen noću. Tamna noć, nepoznat teren, slaba veza — sve je to imalo uticaja na ishod ove akcije. U napadu su poginuli komesar čete Jovo Popović, Pavle Batričević i Milija Vlahović. Neprijatelj je uspio da pobjegne u Ulog. U toku dana jaka mitraljeska vatra iz Uloga zasipala je naše položaje u Bojić-Mahali. Jedan od drugova je poginuo na brisanom prostoru, jureći za ustašom koji je bežao prema Ulogu. Da bismo ga izvukli, morali smo savlađivati brisani prostor. Rafali talijanskih breda su nas pratili neprekidno, nabacujući nam često snijeg u lice.

Cio dan je trajala borba. Noću je pripremljen napad na utvrđeni Ulog. Branili su ga Talijani i ustaše. U neposrednoj blizini groblja nalazili su se neprijateljski bunkeri. Iz njih sipaju rafali uz eksplozije talijanskih bombi, koje se nemilice bacaju. Grupa bombaša kreće prema bunkerima. U trenutku kad bacismo bombe, rafali još više učestaše. Meci šibaju po kamenim grobovima koji nam služe kao zaklon.

Nekoliko pokušaja da u toku noći likvidiramo neprijatelja ostali su bez rezultata.

Savladan umorom i nespavanjem, zaspao sam tu, neposredno pred neprijateljskim cevima. Kad sam se probudio, više nije bilo mojih drugova. Samo su se podalje čuli mitraljezi i bombe. Pomislio sam da su pošli u napad. Pošao sam naprijed, prema bunkerima, u nadi da ću se tako priključiti drugovima. Puzao sam od kamena do kamena. Neprijatelj me je primijetio. Praštalo je po kamenju ispred i oko mene. Zastao sam, osluškivao i zvao: »Đuro, Marko«, ali se niko ne javlja. Šta bi to moglo biti? Sinu mi misao da su se, možda, povukli. Sad mi je to izgledalo nekako najvjerovatnije. Puzim nazad. Kada sam odmakao od bunkera, u skokovima se prebacujem ka položajima

čete. U blizini kuće u kojoj se ona nalazila sreo sam patrolu koju je komandir uputio da me izvuče, računajući da sam poginuo. Bili su iznenađeni i radosni kad su me ugledali.

Sutradan sam određen da na osmatračnici smijenim druga Bulatovića. Ušao sam u kolibu gdje se nalazila osmatračnica. On sjedi oborene glave. Pomislih da spava pa ga drmnuh. On — ništa. Tek kad mu podigoh glavu, primijetih ranu na čelu. Metak ga je pogodio kroz otvor dok je osmatrao.

Predveče smo na kosi više Bojčić-Mahale sahranili poginule drugove. Težak je to gubitak. Bili su to dobri drugovi, stari komunisti. Sjećam se očinske brige komesara Jova Popovića, topline i ljubavi sa kojom je prilazio svakom borcu. Za vrijeme jednog noćnog marša preko planine Zvijezde, januara 1942. Jovo je po dubokom snijegu, bez prtine, kada je svaki čovjek bio na izmaku snage, po nekoliko puta išao duž kolone, bodrio, pomagao, uzimao rance iznemoglim drugovima, trudeći se da niko ne izostane. Uvijek vedar, veseo, raspoložen. Za svakog druga našao bi drugarsku riječ i savjet.

Rastali smo se s poginulim drugovima. Bataljon je pošao na nov zadatak. Ovog puta Neretvu je veći dio bataljona prešao gazom. Zimsko je doba, snijeg. Borci povezani u lancu gaze rijeku. Voda je dosezala i do iznad pojasa. Na sredini bi se pod udarom brze rijeke kolona povila u vidu luka. Kako je ko izlazio iz vode, na njemu bi se odjeća odjednom smrzla i ukočila. A zatim je škripala pri pokretu kao da je od rasušenih dasaka. Žurili smo, morali smo da žurimo, da se ne bi i tijelo ukočilo.

Dušan ŠABAN

SVITANJE NAD ULOGOM

Bataljonski kurir nas dvojicu u patroli stiže na cesti prema Ulogu i panično poziva da požurimo u četu; bataljon se već spremio za pokret; u posljednjem trenutku, još dok su se čete postrojavale, neko se sjetio patrole. Nimalo me nije obradovala ta vijest, jer je najgore onome ko nakon nekoliko sati patroliranja kreće iscrpljen na višesatni usiljen marš, a najčešće nakon toga i u borbu. Nervozu spremanja da za bataljonom ne kaskam kroz mrak i bespuće neretljanske klisure zagorča mi i objašnjenje s komandirom straže oko toga što smo predveče pustili neku seljanku iz okoline, prema Ulogu. Po njegovim riječima, trebalo je da budem prorok, da predosjetim ovaj pokret i da je spriječim da ode i javi ustašama i Talijanima naše namjere. Jer ona je, kleo se, nešto nanjušila. Uzalud sam ga uvjeravao da je ta žena i u najboljoj prilici mogla da zna manje nego ja i da nijesmo do sada sprečavali nikoga na tom pravcu. Žena je, očigledno, bila noseća. Ide na porođaj nekoj svojoj prijateljici koja ima »laku ruku« za te stvari.

Nešto zbog mokre obuće, nešto zbog umora, počeh da se ljutim na prigovore ovog odveć podozrivog čovjeka; naime, »lako, za takve kao ja, svaka žena može kudeljom vune da sebe napravi trudnom«.

»Ako je sumnja majka istine, sumnjičenje je otac svih zločina od onog...«, sjetih se kako Jago presađuje iz svog u Otelovo srce sumnju, do... i tu ne znadoh šta da ubacim. Sad ću ja biti nebudan u najboljem slučaju. I, ako ne uspijemo na Ulogu, potrudićeš se čak da postaviš pitanje: ko je bio zadnja smjena u patroli prema Ulogu?.. I tako, mudrosti pospana, kad kreneš, svašta ćeš izmisliti.

Prikopčali smo se za svoju četu kad je već čelo bataljonske kolone izlazilo iz sela.

Mrak, vlažan i gust, pun potmulog tutnja Neretve, budili su udarci cokula o kamenje. Kolona se razniza cestom kuda smo maločas Hamid i ja patrolirali. Po treći put krećemo na

Ulog, uz Neretvu. I nek, najzad, bude srećno . . ! Znam napamet taj kraj oko Oblja, biskao sam ga nogama toliko puta — po mraku, u podne, u svitanje, i pročitavao pogledom, na mjesečini, ukopan kao kamen.

Desno, s druge obale ćafkaju ustaške puške, tutnje brda od vjetrova i usova. Snjegovi se tope i planina miriše na vlažnu koru bukve i na iščekivanje kiša.

Slamaju se potoci iz planina, slama se nadošla Neretva u kanjone koji pucaju od njene zadrte snage. Prošarica zavarava. Čini ti se — ide neko, prikrada se ledinom gdje više nema snijega. Pritajim se, čekam da me neprijatelj ne primijeti prvi, a zabranjeno nam da naprazno pucamo. Partizanski metak nije za šenluk, već za pogodak. Čekamo, osluškujemo, a ono grudve jugovog snijega padaju s grana, tupo kao nečiji koraci, kao da neko trči prema nama, ili to čujem svoje srce. A zakleo bih se da se nešto crno micalo, moj strah se pretvorio u ustašu.

Naglo se smrači među kanjonima. I nebo, i šume, i litice slivaju se u tamnu masu, u mokra umorna leđa koja bole od puške; trbuh vuku nabijene fišeklije. Sklapa se stijenje hercegovačko nad nama i oluja opet počinje da se puni snijegom i blatom. Dugo, satima kolona se miče bez osjećanja da se kreće. Pridržava se drug drugu za krajičak šinjela, šatorskog krila ili pelerine.

Huk Neretve jedino nam pokazuje da se držimo i njenog skuta. Možemo i da pričamo, ali niko nema šta da kaže sem da mu se spava. Veliki umor pogasi misli. Samo se tupo vrzma po glavi refren neke partizanske pjesme s poslednjeg sijela; iver neke rečenice dibidus bezvezne, neko nenormalno stanje između sna i neke bolesne obamrlosti čula. Noge se automatski miču. Palac se raskravi o ivicu stijene. Jauk. A onda neumjesna, ali vesela upadica:

— Vrati se i lijepo moli izvinjenje. U ovo doba noći ga budiš, suklato!

Zaustavismo se opet. Kroz mrak dopire neki žamor, motanje sjenki, pregrupiše se čelo kolone. Čekalo se i drijemalo u zaglušnom huku vode. Brda su se tu sastala u jedan nemogućan tjesnac.

Pomoću čekrka koji je škripio kao zlokobna noćna ptica bataljon se polako prebacivao na drugu obalu. Najzad sam i ja nad ambisom.

Poda mnom voda se više žuti, sva zgužvana u slapove, u bakarno kovitlanje. Kad bih se otkačio, ne bi me ništa spasilo. Smrzla bi mi već pokrete ta voda puna snijega. Neko me odgurnuo; pomičem točak; neko daje uputstva: »Pazi da ti točak

ruku ne smrvi!« Dočekuje me litica, dodir uklesanog ležišta za stopu, koji više zamišljam nego što vidim, znak je da sam na drugoj obali.

Bacači Jakše Dragovića i breda Dušanova i Milonjina nastavljaju desnom obalom; pomoći će napad — sa odstojanja. Odmah nastavljamo. Sad se obale malo razilaze. Kroz zastor mraka i kiše slutim neko mekše tlo — više zemljavo, žmarno i travno, mada još ozeblo od snjegova koji se tope glasno u vrhovima.

Ako noćas ne napadnemo, onda je to gore od poraza.

Strah me da ne zakasnimo.

Tumacnu se trougao spram neba, krov kuće ili staje. Valjda je taj miris dima znak da smo blizu naselja. Idemo, a kao zavezanih očiju. Samo slutimo po onome što vidimo iz svoje pospanosti ili po glasnim nagađanjima koja stižu s čela kolone, koje je i samo u rukama vodiča, mještana.

Opet neka nervoza i već koji zastanak. Ako nam vodič pobjegne? To bi bilo gore od najgoreg. Premještamo se s noge na nogu. Nečija čuturica, koja izdajnički zazvoni, pokazuje da vodovi ispred nas nekuda žure. Znači, tu smo, pred Ulogom.

Najzad čete dobivaju zadatke i raspoređuju se za napad.

Naš vod se iz mjesta, rastresen po grupama, odjednom skotrljao u pomrčinu niz gole livatke i strmine za ostalim četama. Ugrabio sam sjenku Janka Ćirovića koji je letio, padao, spoticao se i dočekivao na ruke. Samo da ga ne izgubim iz vida. I krupan je, pa mi služi kao orijentir u pomrčini i razrijeđenom streljačkom stroju. Zaustavila nas je i grupisala tamna sjenka ograde, kuće ili zida, na dnu te aluge.

Nas nekolicina, uzmuvane sjenke, okolo se okrećemo, osluškujemo. Na nekoliko koraka ispred nas škljoca zatvarač teškog mitraljeza, a onda čujemo šapat, gunđanje muških glasova, koji se miješaju, uzdišu, kašljucaju. I opet — škljocanje. Zveket metalnih dijelova sastavlja u mojoj glavi bredu i vraća sjećanja na muke nišandžije kad je rafal preči od vida, sjećanje na tvrdoglavost stvari kad se zainate pa neće. Kao magare pred kamionom.

— Šta sad? — pitam Janka. — Kako da se počne. Tu smo, čujemo ih, ali kako da udarimo?

— Bombe, Rašo! — veli Janko. Kao da je već to juče smislio. — Bombe da bacimo... svi odjednom i pravo na glave, pa da halaknemo. Evo ih tu. Čuješ ih, funjare?

Plehastim talijanskim »ofanzivkama« brda se iz magle odazvaše, zatim počesmo iz pušaka i lakih mitraljeza. Zasvitkaše meci o kamenje ispred nas, a kad nastane tišina, opet čujem one iza zida, još »vračaju« nad neispravnom bredom,

nadmudruju se, ali me najviše zaprepastilo kako su im glasovi ravnodušni nakon sveg džumbusa što smo im dotle napravili. Šta to može da znači sem da su u potpunoj sigurnosti. Ne znam koliko smo dugo tako pucali iz stojećeg stava, ali nas prvi znaci svanuća opomenuše da potražimo zaklona, jer odjednom smo se među sobom vidjeli.

Neki zid je virio iz zemlje kraj nas, svega dva pedlja. Pokreti volje u takvim slučajevima su gotovo automatski, ljudi se povode bilo za kakvom sugestijom. Odjednom se nađosmo zbijeni kao sardele u tom »zaklonu«, odakle nastavismo da pucamo u tamni zid, skriven u žućkastom granju nekog drijena.

Tada »progovori« i njihov mitraljez. Tukao je pravo po nama, zapravo, rafali su cimali kamenje na našem zaklonu. Pokazalo se da su se pred nama ispriječili voltovi neke crkve i podzida koje u hercegovačkom ili crnogorskom kršu ni haubica ne bi mogla da sruši, a kamoli naši karabini. Čuo sam samo taj glas njihove brede, zapravo više nego čuo, osjećao. Što se modrina svitanja više širila, pokazivalo se da smo tu vrlo slabo zaštićeni, jer se za slučaj povlačenja iza nas pruža golet. Na nekoga se čekalo, valjda da naše lijevo krilo pritisne bolje, pa da napravimo onaj odlučujući potez, da halaknemo, kako reče Janko.

S lijeve strane izroni tad neka ljudska prilika. Sporo se primicala kroz mrak. Pogurena, kao da se sklanja, ustajala je, padala, bauljala. Neko, kad je vidje, prekorno zaključi:

— Vidite, dokle je naše lijevo krilo prodrlo?

Primakoše se neke jake eksplozije ka našoj zidini.

— Eto ti Jakšo — neko optuži Jakšu Dragovića za neprecizno nišanjenje — bacačke mine šalje na glave nama, umjesto ustašama.

Od eksplozija postade neizdržljivo. Prikliješteni sa više strana (mitraljez ispred nas, čistina iza nas i sve bliže eksplozije, šara okolo očigledna smrt), nijesmo znali šta da preduzmemo. Tada naiđe eksplozija, koja nas rasprši. Na tri koraka iznad nas uspravi se ona prilika koju smo sve dotle smatrali izaslanikom za vezu s našim lijevim krilom i poče da sipa bombu za bombom na naše glave.

»Eto ti našeg lijevog krila?« pomislih gorko. A mogli smo ga deset puta ubiti da smo umeli da posumnjamo. Još jedna »talijanka« rasprsnu mi se ispred nosa, zabljesnu do sljepila. Kao jedan iznikosmo iz zidine i poletjesmo preko, udesno ka potoku i rastinju, da bismo izbjegli dugo odanje po nišanu brediste.

A taj drznik, što ga svojim nazvasmo, ostade. Ni okrenuli se nijesmo da mu dobrim metkom nazovemo zlo jutro. I danas

žalim što mu taj dan ne presjede zauvijek. Sad se rafal iza zida naglo izduži, zacenu. Blato je praskalo u lice; od metaka koji su orali ispred nas, da oslijepiš. Onaj sa bredom je kosio po širini i sporo se snalazio. Iznenađen, uzbuđen našom blizinom, ličio je na lovca kome zečje uho smeta da pogodi zeca. I nije nikog pogodio. Samo smo vodiču previli nožni list iza šikarja u potoku. Ranila ga maločas »lamara«, talijanska bomba.

Polako, sad već nekim rastinjem zaklonjeni od pogleda i nišana brediste koji nas je maločas revnosno isprskao blatom, stižemo kod koliba i staja gdje neki lakše ranjeni već peku krompire i griju dlanove i koljena na plamenu, koji ja već drugi dan nijesam vidio. Mokri borci drhte gdje se ko zatekao i neko iz komande viče na njih da požure na položaj, kori ih. Osjećam da je napad labavo izveden, da su se čete ponašale kao u onoj basni lisica, rak i vrana oko lovačke torbe.

Izađoh da mi kogod ne zvoca kako »neko, eto, na položaju gine i mrzne se, a neko — uživa«. Nalazio sam se tačno s čela brediste kome sam maločas bio meta, na sinoćnjem polaznom položaju 3. čete.

Iza širokog orahovog stabla Vuksan Đukić vrebao je kratkim karabinom nekoga ispod sebe, nišanio minutima nepokretan. Mitraljezac sad vreba njega. Guli koru sa stabla i lomi grane oko Vuksanove glave. Dva puta je trgnuo kundak Vuksanovo rame, a onda mu klonu puška k nozi; zahvatio mu nezaklonjeni dio ramena. Sekundi i milimetri. Pažnja na jezičku apotekarske vage smrti. On se okrete oko sebe da vidi prati li neko taj njegov napor. I kad vidje nas nekolicinu bi mu, čini mi se, lakše. Pozvao sam još drugova iz koliba da otvorimo složno vatru, kako bi se Vuksan izvukao iz klopke u koju je sam ušao.

Dok se on povlačio zatravljenom jažom, uz dolinu povrvje nova grupa boraca. Neko upita da nijesu ustaše prešle u protivnapad? Ali breda iz zidine pokaza da su to naši, trojica iz 2. čete i vodič u kožnoj, lugarskoj kapi sa štitom. Kao maločas — blato šprica uvis, mali gejziri pokazuju namjere obzidanog krvoloka.

Povlačili su se duž golog livatka koji smo mi maločas namjerno zaobišli. Ispred sebe imali su da pretrče brisan prostor od oko sto metara, a za to vrijeme bredista je svim snagama udešavao njihovu pogibiju. Zbijene u grupu rafal poče da napipava, da se propinje od peta ka njihovim leđima. Kožnu kapu vodiča natače i ona pade ispred njega, a i vodič za njom. Brao je jednog po jednog. Za svega nekoliko sekundi ležali su svi četvorica pokošeni. Mrtvi ili živi, moraće čitav dan da leže pod šapom nemani iz bunkera; ona je prikivala u vodi do grla u

isto vreme i grupu Voja Maslovarića, Krsta Bajića, Mihaila Nedovića i Batrića Jovanovića. Srećom, iznad njih je Strado Bojović. Posjeo jedan napušteni talijanski bunker, i sam u vodi čitav dan drži pod puškomitraljeskom vatrom talijanske bunkere ispod sebe da se »zelembaći« ne prikradu Krstu, Voju, Mihailu i Baću. Priča se da je posadu jednog bunkera potpuno uništio. Dan je odmicao sporo, u neizvjesnosti, po zadimljenim kolibama. Grupe su na smjenu osmatrale i pucale na veoma utvrđenog neprijatelja. O nekim dijelovima četa nije se ništa znalo, sem po pucnjavi da su tu, negdje u blizini. I neprijateljeva vatra pokazivala je da se bore. Dan nam je otkrio neke mogućnosti, ali kasno, jer su oni tamo, »ime im mrsko«, kako je Talijane i ustaše nazvao jedan od vodiča, Obljanin, mirno pucali, i na smenu spavali, jeli i samo čekali — da odemo... Uvijek sam se osjećao kao zavezanih očiju u noćnoj akciji na nepoznatom terenu. Napadamo, u redu, ali kako da se koristimo oblicima zemljišta koje ti pruža (šansa da ubiješ a da te ne ubiju) jedinu pukotinu kroz koju ulaziš kao fantom; odjednom baneš, probudiš neprijatelja kao cijev pod grlom.

Bataljon se sakupio tek kada se smrklo.

Od grupe koju je plijevila čuma iz bunkera ostao je živ samo vodič, ostali su svi izginuli. Vodič je morao da simulira mrtvaca čitav dan i mora da je iskusan borac, jer su za tu vještinu potrebni jaki nervi. Moraš ostati klada čak i ako te onaj naknadno pogađa. Talijani su često rafalima »provjeravali« već ubijene partizane. Neko pronese nimalo veselu vijest: večeras po svaku cijenu Ulog mora pasti! Formirane su kombinovane grupe, od dijelova četa. Ponovnim napadom komandovao je Savo Burić.

Te večeri nije bio šaljiv kao inače. Valjda je dijelio naše raspoloženje, premorenost i hladnoću, a izgledi za uspjeh su bili vrlo slabi.

Određuju me u bombaše. Sakupljaju od boraca nekoliko plehnatih »talijanki« i trpaju mi ih u ruke. Mislim, da su kruške, ne bi mi ni jedna zapala. Krećemo u napad. U stvari, streljački stroj puzi prema bunkerima kroz blato, na laktovima, privlači se kroz mrak gust kao katran. Idemo, a pred nama tišina. Neprijatelj ne puca, sad mu prilazimo s druge strane. Nailazimo na bodljikavu žicu iskidanu i zamršenu pred nekim ulazom u kameni tor. Lijevo i desno kreću se sporo neki omladinci iz drugih četa sa kojima sam prvi put u borbi.

Neko me trza za nogavicu i šapatom predlaže da zastanem, ima novo naređenje. U čekanju zaspah. Ne znam koliko sam dugo »mrtvima nosio vodu« do novog buđenja i šapata: »Naprijed. Požuri!«

Bauljam, a ispred mene neka podmukla tišina. Strahom i umorom pritajen, neprijatelj me vreba, čeka. Zasmrdje ljudski izmet. Dospjeli smo do bunkera. Unutra mokro, prazno. Opet me neko čupa za nogu da stanem. Tu smo! Sad će dati znak za juriš i da bacamo bombe. Čekam na tu komandu, ali nje nema. Čekam, i da to i osjetim, san me privremeno gasi, briše iz redova živih. Trza me jak strah da ne odu ostali, da me ne ostave. Pipam oko sebe sve dok ne nađoh nečiji šinjel, mokar; budim druga kraj mene i molim da ne zaboravi na mene ako dođe do povlačenja.

— Ne brini — kaže on. — Jesi li pripremio bombe? Maločas je to preneseno. Uskoro ćemo da jurnemo. Odšrafi, ili izvuci osigurače, a kad kažu — zavitlaj što dalje!

— Samo ti ne zadrijemaj — kažem — zbog veze.

Tek što je san počeo da me zanosi, opet me neko budi:

— Povlačimo se. Za mnom. Požuri!

— A bombe — kažem. — Spremio sam ih za bacanje!

— Ostavi ih. Nek ih sjutra neko od njih upali nogom.

— Ali ako neko od civila nagazi, obogaljiće ga.

On ne čuje to, jer žuri. Skupljamo se na zbornom mjestu, kraj vrzina. Pričamo. I Živko Živković, vodnik i sekretar četne ćelije, sa Rajkom Koraćem, zamjenikom komandira 3. čete, dopuzali su te večeri do samih bunkera. Sav ustreptao od želje da uspije na zadatku, Korać je suviše nisko bacio bombu, kragujevačku »krastaču«, na bunker. Ona se sa kosine, puštajući iz fitilja varnice, počela kotrljati natrag. Kad je to primijetio, Živko brzo upalio svoju bombu, zavitlao je na bunker, munjevito oborio Rajka na zemlju i s njim skupa u kotrljanju izbjegao da ih stigne ona što se vraćala. Živkova bomba zauvijek je ućutkala posadu tog bunkera, ali su ih tada iz okolnih ošinuli paklenom vatrom.

Čujem Buričev glas:

— Nešto nam se ne da. Ne ide nam Ulog od ruke, drugovi. Sad treba jedna grupa boraca da iznese poginule ispod bunkera.

Odlazimo nekolicina. Žurimo, jer će uskoro opet da počne svitanje. Pomažu mi da uprtim poginulog Anđelića. Čitav dan kisnuo je mrtav, tu, sa vodičem i ostalima. Sav je ukočen. S njega se cijedi voda. Hladan dodir sa njegovim rukama navodi me na pomisao da bi to mogle sada biti podjednako moje ruke, kao što su njegove. Bio je to dodir sa svojom smrću u tuđoj sleđenosti i mokrini. Uzbrdica, a sklisko, pa padam često. I teško dižem leš ponovo na leđa. Naposljetku neko mi olakša i predade ga drugovima iz 2. čete, da ga tu negdje u okolini sahrane.

Komešanje u pomrčini sad je veselije, jer se odlazi sa tog ukletog mjesta.

Neko se oglašava čudnim glasom.

— Drugovi, zar nećemo još nešto preduzeti . . ?

Savo mu odgovara:

— Pođi, pa sam oslobodi Ulog. Eto ti ga na dar.

Dvoličan glas postavlja trezveno pitanje pravilnosti, ali je svima jasno da se raduje, kao i mi, Savovom naređenju.

— Idemo — potvrđuje glasno Savo — na moju odgovornost. Neće nam ovo biti posljednja borba. A ko želi da nam to bude posljednja, neka to njemu bude posljednji dan . . .

Ali pred bataljonskim ili četnim rukovodstvom taj bi se pozivao na svjedoke da je jedini »reagovao« na licu mjesta. O ljudska mala dušo, važno je samo na druge prebaciti odgovornost. Savo to nije osjetio. Možda je suviše iskren da bi prozreo sitna lukavstva u »svom domu«, kako je zvao 1. bataljon.

— Više vas volim žive i zdrave nego Ulog oslobođen na tri dana. Neka me sjutra iznesu na konferenciju za ovo što rekoh, ali tako osjećam. Žurite, da se spojimo sa četama!

Opet, po mraku natrag — od Uloga do Oblja.

Tek dva dana kasnije pridružiše nam se bacači i teški mitraljezi iz pratećeg voda. Idriz nikako da završi priču o porodilji, krcatu jezivih detalja. Neko ga zove, a on, za moju nesreću, odlučio da ništa ne propusti. Ispod brda, gdje su postavili bredu, nalazila se usamljena kuća pod slamom. Srbin, njen vlasnik, obradovan dolaskom partizana, često je posjećivao mitraljesce, pušio sa njima i donosio ponešto da se popije i pojede. Istog jutra mu stigla u goste seljanka, svojta iz Oblja (sjetih se da je to ona »sumnjiva«, jer je govorio o gošći — porodilji). Nedavno mu se rodio sin, prva radost. Proveo je čitavo prijepodne sa njima, na brdu, a onda borce pozvao na čast, kod kuće.

Stigli su baš kad se sljeme njegove kuće rušilo u plamenu. Trag ustaške tihe »šetnje« tog jutra po okolini (prošetali su da izvide da li su partizani otišli!). Šta su mogli da kažu očajni svjedoci toga užasnog prizora, sem dugo da to pamte. Kao kolje, stajali su bez riječi, ugašeni plamenom tog dima, sa jednom nadom da mu je žena sa sinom i s gošćom možda izbjegla. Čutao je i sve manje se nadao. Mrmljao je:

— Sine moj! Gdje si mi sad, da te tražim.

Podbočen na štap, dugo je ćutao zagledan u žar i plamen, a onda počeo da džara po pepelu sve dok iz jedne gomile pepela i dima šiknu nekakva neobjašnjiva voda. Maramica porodilje iz Oblja još je čuvala od pozleda jednog nerođenog.

Uzdahnuo je i više nije imao šta da traži. Otkinuo se naglo seljak nesrećni od svojih zvanica, od tog stuba dima i

plamena, koji je umorno polegao po gomilama kamenja prema Ulogu. Otkinuo se i pošao pokraj ograda, kuda su se, najverovatnije, to prijepodne šunjale ustaše. Pošao je prema crkvi. Žurio je kao da je, najzad, našao cilj, potrčavao da ga ne izgubi, da ne zakasni, da ga noć ne pretekne.

Jedan kratak rafal mitraljeza, prelomljen na dvoje, spotakao ga je i oborio prvim dijelom, a drugim samo pribio lice uza zemlju.

Naši su odmicali uzbrdo da tovare oruđa i municiju, jer su morali da osvanu u Oblju, kod bataljona.

Po šumi se širio gorak dim, miris tavanske čađi i pečenog mesa.

Neko je u Oblju tih dana iščekivao vijesti — o sinu ili ćerci iz Uloga.

Ali nijesu to bile godine za rađanje.

Radonja VEŠOVIĆ

NI ĐAVOLJI BOKUN MESA

Druga četa 1. bataljona drži, u zimu 1942, konferenciju u jednom selu kraj Kalinovika. O političkoj situaciji referiše Đuro Lončarević, zamenik komesara. Savo Burić, komandir, otvara diskusiju.

— Mogu li da rečem jednu, druže komandiru? — javlja se Joko Borota.

— Možeš, kako ne.

— Ti si mene otpravio na stan i hranu onoj udovici pod brdom. Nijesam, evo, treći dan vidio ni đavolji bokun mesa.

— Ovo je siromašan kraj. Moramo se zadovoljiti onim što narod sam da — objašnjava Savo.

— Kad je tako, a ti 'ajde gore, a ja da dođem gdje si ti — uzvrati Joko uz smeh cele čete.

U ULOZI PARTIZANSKOG JEZGRA

U jeku druge neprijateljske ofanzive, Kraljevački bataljon je napustio Glasinac i u toku naporne zimske noći između 18. i 19. januara 1942, po visokom snegu i velikoj studeni, prebacio se u Renovici preko pruge Sarajevo — Višegrad i našao se na prostoriji Jahorine. Na tom maršu bataljon je vršio i obezbeđenje Vrhovnog štaba.

Od tada pa sve do poslednjih dana aprila bataljon je uglavnom boravio na Jahorini. Na njegovom borbenom putu ovaj period zaslužuje posebno mesto. U teškim zimskim uslovima, u relativno kratkom vremenu, bio je izvršen jedan napad na Praču i Sjetlinu, jedan uspešan noćni protivnapad na neprijatelja koji je bio prodro u selo Vihari, zatim nekoliko okršaja u odbrani slobodne teritorije, dve-tri diverzije na pruzi i drumu, pa i jedan zalet čak ka selu Dubu, istočno od Rogatice, u potrazi za četničkim glavešinama. No, i pored toga, Kraljevački bataljon nikada, ni pre ni kasnije, nije bio duže na jednom mestu, niti manje angažovan u krupnijim borbama.

Ipak to nije bio period zatišja.

U stvari, za sve to vreme Kraljevački bataljon je bio skupa sa jednom četom 2. crnogorskog bataljona partizansko jezgro na prostranom području između Sarajeva i Goražda, na kojem zbog specifičnog razvoja događaja nije bilo partizanskih jedinica. Odlukom Vrhovnog štaba, štab bataljona je vršio ulogu štaba čitavog ovog sektora. Sem odbrane na pravcima od Renovice, Prače i Sjetline, bataljon je dobio zadatak da organizuje meštanske jedinice i razvije širok politički rad među stanovništvom, koje je izdajom četnika i njihovim napuštanjem fronta ispred nemačkih i ustaških jedinica bilo dezorijentisano i demoralisano.

Već prvi dodir bataljona sa ostacima četničkih jedinica ukazao je na svu ozbiljnost situacije. Kada je pred sam mrak 19. januara 1942. godine kolona bataljona izbijala u selo Orahovicu, pred njom se ukazao neobičan prizor. Ustaše su nadirale od sela Vrhprače, koje je bilo u plamenu, a veće grupe

boraca meštanskih jedinica napuštale su položaje i bežale u panici svojim kućama. Front je bio napušten, a jedinice razbijene. Dolazak bataljona spasao je situaciju u poslednjem času. Osujećen je dalji prodor neprijatelja, a poveća grupa meštana zadržana je na položaju. Politički komesar bataljona, Miro Dragišić, odmah je, na licu mesta, održao govor ovim borcima četničkih jedinica, koji su, po nagovoru starešina, napustili položaje pred Nemcima, ali su shvatili obmanu čim su iža njih naišle ustaše i počele da pale sela i masovno da ubijaju stanovništvo.

Tako je prvi vojnički korak Kraljevačkog bataljona da, umesto meštana, stane u odbranu njihovih sopstvenih kuća stvorio povoljne uslove, bez kojih se naš politički rad kasnije ne bi mogao ni zamisliti.

Najvažniji zadatak bio je stvaranje Jahorinskog dobrovoljačkog odreda, što je usledilo po odluci Vrhovnog štaba o formiranju dobrovoljačke vojske od ljudstva spremnog za borbu izvan partizanskih i četničkih jedinica. Zahvaljujući tome što je zadržana oslobođena teritorija, bilo je mogućno okupiti u odred oko 1.000 naoružanih boraca koji su do tada bili pod četničkom komandom. Pojedini drugovi iz bataljona obilazili su sela i prikupljali ljudstvo za odred, u čemu su nailazili na mnogobrojne teškoće, jer je tek trebalo savladati jak politički uticaj četništva, nanovo stvarati politička uporišta na terenu i posepeno razvijati spremnost stanovništva za oružanu borbu.

Odred je definiivno formiran sredinom februara. Imao je tri bataljona i stavljen je pod komandu Kraljevačkog bataljona. Međutim tek je trebalo od dotle zavedene i dezorijentisane mase stvoriti vojsku, koja će biti vezana za nas, disciplinovana i sposobna za izvršenje borbenih zadataka.

Jedna od prvih mera bila je postavljanje političkih komesara četa iz sastava Kraljevačkog bataljona i čete 2. bataljona, što nije prošlo bez otpora bivših četničkih vođa. Preko ovih političkih komesara u početku su se sprovodili svi predviđeni zadaci. U isto vreme su iz svih dobrovoljačkih četa poslata po tri borca na obuku u Kraljevački bataljon.

Bio sam i sâm jedan od komesara četa i živo se sećam prvih dana u ovim meštanskim jedinicama. Primljen sam hladno, čak s podozrenjem. U četi se snažno osećao uticaj pojedinih neprijateljski raspoloženih četničkih elemenata (kao otvoreni neprijatelj kasnije se otkrio i komandir čete), a za većinu boraca je bila karakteristična apatija, besperspektivnost i, iznad svega, želja da se sačuva živa glava. Sećam se, na primer, da mnogi borci iz čete, inače krupni, razvijeni seoski momci, nisu smeli noću sami izići na stražu, pa smo bili pri-

morani da postavljamo udvojene stražare, a i ja sam satima provodio s njima na straži. Nikada jasnije kao na ovome primeru nisam shvatio našu partizansku istinu — da nema hrabrosti bez minimuma političke svesti i uverenosti u opravdanost borbi.

Politički rad u četi je tekao svakodnevno. Svaki drugi dan dobijali smo radio-vesti Kraljevačkog bataljona, a jedanput mesečno izveštaj o borbama na istočnom frontu. Predavanja su održavana o najvažnijim političkim pitanjima, koja su istaknuta u direktivi CK KPJ svim političkim komesarima od 29. januara 1942. godine, i to: o ciljevima narodnooslobodilačke borbe; o nacionalnom pitanju; o odnosu prema građanskim partijama; o ciljevima borbe partizana u Bosni i Hercegovini; o stvaranju bivše Jugoslavije; o drugom svetskom ratu i o SSSR. Osim toga, u svakodnevnim razgovorima, za koje se može reći da su bili najčešći i najpogodniji oblik delovanja, doticana su mnoga tada važna pitanja. S vremenom je interesovanje boraca bivalo sve veće, pa su i sami postavljali pitanja i tražili objašnjenja. Često su teme u ovim razgovorima bile međusobni odnosi, kolektivni duh, negativne pojave morala, disciplina, hrabrost, drugarstvo, vezanost za kuću itd. U četama su radili i analfabetski tečajevi za celokupno ljudstvo do četrdeset godina.

U isto vreme preduzimane su i mnogobrojne mere za učvršćenje vojne organizacije, koje su postepeno od ovih mештanskih jedinica sve više stvarale pravu vojsku, a imale su i krupan vaspitni značaj.

Svakoga dana se izvodila vojna obuka, a rezultati su odmah i proveravani na položaju, u patrolama, na dnevnim i noćnim obezbeđenjima. Uvedena je i tablica sledovanja i pravična deoba hrane, a pranje rublja pogorelaca uzeli su na sebe narodni odbori. Borci su povremeno puštani kućama, a odlazak iz čete odobravali su samo komandir i komesar. Kako je u tim krajevima Bosne pretila velika opasnost od tifusa, energično je sprovedena kampanja preventivnog karaktera.

Sve ove mere učvršćivale su disciplinu i organizovanost jedinica. One su za ovo ljudstvo, za razliku od stanja u ranijim četničkim jedinicama, predstavljale blagotvornu novinu, što je kod njih svakim danom sve više jačalo uverenje u snagu jedinice, a time i u našu vojsku kao celinu.

Provera rezultata našeg rada usledila je već polovinom aprila, kada je u toku treće neprijateljske ofanzive došlo do našeg povlačenja s terena istočne Bosne. Od ljudstva Jahorinskog odreda koje je pokazalo spremnost da se pokrene sa svog terena i uključi u Kraljevački bataljon formirana je čitava

jedna četa, tzv. Omladinska četa, a nešto boraca se uključilo u 2. crnogorski bataljon. Ovi mladi ljudi su se vrlo brzo navikli na novu sredinu i za kratko vreme izrasli u odlične borce i rukovodioce.

Osim uspešnog delovanja u Jahorinskom odredu, što je posredno imalo velikog uticaja i na političko raspoloženje stanovništva, trebalo je, zajedno s malobrojnim meštanskim rukovodiocima, pristupiti organizacionom i političkom učvršćivanju postignutih uspeha i u samim selima; pronaći ljude s terena i pomoći im da postanu središte oko kojeg će se okupljati masa, naročito omladina, koja nije bila toliko zatrovana četničkim uticajem. Zbog toga je Kraljevački bataljon puna tri meseca veliki deo svoje aktivnosti posvetio rešavanju ovih zadataka na terenu.

Politički razgovori, koji su nam zamenjivali tada i štampu i radio, bili su naše najkorisnije oružje. Na hiljade takvih razgovora vodili su tada borci bataljona, i to je doista bio pravi masovni politički rad. U to vreme stvorena je i skojevska organizacija u bataljonu i ona je uzela na sebe odgovornost za rad sa omladinom. Olga Jovičić Rita, komesar naše 1. čete, bila je sa ostalim drugaricama iz bataljona veoma aktivna u povezivanju sa ženama.

U februaru i martu 1942. godine drugovi iz bataljona su obišli opštine: Ilovaču, Kreću, Bogušiće, Vraniće, Jabuku, Ustikolinu i Jošanicu. Održane su političke konferencije u 24 sela ovih opština, i to: u Bogovićima, Podgrađu, Zebinoj Šumi, Ligatima, Bunčićima, Previli, Donjem Žešću, Borovnićima, Vranjevićima, Brajićima, Kruškama, Radojevićima, Kozjoj Luki, Ustikolini, Cvilinu, Bovčićima, Solcu, Zubovićima, Poćanima, Huseinovićima, Hadžićima, Vašadićima, Crnetićima i Jošanici. Stanovništvo ovih sela, naročito muslimani, masovno je posećivalo ove konferencije. Osim toga, gde su se nalazile jedinice Kraljevačkog bataljona i meštanske dobrovoljačke jedinice, kao i u svim susednim selima, politički rad je bio svakodnevan. Tu su formirani i narodnooslobodilački odbori. Preko njih su seljaci, pored ostalog, uspostavili organizovan odnos prema vojsci, naročito u pogledu snabdevanja, i tako su sve više sticali utisak reda i sigurnosti, čega pod četničkom »vlašću« nije bilo. Zanimljivo je da je odbor koji je u to vreme osnovan u Boškovićima dočekao konačno oslobođenje ovih krajeva u manje-više istom sastavu u kakvom je tada izabran.

Delatnost se izražavala i u svim drugim pravcima. Zahvaljujući kulturnom nivou bataljona (u kojem je bilo najviše rad-

Kraljevački bataljon u Ustikolini za vreme primanja zastave, aprila 1942. U prvom planu Rade Milićević, komesar Rudarske čete, Moma Petrović Trša, zamenik komesara bataljona i Milan Simović Zeka, komandir Rudarske čete

nika i učenika) i raznovrsnom unutrašnjem kulturnom životu (tada je prvi put pokrenut i bataljonski list »Udarnik«), bilo je mogućno širiti po selima raznovrstan kulturni uticaj. Odličan bataljonski hor davao je priredbe po selima. U to vreme je uvežban i oktet, koji je dugo vreme bio redovna tačka svih naših programa. U samom bataljonu su pisani skečevi, koje je prikazivala pozorišna sekcija bataljona. Sigurno je da se većina meštana na ovim priredbama prvi put susrela s vrednijim kulturnim programom.

Ova razgranata i živa delatnost bataljona dala je ploda. Ona je odlučujući uticala na vojno-političku situaciju ovog kraja, a ostavila je i trajne posledice na njegovo političko stanje i njegov kasniji razvoj u narodnooslobodilačkoj borbi.

Dušan DOZET

U ODREDU DOBROVOLJAČKE VOJSKE

Poslije njemačko-ustaške ofanzive i izdaje četničkih jedinica u istočnoj Bosni, u januaru 1942. godine, po naređenju Vrhovnog štaba, izdvojena je i 3. četa 2. crnogorskog bataljona i određena da izvjesno vrijeme boravi i dejstvuje na teritoriji Jahorinskog odreda dobrovoljačke vojske. U prvi mah ona je dočekana s velikim nepovjerenjem. Kada smo predložili da neke drugove proletere sa borbenim i političkim iskustvom odredimo za komesare četa i bataljona, Jahorinskog odreda, u početku je to kategorički odbijeno. Naročito su se protivili oni komandiri koji su se bojali kontrole i ograničenja njihovog raspusničkog života. Oni su tada govorili svojim vojnicima da će politkomesari unijeti u njihove redove »politiku i nered«, da će svojim bezbožništvom zatrovati hrišćanski moral i oskrnaviti svetinje srpstva i pravoslavlja. Međutim prve akcije naše čete — izvedene zajedno sa mještanskim borcima — razbile su strah i lažnu propagandu četničkih elemenata. Oni su se na djelu uvjerili kolika je nesebična hrabrost proleterskih boraca, i to u odbrani njihovih domova i života njihovih porodica. Tako smo zadobili njihovo povjerenje, a samim tim i mogućnost za odlazak komesara u njihove jedinice. U prvi mah je upućeno šest drugova za komesare četa i bataljona, a poslije mjesec dana još pet. Ja sam bio određen za komesara Jabučkog bataljona.

Prije odlaska na te dužnosti, na sastanku četne partijske ćelije potanko su pretresani naši zadaci. Donesena je odluka da povremeno dolazimo u četu i da partijskoj organizaciji podnosimo izvještaj o našem radu i problemima na koje budemo nailazili. U početku smo bili primljeni rezervisano, a od strane nekih starješina i otvoreno neprijateljski. Postojala je mogućnost da četnički elementi organizuju i fizičko uništenje »neželjenih došljaka-stranaca«. Pošteni ljudi, pretežno omladinci, često su nam predočavali takvu opasnost i predlagali da noću spavamo s njima zajedno, kako bi mogli da nas zaštite ako bude trebalo.

Priče o ratovima i nacionalnoj prošlosti, osobito o Kosovu i Obiliću, bile su im veoma drage, i to nam je mnogo pomoglo da se sa njima srodimo i da utičemo na njihovo držanje i političku orijentaciju. Ukazivanje na ustaška i četnička zlodjela i pokolje, stalno objašnjavanje ciljeva i karaktera narodnooslobodilačke borbe i, posebno, naše učešće u borbi sa njima u odbrani njihovih sela — do temelja su podrivali četnički duh i uticaj. Da bi zadobili njihovo potpuno povjerenje, komesari su često išli na čelu mještanskih jedinica u akciju. No najčešće su, već poslije prvih neprijateljevih pucnjeva ostajali sami sa malim brojem boraca na isturenim položajima, dok se većina u neredu i panici povlačila. Takvo naše držanje i izlaganje opasnosti unosili su sve potpunije saznanje ko smo i kakvi smo i to je ujedno učvršćivalo jedinice.

Podizanju rukovodećeg kadra iz redova mještanskih jedinica poklanjana je posebna pažnja. Poslije prvih uspjeha pristupili smo stvaranju tzv. radnih aktiva po četama s ciljem da prerastu u partijske ćelije. Iz redova aktivista izdvajali smo najpoštenije, najsvjesnije i najborbenije i posebno ih pripremali za komesare četa i bataljona u odredu da nas zamijene, razumije se, pošto je naš boravak u njihovom odredu bio privremen. Da bismo što prije izvršili taj zadatak, poslali smo iz svake čete po dvojicu aktivista u proletersku četu, da tamo borave izvjesno vrijeme radi sticanja političke zrelosti i vojničkog iskustva. Prvi rezultati su se ubrzo pokazali i mi smo bili u mogućnosti da samo u Jabučkom bataljonu primimo trojicu aktivista u Partiju, od kojih su dvojica naimenovani za komesare četa, a jedan za komesara bataljona. Osim radnih aktiva, po četama su bili formirani omladinski aktivi za rad sa omladinom.

Veliki značaj za razvijanje svijesti i moralno-političkog jedinstva u jedinicama Jahorinskog odreda imala je kulturno-prosvetna ekipa naše čete. Ona je često, sa pripremljenim programom, odlazila iz čete u četu i organizovala priredbe, koje su uvijek, u svakoj jedinici, nailazile na odličan prijem, iako su se održavale u neudobnim, tjeskobnim i zadimljenim seoskim kućama. Borci bi se peli i na grede i odatle, iznad samog ognjišta, posmatrali izvođenje programa — skečeve, recitacije, horske pjesme i sl. (Skečeve s motivima iz života tamošnjih seljaka najčešće su pisali borci iz proleterske čete.) Takva jedna priredba održana je na Uskrs, 5. aprila, u Vrhpraći. Prije početka, kao komesar bataljona, pozdravio sam postrojene jedinice najpre sa »Hristos voskrese!«, a zatim sa »Smrt fašizmu!« Bez sumnje ovi pozdravi pokazuju sa koliko se širine prilazilo političkom radu među stanovništvom ovoga kraja.

Aktivnost 3. čete time se nije iscrpljivala. Pored neposredne pomoći jedinicama Jahorinskog odreda, ona je u velikom broju sela pripremila i organizovala izbore narodnooslobodilačkih odbora. Pripadnici čete su često odlazili na teren i pomagali odborima da izvršavaju tekuće zadatke i obaveze prema jedinicama. Jedno vrijeme dva druga iz čete su radila u odboru kao instruktori. Naročito važan zadatak koji se tada postavljao bila je sjetva. Da bi se ona na vrijeme završila, da bi se posijale sve površine, borci su organizovali radne čete koje su s uspjehom izvršile taj posao. Pri tome se moralo uložiti dosta truda da se razbije propaganda sumnjivih i neprijateljskih elemenata, koji su govorili da ne treba orati i sijati.

Kulturno-prosvjetna ekipa izvodila je programe i po selima, a poslije toga organizovala veselja i kola. Nekoliko mlađih drugova iz čete bili su zaduženi da organizuju omladinske saveze.

Sva ta raznolika aktivnost mogla se sprovoditi zahvaljujući, u prvom redu, dobroj organizaciji vojno-političkog i partijskog rada u samoj četi. Njenim borcima je teško padao duži boravak na jednom terenu, jer su se bili navikli na stalne pokrete i akcije. Sad, pri ovakvom sticaju okolnosti, bili su primorani, tako reći, da produbljuju svoja znanja iz teorije marksizma-lenjinizma i podižu vlastiti kulturni nivo. Tako, pored »Istorije SKP (b)«, koja se obavezno proučavala, čitala se i beletristika, na primjer, Čehov i Turgenjev. Za tri mjeseca boravka na tom terenu izašlo je i nekoliko brojeva četnog lista »Partizan«. U njemu su sarađivali skoro svi borci. Povremeno su održavani posebni sastanci na kojima se raspravljalo o pojedinim člancima i njihovoj vrijednosti. Pojedinci su se interesovali za filozofska pitanja i probleme, kao i za probleme kulture. Radi ilustracije poslužiću se odlomkom iz dnevnika Lole Vujoševića, borca 3. čete. On u tom odlomku ovako slika našu zainteresovanost u oblasti nauke i atmosfere koja je vladala na našim sastancima:

»Na četnom sastanku se razvila živa diskusija o apsolutnoj i relativnoj istini:

— Napoleon je umro. Je li to istina? — pita Č.

— To je relativna istina — odgovorio je Đ. S. — zato što će se njegova materija izmijeniti i produžiti život. Iz njegovih posmrtnih ostataka nastaće biljka...

— Mi govorimo o čovjeku — kaže Đ. P. — kao socijalnom, a ne kao biološkom biću. Ona šolja, na primjer, mijenja se svakog trenutka. Materija je u stalnom kretanju...

— Napoleon je umro za nas, ali on i dalje živi.

— Kad govorimo o apsolutnoj istini, ja uvijek uzimam u obzir prostor, vrijeme i okolnosti. Pariz relativno postoji. Zato što se ta istina može sjutra promjeniti. Pariza sjutra možda neće biti.

— Ovako se stvar ne može postaviti, tako se ne formulišu prirodni zakoni — rekao je Đ. P«.

Na drugom mjestu Lola je zapisao:

»Napravili smo kratak odmor na Mramorju. Ovdje se nalazi bogumilsko groblje koje je rasprostrto po ovim brežuljcima. Svakog od nas živo su interesovali ovi grobovi pokriveni gustom mahovinom i lišajem, iznad kojih je već odavno uzrasla visoka šuma. Između nekoliko velikih grobnica diže se vertikalna ploča kao kakav spomenik ili je to bio, možda, pakao žrtvenik.

— Odakle im ove ogromne ploče? Ko ih je prenosio? — pitaju se zainteresovani drugovi.

— Kada bismo imali vremena, pa da raskopamo jednu od ovih grobnica, možda bismo našli zanimljivih dokumenata, natpisa ili predmeta koji bi bili vrijedni za proučavanje. Ako dopusti komanda i ako ne krenemo brzo iz Srednjeg, trebalo bi obrazovati jednu ekipu koja će sa ašovima žrtvovati jedno poslijepodne na raskopavanju. Bilo bi dobrovoljaca — rekao je Božović«.

Vlado KOVAČEVIĆ

POZNANSTVO IZ DRENOVE

Posle odstupanja iz Užica i prelaska Uvca Vrhovni štab se smestio u selu Drenovi. Tu ga je obezbeđivala 3. užička četa koja je bila sastavljena od omladinaca.

Jednog jutra trebalo je da pođem na stražu u samu zoru. Noć je bila jedna od onih u kojima i zec majku traži, a jutro stakleno, kako kažu seljaci. Ispod kolibe pred kojom sam stražario virile su iz magle nad dolinom Uvca, šiljaste glave malih brda.

Neposredno pred moju smenu iz kolibe izađe jedan drug, malog rasta, u poodmaklim godinama, s naočarima na vrhu nosa. Na prvi pogled podseti me na jednog profesora iz Užica. Na sebi je imao dolamicu zelene boje, a na glavi srpsku šajkaču sa velikom, lepo izvezenom petokrakom zvezdom. Opasač mu je bio slabo pritegnut, tako da mu je drvena futrola od mauzera visila niz nogu i pri pokretu se klatila.

Do tada nisam imao prilike da vidim ni jednog od članova Vrhovnog štaba. Posle oslobođenja Užica pošao sam na položaje Bukovi, kod Valjeva. Iz razgovora sa drugovima koji su videli druga Tita doznao sam da je on srednjeg rasta, da ima plave oči kao čelik i da ga zovu Stari. Ali ja sam u svojoj dečačkoj mašti stvorio s v o j u sliku druga Tita. Izgledao mi je kao neki div, sa velikim brkovima. Zato, kad sam toga jutra ugledao pred kolibom omanjeg starijeg čoveka. bio sam siguran da to nije Tito. To mora biti neki novinar, pomislih u sebi, jer sam imao prilike da upoznam dvojicu novinara koji su takođe nosili naočare i bili malog rasta.

Pošto me je prethodno odmerio od glave do pete, zastade ispred mene. Primetivši da i ja njega zagledam, osmehnu se i reče:

— Odakle si ti, švrćo?

— Ja sam iz Užica — odgovorih kratko.

— Pa kako stiže dovde? Gde su ti mama i tata? — zapita me ponovo.

Mene to kao uvredi.

— Došao sam dovde lepo peške, sa svojom četom, a mama i tata su mi kod kuće, u Užicu — odgovorih mu malo povišenim glasom.

— Dobro, dobro, nemoj da budeš prgav, nego mi reci kako dogura dovde? Imaš li koga poznatog u četi da se brine o tebi? Mnogo si, brate, mali! — naglasi on nekako sažaljivo.

Iako sam u svemu tome osetio izvesnu dobronamernost, ipak su me vređala takva pitanja. Stoga mu rekoh, malo ljutito, da u četi imam stariju sestru i svoje drugove, ali da od njih ne zavisim, jer sam sposoban da se sâm o sebi brinem...

— Ajde, ajde, ne ljuti se, pitao sam te onako, reda radi — reče pomirljivo, a zatim postavi novo pitanje: — Reci ti meni, mali, blago čiči, koliko imaš godina?

To me tek preseče. Zapravo, tim pitanjem stade mi na žulj, što se ono kaže, jer bio sam mlad, nisam imao ni punih šesnaest godina. Sem toga, bio sam i malog rasta, pa su komandiri u dva maha hteli da me vrate kući: jedanput u Užicu, a drugi put na Zlatiboru. Odmah mi pade na pamet da su neke drugove mojih godina poslali kući, pa mi se učini da je ovom čoveku stalo da i mene isprati za njima. Zato mu odlučno odsekoh:

— Ja imam osamnaest godina! — slagah ne trepnuvši.

Stari drug odmahnu glavom u znak neverice, što povezah instinktivno s mojom puškom »partizankom«, čiji mi je kundak dosezao čak ispod kolena, iako sam remnik skratio što sam više mogao.

— Slušaj ti, mali, nemoj da me farbaš. Reci mi pošteno koliko imaš godina, pa te nećemo vratiti kući, mami i tati. A ako pokušaš još jednom da me prefarbaš, odmah ćeš kući! — pripreti on.

— Ja sam, druže, četrdeset prve završio malu maturu i nisam nikakav farbar, već intelektualac. Nisam još napunio osamnaest godina, ali ću ih navršiti ovih dana.

— Opet me farbaš!

— Imam sedamnaest godina i, ako ne veruješ, mogu da ti pokažem svoju partizansku legitimaciju.

Govorio sam to molećivim glasom i preturao po džepovima misleći, u isto vreme, šta li će biti ako stvarno zatraži moju legitimaciju. Ali on samo odmahnu rukom i okrenu se da pođe, na što se ja strašno uplaših.

— Šesnaest, šesnaest godina, časna skojevska reč — povikah tako glasno kao da ga zovem u pomoć.

On stade, polako se okrenu i, ne gledajući u mene, reče:

— Sada vidim da nisi ni moler ni farbar i da govoriš istinu.

Priđe mi, pomilova me po glavi pa nastavi:

— Reci mi zašto si pošao u partizane?

— Ja sam pošao u partizane da se pod vođstvom Komunističke partije borim protiv okupatora i drugih neprijatelja svih boja i vrsta — odgovorih kao iz puške. To sam čuo od starijih drugova i na skojevskim sastancima.

Starom drugu bi malo smešna moja napamet naučena lekcija.

— Oho, vidi ti njega!

Pošto malo zaćuta, pogleda me pravo u oči i upita:

— Šta ti, mali, hoću reći — druže, podrazumevaš pod tim bojama i vrstama neprijatelja?

Ne znajući ni sam šta se pod tim podrazumeva, slegoh ramenima, a on me upozori da mu moram odgovoriti i da prethodno dobro razmislim šta ću reći.

— E, bogami, druže, ja ne znam šta su to boje i vrste neprijatelja. Ali mi se čini da to i nije tako važno. Glavno je da znam da su neprijatelji našeg naroda.

Računajući da ću ga se lakše otarasiti, ispričah mu, ipak, kako ja to shvatam:

— Pod bojama neprijatelja podrazumevam boju uniforme: zelena — Nemci, crna — ustaše, zatvorenozelena — Talijani, siva — Bugari; a pod vrstama neprijatelja podrazumevam nacije: Nemci, Talijani, Bugari i naši izdajnici...

Još i ne završih, a on me prekide novim pitanjem:

— Reci ti meni šta znaš o Komunističkoj partiji?

E, tu me nećeš uhvatiti, rekoh u sebi, »prorađivao« sam ja teme o Partiji na skojevskim sastancima. I počeh kao navijen:

— Komunistička partija Jugoslavije je partija radnika i seljaka... Ona je avangarda radničke klase. Ona se bori za oslobođenje radnika ispod kapitalističkog jarma... da nema eksploatacije čoveka po čoveku... Posle pobede Komunističke partije nastaje diktatura proletarijata... Buržoazija će biti uništena, njena imovina oduzeta, jer je stečena od krvavog znoja proletarijata... Svak će morati da radi i dobivaće sve ono što mu je potrebno prema svom radu, sposobnostima, zaslugama i potrebama...

Završavajući svoje političko izlaganje isprsih se malo da bih starome drugu stavio do znanja da sam teorijski dobro

potkovan. On se grohotom nasmeja, pa pošto se stiša, upita me za ime, priđe mi i pruži ruku govoreći:

— Dajem ti reč, druže Božidare, bićeš odličan komesar.

Zatim pođe ka kolibi, a ja ostadoh sasvim zbunjen, gledajući za njim.

Istog dana sam čuo od mojih drugova i sestre da je stari drug »novinar« bio Moša Pijade, koga smo u ratu znali kao Čiča Janka.

Kad smo stigli u Foču, prateći Vrhovni štab, moja desetina — sad već desetina 5. bataljona 1. proleterske — dodeljena je komandi mesta za obezbeđenje. Jednog jutra, dok sam bio na straži, naiđe Čiča Janko.

— Zdravo, skojevac! — reče on kad ga pozdravih.

Prepoznao me je i setio se kako me je preslišavao u Drenovi.

— Bi li mogao ponoviti ono o bojama i vrstama neprijatelja i o dolasku Partije na vlast? — upita me on.

Ja sam smatrao da sam se već »učvrstio« u vojsci i da sam naučio i nešto novije, pa sam jedva dočekao da pokažem šta znam. Kad počeh pričati, on me brzo prekinu:

— Neću to! Ispričaj, molim te, isto onako kako si pričao u Drenovi.

Lišavajući se svih dodataka kojima sam hteo začiniti svoje kazivanje, ponovih sve kao pesmicu, onako kako sam upamtio na sastancima.

Od susreta u Foči pa do kraja rata video sam se još nekoliko puta s Čiča-Jankom. Ali nakratko, u prolazu.

Posle oslobođenja, jednom prilikom, kad sam se našao na dužnosti u Domu garde, u Topčideru, ugledao sam ga na jednoj stazi sa jednom devojkom i jednim vučjakom. Kad je naišao pored mene, pošto ga pozdravih, on me letimično pogleda, pa zastade, kao — ne može da se seti otkud me poznaje. Mada sam znao da pamti fizonomije, učini mi se, ipak, da me neće prepoznati.

— Druže poručniče, poznajemo li se mi i odakle? — upita me Čiča Janko.

— Ja vas poznajem, svakako, ali ne verujem da se i vi mene sećate...

— Siguran sam da si na kraju postao komesar — reče on smešeći se.

Bilo mi je jasno da me je prepoznao.

— Nisam postao komesar, druže Mošo, iako sam to želeo.

— Čudim se — reče on, a zatim, kao za utehu, dodade: — Uostalom, ne možemo svi biti komesari kad ima toliko mnogo drugih dužnosti. Nego, reci ti meni, kad već nisi postao komesar, jesi li zaboravio da klasifikuješ neprijatelja po bojama i vrstama i ono kako treba eksproprisati buržoaziju?

Kao zapeta puška ja počeh odmah, ne ustručavajući se što je tu neka nepoznata devojka.

Čiča Janko me udari po leđima malo jače i nasmeja se, čini mi se, isto onako slatko kao u Drenovi. Devojka je začuđeno gledala čas njega čas mene.

Na rastanku mi reče: »Zdravo, skojevac!« i pozdravi me vojnički. Dok je odmicao stazom, devojka se osvrtala prema meni. Sigurno joj je pričao o našem prvom susretu i poznanstvu u Drenovi.

Božidar KOJADINOVIĆ

OMLADINCI IZ FOČE

Jednoga dana, u prvoj polovini februara 1942. godine, pozvan sam predveče u Komandu mesta u Foči. U kancelariji komandanta Mitra Bakića zatekao sam drugove Aleksandra Rankovića Marka, Ivu Lolu Ribara i druge rukovodioce. Posle kratkog objašnjenja shvatio sam šta mi je zadatak. Kratko rečeno, da sa dva druga otpratim Lolu Ribara do Crne Rijeke i da pri tome moramo biti veoma oprezni.

Sutradan ujutro ponovo su upozorili mene i drugove iz patrole da na putu do Mrežice budemo krajnje oprezni, jer četničke bande presreću i mučki napadaju manje partizanske grupe i kurire. »Lola zna ostalo i slušajte njega«, završio je upozorenje komandant Bakić.

Iz Foče smo krenuli oko 8 časova. Lola je dobio konja, ali kad je saznao da je sneg veliki, a prtina preko brda do Crne Rijeke nepodesna za konja, odustao je. Krenuli smo peške.

Do Miljevine smo stigli brzo. Ručali smo u selu i malo se odmorili. Lola je razgovarao s komandirom partizanske čete u Miljevini i s nekolicinom seljaka.

Predveče smo stigli u Crnu Rijeku, gde smo zatekli jahorinske partizane. Lola je do kasno u noć ostao sa njima. Nama je stalno bio na umu naš zadatak da čuvamo Lolu, pa smo redovno straže pojačavali sa drugovima iz naše patrole. Smenjivali smo se svako pola sata, jer noć je vedra pa mraz steže do kosti.

Stari domaćin Ranko Divljan, oštroumni seljak, dugo je razgovarao s Lolom. Mnogo je bilo pitanja na koja mu je Lola opširno i strpljivo odgovarao. Sudeći po izgledu, zaključili smo da je bio zadovoljan odgovorima.

Tek oko ponoći Lola je legao da se odmori.

Sutradan, prerušen u odelo kakvo nose muslimani oko Trnova i Sarajeva, Lola se, sa jednom ženom i jednim seljakom, uputio ka Sarajevu. Srdačno smo mu poželeli srećan put. Nasmejan i veseo on nam je odgovorio:

— Videćemo se uskoro na oslobođenoj teritoriji!

Trebalo je da sačekamo povratak seljaka i seljanke iz Sarajeva da bi nam rekli kako je Lola stigao u grad.

Drugog dana predveče, stigli su iz Sarajeva Lolini saputnici. Doneli su pismo bez adrese, ali smo znali kome ga treba uručiti.

— Onaj vas je čovjek — reče seljak — pozdravio. A što se puta tiče, dobro smo putovali i unišli u Sarajevo.

Dok smo se vraćali u Foču, često smo mislili na Lolu. Ali najčistije je ostao u sećanju njegov pozdrav i samouverene reči, praćene osmehom koji smo često viđali u Foči.

Kragujevački bataljon je dobio zadatak da zajedničkom akcijom sa romanijskim partizanima oslobodi Rogaticu. Tada je uspostavljena veza i s nekim Jovom Planićem, koji je imao svoju četu. Ali kada smo napali na Lunj, brdo iznad Rogatice, »planićevci« nisu učestvovali u napadu. Zbog njihove izdaje, naša četa, koja je bila dospela do crkve u Rogatici, morala se u toku noći povući.

Oslobodili smo Vlasenicu, Miliće, Srebrnicu i Bratunac. U Bratuncu smo dobili prvo sledovanje kafe, duvana i pšeničnog hleba.

U jednom selu više Bratunca, iz koga se dobro vidi most na Drini koji vezuje Bosnu sa Srbijom, držali smo zasedu. Smestili smo se u dve-tri siromašne seljačke kućice. Seljaci su nas primili kao svoju decu. Jedan starac je za nas zaklao prase. Dok se ono peklo, naišao je Nemanja Marković, koji nam je preneo najnovije vesti i predstavio novog politkomesara Cicija.

»To je dobar drug. Omladinac kao i vi. On će vas najbolje razumeti...«, govorio nam je Nemanja. A mi smo ispitivački posmatrali Cicija, ne verujući da je baš tako mlad. Na njemu je zeleni nemački šinjel, postavljen jagnjećim krznom, crna titovka s petokrakom, veliki crni brkovi i žive crne oči koje se blago osmehuju.

Uskoro posle toga, aprila 1942. dolazi Marija Jagodić Maca za zamenika politkomesara. Ona je odabirala najbolje drugove i od njih formirala prve ćelije Partije i Skoja i prvu pionirsku organizaciju u Omladinskoj četi. One su stvorene zajedničkim zalaganjem Mace, Keze i Cicija. Bilo je teško stvoriti prvu ćeliju, ali kada je bila formirana, brzo je rasla i sticala nove članove.

Brojno stanje skojevaca i partijaca stalno je raslo. Oni koji to još nisu postali, pitaju Macu zašto njih zapostavljaju i šta treba da urade da bi bili primljeni u Partiju ili Skoj. Maca im strpljivo objašnjava. A često nam je pričala o borbama u Srbiji, o povlačenju iz njenog rodnog kraja. Pokazuje nam

sestru Milenu i brata Batu. Milena je devojka, živahna i vesela, Bata staložen i miran momak. Ponosi se što nosi šarca, koji je još u Srbiji zaplenio od Nemaca i preneo preko Igmana.

Vratili smo se uskoro na Podromaniju. U Vlasenicu su ponovo prodrle ustaše, popalile sela Džimrije i Kusače i poubijale decu i žene. Sada po šumi lutaju volovi opaljene kože i svrnutih rogova. Na svakoj stazici — prtini leže leševi ljudi, žena i dece. Prizor je jeziv.

Susrećemo se i s romanijskim partizanima. Oni su krupni, kršni momci, pravi gorštaci. Kolone prolaze jedna pored druge. Jedan Romanijac bi mogao dvojicu nas da ponese.

— Koja ste vi jedinica? — pitaju nas u prolazu.

— Omladinska fočanska četa.

— Vidi se, sitni drinjaci, jà kò bi drugi mogao biti! — dovikuju nam u prolazu. — Aferim, momci, samo naprijed! Dobro gazite ovaj snijeg!

Čuli su već za borbe koje smo imali oko Rogatice, na Pločama više Vlasenice, u Milićima, oko Srebrnice i Bratunca. Hvaleći nas, poželeše nam srećan put.

Evo nas u Ustiprači. Odavde saobraća partizanski voz za Foču. Pošto već svi znamo da idemo u Foču, to bi svaki od nas želeo da što pre stignemo.

Na pomolu je mesec maj. Dolina Drine je okopnila, a po brdima je još sneg. Pored vode cveta voće i miriše ljubičica. Šareni se tepih procvetalih voćaka u baštama pored Drine. Miriše na sve strane. Udišemo vazduh punim grudima. Radujemo se što smo opet u Foči. Svaki bi hteo da prvi poseti svoje, da priča o borbama, o utiscima, ali vremena nema za odsustva i odlazak kućama. Oni čije su porodice u gradu još i trknu nekako do kuće, ali se ni njima ne dopušta da prespavaju van kasarne, jer nas Talijani svaki čas mogu iznenaditi iz Čajniča i Pljevalja, a ustaše od Sarajeva.

Pripremamo se da izvedemo program za Prvi maj. U Foči je pravo prazničko raspoloženje. Na sve strane plakati. Tu je i slika druga Tita.

Spremali smo nekoliko recitacija Šantićeve pesme »O klasje moje«. Dok sam na priredbi izgovarao prve reči, nisam mogao da odvojim pogled od druga Tita, koji je u prvom redu sedeo sa drugom Markom i ostalima. To je za mene bilo prvo istupanje na javnom mestu, u prisustvu velikog broja ljudi, i to još pred najvišim partijskim i vojnim rukovodiocima. U prvi mah sam se zbunio, iako sam pesmu znao napamet. Tek kad sam završio, usudio sam se da pogledam po čitavoj dvorani. Publika me je nagradila aplauzom.

Za vreme boravka u Foči, krajem aprila i početkom maja 1942. godine, omladinci aktivno učestvuju u pridobijanju novih drugova za svoju četu. Priključuje nam se jedna grupa omladinaca iz doma za siročad. To su dečaci od četrnaest do sedamnaest godina. Najmlađi među njima je bio četrnaestogodišnji Miša Antunović.

U četu dolaze i omladinke Nada Sokolović, Lela Vargović, Fatima Tafro, Mileva Šarić, Bojana Niković i Ranka Komandanović.

Sada je četa brojčano veća. Ima nas sedamdeset i pet mladića i devojaka, radnika, seljaka i učenika iz Foče i okoline.

Prošli su prvomajski praznici. Foču treba da napustimo. Znamo da se povlačimo. Kuda? To niko u četi nije znao. Znalo se samo da je Tito sa nama i da se iz Foče ne sme odstupiti sve dok se ne evakuiše Vrhovni štab. A drug Tito će narediti kada se može poći i kuda treba ići.

Kragujevački bataljon noću 9. maja 1942. poslednji napušta Foču. Zapaljen je i porušen most na Drini, spaljene su kasarne i druge zgrade kojima bi se neprijatelj mogao koristiti. I danas mi je u sećanju slika kako je Foču obavio najpre gust dim, a onda veliko plameno crvenilo. Rastajemo se s Fočom. Napuštamo voljeni grad. Teško je svima, a nama, Fočanima, čini mi se, najteže. Ostavljamo grad u kome smo proveli najlepše dečje i đačke dane.

U Foči su ostajali naši roditelji, s kojima smo se, možda, rastajali zauvek. Bilo je i suza, ali su se one krile. Junački smo podnosili bol rastanka.

Naš Kragujevački bataljon odstupa preko Zubovića, Bara, Ravnih Njiva i Bunova. Iz Bunova nam beže tri omladinca. Svi osuđuju njihov postupak. Prolazeći kroz sela, opažamo kako narod sa žaljenjem posmatra naše povlačenje. Povukli smo se u selo Mazoče. Tu je naša 2. četa sa drugom Momom. Omladinci su na brdu Pliježu. Oni dobivaju zadatak da sačekaju Talijane, koji nas tuku bacačima i brdskim topovima. Na tragu su nam i gone nas u stopu. Pred nama je Tara, a s desne strane Drina. Tu je Šćepan-polje i jedini most preko koga se može preći u Crnu Goru. Po tome zaključujemo da je pravac kretanja Crna Gora.

Na brdu Pliježu sačekujemo Talijane. Kišica rominja, trgaju se pramenovi magle. Vidimo neprijateljeve vojnike na susednom brdu, pa ne slutimo da se prebacuju kroz gustu bukovu šumu i da se ispod nas penju uz Pliježu. Dok smo tako ispod drveta sedeli ili stajali, zaklonjeni od pljuska kiše, osmatrač i zaseda su stajali na ivici kose, nedaleko od čete.

Odjednom naš stražar viknu:

— Ko je tamo?

Umesto odgovora, odjeknuo je kratak mitraljeski rafal, zatim drugi, duži.

— Bombe, drugovi! — komandovao je odmah Keza.

Posle prve bombe, čuo se rafal iz naše lake brede, kojom je rukovao Sveta Čubrić. Prvi nalet neprijatelja je odbijen. Do nas je dopirao jauk Talijana: »Mama mia!« U ovoj akciji nismo imali ni mrtvih ni ranjenih.

Uveče smo se spustili niz brdo prema Šćepan-polju i preko mosta prešli Taru. Dolazimo do zidina Šćepanovog grada. Razgledamo ih, ali nam talijanski avioni savoje ne daju mira. Tuku nas i mitraljezima i topovima. Tu su, gore, Vrhovni štab i drug Tito. Osećamo se sigurnijim kada je Tito kraj nas. Ubrzo se pronosi glas da su četnici ubili Momu Markovića Singera i Momu Kočovića, komandanta i komesara Fočanskog odreda.

Voja Radić, zamenik komandanta našeg bataljona, dobiva zadatak da s grupom dobrovoljaca likvidira četnički štab koji je formirao Vasilije Bodiroga i ponovo počeo da ubija nevine ljude. Grupa od dvadeset pet boraca krenula je s Vojom na specijalni zadatak. Preko planine, iznad Kmura, grupa je stigla u selo Trbušće, napala i razjurila Bodivogine četnike, tako da su u neredu pobegli Talijanima u Foču.

Pri povratku smo svratili u selo Zakmur da nešto pojedemo. Mitraljezac Bata Jagodić je sa dvojicom drugova ostao na brdu Kmurici. Četnici su se privukli i bacili na njih bombu. Tom prilikom poginuo je Jovan Šarić, prva žrtva u Omladinskoj četi. Njegova smrt je bila velik udarac za četu. Šarićev brat i sestra, Stjepan i Mileva, takođe borci Omladinske čete, uskoro su saznali i za smrt sestre Slavojke, koju su na Miljevini ubili četnici.

Osvanuo je 5. jun 1942; lep i sunčan dan. Razmileli smo se po Čurevskoj dolini i beremo jagode, ali se i pripremamo užurbano za pokret.

Predveče mi je prišla drugarica Maca i pozvala me da pođem sa njom. Kad smo se udaljili iza nekog brežuljka, ugledah politkomesara čete Cicija. »Danas si primljen u Partiju«, govori mi Maca približavajući se komesaru. »Od danas si njen član«. Bio sam suviše uzbuđen da bih mogao naći reči kojima bih izrazio radost zbog poverenja koje mi je ukazano.

Sećam se da sam rekao nešto o tome da ću opravdati poverenje koje mi se ukazuje, a oni su mi dugo govorili o

ulozi i zadacima Partije i dužnosti njenih članova. To su bili trenuci koje sam dugo očekivao i zbog toga ih ne mogu zaboraviti.

U samo praskozorje 6. juna 1942. krenuli smo iz Čureva prema Gacku, oko koga se vode žestoke borbe sa Talijanima. Prošli smo kanjonom Sutjeske i izbili na Čemerno.

Na položajima koji su istureni prema Avtovcu, Čemernu, Izgorima stupili smo 7. juna u borbu sa Talijanima.

Tek noću 12. juna napustili smo položaj, jer nas je smenio jedan bataljon 3. sandžačke brigade. Ponovo krećemo prema Suhi. U ranu zoru 13. juna peli smo se uz brdo s leve strane Sutjeske kroz šumu i izbili na Vrbničke kolibe. Nigde žive duše. Glavna hrana nam je bukovo lišće i stari bukovi žir. Kopriva bi dobrodošla, ali ni nje nema. Sve to podnosimo u nadi da ćemo svakog časa krenuti.

Ipak smo na Vrbničkim kolibama ostali nekoliko dana.

Nedeljko M. MILIČ

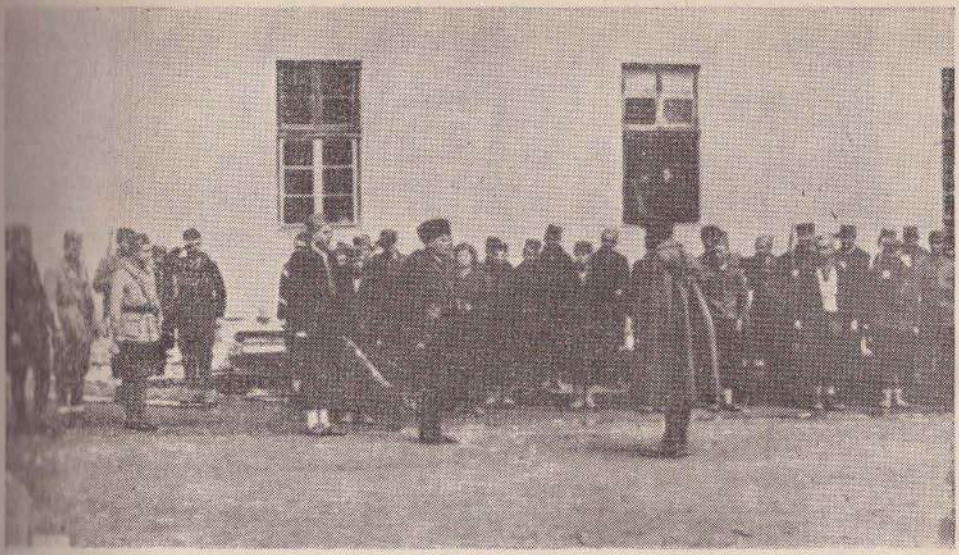

Pero Ćetković, komandant 1. bataljona, predaje raport vrhovnom komandantu prilikom prijema zastave u Foči, aprila 1942.

DOGAĐAJ KOJI SE PAMTI

Na železničkoj stanici u Foči, u martu 1942. godine, postrojio se kragujevački bataljon za jedinstvenu svečanost — da primi ratnu zastavu od svog vrhovnog komandanta. Čete su postrojene na prostoru ispred stanice. Po nekoliko puta se poravnavamo, u želji da što lepše dočekamo druga Tita. Uskoro je došao i taj trenutak. Čim je drug Tito naišao od stanice, komandant bataljona Raja Nedeljković je komandovao »mirno«, a zatim mu predao raport.

Pošto je obišao čete u pratnji našeg komandanta drug Tito nas je pozdravio: »Smrt fašizmu, drugovi!«

Bataljon je gromko odgovorio: »Sloboda narodu«.

Drug Tito je zatim kratko govorio o bataljonu, o značaju ovoga svečanog čina i o našim budućim zadacima.

Zastavu bataljona iz ruku druga Tita primio je komandant Raja Nedeljković i predao je zastavniku.

Sutradan smo, sa ostalim bataljonima brigade, krenuli u ofanzivu po istočnoj Bosni, ovoga puta sa svojom ratnom zastavom, koja nas je nadahnjivala u svim ratnim okršajima.

Vasilije ŽIŽIĆ

ŽAO MU BILO »BILEĆANKE«

U tek oslobođenoj Foči, januara 1942, jedna četa Beogradskog bataljona odmah poče pripremati program za priredbu. Odabrani za hor izdvojiše se zajedno sa horovođom u neku betoniranu prostoriju da isprobaju pesme. A u toj prostoriji, ranijem četničkom magacinu, našla se velika gomila oraha. Pevači su, uz blagonaklonost horovođe, za vreme probe uzimali orahe, krckali, jeli i mljackali do mile volje. U svakom slučaju, mnogo više i mnogo bolje nego što su vežbali.

Za vreme jedne probe u magazu upade omanji, stariji čovek, ne baš naročito odeven. Protrlja ruke — napolju je bilo hladno, — pogleda iznenađeno borce i orahe, pa sede na jednu klupu blizu vrata, pored Milorada Drenjanina, koji nije mogao stajati s horom zbog nekakvih čireva.

— Šta radite ovde? — upita čiča Drenjanina.

— Što pitaš kad vidiš! — odgovori mu ovaj osorno. — Vežbamo hor, spremamo se za priredbu.

— A iz kojega ste bataljona?

— Iz Beogradskog — reče Drenjanin krcajući orahe i pevušeći sa horom, koji nije ni obraćao pažnju na čiču i njegov dolazak.

— Znam, nije trebalo ni da pitam — primeti čiča. — Ta ko bi drugi sem beogradskih mangupa pronašao magacin sa orasima da u njemu vežba hor!

Uto hor poče »Bilećanku«. Sasvim loše, da gore ne može biti. Oteglo se ono »Sred pušaka, bajoneta« kao da se nikad između njih neće i ne može izaći. Zapanji se čiča i uhvati Milorada za ruku govoreći:

— Bre, bre, ajd' što potamaniste orahe, nije mi žao, ali što nagrdiste »Bilećanku«! Zar se ona tako peva. Hajde ovamo da čuješ kako se ona peva.

— Zaboga, drugovi, zar je to »Bilećanka«? — upita čiča pevače, na što oni umukoše. — Pa to je revolucionarna pesma! Možete li vi zamisliti drugove, okovane po zatvorima, kako čežnjivo očekuju borbu i slobodu? To treba da grmi. Čekajte, da pokušamo zajedno.

Čiča dade intonaciju i iznenadi hor lepim i gromkim glasom. Hor prihvati, i magazom zabruja prava »Bilećanka« kao retko kad. Zadovoljan uspehom, čiča nastavi svoju lekciju:

— Tako, tako, drugovi proleteri! Kad je pesma, nek je pesma! Neka osete njenu revolucionarnu snagu oni koji vas slušaju. A sad: završite probu, uzmite poneki orah i, dok se vratim, da vas ovde ne zateknem!

Čiča izađe, a hor poče da nagađa ko je. I tek što su hteli izaći, u magazu uđe jedan drug i upita da li je Čiča Janko navraćao.

— Bio je, bio je jedan čiča. Sigurno je on, samo ko li je taj? — upita neko od pevača.

— Drug se napravi malo važan i konspirativan, ali kad mu pevači rekoše da su proleteri i da je čiča pevao sa njima »Bilećanku«, on se odobrovolji i reče:

— Pa to je Moša Pijade. Za njega ste, sigurno, čuli.

MLADEN BARJAKTAR

Danas, šestog marta četrdeset druge, stojimo postrojeni ispred železničke stanice u Foči. Beogradski bataljon sa omladinskom četom — sto dvadeset boraca. Očekujemo da primimo zastavu od Tita. Pripremili smo se za ovu svečanost. Očistili oružje, odeću, obuću, ručali kruškovog hleba, čorbe i ovčjeg mesa. Obilazi nas komandant Miladin Ivanović. Izgleda da je sve u redu. Pojedince ističe za urednost, druge poravnava. Ponekoga i prekori:

— Zategni kaiš, Leksendriću! Zakopčaj se, Miko! Ispravi se, Buljo!

Sunce je rasteralo oblake. Na brdima ima još pomalo snega, a planine su gotovo sasvim pokrivene belim zastorom. Ovde, oko nas, čisto je i suvo. Golo, nabubrelo drveće se neprimetno njiše. Dolazi proleće. Drina je nabujala. Čujemo njeno prisustvo, njeno proticanje. Vrapci su se uskomešali. Nekoliko devojaka zastade. Meštanke. Smeju se, gledaju nas. Najlepša je u šalvarama, bez zara.

Dok čekamo u stroju, čujem poneki šapat. Posmatram ozarena lica drugova. Preplanula su od sunca. Za koji trenutak neko će biti pozvan da primi zastavu. Žića, Mladen, Raja, Milutin, Sovilj? U stroju sve mladići i devojke, mladi ljudi. Samo po neki brkajlija: Milovan, Dobrivoje, čika Sava. Beograđani, Posavci.

Dolazak štaba brigade umiri stroj. Poznajem Fiću. Letos smo pred njim položili zakletvu. Ranu je zalečio. Ugledasmo razvijenu crvenu zastavu kako se lepršа.

— Mirno! — začu se redom u stroju.

Moj komandir zakasni, zbuni se.

Kroz bataljon prođe misao da Tito nije došao, da je možda bolestan. Šapat se širi brzinom munje. Pa zar sada bez njega? Videli smo ga pre nekoliko nedelja. Obišao je prepolovljenu četu Posavaca pri njenom dolasku sa Igmana. Svakoga je ponešto pitao; obično, neposredno, roditeljski. Videli su Tita

i ostali borci iz ovog stroja na nedavnoj priredbi, kada su Milanče i Umčanin pevali pesmu »Čaj, Goro, čarna . . .«, a violina ih čas pratila, čas vodila.

Čuje se glas komesara Fiće:

— Vašem, Šestom beogradskom bataljonu, vama, borcima Posavine i Beograda, predajem u ime vrhovnog komandanta druga Tita ovu crvenu zastavu. Nosite je iz borbe u borbu. U fabrikama, radionicama, zatvorima, na robijama, sanjali smo kada će doći dan da se s puškom u ruci borimo pod crvenom zastavom slobode. I došao je taj dan . . .

Svi smo zaustavili dah. Uzbuđeni smo, gledamo netremice, u Fiću i zastavu.

— Dosadašnjom hrabrošću i požrtvovanjem vi ste se pokazali dostojni imena proletera. Sećate se prvih dana našeg ratovanja — još vatrenijim glasom nastavi Fića. — Okupator je osetio vaše udarce na domaku Beograda, Obrenovca. Kalili ste se u borbama na Rudniku, Kadinjači, Sjenici, Pjenovcu, a iskustvo ćete sticati i u novim jurišima naše brigade. Neka vam je srećan i radostan ovaj dan, dan primanja zastave! Od sveg srca vam čestitam na ovom značajnom događaju, sa uverenjem da ćete časno i smelo nositi ovu zastavu i da ćete je jednoga dana razviti u oslobođenom Beogradu . . .

Zastavu je od Fiće primio komandant Miladin. On se rukuje sa prisutnima. Govori i daje zavet. Zatim poljubi zastavu i staloženo nastavi:

— Omladinac Mladen Mitrić, metalski radnik iz Beograda, borac Druge čete i sekretar aktiva Skoja, zaslužio je, svojom hrabrošću, disciplinovanošću, druželjubljem i svim drugim osobinama koje ga krase, da nosi ovaj barjak. Mislim da izražavam želju svih nas kada to kažem.

Naše ruke se pokrenuše i zapljeskaše. Došlo je to samo po sebi. Pogledi su uprti u Mladena. On se uspravi još jače. Čujemo njegove korake i ništa više. Mladen je zaista dobar, iskren, prijatan. Rođen je u selu Čukliću, kod Jajca. Od 1937. godine je bio u Beogradu, kao radnik brodogradilišta. Član Skoja od 1939. godine. Pred ustanak je primljen u Partiju. Bez pogovora izvršava sve zadatke. Sve hoće i može. U Brusni smo pre nekoliko dana napadali četnike. Trebalo je nepoznatim putem, po dubokom snegu, otići noću do štaba bataljona. Svima se spavalo. Mladen se javio dobrovoljno da ide. Cele noći nije oka sklopio.

Sada ga posmatramo kako je uzbuđen. Stoji mirno, desna pesnica mu je kod slepoočnice. Komandant reče:

— Druže Mladene, predajem ti ovaj barjak da ga uvek nosiš i da se trudiš da opravdaš poverenje bataljona, da časno

i pošteno izvršimo sve zadatke s barjakom Partije i naroda, sa ovim barjakom crvenim kao krv.

Komandant mu pruži zastavu i oni se poljubiše. Mladen se najednom uozbilji. Dotle veseo i nasmejan, postade zabrinut. Dohvati koplje i podiže desnom rukom zastavu. Kao da joj meri težinu. Uzbuđen je. Osećamo da želi da nešto kaže.

— Srećan sam i radostan što mi je poverena dužnost da nosim ovu našu svetinju — poče Mladen nesigurno. Obavezujem se u ime svih vas da ćemo ovo časno znamenje nositi i da ga nećemo okaljati . . .

Tu malo zastade, ali ubrzo produži:

— Poput naših predaka, poput revolucionara, krećemo dalje ka pobedi. Živeli!

Zaori se »Internacionala«. Iz svih grla.

Dugo su Čeda, Miloje i Vanjka grlili Mladena. I Fića mu je stegao ruku.

— Voljno! — odjeknu komanda.

Pojurili smo radosni Mladenu. Stiskali smo mu ruke. Lepa je počela da miluje zastavu, da posmatra vez. Slova su izvezena žutim svilenim koncem. Korčagin opipava zastavu. Uzima je u ruke i ljubi. Mladen ih ponosno i umiljato gleda. Deca! Imaju po petnaest godina, a eto, već znaju za ovu neizmernu vojničku radost. Svi su se skupili oko Mladena.

Iznenada, u svom krugu ugledasmo Tita. Na glavi je imao šubaru. Na licu osmeh. Potrčasmo mu u susret. Pruža nam ruku i čestita.

— A mi smo čuli da nećeš doći, druže Tito, da si bolestan — odvaži se da kaže Korčagin.

— Ipak sam posmatrao današnju vašu svečanost. Kao što vidite, i došao sam — reče Tito osmehujući se.

Čujemo da je Tito celo vreme naše svečanosti bio kod prozora stanične zgrade. Fotografisao je bataljon sa zastavom. Učestvovao je zajedno s nama u tom uzbudljivom trenutku.

Sada prilazi Mladenu i kaže:

— Drago mi je što si metalac, radnik iz Beograda, jer i ja sam metalac. Imaćete duge pokrete. Biće teško nositi zastavu sa kopljem.

— Nikada se neću od nje rastati. Laka je. Divna.

— Pomagaćemo mu — ozbiljno dodade Korčagin.

— I ti ćeš nekome da pomogneš? Kad porasteš, onda.

Mladen je predložio da se zaigra kolo, vranjansko.

Igram i pevam: »Šano, dušo, Šano, mori, otvori mi vrata . . .« Čare i Milanče sviraju. I Tito je s nama. Igraju i devojke, meštanke. Do Mladena je ona sa šalvarama. On lepo peva, ona se stidno osvrće.

Potrajalo bi to duže da nije došao partizanski voz. Lokomotiva dugo svira, hukće.

Pokret.

Ulazimo u vagone. Okupljamo se oko Mladena. Tito se pozdravlja s nama. Mladen je opet u središtu pažnje. Oči nam se susretoše. On obori glavu i prošaputa:

— Zašto ja da je nosim? Mogao je i neko drugi. Neću da kažem, milo mi je na duši. Ja, običan radnik, doživeo sam slavlje...

— Prestani da govoriš. Pevajmo!..

Tamo daleko, daleko od mora,
Tamo je selo moje, tamo je Srbija...

Ori se i bruji. Lokomotiva klopara. Sećanja mi se vraćaju na poznanstvo s Mladenom.

Pričao mi je o radu Skoja u Beogradu, o štrajkovima, sastancima, izletima. Zatim smo se sreli u odredu. Počelo je rušenje pruga, sečenje telegrafskih žica. Povlačimo se u Sandžak, prelazimo preko Lima...

U vozu vesela graja. U naš vagon je uskočila devojka sa šalvarama. Umčanin je vraća:

— Ovo je samo za vojsku. Ne mogu civili, drugarice!

— Pusti je — reče Dragan Marković. — Ide majci u Goražde. Kako će peške? Daleko je.

Naša poznanica traži podršku. Mladen joj napravi mesto. Opet odjekuje pesma...

Tri meseca kasnije, jedanaestog juna četrdeset druge, i naš bataljon je napadao utvrđeni Gat u Hercegovini. Išli smo po noći, staza je bila neprohodna, kamenita i strma. Jedva smo pronašli pravi put, izlaz iz šume. Napad je već trebalo početi. Malo smo zakasnili. Druga proleterska se već bori. Nastupaju Kraljevčani i Šumadinci. Štab bataljona žuri da što pre uđemo u borbu. Podilazimo Gatu. Primetili su nas i zastajemo.

— Kako ćemo bez municije? — pita Mika Mladena.

— Koliko imaš?

— Deset.

— Evo ti još pet.

Podilazimo ubrzano. Zasipaju nas kuršumima, bombama. Pred nama su četnici, koji podvriskuju i viču:

— Crveni banditi, što ginete? Trometkovići!

Štedimo municiju, ćutimo i trčimo.

— Uraaa!.. — odjeknu na sve strane.

Četnici su nam brzo okrenuli leđa. Uzimamo im brdo za brdom. Mladen ide napred s razvijenom zastavom. Okolo pršte

meci. Barjaktar se ne povija. Uz njega su Žića, Živković, Miloje. Stigli su na padinu Gata. Žića je ščepao četničku zastavu i na istom mestu zalepršala se naša, crvena.

Svanulo je. Biju nas sa svih strana. Ne možemo ni koraka napred. Neprijatelj se pregrupisava i dobiva pojačanje. Stižu Talijani iz Gacka. Moramo natrag, jer nam spremaju obruč.

Četa za četom nalazi prolaz. Jedva uspevamo da se prebacimo. Mestimično i bauljamo, ali vršimo protivnapade.

U zaštitnici je 2. vod. Tu su još Miloje i Šijan. Obreo se među njima i Mladen. Zastava se sklanja u futrolu. Barjaktar sada nišani puškom. Zaboravio je na povlačenje. Borba se stišava. Svi su se povukli, još samo ovaj vod daje otpor. Uskoro i on dobiva naređenje da se povlači. Teško je, ali borci vešto manevrišu, pretrčavaju. Mladen ih štiti, iako je naređeno da se povuče među prvima.

— Mladen sa zastavom hitro natrag! Izvlači se! — čuje se naređenje.

— Odmah, još samo ovaj metak.

— Čuješ li ti? . .

Skočio je i potrčao. Ostali su ga štitili. Više im je stalo do zastave nego do života.

Sve protiče kao u magnovenju. Žići je naređeno da sledi Mladena. Ali mu ta uloga ni najmanje ne odgovara. Ipak je ubrzo pošao za Mladenom. No nije ga više video. Pucnjava je odjekivala sa svih strana. Žića se vratio u vod, koji je nekako izbegao opkoljavanje.

Oko podne se gotovo ceo vod okupio oko Šijana, Vanjke i Miloja. Mladen još nije stigao. Borci to komentarišu.

— Možda je poginuo?

— Taj se neće živ vratiti bez zastave — kaže Žića.

— Da li će doći?

Svi su snuždeni zbog Mladena i zastave. Svaki oseća grižu savesti. Treba javiti komandantu i komesaru. Iznenada ugledasmo našeg barjaktara s razvijenom zastavom. Trči sav obliven znojem. Bluza mu je raskopčana. Posrće i gleda nas netremice.

— Pa šta je s tobom? — upita Šijan.

— Jedva sam uspeo da se izvučem . . . Naiđem na grupu četnika i pomislim da su naši. Zbunili su se i oni. Potrčim dalje kroz neki šumarak i prilegnem u žbun. Opet iskočim i pojurim. Zastava se razvila sama. Pucali su svuda oko mene i vikali: »Držite ga živog, zbog zastave, treba nam živ!« A ja trčim, pa padnem i pucam . . . Mogli su me uhvatiti samo mrtvog.

— Sa zastavom se nikada ne ostaje poslednji, Mladene.

— Hteo sam da budem sa ostalima.

— O tome ćemo razgovarati.

Mladen je pognuo glavu i pokazao probijenu ramenicu na bluzi.

Oslobađamo Jajce, udruženi sa ostalim bataljonima i brigadama. Novembar 1942. godine. Zadržavamo se tu samo na kratkom odmoru.

U sobu u kojoj smo smešteni ulazi Mladen. Nakrivio titovku, ispod koje izviruje smeđa kosa. Odelo ima od talijanske pelerine; šinjel sive boje, oficirski opasač sa uprtačem preko ramena, revolver o pasu, bomba, kožna torbica s brošurama i beleškama. Nešto je uzbuđen i tužan. Očekujemo da nešto kaže.

— Našao sam se sa ocem i braćom. I Radomir i Svetko nose petokrake. Čoveku to godi. Tu nam je mesto.

Zatim ućuta. Posle kraće stanke tužnim glasom nam reče da su mu poginule dve sestre: Milka i Milena. Ubile su ih ustaše. Kuća im je spaljena. Desetoro iz porodice više nema.

Oči se kupaju u suzama, a on nadjačava osećanje. Uzdiše duboko.

— Bilo bi mi lakše da je majka živa. Umrla je pre tri godine. Koga da krivim? Šta da činim?

Zanemeli smo, iako svakodnevno slušamo slične vesti. Žao nam je porodice koju smo upoznali preko Mladena. Neki teret je pritisnuo sva naša osećanja. Znamo da je želeo susret s braćom, sa selom.

Tuga se postepeno povlači i ustupa mesto spokojstvu. Očekivao je da nešto kažemo, da ga otrgnemo.

— Reci mi, Mladene, ako doživimo završetak rata, hoćeš li živeti ovde, u Bosni, u rodnom kraju ili u Beogradu? — zapita ga Derviša.

Zgledasmo se. Pitanje nije umesno.

— Ko zna da li će ostati živ? Pa još i gde će biti?

— Pa, onako, mislim, u Beogradu je najlepše.

— Ja uvek kažem da sam Beograđanin.

Pošli smo na ručak. Mladen je samo ćutao, tih trenutaka pripadao je samo sebi.

Na Suhi, kraj Sutjeske, trećeg juna četrdeset i treće, Mladen i Steva su se javili dobrovoljno da izvide teren prema drumu Kalinovik — Foča. Tamo su Nemci.

Komandant je odredio Iliju Sovilja da čuva zastavu dok se Mladen ne vrati.

Vratili su se tek posle pet dana. Bili smo na Vrbničkim kolibama. Pričaju nam o svome putu i obavljenom zadatku. Mladen je bled, jedva govori. Ali nije klonuo. Slušamo ga:

»Kada smo pošli, ovde nikoga nije bilo. Pronašli smo jednog starijeg čoveka iz sela Vrbnice. Zove se Neđo. Dugo se dvoumio, pa je na kraju pristao da nas vodi. Išli smo bez pušaka, u seoskom odelu. Imali smo samo skrivene pištolje. Niko ne bi poverovao da smo vojnici. ‚Muadžeri' — govorili bismo mi.

... Išli smo ka Jeleču. Uz put smo naišli na logor nemačkih vojnika. »Halt!« — čuli smo i pobegli. Pucali su. Čuli smo i njihove pesme. Zadihani i umorni, legli smo na lišće. Neopaženo nam se približavao otresit seljak koji se krio od Nemaca. Ima ih veoma mnogo u Jeleču, Miljevini, u šumi ka selu Vrbnici. Stalno im stižu nova pojačanja. Vode sa sobom dresirane pse.

— Ne verujem da ćete moći da se vratite vašima — reče nam pridošlica.

Obuzeo me strah, neko čudno osećanje. Nalazimo se za ledima neprijateljevih položaja! Steva dobro čita sekciju. Imamo i busolu. Nabavili smo hleba i mesa. Kada smo se odmorili, krenusmo natrag.

... Prikradamo se, bauljamo. Neđo je s nama. Ne idemo stazama. Blizu jednog izvora čujemo zviždanje. Sklanjamo se. Dva Nemca uzimaju vodu, a mi njih na nišan pištolja. Neđo rukom zaklanja oči. Odjeknu zajednički pucanj. Kazani s vodom ostadoše kraj izvora. Poče uzbuna, potera i — ništa.

... Iz jednog žbuna smo posmatrali Nemce u koloni. Mladi su, poskakuju. Puške, mašinke, puni telećaci. Najradije bismo pucali na njih, ali morali smo doći, doneti podatke...«

Mladen je prestao da priča, malo se zamislio. Steva dalje obrazlaže. A mi razmišljamo o Mladenu, četi, Beogradu. Prekaljeni metalac, odličan partizan, svi su takvi, svaki na svoj način je velik, potreban, neophodan.

U noći između prvog i drugog septembra četrdeset treće napadamo Turbe kod Travnika. Zadatak je da se po svaku cenu probijemo između bunkera i u centru varošice zauzmemo šumsku upravu. Veza s Travnikom je presečena.

Mladen je nešto ranije postao zamenik komesara 3. čete. Uoči polaska u ovu borbu govorio je borcima; zastajkivao je da pogleda u pribeleške, produžavao tečno, pa opet drhtavim glasom nastavljao.

— Kao što vam je poznato, drugovi, oslobođeni su Bugojno, Jajce, Gornji i Donji Vakuf, Glamoč, Duvno, Prozor, Mrkonjić-Grad i još neki gradovi. Mi treba da oslobodimo Turbe, pa Travnik. Na istočnom frontu su nove pobede. Crvena armija je u ofanzivi, ona nezadrživo tera Nemce iz svoje zemlje. Mi smo njihovi pravi saveznici u ratu...

Pri kraju mu glas postao nešto čvršći, energičniji:

— Eto, dogovaramo se da bismo znali cilj svakog poduhvata, svakog koraka. Mi dobro znamo šta hoćemo da postignemo u ovom ratu. Doći će dan kada će Evropa i ceo svet oceniti pravi značaj našeg velikog dela...

Izgledao je pun sreće, zadovoljstva. Kada je završio govor, priđe Iliji Sovilju, koji je nosio zastavu.

— Donećemo je u Beograd, Sovilju, to je naš zajednički zavet!

— Po cenu naše krvi, Mladene!

— Najviše bih voleo nositi kroz Beograd crveni barjak.

Koračamo oprezno. Po treći put naš bataljon nastoji da osvoji utvrđena uporišta. Nemci i domobrani se tvrdo brane. Jak su protivnik. Naoružani, odmorni, siti.

Oko ponoći je zaklokotalo sa svih strana. Oprezno se prebacujemo. Upadamo u varošicu i započinjemo uličnе borbe. S nama je i komandant Milan Antončić Velebit. Iz jedne kuće štekće mitraljez. Mladen, Ljuba i Meho idu u susret tom krkljancu. Sada je lakše ići dalje. Za dva sata osvojeno je nekoliko neprijateljevih utvrđenja. Bije se cela 1. proleterska — moramo uspeti!

Ispre čio nam se, pored ostalog, i oklopni voz. Otavramo vatru iz protivtenkovskih pušaka, ali je slab efekat. Iz voza i dalje suklja paljba.

— Uraaa!..

Trčimo napred. Otpor je sve žešći, sve organizovaniji. Uskoro će zora. Mladen je s desetinom pošao prema šumskoj upravi. Sa uspehom su se prebacili i zauzeli nove zaklone. Odjeknule su bombe, mašinke, mitraljezi. Nemci viču, izgleda da beže.

Uz Mladena je ceo vod. Dva Nemca iskaču kroz prozor, ali padaju pogođeni. Osećamo samo komešanje, zbrku. Koristimo se zaklonom susedne kuće, koja je sva izrešetana. Još jedan napor i juriš.

Mladen je odvrnuo bombu. Ali još nije ni uspeo da je upali, prostrelili su ga.

— Drugovi, napred, napred! — rekao je.

Uspeli su da ga izvuku. Pregrupisali smo se da bismo odstupili. Primetih ranjenika na nosilima.

Trčim da vidim ko je. Mladen! Gleda me otvorenim, užagrenim očima. Grudi mu se nadimaju, krv se izliva.

Dolaze bolničarke da ga previju. Rana je velika. Stavljena mu tri zavoja. Malo mu je, izgleda, lakše. Borci prolaze, po neko zastane.

Nosimo ga dalje. Derviša ga drži za ruku, puls sve slabije bije. Probija ga znoj, hoće da se okrene. Jedan trzaj, snažan, i oteše mu se čujne reči:

— Umirem li komunistički, recite, drugovi?

Sklopio je oči. Stajemo. Stiskamo zube.

Pozajmili smo lampu od fratra Dragutina Alaupovića iz sela Potkraja. Našli smo mesto Jozakov do, kraj puta. Voćnjak. Zveket ašova i lopata. Neobeležen grob. Da ga niko ne uznemirava. Odajemo mu poslednju počast, skinutih kapa, bez plotuna. Derviša zasuzi. Ilija Sovilj zabode zastavu. Pogledasmo se. On je podiže i požuri da stigne kolonu.

Milosav BOJIĆ

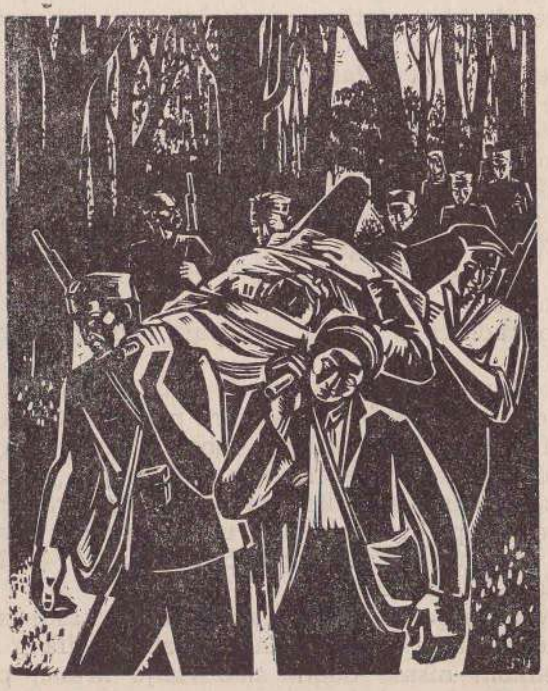

PRVE ŽRTVE NAŠE ČETE

Početkom 1942. godine 4. bataljon je obezbeđivao slobodnu teritoriju od pravca Sarajeva. U ljutoj zimi s dubokim snegom teško je bilo držati se na sektoru Pale — Renovica. Na tom zadatku nalazili su se 3. četa 2. crnogorskog bataljona i Jahorinski odred dobrovoljačke vojske. U takvim uslovima na ispresecanom planinskom zemljištu gotovo svaka četa je imala »samostalan« deo fronta.

Tako se naša 2. četa našla u martu na položajima kod Renovice, da bi osujetila eventualni prodor neprijatelja preko Gornjih Bara prema Goraždu i Mesićima. Na tom položaju dobila je kasnije zadatak da krene u Renovicu i zatim posedne položaje prema Prači.

Kao i ostale čete u bataljonu, i naša je bila još malobrojna i nedovoljno naoružana (imala je, uglavnom, puške i jedan jedini puškomitraljez s vrlo ograničenom količinom municije). No svi smo odstupili iz Srbije, a to će reći — svi smo već bili prekaljeni borci. Sem toga, bili smo mladi, poletni. Bilo nas je ukupno četrdeset pet-drugova i drugarica. Najmlađi je imao 18 godina, a svi ostali mahom od 18 do 25. Oko dvadeset nas bili smo radnici i seljaci, a ostali učenici srednjih škola i studenti.

Slobodno se može reći da je naša četa bila u to vreme još nerazvijena i siromašna u svakom pogledu. Samo je u jednoj stvari bila bogata: u veselju i dobrom raspoloženju. Većina se odlikovala urođenim šeretlukom, dobar deo je naučio bezbroj smicalica i »štosova« s kojima su u odgovarajućim prilikama začinjavali raspoloženje. Otuda u četi, u duhu doskočica i svojevrsnih »karakteristika«, različiti nadimci — Mačak, Šilja, Deva, Cura, Balo itd.

Otvoreno govoreći, podvala i šala u našoj četi nije falilo čak i kad hleba nije bilo. Sećam se, zbog velikog snega i hladnoće, jednom nismo dobili sledovanje hrane, pa smo malo gladovali. No, bez obzira na to, u patrolu se moralo ići. I —

pošli su Mačak, Šilja i Deva. Kad su se vratili, hvalili su se kako su se najeli pite kod neke babe. Pričali su tako sočno da nam je udarila voda na usta. Gledali smo ih razrogačenih očiju i s čuđenjem upitali što i za nas nisu nešto doneli.

— A, sad vam je krivo što vi niste bili u patroli? — izazivali su oni.

— Eh, i vi ste mi neki drugovi! — reče ljutito neko od nas.

Međutim, kad su osetili da je naša zavist otišla daleko, pogledali su se i na kraju nam priznali da nisu nigde ni zalogaja okusili.

Razume se, iako su uslovi za borbu bili nepovoljni i za nas i za neprijatelja, često je bilo čarki i prepucavanja, pa i ozbiljnijih pokušaja neprijatelja da nas odbaci s položaja koji su bili pogodni za odbranu naše oslobođene teritorije. Jedan takav pokušaj izvršili su 5. marta domobrani i ustaše. Znatno brojniji od nas i s mnogo boljim naoružanjem brzo su nas potisnuli s položaja. U višečasovnoj borbi mi smo uspeli, ipak, da povratimo položaj, ali smo izgubili jednog od najmilijih drugova u četi. Poginuo nam je Milivoje Vujović Cura. Tog hrabrog omladinca svi su voleli zbog toga što je bio veoma duhovit. Tamo gde je on bio — tu tuge nije moglo biti. Utoliko je ona bila veća, čini mi se, toga dana kada je poginuo i kada smo ga sahranili u Goraždu.

Četa je neko vreme obezbeđivala varošicu od četničkih ispada. Tada smo organizovali priredbe na kojima je sudelovala i omladina. U neposrednom dodiru meštanima smo objašnjavali ciljeve naše borbe, a samim svojim prisustvom i držanjem uverili smo ih da smo se latili oružja radi slobode naroda i svoje. Zato su se svi iskupili i zajednički s nama ožalili i sahranili poginulog druga.

U sličnom pokušaju, 18. marta, koji je neprijatelj još bolje organizovao, za vreme artiljerijske pripreme poginuo nam je od minobacačke ili topovske granate puškomitraljezac i vodnik 2. voda Rudi Mostovac.

Tog rudara, koji je bio i najstariji među nama, osobito smo poštovali zbog toga što je svojom ozbiljnošću i iskustvom borca radničke klase vaspitno delovao na mlađe koji su katkad olako gledali na stvari.

Gubitak ove dvojice drugova utoliko teže nam je pao, jer su to bile prve žrtve iz naše čete od formiranja brigade i bataljona. Zato je razumljivo što su ih preživeli borci čuvali i sačuvali u najlepšoj uspomeni.

Petar MILEUSNIĆ

U OMLADINSKOJ ČETI

Početkom marta 1942. pozvan sam u štab Šumadijskog bataljona. Rečeno mi je da odem u Foču i javim se u Vrhovni štab. Nalazili smo se negde na položajima oko Čelebića. Sećam se da je bio visok sneg, do iznad pojasa. U Foči sam se našao s Milanom Batarom i zajedno smo se uputili ka Vrhovnom štabu. Bili smo radoznali ko će nas primiti i zašto nas zovu. Primio nas je načelnik Vrhovnog štaba. U nekoliko reči nam je saopštio da smo mi komanda nove omladinske čete koju treba organizovati i za što kraće vreme osposobiti za borbu. Zatim je prešao na prikazivanje situacije, na zidnoj karti. Posle nekoliko minuta razgovor je bio završen.

Trebalo je formirati četu od omladinaca iz Foče i iz drugih krajeva Bosne. Tada su Centralni komitet Skoja i omladinska organizacija Bosne pokrenuli širu akciju za uključivanje omladinaca u partizane. U Foči je već bilo formirano nekoliko omladinskih četa. Jedna se već bila uključila u Kragujevački bataljon. Osim omladinaca iz Foče i okolnih sela, među kojima je bilo i takvih koji su se prvi put sreli s partizanima, došlo ih je prilično iz Sarajeva i Mostara. To su većinom bili đaci i radnici. Mnogi od njih su bili članovi Skoja. Prikupilo se i nekoliko omladinaca iz Srbije, boraca iz raznih partizanskih jedinica, koji do tada nisu bili uključeni u proleterske brigade. Tako se, posle kraćeg vremena, okupilo nešto preko pedeset boraca.

Bili smo smešteni u školi u Foči, koja je pretvorena u neku vrstu vojne kasarne. U Foči se tada, pored Vrhovnog štaba, nalazio i štab brigade, a duže vreme, sa manjim prekidima, tu su boravile i jedinice našeg Šumadijskog bataljona. Već od prvih dana počeo je organizovan rad. Svakako je najvažniji bio politički rad: objašnjavanje ciljeva i karaktera narodnooslobodilačke borbe, o partizanskom ratovanju, životu i borbi partizana, njihovim zadacima i slično.

Znam da smo tada čitali članak druga Tita iz »Proletera« — »Zašto se narodni partizani bore«. Bio je razrađen gotovo čitav sistem rada, sa planom predavanja, temama, časovima učenja i čitanja. Tome je, svakako doprinelo uputstvo Centralnog komiteta Partije o političko-partijskom radu u vojnim jedinicama. O intenzivnosti toga rada svedoči činjenica da smo od sredine marta pa do polaska iz Foče, na dan 16. aprila 1942. godine, održali u četi 13 predavanja. Iz jednog sačuvanog izveštaja vidi se da su u tih tridesetak dana održana ova predavanja: o partizanskom načinu ratovanja, o postanku Jugoslavije, o SSSR uopšte, Bosna i Hercegovina u narodnooslobodilačkoj borbi; tri predavanja o uzrocima ratova i ekonomskom razvitku društva; o državi i raznim oblicima vladavine; o postanku čoveka; o kolhozima; iskustva iz borbe; o Crvenoj armiji; o postanku života i sveta... »Po ovim predavanjima«, kako je zabeležno u istom izveštaju, »omladinci su davali referate i vršen je ispit«.

Dolazili su i odabrani predavači, među kojima: Mitar Bakić, Svetislav Stefanović Ćeća, Mihajlo Švabić i još neki drugovi.

Ali deo programa iz ovog rada sprovodio se i van čete, u sklopu bataljona. Tako, na primer, pored navedenih predavanja u četi, za ovo isto vreme u čitavom bataljonu održana su još četiri predavanja, i to: o fašizmu, o životu i radu Georgija Dimitrova, o postanku čoveka i o polnim bolestima.

Svaki dan u 10 časova okupili bi se svi borci u jednoj od učionica i slušali bi predavanja, postavljali pitanja, a zatim bi prešli na učenje i čitanje raznih članaka. Radili smo u kružocima. U njih su bili uključeni svi borci, a jezgro su im sačinjavali članovi Skoja raspoređeni po desetinama. Težili smo da primenimo najpogodnije metode rada, kako bismo osigurali što veći uspeh i učešće svih drugova u diskusiji i učenju. Jedan od tih oblika bio je zaduživanje pojedinih drugova da za kružok pripreme svoje izlaganje o temi koja je predavana, neku vrstu malog referata. Bili smo uveli i pitanja na ceduljama, koje bi borci izvlačili i po njima odgovarali. Bilo je, razume se, i preznojavanja i mucanja — ali i uspeha.

Isto je tako bio organizovan i sistematičan rad na praktičnoj vojnoj obuci. Uveli smo praksu da se u određeno vreme, posle doručka, a ponekad i pre doručka, izvede četa na teren za praktičnu obuku u egzerciru, u rukovanju oružjem, kao i za neke taktičke radnje (prebacivanje i sl.). Komandir Milan

Batar bio je u tome uporan, a naročito se zapazilo da je svakom borcu pokazivao kako treba da se prebacuje i kako da maršira, o čemu su se pojavile i karikature u našim zidnim novinama.

Kasnije su uvedeni posebni teorijski časovi, kao i specijalna obuka za komandni kadar — desetare i vodnike.

Zanimljivo je pomenuti i nekoliko momenata o radu na zidnim novinama. Postojao je uređivački odbor. Među omladincima je bilo grafičara koji su imali smisla za crtanje karikatura i za lepo pisanje — kaligrafsko, a neki prilozi su kucani i na mašini, tako da su novine mogle tehnički dobro da se urede. Imale su mnoštvo saradnika. U njima se ogledao život čete, razne zgode sa nastave, s političkih časova, teškoće oko učenja, a bilo je i humora. I danas mi je pred očima slika — karikatura komesara i komandira čete sa prigodnim stihovima. Kada je Ivo Lola Ribar, zajedno sa još nekim rukovodiocima, posetio našu četu, zatekao je tri broja takvih zidnih novina. Imale su veliki format pak-papira. Bio je vrlo zadovoljan i pohvalio ih je.

Imali smo i analfabetski tečaj. U četi je bilo svega pet nepismenih i oni su za manje od mesec i po dana naučili da čitaju i pišu. Među ovim nepismenima bio je i sedamnaestogodišnji Stevan iz Presjenice, sin imućnog seljaka, koji je pošao u partizane posle dolaska Šumadinaca u njegovo selo. Nije pohađao školu, verovatno je bila daleko. Kolika je bila njegova radost kada je pronikao u tajni svet slova...

Zanimljive su bile i četne konferencije, na kojima bi se pretresali pojedini problemi iz života i rada čete posle akcija ili nekih zadataka. Samo u tom periodu, do polaska iz Foče, bilo je sedam takvih četnih sastanaka. Na njima je često bio na dnevnom redu čas kritike i samokritike. Takve konferencije su imale veliko vaspitno dejstvo. Na jednoj konferenciji se govorilo o štetnosti duvana. Tada se šesnaest omladinaca odreklo pušenja i većina je održala reč.

Često su praktikovani zajednički časovi čitanja — u širim kružocima, pa i pred celom četom. Naročito se mnogo čitala knjiga Nikolaja Ostrovskog »Kako se kalio čelik«. To je bila dragocena lektira, neobično bliska nama. Životni put Pavla Korčagina, tog omladinca crvenoarmejca, služio je kao uzor. Mnogi omladinci su želeli da postanu Korčagini, da budu hrabri, odvažni, snalažljivi, samopregorni i u svakom pogledu uzorni drugovi.

Održavani su teorijski sastanci čete na kojima je proučavana obavezna literatura, na primer: »Narodni borac«, »Bilten Vrhovnog štaba«, radio-vesti.

Za to vreme radio je i hor, koji je uvežbavao bosanske narodne pesme i razne horske recitacije, i pri tom sudelovao u raznim priredbama u nekim selima u okolini Foče i drugim mestima gde smo se kretali.

Tokom marta i aprila četa je već postala homogena celina. Povećao se broj članova Partije i Skoja. Od tri člana KPJ, koliko ih je imala u početku (komandir, komesar, a treći je bio, koliko se sećam, Jovo Njego, srednjoškolac iz Tuzle), krajem aprila četa je brojala sedam članova partije. Skoj je porastao od sedamnaest na trideset pet članova. Da bi se omladinci pripremili za Partiju i Skoj, od velikog značaja bio je tzv. individualni rad i pojedinačni razgovori s borcima. Mnoge večeri, do dugo u noć, često sam provodio u takvim razgovorima s pojedinim omladincima, i tako bih se, u šetnji, upoznavao s njihovim ranijim životom i radom, školovanjem, njihovim problemima i težnjama.

Pošto je bilo malo članova Partije u četi, tada sam vršio dužnost i komesara čete i sekretara partijske organizacije, pa su mi takvi razgovori i pripremanje ljudi za Partiju ostali u najživljem sećanju. Upoznao sam tada malo bolje mnoge mostarske đake i sarajevske radnike.

Takvim radom lakše su se prebrodile teškoće, a naročito teškoće u pogledu ishrane. Tada se oskudevalo u mnogo čemu i prolazilo se s malim porcijama neslanog hleba, uglavnom od mlevenih suvih krušaka. Intenzivan politički i kulturno-prosvetni život, vedrina u četi, shvatanje veličine borbe i volja za savlađivanje teškoća činili su svoje.

Četa je vrlo brzo dobivala i druge zadatke za politički rad na terenu. Upućivali smo patrole na politički rad u pojedina muslimanska sela, u kojima je narod bio zaplašen ranijom četničkom propagandom, tako da su se muškarci koji su se nalazili u selu krili ispred nas. Takav obilazak, prisno ophođenje partizana s narodom, postupci prema ženama i deci, postepeno su poboljšavali atmosferu, što je dovelo do toga da su se posle dve tri posete već pojavljivali i muškarci. A zatim je dolazilo i do njihovog prijavljivanja u partizanske jedinice.

Tako se četa pripremala za prve borbene zadatke.

Posle polaska u Crnu Goru, krajem aprila, četa je imala jedan od svojih najradosnijih trenutaka — susret s vrhovnim komandantom. Nešto pre sredine maja ceo 5. bataljon se našao u dolini Pive, u pratnji Vrhovnog štaba. Jednog dana, u Plužinama, u blizini sela Miloševića, rečeno nam je da će nas posetiti drugovi iz Vrhovnog štaba.

Osvanuo je lep majski dan. Već je trava ozelenela oko Pive, mada se na obroncima okolnih brda još beleo sneg. Raz-

mešteni na nekoj uzvišici iznad Pive reke, borci su uređivali odela i čistili oružje. Tada je naišao drug Tito s nekoliko drugova iz Vrhovnog štaba. Obišao je svaku četu. Bile su mu predstavljene komande četa. Sa svakim od nas se rukovao. Kada je obišao bataljon, na čijem su čelu bili komandant Nikola Ljubičić i komesar Mihajlo Švabić, i pošto mu je predstavljena i naša, Omladinska četa — drug Tito je primetio da je čitav bataljon omladinski. Pored ostalih reči koje nam je tom prilikom uputio, svima je ostala u sećanju poruka: »Prekaljujte se, drugovi. Prekaljujte se i pripremajte za buduće borbe!«

Zajedno smo se i slikali, a i sam drug Tito je učinio nekoliko snimaka.

Pero DAMJANOVIĆ

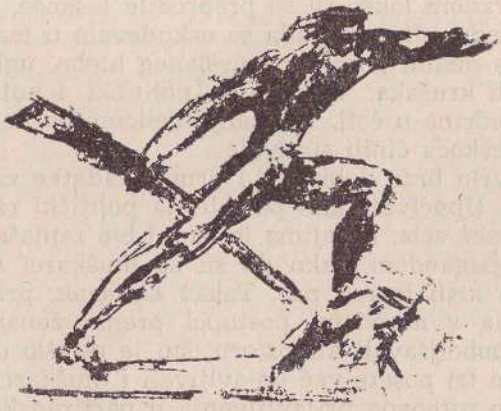

ZASTAVA JE RAZVIJENA

Tek što je bila završena naša akcija protiv četnika na prostoriji Čajniče, Vikoč, Čelebić, Drugi bataljon je bio smješten u kasarnu rezervnih oficira u Goražde. Bio je to zaslužen odmor, dobra prilika da se oporavimo poslije napornih marševa i akcija protiv neprijatelja. Tih dana, krajem februara 1942. godine dio 1. proleterske brigade nalazio se na položajima oko Kalinovika (u selima Vlaholje, Jelašca i Borija). Jedan bataljon brigade je bio u Foči radi obezbjeđenja Vrhovnog štaba, a 3. četa našeg, 2. bataljona još se nalazila na specijalnom zadatku — na političkom radu u jedinicama Jahorinskog dobrovoljačkog odreda.

U to vrijeme vršene su u Čajniču posljednje pripreme za formiranje 2. proleterske brigade. Svečanost formiranja obavljena je 1. marta. Mi iz 1. brigade smo s velikim oduševljenjem pozdravili taj događaj u razvoju oružanih snaga naše revolucije. Stanovništvo tih krajeva takođe je sa živim simpatijama propratilo pojavu nove proleterske jedinice.

Međutim četnicima — koje smo prije nekoliko mjeseci bili rastjerali iz ovih krajeva — smetalo je prisustvo dvije proleterske brigade u dolini Drine. Očevidno, time su njihovi planovi bili ugroženi, ali oni za neku ozbiljniju protivakciju nijesu bili spremni bez okupatorove pomoći. Ipak, nijesu se mirili s takvim stanjem stvari. Zato su se na području između Prače i Drinjače već uveliko prikupljali i organizovali. Sa Talijanima su preduzeli napad od Višegrada i Međeđe ka Goražde. Potisnuli su dijelove Durmitorskog partizanskog odreda i izbili kod Ustiprače. Posjeli su most na Prači i željezničku stanicu Ustiprača. Njihova pojava na tom mjestu ukazivala je na opasnost koju nijesmo potcjenjivali.

Zbog takve situacije sačinjen je, u duhu direktiva Vrhovnog štaba, plan o ofanzivnim dejstvima naše i 2. proleterske brigade protiv četnika Draže Mihailovića. U vezi s tim, 2. bataljon je pokrenut iz Goražda, koje je s pravca Ustiprače bilo neposredno ugroženo, sa zadatkom da razbije četnike i Talijane, čije su snage otuda nadirale, a zatim da — u sastavu ostalih jedinica — produži dejstvo na sjever.

Goraždani su nas otpratili s uvjerenjem da neprijatelj neće prodrijeti »kada proleteri posjednu položaje«. Za kratko vrijeme prevalili smo tih desetak kilometara, koliko je Ustiprača udaljena od Goražda, i stupili u dejstvo. Ne očekujući noćni napad, neprijateljevi vojnici su se bili potpuno raskomotili, zbog čega je iznenađenje imalo još veći moralni efekat.

Odmah po prispjeću u blizini neprijateljevih položaja, naš bataljon je 1. marta jurišao na posadu mosta, a onda upao u Ustipraču. Talijani su odstupili ka Međeđi, a četnici na sjever, prema selu Dubu. U jednoj sobi, blizu željezničke stanice, bio se zabarikadirao četnički kolovođa Spasoje Pljevčić. Videći da ga njegovi četnici nijesu uspjeli izvijestiti o našem napadu, on se zatvorio i uporno odbijao pozive da se preda. S pripremljenom bombom u rukama stajao je iza zaključanih vrata i uzalud čekao da se dogodi kakvo čudo. Kada je uvideo da je sve propalo i da niotkuda ne pristiže pomoć, zatražio je komandanta bataljona, da bi se njemu lično predao.

Pa i kada sam ja došao i zahtijevao da se preda, opet se sustezao neko vrijeme i nije htio da otvori vrata. Najzad, poslije dužeg natezanja i uvjeravanja da mu se neće ništa dogoditi, otvorio je vrata, na što su priskočili već pripremljeni borci, oduzeli mu pušku, redenik sa mecima, pištolj i ručnu bombu. Spasoje se opirao razoružavanju. Morao sam da ga upozorim da je to propis koji se mora poštovati. Stavljen je pod stražu grupe boraca iz 2. čete.

Izvijestio sam Komandu mjesta u Goraždu o zarobljenom četniku, očekujući da ćemo o njemu dobiti bliže podatke. Nijesmo slutili da smo uhvatili pravog bandita, koji je u tome kraju počinio mnoga nedjela. Stoga nam je odgovoreno da ga odmah sprovedemo sudu u Goraždu.

Naredio sam komandiru voda Voju Grujiću da odredi patrolu koja će sprovesti četnika u Goražde. Kada je čuo da je naređeno da ga sprovedemo u Goražde, usprotivio se tome i ponovo zatražio da razgovara s komandantom.

Patrola ga je ubrzo privela u štab bataljona.

— Morate u Goražde, takav je postupak. Mi, kao operativna jedinica, ne možemo vršiti saslušavanja i istragu, za to su zaduženi organi u Goraždu!

On se jednako opirao, molio, protestovao.

Naredio sam da ga svežu i odmah sprovedu tamo gdje je naređeno. Na to je on potegao sakrivenu ručnu bombu i zamahnuo s namjerom da je aktivira i baci na nas. Hrabri i snažni Vojo Grujić ga je hitrim zamahom onemogućio u tome. Uskoro je svezan dospio tamo gdje su ga, kao dobro poznatog zlikovca, saslušali i osudili. Dobio je ono što je i zaslužio. A Vojo Grujić je opravdano saslušao one koji su ga površno pretresli prilikom razoružavanja.

S 2. PROLETERSKOM U BORBI PROTIV NEPRIJATELJA

Poslije uspješno izvedene akcije kod Međeđe, produžili smo pokret na sjever, prema selu Dubu. S nama se tada nalazio i bataljon dobrovoljačke vojske pod komandom Gojka Krezovića. Za akciju na Dubu taj bataljon je stavljen pod moju komandu. Obaviješteni smo, također, da će na ovom pravcu biti angažovana i 2. proleterska brigada, koja se već nalazila u pokretu. Naš zadatak je bio da dejstvom sjeverno od Prače stvorimo mostobran na kome će se prikupiti sve snage predviđene za ofanzivna dejstva.

Podišli smo Dubu. Četnici su nas brzo otkrili i otvorili žestoku vatru. Da bismo sa što manje gubitaka izvršili zadatak, odlučili smo da napad izvedemo noću. Angažovali smo i čete dobrovoljačke vojske, mada smo u nekoliko slučajeva primijetili da su slabog borbenog morala. I ovog puta se pokazalo da neko između njih čak održava veze s četnicima: jedni su prešli na stranu četnika, a drugi (ili i jedni i drugi!) izvestili su četnike o našem predstojećem napadu, pa su se četnici prije nego što smo stupili u akciju povukli.

Većina stanovnika sela Duba sačekala je naše jedinice. Čak i četnički komandir Nešković.

— Nijesmo pucali na vas i mi ne želimo borbu s vama! — reče on.

Oni zavedeni su pobjegli.

Pošto smo se tu odmorili, krenuli smo ka Pešurićima i Semeću, gdje su četnici držali položaje. Prije polaska na zadatak sastali smo se sa štabom 2. proleterske brigade, čije su jedinice bile prispjele na prostoriju južno i jugozapadno od Duba. Stavljeni smo privremeno pod njihovu komandu.

Doznasmo da je 2. brigadi povjeren zadatak da oslobodi Stari Brod na Drini, kao i Borike, gdje se nalazila četnička posada i štab sa većom grupom oficira. U štabu brigade dodijeliše konkretne zadatke svim bataljonima. O vojno-političkom značaju te akcije, naročito za tek formiranu 2. proletersku brigadu, govorili su komandant Ratko Sofijanić i politički komesar Milinko Kušić.

Trebalo je da i naš bataljon učestvuje u napadu na Stari Brod i onemogući bježanje četnika preko skele na desnu obalu Drine. Pošli smo preko Hadrovića i Semeća prema neprijatelju. Ali četnici su se povukli sa semićkih položaja. Kretanje je bilo otežano zbog toga što je planina bila pod snijegom. Kada smo se spustili na cestu Rogatica — Višegrad, dat je zastanak da bismo se koliko-toliko odmorili i da bi se prikupile jedinice.

Pošto je za napad na Stari Brod određena druga jedinica, naš bataljon je upućen prema Pešurićima sa zadatkom da likvidira tamošnju neprijateljevu posadu i da sa toga pravca obezbijedi akciju naših snaga na Borike. Mi smo još u toku noći skrenuli cestom za Rogaticu. Otvorena je na nas vatra, ali smo, ipak, bez zadržavanja produžili pokret i protjerali četničke posade u naseljima koja smo sretali na putu do Pešurića. Zarobili smo i nekoliko nedićevaca, koji su se prebacili u Bosnu da bi pomogli četnicima u borbi protiv naših snaga. A ujutru smo na juriš upali u Pešuriće, gdje se nalazila manja posada tzv. rogatičkog fronta, zajedno sa komandom mjesta i bolnicom. Telefonska veza s četničkim komandirima kod Rogatice (Kosorićem i Neškovićem) nije bila prekinuta, pa sam uzeo telefon i povezao se s četničkim »štabom sektora«, čije su jedinice držale položaje kod Rogatice, u kojoj se nalazio ustaško-domobranski garnizon.

— Vi se tamo izležavate i umjesto borbe protiv ustaša vršite zločine nad nedužnim muslimanskim življem! — rekao sam četničkom komandiru Kosoriću.

— Mi se spremamo za napad na Rogaticu! — odgovorio je on.

— A zar se ne bi mogla izvršiti kakva akcija protiv okupatora i ustaša i bez toga? Što ne štitite sela od njihovih upada? Što ne rušite ceste i željezničke pruge?

— Ipak treba najprije likvidirati neprijatelja u Rogatici, pa ćemo lako za ostalo! — ponovo će četnički komandant.

— Ako udarite na Rogaticu, mi ćemo vam pomoći!

Međutim bili smo uvjereni da njima nije do borbe, da oni sve češće vrše mučke napade na naše jedinice, na kurire i odbornike, na bolesnike.

U selu Pešurićima, gdje je stigao i štab naše brigade, doživjeli smo veliki događaj: predata nam je bataljonska zastava — »crvena kao krv proletera«, na kojoj je zlatnim vezom bilo ispisano: »Drugi bataljon Prve proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade«. To znamenje naše borbe, ponos svakog borca, primili smo s velikim oduševljenjem. Vijest da je zastava našeg bataljona stigla pronijela se najvećom brzinom. Nije bilo mogućnosti da tim povodom organizujemo neku bataljonsku svečanost. Zastava je predata u ruke provjerenog borca, jednog od najstarijih u našem bataljonu, koji je još u prvom svjetskom ratu kao vojnik prolazio ovim putevima. Bio je to Bajo Ivanović, prvi barjaktar našeg bataljona. Zastava je razvijena na čelu bataljona, koji je bio u pokretu prema neprijatelju. Bio je to trenutak koji se ne zaboravlja. Svi pogledi su bili uprti u zastavu. Teško bi se moglo reći ko je bio više uzbuđen, drugovi iz štaba bataljona, komandiri i politički komesari četa, partijci ili skojevci. Izgleda, ponajviše naš prvi barjaktar.

Pošto je sada brigada bila na okupu, to je sa 2. proleterskom obrazovala operativnu grupu pod komandom druga Koče Popovića. Zadatak grupe je bio da vrši ofanzivne akcije protiv četnika kojima je iz Srbije pristizala sve obimnija pomoć. Još iste noći 2. proleterska brigada je likvidirala četnike u Borikama — opkolila ih, a onda naterala na kapitulaciju. Nijedan četnik nije uspio da se izvuče iz vješto postavljene zamke. Oni zavedeni i nedužni odmah su oslobođeni, a drugi su kažnjeni prema počinjenim zločinima.

Odatle smo se prebacili na širu prostoriju sela Sokolovića. Prije nego što smo se razmjestili, začula se u našoj blizini pucnjava. To se neka ustaška formacija probijala od Sokolca ka Han-Pijesku. Pošto Kopitska partizanska četa nije uspjela da onemogući taj prodor, zatražila je našu pomoć. S marša smo uputili čitavu kolonu prema Kopitu i, negdje u visini sela Žljebovo, izvršili napad na tu neprijateljevu formaciju. Borba je trajala čitav dan. Tek pred noć smo razbili ustaše i primorali ih da se vrate u Sokolac. Na tim položajima je ostala mještanska četa, a mi smo se vratili u Sokoloviće. Tako, od odmora ne bi ništa, iako nam je bio prijeko potreban, s obzirom na predstojeće planove.

Krećemo naprijed, na sjever — prema Vlasenici i Srebrenici. Planine Devetak i Javor. Dolina Jadra. Penjanje i spuštanje. Dok je 2. proleterska krenula prema Vlasenici, dotle je naša brigada orijentisana prema prostoriji Vlasenica — Milići — Srebrenica — Bratunac, gdje su se nalazile četničke

formacije Dangića i Račića. Iznenadnom pojavom naših snaga preko Javora na Miliće trebalo je stvoriti povoljne uslove za razbijanje četnika. Međutim plan je poremećen time što na tom pravcu nijesmo uspjeli da provedemo našu komoru na konjima, prvenstveno onu sa naoružanjem — s teškim bacačima i mitraljezima. Konji su propadali u duboki snijeg. Zadržavali smo se duže vrijeme nastojeći da utabamo prtinu i tako omogućimo prolaz. Uzalud. Zora nas je zatekla u planini. Preostalo je ono poslednje: uzeli smo teška oruđa na ruke, a konje uputili natrag u selo. Išlo je mnogo sporije nego što se očekivalo. Zbog toga je plan poremećen na oba pravca.

Ovoga puta marš preko planine pokazao se nepodesnim. Pretežak čak i za pješake, koji su inače bili kadri da savladaju nemoguće. Da to kretanje bude još složenije i teže, snijeg je preko dana toliko omekšao da su ljudi propadali do pojasa u sniježni pokrivač. Vrijeme je tako brzo promicalo da je ponekad izgledalo kao da gamižemo u mjestu. Do prvih zaselaka dospjeli smo tek za punih šest časova probijanja kroz debele naslage snijega. I tek tada smo ugledali dolinu bez snijega.

Poslije kraćeg odmora krenuli smo bataljonskim kolonama u napad na neprijateljeve posade u selu Milićima. Rekoše nam da se tamo nalazio četnički štab. U napadu su uzeli učešća naš i Beogradski bataljon. Iznenađenja nije bilo. Čim su nas osjetili, četnici su se dali u bjekstvo, jedni ka Vlasenici, a drugi ka Srebrenici. Jedino su nas sačekali mještanski četnici. Oni neće da napuštaju svoje kuće i ne žele da se bore protiv partizana. U četničkim magacinima smo zaplijenili jedan top i manje količine drugog oružja i opreme.

Tako je okončana jedna akcija u kojoj smo postigli izvjestan rezultat, ali ne onakav kakav smo očekivali — izmakli su nam četnički oficiri — organizatori.

GONJENJE ČETNIKA: VLASENICA, SREBRENICA, BRATUNAC

Čim smo dobili obavještenje da se u Vlasenici nalazi tzv. Cerska četnička brigada s kapetanom Račićem na čelu, u Bratuncu neka četnička grupa s majorem Dangićem, koja održava veze s nedićevcima preko Drine, odlučeno je da se još iste noći izvrši pokret prema Vlasenici. Prema planu, trebalo je u zoru opkoliti tamošnju neprijateljevu posadu i sa svih strana izvršiti napad. Tako je i bilo. Pa ipak, kapetan Račić, s grupom četničkih oficira, uspio je da umakne prema Drini. U Vlasenicu smo ušli 17. marta i zatekli samo tridesetak četnika

mještana. Razoružali smo ih i odmah pustili kućama. Neki su kasnije stupili u dobrovoljačke oružane formacije.

U Vlasenici nas je sačekao i kapetan prve klase Predrag Marković s grupom svojih ljudi iz Srbije. Imali su smion plan i, evo, uspjeli su da ga ostvare. Istina, trebalo je izvjesno vrijeme nositi četničku kokardu da bi se dospjelo do partizana. To je bio, izgleda, najsigurniji kanal. S kapetanom Markovićem nalazio se i Mišo Tripković, iz Beograda, koga sam poznavao kao komunistu. Zahvaljujući upravo Tripkoviću, kapetan Marković se opredijelio za narodnooslobodilački pokret. Tako je on odbijao naređenja kapetana Račića da stupi u otvorene borbe protiv partizanskih jedinica. Povjerovali smo im i kasnije se potvrdilo da se u tome nijesmo prevarili.

Gonjenje razbijenih četnika nastavljeno je prema Srebrenici i Bratuncu. A na tom pravcu je već dejstvovao i Kragujevački bataljon. Mi smo išli cestom preko Milića za Novu Kasabu, gdje smo primili naređenje za dalji pokret prema Drini. U Kasabi smo zatekli ispravnu telefonsku liniju — četnici su u žurbi zaboravili da je onesposobe. Pokušali smo da iskoristimo to sredstvo da bismo dobili izvjesne podatke. Predstavili smo se četnicima, ali su oni nepovjerljivo vodili razgovor. Bilo je jasno da su četnici bjegunci bili doprli već do Drine i da se za naš dolazak neočekivano brzo doznalo.

Izvršili smo noćni pokret prema Bratuncu. Ali i ovoga puta iznenađenje nije postignuto. Bilo je predviđeno da Bratunac napadnemo u samu zoru. Međutim, zbog kiše i blatnjavog terena — mjestimično smo do koljena gazili blato — bili smo primorani da se zadržimo u selu Kravici. Tek ujutru smo nastavili pokret za Bratunac zajedno sa Beogradskim bataljonom. S pravca Srebrenice učestvovao je u ovoj akciji i Kragujevački bataljon.

Kada smo izbili na kose iznad Bratunca, pred nama se ukazala široka dolina kroz koju je vijugala nabujala Drina. Na drugoj strani vidjela se Ljubovija i dio Srbije. Preko mosta na Drini, ispod Ljubovije, posmatrali smo kako se prebacuju četničke grupe. Uputili smo jednu četu na položaj iznad mosta sa zadatkom da prelaz preko njega stavi pod vatrenu kontrolu. Čim je tamo četa pristigla, nastalo je prepucavanje sa posljednjim dijelovima Dangićevih četnika. Glavnina bataljona se spustila u nebranjeni Bratunac, odakle je Dangić toga jutra pobjegao.

Borci iz ostalih naših bataljona posmatrali su poznata i draga mjesta, zavičajni kraj i — sa čežnjom očekivali naređenje da krenu tamo. Međutim interesi borbe su bili jači od naših želja da već sada, odmah, pređemo na onu stranu Drine,

mada bi to oduševljeno prihvatili naročito borci proleteri koji su otuda došli prije četiri mjeseca, a i samo stanovništvo, koje bi našom pojavom moglo da se uvjeri koliko su lažne propagandne priče okupatora, kvislinga i četnika da nas nigdje nema. Baš tada je došlo naređenje Vrhovnog štaba da se 1. i 2. brigada orijentišu prema Rogatici i Foči.

Na pomolu je bila nova okupatorsko-kvislinška ofanziva.

Morali smo žuriti. Izvršili smo evakuaciju zaplijenjenog materijala iz Bratunca za Vlasenicu. Pored ostalog, bilo je tu podosta duvana, čemu su se obradovali ne samo pušači već i drugi, jer smo razmjenom dobili izvjesne količine prehrambenih artikala.

Tako se završio naš pohod na četnike u ovom dijelu istočne Bosne, u širokom pojasu na lijevoj obali Drine, gdje su oni držali pod kontrolom veliki broj manjih i većih naselja. Grupa bataljona 1. i 2. brigade, pod komandom Koče Popovića, izvršila je svoj zadatak sa potpunim uspjehom: četnička gnijezda i štabovi su razbijeni, zarobljen je veći broj četnika, od kojih je nekoliko zloglasnih komandanata bilo osuđeno prema krivici; došli smo do znatnih količina hrane i ratne opreme; našom pojavom oživjele su mještanske partizanske čete, a počele su se formirati i dobrovoljačke jedinice.

DRUG ROĆKO U NAŠOJ KOLONI

Na poslu oko uspostavljanja narodnooslobodilačkih odbora, oko održavanja političkih mitinga, konferencija i predavanja, pored mnogih naših političkih aktivista, značajnu pomoć u tome pružio nam je drug Roćko, koji se nalazio pri štabu naše operativne grupe kao delegat Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta KPJ.

S drugom Čolakovićem smo se dosad nekoliko puta sretali: u vrijeme okupatorsko-kvislinške ofanzive na području Romanije, u dolini Drine i sada.

Borci 2. bataljona imali su prilike da čuju nekoliko aktuelnih predavanja u Foči i Goraždu. Predavač, drug Roćko, ostavio je na sve nas najbolji utisak. Lakoćom i logikom prilikom izlaganja i najsloženijih pitanja, ubjedljivim objašnjavanjem i povezivanjem činjenica, neposrednošću i toplinom osvajao je prisutne, plijenio njihovu pažnju.

Roćko je išao s nama od sela do sela, od grada do grada, organizovao je narodnooslobodilačke odbore i razne ustanove narodnooslobodilačkog pokreta. Neumorno je govorio o ciljevima oružane borbe naših naroda, o tome ko su ustaše i ko su čet-

nici, a s posebnom pažnjom je ukazivao na potrebu bratstva i jedinstva. Poslije njegovih izlaganja bila je svima jasnija uloga KPJ u narodnooslobodilačkoj borbi, zatim značaj antihitlerovske koalicije i udio Crvene armije. Stoga smo voljeli da ga češće sretamo, da čujemo njegova tumačenja svih pitanja koja nas interesuju iz problematike svakodnevnog rada u četama i među stanovništvom.

Jednom prilikom, kada su borci bataljona doznali da se drug Roćko razbolio, da ima temperaturu, mnogo njih me je molilo da im dopustim da obiđu svog omiljenog predavača i zažele mu što skorije ozdravljenje. Gotovo čitav bataljon je htio k njemu. Borci su osjećali da im drug Čolaković nedostaje — bilo to u koloni, bilo dok negdje u predahu raspravljaju kakvu aktuelnu temu, neko teorijsko pitanje i dr.

Otišao sam da obiđem druga Roćka i da mu u ime bataljona isporučim tople pozdrave i najbolje želje. On je ležao u kući odbjeglog majora Dangića. Trenutno se osjećao bolje. Bila je u pitanju prehlada koju je, izgleda, navukao one noći kada nas je blatnjavim putem od Nove Kasabe do Kravice šibala hladna kiša, pa je svaki bio mokar do kože.

— Svi su htjeli da te vide i pozdrave, svi želimo da si opet s nama. Morao sam ih odbiti — da te ne uznemiravaju, a i radi tekućih dužnosti i kontrole ove teritorije. Svi bi željeli da ti na neki način olakšaju bolest...

— Hvala vam! Ništa mi ne treba, nije mi ništa... Brzo ću ja ustati i opet ću k vama. Pozdravi borce u bataljonu!..

Očevidno, bio je dirnut pažnjom naših boraca.

Dugogodišnji robijaš, koji je osuđivan od strane vlastodržaca buržoaske Jugoslavije, saradnik Moše Pijade na prevođenju Marksovog »Kapitala«, autor uzbudljivog svjedočanstva o tamnovanju jugoslovenskih komunista »Kuća oplakana«, uživao je svuda veliki ugled i poštovanje, kako među mještanskim partizanima i u narodu, tako i među proleterima.

Sreli smo ga prvi put na Romaniji, sredinom januara 1942. i otada smo željeli da se s njim što češće sretamo. Postao nam je blizak drug i prijatelj, čovjek čiji se sud i savjet rado čuju i slijede.

POKRET PREMA HAN-PIJESKU I ROGATICI

Po naređenju štaba brigade morali smo se što prije uputiti prema Vlasenici, pravcem Bratunac — Srebrenica — Milići. Prolazeći kroz Srebrenicu zapazili smo ostatke logorskih baraka u kojima su držani komunisti pod jakom stražom žandara. Bio

je to još jedan povod da se podsjetimo propale Jugoslavije, u kojoj je carevalo bespravlje, i socijalno i nacionalno.

U Vlasenici smo se zadržali kraće vrijeme.

Naš bataljon je bio isturen prema ustaškom uporištu Kladnju. A na oslobođenim područjima, neposredno sa učvršćivanjem postojećih jedinica, nastavljao se proces stvaranja novih — partizanskih i dobrovoljačkih. Uloga naše brigade u tome bila je prilično značajna i zapažena. Uspjesi u borbi protiv četnika i živa političko-propagandna aktivnost naših četa i bataljona imali su vidnog efekta. To se moglo gotovo svuda konstatovati.

U Vlasenici smo saznali od druga Marka da je pred 1. i 2. brigadu postavljen zadatak da udari po ustaškim garnizonima: Han-Pijesku, Sokolcu, Rogatici.

Štab naše brigade izdao je naređenje za pokret prema Han-Pijesku i Rogatici. Pošli smo i mi u tom pravcu. Pri prolasku kroz Vlasenicu susrio sam druga Rankovića.

— Pa vi umalo pođoste za Srbiju, a nas ostaviste same u Foči! — našalio se Marko. — Ti znaš kakav je zadatak brigade. Koča je već krenuo prema Rogatici. Poručio ti je da požurite! Još nešto: stiglo je Ivanovo pismo iz Crne Gore. Četnici tamo uzimaju maha. Vjerovatno ćemo poći tamo. Ivan je uvjeren da će uspjeti da ih razbiju s onim snagama kojima raspolažu. Ipak bi im neka proleterska jedinica bila dragocjena, bilo bi to za njih od značaja u moralno-političkom smislu. O tome će drug Tito odlučiti, i to onda kada se sve snage prikupe i kada se likvidira Rogatica, gdje ima izgleda da bi se došlo do većih količina oružja i municije.

Naš bataljon je krenuo prema Kusačama. Koča mi je ostavio naređenje da se privremeno s bataljonom zadržim u okolini Han-Pijeska i smijenim s položaja 2. bataljon 2. proleterske brigade, koji je određen da uzme učešća u napadu na Rogaticu.

Radovan VUKANOVIĆ

NOĆ I DAN U POKRETU

— Odlomak iz dnevnika —

Četvrtak, 19. mart 1942. ... Žuća i ja morali smo Neška da vratimo na konju.

Kragujevački bataljon je izvršio pokret tačno u 12 časova. U Milićima kratak predah. Idemo drumom i ne susrećemo nigde nikoga. Nema naselja, sem jedne kuće na nekakvoj raskrsnici, koja je takođe pusta. To je gotovo redovna pojava po selima kroz koja prolazimo otkako smo došli u ove krajeve.

U Novu Kasabu stigli smo oko 15 časova. Selo treba da predstavlja nekakvu varošicu, iako se ne razlikuje od ostalih naselja. Zbijeno, sa puno bašta pored reke i džamijom u sredini. Za nekoliko trenutaka bilo nam je jasno da ni ovde nema žive duše. U ovom ratnom metežu svi su nekuda morali pobeći.

Kolona je zastala. Tražimo gde ćemo se skloniti od kiše koja nas prati poslednja dva-tri dana. Stojimo pod strehama kuća, dok drugovi iz prateće čete traže sena da nahrane konje.

Čeka se naredba za pokret. Neki su iskoristili zastanak da pojedu sledovanje — parče kuvanog i neslanog ovčjeg mesa. Drugi su ga ranije pojeli, pa sada vade iz ranca ostatke ovsenog hleba, što smo dobili juče za ručak. Ipak, najveći se deo dosađuje, jer ova prokleta kiša uporno sipi, tako da nas je probila vlaga do same kože. Vadim iz džepa trunje od duvana i uvijam ga u tvrdu, teško savitljivu hartiju, za koju mi Mile Stević kaže da je ostatak delovodnog protokola iz Vlasenice.

Još ne znamo kada će se krenuti iz ove pustinje. Prilazim grupi koja sedi na nekakvim rasušenim saonicama pod strehom zgrade koja je ranije bila »trgovina mješovitom robom«. Posmatram bašte i šljivare koji se nalaze pred nama i kažem drugovima da je vreme da se okopaju. Odjedanput, naš razgovor i razmišljanje prekide nekakav nerazumljiv i neuobičajen glas, sličan zapomaganju. Dopirao je odnekud sa visine. Svi smo ustali, zbunjeni.

Prvi se snađe Voja Radić:

— Mangupska posla! Sigurno su se popeli ovi naši gore na minaret, pa izigravaju hodžu!

Pre nekoliko minuta je Raja, naš komandant bataljona, vodio odavde telefonski razgovor s četničkim kapetanom Račićem, i zapretio mu da će ga stići kazna kao i svakog izdajnika.

Već se smrklo. Bilo je 18 časova kada smo izvršili pokret za selo Kravicu. Idemo u koloni po jedan, a ne vidimo jedan drugoga. Kiša stalno pada. Klizamo se po mokroj zemlji i gazimo po blatu, često do kolena. Penjemo se, pa spuštamo, pa onda prolazimo nekakvim sokacima pored kuća. Nigde žive duše. Čak ni pas da zalaje.

Zastajkujemo često, pa stoga odmičemo vrlo sporo. Umoran sam, spava mi se. Hteo bih da sednem na zastanku, ali oko nas su svuda blato i voda. Neki se pored mene drže za trbuh, povraćaju još od Zaklopače. Povremeno čujem psovku; mora da je neko pao i opružio se koliko je dug po ovoj kaljuzi. Rekoše da je Vlada »Drndalo« pao, zajedno s konjem, pored puta u neku rupu, i propisno se ugruvao.

Stigli smo oko pola noći izmrcvareni, prokisli, gladni i prozebli. Verovali smo da će nas razmestiti po kućama. Međutim ostali smo da stojimo napolju, na kiši, uz nekakvu ogradu, sve do 6 časova ujutro, kada smo iznenada dobili naređenje za pokret.

Petak, 20 mart. Imali smo zadatak da zajedno s Beograđanima uhvatimo žive Dangića i Račića, ozloglašene četnike i izdajnike. Iz tih razloga prosto smo trčali prema Drini. Pobegli su nam ispred nosa, preko Drine u Srbiju.

Smestili smo se u duvanskoj stanici, u Bratuncu, koji se nalazi gotovo na samoj Drini. Preko je Srbija, odlično se vidi, a svega pet kilometara odavde nalazi se Ljubovija. Kraj je divan, ravan, ali šta nam vredi kada ova kiša nikako ne prestaje. Pokušavamo da se zgrejemo oko naloženih kazana, tražeći jedan od drugog duvan. Kažu da se ovde gaji vrsta duvana najboljeg kvaliteta. Odnekud je donet cigaret-papir na kome su slika bradatog starca i natpis »Nezavisna Država Hrvatska«.

Razgovaramo o svemu, ponajviše o Srbiji.

Negde oko 15 časova, u iščekivanju ručka, dobili smo naredbu za pokret. Ponovo krećemo po blatu i kiši, još umorniji nego što smo bili. Padaju samari s konja, pa se psuje na sve strane. Među nama ima bolesnih koje treba voditi. Govorim Raji da bi, možda, trebalo bolesnike ostaviti ili uputiti u brigadnu bolnicu. On mi osorno odgovara da je ova akcija veoma važna, i ko zna gde ćemo se posle nje zaustaviti.

Zanoćili smo u selu Voljavici. Uz put nas je stigao kurir iz štaba brigade; nameravana akcija je, izgleda, odložena.

Ušli smo u kuće, odnosno staje, na počinak. Ja se nalazim sa štabom bataljona. Skidamo obuću, prvi put posle nekoliko dana, i to nam zaista prija. Umesto svetiljke s gasom, žena iznosi žižak s lojem.

Razgovaramo s domaćinom. Gladni smo, a suviše je dockan da se nešto skuva. Objašnjavamo mu ko smo. Najistrajniji od svih nas je Raja, ali seljak nas sluša s očiglednom nevericom. Kada smo pomislili da smo mu se približili, on rezignirano zaključuje:

— Šta će biti, gospodine komandante, sa nama seljacima kada vaša vojska ode odavde?

Subota, 21. mart. Spavali smo kao zaklani. Ništa nam nije smetalo: ni teskoba, ni stenice koje su u toku noći padale sa drvene tavanice. Iz sna nas je trgao kurir Beogradskog bataljona, koji je javio da su oni u Bjelovcu i da tamo nema naročitih novosti.

Danas smo imali i jedan neuobičajen susret. Patrola 2. čete je otišla još jutros u Bjelovac sa zadatkom da pregleda tamošnje magacine s hranom. Tom prilikom »zarobili« su jednog četrnaestogodišnjeg dečaka i sproveli ga u štab.

Mališan je slabije razvijen, odeven poluvojnički. Čim je ušao u našu sobu, zauzeo je stav »mirno«. Svoje zarobljeništvo shvatio je bukvalno, pa je pri svakoj reči nekog od članova štaba, osobito Raje i Voje, zauzimao stav »mirno« i odgovarao sa »razumem«. Često je hteo nešto da objasni, ali je uvek zamuckivao, i na tome su se završila sva njegova objašnjenja.

Naravno, ovaj susret sve nas je odobrovoljio, tim pre što je dečak ipak ispričao puno koječega zanimljivog. Zove se Miloš i rodom je iz Vrnjačke Banje.

— Najpre sam — veli — bio u partizanima, a onda su me Nedićevci uhvatili i ovako uniformisanog sproveli u svoj garnizon u Bajinoj Bašti.

Iznosi koga sve tamo ima. Kaže da su »mnogi probisveti postali oficiri«, i da većinu garnizona čine Kragujevčani. Navodi čak i njihova imena!

Inače, plaše se partizana, i čim se nešto čuje o nama, šalju se patrole na sve strane. Mobilišu seljake i slično. Mali priča i svi ga rado slušamo. Iznosi kako su njega i ostale mlatili, udarili im po 25 batina, i to ga je nagnalo da pre dvadesetak dana pobegne ovamo, preko Drine, u Bratunac. Po dolasku u Bosnu radio je za sve vreme u Dangićevoj kancelariji, »brišući

prašinu sa stolova«. Međutim pri našem naletu četnici su se razbežali, a njega nisu hteli da povedu sa sobom. On je, doduše krenuo za oficirima i stigao u Fakoviće. Kako je bio umoran nije mogao dalje da hoda i — »rešio sam da se predam partizanima, pa šta bude«.

Na račun Mišinog pričanja (odmah smo ga tako prekrstili) bilo je mnogo šale. Sava mu kaže da će morati najpre da ide pod vojni sud, jer je dopustio da ga kao partizana zarobe Nedićevci. »Popče« ga plaši partizanskim paragrafom, koji »kači« sve one koji su bili aktivni četnici, osobito kod Dangića. On se brani, zamuckuje, stalno zauzima stav »mirno«, svima nama se obraća sa »gospodine«, a Raji i sa »gospodine majore«.

Naposletku, čika Voja Radić ga je uzeo k sebi i pomilovao:

— Ne boj se, Mišo, mi se samo s tobom šalimo. Ti ćeš biti s nama i postaćeš dobar omladinac.

Mali se odmah oslobodi, navali da jede kačamak, što smo ga imali za sledovanje. Raja, videći to, kaže:

— Sveca mu njegovog, odmah sam video da je on štapski čovek!

Nedelja, 22. mart. Izvršili smo pokret natrag za Bratunac. Išli smo ovoga puta, drugim pravcem, neposredno uz Drinu, možda na dvesta metara daleko od reke. Ljubovija se lepo vidi.

U Bratuncu smo smenili 2. bataljon. Štab se nalazi u Dangićevoj kući, pa nas služavka poslužuje jelom iz tanjira. Sa nama je drug Plavi. Bataljon ima zadatak da organizuje narodnooslobodilačke odbore i evakuiše hranu, duvan i so iz Bratunca. Postavili smo komesara, organizovali pekaru, izdajemo namirnice i duvan, pomažemo sirotinju i izbeglice.

Bora »Pikar« je s brigadnim sanitetom. Otišao je sa 2. bataljonom. Žao mi je što se nismo videli, jer sam hteo da razgovaram s njim o mnogim stvarima.

Posle višednevnih kiša danas je granulo sunce. Odmah smo se dali na pranje rublja. Pojavili su se ustaški avioni, ali nisu bacali bombe.

Plavi ima vesti iz »prve ruke«. Čitao je »Novo vreme« i neke ustaške novine. Izdajnici priznaju da postoje partizani i da su imali gubitke u borbama protiv nas.

Sava me je zadužio da ponovo pročitam četvrtu glavu i da mu sutra ujutro kratko referišem. Ovo mi je ko zna koji put kako proučavam ovu glavu Istorije SKP(b). Prvi put, pre skoro tri godine u podrumu Pravnog fakulteta.

Ponedeljak, 23. mart. Saznali smo da su četnici prilikom bekstva odneli znatne količine duvana i hrane, i odvezli tri

automobila. Najpre su pobegli u Fakoviće, a odatle čamcima preko Drine u Srbiju.

Vratila nam se naša 1. četa, koja je bila nekoliko dana dodeljena jednom bosanskom odredu radi izvršenja nekakvih akcija. Prolazeći pored Drine videli su desetak nedićevaca. Dovikivali su se preko reke i, naravno, uzajamno psovali.

Pokret je trebalo izvršiti sutra, ali je odložen, jer svi poslovi nisu završeni. Osim toga, danima smo bili izloženi kiši i hladnom vremenu, pa je dosta boraca, osobito drugarica, obolelo od nazeba. Gotovo sve lekove koje sam poneo, kao i one što sam od Dulića nasledio, morao sam razdeliti.

Dr Dušan S. ĐURIĆ

OD GORAŽDA DO BRATUNCA

— Po ratnom dnevniku —

Pisak lokomotive je znak da se ukrcavamo. Naš partizanski »ćira« kreće: Foča — Ustikolina — Goražde.

Pozdravi sa svih strana. I dok »ćira« brekće kraj Drine, razleže se pesma za pesmom.

Bataljon ide na daleki put, na put koji smo davno očekivali — prema Srbiji.

Ovih dana smo samo o tome pričali. O predstojećim borbama, koje će biti teške, o danonoćnim marševima, srbijanskoj harni i izobilju. U Foči smo se nekako ućutali, naodmarali se i omlitavili. Dosta nam je odmora, priredaba i hodžinih večernjih pesama s minareta džamije, koja se nalazila kraj zgrade gde smo bili smešteni. Treba se boriti, dobivati novo oružje i municiju, spremiti se za Srbiju.

Ovaj kraj je bio siromašan, opljačkan od četnika, te zato i nismo imali mogućnosti da se ishranimo, kao nekada u Posavini. Mesa i krompira je bilo. Ali hleba malo, mešen je od kukuruznog brašna i mlevenih suvih krušaka. Sve je bilo bez soli, koju nismo okusili već dva meseca. Zubi nas bole, klate nam se.

Na putu, u vozu, sreo sam komandanta naše brigade, druga Koču Popovića. Oslovio sam ga sa »druže Pero«. On se nasmeši i reče:

— Više se tako ne zovem. To ime sam nosio kao partizan u Posavini. Pravo ime mi je Koča.

— Da — rekoh — znam, ali milo mi je da te tako zovem, jer me to podseća na prve dane naše borbe: na Kosmaj, na Posavinu, na dane kada sam te kao kurir pratio po Srbiji.

Pitao me za moje roditelje, kod kojih je, kaže, proveo divnu noć kad smo bili u Posavini. Raspitivao se i za ostale Baćevčane. Ispričah mu da nas sada u bataljonu ima osam, da

su trojica poginuli na Zlatiboru i Sjenici, dvojica ostali u Novoj Varoši, a jedan u fočanskoj bolnici.

Neobično sam bio radostan što sam sreo svog komandanta i druga, čoveka kome sam ponekad znao biti dosadan, kada sam ga pratio kao kurir u Srbiji.

Bataljon se iskrcao iz voza. Ostali smo u Goraždu da prenoćimo. Od stanice smo čvrstim, vojničkim korakom prošli kroz grad. Meštani su nas srdačno dočekali, naročito omladina. Mahali su nam i pljeskali. Pozdravljali su nas stisnutim pesnicama.

U Goraždu smo našli Ljubivoja Mihailovića, koji je sa Lima bio vraćen u Novu Varoš, jer su mu noge bile promrzle. Došao je u Goražde sa 2. proleterskom brigadom, koja je nedelju dana ranije formirana u Čajniču. Bio je sa starijim i iznemoglim drugovima, okupljenim u četi »Maksim Gorki«. Sa njim je došao i čiča Janko Petrović, iz Draževca, star 63 godine, borac sa solunskog fronta, nosilac Karađorđeve zvezde s mačevima. Prišao je ustanicima odmah u prvim danima borbe; bio je i vodnik u akcijama oko Beograda. Sa njim je i Srećko Petrović. On je stari komunist. Prilikom formiranja Kosmajsko-posavskog partizanskog odreda određen je za komandira 2. posavske čete, a kasnije je bio komesar za ishranu u Beogradskom bataljonu. I on je prešao 55 godina života, pa zbog iznemoglosti nije bio kadar da se kreće s nama. Sada su svi pri komandi mesta, gde obavljaju razne dužnosti.

Dok završavam ove redove mislim na današnji dan — 6. mart, koji će nam uvek ostati u sećanju kao dan kada smo primili našu proletersku zastavu.

Bogatići, 7. marta. Ovo selo bi po svom nazivu trebalo da je bogato, ali od toga ni traga. Ima nekoliko kuća koje neprijatelj nije spalio. Nigde žive duše. Sve živo je pobeglo u nepoznatom pravcu, plašeći se četnika. U kući, kraj džamije, u koju smo se smestili, našli smo jednu staru »hanumu«. Skupila se kraj ognjišta i ćuti. Ne zna koja smo vojska. Tek posle dužeg razgovora i naše pesme primetih na njenom licu osmeh. Uvidela je da smo joj prijatelji i tada progovori:

— E, vala, šućur alahu, naša vojska, naša sloboda. Da ste nam prije došli, ne bismo ovako stradali. Dođoše neki čupavi i sve zajmiše: mal, žito, voće, ljude, ždiju naše kuće i čine svaki zulum. Jadan iksan. Bolan iksan. Neka vam je alah na pomoći, samo kad ste došli... Čudan vakat nastade. Mnogo sam u životu zapamtila, ali ovo čudo — da se braća, komšije među sobom biju, nisam nikada videla. Udario brat na brata, sinovac na amidžu. Ušao šejtan u iksana. Došao je vakat ćafira, vakat zora. Samo se gleda ko će koga dohakati...

Slušam je, a ne razumem sve što priča. Sirota stara žena. Tumara po kući, pretura, traži nešto, hoće da nas ugosti, a nema čime.

Jutros rano naš bataljon se iz Goražda kamionima prebacio do Ustiprače. U jedan kamion se ukrcao ceo naš vod. Dok smo jurili drumom, pored mutne i nabujale Drine, orila se pesma. Pevali smo svi, predvođeni Čaretom i Milančetom. Čare nas je pratio sa gitarom, a Milanče s violinom.

Stižemo u pustu i spaljenu Ustipraču, mestašce na ušću reke Prače u Drinu. Kuća nema. Nigde krova nad glavom. Sve je pusto. Zgarišta pilane »Varda« još se puše, gori piljevina. Mesecima već gori i goreće još dugo.

Krećemo dalje, put Međeđe. Obavešteni smo da su neke kolone Talijana pošle k nama. Žurimo da pre njih izađemo na položaje koji dominiraju prema Drini i Međeđi. Penjemo se s brda na brdo. Gazimo potočiće koji su nabujali, jer kiša od noćas stalno pada. Natapa nam odela. Noge su nam mokre, jer nam je obuća slaba. Često padamo. Najviše pada Čare. On ima opanke od presne goveđe kože i vrlo teško hoda. Kad god padne, odjekne zvuk gitare koju nosi preko leđa. Ovo njegovo padanje, lupa i melodični zvuci gitare nerviraju Milana Čubrila. Ljuti se na Čareta i kaže da će mu gitaru razbiti o glavu. A Čaretu odista, nije lako. Ali se na Čubrilove reči smeje. Prihvatamo svi taj smeh.

Brda, muslimansko selo — Radić, srpsko selo — Vitožić. Naša 2. četa je u pobočnici bataljona. Poseli smo položaje na ovom brdu, koje dominira prema Drini i Međeđi. Na brdu je postavljen trigonometar. Zagledam kameni stub na kome je utisnut broj 977. Komandir nam objašnjava da to znači kolika je visina ovog brda nad morem.

Talijana nigde ni od korova. Primiče se kraj dana. Kiša i dalje sipi. U daljini, negde kod Rogatice, čuju se usamljeni pucnji. Napuštamo položaje na brdu Vitožiću. Dobro smo ozebli. Silazimo u selo Bogatiće. Eh, da je to naš mačvanski, srpski Bogatić!

Jasenice, 10. marta. Prolaze dani, kišni, sumorni. Ponekad kiša prestane i sunce nas s vremena na vreme obasja. Idemo kroz pusta i popaljena sela istočne Bosne: Dub, Hadrovići, Pešurići, Branković, Gornje Osovo, Šetići, Čukojevići, Jasenice. Nigde žive duše, svuda pustoš.

Juče smo se »sukobili« s jednim bataljonom 2. proleterske brigade, na položajima prema Borikama. Naš bataljon je bio u prethodnici brigade. Spustila se gusta magla. Odjednom, desno od pravca kretanja naše kolone ču se prodoran i jak glas: »Stoj! Ko ide?« Pucanj. Naša 2. četa, koja je bila u pret-

hodnici, poče se razvijati u streljački stroj, spremna za borbu. Učestaše pucnji. U koloni sa nama je i štab brigade: komandant i politkomesar — Koča i Fića, i drug Gojko,[1] koji već tri dana, od Ustiprače, ide sa nama.

Naš streljački stroj kreće prema pucnjevima. Penjemo se uz brdo. Kada smo izašli na padine brda Mednika, preko kojih prolazi tvrd put koji se odvaja od glavnog puta Višegrad — Rogatica za ergelu Borike, magla se razišla i tada smo primetili streljački stroj koji je nastupao prema nama. Komandant bataljona i komandant brigade projuriše pored nas. Otvorismo vatru iz pušaka. S druge strane odgovoriše, takođe puškama. Vodnik 2. voda naše čete Vikalo dade komandu: »Juriš! Napred, proleteri«. Tek tada i s druge strane čusmo glasove: »Stoj! Ne pucajte. Ovde Druga proleterska«. Brzo smo se sporazumeli. Bili su to borci Šumadinci iz 2. proleterske. Lakše smo im ranili jednog druga. Moglo je da bude i gore.

Druga proleterska je izvršila iznenadni napad na ergelu Borike, gde se bio smestio četnički štab. Uspela je da ih razbije. Zarobljen je ceo štab — osam oficira, koji su nedavno došli iz Srbije.

Prekjuče, dok smo prolazili u blizini Rogatice, oko nje se vodila žestoka borba. Četnici su pripucali na naše kolone i naši su prihvatili borbu. Četnici meštani nisu voljni da se bore protiv nas. Oni drže položaje oko Rogatice, u kojoj se sada nalaze ustaše, koje su, posle druge ofanzive, ušle u nju. Plaše se ustaša, boje se za svoje živote, za svoje porodice, za sela. Očekuju njihovu odmazdu za paljenje muslimanskih sela. Sve su ovo zakuvali pavelićevci i dražinovci. Biće dosta muke sa ovim ljudima dok ih ubedimo ko su glavni krivci.

Danas se odmaramo. Van kuća, na polju, ložimo velike vatre na koje navaljujemo smrekove balvane. Dan je sumoran, maglovit. Pesma se razleže na sve strane, iako smo malo neraspoloženi. Verovali smo da ćemo preko Borika za Stari Brod na Drini, za Srbiju. A krećemo na sever, za neprijateljem.

Milići, 15. marta. Već pet dana naša kolona ide na sever. Put je težak, naporan. Umorni smo, gladni i prozebli. Prešli smo planine Devetak i Javor. Na Devetaku, u neprohodnim četinarskim šumama, sreli smo se s drugovima iz Srbije, sa borcima Valjevskog i Rađevskog odreda. Sa njima su pop Vlada Zečević i poručnik Martinović. Kolona im je mala. I na njihovim licima se vidi umor, iscrpenost i glad, ali su ipak raspoloženi. Grle se i ljube s nama. Ljube našu zastavu. Prilazi mi jedan omladinac, stasit, širokih pleća, preko čijih grudi visi laki nemački mitraljez šarac. Zagrlili smo se i poljubili. Oči su

[1] Rodoljub Čolaković.

mu pune suza. Reče mi da se zove Dragoljub — Dragan Mitrović, da je rodom iz sela Majinovića, opštine Pričević, srez Valjevo. Ukratko mi ispriča o sudbini partizana koji su po odluci Vrhovnog štaba, posle povlačenja glavnih partizanskih snaga u Sandžak i Bosni, ostali u zapadnoj Srbiji da se bore i šire ustanak. Govorio mi je o teškim borbama oko Ljubovije, Kamenice, u Oglađenovcu, o zajedničkim borbama s Posavcima i Tamnavcima protiv Nemaca i četnika. Potresno je opisao pogibiju Žikice Španca, komandanta njihovog odreda, i čiče Dudića, prvog komesara Rađevske čete. Na kraju dodade:

— Eto, mnogo naših najboljih drugova osta nam u voljenoj Srbiji...

Nekoliko suza mu kanu niz obraze. Slušajući ove njegove reči srce mi se stezalo. Rastasmo se ćuteći, tužno.

Naša kolona ide dalje na sever, a ovi naši drugovi na jug — za Borike, u Foču.

Prolazimo u blizini Han-Pijeska. Gruvaju topovi. To ustaške »bitnice« tuku položaje koje drže meštani oko grada. Plaše se, rasteruju strah.

U selu Plane ostajemo da prenoćimo. Iznad nas je planina Javor, koju sutra moramo preći. Umorni, prozebli i gladni brzo smo pospali u toplim seoskim brvnarama. Udobno je, posle napornog marša, spavati na slami, kraj zidanih peći, u sobama koje se zagrevaju preko ognjišta iz drugog odeljenja. Još je udobnije leći na slamu kraj samog ognjišta. Hladno je, neki drugovi traže da se na vatru stavi što više drva. Muja se žali da ga trese groznica. Kaže:

— Kosti su mi promrzle.

U zoru smo krenuli uz Javor. Naš bataljon je u sredini kolone. Sneg je velik, ojužilo je, pa se teško ide po njemu. Konji s teškim oruđima propadaju u sneg do grudi. Ne može se dalje. Konji su posustali. Umorni smo i mi. Stiže naređenje sa čela kolone:

— Beogradski bataljon, napred!

Šta ćemo s teškim oruđima? Zar da ostavimo naš mitraljez bredu? To ne možemo. Pala je komanda:

— Teška oruđa u ruke, na leđa, konje za ulare, i što brže napred!

Izbili smo na čelo kolone. Probijamo se kroz sneg i stvaramo prtinu za ostale jedinice. Levo od nas je Han-Pijesak. Desno, u daljini, vijuga »kriva Drina«. a preko nje se, sa ovog prevoja, u magli, naziru srpske planine. Preko Drine je naše Podrinje. Jugoistočno od nas se pruža Tara, čiji se vrhovi bele pod snegom, a dalje na severu ističe se Gučevo. To su mesta,

planine i reke gde još stoje rovovi iz prvog svetskog rata, gde se malobrojna srpska vojska tukla i pobedila istog neprijatelja s kojim se i mi danas borimo.

Eto, tako se, izlazeći na »krov« ove planine, otvoriše pred nama i vrata uspomena iz naše istorije, i rasplete se put pred njom, s mislima na budućnost, na našu pobedu, u koju smo svi uvereni.

Sad nam je neposredni cilj Vlasenica. Moramo osloboditi ovaj kraj i narod od more i patnji pod četničkim vojvodom Dangićem, koji se tu ugnezdio. Put nam je zaobilazan, idemo na Miliće, da bismo sa istoka napali Vlasenicu, i tako sprečili neprijatelja da pobegne u Srbiju.

Iznenada smo se pojavili pred Milićima. Grupice četnika otvoriše vatru iz pušaka, ali smo ih brzo rasterali. Zaplenili smo i jedan poljski top 75 mm, bez nišanskih sprava i municije. Nema ni zaprege, jer su četnici u brzini pojahali konje i pobegli. Dobrivoje Mihajlović nam priča da je taj top pripadao njegovoj jedinici, koja je u aprilskom slomu 1941. kapitulirala na putu od Vlasenice do Sarajeva, i da ćemo, verovatno, na Pločama naći i velike topove »merzere«, koje su tamo ostavili. Zaplenili smo i nekoliko magacina s hranom.

Ostali smo u selu Milićima da se posle napornog puta nahranimo i odmorimo. Naš i 2. bataljon razmešteni su u nekoliko kuća oko crkve i reke Jadra, a ostali bataljoni po okolnim zaseocima.

Ujutru krećemo dalje. Pred nama je Vlasenica.

Položaj kod Han-Pijeska, 19. marta. Maršruta: Milići — Zaklopača — Vlasenica — G. Zalukovik — Ploča — Kraljevo polje.

Šesnaestog marta krenuli smo u zoru, preko Gornjeg Birača. Dolina Jadra nema snega, ali je zato put raskvašen, blatnjav, penje se ka Vlasenici, i teško ga savlađujemo. Naš bataljon nalazi se u prethodnici, moja četa je isturila vod, a vod desetinu. Od sela Zaklopače skrećemo s glavnog puta. Penjemo se lagano uz brdo ka Vlasenici. Izbacio sam patrolu od tri druga ispred desetine, koja se kreće na pedesetak metara ispred nas. Najednom čuh:

— Stoj! Ko ide?

Nekoliko pucnjeva nas natera da se brzo razvijemo u strelce. Tada odjeknu prodoran glas:

— Drugovi, ne pucajte! Ja sam vaš, partizan.

Požurih napred i stigoh patrolu. Naši su već razgovarali s jednim čovekom koji nam se predao. Zapitkivali su ga ko je, odakle je, kako se obreo u četnicima. A on im je tihim glasom

objašnjavao da je bio partizan — borac Kosmajskog odreda. Patrola produži dalje, a ja ostadoh s njim da sačekam komandira voda. Dok smo stajali, »Šule« mi je pričao:

— U vreme kad se naš odred vraćao iz Sandžaka u Srbiju, bio sam jednoga dana određen u patrolu. Iznenada smo upali u četničku zasedu. Pripucali su na nas, opkolili nas i zarobili. Šta sam mogao drugo nego da pođem s njima i sačekam pogodnu priliku za bežanje. Računao sam na to, i eto, taj očekivani dan je došao.

Razdanilo se, ali se magla još nije digla. Penjemo se uz brdo i prilazimo Vlasenici. Teren je jako raskvašen. Po vrletima Gornjeg Birča bataljon nastupa u streljačkom stroju, korak po korak. Nailazimo na prve kuće u voćnjacima; to je periferija Vlasenice. Zapuca nekoliko pušaka. Levo i desno od nas čuju se, takođe, pojedinačni pucnjevi.

Počeo je obuhvatni napad na Vlasenicu. Prelazimo u juriš. Četnici se razbežaše. Bez mnogo muke i gotovo bez borbe uđosmo u grad. Ova mala bosanska varošica gotovo je pusta. Razbežala se i »čaršija«. Ostali su četnici meštani, seljaci koji dalje nisu hteli sa raznoraznim vojvodama, jer su ih siti. Ćute, potišteni su, izražavaju želju da se bore protiv ustaša. Hoće da brane svoje kuće.

Pred nama su krupni zadaci. Krećemo dalje, put Han-Pijeska. Prenoćili smo u selu Gornjem Zalukoviku, udaljenom dva do tri kilometra od Vlasenice, u podnožju Javor-planine. Posle odmora zauzeli smo položaje u naselju Kraljevom Polju. Vodimo razgovore s meštanima. Održavamo zborove s prikupljenim seljacima i objašnjavamo im našu borbu, izdaju četnika Draže Mihailovića, njihove zablude što su se posle pogibije legendarnog »Čiče« — komandanta Romanijskog odreda, povezali s četnicima i stavili se pod komandu Dangića i Račića. Uviđaju svoje greške, ali ćute. Nailazimo na pojedince koji govore da su morali otići u četnike, jer bi im inače ustaše popalile kuće i poubijale porodice; ovako su se, ipak, održali i odoleli ustaškim zulumima.

Vidi se da su dobro naseli četničkoj propagandi. Govore tako kao da u ovom kraju nisu ostali partizanski odredi, naročito Birčanski, koji se uspešno bori protiv neprijatelja. Moglo bi se, ipak, reći da su ovi zaostali ljudi bili ne samo zavedeni nego da su pomalo vodili i svoju, »seljačku politiku« — čuvanje sopstvene kože.

Posle mnogih ubeđivanja meštanske čete su reorganizovane i položaji uspostavljeni. Njihove jedinice nisu nazvane partizanskim, već »dobrovoljačkim«, kao i reorganizovane četničke jedinice oko Foče i Goražda. Postigli smo veliki uspeh

— onemogućili smo neprijatelja da uguši ustanak u istočnoj Bosni i ponovo smo okupili oko nas ljude, seljake — meštane, koji su se pre druge neprijateljske ofanzive borili zajedno s nama.

Krajčinovići, 23. marta. Posle uspostavljanja položaja oko Han-Pijeska krenuli smo istim putem za Vlasenicu. Prešli smo Ploču. Vlasenica se vidi kao na dlanu. Išli smo tako oko jedan kilometar do varoši, a zatim smo ušli u Vlasenicu čvrstim korakom. Meštani, naročito deca, pljeskaju nam.

Pošto smo se odmorili i ručali, produžili smo dalje: Donji Zalukovik — Nova Kasaba — Kravica. Kiša nas prati gotovo ceo dan. Bataljon se smestio u kravičkoj školi i u dve seoske kuće kraj reke. Popadali smo od umora i zaspali... U svanuće su nas probudili i pozvali na doručak. Bio sam izlomljen i mrzovoljan, a tako su izgledali i ostali. Izvlačili smo se iz zagušljive sobe u kojoj smo noćili. Jutarnji vazduh nas osveži.

Već se razdanilo, pala je komanda:

— Zbor! Sprema za pokret.

Bataljon je postrojen. Od desetara traže brojno stanje boraca. Prebrojao sam desetinu. Jedanput, dvaput, i utvrdio da mi u stroju nema Mike Pantića. Raportirao sam to vodniku, a on komandiru. Naiđe komandant bataljona. Komandir mu raportira o stanju čete i da nedostaje jedan borac. Zauzeh stav mirno i rekoh da u stroju nema puškomitraljesca Mike Pantića. Komandant Miladin nas oštro pogleda i poče meriti sve redom od glave do pete. Dok nas je tako posmatrao neko dobaci:

— Evo, ide Mika!

Pogledasmo — Mika se leno približavao s prebačenim puškomitraljezom preko ramena. Bio je podaduo u licu i sav zamazan od brašna, kao da se valjao u njemu. Više je ličio na mlinara nego na borca. Miladin ga pogleda i upita:

— Gde si bio kad si takav?

Mika, onako kakav je bio: srednjeg rasta, punačak, s retkim, podužim brkovima »kineskog tipa« koje je gladio, šeretski se nasmeja i iz basa odgovori:

— Spavao sam u mlinu. Šta sam mogao kad nije bilo mesta u kući? Nego, ima li šta da se pojede? Gladan sam kao ris.

Svi se na ove njegove reči nasmejasmo. Miladin nas ponovo sve redom pogleda, nasmeja se i reče:

— E, vala ste sila, kakva desetina takav i desetar! Pljucnem ti na desetinu.

Miladin se okrete i naredi pokret.

Pravac našeg budućeg pokreta Kravica — Magešići — Biječeva — Zagoni — Bratunac — Drina. A dalje preko Drine je Srbija. Hoćemo li i tamo? Idemo na Bratunac, da sprečimo Jezdimiru Dangiću da pobegne i da se i dalje bratimi s Nemcima.

Kiša opet pada. Putevi su se do te mere raskaljali da je prosto nemoguće kretati se. Kolona sporo odmiče. Kod Magašića smo skrenuli sa seoskog puta na konjsku stazu da bismo s juga napali Bratunac i tako sprečili »bradonje« da pobegnu putem uz Drinu.

Za nama pristiže i štab brigade. Drug Koča naredi da se ubrza pokret, jer je posmatrajući dvogledom Bratunac i okolinu primetio četničke kolone koje se kreću. Produžili smo gotovo trčećim korakom, iako je teren bio strm i klizav. Posle nepunog sata hoda, oznojeni i umorni, izbismo pred Bratunac. Vidimo kako su se grupe četnika uzmuvale. Izgleda da ih nema mnogo. Verovatno su sinoć i rano jutros prebegli u Srbiju. U napadu učestvuju tri bataljona: Crnogorski, Kragujevački i naš, Beogradski. Crnogorci su otišli sa jednom četom prema porušenom mostu na Drini, a sa ostalim delom bataljona su napali Drinjaču. Ostala dva bataljona napadaju varošicu.

Četnici su brzo otvorili vatru na naš streljački stroj, koji im se primicao i hvatao ih u klešta. Prethodnica, sa Milojem Milojevićem i Dobrivojem Mihailovićem, na čelu, zaplenila je top sa zapregom i 51 granatom. Bez mnogo muke smo oslobodili Bratunac i zarobili oko stotinu četnika meštana, koji nisu hteli da idu preko Drine. Jezdimir Dangić je izjutra rano pobegao u Srbiju. U varošici je vladao opšti haos. Radnje, kafane, magacini — sve je napušteno ili na brzinu opljačkano.

Uveče je naš bataljon produžio prema rudniku Sase, gde smo prenoćili. Sutradan smo preko Bratunca otišli za Srebrenicu i Miliće.

Tako su samo u toku jednog dana 1. i 2. proleterska oslobodile Bratunac, Drinjaču i Srebrenicu. Ovaj deo istočne Bosne bio je sada čist. Nema više četnika, nasilja, pljačke i muka. Zadatak koji su pred naše dve brigade postavili Vrhovni štab i drug Tito izvršen je, ali ne u potpunosti, jer su pred nama nove borbe za Han-Pijesak, Sokolac, Podromaniju i Rogaticu, koje treba osloboditi od ustaša.

Milivoje KATIĆ

PRVOMAJSKA AKCIJA

Krajem aprila 1942. godine nalazili smo se oko Čajniča. Znamo da Talijani nastupaju s jakim snagama od Pljevalja, krčeći sebi put artiljerijom, bacačima i automatskim oružjem. Znamo da su već stigli u Boljanić. Međutim iznenada smo dobili izveštaj da su ušli i u Čajniče. Stoga smo sa štabom 2. proleterske brigade pošli odmah kroz gustu četinarsku šumu Orufice da bismo ih izbliza osmatrali.

Čajniče je tu, ispod nas, u dolini potoka Janjine. Zato ga i ne vidimo. Ali smo ugledali Talijane na suprotnoj strani. Verovatno se ne osećaju sigurnim u samom mestu, jer tamo nešto kopaju, poređani kao mravi, vuku materijal, utvrđuju jedno uzvišenje s one strane grada.

Pala je odluka da se te noći izvrši napad, i to baš na položaje koje su utvrđivali, da bismo zaustavili njihovo dalje nastupanje i da bismo došli do municije.

U sumrak, 30. aprila, poduža kolona partizana se spustila prema potoku Janjini, a zatim se popela na Potkoren i dalje prema koti 1040. Jedino je odatle bilo moguće napadati.

Na čelu je 1. bataljon 2. proleterske. Iza njega je naš 5. bataljon, a onda Užički.

Noć je mračna, te se kolona sporo spušta kaljavim seoskim putem.

Pomalo i razgovaramo. Komesar 1. čete Ćira Dimitrijevski jedan je iz grupe onih koji su kašikama prokopali tunel ispod zida u mitrovačkoj kaznioni i pobegli u partizane, kaže:

— Idemo da im čestitamo Prvi maj. Ovo mi je najlepša proslava do sada. I štrajkovi, pa i izleti, bili su lepi. Tu je borba sa policijom, ili očekuješ kada će se žandari pojaviti, pomalo i strepiš. A sada — strepe oni tamo, čekaju nas.

— Najlepše je poginuti Prvog maja! — nastavlja Ćira. — Proliti svoju krv, dati svoj život na dan praznika radničke klase celog sveta.

— Rano je govoriti o smrti, treba misliti o životu, a još ima puno fašista, najpre treba njih pobiti — odgovorih mu na to.

Nikada nismo govorili o smrti, pa ni u situacijama kada smo znali da se svi nećemo vratiti. Zato sam ovaj razgovor prekinuo. I jedno vreme smo išli ćutke.

Ponoć je prošla, a mi smo tek ušli u selo Potkamen. To nas pomalo zabrinjava i svi se pitamo hoćemo li na vreme stići. Prilično nam je hladno.

— U ovim bosanskim šumama i proleće zakašnjava — gunđao je neko u koloni.

Zora se nazirala kad smo izbili iz šume i počeli da se spuštamo prema neprijateljevim položajima.

Na čelu kolone neočekivano odjeknu pucanj. A zatim čusmo topot cokula. Talijani su isturili svoje obezbeđenje na nekoliko stotina metara, što obično ne rade.

Razvijamo se za borbu, ali iz razvučene, pospane kolone to ide prilično sporo, a u ovakvim trenucima treba brzo dejstvovati. Levo napada 1. bataljon, mi se s 1. četom oslanjamo na njega, a dalje napada 3. četa. Omladinci još nisu prekaljeni za ovakve okršaje, te ih, zajedno s 4. bataljonom, ostavljamo u rezervi.

Prošlo je pet, a možda i deset minuta od prvih pucnjeva. Dok smo se u streljačkom stroju spuštali niz neki kamenjar, iznenada nas dočeka jaka vatra iz prvih talijanskih rovova. Tada 3. četa izbi na čistinu i u trku se sjuri u prvi talijanski rov.

Pucnjava postaje sve žešća. Talijani pucaju ne samo s položaja na koje napadamo već i u gradu, i svuda gde se nalaze. Pucaju iz svih oružja. Pucaju tako da se više ne može razabrati ko puca i kojim oružjem, već se sve to slilo u jednu zvučnu grmljavinu, tako da vri kao u kotlu. Ipak se najviše čuju ručne bombe.

Streljački stroj levo zaostaje. Prebaciti se do 1. čete nije lako — treba izaći iz zaklona i preći čitavu stotinu metara brisanog prostora, koji je neprestano zasut čelikom. Zato mi izgleda mnogo duži.

Prvu četu zatekoh na jednom pošumljenom uzvišenju, nekih tridesetak metara ispred talijanskog rova. Na ovom ćuviku neprijateljeva vatra je još jača.

Naiđoh na Ćiru.

— Napred! — vičem, ali nisam siguran da li me čuje u ovoj grmljavini.

On se diže i krenu. Diže se i grupa boraca oko njega.

Neko mi reče:

— Pogibe Ćira.

Nisam imao vremena da to proverim, jer i mene u istom trenutku nešto lupi po ruci i zabaci mi je na leđa, a kurir Gudurić, radnik iz Užica, koji je bio pored mene, pogibe.

Drugove Ćiru i Gudurića su uneli u rov.

»Eto, Ćiro, ispuni ti se želja, prolio si svoju krv i poginuo na dan Prvog maja«, pomislih u sebi, osećajući u isto vreme da me nešto teško steglo u grlu.

U ovom kratkom i žestokom okršaju ubili smo oko četrdeset Talijana, zaplenili 5.905 metaka, 52 bombe, 8 pušaka i jedan puškomitraljez.

Dalji napad ne obećava naročiti uspeh, pa zato kupimo plen i žurimo da iskoristimo jutarnji sumrak, da bismo se kroz šumu povukli prema selu Ponikvama.

Talijani pucaju i dalje nasumice po šumi, iako nas tamo više nema.

Nekoliko dana posle toga uporno su se utvrđivali. A kad su im stigle sveže snage iz Pljevalja, krenuli su prema Goraždu.

Iznad sela Miljena, na putu, u gustoj borovoj šumi, čekali su ih u zasedi 1. i 4. bataljon.

Nikola LJUBIČIĆ

KOMESAR KIRO DIMITRIJEVSKI

Kiro Dimitrijevski, ili Ćira Dimitrijević, kako smo ga češće zvali, grafički radnik iz Bitolja, došao je na Romaniju, posle neprijateljske ofanzive u Srbiji, sa grupom boraca i rukovodilaca, među kojima su bili Radenko Dovijanić, Marko Mojević i Boško Karapandža, — ukupno oko dvadesetak drugova. Oni su bili raspoređeni u dve čete, i to u Vitešku i 1. četu Pračanskog bataljona Romanijskog odreda.

Čim je Ćira došao, počeo se raspitivati o partijskom radu. Pošto je video da je partijska organizacija neiskusna i malobrojna, da čak i komesar čete i ostali u ćeliji nisu članovi Partije nego kandidati i omladinci, koje, tako reći, nema ko da prihvati, on se svom snagom dao na posao. Organizovao je nekoliko sastanaka na kojima su kandidati i pridošli članovi Partije dobili zadatke i počeli teorijski rad. Tada je primio u Partiju komesara čete i mene (bio sam komandir voda), a jednog omladinca u Skoj.

U to vreme po Romaniji su se razmileli četnici. Oni su obilazili naše čete i vršili agitaciju za svoj pokret. Tako je, jednom prilikom, i u našu četu došla jedna grupa s nekim »Munjom«, žandarmerijskim narednikom. Naišla je, naravno, na otpor naše mlade ćelije sa drugom Ćirom, koji je vrlo uspešno, na primerima četnika iz Srbije, razgolitio četničku izdaju.

Za mesec dana, pored Ćire, mi smo se osećali kao na političkom tečaju. Nema sumnje, on je svojim zalaganjem, doprineo našem političkom uzdizanju. Na četu je ostavio jak utisak naročito kad je ispričao kako je sa trideset drugova pobegao iz Mitrovačke kaznione. Taj događaj je kod mnogih boraca pobudio posebne simpatije prema komunistima. Postavljala su se pitanja jedno za drugim o zlostavljanju i zatvaranju komunista, o čemu većina pojma nije imala. Ta pitanja, odnosno takvo interesovanje sastava čete pružilo je Ćiri široke mogućnosti za rad. Prekaljen u dugotrajnim predratnim borbama u radnič-

kom pokretu, imao je veliko iskustvo i umeo je da oseti kad kako treba da odgovori na svako pitanje. A uvek je znao potkrepiti svoja izlaganja primerima iz života jugoslovenskih komunista. I ne samo njihovim. Oktobarska revolucija i Pariska komuna bile su neiscrpni rezervoari iz kojih je umeo vešto da crpe odgovore na postavljena pitanja. Zanimljivo je napomenuti da se nikada nije upuštao u nepotrebna razmatranja o religiji, koja su često nametali neki borci.

Ćira je ostavljao utisak kao da nije umeo da kritikuje. A ipak je to činio. On nikada nije »skresao« nekome u lice ako mu što nije valjalo, nije nikada odsekao kao na panju. Njegovi nastupi i postupci su bili odmereni i puni takta, a kad je trebalo nekog kritikovati, to je znao izvesti vrlo vešto, tako reći, spontano u sklopu tekućih problema i zadataka, tako da drug koji bi pretrpeo takvu kritiku nije ni pokušao da se brani jer bi to značilo, u stvari, protiviti se rešenju problema ili zadatka o kome se govori.

Ćira je zaista bio rukovodilac kakvog je Partija samo mogla poželeti u svakoj partizanskoj četi, a osobito u takvoj kakva je bila naša.

Sredinom januara počela je ofanziva koja je zahvatila i Romaniju. Početak ofanzive i četničko rovarenje, a naročito pogibija Čiče Romanijskog, izazvali su osipanje tadašnjih četa na Romaniji. Zato se desilo da su obe grupe boraca iz Srbije, koje su tada bile raspoređene u dve čete, svrstane u jedan vod, nazvan »Viteški«, po brdu na kome je držan položaj. U to vreme se u okolini Prače zatekao 6. bataljon 1. proleterske brigade, koji je i ovaj naš vod primio u kolonu. Tako smo za jednu desetinu dana bili samostalna borbena jedinica, koja je krajem januara stigla u Foču. Zatim smo uključeni u 5. šumadijski bataljon, koji je pretrpeo velike gubitke u borbama na Pjenovcu.

U Foči smo za neko vreme imali, tako reći, »mirnodopske« uslove. Život bataljona i celog mesta proticao je po nekom posebnom i nepisanom zakonu, svojstvenom za sva naša oslobođena naselja. Aktivnost je zahvatila svaku kuću, pa i svakog člana porodice, bio on star ili mlad. Svako je želeo da nešto pita, ili da objašnjava šta je to novo što partizani donose.

U takvoj sredini Ćira prosto nije imao mira. U to vreme s njim se nije moglo čestito poduže razgovarati. Sticao se utisak da nikad nema vremena; neprekidno je nešto stvarao, bio u nekom poslu, nešto organizovao. Sa priredaba našeg bataljona nije nijedanput izostao. Pošto je znao priličan broj revolucionarnih pesama, posebno makedonskih, sam ih je spremao i pevao sa grupom.

Na časovima političke nastave redovno je učestvovao. Ali uvek kao nenametljivi diskutant. U iznošenju i objašnjenjima pojedinih stvari bio je jednostavan. I uporan do krajnjih granica.

Jedna grupa boraca s njim i Radenkom Dovijanićem imala je zadatak da u okolini Foče i Čelebića obiđe teren radi uspostavljanja narodne vlasti i političkog rada s narodom, koji je od ustaško-četničke strahovlade prilično stradao. Zakazivani su sastanci s meštanima i vršeni izbori predstavnika narodno-oslobodilačkih odbora. Ćira se i na ovom polju pokazao kao sjajan organizator.

Posle primanja zastave, 15. aprila 1942. godine, pred polazak na zadatak u Crnu Goru, naš je bataljon, noću uoči 1. maja, zajedno sa Užičkim i 1. bataljonom 2. proleterske brigade, napao talijanski garnizon u Čajniču. Naše su jedinice u toj borbi postigle izvestan uspeh. Ali on je bio pomućen pogibijom Ćire Dimitrijevskog, tadašnjeg komesara 1. šumadijske čete.

U sačuvanom izveštaju štaba 5. bataljona štabu brigade o toj borbi i o Ćiri zabeleženo je, između ostalog i ovo:

»Drug Ćira Dimitrijević* politkom 1. čete, rođen je u Bitolju 1915. godine, grafički radnik, član Partije. U radnički pokret stupio je vrlo mlad. Osuđen na 4 godine robije zbog ilegalnog rada. Pobegao sa 30 drugova iz zatvora i otada se nalazi u raznim odredima kao borac i kao politički komesar. Bio je vrlo hrabar i odan, tako da je služio za primer ostalima. Poginuo je u jurišu na neprijateljeva utvrđenja 1. maja 1942. godine.

Milan BATAR

---

* Njegovo pravo ime: Kira Dimitrijevski.

„ĐURĐEVSKI URANAK"

Na Kozari, nedaleko od Čajniča, nalaze se formacije talijanske divizije »Pusterija«. Treba ih napasti u noći između 5. i 6. maja. Cilj napada: uništavanje žive sile neprijatelja i prikupljanje što više municije i lakog oružja. Operaciju treba izvoditi pažljivo kako bi se izbegle žrtve na našoj strani«. Tako je glasila direktiva Vrhovnog štaba.

Krenuli smo kad se noć već bila spustila. Uz put se u koloni pričalo o svemu, a najviše o »žabarima« i đurđevskim urancima. Pre rata smo mi, Užičani, 6. maja odlazili u Adu, izletište nedaleko od Užica, a Šumadinci, Kragujevčani i drugi na razna izletišta u okolini svojih mesta.

Majska noć bila je vlažna, s ponešto magle koja je otežavala put kolone. No ona je i pomagala kao zaštita od neprijatelja.

Očekivali smo svaki čas susret s neprijateljem. Ukoliko se više približavala ponoć, u nama je rasla nervoza. Bilo je važno da pukne prva puška i da saznamo gde je ko — nervoza se onda brzo gubi, a nastaje vojničko snalaženje.

Naš bataljon je napadao sa severozapadne strane.

Nešto posle ponoći pukla je prva puška. Talijane smo iznenadili i oni su se, uz otpor i znatne žrtve, osuli ka Čajniču, ostavljajući nama sve ono radi čega smo najviše i došli na ovaj »đurđevski uranak«. U tom jurišu svako je uzimao ono na što je naišao, a ako sam nije mogao poneti, dozivao je drugove oko sebe, ili ih je zaustavljao da ne idu dalje dok ne uzmu što više plena, naročito municije. Tako smo se, neko više neko manje, natovarili i krenuli natrag na dogovoreno zborno mesto, nedaleko od poprišta borbe.

Skupljali smo se po četama i prebrojavali. U našoj, 3. užičkoj četi nedostajali su Nikola Marčetić i »Čečara«. I, dok smo razmišljali o njima gde su i kud su mogli da nestanu, oni su se pojavili s malim bacačem i sanducima granata.

U svitanje smo stigli na mesto na kom nam je bila pročitana zapovest za akciju. Tamo nas je čekao doručak — malo supe, mesa i hleba od zobi, ječma i mlevenih suvih krušaka. Hleb je bio sladak i podsećao nas je na kolače. Tu nas je čekalo i najnovije izdanje vesti »Slobodne Jugoslavije«, u kojima se toga jutra posebno pominjala 3. užička četa i njeni uspesi iz prethodnih akcija. Zbog toga je u našoj četi toga jutra veselje bilo dvostruko.

Ljubo MIJATOVIĆ

FUDBALSKA UTAKMICA

(2 : 0 ZA NAŠE)*

Posle pobedonosne mitraljeske utakmice nad nedićevcima i četnicima na Dubu, naši drugovi odigrali su u Goraždu jednu mnogo težu — fudbalsku utakmicu. Umesto raskošnih tribina, prosula se sveža prolećna trava, na kojoj su sedeli, burno navijajući, drugovi Crnogorci.

Sudija je bio naoružan bombama i pištoljem, dok su aut-sudije bili dva kurira. Žičanu mrežu — da lopta ne ode u Drinu — zamenili su drugovi razvijeni u strelce. Prethodnica im je bila trojka Kušić — Fića — Plavi. Tamo, u levom uglu, gde su nekad stajale limuzine, klimatao je leno dugačkim ušima konj intendanta Ljube. Grubosti nije bilo, a i da je bilo, ne bi se mogle osetiti, jer su igrači bili obuveni u Robinzonove dlakave opanke. Ipak, za svaki slučaj stajao je na gotovs doktor Božović sa celim sanitetskim osobljem, ubacujući često »zdravstvene« parole:

— Napred, Crnogorci! Dole Miladin, petokolonaš!

Iza crnogorskog gola šetao se nervozno drug Radovan i hrabrio svog zamenika Zeku.

Od ugledne beogradske publike zapažena su dva druga iz Čelebićke čete, zatim kurir Penčić i drugi. Njih je, po vojnoj liniji, predvodio vodnik Umčanin, tačno kako kaže »Pešadijsko egzercirno pravilo«.

Utakmica je završena s pozdravom »Triput zdravo za proletere!« — uz burne uzvike dece: »Napred, ura, dva nula za bolje!«

---

* Iz lista Beogradskog bataljona »Srp i čekić«, maj 1942.

IZJAVE POSLE UTAKMICE

Naš sportski dopisnik Žića je neposredno posle ove značajne utakmice intervjuisao nekoliko istaknutih sportskih stručnjaka, kako bi javnost bila upoznata s njihovim mišljenjem. Ti slavni sportski stručnjaci dali su za »Srp i čekić« ove izjave:

Vođa puta — Ljuba intendant:

— Jeste li zadovoljni rezultatom?
— Jasno!
— Jesu li Crnogorci bili bolji?
— Jasno!
— Jesu li Beograđani zaslužili pobedu?
— Pa jasno!

Drug Čeda:

— Iako nisam prisustvovao utakmici, uveren sam da je pobeda mogla biti veća, ali smo iz poštovanja prema drugu Miladinu, koji je Crnogorac, dali svega dva gola.

Doktor Božović:

— Da nije radila peta kolona, pobeda bi bila crnogorska.

Jedan stari Crnogorac:

— Zašto vas je pred svršetak utakmice igralo četrnaest?
— Bogu mi, nijesmo mogli gledat' kako se drugovi svijetlo bore, a mi da ne priteknemo u pomoć!

Žića TRNINIĆ

MIODRAG BARJAKTAREVIĆ DRAGI

Kao knjigovezac radio je kod raznih poslodavaca u Kragujevcu, Smederevu i Beogradu. Njegovo je interesovanje za napredni radnički pokret počelo još 1932. godine pod uticajem ujaka Radomira Bugarskog Bate, koji je bio osuđivan zbog komunističke propagande. Miodrag je aktivno učestvovao u radu sindikata. Zbog toga je uhapšen u Beogradu 1934. godine. U Kragujevcu je bio aktivan i u sportskom klubu »Radnički«, oko koga su se okupljali napredni radnici i inteligencija. Neko vreme je bio i sekretar kluba.

Inače, isticao se u antirežimskim i antifašističkim demonstracijama i manifestacijama. Umeo je da nađe pogodnu borbenu parolu, a bio je neustrašiv u sukobu s policijom.

U Kragujevcu je 1939. godine obrazovan inicijativni odbor za stvaranje Stranke radnog naroda. Trebalo je umnožiti Platformu stranke. Štampar Nikola Nikolić, koji nam je ranije u sličnim slučajevima pomagao, odbio je saradnju. Znajući za Miodragove veze sa štamparijama u gradu, obratio sam mu se za pomoć. Uspeli smo da ubedimo vlasnike štamparija, uz određenu cenu, da odštampaju Platformu. Na isti način smo kasnije organizovali štampanje ilegalne brošure »Rat ili mir«. Štampana je noću, u zamračenoj prostoriji, po narudžbini i tekstu koji je doneo Mirko Tomić. Nekoliko hiljada štampanih tabaka iste je noći preneto u Beloševac. Tamo ih je grupa drugova, među njima i Dragi, povezivala i pakovala.

Zbog takve aktivnosti Dragi je 1940. godine bio primljen u Partiju. U to vreme tehnika Okružnog komiteta KPJ, sa sedištem u Grošnici, u kući Raje Nedeljkovića, razvila je živu delatnost. Štampali su se leci, mnoge poluilegalne i ilegalne brošure, i to u desetinama hiljada primeraka. Većina toga išla je preko Dragog Barjaktarevića. On je tada vodio privatnu knjigoveznicu, koja je služila i za održavanje pojedinih ilegalnih sastanaka. Obavljao je čisto kurirsku dužnost. Te svoje partijske zadatke izvršavao je krajnje savesno i s oduševljenjem. Njemu nije bilo teško da čitavu noć provede s grupom drugova na presavijanju tabaka i povezivanju brošura.

Početkom 1941. godine štampana je u štampariji Vukašina Jakovljevića ilegalna brošura »U borbi protiv belog terora i reakcije«, povodom krvavih demonstracija od 14. decembra 1940. u Beogradu. Dragi je primio džakove sa štampanim tabacima i predao ih Vladi Nedeljkoviću, koji je, sa špediterom, nabavljenim za potrebe partijske tehnike, krenuo prema bazi u Grošnici. Na nesreću, baš te noći policija je bila alarmirana zbog krađe nekoliko džakova brašna iz jedne pekare. Zaustavili su špediter i, umesto brašna, otkrili brošure. Primetivši da se špediter u pratnji policajaca kreće prema zgradi policije, Dragi je požurio za Grošnicu da alarmira drugove. Odmah su ga uputili na ilegalni stan u Beogradu. Tek kada su Vlada i Vukašin Jakovljević, posle završene policijske istrage, bili predati Sudu za zaštitu države, Dragi se, po direktivi Partije, sam prijavio Sudu. Bio je osuđen na osam meseci zatvora. Kaznu je izdržao u Kaznenom zavodu u Nišu.

Jednom je i pre toga bio uhapšen zbog govora koji je u ime radničke klase Kragujevca održao na grobu poznatog radničkog tribuna doktora Mišovića u Čačku.

Napad na Jugoslaviju i okupacija zatekli su ga u Kaznenom zavodu u Nišu. Posle izdržane kazne, na koju je bio osuđen od Suda za zaštitu države, uputili su ga u tamošnji logor u koji su internirali komuniste i ostale patriote. Dragi je uspeo da umakne žandaru koji ga je sprovodio. Sklonio se iza nekog sena u jednom dvorištu. Na njegovu sreću, žandari ga nisu pronašli. Zatim se prebacio u okolinu Kragujevca i stupio u Kragujevački partizanski odred.

Odmah je postao puškomitraljezac. Kao odličan borac isticao se u svim akcijama koje je vodila njegova četa na tamošnjem terenu. Prilikom formiranja 1. proleterske brigade postao je njen borac u sastavu Kragujevačkog bataljona.

Maj 1942. godine. U toku je treća neprijateljska ofanziva. Naš se bataljon povukao iz Foče i odstupa prema Šćepan-polju. Sa jednom desetinom i s puškomitraljezom, od koga se nikada nije odvajao. Dragi je bio u zaštitnici bataljona. Sejao je smrt među fašistima. Na Bunovima, južno od Foče, pokosio ga je neprijateljev rafal. Poginuo je zajedno sa svojim pomoćnikom.

Tako je Dragi Barjaktarević završio svoj život, koji je sav posvetio borbi za pobedu radničke klase, iz koje je potekao.

Tika JANIĆ

EVO GA NAŠ KORČAGIN

Tu, u selu Završju, iznad Goražda, opojno je zamirisalo cvijeće. I jabuke. I kruške. I šljive. I gradine su narasle. Drina se okitila majskim šarenilom. Pčele su zaigrale svoje proljetno kolo. I leptiri su zalepršali. I mnogo tih kukaca se rastrčalo. I raspjevalo. I sve se to slilo u skladnu i milozvučnu melodiju. Samo povremene granate neprijateljevih topova remetile su ovaj skladni ritam prirode. Brundanje aviona iznad ovih zabitih sela i bregova i naših glava uzburkalo je taj melodični životni orkestar kukaca, cvijeća i proljetnog sunca. U zavjetrini od njih i od topova, dvadesetak naših drugova sricali su slova Nikolaja Ostrovskog. I život Pavluše Korčagina. Taj nestašni i odvažni mladić, razbarušene i neuredne, i neposlušne kose, oduševljava ih već po deseti put.

— Na njega liči naš Nikola... Sigurno je nastradao siromah. Šteta.

I bi ih sramota. Ostavili su ga samog. Osjećali su grižu savjesti. A..?

— Nismo znali, brate, da je ostao. A ne bi ga ostavili ni za živu glavu. U onoj trci pred tenkovima kasno smo se setili da ga nema. A posle?.. Onda je već kasno bilo.

Odjednom je u njih buknula radost. Kao iz topa grunuli su svi u jedan glas.

— Evo ga naš Korčagin!

Izgrlili su se kao nikada dotle; kao da se nijesu vidjeli godinama. I radosne suze su potekle.

— A mi smo mislili da si odapeo.

— I ja sam mislio! Ali tamo gore, izgleda, još nisu mesto za mene napravili. Nisu me zaplanirali. Ostajem još kod vas.

Bio je ostao iznad Goražda, prema Mesićima. I čekao neprijateljeve tenkove. Njegov se vod povukao, a on to nije vidio. Bio je na isturenom položaju. I ostao je sam. I bacao bombe na njemačke tenkove. Oni su ga zaobišli i tukli. Najzad se nekako iskobeljao.

— Puzao sam, ljudi, uz onu božju strminu četvoronoške, puna dva sata. Gadna, majku joj njenu. A ono bukovo lišće, đavo da ga nosi, klizi kao živo. I taman, kad se privučem do grmena i pružim ruku da se uhvatim, a ono mi se omakne ispod kolena ili ispod cokule, i ja onako bokače natrag odakle sam i pošao. Oderao sam i nos, i ruke, i kolena. Sva su mi krvava kao da sam na Kosovu bio. Psovao sam i Nemce, i ustaše, i tenkove, i sve vas, i sebe; sve onako na kamaru sam natrpao. I tako puna dva sata. Jedva sam dogurao do vrha. A onda — noga. Kad sam kidnuo, braćo moja, ni đavo me ne bi stigao.

— Bravo, bogami!

Kad je pošao iz Beograda u partizane, dugo je lutao dok nas je našao. Od umora se klatio ivicom šume na Kosmaju. Noge su ga boljele. Bio je na kraju snage. U Beogradu su mu rekli da su u šumi ljudi koji se bore protiv Švaba. I on je na svakom koraku zavirivao u gusto šipražje. U mislima je, tu u šumi, vidio ljude s puškama u ruci. Nekoliko se puta zalijetao da jurne u taj gustiš; da ih zgrabi i zagrli. Najzad je izgubio nadu. I samo što nije klonuo. Naišla je u njemu bujica gorčine. Stegla ga je za grlo. I za grudi. Iz te tegobe oteo mu se nesiguran i hrapav glas.

— Partizani!

I, uplašio se od tog plačnog urlika. Bio je drhtav kao onda kad se čovjek s mukom usteže da ne brizne u duboko ridanje. Odjednom, u njegovoj blizini, kao da su iz vode izronile, starački zaškripaše nečije grudi.

— Ej, mali! Šta će ti partizani?

A njega je ta iznenadna pojava i hrapava, kao zarđala glasina, namah uplašila, kao da je grom iznenadno, tu, pored njega tresnuo! I namah se, onako djetinjski obradovao. I sav se, čitavim bićem ustremi, kao da bi, onako široko otvorenim grudima, uskočio u njeno naručje.

— Šta će ti partizani, dete?

— Hoću kod njih, majko... Molim vas, majko, kažite mi gde su? Došao sam čak iz Beograda da ih nađem.

— Pa ti si mali, dete moje. Nije to za tebe. Teško je u partizanima, sinko moj, teško. Treba se tući i dan i noć. I putovati po blatu do kolena. I ne spavati. A ti si još mali za sve to. I nejak si. Ne možeš ti to izdržati, dete, ne možeš. Propašćeš. Vidi kako si mršav i nejak. Ne možeš ti to izdržati, sine, bogami.

— Ama, majko, kažite vi meni samo gde su, molim vas.

I sklopio je ruke. I preklinjao. Ona ga je roditeljski gledala. I sažaljevala.

— Majko, neću ja natrag u Beograd. Neću tamo nikako. Nemam kud ja tamo. Recite mi gde su da ne lutam džabe. Umoran sam, majko. Ne mogu više.

Ona je ćutala. I brisala maglu ispred očiju.

Krrrrr!

Trgla se. I on. Hitro kao oparen. I uplašen.

— Eno, čuješ, tamo su.

I on je jurnuo. Kosa mu je na glavi zalepršala. Stari kaputić se razletio oko njega, kao barjak na bojnom polju. A starica je zinula od straha. I kao okamenjena nije se pomakla.

— Propašćeš, dete!

— Zbogom, majko.

— Srećan ti put. Čuvaj se, sine!

Susret nije bio baš prijatan u selu Rogači. I vrijeđanja je bilo.

— Ti u partizane! Ti si još mali. I nečemuran si, brate. Ko će još i s tobom da se bakće. Dosta nam je glavobolje i ovako, a ne još i takvi da nam se na grbaču natovare.

— Ama, druže komandante, ne brinite vi za mene. Sam ću ja, bogami. Ne brinite vi ništa za mene.

— Ne, ne, Nikola. Idi ti natrag.

— I zamoli majku neka ti još neko vreme daje sisu da malo porasteš; i da se oporaviš. Vidi kako si žgoljav, kao nedonošče.

On se uvrijedio. Gorčina ga je stegla za gušu. I pustio je suzu.

— Nemam ja nikoga, ni oca ni majke.

— Pustite ga, drugovi. I ne vrijeđajte... Ostani noćas tu, pa ćemo se sjutra dogovoriti.

Pomilovao ga je po glavi. On je još šmrktao. I uzdisao. Onda se smirio. Zaspao je kao zaklan. A noću se trzao kao da ga neko veže. Dva-tri dana su ga odbijali i nagovarali da se vrati u Beograd. A on je bio uporan.

— Dobro. Hajde, neka ga. Bolje da je tu kod nas nego da ga ubiju oni gadovi.

Krrrrr!

Brzo smo istrčali na kosu iznad Rogače, prema Drlupi. I odmah smo se žestoko potukli. I on je ležao pored nas. Podrhtavao je. I trzao se na svaki metak koji fućne blizu njega. Tako je bez puške išao nekoliko dana sa nama. A kad je prvi put dobio nekakav krnjetak, obradovao mu se. I poljubio ga. I

odmah nanišanio. A kad je prvi metak opalio, malo se promijenio u licu. Onda se nasmijao. »Sad sam i ja pravi partizan«. I zagrlio je. Na Rudniku ga je prošao strah; onaj strah koji čovjeka u prvim borbama jako pritišće. I navikao se. Već je počeo da se šepuri kao stari borac. I da se roguši na neprijatelja. Trčkarao je svuda po položaju. Žestoke borbe su ga čeličile. U njemu je svakodnevno rasla revolucija. I svijest o našoj borbi. I hrabrost je u njemu bujala.

Tako je pregazio Srbiju. I Sandžak. Sa borbom. I sa teškoćama. U nespavanju. I sa gladovanjem. I sa zamorom.

— Šta si, Nikola, mrke objesio brke? Kao da ti nijesu sve koze na broju. Možda žališ onu tvoju knjižarku, a?

Pokupio je svu snagu i djetinjski se narogušio.

— Neka svi oni idu do vraga. Da su mi sad ovde, bilo bi svašta. Ala su me muštrali, majku im njihovu.

Rijetko se najeo kako valja. Probijao se kroz život kao jegulja kroz mulj, često se sudarajući i spotičući o teškoće, koje su nagrizale mladi organizam. U njemu se taložila gorčina kao žabokrečina na ustajaloj bari. Gorak je hljeb jeo.

Rano je ostao bez majke. Nije je uopšte zapamtio. A otac je slabo vodio računa o svojoj djeci. Njega je još tako malog i nejakog dao kod nekog seljaka da služi. Gazda ga je samo dva puta nedjeljno puštao u školu. I tako je s teškom mukom nekako završio dva razreda osnovne škole. A onda je pobjegao u Beograd na zanat. Jedno vrijeme je služio u nekoj kafani kao momak za sve i svako veče ostajao na poslu do poslije pola noći. Nije bolje prošao ni kod jednog stolara na Čukarici; ni kod nekog brice.

Najzad se namjerio na gazdaricu koja je imala averziju prema sirotinji. »Prljava je i nezahvalna, brate! I treba je tući«. To je njen otac na Nikoli revnosno isprobavao. Dječak je spavao pod tezgom na golom i tvrdom podu. Tjerali su ga da radi i onda kad su vrata knjižare svakom drugom bila zatvorena. I za sav taj rad dobivao je od knjižarke svega dva dinara na dan. Za te je pare kupovao hranu. Da bi popunio prazninu u želucu, svake je noći, za golo parče pšeničnog hljeba, radio kod pekara u podrumu ispod knjižare. A onda bi, tako umoran i iscrpen, oko jedan sat poslije pola noći legao na džakove brašna i zahrkao kao zaklan.

Prvih dana okupacije drugovi iz pokreta počeli su mu davati da čita letke o Njemcima, o ljotićevcima, o partizanima. Slušao je i neka predavanja. I bio na nekim sastancima šegrta. To ga je i dovelo kod nas na Kosmaj.

Teški dani ostavljali su ožiljke na mladom organizmu. I zamorni putevi. Rat je na njegovom licu svakodnevno crtao po jednu boru. I u njegovoj duši. I on je stario. I pogrubljavao.

— Umorni smo, druže komandante, pravo da ti kažem. A bogami smo dobro i ogladnjeli. Ova sandžačka brda i planine umorile bi i međeda, a ne nas. A snijeg do pojasa ubi. Iscedi svaku kap krvi. I stomak istruga, pa se ispraznio, kao u kurjaka. Davno je i bilo kad smo nešto malo i pojeli. Od onda bi i đavo ogladnjeo.

Mali je on za ovakve teškoće. Nije to za njega. Zašto smo ga poveli. Trebalo ga je vratiti u Beograd. Nerazumni smo bili. Djecu uvukli u oganj; u teški oganj. Možda najteži u kome je do sada bio naš narod. Zar su se i od takvih morala tražiti ovakva naprezanja? I prolivanje krvi. Pa, oni su još djeca. Velika djeca. Oni još treba da se igraju. I da rastu. I da se maze. I da ih se miluje . . . A fašizam! Ne štedi ni djecu. Mrcvari i njih. I muči glađu, batinama. I ubija ih. Eto . . ! Bolje je što je on tu, kod nas. Čuvaćemo ga. Porašće. Takvi će biti dobri ljudi. Naši.

E, a sad je on nešto malo porastao. U teškoćama, u neprospavanim noćima. I u borbama. Sad je on momak. Skoro će imati šesnaest godina. I pola godine rata za sobom je ostavio. To je sad pravi ratnik. Pun smjelosti. I hrabrosti. I nasmijan kao mjesec kad na ljude prospe svoje biserne zube.

A kad se malo u selu Završju, tu, iznad Goražda, stišala radost, uskočio je među njih kurir iz štaba bataljona.

— Pošaljite Korčagina za kurira kod nas, u štab.

Borci su se pogledali. I kao da bi htjeli da se ljute, malo su se narogušili.

— Uh, majku mu, što smo im govorili o njemu?

— Neka, neka. Takvi su najpogodniji za kurire. Svuda se lako probiju. I svuda se nađu. A inače, te naše mladiće treba malo pričuvati od ovako teških napora.

— Srećno, Korčagine! Dolazi, ne zaboravi!

On se smješkao. Radosno. Drago mu je ovo ime. U mislima ga je prelistao od prve do zadnje korice svoga života. Plamičak tuge trenutno je prelio njegovo suvonjavo i potamnjelo lice. Ostavlja drugove sa kojima je mnogo teških dana prošao. Onda je svoja velika usta razvukao u drugarski pozdrav:

— Doći ću!

I, potrčao je . . .

Miladin IVANOVIĆ

OD ČAJNIČA DO ZELENGORE

Krajem aprila naš bataljon je krenuo za Crnu Goru. Tada je i naša Omladinska četa izbila na visoravan Ljubišnje i zadržala se kod sela Meštrovca.

Posle dva dana čekanja, da bismo krenuli preko Tare, koja je bila na domaku, došlo je naređenje da se vratimo u jedno selo, u blizini Čajniča, gde se prikupio ceo bataljon. Sutradan smo saznali da će naša četa učestvovati u napadu na Čajniče, gde su bili Talijani, pripadnici divizije »Pusterija«. To je za četu imalo poseban značaj, jer do tada ni u jednoj ozbiljnijoj borbi nismo učestvovali. Omladinci su poznavali samo pušku četničku, jer bi četnici pokatkad zapucali na nas iz daljine od nekoliko stotina metara, i onda pobegli. Sem jednog dela omladinaca, većina nije uopšte imala prvo vatreno krštenje. Zato je sada glavna tema razgovora bio napad na Čajniče i naše učešće u njemu.

— Niko ne sme da se osramoti pred borcima koji su već prekaljeni — govorili su komunisti i skojevci. — Pokazaćemo Talijanima ko su omladinci...

Ali događaji su se razvijali drukčije nego što smo mi želeli. Posle dvodnevnog planiranja i izviđanja od strane svih rukovodilaca, pa i komandira vodova, četa je ostavljena u rezervi sa 4. bataljonom 2. proleterske brigade. Doduše, partizanski komandanti nisu držali rezerve daleko, nego na pogodnom mestu, na nekoliko desetina metara pozadi prve vatrene linije. Tako smo osetili vatru koja nas je primorala čak da zauzmemo borbeni raspored. Priljubivši se uz zemlju sa oružjem na gotovs, slušali smo i posmatrali kako borci ostalih četa jurišaju.

Posle napada na Čajniče zadržali smo se nekoliko dana na položajima sa različnim zadacima, a najčešće radi obezbeđenja i kontrole teritorije. Šestog maja smo posmatrali 2. proletersku brigadu prilikom napada na talijansku kolonu koja se kretala u pravcu Goražda u visini brda Kozara. Kolona nam

je bila tako blizu da se mogao razabrati njen razgovor sve dok nije pripucalo. A tada su se zgužvali u čopor izbezumljenih i prestrašenih ljudi. Ali, kad su se pribrali, bilo je teže s njima izaći na kraj, jer ih za živu glavu nisi mogao pomaći iz zaklona.

Posle ove borbe krenuli smo ka Tari preko Čelebića i Zlatnog bora, da bismo 20. maja izbili u selo Nedajno, na Pivskoj planini; zatim smo se prebacili preko Pive u Plužine. U Plužinama je jednom prilikom razgovarao s nama drug Tito. Između ostalog, upamtili smo taj susret i po tome što je naredio da nam se podeli nešto duvana i papira.

U selu Miloševićima boravili smo petnaest dana.

Svaki dan smo iz sela Brljeva dobivali dve »vučije« mleka i nešto brašna i kajmaka. Da bismo za predstojeći pokret imali koliko-toliko rezervne hrane, komanda čete je odredila da se načini izvesna ušteda. Ona nije ostala nezapažena i bez »zavisti« u očima četa koje su krenule, kako smo im mi tada govorili, »grlom u jagode«. Padale su razne primedbe. Najzad su stradali intendanti — proglašeni su lošim ekonomičarima.

Pokret smo izvršili uz rečicu Vrbnicu ka prevoju koji deli Crnu Goru od Hercegovine, odakle puca vidik prema Nevesinjskom i Gatačkom polju.

U rejonu sela Ravna smo održali položaje prema Nevesinju, odakle se čula prilično jaka artiljerijska vatra.

Jednoga dana stigla je 1. proleterska brigada. Prikupljali su se takođe i bataljoni 2. brigade. Predosećali smo da se nešto sprema. Naposletku smo krenuli preko sela Lisine ka brdu Vodice, gde smo zastali i predanili. Videli smo štab 1. proleterske kako ide na izviđanje. Tu smo saznali da će se napadati na četničke snage koje su bile grupisane oko stare austrougarske tvrđave, zvane Gat. Četničkom grupacijom je komandovao pop Perišić.

Pokret za napad na Gat, u kome je predviđeno i naše učešće, izvršen je u sam sumrak.

Išli smo i spuštali se kozjim stazama, vijugajući čas levo čas desno, pokatkad zastajkujući, da bismo zatim pomalo trčali. U jednom času, u zoru, pred nama puče vidik sa četničkom tvrđavom.

Čuo se jedan pucanj i — sve se utiša. Nekoliko časaka smo stajali. Kolone se počeše raščlanjivati. Došao je red i na našu četu. Dobili smo zadatak da se popnemo na jedno brdo, tako da nam je Gat ostao s leve strane. Naš je zadatak bio da obezbeđujemo prilaz od Avtovca i Gacka.

Penjući se polako uz brdo razgovarali smo o predstojećoj borbi. Na čelu kolone, nešto ispred, išao je komandir voda

s jednim ili dva borca; oni su pre nas izbili na vrh i pošli ka prednjem nagibu, dok smo se mi polagano kretali jednom visoravni. Oni su tada, iznenada, povikali:

— Eno, četnici beže!

Nas nekolicina s čela kolone pohitali smo i videli, zaista, nekakav crni stroj kako se brzo prebacuje ka Gatu. Gotovo bez ikakvog naređenja, ne sećam se da ga je iko posebno izdao, pohitali smo onako nerazvijeni za njima, misleći da će ta kolona udariti u bok našima dok napadaju Gat. U toj trci, da bismo ih stigli, našli smo se, u stvari, u borbenom poretku svog bataljona, jer je to bila naša 1. četa, a ne četnici. Tako je borba, koja je u međuvremenu započela, ponela i nas. Niko više nije mislio da vraća četu na prvobitni položaj. U vrtlogu borbe pojavili su se ranjenici. Omladinci, iako neiskusni, nisu zaostajali za starijim i iskusnijim borcima. Jurišali su i prebacivali se na vatrene linije zauzimajući zaklone baš onako kako su to u toku obuke u Foči učili. Divan je bio primer puškomitraljesca Cige, koji ni posle ranjavanja, i pored izričitog naređenja komandira da se povuče, nije hteo da preda puškomitraljez, već je i dalje ostao da se bori. Tu je i poginuo. U tom okršaju četa je pretrpela gubitke koje smo teško podneli. Tu su poginule mlade srednjoškolke Mira Radovanović i Hela Baruh. Ko se od nas nije setio da smo se za vreme boravka u okolini Foče, prilikom vežbanja puškom, šalili na račun Mirinog rukovanja puškom, zato što je zatvarač držala kao olovku — sa dva prsta. Da bismo joj, onako mladoj i slabašnoj, olakšali teret oružja, nabavili smo joj pušku »talijanku«, koja je bila manja i lakša. Kad smo krenuli na zadatak, nameravali smo da je zajedno sa Helom ostavimo u komori. Ali one nisu htele za to ni da čuju.

Sa ovim drugaricama poginula su i dva druga ispod Bjelašnice. Pre dolaska u četu bili su pastiri. Nisu stigli ni da se pošteno suoče s neprijateljem, a pali su pokošeni od četničkih metaka.

Počelo je povlačenje po grupama, kako je kome zemljište omogućavalo. Pomogle su nam vrtače. U povlačenju smo prihvatali jedni druge. Ali nekoliko boraca se našlo u situaciji da se guša s četnicima. Jedan komandir je bio uperio pušku u četnika u istom trenutku kad i ovaj u njega. Srećom, komandir je ipak bio brži i — četnik je pao.

Prilikom povlačenja čuli smo da je Lunetov bataljon pretrpeo velike gubitke.

... Povlačili smo se golim i krševitim Lebršnikom, gladni i pokisli. Oblaci su leteli iznad nas i zapinjali za vrhove Bioča, Maglića i Golije. Bilo nam je zaista teško. Snosili smo ranjenike niz okomite litice pod pljuskovima kiše i grada. Napokon

smo se spustili u kanjon Sutjeske. Kad smo iz njega izašli, pred nama je pukla pitoma dolina, obrasla travom do kolena, koju nije imao ko da kosi. Nigde žive duše. Stara žandarmerijska stanica u Tjentištu delovala je čudno u ovoj divnoj prirodi. Išli smo dolinom. Bila je već vrućina. Sutjeska, bistra i brza, vijugala je pored nas. Želeli smo da se odmorimo na njenim obalama. Ali — moralo se dalje.

Posle nekoliko dana iznemogli smo od gladi. Red je došao na neslanu konjetinu. Jeli smo pomalo. Prilikom penjanja uz brdo noge su nam podrhtavale.

Pa ipak, omladinci su već postali »stari borci«. Prekalile su ih borbe kod Čajniča, marševi preko Tare, Pive i Sutjeske. Borba na Gatu ostavila je posebne tragove na svima. Osetili smo da smo postali sposobni i za samostalne zadatke, iako smo dobili ozbiljne prekore za uvođenje čete u borbu bez naređenja ili saglasnosti štaba bataljona.

Jednoga dana je došla drugarica Spasenija Babović, pomoćnik komesara i partijski rukovodilac 2. proleterske brigade, i saopštila nam da se 5. šumadijski bataljon rasformira, i da ćemo biti prebačeni u 2. proletersku, jer su njeni bataljoni imali teške gubitke. Tako se život 2. omladinske čete završio u 1. proleterskoj, da bi se nastavio, gotovo u istom sastavu, u 2. proleterskoj, u njenom 4. bataljonu.

Milan BATAR

NA SKARI I VEČERINOVCU

Početkom januara 1942. godine vojno-politička situacija u Crnoj Gori, posebno u beranskom, andrijevičkom i kolašinskom srezu, bila je vrlo teška. Zbog toga se Glavni štab za Crnu Goru 26. februara 1942. obratio za pomoć Vrhovnom štabu. Tražio je dva bataljona 1. proleterske brigade. Zahtjev je ponovljen 15. marta i u izvještaju Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru, Boku i Sandžak.

Partizanske jedinice su 9. maja prešle u napad na četničke snage koje su prodrle na slobodnu teritoriju. Napadalo je ukupno sedam bataljona. Prvi crnogorski bataljon, zajedno s Durmitorskim omladinskim bataljonom, koji se neprekidno kretao sa njim, dobio je najteži zadatak.

Napadao je pravcem Skara — Večerinovac — Borovnjački krš, s tim da ovlada mostom kod Mojkovca, da rasiječe, u stvari, snage neprijatelja na dva dijela i da onemogući odstupnicu njegovoj glavnini u pravcu Kolašina. Poslije čišćenja sela u dolini Tare i postavljanja obezbjeđenja na V. Prepranu, neprijatelja je trebalo spriječiti da iz pravca Kolašina pruži pomoć odsječenim snagama u Kolašinskim poljima.

Lijevo je napadao bataljon »Aleksa Đilas«.

Za izvršenje postavljenog zadatka bataljon je raspolagao sa šest puškomitraljeza s po 400 metaka, dvije brede sa po 1.200 metaka, jednim minobacačem 81 mm sa oko 25 mina, a brojao je oko 130—140 ljudi. Naređeno je da se municija štedi.

Četnici su bili mnogo brojniji; samo onih što su branili Skaru i Večerinovac bilo je oko 400 — čitav bataljon. (A prema podacima Glavnog štaba za Crnu Goru toliko je trebalo da ih bude na čitavom ovom sektoru!) Oružjem i municijom su ih snabdijevali Talijani u izobilju, tako da nijesu morali da štede.

Napad je izvršen sa tri kolone, na frontu širokom preko 10 kilometara, na odvojenim pravcima i po teškom zemljištu. Dubina zadatka iznosila je oko 10 kilometara.

Desna kolona (jačine dvije omladinske čete i jedan vod 1. čete našeg bataljona), pod komandom štaba Omladinskog bataljona, očistila je do podne sela Gornju i Donju Štitaricu i na V. Prepranu postavila obezbjeđenje prema Kolašinu. Poslije podne, zajedno sa 1. četom Gaja Vojvodića, očistila je i selo Podbišće.

Glavna kolona (1. četa bez jednog voda, 2. četa i dvije omladinske čete), pod komandom Pera Četkovića, izbila je na Stijene, južno od Skare, gdje je duže zadržana jakom neprijateljevom vatrom. Kolona se morala spustiti niz otkriveni Pogled i preći duboke jaruge. Iako je teren bio veoma nepovoljan, ipak je jedna omladinska četa neopaženo podišla četnicima na vrhu Večerinovca. Iznenadnim udarom u leđa, u sadejstvu s lijevom kolonom, ona je zauzela Večerinovac bez ijednog gubitka.

Lijeva kolona (3. četa) nastupala je pravcem Šanac — Skara — Večerinovac — most kod Mojkovca. Do prvog sukoba došlo je na Šancu, koji je branilo oko 30. četnika. Za nekoliko minuta, u kratkoj ali žestokoj borbi, zauzet je utvrđeni vrh. Nađena su tri mrtva četnika, jedan je zarobljen.

Na Šancu je ostala 2. četa da štiti leđa osnovnim snagama bataljona i da bočnom vatrom pomogne nastupanje bataljona »Aleksa Đilas«. Treća četa je odmah produžila, jer je još u toku noći valjalo ovladati Skarom, koju su branile jake snage četnika, a njoj se moglo pristupiti samo stazom koja se spušta niz jako strmu, kamenitu stranu. Četa je tek u praskozorje podišla Skari, te tako nije postigla iznenađenje. Zbog gubitaka, poslije žestoke dvočasovne borbe, četnici su se počeli osjećati nesigurnim u rovovima i bunkerima. Četa je to iskoristila i pod zaštitom puškomitraljeza odlučno pošla na juriš preko jedne potpuno čiste uvale. Četnici nisu izdržali. Ostavili su sedam mrtvih. I četa je imala tri mrtva.

Ovdje, na Skari, doživjeli su prvo vatreno krštenje drugovi »Sarajlije«. I položili su ispit da ne može biti bolje. Samo je jedan izgubio život na čudan način. Ubio ga je ranjeni četnik baš u trenutku kad je mladić htio da mu ukaže pomoć.

Oko podne je došlo do zajedničkog napada na utvrđeni Večerinovac, gdje su se nalazile glavne četničke snage. Iako od početka borbe nije bilo nikakve veze s glavnom kolonom i štabom bataljona, zahvaljujući inicijativi i poznavanju opšte

situacije i objekata za koje je trebalo organizovati sadejstvo, došlo je do koordinacije napada obe kolone.

Napadajući preko pošumljene jaruge, 3. četa je izvršila obuhvat neprijateljevog desnog krila. Četnici su bili iznenađeni, očekivali su glavni napad grebenom koji se spušta na Skaru, pa su taj pravac najbolje organizovali za odbranu. Kada im se još s leđa pojavila Omladinska četa, oni su u paničnom bekstvu odstupili ka Mojkovcu. Pri tom su ostavili jedan minobacač, 18 pušaka, nešto municije, 4 konja i 6 volova. Gladnim borcima dobro je došla ova komora. Komandant Ćetković je pohvalio Omladinsku četu.

Glavnina četničkih snaga se našla odsječena u Kolašinskim poljima. A bataljon je, bez 1. čete, koja je bila sa desnom kolonom, na frontu od Šanca do mosta kod Mojkovca, širokom preko 10 kilometara, zatvarao glavne pravce koji od Donjih i Gornjih Polja vode prema Kolašinu.

Shvatajući svu težinu situacije, četnički komandant Pavle Đurišić je predveče izvukao jedinice sa ostalih frontova i formirao nekoliko kolona koje su iz raznih pravaca napadale na položaje bataljona. Koristeći se sitnom šumom i mrakom, četnici su se, uz male gubitke, probili kroz rijetki raspored bataljona i zaposjeli istočni dio Večerinovca. Noću su nekoliko puta pokušavali da ovladaju čitavim Večerinovcem.

Naši borci su bili premoreni. Drijemali su i spavali. Pri tome su u rukama zaspalih boraca veliku opasnost predstavljale talijanske bombe sa izvađenim »jezičkom«. Na traženje komandi 1. i 2. čete, štab bataljona je odustao od toga da noćnim protivnapadom povrati izgubljeni položaj i naredio da se ljudstvo povuče na kratak odmor.

Ujutru je 2. četa pošla u napad na Večerinovac, ključnu tačku, sa koje su četnici štitili izvlačenje svojih glavnih snaga. Dočekala ju je jaka vatra automatskog oružja. Teren nije omogućavao da se razvije i efikasno iskoristi svoje puškomitraljeze. Gubici su rasli, pa je štab obustavio napad.

Istog jutra, u šumi jugozapadno od Večerinovca, došlo je do sukoba između četničkih snaga koje su se izvlačile preko Večerinovca i naše desne kolone, koja mu je podilazila. Krećući se potokom bez izvidnica i obezbeđenja bokova, kolona je zapala pod jaku neprijateljevu vatru. Iako nije znao jačinu neprijatelja, štab je i sa nesređenim jedinicama i nepripremljenom vatrom, ipak naredio juriš. Došlo je do borbe prsa u prsa, radili su bajoneti i ručne bombe, rukama su se hvatale vruće cijevi puškomitraljeza. Bio je to primjer masovnog heroizma i odvažnosti boraca i starješina, proletera i omladinaca.

U jurišu i povlačenju je poginulo osamnaest drugova (devet proletera i devet omladinaca i omladinki), a četrnaest ih je teže ranjeno. Jedanaestog maja poginuli su svečano sahranjeni. Bio je to težak udarac, to veći što se smatralo da se mogao izbjeći, što je donekle umanjivalo značaj postignutog uspjeha bataljona.

Bilans dvodnevnih borbi: četnici su imali trideset sedam mrtvih (nađenih na bojištu) dva zarobljena, jedan se predao. Naši gubici: četrnaest mrtvih proletera i deset omladinaca i omladinki. Osim toga, imali smo trideset jednog teže i lakše ranjenog borca.

Živko ŽIVKOVIĆ

DOBRI DO

Nikolin Do pod Durmitorom, 2. jun 1942. godine. Prošla su dva-tri dana otkako smo stigli u ovaj pivski katun. Jedemo neki skrob iz kojeg vire ovsene bodlje, sa pomalo mlijeka, bolje reći, sa pomalo zabijeljene vode. Sa tim se ne može utoliti glad, i jedva čekamo da nekud krenemo odavde.

Mnogi još nisu bili završili s ručkom, kad nam iznenada saopštiše da se odmah spremimo za pokret. Obradovalo nas je to saopštenje, pa smo se, možda i zbog toga, veoma brzo postrojili i krenuli. Komandant Pero i politički komesar Jovo odjahaše naprijed. Penjemo se prema durmitorskim vrhovima. Još dva časa dana. Poče ledena kiša. Noge nam se brzo sasvim smočiše. Nema zastanka, a i čemu bi po ovoj kiši! Iz daljine, s durmitorskih visova, dopire eho kratkih mitraljeskih rafala. Negdje ispred nas je, na položajima, 3. bataljon 2. proleterske brigade; njega su, kako se čuje, potisnuli četnici. Očekujemo napad na četnike.

Zaustavismo se pred mrak u nekoj dolini, koju opkoljavaju veliki visovi. Iz uvale je izlaz desno, a drugi pravci, sem onog kojim smo došli, izgledaju neprohodni.

— Četnici su ušli u katun Dobri Do, oko tri do četiri kilometra odavde, gdje će, vjerovatno, zanoćiti. Ima ih oko šest stotina. Mi treba da ih iznenada napadnemo i uništimo.

Tako je komandir Živko Živković saopštio cilj našeg dolaska. Zatim je dodao:

— Dobri Do je u dnu ove doline. Ići ćemo u rastresitoj koloni, desetina do desetine, četa do čete, dok ne dođemo u katun. A onda, zna se — bombaši.

Javismo se petorica.

Sasvim se smrači. Kiša i dalje lije. Temperatura oko nule.

Krenusmo. Naša četa je na lijevom krilu, zatim dođe Druga, pa Treća. Rastojanje između desetina pet do šest metara. Gusto smo pribijeni jedan uz drugoga da se ne bismo pogubili. Kiša za trenutak oslabi, pa opet udari jače. Kolona se sporo kreće.

Poslije dva časa probijanja u kišovitoj noći, ugledasmo svjetlost. Udaljenost ne možemo po ovoj pomrčini dobro da ocijenimo. No znamo: to je taj katun Dobri Do! One vatre su nam odlična orijentacija. Kiša prestade, a hladnoća još jače steže. Poče vjetar, leden kao prije mjesec dana na Sinjajevini. Hvata nas drhtavica. Sve smo bliže vatrama. Katun je miran, samo što laju psi. A oni u planini laju neprekidno, kao da se dozivaju. Četnici to znaju, vjerovatno. Zato u tom lavežu ne osjećaju ništa sumnjivo. Sad su nam vatre na dohvat ruke.

— Stoj! Ko ide? Pucaću! — izgovori nadušak četnički stražar, očevidno preplašen.

Mi ne odgovaramo ništa i produžujemo.

— Stoj! Stoj! — čuje se usplahireni glas.

I stražar brzo odmiče ka katunu. Evo nas na nekih pedesetak koraka od prvih koliba. Četnički stražari pripucaše. Mi hitnusmo nekoliko bombi. Uz paklenu viku potrčasmo naprijed.

— Hvatajte ih žive! Pobjegoše izrodi!..

Sjurismo se u katun. Za tren preplavismo čitavo naselje. Nasta opšta galama:

— Stoj! Udri! Hvataj! Kud ćemo ove zarobljenike?.. Savo!..[1] Živko!..[2] Gajo!..[3] Evo ih još pet!

Bljesne ovdje-ondje bomba, kratak puškomitraljeski rafal...

Opšti metež! Spolja tako izgleda, ali zna se dobro šta ko radi. Mirko Novović, politički komesar 3. čete, upao među tri četnika, navalili kao bijesni da ga razoružaju i ubiju. Odvažni i snažni Novović pesnicom obori jednog, a drugom skide pušku i kundakom ga umiri; treći iščeznu u pomrčini.

Za nepuno pola sata sve je bilo gotovo. Četnički leševi leže između koliba. Dvadesetak zarobljenika privedeno je u štab. Neki su iskoristili noć i pobjegli, sigurno, kud koji.

Iako mokri, gladni i umorni, odmah pođosmo prema Sedlu, iznad Dobrog Dola. Do gore ima dobar sat danju, a po ovoj noći ne manje od tri.

— Naprijed, proleteri! — prolomi se čas ovdje, čas ondje.

To nam služi kao orijentacija. Mi idemo ka tome glasu, a četnici bježe od njega kao od đavola. Rasturili smo se u grupe po deset do petnaest, zahvatajući gotovo čitavu stranu prema Sedlu. Savo Burić ide na čelu jedne grupe. Sa njim je i Vojo Abramović. Idu bez riječi. Odjednom, u neposrednoj blizini, snažan poklik:

---

[1] Savo Burić, komandir 2. čete.
[2] Živko Živković, komandir 3. čete.
[3] Gajo Vojvodić, komandir 1. čete.

— Naprijed, proleteri!

— Bježimo, kukala nam majka! — obrati se Savu neki od četnika koji su pobjegli, misleći da i on bježi. Savo se odmah snađe. Potaknu malo Voja da ga ne bi odao, a onda se obrati četniku kobajagi da ga spasi:

— Za mnom!

Za njim i Vojom pođe nekoliko četnika. Dovedoše ih baš tamo odakle se maloprije čuo poklik.

Užasno umorni, potpuno mokri, gladni, zadihano se penjemo ovom surovom planinom. Najzad, evo nas na vrhu. Zauzesmo položaje iznad jednog puta kojim se sa Sedla može sići na jezera. Duva hladan sjeverac. Jedva se držimo na nogama. Sjedosmo, a zatim polijegasmo po mokrom kamenju i zemlji. Poče ponovo kiša. Nije nam više ni pod pazuhom suvo. Do zore zaglavi na ovoj kosi još nekoliko četnika koji su pokušali da se izvuku.

Sviće. Prođe ova teška, burna noć, koju smo proveli u maršu i borbi, po nepoznatom terenu, bez vodiča, po sniježnoj durmitorskoj kiši.

Naš bataljon se ujutro postroji u katunu. Razbijen je čitav četnički odred, a od naših su samo dvojica lakše ranjeni. S raširenom zastavom krenusmo prema Nikolinom Dolu.

O svojoj pogibiji na Dobrom Dolu četnici su kasnije mnogo pričali i čudili se otkuda smo se odjednom pojavili, kao da smo iz zemlje iznikli.

Drug Tito je čestitao našem bataljonu na ovom uspjehu.

Batrić JOVANOVIĆ

OMLADINSKE POPUNE

Poslije borbi oko Kolašina, na Sinjajevini i po Durmitoru, 1. crnogorski omladinski bataljon je bio rasformiran. Dio boraca je upućen u jedinice Komskog partizanskog odreda, neki — većinom iznemogli — vraćeni su na teren, a jedna grupa od oko šezdeset boraca upućena je kao popuna u 1. crnogorski bataljon 1. proleterske brigade.

Ovi posljednji su bili najsrećniji. Takva osjećanja su ispoljili riječima i, čini mi se, još više držanjem i izrazom.

Nekako kad i mi, u bataljon je došla i popuna iz Durmitorskog omladinskog bataljona, koji je takođe rasformiran. Dva ili tri mjeseca prije nas u redove bataljona se svrstala i jedna grupa sarajevskih skojevaca. »Omladinci« — to je bio zbirni pojam za borce iz sve tri omladinske grupe, koje su u prvoj polovini četrdeset druge popunile redove Lovćenaca.

Grupa omladinaca iz Crnogorskog omladinskog bataljona bila je najbrojnija, ali i najviše iscrpena. Njihova tijela su bila gotovo kost i koža u bukvalnom smislu, oči im pobjegle negdje u dubinu duplji, a usta postala nekako neprirodno velika. Ta usta je u prvo vrijeme bilo teško zasititi. U cjelini, nesrazmjera između teškoća i iskušenja kroz koja su prolazili i njihovog uzrasta i iskustva.

»Stari« proleteri dobro su prihvatili omladince. Proces stapanja »starih« i »novih«, prirodno, nije tekao sasvim glatko. Omladinci, koji su već bili prošli vatreno krštenje u partizanskim jedinicama svoga kraja, upali su u novu, dotle nepoznatu sredinu; postojala je razlika u uzrastu; i uloge su im bile različite — »novi« su morali mnogo čemu da se uče, a »stari« su im bili učitelji; uz to, »stari« su tek s dolaskom ovih grupa počeli sticati praktička iskustva kako treba prihvatiti mladiće koji dolaze da popune njihove redove, koje mjere i koji posupci su pozitivni, a koji to nisu u procesu stapanja starih i novih u jednu monolitnu cjelinu, u čvrste vojničke kolektive.

U svemu tome, kao i u svim drugim važnim zadacima, uostalom, naročitu ulogu je odigrala partijska organizacija bataljona. Ona je sagledavala slabosti i njihove korijene, razvijala ona iskustva koja su se u praksi pokazala cjelishodnim, pružala je neposrednu pomoć svakom pojedincu, prilazeći mu onakvom kakav on stvarno jeste. Zahvaljujući tome, nekadašnji omladinci iz prvih popuna ubrzo su postali čvrsti dio jezgra koje je kasnije primalo nove popune, te održavalo i razvijalo proleterske tradicije.

Taj proces je proticao u uslovima neprekidnih borbi i marševa, pod najtežim uslovima.

Mnogo je tih omladinaca ostalo na trnovitim putovima proleterskim. A, eto, žive u nama, našim sjećanjima.

Nemogućno je zaboraviti, na primjer, crnpurastog, izdržljivog, bistrog i hrabrog omladinca Milorada Radovića, sina jedinca, koji je smrtno ranjen prilikom našeg napada na Jajce, u novembru 1942. (sahranjen je na planini Srnetici). Mali, jogunasti Nikola Đukanović Švrćo, petnaestogodišnje čobanče iz Lukova kod Nikšića, pao je djetinje neobazriv od ruku ustaških krvoloka; bilo ga je grozno gledati preklanog žiletima na položajima kod Borove glave, između Šujice i Livna. Tih dana smo izgubili i Mićuna Žugića, pomoćnika puškomitraljesca, izvrsnog durmitorskog omladinca.

Tih, skroman, kao čelik čvrst i uporan komunista Lazar Radulović Lazo, puškomitraljezac, završio je svoj borbeni put na Ivan-sedlu, u četvrtoj ofanzivi.

Mihailo Pejović, student iz lješanske nahije, nišandžija na protivkolcu, poginuo je na »ostrvu smrti«, u okuci Vrbanje, kod Kotor-Varoša.

Originalna figura Mesuda Smailbegovića Karambe, talentovanog karikaturiste, po izgledu boemčine, a u stvari dobrog druga i junaka, ostala mi je u dubokom sjećanju. Kad mu je kod Ključa metak razmrskao vilicu, mjesto da jaukne, on je, smatrajući da i to može biti povod da napravi vic, samo procijedio kao za sebe: »Eh, bogamu, pokvari mi moje lijepe zube!»

I sad nas obuzima tuga pri pomisli na Milenu Ivanović, nježnu sedamnaestogodišnju djevojku plavih očiju, skromnu i pažljivu, koja je već kao skojevka naučila da smisao svoga postojanja i istinsko lično zadovoljstvo nalazi u izvršavanju borbenih i partijskih zadataka. Kao da još slušam njene zadnje riječi: »Nije mi žao mladosti, jer umirem kao član Partije . . .«

Luku Bijelića, omalenog, živuljastog, duhovitog podgoričkog učenika, sahranili smo na Miljevini kao zamjenika komesara čete, zajedno sa Jagošem Srdanovićem, omladinskim rukovodiocem bataljona.

Žustri, temperamentni omladinac Petar Sekulić Penjo, svojim podvizima na Miljevini, na čelu svoga voda, kao da je htio da okruni vijenac svojih ranijih podviga i da u njega utka svoj život.

Iz grupe naših »Sarajlija« potiče i Sulejman Redžepagić Car, omladinac izuzetne bistrine i izvrsnih karakternih osobina, koji se kao junak i starješina kalio u redovima 1. proleterske, a poginuo kao komandant jedne brigade Vojvođana.

Pored ostalih, iz Durmitorskog omladinskog bataljona došao je i pokojni Komnen Žugić, oštroumni gorštak, vedra duha i prijatne naravi, komunista visoke partijnosti, hrabar, izdržljiv i uporan borac, mladić koji se razvio — zahvaljujući obilju svojih vrlina — od puškomitraljesca do političkog komesara 1. proleterske divizije . . .

Bile su to, dakle, najprije »omladinske popune«, zatim su ih jednostavno zvali »omladinci«, a kasnije, kad je u bataljonu ostalo malo »starih« proletera — jer su mnogi izginuli, ili su bili premješteni u druge jedinice na razne odgovorne dužnosti — nekadašnje omladinske popune su postale jezgro 1. bataljona 1. proleterske. »Omladinci« su postali dostojni nosioci i nastavljači proleterskih tradicija.

Drago B. NIKOLIĆ

DEJSTVA BRIGADE U HERCEGOVINI

Pošto smo se kraće vrijeme odmorili na prostoriji Zakmura, Ljubine i Vrbnice, pošli smo preko Ćureva ka Magliću i Vučevu. Rečeno nam je da će i naš 2. bataljon poći za Crnu Goru, tamo kamo je iz Foče sredinom aprila 1942. upućen 1. bataljon.

Ka donjem toku Pive izvršila je pokret i 2. proleterska brigada, koja se pred talijanskim trupama povukla južno od Čeotine.

Radovali smo se pokretu prema Crnoj Gori, koju smo bili napustili novembra 1941. godine. Dolinu Drine ostavili smo u jeku cvijetanja. Bilo nam je žao stanovništva, kome su nailazili ponovo teški dani ustaškog i četničkog orgijanja, ali smo bili uvjereni da ćemo se opet vratiti i da će zločinci biti kažnjeni. Hitamo na nove zadatke. Na sastancima žagor — prepričavaju se uspomene na boravak u istočnoj Bosni. Slušamo Milutina Božovića kako pjeva svoju omiljenu pjesmu o Čapajevu. Prodorni njegov glas razbija tišinu nepregledne Zelengore i divljeg Maglića, kuda vijuga kolona brigade. Kao da se ide na neku svečanost.

Noć pred Mratinjem smo proveli u kolibama na Vučevu. Rano ujutro 17. maja prošli smo ispod vrhova Maglića, i sa one njegove nepristupačne strane spustili se u selo Mratinje, za koje nam rekoše da je pročetnički raspoloženo. Sručili smo se u to zbijeno planinsko selo kao lavina. Grupica četnika iz Mratinja ipak nam je umakla. Obrazovali smo odbor i tražili da se pobrine oko prenoćišta i ishrane jedinica. Hljeba nije bilo, ali nam je odbor pribavio nešto mesa i mlijeka.

— Ovamo nikoga dosad nismo puštali i nikom nijesmo davali hranu — pričali su nam seljaci. — Naše selo se ponašalo kao neka posebna država. Podaleko i nepristupačno, siromašno. Računali smo: kome bi ovi kanjoni i nevolja trebali? Valjda ćemo u ovoj uvali između Vučeva, Maglića i Javorka u miru dočekati kraj rata... Izgleda, ni nas neće mimoići ti vjetrovi, to prolaženje jedinica...

Objašnjavali smo im da u ovom ratu niko neće ostati pošteđen i da neće biti kraja koji na ovaj ili onaj način neće osjetiti ratne tegobe. Pri tome smo naglasili da od njih samih zavisi da li će i koliko njihov »zabačeni« kutak biti sačuvan od zuluma okupatora i njegovih slugu.

Trudili smo se da i riječju i djelom pokažemo da smo prava narodna vojska. Naročito smo pazili da ne učinimo ništa nažao siromašnim seljacima. Onima koji su se potužili da im je odbor nepravilno razrezao dio u hrani vraćali smo gotovo sve.

Sjutradan ujutro bataljoni su se prikupili na poljani u donjem dijelu sela, pred pokret ka Crnoj Gori. Poslije onog odsječnog Kočinog pozdrava »smrt fašizmu«, pred postrojenim borcima poče da govori komesar Fića. Bile su to informacije o situaciji na istočnom ratištu i o razvoju oslobodilačke borbe u raznim krajevima naše zemlje. Prema očekivanju, on nam je podrobnije govorio o četničkoj opasnosti koja je uhvatila maha ne samo u Crnoj Gori nego i u Hercegovini, u kojoj su u posljednje vrijeme partizani bili požnjeli značajne uspjehe u borbi protiv talijanskih okupatora, ali u kojoj se pod četničkim uticajem začeo proces osipanja partizanskih jedinica. Saopštio nam je da brigada ne ide tamo gdje smo očekivali, to jest na jug, preko Krsca i Pivske planine, već da je Vrhovni štab odlučio da je uputi u Hercegovinu. U vezi s tim komesar Fića je ukazao na ulogu brigade na toj teritoriji. Ukratko, našom iznenadnom pojavom i energičnom intervencijom trebalo je spriječiti takav neželjeni razvoj događaja po nas i pružiti svestranu pomoć tamošnjim partizanima da savladaju teškoće i osujete planove Talijana, ustaša i četnika.

Ubrzanim maršem prebacili smo se preko Plužina, Stabna i Stubice u sjevernu Hercegovinu, na prostoriju Izgori — Čemerno — Bodežište — Jugovići. U obližnjim garnizonima, Nevesinju i Gacku, nalazili su se, pored Talijana, ustaše i četnici. Na tom dijelu su dejstvovale jedinice sjevernohercegovačkog partizanskog odreda. Osjećalo se vrenje među partizanima, ali ne samo među onima u sjevernoj već i u južnoj Hercegovini. Slična situacija bila je i oko Bileće.

Da bi spriječila dalje kretanje u tom pravcu, što je teško ugrožavalo pozicije narodnooslobodilačkog pokreta, brigada je bila podijeljena u dvije grupe. Naš 2. bataljon ostaje na sektoru Gacko — Jugovići, sa zadatkom da dejstvuje s tamošnjim partizanskim snagama, a glavnina brigade kreće pravcem Šipačno, Davidovići, Lukavac i dalje prema Bileći. Prije nego što smo se razdvojili, izvršili smo napad na četničko uporište Koleško. Prethodno je propao pokušaj napada na talijansku kolonu koja se prebacivala od Gacka ka Nevesinju. Kolona je bila zanoćila

u Fojnici. Trebalo je da na nju izvrše napad partizani Površkog bataljona i dijelovi našeg bataljona. Međutim naše su namjere bile otkrivene i osujećene. Tako se sve svelo na manji demonstrativni prepad, što je izazvalo pravu grmljavinu talijanskih mitraljeza i teških bacača preko cijele noći.

Na Koleško su napadali naš i Beogradski bataljon. Pošli smo noću preko Javora, uzanim i nepoznatim stazama. Tek izjutra smo izbili pred selo. Četnici su sa kosa iznad sela otvorili vatru. Onda zapucaše s groblja. Uputili smo im pismo da ne otvaraju vatru jer ćemo, u protivnom, preduzeti oštre sankcije. Bio je to, u stvari, proglas seljacima da ih ne zavode četnici, poziv da nam se priključe i protjeraju okupatora i njegove sluge. Bili smo uvjereni da su u pitanju četnici-kolovođe, koji su došli sa strane, i nešto zavedenih seljaka koji su im se priključili. Upozorenje nije pomoglo. Četnici su nastavili sve žešću vatru. Naređen je juriš. Četnici su se ubrzo povukli prema Nevesinju, da potraže pomoć talijanskih okupatora. Tom prilikom je poginuo stari borac Blažo Gošović, a komandir 3. čete, Veljko Vuković, smrtno je pogođen u grlo, pa je uskoro umro u bolnici u Izgorima. U međuvremenu, dok je počela dejstvo talijanska artiljerija u pravcu naših položaja, povlačili smo se u selo Jugoviće, kako je i bilo planirano.

Štab brigade s Kraljevačkim i Beogradskim bataljonom uputio se prema Bileći. S njima su otišli Crni, Lola i Velebit. Kragujevački bataljon je ostao na prostoriji Zakmur — Izgori, a 1. bataljon je još bio u Crnoj Gori. Pod komandu našeg bataljona stavljene su sve jedinice na ovom sektoru. Sjedište štaba premjestili smo u Čemerno, radi boljih veza s Vrhovnim štabom, s ostalim bataljonima naše brigade i sa jedinicama 2. proleterske. Osim toga, pravac Gacko — Čemerno postajao je sve osjetljiviji po dalje operativne namjere naših jedinica. Glavnina našeg bataljona, s mjesnim partizanima, ostala je u rejonu sela Jugovića i Bodežišta. Treća četa je bila u blizini štaba bataljona.

Osloncem na hercegovačku površ, sjeverno od puta Gacko — Nevesinje, svi pravci koji iz Gatačkog i Nevesinjskog polja izvode ka Pivi, Volujaku, Sutjesci i Borču kontrolisani su i zatvarani od naših snaga. Izviđačke grupe orijentisane su na pravcima neprijateljevih garnizona, a manje jedinice su izvodile demonstrativne akcije na dosta širokoj teritoriji. Pooštrili smo mjere bezbjednosti i obezbjeđenja, jer je četnička aktivnost bila sve snažnija; razorno dejstvo četnika već se uveliko osjećalo među mjesnim partizanima. Proces narastanja četničkog pokreta podrivao je slobodnu teritoriju i stabilnost partizanskih jedinica. Pored drugih teškoća, to je bila nova opasnost.

Početkom juna udružene talijansko-četničke snage vršile su zamašne i završne pripreme da nas napadnu što jačim snagama. Situacija je bila to ozbiljnija što su Talijani i četnici izvodili šire ofanzivne operacije protiv partizanskih snaga u Crnoj Gori. Neprijatelj je iz Crne Gore prodirao prema Goliji — u susret četnicima popa Perišića, čije su se snage prikupljale u rejonu Avtovca.

Pobuna četničkih elemenata u partizanskim jedinicama južne Hercegovine i razvoj vojno-političke situacije na crnogorsko-hercegovačkoj granici primorali su grupu bataljona naše brigade da se prebaci u oblast jugoistočno od Gatačkog polja i dalje prema Ravnom. S tom grupom bataljona prebacili su se i neki dijelovi južnohercegovačkih partizanskih jedinica. Na graničnom području Crne Gore i Hercegovine štab 1. brigade se povezao s crnogorskim partizanskim bataljonima koji su se bili povukli na prostoriju Krstac — Kazanci — Duga — Golija. Prema zamisli štaba brigade, trebalo je udruženim snagama napasti četničke grupacije u oblasti Avtovca i Gacka, onemogućiti povezivanje hercegovačkih i crnogorskih četničkih snaga, a zatim izvršiti energične udare po jednima i drugima, s težnjom da se razbiju i dovedu u što težu vojno-političku situaciju. Međutim prikupljanje naših jedinica za tako širok pothvat išlo je dosta sporo. Štab brigade tih dana, oko 6. juna, nije imao pri ruci odmorne jedinice za izvođenje neke zamašnije akcije protiv četnika, koje su Talijani obilato potpomagali ratnim potrebama, oružjem i opremom, a podržavali ih artiljerijom i dijelovima svojih pješadijskih jedinica.

Talijansko-četničke pripreme tekle su u sklopu opšte ofanzive koja je počela sredinom aprila u dolini Prače i Drine. U Hercegovini, pod uticajem zbivanja u Crnoj Gori, četnici su digli glave i razvili smišljenu razbijačku djelatnost protiv oslobodilačkog pokreta. Pri tom su obilno iskoristili greške vojno-političkih rukovodstava na terenu Hercegovine. Mještanske partizanske jedinice su se osipale pod negativnim uticajem protivnika — propovjednika lojalnog držanja prema okupatorima, i to »u ime kralja i otadžbine«. Prikriveni i podli začetnici četničkog pokreta gotovo jednovremeno su stupili u dejstvo. Ono što se najprije dogodilo u oblasti Trebinja i Bileće, u jedinicama Južnohercegovačkog odreda, ubrzo je zahvatilo oblast Nevesinja i Gacka — jedinice Sjevernohercegovačkog odreda.

Prema zoni Gacko — Golija — Ravno — Čemerno koncentrisali smo znatne snage i mi i naši neprijatelji. Tako je u vrijeme između 5. i 14. juna došlo do nekoliko oštrih oružanih sukoba, u kojima su obije strane imale osjetne gubitke. Od naše

prvobitne namjere, da se razbiju talijansko-četničke snage i napravi prodor ka Dugi ili u pravcu južne Hercegovine, morali smo odustati. S obzirom na tadašnje mogućnosti, poslije nekoliko jačih prepada ograničili smo se na odbranu pravaca koji iz Pive i Gatačkog polja izvode ka Volujaku, Borču i Zelengori. U zadnjoj fazi naša dejstva su dobila oblik borbe za vrijeme, radi izvlačenja partizanskih snaga iz Crne Gore, Hercegovine i Sandžaka ispod udara nadmoćnijeg neprijatelja, kako bi se omogućilo njihovo prikupljanje, reorganizacija i formiranje novih jedinica i izvođenje ofanzivnih dejstava prema planu Vrhovnog štaba.

Na pravcu našeg 2. bataljona (Plužine — Bodežište — Gacko, a zatim Gacko — Čemerno) događaji su se razvijali dosta burno. Podržani Talijanima, četnici su između 5. i 8. juna preko Javora upali u sela koja su kontrolisale naše jedinice (Slivlje, Dubljevići, Kokorina, Jugovići i dr.) i preko Bodežišta i Živanj-planine dejstvovali u pravcu Donjeg Čemerna, Vrbe i Lebršnika. Otpor mjesnih partizanskih četa je bio mjestimičan i slab. Naš bataljon, u početku sa dvije čete — 1. i 2, a nešto kasnije i sa 3. četom, nije bio kadar da zaustavi neprijatelja, bez obzira na ispoljenu upornost, naročito na položajima oko Bodežišta, Živnja i na prilazima Donjem Čemernu. Neprijatelj je imao veliko preimućstvo: bio je mnogo brojniji, a nastupao je uz snažnu podršku artiljerije i, donekle, avijacije. Pa opet, iako je taj odnos bio vrlo nepovoljan, po nas, naše čete su se na ovom pravcu rvale s neprijateljem puna četiri dana. Bio je to primjer izvanrednog požrtvovanja i upornosti. Dolazilo je do žestokih sukoba na bliskom odstojanju. Na pojedinim mjestima naši borci su sačekivali neprijatelja na nekoliko metara. Vršeni su i protivnapadi, zabacivane su i pojedine grupe partizana u pozadinu. Tako su udarne grupe proletera i hercegovačkih partizana nanijele prilično velike gubitke neprijatelju koji je težio da što prije izbije u rejon Čemerna. U tim okršajima su se istakli komandiri i komesari naših četa, naši puškomitraljesci, a i pojedinci iz udarnih jedinica. Nalazeći se na začelju dijelova bataljona, poginuo je politički komesar 3. čete, Miloš Bobičić. Shvatajući značaj toga pravca, naši borci su se žilavo branili i povlačili se s položaja na položaj, samo da bi stvorili što više vremena za prikupljanje snaga i odlučnije udarce po neprijatelju. Tek krajem četvrtog dana borbi neprijatelj je upao u Donje Čemerno, ali je dalje njegovo prodiranje ka Gornjem Čemernu bilo osujećeno, pored ostalog, i time što su se tamo našle nove snage — 2. proleterska brigada i druge jedinice.

Od Gacka i Avtovca neprijatelj je preduzeo napade prema Ravnom i Kazancima. Na pravcu Ravnog je bio zadržan dejstvom našeg Beogradskog bataljona sa Orlovače; međutim na prostoriji Dulići — Donji Kazanci dijelovi hercegovačkog udarnog bataljona nijesu se održali, pa se neprijatelj domogao dominantnih položaja u ovoj kotlini. Neprijateljeva kolona koja je bila doprla do Donjeg Čemerna sjutradan je, pod pritiskom našeg bataljona i dijelova 2. proleterske brigade, bila primorana da odstupi prema Vrbi, Platici i Gacku. Druga proleterska brigada je na tom pravcu uspjela i da oslobodi Vrbu. Tek 10. juna jedinice 1. i 2. proleterske brigade su se prikupile za izvođenje zajedničkih dejstava u rejonima Čemerno i Ravno. Pošto je neprijateljev napad prema Gornjem Čemernu bio spriječen, stvoreni su uslovi da se preuzme inicijativa. Formirana je udarna grupa od sedam bataljona u cilju ofanzivnog dejstva na četnike na prostoriji Dulići — Kazanci — Golija. Bilo je zamišljeno da tome napadu sadejstvuju i dijelovi hercegovačkih i crnogorskih partizanskih odreda, kako bi se nanio poražavajući udar četnicima u toj zoni.

Pravac Gacko — Čemerno povjeren je dijelovima 2. proleterske, dok su se bataljoni određeni za sastav udarne grupe 10. juna nalazili na polaznim položajima za napad. Sjutradan u zoru počela su naša dejstva. Bataljoni 1. i 2. proleterske upali su u Donje Kazance i Duliće, ali su se četnici ipak izvukli iz sela i posjeli utvrđenje Gat, odakle su pružali žilav otpor. Nije ih skršilo ni nekoliko ponovljenih juriša 4. bataljona 2. proleterske sa Miodragom Milovanovićem Lunetom na čelu. Osim toga, četnicima su bila pristigla pojačanja od Gacka i Avtovca, u ljudstvu i u materijalu. I neprijateljeva avijacija je učestvovala u ovim borbama, što je još više pogoršalo položaj naših jedinica na otkrivenom i nepogodnom terenu.

Tako se ovaj manevar južno od Avtovca, na prostoriji Kazanci — Gat, završio bez uspjeha. Od njega se mnogo očekivalo, a u stvari nas je stajao oko sedamdeset mrtvih i ranjenih, među kojima je bilo preko pedeset mrtvih i ranjenih boraca 4. bataljona 2. proleterske brigade. Bio je to krvavi juriš na Gat, u kome je i neprijatelj pretrpio osjetne gubitke. Naš 2. bataljon, koji je u toj akciji bio zadržan u rezervi, s tim da ujedno vrši i obezbjeđenje od pravca Avtovca, angažovao se oko evakuacije ranjenika i u prihvatu jedinica koje su se izvlačile s poprišta žestokog okršaja.

Jedan od razloga našeg neuspjeha ispoljio se u tome što smo potcijenili neprijatelja. U istočnoj Bosni smo bili navikli na to da četnici bježe ispred naših jedinica i da nam se predaju. U Hercegovini, međutim, oni su predstavljali veoma žilavog

protivnika. Obilato hranjen od talijanskih okupatora, četnik se nije brinuo za snabdijevanje osnovnim artiklima ishrane i municije, dok je naš borac oskudijevao u svemu.

Poslije borbi na prostoriji Kazanci — Gat, neprijatelj je orijentisao svoja dejstva ka Čemernu, s ciljem da onemogući prikupljanje naših jedinica u tom rejonu. Tako na pravcu Vrba — Čemerno dolazi do oštrih borbi, u kojima je 2. proleterska uložila velike napore da odbaci neprijatelja, koji je sve uporniје nastojao da ovlada tim položajima. Da bi ojačao 2. brigadu, naš bataljon je hitno upućen na ovaj ugroženi pravac. Zauzeli smo raspored na Lebršniku prema Vrbi, istočno od puta koji od Vrbe izvodi u Čemerno. Ubrzo je na Lebršnik stigao i Beogradski bataljon i postavio se lijevo od nas, dok su na našem desnom krilu bile jedinice 2. proleterske.

Podržan jakom artiljerijskom vatrom iz rejona Avtovca i Zborne Gomile, neprijatelj je ovladao Vrbom i nastavio napad u pravcu naših položaja. Posmatramo kako se pred našim očima, kao na nekom vježbalištu, razvija njegov streljački stroj i kako u talasima kreće ka našim položajima. Ta scena se ponavljala više puta dnevno tokom prvog, drugog i trećeg dana borbi. A baš tih dana sve jedinice su ispoljile krajnju upornost u odbrani svojih položaja do određenog časa. Bilo je zanimljivo posmatrati kako se ti neprijateljevi talasi pod našim udarcima lome i raspadaju, da bi se — poslije artiljerijske pripreme — ponovo sredili i krenuli ka položajima nepokolebljivih proletera, i opet raspali. Pozadi naših položaja, preko sela Izgora i preko Volujaka, povlače se partizanske snage iz Crne Gore, mnogobrojni zbjegovi, rodoljubi, ranjenici, rukovodstva raznih političkih organizacija i narodnooslobodilačkih odbora. Bili smo svjesni da smo mi obezbjeđenje i zaštita tim umornim i dugim kolonama. Znali smo da smo posljednji koji brane te dragocjene položaje i da ćemo se, pošto one kolone pristignu na cilj, i mi povući.

Talijanska artiljerija je gotovo neprekidno tukla naše inače otkrivene položaje, a naročito snažno posljednjeg dana. Među palim drugovima na tim položajima bio je prvi narodni heroj Petar Leković zamjenik komandanta 1. bataljona 2. proleterske brigade a teško je ranjen i komandant tog bataljona Kovačević (koji je nekoliko dana kasnije umro). Pa ipak, gubici su bili neznatni prema jačini i veličini neprijateljeve vatre. Sa tih položaja, Pleća i Lebršnika, nije se smjelo ni pomisliti na povlačenje danju, pa se moralo izdržati do mraka. Krajnju tačku na Lebršniku držala je jedna desetina 2. čete našeg bataljona s desetarom Milijom Rašovićem. Ti borci su shvatili ozbiljnost zadatka koji im je bio povjeren, što su protumačili

i time da smo Miloje Milojević, koji je komandovao dijelom snaga 6. bataljona na ovom sektoru, i ja došli da ih obiđemo. Put od Vrbe do Čemerna bio je pod vatrenom kontrolom. Bili smo sigurni da neprijatelj nikada neće proći tim pravcem dok puškomitraljez ove hrabre desetine bude imao municije i dok se dijelovi 2. brigade budu nalazili na Živnju.

Sve je pred nama vidljivo kao na dlanu: mjesto odakle bije artiljerija, streljački strojevi neprijatelja koji kreću u napad i dostižu kobnu liniju za njih, sa koje moraju nazad, mjesta rasprskavanja neprijateljevih granata. Najprije su stavili pod strahovit udar položaje 2. proleterske. Niko se ne pomjera i čini se kao da više nema živih na tim položajima. Ali samo za trenutak, jer ubrzo ponovo zaštekću mitraljezi neuništivih proletera po neprijateljevom streljačkom stroju koji je pošao u napad. Položaj Pleće ostao je duže vrijeme neotkriven. Kada je neprijatelj uvidio da su propali pokušaji napada na položaje 2. brigade, onda je prenio vatru na naše položaje. Bočno dejstvo s naših položaja ometa ga prilikom nastupanja s Cerove Glave i Jasenice. Onda su došli pod udar snažne artiljerijske vatre položaji 2. i 6. bataljona, na kojima su se borci prilično dobro maskirali i izgradili na brzu ruku izvjesne zaklone. Milojeva i moja osmatračnica su na istom mjestu. Imamo dobar zaklon, pa smo bezbrižni. Kada topovi opale, što primjetimo po dimu, mi se sklonimo dok ne eksplodiraju granate. Tuku samu ivicu grebena ili je prebacuju. Neko vrijeme, ocjenjujući, valjda, da se ovdje nalaze položaji odakle ih tuče nesnosna bočna vatra, sasuli su najjaču vatru na osmatračnicu. Uskoro je neprijatelj otkrio i položaj na Pleću. Ipak se izdržalo do kraja, pa smo s prvim mrakom, kada je stiglo naređenje štaba brigade, počeli povlačenje. Zadatak je bio u potpunosti izvršen, svi dijelovi koji su se kretali pozadi naših položaja stigli su na sigurna mjesta. Prikupili smo se u Gornjim Izgorima, ispod Kuka, a onda smo u toku noći prošli kroz Izgore u ulozi zaštitnice.

Pred nama je bila Zelengora. Očekivao nas je predah, prijeko potreban svim našim jedinicama, naročito iscrpljenim crnogorskim partizanima, koji su tih dana odlukom Vrhovnog štaba reorganizovani u proleterske brigade. Pored već formirane 3. proleterske (sandžačke) javile su se 4. i 5. proleterska brigada.

Radovan VUKANOVIĆ

NAŠ „KAPETAN"

Posle oslobođenja Raške, oktobra 1941, viđali smo prvih dana jednog kapetana jugoslovenske vojske s avijatičarskim epoletama. Imao je već preko četrdeset godina. Šetao se ulicama, u uniformi. Nije se ni u šta mešao, ali je posmatrao sve što se događa. Zanimalo nas je da saznamo ko je. Odgovorili su nam da je to oficir bivše jugoslovenske vojske. Nepoverljivi zbog bivših oficira koji su se priključili Pećancu i okupatorima, neki su podozrivo pitali: »Šta će nam taj?« Duško Tomović i Dane Brkljač, politički komesar i partijski rukovodilac odreda, presekli bi te sumnje time što bi rekli da će nam on trebati.

Ne znam koji mu je od njih prvi prišao i sa njim razgovarao, ali znam da je izrazio želju da bude s nama.

Tada je prišao nama. U početku je bio pri štabu odreda. Nije imao nikakvu funkciju. Nije ni tražio. Zahtevao je samo da dobije pušku i da ide u borbu kao običan vojnik. Rudarima se to naročito svidelo.

Kad smo napustili Rašku zbog sukoba s četnicima, bio je sa nama u borbama protiv Nemaca oko Kraljeva, kao običan borac. Govorio je da je stari ratnik, da je učestvovao u prvom svetskom ratu kao podoficir.

Posle je iz Roćevića upućen za komandira ili zamenika 2. rudarske čete.

Jednog dana, kada su nas Nemci potisli s položaja u selu Pregorelici, odstupali smo do Lopatnice. Sutradan, u protivnapadu, kapetan je bio u našem odeljenju. Govorilo se da je u toj borbi desetak Nemaca sam ubio i ranio. Otada smo počeli svi da ga poštujemo. Ulivao nam je poverenje.

Gotovo niko mu nije znao ime. Prozvali smo ga »Kapetan«. Njemu se to sviđalo. Tako smo ga i kasnije svi zvali. Inače, bio je Hrvat po narodnosti, a zvao se Mile Pavičić.

Kad smo odstupali od Kraljeva, povlačio se sve vreme s delom Kopaoničkog odreda, koji je odstupao zajedno s Kraljevačkim. Celo vreme povlačenja do Nove Varoši držao se vrlo dobro.

Naročito smo zapazili njegovo primerno držanje na obroncima Golije, kad su neki od drugova iz štaba Kopaoničkog odreda odlučili da ostanu. Kapetan je uzeo svoju čuturicu rakije, popio malo, popeo se na panj i rekao:

— Ko mene sluša, ne treba da se vraća. Drugovi rudari, idemo sa Zekom i ostalima.

Nije mu smetalo što je Zeka bio vazduhoplovni podoficir, a on kapetan. Zeka je bio već proslavljeni komandir i komandant bataljona Kraljevačkog odreda i komandovao je, u odsustvu druga Jakšića, glavninom za vreme povlačenja ka Sandžaku.

Kapetan je bio veoma okretan borac. I hrabar i nesebičan. Znao je čak i sam da štiti odstupnicu celom bataljonu. Uvek je imao dosta municije. Bio je kadar da nosi sam po 300—400 metaka. Nikad mu nije bilo teško niti je dopuštao da mu ko pomaže. Obično bi odbio svaku ponudu mlađih.

— I ja sam borac kao i ti — govorio bi on.

Pomoć nije hteo da primi, a sam je bio spreman da pomogne drugome. U borbi na Prači, kad se već oskudevalo u municiji, dao je tridesetak metaka Proki za mitraljez.

Za nas rudare važno je bilo to da je on, kao bivši oficir, pošao s radnicima. U stvari, on je bio prvi aktivni oficir u Kopaoničkom rudarskom odredu. Kao takav, delovao je vrlo pozitivno i rudari su ga voleli i imali poverenje u njega.

Već u Rudom za njega su čuli drug Tito i ostali drugovi iz Vrhovnog štaba i štaba 1. proleterske. Rekli su da ga treba čuvati i poštovati kao starijeg čoveka, iskusnog ratnika i oficira. Postavljen je za načelnika štaba Kraljevačkog bataljona. Podnosio je sve teškoće partizanskog života, ali nije mogao da se odrekne čašice rakije. Zato — nikad nije bio bez čuturice. Svi smo mu znali ovu naviku i niko mu nije zamerao. Povremeno ga je zvao i drug Tito u Vrhovni štab, a ponekad mu je slao na poklon čuturicu rakije, naročito za vreme boravka u Foči.

Kapetan se bio sasvim zbližio i saživeo s nama, rudarima, pa je uvek govorio: »Mi rudari«. A i mi smo njega prihvatili, kao da je godinama radio sa nama u oknu. Ništa nam nije smetalo što je oficir. Naprotiv, cenili smo to što se nije odazvao pozivu da napusti Srbiju 1941. godine i stupi u Pavelićevu vojsku, iako su mu nudili visok položaj i pukovnički čin. On je to s prezirom odbio.

U zimu 1942. stekao je naročito veliki ugled iskusnog ratnika među svim borcima Kraljevačkog bataljona za vreme borbi oko Prače. Prilikom jednog prodora ustaša do Orahovice vršili smo noćni napad da ih vratimo nazad. Pošto je bila u

pitanju uglavnom ustaško-muslimanska milicija, predložio je da znaci raspoznavanja budu: »Oj Mujo — Oj Omere«. Dosetka je odlično upalila. Naši borci su u svakom susretu u mrkloj noći i gustoj šumi nadmudrivali neprijatelja. Kad bi ustaša pitao: »Ko je tamo« — naši bi odgovorali lozinkom: »Oj Mujo!« Na to bi ustaša odgovarao: »Nije ovde Mujo, ovde je...« i izgovorili bi drugo ime. Nama je bilo odmah jasno s kim imamo posla, i pre nego što se neprijatelj snašao, mi smo ga tukli.

Po Hercegovini i Zelengori nismo imali vodiča. Oskudevalo se u vodi. Jednoga dana, u maršu, bila je kritična situacija. Na zastanku, Kapetan je sedeo na jednom deblu. Gledao je u sekciju i rekao Pavlu Jakšiću pokazujući prstom u određenom pravcu:

— Ovde, u blizini, postoji jedan izvor.

Otišla je patrola i stvarno pronašla izvor.

Po dolasku u Bosansku krajinu Vrhovni štab je odredio Kapetana za nastavnika na prvom oficirskom tečaju u Petrovcu. Ali on nije mogao da zaboravi svoje rudare i Kraljevački bataljon. Voleo je bilo koga od nas da sretne, a tada bi dugo razgovarao raspitujući se o svima u bataljonu, kao o najmilijim članovima porodice.

Kasnije je Mile Pavičić poslat u Afriku za prvog komandanta 1. jugoslovenske vazduhoplovne baze. Bio je jedan od prvih naših vazduhoplovnih generala. Ali i tada, sve do svoje smrti, u svakom razgovoru, pa i preko telefona, odazivao se:

— Ovde Kapetan.

Božo KALEMBER

ŽEĐ NAS SVE JEDNAKO MUČI

Postali smo svi preterano osetljivi. Možda je tome uzrok fizički zamor i nepovoljna hercegovačka klima, ali je većina boraca u mojoj četi spremna da gunđa zato što se danas ponova kreće koji kilometar dalje, ili što neko dugo priča o tome šta je pre početka rata doživeo na nekoj gozbi, ili što kuhinja čeka zalazak sunca pa da počne ložiti vatru... Nervira nas i mnogo sličnog što nam u drugim prilikama ne bi smetalo.

Maj 1942. godine. Stigli smo u neko selo u kome seljaci kažu da im je Nevesinje najbliži grad. Ovde već u maju svaki kamen noću ispušta toplotu posle žarenja na suncu, te se u kući ne može spavati. Obično se cela četa razmesti po kršu, i što smo dalje od sela, to je čistije, lepše i mnogo udobnije. Komandir kaže da ne smemo napuštati selo zbog veze sa štabom brigade, pošto nas nikakav kurir ne bi mogao naći ako bismo na bregovima noćivali. Ovde vode nema, jer su kuvari požurili i zauzeli bunare sa kišnicom (čatrnje — kako ih ovde zovu). obišao sam neka dvorišta u selu, našao još jedan bunar, otvorio poklopac, ali je voda bila daleko, daleko od moje ruke s porcijom. Kada sam kasnije, uveče, »organizovao« kofu sa konopcem i obavestio druge gde ima vode, hitno sam morao ići u patrolu. Komesar bataljona je bio opet strašno ljut zbog naše nebrige o merama obezbeđenja. Posle večere je pronašao da smo sasvim blizu puta kojim se kreću okupatorovi tenkovi i kamioni, da niko o tome ne vodi računa, pa je naredio da odmah patrole posednu kosu iznad puta: jedna prema zapadu, druga prema Gacku. Ja sam rado otrčao za mojom grupom, jer ni ostali neće mirni ostati od komesara Mire, koji je danas naročito nervozan, pa stalno zagleda u bradu, uniformu, opremu, analizira susrete i razgovore prošlih dana i nalazi mnogo toga što nije dostojno proleterskog borca.

Ta noć je za mene bila neobična: sve se belelo od neke magle ili prašine, mesec je bio čist i belo svetleo. Desetina je bila umorna i gotovo na granici snaga. Ceo dan je trajao pokret po vrućini, kakva je retka kod nas u Srbiji, u poteri za četničkim bandama. Svi smo žedni i samo o vodi razgovaramo. Neko me je upozorio na rosu, pa sam pokušao da vlažim ruku i hladim usta. Posle smene, oko pola noći, našli smo u selu prazne

bunare. Intendantura se dala na veliko čišćenje i ribanje. Stradali su kuvari, voda i nas nekoliko koji se nismo »snašli«.

Jutarnje sunce počelo je odmah da peče kao i juče. Krećemo posle doručka od kukuruzne pure i slanog sira. Nagutali smo se mlake kišnice i valjda ćemo putem naići ponova na vodu. Četničke patrole pucaju na nas sve češće, ali bataljon ide u koloni sve bliže bregovima sa kojih se može videti široko Nevesinjsko polje. Pred jednim selom pucnjava je češća, tako da je postalo opasno dalje ići u koloni. Razvijamo se u strelce da bismo prispeli do jedne kamene ograde pored koje smo posedali ili legli.

Žeđ nas sve ponova muči. Meni su usne i nepca suvi da koža puca. Kada se ubrišem, ostaje trag krvi na ruci. Pored nas je neka bara. Voda je žuta, gusta od prljavštine i po krajevima vire kosti uginulog konja ili govečeta. Jedan konj priđe vodi, poče da je njuši, brlja po njoj i ne htede da je pije. Prišao sam s porcijom, uzeo u nju vode, stavio maramicu na jedan kraj da je cedim kada pijem, ali onda sve ispljunuh. Toliko je bilo odvratno. Seo sam u senku jednog kamena. Senka se sve više smanjivala. Skrhan sam od umora i žeđi. Drugi se, valjda, osećaju isto tako. Kada se krećemo slobodnije, tada četnici pucaju na nas. Ima ih dosta i sasvim su blizu. Posle podne je bilo još teže. Što je sunce bliže smiraju, hvata nas sve veća uznemirenost. Zar tu provesti celu noć, bez vode i pored one bare koja nam je jedino cokule isprljala? Žurim preko ograde u neke kuće pred nama. Video sam jednog četnika kako prilazi velikoj »breni« i sipa vodu iz nje. Takvih sudova ima još ispod one strehe. Javio sam svima šta vidim. Posle nekoliko minuta cela četa je rešila da otmemo vodu, pa da se vratimo natrag — iz vojnih razloga — ako bude trebalo. Nekoliko pušaka je opalilo sa naše strane. Neko je s leve strane nešto strogo vikao. Dotrčali smo do kuće. Ceo bataljon je krenuo unapred. Četnici beže iz sela. Nosim »brenu« s vodom do jednog drveta i legnem da pijem.

Izašli smo da vidimo ravnicu pred nama, tamo gde bi trebalo da bude Nevesinje. Malo je svežije, jer je sunce na smiraju, a po zemlji je sitna i retka trava ugodnija od golog krša. Odmor je prijatan. Izgleda da ćemo ovde prenoćiti. Ceo bataljon je tu, po malim uvalama. Šapuće se, slobodno puši i kreće ivicom nekog dugačkog rova.

Oko deset sati uveče saopštiše nam da jedna desetina naše Rudarske čete ide da minira neki most dole u ravnici. Već nekoliko puta takve zadatke dobiva naša četa zato što smo, kažu u štabu bataljona, bolje upućeni u tehniku eksploziva, materijala i rukovanja time. Skupili smo se i krenuli u koloni prema Nevesinju. Sišli smo u ravnicu i oprezno koračali stotinak me-

tara drumom. Došli smo do jednog malog mosta. Prešli smo suvo korito rečice, izvideli okolinu i počeli da ukopavamo dinamit. Sve je ispalo dugo i sporo. Nas trojica buljimo u noć očekujući neprijatelja koji može naići svakog trenutka. Jedva je stiglo naređenje da se povučemo. Krećemo natrag, prolazimo pored desetara koji raspreda fitilj od dinamita. Odjednom je naređeno da stanemo. Preko veze se prenosi da li ko ima šibicu. Niko nema i svi se vraćamo opet na most. Određen sam da hitno krenem gore u bataljon — jedan i po kilometar uzbrdo, i da donesem šibicu. Žurim i jako sam nezadovoljan. Čim sam stigao na vrh brda, zatražio sam šibice. Svi me gotovo opsovaše, jer su bili zadremali. Neko mi reče da idem komandantu. Tražim šibicu i slušam ukore kako smo kao guske otišli, kako od samih sebe pravimo budale, kako neće biti čudno ako svi izginemo... Sjurio sam se nizbrdo i trčim, bez obzira na to što petama jako lupam i otiskujem krupnije kamenje. Naišao sam na naše i predao šibicu. Dane Grgić, najstariji po godinama i s teškim hodom zbog bolesne noge, pohvali me da sam se brzo vratio.

Skupili smo se u jarku pored puta. Gledamo hoće li fitilj goreti, jer je neko posumnjao da nije možda ovlažio. Sve je u redu i žurimo da što dalje odmaknemo od prokletog mosta. Gotovo smo na polovini uzbrdice, a iza nas je most blesnuo i eksplozija se zarila u one uske doline kojima se mnogi putići penju u hercegovački planinski krš. Sedamo da se odmorimo. Svuda tišina i nigde nikoga. Četnici su otišli daleko, inače bi se, po običaju, javili sa pucanjem. Savijamo cigare i gledamo kako desetar vadi iz džepa svoj upaljač i pali. Prilazimo da s njegove cigarete upalimo svoje, jer nam je poznato kako se on bori za kremen, koji teško nalazi, i zato ga štedi. Neko me je u mraku pozvao i pitao jesam li doneo šibicu ili upaljač. Šibica je bila još kod mene i ja sam ustao da je pokažem. Nekoliko starih rudara su se uhvatili za glavu i otpljunuli daleko niza stranu. Pored mene je Paja tvrdio da preterana lična odgovornost, stvarna ili smišljena, slabi pamćenje i prisebnost duha. I još je nešto pričao s namerom da to bude pametno.

Krenuli smo uzbrdo. Desetar se vajka i obraća drugovima oko sebe pitajući se kako mu se moglo desiti da zaboravi da ima upaljač i zašto ga niko na to nije podsetio. Stigli smo na vrh. Desetar i delegat su otišli u štab bataljona da bi podneli izveštaj. Mi ostali smo se skupili u rovu i prostrli šatorska krila da spavamo. Tu smo zatekli celu našu četu. Naišao je razvodnik i tražio jednog od nas za stražu. Ustao sam, ali se neko pre mene javio. Zavio sam se u šatorsko krilo i tvrdo zaspao.

Milutin MIJATOVIĆ DRUGARČIĆ

NA GATU

Ne sećam se tačno odakle smo krenuli na Gat, i to usiljenim maršem, da bismo stigli pre svanuća i napali četnike. Pošli smo noću, ali smo se dugo vrteli ukrug, jer nas je vodič pogrešno vodio sve do praskozorja. Tek u samu zoru pređosmo neki puteljak i tada nam se ukaza čistina, odakle smo se spustili prema Gatu.

Počeli smo se prebacivati. Neprijatelja smo iznenadili, tako da se on ubrzo povukao u tvrđavu, a da mu ne bismo oteli zastavu sa kopljem, isekao ju je kamom. Ispod samog Gata videla se jedna kuća oko koje su se komešali četnici. Brzo naredih puškomitraljescu Milivoju Tanasijeviću Bulji da puca u pravcu kuće i da me štiti dok se prebacujem, jer je paniku neprijatelja trebalo što pre iskoristiti. Uspeo sam nekako da dođem do pojate, iza koje se iznenada pojavi i zbuni visok četnik (meni se bar tada učinilo da je suviše visok). Bez i malo kolebanja opalih iz puške i on pade pored kuće.

Oprezno sam se približavao dvorištu, usred koga je stajao veliki šator, a iza njega tri kazana; ispod njih je tinjala vatra. Kada sam se uverio da nema nikoga, ušao sam i u kuću. Prvo što sam video posle toliko vremena bio je mali beli hleb na stolu i dve manjerke; u jednoj bela kafa, a u drugoj pašta šuta sa paradajzom. Gledao sam u to kao opčinjen, ali mi u istom času sinu misao da su četnici to namerno ostavili da nas otruju. Kolebao sam se, no glad me ipak natera da posegnem za hlebom. Ispred stola se sapletoh o nešto, i videh da je to radiostanica s baterijom. Odmah sam izleteo napolje i dao znak petorici drugova da dođu. Ne sećam se svih, ali znam sigurno da je među njima bio i drug Drenjanin.

Pribrao sam se malo od uzbuđenja i pošao u dvorište do šatora. Odjednom me osula rafalska vatra iz pravca tvrđave na Gatu. Uto stigoše i drugovi koje sam pozvao. Rešili smo da me

oni štite, a ja da se prebacim do šatora, da bih video šta ima unutra. Morao sam puziti potrbuške, jer su nas sa tvrđave primetili i gađali iz mitraljeza. U šatoru sam našao lep plen: novu ćebad, jedan šinjel, neku arhivu, pomade, parfeme i razne druge drangulije. Sve sam to spakovao u ćebad i napravio zavežljaj.

Raspodelili smo šta će ko da nosi. Ja sam dobio radio-stanicu. Od iznemoglosti, a i uzbuđenja, nisam iščupao antenu, pa mi je ona pri povlačenju stalno otkrivala kretanje. Kad god je trebalo da pretrčim s jedne strane na drugu, pratila me jaka neprijateljeva vatra. To se dešavalo i Drenjaninu, koji je nosio baterije od radio-stanice.

Tako smo se uz veliki rizik popeli na brdo i umakli četničkoj vatri ne ispuštajući plen iz ruku.

Petar UBAVIĆ

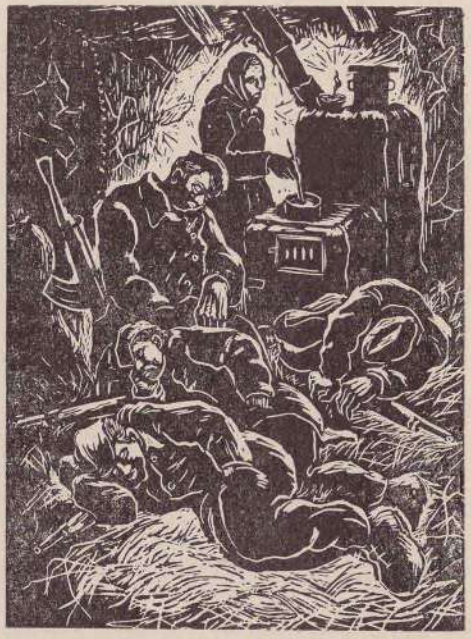

KEPI JE STIGLA SMENA

Ceo boravak u Hercegovini ostao mi je u sećanju kao težak i nemiran san. U početku smo satima pešačili, naročito noću, preko besputnog, zamornog, krvavog karsa, a danju se odmarali u šumama. Ili bismo, opet, usred dana žedni jeli sneg po planinskim stranama pržeći se na podnevnom suncu, da bismo uveče, negde oko Sutjeskinih izvora, u trokutu Lebršnika, Kuka i Vlasulje, široko otvorenim ždrelima nestrpljivo ispijali delić večnog mlaza izvora s ukusom bukovog soka.

Tako se i borba razvijala. Iznenada bismo izbili na prevoje i, kao prolećni oblak, kišom juriša stutnjili bismo niz kamene strane hercegovačkih brda. Kao tuča smo razgonili preplašene četnike s vapajem krivca na usnama: »Bežite, evo proletera!« A nekoliko puta smo uzmicali po golobrđu praćeni preciznom vatrom talijanskih mitraljeza i topova iz karsnih polja, kad bismo se, usred dana, zaneseni, spustili suviše nisko. Nigde se ne možeš sakriti. Vide te kao na dlanu i progone do najdaljeg dometa topovske granate. Četnici bi se, kao gavrani posle boja, prebacivali podalje za nama fićukanjem svojih metaka, želeći da ko zaostane, da bi im postao plen.

U Divinu smo prvi put, posle napuštanja kuća, jeli iz porculanskih tanjira nezaboravno gostoljubivih domaćina, a iz Trnovice kod Plane smo bežali kao bez duše, iznenađeni sa Selina od »ćoravog« četničkog bataljona, gladni, samo s jednom jedinom mešinom kajmaka za sve nas, koju smo naizmenice nosili pod pazuhom Dudo i ja, politički delegat i ekonom čete. Bili smo svesni da nas gone opet u gladni kars i da celoga dana, pa možda i sutradan, neće biti ništa za ishranu čete. Ostali, u trku preko kamenih zidina, nisu hteli ni da nas čuju: »Ko da prebacuje još i tu mešinu pored puške i sebe, preko zidova na čijem svakom vrhu čeka četnikov metak ili talijanski rafal? Makar tri dana ne okusio ništa! Pašću travu i bukov list«. Bežali smo skoro do Korita. Spasli su nas Šucin mitraljez i Velebitova precizna bacačka mina posađena na vrhu brda iz koga je sa zloslutnim rafalom, pravo iznad naše trčeće kolone, izrastao četnički puškomitraljez.

Tako je bilo i poslednjeg dana toga nezaboravnog proleća četrdeset druge.

Uveče smo se odmarali u slabo pošumljenim vrtačama Gradine. Čistili smo oružje i primali uputstva, vojnička i politička. Posle našeg povlačenja koncentrisali su se četnici iz čitave Hercegovine sa popom Perišićem na čelu. Spremaju napad. Hoće da nas potisnu i odavde. Zatvoriće pravce povlačenja jedinicama iz Crne Gore. Trebalo ih je zorom iznenaditi i žestokim udarom naterati u bekstvo. Puške i srca bili su spremni. Ali fišeklije su bile gotovo prazne. »Petmetkovići« ili »desetmetkovići«. Možda i dvadeset metaka najviše! Svejedno. Želja za naplatom svih nedaća po hercegovačkom kršu vukla nas je nečujnim, skoro trčećim korakom niz tminu golijskih stena, u zoru kamenim ukrsnicama ispresecanog karsnog polja.

U osvit dana na obrisu neba upozoreni smo na Gat. Otegao se kamenim usponom na zapad. Tamo će biti Šumadinci. Glavna borba. Levo od nas — Beogradski bataljon. Nečujno smo krenuli u juriš. Brzina hoda i nezapaženost prilaska su morale da zamene množinu metaka. Leteli smo neprimećeni preko polja. A zatim je na Gatu počelo da ključa, kao u loncu na vatri — sve jače i brojnije. Prenelo se i kod nas.

Već sinoć smo skupljali »priloge« za mitraljeze. Dinar bih rado dao u kapu ispružene ruke. Metak ne. Ali moram. I drugi. Rafal je jači od puške. I kad promašuje. Razbija moral neprijatelja svojim prisustvom. I otpor. Zato smo davali po metak-dva. I više puta prebrojavali ostatak. A sad, u borbi, razmišljali smo o svakom nišanu usmerenom prema gustom stroju koji je trčao poljem ka nama. Jer nišan može da zagolica. Da prevari. Ako prst povuče nepreciznije sada, puška će postati tojaga, mada bi kasnije bilo potrebnije i sigurnije da bude još uvek puška. »Čekaj kad pogodak bude sigurniji i metak skuplji«. A tako bismo rado osuli plotunom i brzom paljbom. I radi svog ohrabrenja. Čekali smo na nož i gušu. Javljali su se samo puškomitraljesci. Kratko. Najviše po pet. Pa i njima smo svi kontrolisali prst, oko i nerv. U pitanju je bio naš metak i život, dobrovoljno stavljen u njihovu kapu i šaržer. Svaki je mislio na sve nas.

— Štedi! Ne pucaj!

Četnici su to osetili. Iako su bili pijano ludi i srljali ka nama kao zmije palacavih otrovnih jezika. Činilo nam se — bljuvali su vatreni plamen pravo u lice. Pucali su neštedimice, pojedinačno, neprecizno, ali je snop precizno pogađao u nas. Leteli su kao pomahnitali, neoprezno, do poslednjeg zida, na pedeset koraka. Osećali su svoju trenutnu premoć koju su davale fišeklije napunjene i dopunjavane od okupatora. Bilo ih je strašno mnogo. Počeli su da viču:

— Petmetkovići!
— Bacite vrljike!
— Pričekaj da te živog uhvatim za vrat!

Stavljali su kape na cevi od pušaka i pomaljali ih iza svojih kamenih zaklona. Da nas izmame na nišan. Golicali su nam oko i prst. Neki nisu mogli da odole. Trošili su po metak. Jeli su sudbinu svoju.

U tom času nas je opet Kepa prerastao svojom jednostavnom skromnošću, inicijativom nesebičnog borca. Imao je u desetini dečake: Mikicu, Žarka, Isusa, Lalu, Miku-Šucu, Boću... Brinuo se umesto majki za njih, naivno nestašne i vedre. Nabijao im je glave u zaklon. Bez mnogo reči. Jer on nikad nije umeo čak ni malo da priča. Dovoljan je bio pokret, pogled, jedna reč. Ne oštra, ali ni blaga. Jaka. Prosta, ali bez pogovora. Govorio je jednostavnim jezikom metalca. Gvožđe mu je bilo u oku, u ruci, u glasu. Otuda mu se reč otpuštala iz usta kao potmuo zvuk malja. Pritiskivala je svakog težinom krcate oskudnosti.

Ostavio je desetinu za sobom i prebacio se hitro preko zida. Naoko nespretno. Ali znalački vešto. U jurišima već toliko puta videli bismo ovakav njegov pokret, skoro uvek pre svih nas. Privukao se pod neprijateljev zid i jednostavnim hicem bombe preko dugačke izrasle kamene brazde izazvao je paniku među onima iza nje. Počeli su da beže. Odvažna hladnokrvnost protivnika i neposredna mogućnost smrti otreznile su ih u mahu. Kepa se uspravio i sa smirenošću lovca, s malo uvučenom donjom usnom u otvorena usta, tražio je puni pogodak i obeshrabrenu žrtvu. Najbliži je prvi pao. Zatim drugi. Pripucali smo i mi precizno oskudnom vatrom i smejali se slašću jačeg nad bekstvom četnika, zahvaćenih panikom, pa i nad onima što su padali zauvek. Čovek ne žali čoveka kad je neprijatelj. Mislili smo da je pobeda u džepu. I žalili siromaštvo plotuna po razbijenom stroju koji je usled straha neskriveno bežao, jer bi ta pobeda bila još veća.

No najedared smo stali. S boka nas je prikovao mitraljez sa Gata. Presekao nam je juriš. U ratu je najteže kad si bespomoćan zbog drugog, mada je pred tobom čisto. Režiš kao pas na lancu pred otvorenim torom. Možeš samo da napred istakneš zub i glas. Kao kad ti noge zaostaju u petlji, a snagom već si napred. Ovoga puta nismo se ljutili iako nam je bilo krivo. Čuli smo na Gatu strahovit metež. Šumadinci i četnici su se puškama, kundacima, noževima i psovkama klali. A mi smo bili ispod. Nismo im mogli pružiti pomoć, ali ni sebi prolaz. I protiv svoje volje vraćali smo se nazad.

Rulja je to brzo osetila, pregrupisala se i krenula za nama. Vriskom je bila još jača. Ni množine metaka nije bilo

malo. Ponovo smo naizmenično izvirivali iza kamenih zidova, po jedan, i gledali dokle su došli pred nas. Puškomitraljesci su opet »režali« kratko. Šaržeri su im bili već suvi. Pomoćnici su opet zalazili sa kapom. Još nevojnije smo brojali pretek u fišekliji ili džepu. Zavlačili bismo ruke dublje ne bismo li našli makar još jedan metak za koji smo već unapred znali da ga nigde nema, sem u našim željama. I udeljivali smo. Samo po jedan. No svaki po jedan. Dosta za šaržer-dva. Za strah. I naš, jer smo znali da će i puškomitraljezi uskoro biti samo vrljike, i to teže nego puške. Bombe su opet počele da rade. Sa obe strane. I psovke. Ratnički reske i neprijateljski grube.

Kepa je tad pokušao da nadvisi samoga sebe. Opet je zamahom krenuo preko zida. Oglasio se istog časa i rafal. Sa Gata. On mu je vratio telo nazad. Nespretno, krto se sručio Kepa k nama niz zid. Čuli smo prigušeni jauk. Znali smo sve. Prileteli smo nas dvojica-trojica najbližih i bolničarka. Bio je van svesti. Bluza je, spreda na grudima, bila u krvi. Pozadi isto. Metak je prošao kroz pluća. Čulo se teško disanje. Više ne samo kroz usta već i kroz ranu. Previli smo ga brzo i položili na nosila. Trebalo ga je preneti nazad kroz polje izatkano putanjama pretećih zrna. Niko se nije micao s mesta, mada se očima vodio nemi razgovor. Dobrovoljni zakon savesti i svesti nalagao je da se ranjenik spasava odmah, čak i po cenu novih rana, pa i smrti. Svi su za Kepu bili spremni na najteže. Ali je svak u isti mah osećao kao sramotu da napusti drugove na poslednjem zidu života, dok čekaju na nož. Ma i bez metka, bilo nas je za upornost i osećanje združenosti više. Neodlučivanje kao da je bilo jedini izlaz. Ako već budemo morali nazad, Kepa će, sigurno, biti prvi. Svi posle njega.

Pijani četnici već su bili krenuli na juriš ohrabreni Kepinim padom. Zahuktale su bombe. Zatreperila je podsvest poslednjeg klanja. No, kao iz zemlje, nikli su s jurišnim pokličem Beograđani sa boka, na našem levom krilu. U poslednjem trenutku naterali su četnike u bekstvo. Opet se promenilo sve. Crni strojevi su bežali pred nama. Ovoga puta nismo pucali, skoro ni mitraljesci. Trebalo je metaka i za sutra. Samo smo pogledima punim srdžbe na njih i na prazne puške rešetali njihove strojeve mržnjom osvete rezervisane za kad-tad.

»Biće, valjda, metaka kao kiše i kod nas, kad vam se opet namerimo u ova brda.«

Naređeno je brzo povlačenje. Gat je ostao njihov. Talijani su takođe počeli da nas prate detonacijama granata negde od Avtovca. One su otvarale kratere u plitkoj posnoj zemlji punoj kamena što se pretvarao u karteč. Stigli su četnicima u pomoć. Brzo smo se okupili oko Kepe i poneli ga nazad preko polja.

Morali smo ići sve brže. No svak je gledao napred. Više o tempu povlačenja poslednjih delova bataljona nije odlučivao štab, već čelo 1. čete. Nosila sa Kepom. Išli smo ćutke. Svi smo rezonovali — bio je to, možda, već pogreb. Metak je sasvim otvorio pluća. Njihov mehur se izvukao delom kroz rupu i samrtno šištao sa svakim Kepinim dahom. No znali smo dogovor i pravilo koji su bili jači od svake zapovesti: »Ranjenik ne sme biti ostavljen po cenu svega«.

Nastavili smo borbu. Najpre sa poljem. Zatim sa brdom. Sa uskom, izvijuganom stazom, kamenim zupcima nakostrešenom. Sa nedohranjenom snagom koja je pretila da splasne. Sa bezvodnom vrućinom hercegovačkog karsnog juna. Sa iscrpenošću prošle neprospavane noći i zamornog promenljivoratnog jutra. Sa pijanom osičavošću četničkih jurišnih rulja što su kao u rojevima sukljale na naše čete zamorene usponom. Sa težinom ranjenog tela koje nas je, krhke, pritiskalo zemlji. Kepa se i dalje borio skupa sa nama. Sa besvesnošću koju je pokušavao da probije mrmljanjem s naporom nedorečenih misli. Sa smrću koja mu je ulazila s probojem metka i istiskivala život s istekom vazduha i krvi.

Otimali smo ga korak po korak. Borili smo se pedalj po pedalj, praćeni kanonadom talijanskih granata. Minuti su presporo tekli putanjom golijskih strana. Usporavali su ih povremeni naleti savoja. Izgleda, smrt je mnogo brže išla od nas, a mi to nismo hteli. I s njom se hvatali ukoštac.

Smenjivali smo se četiri po četiri. Ali samo rukama. Telima i mišlju, strahom od potresa, od četničkih juriša, od juriša Kepine smrti — svi smo ga nosili skupa.

Posle smene išao sam za nosilima kao za kovčegom. I baš kao na pogrebu već sam razmišljao celovito o Kepi. O svemu. Kao što to uvek neosetno a obavezno biva. Bili smo već gotovo godinu dana skupa. Poznavali smo se vrlo dobro. I tako malo. Danima smo koračali jedan za drugim, i spavali jedan uz drugog, i sedali na zastancima licem u lice ili bedrom uz bedro. Prebirao sam misli i krao po njima sve podatke o njemu. I tek sam sad saznavao da je sve to vrlo oskudno i prekorevao sebe što ga nisam pitao više, skoro unapred svestan da to, možda, ne bi vredelo ništa. Više sam saznao od drugih i od sebe. Ono što smo videli, čuli i zaključili u sebi o njemu.

... Bio je radnik. Metalac. Iz Kragujevca. U Kraljevu je radio u fabrici aviona. Savestan i vredan. Za druga drug. Za borbu uvek spreman i čvrst. Upijao je uvek u sebe sve što bi kazali drugi, no on je govorio više stalnim prisustvom gde treba. Okom i uhom. Odnosom i stavom u pregrupisavanju ljudi i opredeljenja. U partizane je došao svesno, bez reči. Za revo-

luciju je bio svim srcem. To se jedino moglo čuti iz njegovog interesovanja na političkom času ili videti u selu kad bi davao kratke savete seljacima. Ni na šta se nije tužio. Nikad ništa nije tražio. Ni odbijao. Sa malo rošavog, relativno ružnog lica retko kad se odvojio osmeh sreće. Obično kad je to bila sreća drugih ili kad je pobeda nad neprijateljem bila već u džepu. Ali ni prekor srdžbe. Postojao je i nije među nama. Saznavali smo o njemu kroz neprimetnost njegovog prisustva, kroz smirenost njegovih pokreta, kroz jednostavnost njegovih postupaka, kroz svesnost njegovih obaveza, kroz disciplinovanost njegove svesti, kroz marljivost njegovih sitnih zabeležaka, nespretno nanizanih na listovima pedantno složene sveske, koju je nosio u grubo ali čvrsto sašivenoj torbi od sušene goveđe kože. Osećali smo njegovo prisustvo kroz bezrečivo prihvatanje najtežih zadataka i oskudno ali jezgrovito saopštavanje njihovih potpunih rezultata. Kroz iznenadne bombaške prepade koji su kod neprijatelja stvarali haos. a kod svojih podsticaj. Znao je kao niko da se odšunja noću do neprijateljevog rova i popamti sve njihove reči, da ih po povratku prenese kao sa trake. Valjda je, baš zato što je bio takav, bio uvek sigurno prisutan među nama svojim postupkom i tako neprisutan svojom intimnom ličnošću.

Možda je bio samo otvoreniji uveče, pred spavanje u nekoj seoskoj kući, kad bih se vratio do desetine i seo uz njega. Tada bi počeo sa mnom razgovor o našim »dečacima«, kako smo ih zvali. No, opet, o sebi. Gotovo u čitavoj četvrtoj desetini samo je on pre rata služio vojsku. Zbog toga je stalno bdeo nad njima. Ne mnogo rečju. Već stavom. Umeo je da im se nametne. Svi su ga slušali i voleli. Ponekad bi se neko možda zaboravio dečačkim nestašlukom i neumesnom šalom. I samo bi tada prasnuo. Kao hitac. No odmah bi opet bio isti. Tih i ćutljiv. A uveče bi počeo razgovor o njima, o svakom ponaosob, kao vaspitač o deci. Ukazivao bi na njihove mane ili vrline. Razgolitio bi ih kao kad bi hteo da ih kupa. Poznavao ih je »u prste«. Verovatno i mene. Osećao sam to uvek.

Satima se penjao uz kamene strane Gradine. Kepa besvesno hripi. Kao da se napreže sa nama. Gledam Isusa, Žarka, Lalu i druge. Svi su kao u prigušenoj vatri. Nose Kepine rane u sebi. Kao da se i sami s njegovom smrću bore. Kao da se skupa sa Kepom i za Kepu otimaju od nje. Stalno su prvi za nosilima i najčešće ga nose. Lica su im crvena i mokra od znoja. Gledaju se pogledima punim razumevanja i bez glasa. Negde su sad u stroju u Rudom ili gaze snegovima Podromanije i Glasinca. Ili su nad Pračom. Ili se spuštaju niz slivove Čehotine. Verovatno i oni prebiraju po sebi. Vraćaju na savest

sve svoje postupke i greške. Možda za neke i prekorevaju sebe. Kao da su tim naivnim, nepromišljenim dečačkim šalama duboko uvredili Kepu pa on hoće da ode od nas. Svi osećamo jedno — da on više kao i da jeste i da nije među nama. Ne, ne damo mu da ode. Zadržavamo ga svim svojim naporom. Nošenjem nosila, ćutanjem, pogledima punim ratničkog, suzdržanog bola, ali duboko skriveno grcajućeg, u stezanju srca, u zapečaćenoj pljuvačci ždrela. Bez suze, jer »ratnik ne sme da plače«. I kao da bi svaki hteo na rastanku da ga isprati što duže, zadrži uza se, da stisne jače ledenu dršku nosila umesto ruke, ili da se pozdravi kroz pogled upijen u ćebad.

Čime mu pomoći?

Da li mu što treba? — Iako svak zna da mu sad baš ništa više ne treba do mir i nepokretnost.

Ima li ko vode? — Ne zna za sebe, mada se zna da se samrtniku, i to ovakvom, ni kapi ne sme dati. I da je niko nema.

Neko se setio da mu od svežeg lišća sa granom napravi zaklon od sunca nad glavom. Sitna ljudska nežnost. Putniku umesto poklona pažnja više treba. To svak zna. Pa makar mu poklanjao misao o samom njemu. Možda je i to dovoljno. Možda će mu na dugom putu biti lakše.

Podnevno junsko sunce je nesnosno pritiskalo po nama kad smo izbili na sedlo. Četnički rafali su ostali negde duboko u kosama za nama. Topovi su »rešili« da ćute. Mogli su još jedino avioni da nas prate. Umorno smo se lelujali skupa sa stazom. Bataljon je gazio u muku, pognute glave. Borio se s kamenom, sa suncem, sa umorom, sa žeđu, s nesanicom, s glađu, sa izostalošću pobede, sa sobom. Najviše sa smrću. Oteli smo Kepu četnicima. Bez metaka. Ispred nosa. Hteli smo ga oteti i od smrti po cenu svega. Lekar je već bespomoćno vrteo glavom i klonio se da nama i sebi prizna ono što već jeste, što će uskoro biti. Kao da smo bežali od njega i od sebe, upirali smo se ka prevoju kao jedinoj nadi i spasu. Više nije bila reč o samom Kepi već o nama, možda o svakom od nas. Hteli smo da se uverimo da ćemo biti za svakog takvi sutra.

Stigli smo u neke šumarke smeštene po vrtačama. Kepu smo spustili u retku hladovinu. Sedeli smo po rubu. Bolničarka i doktor bili su uz njega. Trebalo mu je što više nepomičnosti u toj grčevitoj borbi sa smrću. Radilo se o večnosti ili o trenu. Valjda je bilo negde oko dva posle podne kada se Kepa skoro neprimetno s naporom trgao. I više ništa. I niko nije rekao ništa. Samo su se oni najbliži podigli, stali mirno i skinuli kape. Drugi za njima. I tako redom. I sve dalje. Bataljon je ćutao. Odavao je poslednju poštu. Ne glasno, ali u sebi iskreno duboko. Onako kako je tekao i Kepin život među nama.

Našli smo malu vrtaču podalje od puta prekrivenu kvrgavom šumom. Zavukli smo se pod izukrštane grane i pripremili mu ležaj za večnu zasedu u ovom kršu. Ovde se nije mogla kopati raka. Prikupili smo kamen. Na rukama smo preneli Kepu. Dodavali smo ga jedni drugima. Umesto kovčega prekrili smo ga šatorskim krilom, a zatim slagali kamenje okolo i u vis. Kao zidari polako. Da svaki nalegne dobro, da ge ne žulji ali čuva. Neko je kratko održao govor. U očima mnogih drugova video sam tada prvi put suze.

— Nek mu je laka zemlja — dodao je neko prislonivši uz humku omanji beli kamen.

Ostatak dana bio sam kao u nekoj vatri. Ničega se jasno ne sećam. Znam da sam goreo od bola, srdžbe i žeđi. Zavirivao sam u vrtače redom iako sam znao da ni u jednoj neću naći izvor. Jedva predveče neko je otkrio negde sleđeni sneg. Pošao sam i ja tamo. Znam samo da sam halaplijvo gutao grude premda sam znao da to ne valja. Na snegu su bili neki crvići. Pričali smo da nikad nismo znali da može biti crvljiv led. Ali smo ga ipak jeli i nosili u šatorskim krilima drugima da ga i oni jedu.

Predveče, u sumrak, onim istim putem kojim smo izneli Kepu, počele su da stižu kolone crnogorskih bataljona. Izvirale su jedna za drugom. Nikad nisam video više naše vojske na jednom mestu. Činilo mi se da je Kepa, kao i uvek, otišao nečujno negde po zadatku i da to on šalje sebi smenu.

Koča JONČIĆ

PREMA GATU I NATRAG

Sunce je zašlo i nebo se zacrvenelo. Sparan junski dan. Počeli smo slobodno da se krećemo i skupljamo za večeru. Posle toga se postrojavamo u desetine i gotovo jedan sat smo stajali čekajući da se završi sporazumevanje oko vodiča. Svaka četa samostalno kreće na položaj. Ali idemo istim pravcem. Komandir čete, Živan Maričić, uznemiren je i nekoliko puta je prošao kolonu od početka do kraja. Spuštamo se niz uske klance pune oštrog kamenja. Stalno se prenosi komanda da ne lupamo cokulama i oružjem, zatim da čuvamo oružje, jer mnogi posrću kad stanu na kamen a on se prevrne pod nogom. Jedan vodič se izgubio. Onome što je ostao komandir čete preti svojom mašinkom ako pokuša da pobegne. Nikad da izađemo iz klisure. Put se mnogo odužio, a videli smo bregove po danu gde treba da stignemo.

Već je svanulo, a mi još idemo na položaj. Naišli smo na ostale čete našeg bataljona. Komandant nešto psuje i objašnjava se s komandirima i komesarima četa. Razvijamo se u streljački stroj i idemo na jednu kosu koja je prekrivena sitnom i oštrom travom. Desno se čuje puščana paljba i sve češći mitraljeski rafali. Razvili smo se na toj kosi, ali ništa ne vidimo pred sobom i krećemo dalje, opet na jednu takvu izraslinu, kojih je prepuna ova visoravan. Neko je primetio četničku kolonu koja se kreće ispred nas. Jedan četnik jaše na belom konju. Pripucali smo, ali su oni zašli u zaklon i, izgleda, produžili u koloni kako su išli ispred nas.

Desno i dosta visoko gledamo staru tvrđavu Gat, koju su još Austrijanci podigli u prošlom veku. Posmatramo napredovanje 2. proleterske brigade prema tom vrhu. Čujemo sve jaču paljbu. Na stranama oko tvrđave bleskaju eksplozije ručnih bombi koje četnici bacaju. Kad je vetar malo jači, donosi glasove i poklike juriša, ali ne razlikujemo kojoj strani pripadaju. Izgleda da se Užički bataljon povlači. Strana koju dobro vidimo puna je crnih figura koje trče na sve strane, saginju se i u grupama jure u pravcu kojim uzmiču naši drugovi.

Retko, pa sve češće zvižde meci iznad nas. Naročito s desne strane. Sve nelagodnije se osećamo, jer čekamo nekakav povod da ustanemo i krenemo napred ili nazad. Spontano se osvrćemo na put kojim smo došli. Svima nam je jasno da ćemo tamo krenuti, ali smo tu da čekamo. Nismo još nestrpljivi da krenemo, no ipak nas uznemirava završetak borbe desno od nas. Prema pucnjavi, borba se već spustila na visoravan i sve više u našu pozadinu. Nije opasno, jer još nije iza naših leđa. Ali ko zna šta može biti? A mi se prilepili za ovu kosu i čekamo.

Oko 9 časova učestaše kuršumi preko naših glava. Ranjen je Todorović[1] i vidim da mu zavijaju glavu. Žao mi je mnogo, jer ga poznajem još iz gimnazije, kad sam mu zavideo na lepim pesmama koje je sastavljao za naše literarne sastanke. Umro je za desetak minuta. Počinjemo da se premeštamo, podižemo neko kamenje pored sebe kao zaklone. S moje leve strane su Zavrzan,[2] komesar čete, i Kepo.[3] Gledamo na sve strane. Kepo se u jednom trenutku podiže, viknu da gledamo napred i podiže svoju kratku talijanku koju nosi od Gaočića. Pogledao sam napred, pa u njega i ugledah kako mu na leđima, ispod desne plećke, poče da lije krv kroz pocepanu bluzu. Klonu, nasloni glavu na lakat, poče da stenje i nešto da govori što nismo razumeli. Prišli smo mu i poveli ga niza stranu. Nije mogao da ide i nekoliko drugova su prišli da mu pomognu.

Jedva stiže naređenje da krenemo natrag. Nisam ga čuo, ali sam video kako se svi spuštaju natrag niz padinu. Prebacivali smo se iz jedne udolice u drugu. Počela je i artiljerija. Granate su padale ispred nas i levo od nas. Nekolicina zastaje da osmotri neprijatelja. Dan je sunčan i topao. Drugovi koji nose Kepu znoje se i pokušavaju da ga što pažljivije drže, jer stalno ječi. Bolovi su, očevidno, bili sve jači. Prešli smo oko četiri kilometra i na jednom zaravnjenom brežuljku vrlo blizu ugledasmo mesto odakle smo sinoć pošli u akciju. Šta li smo radili celu noć kad smo toliko odstojanje prešli?! Vodiči su nas tako vešto prevarili da je to bila retkost za nas.

Kepu su položili u senku jednog drveta koje se tu slučajno našlo: krošnja je bila retka, grane raštrkane i polomljene, ali je u tom hladu bilo bolje nego na suncu. Bolničarke su ga previjale. Kepa, limarski radnik do početka rata, član Mesnog komiteta KPJ u Kraljevu, bio je vrlo povučen i ćutljiv čovek, poznat po tome što nikad nije dokazivao da je zadužen dužnostima više od drugih, ili da je red preskočio nekoga. Nikad se nije javljao niti učestvovao u razgovorima kada nije bilo hrane

[1] Aleksandar Todorović.
[2] Slavoljub Petrović Zavrzan.
[3] Dragoljub Božanić Kepo.

i bio je jako uzdržljiv u situacijama kad je bio umoran, gladan ili pospan. On nije imao običaj da se, kao ja, na primer, sruši na zemlju čim se objavi odmor.

Svi utučeno gledamo sve tamnije Kepino lice. Kao da nas nije više poznavao. Umro je pod tim drvetom posle petnaest minuta. Sahranili smo i njega u plitkoj raci. S puno kamenja su drugovi ozidali njegov grob. U pokretu smo razgovarali da ga posle završetka rata prenesemo u naš kraj.

Noć je bila sparna, puna toplog vazduha. Nisam osećao psihološki pritisak zbog toga što se nalazimo pred brojnijim neprijateljem i što će nam to doneti puno teškoća narednih dana. Razgovarao sam sa Zavrzanom. Obojica smo smatrali da nismo na pogodnom mestu, niti smo u mogućnosti da četničkoj bandi i talijanskim fašistima damo lekciju koja bi ih zadržala u njihovim bunkerima.

Ujutru smo nastavili pokret preko sela Ravnog. Zaustavili smo se ispod krša, na jednoj padini koja liči na veliku stepenicu. Tu smo proveli gotovo ceo dan. Posle podne se bataljon spremao za pokret. Naša četa je ostala da drži položaj na Orlovcu. Razmestili smo se po streljačkim zaklonima i osmatrali veliku dolinu ispod nas. Oko jedan kilometar vazdušne linije ispred nas skupljala se na raskrsnici velika gomila četnika sa zastavama. Ustao sam da malo bolje razgledam okolo i ispod nas, jer mi je jedan kamen zaklanjao pogled terena kojim se neprijatelj već počeo da kreće prema nama. Tada su nadletale tri savoje. Neko je viknuo moje ime. Velebit,[4] zamenik komandanta bataljona, vikao je da se sklonim ispred aviona da me ne primeti. Počelo je bombardovanje. Bombe su padale podaleko, ali je nekoliko njih palo u krš gde je bila bataljonska osmatračnica.

Oko tri časa po podne stotinak četnika se uputilo prema našem položaju. Odavno nisam bio upozoren na plotunsku paljbu i štednju metaka kao ovog puta. Nismo opalili ni po dva metka, a četnici su počeli da beže. Do noći smo ostali na tom mestu. Krenuli smo kada je sunce zašlo, jer smo od cele 1. proleterske brigade bili poslednja jedinica koja kreće iz Hercegovine u Bosnu.

Milutin MIJATOVIĆ DRUGARČIC

[4] Milan Antončić.

Nisam bio njen član, pa opet sam to bio. Član po nekom posebnom statusu. S jednim od njenih bataljona spavao sam, što se kaže, pod istim ćebetom i kusao istom kašikom. Bilo je to još u odredskim vremenima u Srbiji, na planini Goču. Bilo je tada lepo i toplo. Onda smo se rastali; povučen sam na višu dužnost. A na visinama je uvek nešto hlanije. Zato je 4. bataljon zauvek ostao moja topla kolevka, »moj« bataljon. On je bio m o j a k o l o n a. Jer čovek u ratu ne može bez svoje kolone. Uvek su me uzbuđivale njegove pucnjave, njegovi pohodi, njegovi pitomi i uvek nešto tužni borci, njegovi raštimovani horovi i njegova slavna vatrogasna muzika. Ni najširi manevarski prostori, ni meteži bitaka nisu me mogli sprečiti da ne naslutim njegovu prisutnost. I čim sam osetio gde je, hitao sam tamo. Za njegovog ranjenika bih našao još koju reč više. A, moram reći, i oni su mazili mene. U slučajnim susretima ili ukrštanjima kolona, oni bi, iako uvek u žurbi, zastajali da se vidimo i pozdravimo. Koliko puta sam čuo zov:

— Mediko, svrati, imamo odličan kačamak!

Ili mi se to više puta samo činilo?

Dakle, preko mog, za mene izgubljenog bataljona držao sam vezu sa 1. proleterskom i uživao nekakav poseban status u njoj: nekada gost ili uljez, nekada saputnik ili sapatnik; nekad zavidni posmatrač iz prikrajka kolone koja prolazi.

RUDO 22. DECEMBAR 1941. GODINE

Od toga dana mi se 1. proleterska uvek priviđala kao zapeta tetiva. Vibraciju njene unutarnje, potajne napetosti i spremnosti da skoči i da se potuče mogao sam osetiti i onda kada bi spavala mrtvim snom, glavom nauznak na strmim planinskim stazama, i onda kada je na priredbama pesmom »Oj, Moravo« (koja zaista više nije bila za slušanje, ali se ipak svojom otužnošću neotklonjivo zalepila za repertoar) politički osvajala omladinke po bosanskim kasabama.

Dakle, tog dana, tek što se rodila na trgu u Rudom, povedoše je, kao što je već red sa svakim novorođenčetom, na kupanje. Kupatilo sam, uz pomoć kragujevačkih svemoćnih mahera, noć ranije skrpio od benzinskih buradi i cevi nađenih kojekuda po dvorištima (mada se ne bih mogao zakleti da ih moji vrli pomoćnici nisu istrgli i iz koje kuće). Četa za četom, borac za borcem, neko milom a neko ubeđivanjem, pristupali su baraci, kupatilu iz kojeg su sukljali plamenovi pare i dima. Bila su to, dabome, i »partizanska burad« u punoj funkciji. Video sam tada prvi put u svojoj ratnoj praksi kako suro sukno partizanske uniforme može i da pobeli od životinjica osovljenih dupke jedna od druge. Uživao sam što su moja neugledna i zagaravljena oruđa dejstvovala tako ubitačno da posle ove obrabotke nije na »bojnom polju« ostajalo od belog neprijatelja ništa do li vodnjikave čorbice.

Ali usred ove regrutske razbaškarenosti oglasi se odnekud minobacač. Pa još jedan i mnogi. Pa onda mitraljet. Doduše, ne tako blizu, ali dovoljno čujno oko Ruda. Ne znam da li je pala čija komanda, ali partizani — golišavi i nasapunjani — dohvatiše mokra odela pod jednu ruku, a puške pod drugu, pa onako u gaćama potrčaše niz ulice ka položajima. O, čudne li vojske golaća! Neko me uz put pecnu:

— Mediko, šta čekaš, okreni i ti te svoje topove i raspali u pravcu kote!..

Ne prođoše ni dva sata a oko Ruda zavlada mir. U Rudo uđe desetina zarobljenih Talijana. Zarobile ih bolničarke. Čudna je ta naša golaćka vojska. Ali — kao zapeta tetiva.

»PALIKUĆE«

S proleća 1942. godine 1. proleterska dobila je zadatak da krene u Hercegovinu i pomogne konsolidaciji hercegovačkih partizana, koje je razjedalo četništvo.

Četnike je trebalo suzbiti i tući. Ali kako? Politički? Za takvu akciju trebalo je vremena, a njega više nije bilo; partizanski odredi su se preko noći raspadali i talijansko-četnička ofanziva bila je u jeku. Vojnički. Bez političke osnove, »vojnički« udarac postaje udarac u prazno.

Sve se beše nekako ispreturalo tih dana. Taktike i uloge dvaju protivnika. Srećom ne i karakteri. Trenutna logika događaja dodelila je 1. proleterskoj ulogu odreda kaznene ekspedicije, odreda koji je, umoran i izgladneo, jurio po besputnom hercegovačkom kamenju, tražeći frontalni obračun, stalno na

oku nevidljivog neprijatelja. Odred je ispred sebe gonio stotine grla »zaplenjene« stoke koja je svojim blejanjem oglašavala sirotinjskim selima nezahvalnu i ne tako slavnu ulogu svojih goniča. A četnici se, tako rekuć preko noć i makar za trenutak, pretvoriše u zaštitnike slobode i neprikosnovenosti kućnih pragova i krovova. Pitali smo se tada: kuda to, zapravo, idemo i dokle ćemo stići?

Istočno od Meke Grude (koliko je nedostižne čežnje za mekotom i pitominom u tome imenu usred kamenjara), odmah preko druma Bileće — Gacko prostire se krševit i negostoljubiv kraj, utočište četnika »ćoravaca«. Brigada se razvila u tri napadne kolone. Našao sam se iza srednje. Levo i desno u dva široka luka proleteri su zahvatili prostor. Duž dve kose na našim bokovima viorile su dve crvene zastave u napredovanju. Na desnom krilu je zastava »mog« bataljona.

»Ali šta će nam taj užareni i mrtvi prostor? Opustela sela. Nigde čoveka. Niotkuda glasa. Ni pucnja. Samo da hoće stati. Da hoće pripucati. Da hoće raniti. Samo da padne krv.«

Ali ne, Skiti uzmiču. Kao da smo to mi. Mi, bivši. Sad smo regularni streljački stroj. Kaznena. Nestrpljivi smo i ljuti: gde su, mater im ćoravu?

Na kraju dana, daleko u dubini protivnikove teritorije, dodirnuše se vrhovi dveju koncentrično povijenih strelica. Krug je zatvoren. Krug u kome je i dalje odzvanjalo praznino m.

Gde su ćoravci?

Nema ih.

Pa ipak, evo ih!

Tek što je brigada zastala na »zauzetim pozicijama« i počela okretati svoj poredak za sto osamdeset stepeni da bi se istim putem vratila u svoju bazu na konak (svaka ekspedicija neminovno mora da se »vraća«, neminovno mora imati svoju »bazu«, ekspedicije ne smeju zakonačiti bilo gde), kad se začuše pucnji. Najpre usamljeni, kao da ispituju: bi li ili ne bi? A zatim sve gušći. S leđa i s bokova. Hvatao se suton. Nije bilo vreme za prihvatanje borbe. Brigada je morala da odstupa, praćena vatrom četnika koji su se kao čičci zalepili za njena leđa. Ovoj brigadi nije bio običaj da odstupa. Ali ovaj put nije imala drugog izbora iako ju je gonio »slabiji« protivnik s prezrenim imenom »ćoravca«. Ogorčenje je raslo među borcima. Čelo brigade naišlo je na pusto selo. Pade nečija komanda:

— Palimo kuće!

Tada sam video još jedanput šta je 1. proleterska.

Nekoliko boraca zastade da izvrši ovaj čin nesvojstven i stran duhu ove jedinice. I gle! Borci nisu znali šta da počnu. Neko je turao slamu pod kameni prag, neko je primicao šibicu pod stari krov. Kao da su rođene šeprtlje. Ne, nisu to bile šeprtlje. U svim drugim prilikama bili su majstori, domišljati, šereti, jaguari, zapete tetive.

U istom času setih se sela oko Kraljeva: Vrba, Ratina, Čibukovac, Jarčujak. S kakvom lakoćom, s koliko precizne veštine ih Nemci pretvoriše u buktinje.

Borci 1. proleterske! Bili ste bez milosti za neprijatelja. Znali ste se tući. Niste bili nevešti ni u pikiranju kajmaka i jaja. Bacali ste poglede na bolničarke. Ali palikuće niste bili nikad.

Dr Gojko NIKOLIŠ

CRVENA BRIGADA

Decembar 1941. Snežni bregovi uzdižu se nad gradićem sa minaretom. Kroz tesnu kasabu prolaze umorna i iznurena lica neobične vojske. Odeća seljačka, poluvojnička, varoška; puške različitog kalibra i porekla: kratke talijanske, »partizanke« sa izduženim cevima, jugoslovenske i nemačke. Od doba i uzrasta pa do odeće i naoružanja, sve je različito. Zajednička nam je oznaka samo amblem na kapi: crvena petokraka zvezda.

Koračam i razmišljam: danas na neki način počinje naš novi, zajednički život. Svrstaćemo se u bataljone i pod zastavom prve, u ovoj zemlji prve proleterske brigade, — počećemo put velikog cilja. Svečanost trenutka nije ukrašena nikakvom pompom, ali je svečanost naših osećanja ispisana u svakoj crti umora i patnje na licima. Uzbuđen sam. Sva predanja i svi snovi kao da se najednom združuju u meni i ne daju mira. Godinama sam sanjao o crvenim bataljonima, a danas već gledam vojsku revolucije; godinama sam želeo da koračam u njima, a evo, došao je trenutak da postanem član velikog kolektiva. Snovi su postali stvarnost, a moje želje velika životna istina. Ako čovekov život počinje onoga časa kada počinju da se ostvaruju njegovi ljudski snovi, onda je za mene to ovaj čas, istinski početak moga pravog i punog života.

Uspinjem se uz krive stepenice prizemlja i stajem na doksat, pod niskim krovom od šindre. Korak pa već soba pune tišine i jedva čujnog grada. Za stolom Stambolić. Kroz dva debela sočiva posmatra me za trenutak, a onda pita oštro. Govorim uzbuđen da želim da budem vojnik 1. proleterske brigade i tražim da budem primljen u nju. Široki osmeh, trenutak tišine, a onda se upoznasmo.

— Komunista si? — reče.

— Da — rekoh zbunjen. — Član Partije nisam, ali komunista sam i želim da to budem.

Gleda me pažljivo, odmerava i raspituje. Govorim mirno i jedva čujem slogove svojih reči. Da, ja sam radnik i moji roditelji su radnici. Revolucija? Ona za mene nije romantični doživljaj, već preka i najdublja potreba življenja. Bez nje bi život bio prazan, a budućnost, o kojoj ne mogu da ne razmišljam, lišena svakog sadržaja... Slušam Stambolićeve reči i opet razmišljam. Znam da će biti teško, ali zar može biti teže od onoga što je već prošlo? Iza nas su godine praznina, jadnog života, gladi i poniženja. Pred nama je sve. Smrt će imati smisla ako do nje dođe, a život potpunog opravdanja ako ostanem živ.

— Da, druže Stamboliću, spreman sam na sve — rekoh. — Uputite me u jedinicu.

Dugo me posmatra prijateljski. Sve oko mene u času postaje drukčije, lepše. Daleka snežna staza, što se nazire kroz stakla, iako sumorna i pusta pod teškim nebom decembra, pričinjava mi se kao velelepan put koji će me odvesti nekud gde će zauvek prestati nevesele godine. Prestaće sve i, tamo negde na vrhu naših nadanja, ako ikad stignemo do njih, obasjaće nas svetlosti svih naših snova sanjanih u tišinama.

Izlazim napolje i doksat mi je tesan za grudi. Najednom mi se čini da sam viši od krova šindre i da su planine postale niske. Hoće mi se da kliknem i da to svi čuju: »Čujte, ja sam vojnik 1. proleterske brigade!«

Mislim da smo tako i počeli rasti, odjednom, istoga časa, kao u priči o Oktobru ili u romanu pod perom Gorkog i Makarenka.

Moj bataljon je 6. beogradski. Pođeš li od početka kolone — od Čukarice, završićeš na kraju njenom — sa Karaburmom. Zato ga i zovu »Šesti beogradski«. To nas ispunjava gordošću, jer prestonica naše zemlje tako je živo prisutna u stroju revolucije. Mi smo njen deo, njena zastava, snažni njen glas u poklicima što se razležu klancima i tiho svijaju pod potkrovljima u trenucima predaha i odmora. Srećni smo zbog toga i lepo nam je kad mislimo na to.

Noć je. Mala školska učionica. Smradan zadah obojaka i umornih tela, pretrpanih u teskobi. Slaba svetlost preliva usnula lica, dok nekoliko očiju budno snatri u tavanicu. S moje desne strane leži Umčanin, s leve Mitke. Slučaj je hteo da se sretnu i združe snove tamo gde su ih jedino i mogli združiti. U velikom buntu revolucije našli su novu svrhu življenja i predali joj se. Dok leže i blude u trome senke svetlosti, što se vuku po zidu, razgovaraju tiho i saopštavaju jedan drugom one isečke uspomena koje ih još jakim nitima vezuju za prošlost.

— Iz Beograda si? — pita Mitke.

— Na Umci sam rođen, a u Beogradu rastao — odgovara Umčanin. — Otuda i nadimak.

— Bio si radnik?

— Ne, skitnica. Frentovao sam po drumovima i skitao kojekud. Slabo sam mario za posao. Htelo mi se da malo proživim i razbijem dosadu. A ti?

— Ja sam ti teglio sanduke na obali i dobro se znojio pod njima. Život nije bio nimalo veseo. Subotom bih primio pare, a onda zaseo negde u kafanu. Terao bih tako preko nedelje, sve dok sirena ne dune i opet počne rad. Nije bilo lako.

— Pio si?

— Da, voleo sam malko da trgnem.

— Pevačice ti nisu bile strane?

— Ta kako strane! Naštipao sam ih se, tako da nisam ostao željan.

— Bogme, sad ćeš morati da skrešeš malo te prohteve — savetuje ga Umčanin.

— To znam — slaže se on. — Komesar nam je već održao pridiku o tome.

— I još će nam je držati — ozbiljno izvodi zaključak Umčanin. — Valja povesti računa. Drugar si mi i žao bi mi bilo da zaglaviš.

Dok ih slušam nije mi teško da u mašti oživim taj svet njihovih uspomena. Vidim mirni tok Save, pretrpana pristaništa i duboke jazbine šlepova iz kojih »obalci« iznose tovare i bacaju ih na široka rabadžijska kola. Gotovo čujem eho one paklene larme garavih i oznojenih momaka što se s večeri u kolonama spuštaju niz trule stepenice podruma i tonu pod žmiravu svetlost obalskih izbi. U otužnom isparenju alkohola i znoja sede do duboko u noć i zure u otpatke jela, sve dok se bludnja očiju ne ugasi nad čašom i umorna glava ne klone na otežale šake. A onda, na zvuk obalske sirene, ustaju tromi i kao tužna povorka kreću ispod sivog jutra u razjapljene čeljusti brodskih utroba. I kao da s vremenom svaki u pogledu ponese onu olovnu težinu umora i dosade, oči im za sav život ostaju mutne i slabo pokretne. Tu i nastaje ona vidna razlika između njih i svih onih koji se s njima bilo kad sretnu.

Dok slušam Umčanina, gledam mu u oči i zapažam tu razliku. U njegovim zenicama otkriva se sve ono šarenilo puteva i izukrštanih staza kojima je prošao frentujući i o kojima je za ceo život poneo nezaboravne utiske. Njegov pogled je živ, nemiran, na trenutke razliven i zanesen kao da se, s časa na čas, ponovo otkida od zbijenih prostora i bludi širinama nedokučivih pejzaža. Na tim otvorenim prostranstvima, gde mati priroda uvek brižno čuva po neku tajnu za radoznalo oko skitača, on je napajao misao i dušu i postao nepopravljivi zatočenik širina. Zato mu je i govor lako rasejan, misao razlivena

ali jasna, a svaka primedba ima onu potpunu određenost ničim opterećenog duha. Lako se okreće budućnosti i, poput bezazlenog deteta, gnjura i zaviruje u nju, maštajući već o svim mogućnim ishodima toga novog puta, sad već započetog u revoluciji.

— Treba da shvatiš gde se nalazimo — govori on. — Ovo je ozbiljno. Ja sam ti već dosta razmišljao o tome, a i slušao. Revolucionar ti je na neki način kao apostol: ide i prosvećuje ljude, predvodi ih i uči kako da drukčije žive. Zato moraš postati primer i zaboraviti na sve.

— A zar ti misliš da smo mi revolucionari? — pita Mitke.

— Nego šta! — odvraća on. — Sama brigada se zove proleterska. Juče su rekli da se ne sme piti rakija, da se od naroda ne sme uzimati ništa na silu, a da se žene moraju držati na odstojanju. Znači, revolucionar u punom smislu reči. Zato ti i kažem da vodiš računa.

— Do vraga, pa ja nisam komesar — odbija Mitke. — On je revolucionar, to razumem, ali šta ja?

— Ne govori tako. Sad smo svi revolucionari. Hošećnećeš, možda ćeš i sam postati komesar.

— Ti si malčice ćaknut.

— Zašto ćaknut?

— Otkud od mene može ispasti komesar? Ni dva osnovne nemam.

— Važno je da imaš u glavi. U Rusiji su čobani i radnici postali komesari. Nisi čitao Lenjina?

— Nisam.

— Nisam ni ja, ali govore da je tamo objašnjeno. To treba videti. Nije važno jesi li pismen, hrabrost i odanost — to je sve.

Mitke bludi zamišljen, a onda kaže:

— Što se hrabrosti tiče, to već nije sporno. Isprobao sam se.

Ponoć je prošla, a oni još razgovaraju. Slušam im žamor govora i sklapam oči. Razmišljam o sebi među njima i o njima kraj sebe. Razmišljam o svim tim mojim drugovima što opruženi leže i sanjaju o nekom novom, drukčijem svetu, kome smo pošli i čiji nas lik neodoljivo mami. Da, mi smo deca prestonice, ali kakva deca? Nas majke nisu negovale u zračnim prostorijama roditeljskih domova, nisu nas slale uštirkane u školu i nismo bili posetioci otmenih žureva i prijatelji šarmantnih devojaka. Rasli smo poput šiblja kraj puta po dimljivim udžericama periferije i nezapaženi bludili po svetu što se širokom trasom kretao nekud. Svijali smo se u klupka i pod čađavom svetlošću petrolejki nemim dušama ridali za nečim lepšim

i ljudskim, čega svet u izobilju ima, ali čega smo mi na neki čudan, na neki varvarski način bili lišeni. I izrasli smo u decu ogorčenja, u decu željnu pravičnosti, sticajem okolnosti stavljeni u zadnji red kolone velikog kretanja. Ali se život s čudnom neminovnošću počeo najednom da igra sa zabludama jednog vremena i prekonoć nas prebacio sa začelja na čelo. Bacio nas u prvi stroj. I sva gordost progovorila je u nama. Svest da smo prvi pred otadžbinom, da smo kovači novog znamenja, za one koji dolaze, ispunila nas je snagom da patimo, stradamo i izdržimo do kraja. Da, mi smo deca prestonice, odrpana momčad periferije, do juče ništa, a danas sve. Otvaram oči zagrcnut od uzbuđenja i s toplom srdačnošću pozivam dvojicu mojih drugova na san.

— Da spavamo, Umčanine?

— Da spavamo — odvraća on.

— Da spavamo, jer treba spavati — slaže se Mitke. — Sutra je dalek put.

Već mesecima traje veliki marš našeg bataljona. Zastava 1. proleterske brigade vijori na vetru. Prolazi zima i proleće, promiču slivovi i bistra vrela izvora. Svedoci smo spaljenih muslimanskih sela i razorenih srpskih naselja. Maticama Drine, Prače i Čeotine plove vezana tela poklanih. Nadnosimo se nad groblja mrtvih i lica nam se mršte osvetom. Svaki od nas prigušuje u sebi bol i na komandu postaje oštriji od noža. U noći, po raskrsnicama sela, po puteljcima i u nizinama, odjekuje kao iz jednog grla:

— Za bratstvo i jedinstvo!

— Za Tita!

— Za Partiju!

— Za žrtve naših naroda!

— Smrt fašizmu!

Nad Bosnom sviće i kao eho među klancima odjekuje gromki poklik:

— Na juriš, proleteri!

I svaki dan po jedan grad osvane iskićen. »Prva proleterska«, »Druga proleterska«, »Treća«, »Četvrta«, »Peta« ... Crvene zastave, sa srpom i čekićem, poput bulki u mladom životu, kite nam puteve kojim prolazimo. A u nama, nad sahranjenom prošlošću, granaju se snovi i opojno širi toplina želja, jačih od svake smrti.

Prošle su nedelje i meseci i već je godina ustanka iza nas. Na svakom licu ispisana po jedna istorija naroda i borbe. Izgubila su se deca periferije iz našeg stroja, izrasli su ponosni vojnici nove, velike, slućene zemlje. Umčanin je postao vodnik, Mitke čuveni puškomitraljezac. Činova nema, jer nikome

nije stalo do njih, ali se znamo međusobno i tajna nije koliko ko vredi. O Umčaninu pričaju najbolje, Mitketa sve češće pohvaljuju pred četom. Kad polaze u borbu, nedaleko su jedan od drugog, i kada počne juriš, drugi iza prvog ne zaostaje. Zajedno se vraćaju iz bitaka i uvek biraju kutak u šumi da skupa legnu i porazgovaraju o ponečemu. Uzajamno se dive jedan drugom, i to ne skrivaju.

— Besmrtno si se tukao, Mitkane, danas, — primećuje Umčanin. — Na časnu reč, drago mi je što si u mome vodu i što ne moram misliti na taj puškomitraljez. Uvek vidim kako dejstvuješ i kad ne gledam u te. Rusvaj si im napravio.

— Važno je postaviti se — odvraća Mitke polaskan. — Zato ti i kažem da se ne petljaš gde ću zasesti s puškomitraljezom. Ja znam gde treba leći i kako ošinuti.

— Pa zar se ja petljam u to?

— Sad već ne. Ranije si malčice patio od toga. Smetalo mi je to, veruj.

— Ljutiš se na mene?

— To već ne. Naprotiv, drug si mi. Kad su te ono postavili za vodnika, pomišljao sam da nisi za taj posao, ali sad vidim da su imali pravo. Ja bih te mirne duše postavio i za komandira.

Dok leže tako i razgovaraju, misli ih za čas ponesu nekud daleko od tih prostora i zaneseni im pogledi utonu u tamu sutona kao u zaborav. Počinju da otkrivaju jedan drugome onu intimnost želja, čiji je sadržaj postao nerazdvojni saputnik svih marševa i svih njihovih napora dok se veru vrletima.

— Jesi li razmišljao, Mitkane, kako ćemo živeti kad se sve ovo završi? — pita Umčanin.

— Jesam, bogami, odvraća Mitke. — Ako me ne čvokne pred nekim bunkerom i ne uspava za sva vremena, umeću drukčije da organizujem život.

— Kako, reci mi?

— Lepo, videćeš. Kad se završi revolucija, meni ne ostaje ništa drugo nego da se vratim na obalu. Postaću komesar rečnog brodarstva. Radnicima ću podići domove, a vlasnike ću da likvidiram. Jedan brodić ću sebi urediti za kancelariju i stan. Živeću u njemu i prosvećivati se. A ti?

— Ja ću sigurno ostati u vojsci — odgovara Umčanin, zamišljen. — Svetska revolucija neće biti završena. Možda ću jednog dana komandovati brigadom čak u Africi. Imaće tu mnogo posla.

— Zar ne želiš da se malo smiriš i odmoriš?

— Kako mogu želeti da se smirim ako tamo nekakvi Englezi dave crnce ili Induse, recimo? Ako Partija bude zvala, ja ću otići na kraj sveta. Revolucionar ne sme znati za umor.

— Ti si zanešenjak pomalo.

— Zašto zanešenjak? Revolucija treba da se sprovede u svim zemljama. Zašto da Afrikanci pate? Moraju i oni konačno biti slobodni.

— Ne vidim da ne moraju, ali zašto malo ne predahnuti? — donosi zaključak Mitke.

Dugo raspravljaju o sličnom, blude u tamu i sanjare. Časovi kaplju nad njima i umorne im se glave povijaju, zavlače pod jaku šinjela i dahom greju tela na brdskoj studeni. A onda ih budi oštra komanda za pokret i ustaju lomni, da opet pođu na prve bunkere. Prolomiće im se poklici združeni s oružjem i možda već za koji čas zamuknuti zauvek. Samo će njihovi snovi preći granice neprijateljevih cevi i poći širinama zemlje kao dragoceno nasleđe onima koji dolaze...

Dvadeset godina kasnije.

Sećam se one večeri i tesne školske učionice, slike pretrpanih tela mojih drugova, njihovih umornih likova, ponesenih snom o jednom lepšem i drukčijem sutra. Lebdi mi pred pogledom svaki prizor i ne da se ničim potisnuti. Sećam se Umčanina i Mitketa, njihovih želja, reči i snova, i stišavam tugu nad onim danom kad je neprijateljevo zrno preseklo sve. Rasli su i granali se poput borova nad krševima rođene zemlje, i umrli uspravno kako i umire to ponosno drveće. Legli su u plitke reke i ostali daleko tamo, ali ne kao mrtvi, već kao živi spomenici nezaboravnog doba junaštva i slave. Legli su u zemlju Čukarice i Karaburme, pod krilom nove i voljene prestonice, pokriveni toplinom naših uspomena.

Mihajlo RENOVČEVIĆ

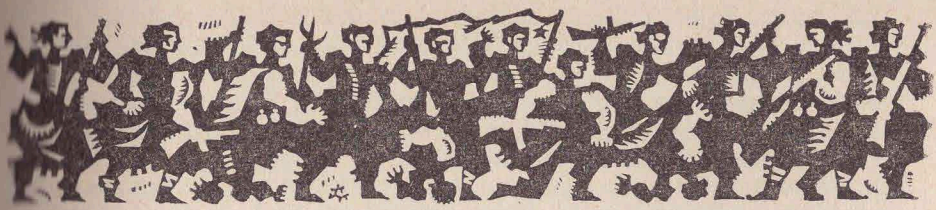

NA VELIKOM MARŠU

SRIJEMUŠ I KONJSKO MESO

Sredinom juna 1942. Na Ćurevu i Tjentištu, tamo gdje su se nekada dizale kuće, sada raste bujad. Razrasla kopriva ne dâ da se priđe kućištima. U kotlini žamor, dozivanja, topot konja. To bataljoni 1. i 2. proleterske zamiču ka Vrbnici i Zelengori. Pozadi crnogorske udarne jedinice — buduća 4. i 5. proleterska brigada; zatim sandžački partizani — 3. sandžačka proleterska brigada, najzad Hercegovački odred. Sa nama su u koloni i Vrhovni štab, i naš vrhovni komandant, drug Tito.

Treća neprijateljska ofanziva za nas je bila praktički završena. Poslije teških bojeva prvih brigada naše vojske protiv neprijatelja kod Foče, preko Durmitora, Volujaka, Golije, oko Gacka, na Dubu, Čemernu, Gatu i Vrbi, po Hercegovini, naše su jedinice uspjele da izbjegnu okruženje koje su bili planirali njemačko-talijanski, četnički i ustaški komandanti. Bili smo primorani na povlačenje. Na teritoriji Crne Gore, Sandžaka, Hercegovine i istočne Bosne ostale su samo manje grupe partijskih radnika i gerilaca. Neprijateljeva propaganda trubila je izmišljotinu: »Uništeni su Titovi banditi«. A mi, ti »uništeni« — evo nas na Zelengori!

Po rudinama Zelengore, na Lučkim i Vrbničkim katunima buja proljetna trava. Dolovi su prosuti između beskraj-

nih šuma, koje kao tepih zastiru visoravni Zelengore, da bi se prema jugu, tamo iza Orlovače, izgubili u sivom hercegovačkom kršu. Iznad katuna, u svoj svojoj ljepoti, izvija se Velika košuta. Sa nje puca pogled prema Hercegovini, Bosni, Sandžaku, Crnoj Gori. Na njenim padinama buja sočna trava, koja je do rata hranila hiljade ovaca, ali danas po travnim rudinama ne bleje ovce, ne čuju se pastirske dvojnice. Stanovništvo koje nije stradalo razbježalo se po Bosni. Ustaše su klale Srbe, četnici muslimane. Od Fazlagića Kule, ustaškog gnijezda, do ušća Sutjeske u Drinu, gotovo je sve uništeno.

Bataljoni 1. proleterske raspoređeni su ivicom bivših katuna, po šumama. Zaliha hrane nema. Ono što se smatra pozadinom — naselja, daleko je od nas, pod kontrolom neprijatelja. U našim rancima mogla bi se naći još po koja mrvica sasušenog ovsenog hljeba, kod pojedinaca možda i po koje zrnce soli. I po koji list duvana, koji je jednom podijeljen pušačima, umjesto sledovanja. Sa Košute, prema Balinovcu, vidi se nekoliko koliba pod krovovima, ali u njima nema nikoga. Pa šta vojska radi među stoljetnim gvozdovima, čime se hrani?

Na zgarištima se traži i bere kopriva. Ako nema dovoljno koprive, dopušteno je svakom pojedincu da se sam »brine« o sebi. Tako borac nabere koprivu, opere je u potoku i kuva u porciji. Brašna nema. I koprive nestaju, velika je »tražnja«. Zato se prelazi na drugi »artikal«. To je korijen kaćuna, koji ima plav, ljevkast cvijet. Sjećam se kako smo kao djeca oko svojih kuća vadili kaćune i jeli ih. Plod im je dosta ukusan. I sirov se može jesti, ali je bolje ako se skuva. Tako gledam kako borac, s porcijom u ruci, sa zašiljenim drvetom šeta livadama i traži, rije... Pretraživanje terena traje satima, pa leđa zabole i oči se zamore. Poslije nekoliko časova riljanja prikupi se pola porcije sitnih, bijelih plodova. Kad se skuva i malo posoli, onda je to ukusno i hranljivo, pa drži čovjeka nekoliko časova. Ili samo zavarava glad.

Postoji i još jedan »artikal«: srijemuša, u stvari, divlji bijeli luk. Raste samo u šumama. Grupe boraca u slobodnim časovima zamiču u gvozdove iza Ljubinog groba i ispod Vrbničkih koliba. Otud se vraćaju sa svežnjevima srijemuša. Iako hranljiva, srijemuša je i opasna. Pojede li se na gladan stomak, što je najčešće, onda pada vrlo teško. Ponekim i pozli.

Patroliramo. Uz put, pošto neprijatelja nigdje nema, beremo kisjelicu, sočne listiće, koji takođe mogu utoliti glad.

Logor našeg bataljona je pored bistrog planinskog potoka, pa možemo da održavamo čistoću. Noći su hladne — uvlačimo se u bukovo lišće, ali dani su topli — možemo da se skinemo i bištemo. Pokušavamo da parimo presvlake, ali nemamo dovoljno posuđa.

Vrhovni štab i drug Tito žive u istim uslovima kao i mi. Pod bukvom, pod improviziranom kolibom od granja, kuje se plan za naše nove akcije.

Pred pokret politički radnik iz brigade obilazi jedinice. Držimo partijske sastanke čete. I skojevci prisustvuju, što praktički znači gotovo cijela četa. Drug iz brigade nam govori o potrebi da održimo moral, a mi se pogledujemo. Poneki se i mršte. Pošto je drug iz brigade završio svoje izlaganje — odlazi, a mi nastavljamo da raspravljamo. Zar on treba da nam čita lekcije o moralu i svijesti? Kao da mi nijesmo dobrovoljno i svjesno pošli u borbu! Došao je službeno, izrekao što je bio smislio ili čuo, i otišao. Nije to rad, mislimo mi. A onda donosimo zaključak: ipak je drug u pravu, treba kritikovati slabosti. Mi, uostalom, već nedelju dana svaki dan izvlačimo iskustva iz borbi, kritikujemo se, šalimo ... A kad se to završi, vraćamo se staroj temi: kuda?

Dan prije polaska sa Zelengore dolazi Božina u našu četu i kaže:

— Imam jednu ideju. Upravo: imamo, jer sam i sa drugima razgovarao. Da ubijemo jednog konja. Kažu da nije loše konjsko meso ... Šta vi mislite?

Pogledamo se. Konj? Pa, vidiš, moglo bi. Izgladnjeli smo, predstoji nam pokret. Možda ćemo za dan-dva naići na hranu, ali ko nam to može garantovati? Zato predlog usvajamo. Ali čijeg konja? I za to se našlo rješenje: konj našeg komandanta bataljona. Oronuo je, tvrde. A s komandantom — razgovor, i on će shvatiti. Moramo se održati i okrijepiti za predstojeće teškoće. I zato — komandantu se upućuje delegacija.

— Druže komandante, došli smo s jednim prijedlogom. Tvoj konj je već oronuo. Treba da dobiješ boljega ... A vojska je gladna. Kažu da se konjsko meso može jesti. Zato predlažemo da ga ubijemo ...

Komandant se češka, koleba, ali na kraju kaže:

— Neka bude, kad se mora!

Ubrzo na poljanici između Lučkih katuna odjeknu pucanj. Izdijelismo konja. Svakom borcu po parče. Ne može se kuvati, nema tolikog kazana. Zato ivicom katuna zasija đerdan od vatri. Dok je još topla, konjetina je ukusna. Ali čim se ohladi, meso postane kiselo i tvrdo kao kamen. Za tren smo slistili obrok mesa i smirili glad. Bilo je to dragocjeno okrepljenje uoči pokreta.

Jovan BOŽOVIĆ

NA KURIRSKOM ZADATKU

Prvi put smo bili na Zelengori u leto 1942. skriveni u gustim šumama kod Lučkih koliba, uoči velikog marša za Bosansku krajinu. Čistili smo oružje, krpili pocepana odela i obuću, kuvali koprivu — neki i puževe — ili brali travu srijemušu, što mirisom podseća na beli luk. Bio sam ekonom 1. čete u 4. kraljevačkom bataljonu.

Jednoga dana oko podne pozva me Trša, zamenik komesara bataljona:

— Kočo, spremi se! Drugovi iz štaba brigade traže kurira — komunistu da s pratnjom ide za Vrhovni štab. Ti si oprobani kurir još iz Srbije, neće ti biti teško. Predaj nekom dužnost u četi, traži još pet drugova, pa se javi u štab brigade.

Nije mi trebalo dvaput reći. Dužnost kurira sam voleo iznad svih drugih. Biti stalno u pokretu, u iznenadnim uslovima, u sukobu s neprijateljem, ali i s prirodom, sa naoko nemogućnim preprekama i bezizlaznim situacijama. Donositi odluku naprečac. Osetiti prijatnu jezu podsvesnog straha i njegovog preodolevanja, gordost nestašluka i dovitljivosti, dečačkog prkosa i nadmudrivanja.

Brzo sam se spremio. Jednim pokretom ruku bilo je sve na meni. Voleo sam nemački vojnički opasač od crno-žute debele kože, s metalnom kopčom napred; bio je jak i sve je visilo na bedrima o njemu: manjerka, blago uvijenog oblika da bi prianjala uz telo, crn elegantan bajonet, signalna lampa — sve trofeji iz raznih borbi. Uz to i kožna torbica s ličnim dnevnikom i materijalom za politički rad, koji je trebalo posebno čuvati od zaboravnosti i kiše.

Krenuo sam u štab brigade prebacivši preko ramena konjički karabin svetložutog kundaka, nerazdvojnog druga još iz prvih dana borbi oko Kraljeva. Uvek sam se ponosio time što sam mu očuvao prvobitni sjaj i što mu je remnik bio stavljen sa strane, ne kao na običnoj pušci. Pratili su me omladinci iz moje desetine. Bili smo složni kao braća i međusobno se dobro

poznavali iz minulih borbi — »svi jedan drugom do ušiju«, kako smo, obično, drugima govorili o sebi. U glavu su mi navirale misli, svaka za sebe i sve odjedared, ali isprekidane: »Vrhovni štab!.. Drug Tito... Komunista kao specijalni kurir 1. proleterske?! Kud li ću to ići?.. Kakav je taj zadatak?..«

Stigao sam u štab — nisku čobansku drvenu kolibu, skrivenu pod visokim krošnjama drveća. Unutra je bio polumrak. Prepoznao sam drugove Koču i Fiću, komandanta i komesara brigade. S njima je bio i načelnik štaba.

— Uputio me je drug Trša. Javljam se na zadatak!

— Jesu li tebe uputili Kraljevčani? Kako se zoveš? — upitao je drug Fića.

— Koča.

— Sunce jarko, pa vi ste imenjaci!? — dodao je Fića smešeći se i gledajući u druga Koču.

— Jesi li član Partije?

— Jesam.

— Pratnju si dobio?

— Jesam. Čeka me napolju.

Drug Koča je dovršavao pisanje. Bacio je, njemu svojstven, brz ispitivački pogled ispod oka. Načelnik štaba držao je već spremljen koverat. Predajući mi pismo upozorili su me da moram hitno, još u toku noći, stići do Vrhovnog štaba. On je na Sutjesci, kod Popovog Mosta. Ne smem zalutati ni zakasniti.

— Moraš već noćas stići. Put je vrlo težak, kroz gustu šumu. Ovo pismo treba da predaš lično drugu Starom. Bez obzira na to ko da ti traži, nemoj ga nikom dati — rekao je drug Koča.

— Pazi da ne zalutate. Uhvatiće vas noć u šumi, sunce jarko! — dodao je drug Fića gladeći, po navici, svoj žuti brk.

— Razumem!

Spakovao sam pred njima pismo u kožnu torbicu, u dnevnik. Zadatak mi je izgledao jasan. Mislio sam samo na ono: treba da predaš lično drugu Starom. Ostalo je bilo, bar u tom trenutku, sve lako i čisto.

Pozdravio sam stisnutom pesnicom u stavu mirno i izašao iz kolibe vedar.

— Za mnom, momci! Idemo dole, na Sutjesku, na Popov Most!

Petorka je bacila puške i torbe na ramena i orno krenula za mnom. Bili smo veseli i čili. Za nama su ubrzo ostale Lučke kolibe. Štitila nas je gusta bukova šuma. Staza je krivudala iz šume na proplanak i obrnuto. Grabili smo što dalje pre mraka. Put nam je donekle bio poznat, jer smo pre nekoliko dana njime izašli na planinu.

Noć nas je iznenada opkolila negde iznad Milinklada. Nebo je postalo začas modro, pa crno. Grane su plele mreže koje su nam zaklanjale vidik. Nerazgovetni šumovi, zvuci i krici postajali su sve prodorniji i češći. Iz dubina je dopirao prigušeni tutanj Hrčavkinih vodopada i Sutjeskine žurbe. Ponekad samo, kao iz tunela, izbili bismo na neki proplanak uokviren šumom, da bismo se već posle desetak koraka našli u bespuću.

Tek sad nam je kao odblesak munje zasvetlela sva složenost zadatka. Bili smo, u stvari, opkoljeni — tim granatim bukvama koje su kao hiljadostruki strojevi uperile u nas svoje bajonete! Niko nas nije zvao na predaju, ali nas je svojim dugim crnim rukama davila noćna tmina, iz koje kao da smo čuli glas: »Vi ste moji! Gotovi ste! Lupiću vas granom u oko. Deblom u čelo. Potplešću vas žilom krivudavom kao debela zmija, pa ćete odleteti napred, slomiti nogu i razbiti nos. Baciću vas niz stene ponora iznenada i dok vam pucaju kosti slaćete poslednji umirući krik!..«

Zastali smo kao neuka čeljad preplašena iznenadnom stravom. Ali samo za tren. Bili smo partizani, naviknuti na iznenađenja, na premoć neprijatelja i podmuklost njegovih htenja. Kao u kakvoj borbi, počeo sam izdavati naređenja:

— Ti, Mićo, napred! Polako nogom pipaj imaš li pod sobom čist put. Čim nisi siguran, stani!

— A ti, Žarko, budi poslednji! Vodi brigu o tome da niko ne ostane za tobom.

— Rastojanja nema! Držimo se jedan uz drugog. Ako se nekome nešto desi, neka odmah zove u pomoć! Moramo noćas stići!..

Više smo lutali, pipali i tražili po sluhu i po njuhu — kao psi. Ponekad bi se otkrilo nebo na čistom proplanku. Tada bismo zastali, da se odmorimo. Udisali bismo noćnu svežinu kao hrtovi. U početku nam je na svakom zastanku bilo toplo od jare vlastitog znoja, a posle nekoliko minuta drhtali bismo kao pruće. Pokatkad bi Mićo zastao i promrmljao više za sebe:

— Izgubio sam put.

Tada bi trojica, okrenuti leđima, stali u krug, a ostali pipkali nogama i rukama da bi otkrili nabijeni, rapavi put. A onda bismo opet nastavili da se probijamo iz paklenog obruča tišine, mraka i strave.

Tek negde oko ponoći izbili smo niz Košur na Hrčavku i videli u daljini stražarsku vatricu. Nestade umor. Još jedino su znojava čela i vlagom napijene košulje podsećali na sve to. Čim smo prešli reku, na ivici šume, pri putu, zaustavi nas prodoran glas:

— Stoj!

— Stali smo!

— Ko ide?

— Kurir Prve proleterske.

— Kurir napred! Ostali — stoj!

Išao sam napred. Ostali drugovi su stali. Iza siluete stražara žurio je razvodnik straže. Stražar je sa uperenom cevi pratio svaki moj pokret. Kad priđoh na dva koraka, on opet reče, sada nešto tiše:

— Stoj!

Stao sam.

Četvoro oči su ispod granja piljile u mene.

— Lozinku!

Rekoh. Tada mi priđoše oba. Videli su da mi karabin leženo visi na ramenu. Pozvah ostale. Dođoše i oni.

— Šta imaš? — upita razvodnik.

— Poštu za druga Starog.

— Daj ovamo!

— Ne, naređeno mi je da predam lično njemu.

— Čekaj! — odvrati kratko razvodnik i izgubi se u mraku.

Ubrzo stiže nazad sa komandirom straže. On nas pozva i privede do vatre.

— Ko ima poštu? Daj je ovamo, druže!

— Ne mogu. Moram da predam lično drugu Titu.

Nastade ubeđivanje, čitav politički čas:

— Još niko nije video da se lično predaje pošta! Zašto smo mi tu?!

— To vi najbolje znate. Poštu ne dam.

Probudiše i komandanta Pratećeg bataljona. On poče isto, no i odgovor dobi isti.

— Onda idite i spavajte u onu kolibu, pa ćete ujutru predati. Drug Stari spava, ne smem da ga budim.

— Meni je naređeno da mu lično predam, i to odmah.

On se zamisli za časak. Izgubi se negde. Posle pet minuta dođe s načelnikom Vrhovnog štaba:

— To je načelnik Vrhovnog štaba. Predaj njemu.

— Daj, druže, poštu. Da vidimo šta je! Drug Stari spava.

— Drugovi, ne mogu. Moram da izvršim naređenje. Rečeno mi je da mu lično predam, i to odmah.

Ubeđivanje je trajalo dugo. Načelnik se čak počeo da nervira. Ali ja sam bio uporan. Stajao sam na mestu, sa rukama opuštenim niz telo, i ne pomišljajući da se mašim za torbu i izvadim koverat koji sam proneo kroz ovu noćnu »borbu«. Oni se tada izgubiše u pravcu jednog šumarka. Negde iza žbuna sinu svetlost. A tada dođoše opet do mene i povedoše me sa sobom. Morao sam da odložim pušku. Prilazio sam jednom tremu ispletenom od pruća, pod kojim je spavalo više drugova. Srednji se bio pridigao trljajući lako rukom oči. Ustreptah za

časak kao od jutarnje rose: »To je on! Drug Stari! Tito!«

Ruka polete ka torbi i koverat se začas nađe u levoj ruci. Stadoh mirno. Pozdravih stisnutom pesnicom.

— Druže Stari, donosim poštu iz štaba Prve proleterske brigade! Naređeno mi je da je predam lično tebi!

Pružih pismo. On ga otvori i prelista čitajući. Zatim me pogleda uz blagi osmeh i dodade kratko:

— Dobro si izvršio zadatak. Jeste li mogli da se probijete kroz šumu po ovom mraku? Povedite drugove da spavaju. Dajte im hrane. Neka se odmore, pa će sutra nazad.

Nisam imao reči. Vraćao sam se ka svojoj pratnji iscrpen i radostan. Umor nas je brzo savladao.

Sutradan, kad sam se vratio s poštom u štab brigade, neko od drugova u štabu mi je rekao:

— Javi u bataljon da ćeš ostati ovde, za kurira Prve proleterske brigade.

Koča JONČIĆ

ŠTEDNJA SNAGE

Juna 1942. 2. bataljon se odmarao gladan već treći dan kod Lučkih koliba na Zelengori.

— Vala, drugovi, lepa planina! — uzviknuo je neko.

— Koja vajda kada je pusta i gladna — dobacio je drugi.

To je dalo povoda Radoju Sekuliću Maksu da pred četom ispriča iskustva šesnaestodnevnog štrajka glađu uhapšenih komunista u cetinjskom zatvoru 1940. godine. Imao je nameru da pouči drugove kako se treba racionalno koristiti snagom mišića kad se padne na »tanke grane«.

Pričajući to smotao je cigaretu, pa pošto nije imao vatre, obrati se Marku Katniću, koji je sedeo i pušio malo podalje od njega:

— Oprosti, Marko 'oćeš mi donijeti taj oganj da naždim?

— Oprosti i ti meni, Makso, ali ja moram da štedim snagu — odgovori mu Marko.

PRIPREME NA ZELENGORI

Posle povlačenja iz Hercegovine i Crne Gore brigada se, početkom juna 1942, prikupljala najpre u rejonu Gornjih i Donjih Bara, a nešto kasnije na Lučkim kolibama, gde smo se zadržali oko deset dana. U četama se radilo po čitav dan — vršile su se pripreme za pokret brigada u Bosansku krajinu. Komande jedinica i osnovne partijske organizacije isplanirale su sve šta i kako treba učiniti.

Osnovni zadatak je bio da se svakom borcu objasni vojno-politički položaj u kome smo se našli posle neuspeha u Hercegovini. U isto vreme, upoznavali smo se svestranije s razvitkom i rezultatima borbi u drugim krajevima zemlje i sa situacijom na istočnom frontu.

Za nas je, takođe, bilo od izvanrednog značaja da pripremimo svaku našu jedinicu i svakog pojedinca za pravilan odnos prema narodu kroz čije krajeve ćemo prolaziti i prema našim jedinicama sa kojima ćemo se susretati u toku pokreta prema Bosanskoj krajini.

Kada se danas prisećam tih objašnjenja — geografsko-istorijskih, nacionalnih, religioznih, političkih —, onda dolazim do zaključka da je ta priprema jedinica bila zaista od velikog značaja ne samo za naš prodor u Bosansku krajinu već još više možda, kao dragoceni putokaz i iskustvo kako treba pripremati jedinicu za naredne zadatke.

Lična priprema svakog borca bila je osnova na kojoj su se zasnivale sve druge pripreme jedinice. Naučili smo vojnika kako se treba spremiti za duge marševe, kako podesiti svoju ličnu opremu, kako čuvati oružje i municiju, kako se ponašati u napornim pokretima, kako previti sebe ili druga u slučaju ranjavanja, kako nositi ranjenika itd.

Izuzetna pažnja poklonjena je takođe, vojničkoj obuci cele jedinice. Tu je istaknuta potreba maskirne discipline, s obzirom na to što neprijatelj raspolaže avijacijom i što ćemo nailaziti kroz sela koja će braniti muslimanska milicija, što ćemo preći prugu koju će braniti ustaše, domobrani i Talijani mahom iz utvrđenih objekata.

Taj obiman rad trajao je na Lučkim kolibama oko sedam do osam dana. Naposletku, krenuli smo 24. juna u pravcu Kalinovika, pa preko Treskavice u Bosansku krajinu.

Koliko je veliki značaj drug Tito pridavao izvršenim pripremama, osetili smo na samom početku pokreta. Naš bataljon je nailazio na šumsku železničku prugu u rejonu Konjskih Voda. Odjednom pored puta ugledasmo druga Tita kako sa grupom drugova iz Vrhovnog štaba posmatra našu kolonu. Svojim i blagim i prodornim pogledom zadržao se gotovo na svakom borcu našeg bataljona, odmerivši ga od glave do pete, da bi proverio kako se ko pripremio za taj dugi i naporni marš. Verovatno je bio zadovoljan, jer nas kasnije niko nije upozoravao da nešto treba popraviti ili otkloniti. To je samo jedna, iako veoma važna, strana ovih priprema za pokret u pravcu Bosanske krajine.

Pripreme su organizovane u uslovima kada smo svi gladovali. Nabaviti nekoliko kilograma brašna, skuvati kakvu-takvu neslanu čorbu sa nešto mršavog mesa — bilo je retkost i pravo slavlje za jedinicu. U takvim uslovima niko, sem drugova odgovornih za to, nije smeo ni tražiti, ni primati bilo šta za ishranu od stanovništva okolnih sela. Morali smo kuvati i jesti razne trave. Gotovo i nema borca koji tom prilikom nije nešto doprineo »iznalaženju« šireg i bogatijeg izbora artikala ishrane. Neko je pronalazio koprivu, neko sremušu i druge planinske biljke, neko je, opet, u krompiristima oko koliba pronalazio neproklijale krompire, posađene pre godinu dana.

Posebna premija, bar što se ishrane tiče, bilo je kada nekoga odrede u patrole koje su izviđale i osmatrale širu prostoriju Zelengore i odlazile na dva-tri dana u okolna sela. Sećam se oduševljenja moje desetine kada smo određeni za obezbeđenje u rejonu sela Grandića i Mješaića. Iako je bio usvojen stav da se od naroda ne sme ništa uzimati, ipak smo bili uvereni da nas seljaci neće pustiti da u njihovom selu gladujemo, što se kasnije i obistinilo.

Teški uslovi gladovanja u znatnoj meri su kočili našu aktivnost, ali, uprkos tome, sve pripreme za pokret ka Bosanskoj krajini su do te mere bile svestrano i temeljito izvršene da nas na čitavom tom putu, dugom oko 200 kilometara, gotovo ništa nije snašlo što unapred nismo bili predvideli.

Božidar ŠEVO

PREKO ZELENGORE I TRESKAVICE

Zvezdana junska noć 1942. Polako, bez riječi, pela se kolona kozjom stazom ka Lučkim kolibama. Ovdje, u rejonu katuna Lučke kolibe i visa Velike košute, prikupljali su se bataljoni 1. proleterske brigade. Kolona 1. bataljona zajedno sa izlaskom sunca izbila je u davno napuštene katune Zelengore. Zastanak. Mada je 20. jun, planinski vazduh i slaba odjeća natjerali su nas da naložimo vatre. Okupismo se oko njih. Gromko se zaorila pjesma: »B'jela vilo sa planine, kaži gdje su baze njine«.

Komandant nam je saopštio da će zastanak biti duži. Već dva dana smo bez hrane. Čim smo se malo raskravili pored vatre, požurili smo na posao — u branje kopriva. Začas smo oko napuštenih koliba napunili kape i istresali ih na šatorska krila poređana pored vatre. Na vatri su već bili kazani. Ubrzo se pronese vijest da je 2. crnogorski zaklao konja. Pomislili smo i mi na našeg kuhinjskog vranca, ali kuvaru nijesmo smjeli o tome ni pomenuti. Bili smo obaviješteni da će intendant bataljona dotjerati neke volove, i da je već tu, samo što nije došao. Ali od njega i volova ni traga, ni glasa!

Odmah poslije »ručka« održane su četne konferencije. Komesari imaju riječ. Prava škola, bez klupa i učionica, naravno. Kod nas se nalazi i partijski rukovodilac brigade Mijalko Todorović Plavi. Ovdje ostajemo još jedan dan. Hranimo se biljem, srijemušom, kiselicom, štirom, kaćunima i drugim travama.

Sjutradan smo rano izjutra krenuli dalje. Pitamo jedan drugog — kuda . . . Za Bosnu, nagađalo se u koloni. Vodiča nije bilo. Kretali smo se po karti. Iskusni komandant našeg bataljona, Pero Četković, vodi nas kroz guste mrčave bukovog i jelovog gvozda. Put je naporan. Ubrzo kolona izgubi svoj izgled, naročito kod 3. čete. Navalili smo na mlada bukova stabla. Gulimo koru, stružemo noževima bukovu srž — jezgru i gutamo je. Za nama su ostajali tragovi — oguljene bukve. Putokaz kuda je iznemogla i gladna, ali zato ponosna i vedra prošla 1. proleterska.

Čitav dan kolona se kretala kroz gustu i teško prohodnu bukovu i jelovu šumu. Kasno u noć sišli smo u župu. Po svježim otkosima trave moglo se zapaziti da u neposrednoj blizini žive ljudi. Kolona se, čas jarugom, čas preko brežuljaka, probijala naprijed.

Na jednom mjestu prođosmo pored Vrhovnog štaba. Bataljon je stigao nekoliko kilometara od Kalinovika. Prema obavještenjima, u gradu su domobrani, a u okolnim selima četnici. Na puškomet ispred nas ugledasmo i prve kućice brvnare. Iz daljine nam je izgledalo da su sela pusta. Samo iz poneke kućice izbijao je bjeličast dim.

Zastali smo za časak. Komandant bataljona se odvojio s komandirima četa. Po pokretima ruku vidjeli smo da im je davao neki zadatak. Desno i lijevo preko brežuljaka i proplanaka nepokrivenih šumom vidjeli smo kako promiču razređene kolone ostalih bataljona naše brigade, iz čega smo izveli zaključak da cijela brigada ide u jednom pravcu. Kuda? To je još ostala tajna. Četa Sava Burića upućena je naprijed, na neke grebene, u bočno osiguranje prema selu Jelašcu.

Brigada je u toku noći i u zoru očistila od četnika Jelašca. Preplašeni četnici sklonili su se u Kalinovik. Puškaranja je bilo vrlo malo. Zaplijenili smo nešto stoke i sira. Okolne šumarke brzo je obavio dim od vatri na kojima su grupe boraca već vrtjele pecivo na ražnjevima pripremljenim na brzu ruku. Ovdje smo se dobro okrijepili, sem nekoliko drugova iz Burićeve čete, koji su bili na osiguranju čitav dan. Kad su uveče ušli u sastav bataljona, koji je već bio spreman za pokret, dobili su samo nešto slanog sira.

U toku noći trebalo je zaobići Kalinovik. Usiljenim maršem u najvećoj tišini smo prolazili talasastim kamenitim krajem. Tu i tamo kroz noć se čuo lavež pasa. Sada je već svima bilo jasno da idemo za zapadnu Bosnu.

U rano jutro smo već bili nekoliko kilometara sjeverozapadno od Kalinovika. Kolona se pela uz ogranke Treskavice. »Pito«, naš brigadni top, uputio je gradiću nekoliko granata, kao da je htio dati znak »ustajanja« zamrzloj čaršiji i prkositi četnicima i njihovoj budnosti, stavljajući im na znanje da smo obišli Kalinovik. Za vrijeme penjanja Treskavicom uzvratili su nam svojom artiljerijom.

Prvi sunčevi zraci padali su na naša zajapurena i zamorena lica.

— Smjena — čuo se glas desetara.

Odmah su puškomitraljesci i municija prešli s ramena jednih na ramena drugih. Umorne noge nosile su iznemogla tijela uz vrleti Treskavice.

Ubrzo smo zašli u bukovu šumu. Nailazimo na jedinice 4. crnogorske brigade. Prvi put smo se sreli sa njima. Pozdravljamo se, ljubimo, puni radosti i sreće.

Konji natovareni opremom jedva su se kretali, često se spotičući na kamenitom putu. Ispred nas, na nekoliko stotina metara vazdušne linije, štrčao je goli i kameniti vrh Treskavice. Posmatran iz daljine, izgledao je neprolazan.

— Još malo, drugovi! Još malo!

Desetina Voja Abramovića, »grom desetina«, kako smo je zvali, oborila je rekord u nošenju puškomitraljeza i municije.

Napuštamo šumu. Kolona se sada kreće kamenitim vrhom. Već smo na 1.800 metara nadmorske visine, ispod samog vrha. Na zastancima smo se okretali u pravcu Kalinovika, koji se već prije nekoliko sati izgubio sa vidika.

Nebo se prevuklo tankim oblacima. Žagor u koloni. Neko je od drugova pokazivao u pravcu glečerskog jezera koje iskrsnu pred nama. Oko njega krdo volova bezbrižno pase travu. Većina nas je mislila da je to neki četnički karavan, tu sklonjen. No ubrzo smo saznali da je to stoka iz obližnjih sela; ona se svakog ljeta ovdje izgoni na pašu, često i bez čobana.

Evo nas na prevoju. Komandant je dao kraći zastanak, suprotno njegovim običajima; strogo je vodio brigu o tome gdje će se dati zastanak bataljonu i uvijek birao mjesto gdje planinski povjetarac neće naškoditi preznojenom ljudstvu. Čim su se umorna tijela svalila na kamenito tlo, kao po komandi se zaorila pjesma »Kud prolazi proleterska«.

Malo predahnusmo, pa kolona opet krenu.

Išli smo malo grebenom, a zatim se počesmo spuštati. Opet zastanak. Niska smrekovina povija se po zemlji. Ovdje treba da prenoćimo i da se odmorimo za dalji put. Prikupili smo nešto suvog smrekovog granja, naložili vatre i počeli pripremati ležaje. Vjetar je stao da duva sve jače, oblaci su bili sve gušći. Pala je noć. Drugovima koji su imali šatorska krila došli su u goste oni što ih nemaju, da se zaklone od vjetra i noćne svježine. Očekivali smo kišu. Uskoro je pospalo sve sem straža. Noć je bila sve mračnija, a oluja sve jača. Drugovi počeše da se bude, okupljajući se oko vatri. Komandant naređuje pokret, jer je ovdje jako hladno. Prikupljamo se na jednom proplanku i kontrolišemo da li smo svi na okupu. Onako sanjivi, po mraku i vjetru, krenuli smo. Kolona se počela spuštati niz grebene Treskavice. Češće smo morali da zastajemo, da pomognemo konjima da siđu, jer je put bio vrlo strm. Išli smo sporo, ne znajući u kom se pravcu krećemo. Počela je da pada kiša, praćena vjetrom i grmljavinom. Samari stadoše da klize konjima na vrat. Konjovoci psuju. Čuje se u koloni da je pao jedan

konj iz komore, da se prevrnuo tovar vrancu iz prateće čete . . . Muka s konjima.

Ne vidi se prst pred okom. Put je uzan i strm. Idemo više od dva sata po ovoj karamračini.

Negdje pred zoru izbismo na nekakve proplanke, a zatim u gustu šumu. »Zastanak«, čuje se duž kolone. Kiša bije. Grmljavina sve češća. Blijesak munja nam pomaže da nađemo gdjekoju suvu grančicu ispod bukovih žila. Takmičimo se ko će prije naložiti vatru. Druga četa je pobjednik. Vještina je prava naložiti vatru po ovakvom pljusku. Na već razgorjele vatre navaljujemo suve bukove klade. Ali od kiše nigdje zaklona. Voda se sliva niz šinjel, šatorska krila, ćebad, a i niz vrat. Mokri smo do kože i, onako šćućureni, raširili dlanove i grijemo se. Ubrzo čusmo da je kod nas došao Čiča Janko i da mu drugovi iz 1. čete nijesu dali da se grije dok ne donese drva. Tada su ga neki prepoznali. Ustupili su mu mjesto pored vatre i donijeli drva umjesto njega.

Ovdje smo se zadržali nekoliko časova. Pored nas prolaze neke jedinice. Negdje izjutra napustili smo vatre i krenuli dalje. Kiša je počela da jenjava, a umorni oblaci legli na horizontu. Daleko ispred nas čujemo puškaranje. Saopšteno nam je da ćemo ubrzo naići na sela u kojima ima ustaša i organizovanih seoskih straža. Bili smo oprezni. Obezbeđivali smo se čelnim i bočnim patrolama.

Ubrzo stižemo u selo. Narod, zastrašen ustaškom propagandom o tome da mi koljemo i ubijamo sve živo što nađemo na putu, izbjegao iz kuća. No ubrzo poslije susreta s po kojim stanovnikom, zbjegovi su počeli da se vraćaju kućama.

Radovan ĐUROVIĆ

DONESI DRVA PA SE OGREJ!

Juna 1942. brigada se zadržala dva dana i dve noći na Treskavici. Na planini je zbog kiše, koja je tih dana obilno padala, bilo prilično hladno, pa su borci založili nekoliko vatara.

Kada se vatra 1. čete razbuktala, naišao je stariji partizan s namerom da se ogreje.

— Čiča, najpre donesi drva, pa se onda grej! — povika neko od boraca koji su se bili okupili oko vatre i sušili mokra odela.

Čiča se okrenu i pođe po drva.

— Čiča Janko, — povika za njim komandir čete Gajo Vojvodić — sjedi, ja ću donijeti drva umjesto tebe.

Čiča Janko (Moša Pijade) smešeći se sede kraj vatre.

ČIČA JANKO

Čiča-Janka su naši ljudi zavoleli kroz ono što je dao: da bi život bio lepši za njih i one koji posle njih dođu. Borci naše brigade zavoleli su ga i kroz česte susrete sa njim, jer on je, ne tako retko, bio sa nama, sa 1. brigadom.

... Bilo je to maja 1942. Neprijatelj je napadao sa svih strana. Ogromne snage fašista kretale su se, potpomognute tenkovima, artiljerijom i avijacijom, prema slobodnoj teritoriji koja je zahvatala istočnu Bosnu, deo Hercegovine i severne krajeve Crne Gore. Foča je bila u to vreme centar slobodne teritorije. U Foči je bio i Čiča Janko. U svim selima bili su obrazovani narodnooslobodilački odbori, a Čiča Janko je bio tvorac prvih propisa o njihovom radu. Prva proleterska borila se na položajima oko Rogatice i Goražda. Najteže od svega bilo je to što nismo imali hrane. Na dan jedan obrok, i to ne uvek. Pa i taj jedan obrok bio je jadan: najčešće neslana čorba s parčetom hleba. I hleb je bio slab, pravljen od brašna koje se dobivalo mlevenjem suvih krušaka. Odbori vlasti činili su velike napore da nam nabave makar šta za ishranu. Čiča Janko je tražio da se u pribavljanju hrane ničim ne krnji naš poznati odnos prema narodu, da se bude što taktičniji, da se što više i uvek oslonimo na nove organe vlasti. Iz svake jedinice određeno je po nekoliko komunista koji će sa organima vlasti dobavljati hranu, koji će i njima i narodu pravilno objasniti sve naše potrebe i teškoće. Jednog dana pokupio je nas nekolicinu koji smo u bataljonu bili zaduženi za taj zadatak. Dobro nas je izgrdio zbog toga što smo bez prisustva odbornika išli da prikupljamo priloge.

— Zar vama nije jasno da mi, makar i ne dobili ništa, moramo poštovati ono što nam uzdiže ugled u narodu? Vi s takvim postupcima ne pomažete odborima. Ne smete bez njihovog prisustva i znanja ništa tražiti. Dobili ste i novca, pa kupujte, plaćajte sve što možete dobiti. Ako još jednom budete ovako radili, onda mi se više ne pojavljujte na oči.

Nismo imali kuraži da mu i reč kažemo. Stajali smo posramljeni oko njega. Bio je ljut na nas, imao je i razloga za to. Pa ipak, on je znao da ćemo poslušati njegov prekor, te nas posle nekoliko trenutaka ponovo pozva.

— Znam ja — reče — da ste vi sada ljuti na mene što sam vas grdio. Da se pogodimo: vi nemojte više tako postupati, a ja... — malo se zamisli — ja ću, ipak, ponekad da vas izgrdim. No dobro bi bilo da se pobrinete da za borce dobavite što voća. Ovde ima dosta jabuka, nabavite makar za pare. Ako drugovi uz ovako slab ručak dobiju bar po jednu jabuku, biće dobro. Ajd' u zdravlje, do lepšeg susreta!

... Pred veliki marš prema Bosanskoj krajini proveli smo nekoliko dana na Lučkim kolibama, na Zelengori. Hleba nema, soli nema. Na pustim terenima niotkud pomoći. Kopriva i srijemuša — taj šumski luk — jedina su hrana. Jedne večeri komandant naredi da zakoljemo konja. Svako dobi po parče sirovog mesa. Sećam se: pred kolibom nas desetak naložili vatru i pečemo meso. Odnekud naiđe Čiča. Vidi nekolicinu kako jedu potpuno sirovo meso, samo malo zahvaćeno plamenom.

— Nemojte, drugovi, to jesti. Strpite se za koji minut, nećete umreti. Pa vi ćete propasti od stomaka! — izvika se na njih, a onda malo tišim glasom nastavi: — Imamo i previše ranjenih i bolesnih. Zar i vi još hoćete svojim drugovima da se na vrat natovarite? Znam ja šta je glad, ali vam kažem da je za vaše dobro da se strpite desetak minuta više, dok se meso ispeče.

... Na velikom maršu ispod Treskavice zaustavile se sve brigade u nekim gustim šumama. Šumski hlad štitio nas je i od letnje žege i od neprijateljevih izviđačkih aviona. Pa ipak, od njih se nismo mogli sakriti. Jedna eskadrila nas je otkrila i prosula svoj tovar na nas. Kad su bombe počele da padaju, mi smo svi poskakali iza drveća da bismo se zaklonili. Čiča Janko je bio u jednoj udolici blizu nas. Za sve vreme nije se ni pokrenuo. Nešto je pisao. Neki drugovi su mu dovikivali:

— Skloni se, Čiča, vidiš da bacaju bombe!

On je podigao naočare i pogledao one koji su trčkarali od jednog stabla do drugog.

— Nemojte da trčkarate, lezi gde se ko našao! — bilo je sve što je odgovorio.

Tog istog dana tražio je da mu se u ekonomsko odeljenje Vrhovnog štaba dostave trebovanja za hranu. Ja sam u ime odsutnog ekonoma čete na jednom parčetu papira napisao šta imamo i šta bi nam još trebalo. Umesto čitkog potpisa, nemarno sam naškrabao nekakvu krivulju, nešto što je trebalo da bude potpis, nešto što niko živ ne bi pročitao. Kurir je to odneo. Posle desetak minuta vratio se sav preplašen.

— Trči — kaže — Čiči. Traži da odmah dođeš. Gotov si!

Nisam se nimalo prijatno osećao. Znam da se sa Čičom nije bilo šaliti ako je bilo u pitanju nešto naše, zajedničko. A ja još, uz to, nisam ni znao šta je posredi. Kad sam došao k njemu, prineo mi je onaj list papira:

— Pročitaj ovo!

Počeo sam u sebi da čitam, a Čiča me prekide:

— Naglas čitaj!

Pročitao sam sve do potpisa i stao ga gledati. Nije mi bilo jasno o čemu je reč.

— Jesi li ti ovo pisao?

— Jesam, Čiča-Janko!

— I potpisao?

— Jesam!

— Znači, ti znaš da pišeš, ali ne znaš da se potpišeš. To što si napisao i ja sam pročitao, a to što si potpisao, ne bi ni vaš crnogorski pop Mićo pročitao. Potpis ti meni pročitaj!

— Pogrešio sam, Čiča — rekoh postiđeno. — Oprosti mi!

— Pogrešio si. A šta će biti ako ja pogrešim kad budem delio ovo malo muke što imamo. Hoćeš mene da psuju ako ne podelim kako treba. Zato treba da znam tačno koliko kome treba, šta treba i ko traži. Dobro, idi sada — ali, zapamti, kad treba nešto deliti, treba biti tačan!

Nekoliko večeri kasnije naložili smo veliku vatru i pekli krompire. Naiđe Čiča i pita nas:

— Da niste ukrali negde te krompire?

— Nismo, Čiča! I da smo hteli, nismo imali od koga ukrasti, nigde sela u blizini nema — rekoh mu.

— Ti, kad naučiš da napišeš svoje ime i prezime, onda imaš prava da pričaš — uzvrati Čiča smejući se i ispriča drugovima kako me izgrdio.

Čitav mesec dana su me drugovi zadirkivali onim Čičinim: »prvo nauči da se potpišeš« . . .

. . . Januara 1943. nas nekoliko boraca 1. proleterske našli smo se u Bihaću. Bili smo ranjeni i neko vreme odležali smo u bolnici. Naša brigada je tih dana bila daleko — negde u centralnoj bosni, oko Teslića. Tražili smo od uprave bolnice da nas uputi u brigadu. Rekli su nam da je to nemoguće i da moramo ostati na terenu Bosanske krajine, da će nas rasporediti u neku drugu jedinicu. Nismo hteli da čujemo o tome. Hteli smo u brigadu po svaku cenu, mada nismo znali tačno ni gde se nalazi.

O našoj tvrdoglavosti javili su Čiča-Janku. Naredio je da odmah dođemo k njemu. Stigli smo brzo. Uz put smo se veselili jer smo se nadali da će nam on kazati gde je brigada i da će nas uputiti u nju. Ali smo se prevarili. Čiča nas je brzo uve-

rio da od našeg puta u brigadu nema ništa. Njemu je bilo poznato koliko smo mi vezani za 1. proletersku, koliko je volimo: to je bio naš dom, naša porodica. I zato se nije na nas ljutio što nismo poslušali upravu bolnice. Dugo je s nama razgovarao. Pričao nam je o zasedanju Avnoja, o kongresu omladine, o situaciji na frontovima, o radu na slobodnoj teritoriji.

— Znam ja kako vam je teško da se rastanete od brigade. Mislite da ja ne bih voleo da sam negde kod Prve. Ali — mora se tako. U Prvoj su svi borci dobri, prekaljeni ratnici. Vi tamo niste toliko potrebni. Ima tamo dosta drugova koji će vaspitavati one nove borce koji dolaze i koji će dolaziti u brigadu. A ovde ste nam potrebniji. Stvaraju se nove jedinice, morate u njih otići. Mi vas u njih šaljemo da se borite, da radite s novim borcima. Imamo poverenja u vas da ćete biti i dobri rukovodioci. Tako ćete najbolje pokazati i ljubav prema svojoj Prvoj brigadi i prema Partiji, koja vas šalje na nove dužnosti.

Napisa svojom rukom svakom kuda će otići. I na rastanku nas uputi da odemo u magacin, gde je bilo neke nove odeće, da se snabdemo onim što nam je bilo najpotrebnije.

— Javiću da vam izdaju po jedno toplo sukneno odelo. Još se niste dobro oporavili, pa bar od hladnoće da se sačuvate.

Milisav NIKIĆ

NA STANICI BRĐANI

U opštem napadu grupe brigada na železničku prugu Sarajevo — Konjic, noću između 3. i 4. jula 1942, Kraljevački bataljon dobio je zadatak da uništi neprijatelja na železničkoj stanici Brđani i tunelu nedaleko od nje. Prema podacima kojima smo raspolagali, neprijatelj je za obezbeđenje stanice i tunela imao do jedne čete domobrana, koji su zaposeli bunkere na tunelu, zatim kod rezervoara staničnog vodovoda i na jednom brežuljku ispod sela Brđana.

Uoči polaska u akciju izvršene su obimne moralno-političke pripreme bataljona, kako u vezi sa izvršenjem neposrednog zadatka tako i sa budućim nastupanjem prema Bosanskoj krajini. Prvo je održan proširen sastanak partijskog biroa bataljona, na kome je o tim zadacima govorio partijski rukovodilac brigade, Mijalko Todorović Plavi. On je posle toga govorio i na konferenciji celog bataljona. Zatim su održani partijski sastanci i četne konferencije, na kojima se raspravljalo o dotadašnjim propustima, pri čemu je ukazano pojedincima na greške u odnosu prema narodu.

Bataljon je na izvršenje zadatka krenuo 3. jula popodne iz mesta Kovačevca prema stanici, koja je bila udaljena oko petnaest kilometara. Pred zalazak sunca počeli smo da se spuštamo sa visoravni, u kanjon reke Trešanice, jedinom stazom koja je vodila niz krševite i vrletne strmine ka selu Brđanima. Na dnu kanjona nazirala se isprekidana vijugava traka železničke pruge. Od Konjica prema Sarajevu kretao se sporo voz, koji se kao zmija provlačio kroz uske klance na dnu kanjona.

Snažno brektanje i prodorna piska lokomotive, iz koje je kuljao oblak crnog dima s velikim rojevima varnica, odjekivali su kanjonom i upotpunjavali stravičan izgled njegove divljine. Znali smo da voz neće u toku noći uspeti da prođe za Sarajevo, jer je akcija vršena na čitavoj pruzi do blizu Blažuja, ali nam je bilo žao što ga baš mi ne možemo presresti i zapleniti.

Kada se bataljon celom svojom kolonom našao na uskoj strmoj stazi prema kanjonu, dočekala ga je neprijateljeva zaseda. Jedan vod domobrana iznenada je otvorio vatru iz mitraljeza i pušaka s visoke čuke zvane Grad, koja je bočno potpuno dominirala delom staze na kojoj se nalazila naša kolona. Nekim čudom, prvi rafali neprijatelja nisu nikog zakačili. Borci su brzo uzeli zaklone i otvorili vatru. Rudarska četa je odmah krenula u napad. Neprijatelj nije izdržao juriš rudara, već se dao u bekstvo, ostavljajući nešto municije na položajima.

S mrakom smo stigli pred selo Brđane. Iz bataljona su upućene patrole u selo da nađu vodiče za čete. Tamna noć se brzo zgusnula u kanjonu. Borba koju smo malopre vodili i lavež seoskih pasa nagovestili su naše prisustvo. U selu nigde nije gorela svetlost, a ljudi su se bili sklonili iz kuća. Prošlo je prilično vremena dok smo pronašli vodiče.

Negde oko 22 časa bataljon je krenuo iz sela po četama, svaka na svoj zadatak. Prva četa je napadala na crpnu stanicu i staničnu zgradu; desno je napadala 2. četa na tunel, a levo je upućena Rudarska četa da likvidira neprijatelja u bunkeru na brežuljku ispod sela. Noć je bila toliko tamna da se nije ništa videlo. Zahvaljujući toj pomrčini, čete su se neprimetno približile objektima napada, tako da je neprijatelj, iako nas je očekivao, ipak bio iznenađen.

U toku podilaženja desio se zanimljiv slučaj u 1. četi. Vodič koji je bio određen da je vodi prema crpnoj stanici shvatio je to sasvim bukvalno. On nas je doveo do zida samog rezervoara, koji u mraku nismo ni primetili. Na komandirovo pitanje gde se nalazi crpna stanica, vodič se zbunjeno vrteo levo-desno i šaputao da je negde tu. Nedaleko ispod nas čulo se neko šištanje, pa smo pomislili da je tamo. Međutim čelo naše kolone nalazilo se taman uza zid, ali zbog velike pomrčine nismo videli da je to sama kula od rezervoara. Srećom, naši podaci o rasporedu neprijatelja nisu bili tačni, inače ko zna kako bismo se proveli.

Na tridesetak metara ispod nas nalazila se železnička stanica. Na peronu je šištala para iz lokomotive s kompozicijom voza koji smo sa brda gledali kako nam izmiče. Posle borbe koju smo imali s neprijateljevom zasedom, voz se tu zaustavio, jer ga noću nisu smeli pustiti dalje zbog našeg prisustva u blizini pruge.

Kada je komandir čete, Živan Maričić, video situaciju, odmah je uputio glavninu da opkoli stanicu, a jednu desetinu pravo u stanicu. Dok je glavnina čete opkoljavala stanicu, uputio sam se pravo pored voza da vidim šta ima u njemu. Ložač na zadnjoj lokomotivi[1] džarao je vatru, a mašinovođa se na svojoj strani nagnuo kroz prozor lokomotive i gledao kako prolazim, ali mu to ništa nije bilo neobično. Nisam mu se javio, već sam produžio dalje pored kompozicije, gde sam naišao na stražara, koji također nije obraćao pažnju na mene. Uperio sam pušku na njega i viknuo: »Ruke uvis«, da bih ga razoružao i uhvatio živog. Stražar ni pomislio nije da ima posla s partizanom, već je, buljeći u pomrčinu, polako rekao: »Ćuti, bolan, ja sam domobran. Pazi, tamo se čuje banda«. Pri tome je pokazao rukom u pravcu kuda su se kretali neki delovi čete koji su opkoljavali stanicu. Žao mi je bilo da ga tresnem, ali on, siromah, nikako nije mogao da shvati da je puška, koja je bila uperena na njega — partizanska.

Dok sam se raspravljao sa stražarom, u stanicu je upala naša desetina. Počela je pucnjava u zgradi. Neprijatelj je pružio otpor. Neko je poginuo. Naši su otvorili vatru, i neprijatelj je u staničnoj zgradi bio razoružan. Međutim voz je bio pun ustaša. Unutra je nastala gužva. Neki su pucali iz voza i počeli da iskaču napolje, pravo nama u ruke. Oni koji su pokušali da beže naleteli su na naše koji su bili opkolili stanicu. Tamo je bilo i dramatičnih momenata. Nekoliko ustaša naletelo je na naš 1. vod, koji ih je dočekao vatrom. Jedan je zarobljen, a ostali su počeli da beže na drugu stranu. Tamo su se sukobili s 2. vodom. Ranjen je naš puškomitraljezac Milutin Kekerić. Jedan ustaša je naleteo na Antonija Isakovića Luleta, uhvatio se s njim u koštac i potegao na njega pištolj. Lule ga je grčevito držao za ruku sprečavajući mu da uperi i opali. Viknuo je Pedoviću Gedži, koji je bio najbliži: »Pucaj, Gedžo, u ustašu«. Međutim on u mraku nije mogao da brzo raspozna ko je ko da bi pucao. Luletova ruka je popustila. Ustaša je bio jači i uspeo da mu opali metak u leđa. Kada se Lule strovalio na zemlju, ustaša se dao u bekstvo. Tada je Gedžo otvorio vatru za njim, ali je ovaj iščezao u mraku.

Borba oko stanice i voza trajala je oko pola sata. Neprijatelj je bio zahvaćen panikom zbog našeg iznenadnog upada u stanicu. Svi njegovi pokušaji da na pojedinim mestima pruži jači otpor bili su sprečeni brzim i smelim akcijama naših boraca. Iako je bila velika pomrčina, malo je kome od neprijatelja pošlo za rukom da se spase bekstvom.

[1] Zbog velikog uspona, vozove od Konjica do Bradine izvlače dve lokomotive sa zupčanicima.

U ovoj borbi ubijeno je i ranjeno pet, a zarobljeno oko sto dvadeset vojnika iz 14. domobranskog puka i nekoliko žandara, ustaša i njihovih funkcionera. Zaplenjeno je oko 120 pušaka, kompozicija putničkog voza sa dve lokomotive i dva vagona voća i povrća. Zapalili smo stanicnu zgradu i uništili stanična postrojenja. Takođe smo zapalili kompoziciju voza, a onda je pod punom parom obeju lokomotiva pustili prema Konjicu. Voz je jurio kao munja niz kanjon.

Od naših je poginuo Pavle Papo, a ranjeni su Milutin Kekerić i Antonije Isaković. Zaplenjeno voće i povrće — paradajz, paprika, višnje, smokve — uputili smo u bolnicu, našim ranjenicima. U svanuće bataljon se sa zarobljenim vojnicima, koji su nosili zaplenjeni materijal, svio u kolonu i uputio u selo Repovce.

Momčilo DUGALIĆ

OKLOPNI VOZ

Posle napornih marševa, u sumrak 3. jula 1942. našli smo se na Ivan-planini, u neposrednoj blizini male železničke stanice Raštelica. Iznad same stanice dobili smo zadatak da je napadnemo i uništimo.

Noć se već bila spustila kada je bataljon, zmijugavom stazom, pošao ka pruzi. Staza je sva bila izlomljena, pa smo teško razaznavali koji korak kuda vodi. Samo smo jasno uočili zaselak Raštelicu i zgradu stanice. Znali smo da je tu posada neprijatelja. Svi smo se radovali ovoj akciji, jer je to ipak bilo osveženje posle dosadnih, dugih marševa od Zelengore, pa preko Treskavice i Bjelašnice do poslednjih ogranaka Ivana. Pred Raštelicu smo stigli iscrpeni, gladni, s malo municije. A ovde smo se nadali da će biti plena — i hrane i municije.

Spotičemo se niz strminu ka pruzi i zastajemo trenutak, jer nismo sigurni da li će nas ova staza izvesti na pravi cilj. Dve sijalice žmirkaju u podnožju kao da nas opominju gde se nalazi železnička stanica i neprijatelj. Znali smo samo za opštu odluku komandanta: prugu treba razrušiti; 2. četa će ići levo, 3. desno prema Tarčinu, a 1. će likvidirati uporište u stanici. Slične zadatke imali su te noći svi bataljoni četiri proleterske brigade koje su se sručile na prugu Sarajevo — Konjic. Sve akcije je trebalo izvršiti gotovo u isto vreme.

Hteli bismo da ostanemo nezapaženi sve dok ne otpočnemo dejstvo. Starešine nas često opominju na opreznost. Na malom uzvišenju ostaje vod mitraljezaca i top sa tri granate. To nam je bilo celokupno teško naoružanje na ovom pohodu.

Prešli smo prugu i izbili na malu zaravan. Ali trebalo je preći još neke krivine, koje su se ovde, na malom prostoru, oštro lomile. Morali smo stići severozapadno od stanice i tada napasti neprijatelja.

Polagano smo se približavali cilju. Noćna tišina kao da je cela okolina zamrla. Neprijatelj ćuti pa nam se čini da nam se uopšte ne nada, ili, pak, da čeka da nas rafalima zaspe kad dođemo pred same cevi.

Kada smo, pognuti, zakoračili na sledeći krak pruge, kod same stanice, začuli smo neko potmulo kloparanje; najpre neodređeno, a zatim sve jače i jasnije. Pogledali smo. Šine su počele da podrhtavaju. Bilo je već jasno da nas je neprijatelj očekivao. Umesto da ga iznenadimo, bili smo iznenađeni — u stanicu je ušao oklopni voz!

Svi naši pogledi su bili upereni u voz. Neprijatelj je reflektorima iz voza pretraživao bližu i daljnju okolinu pruge. Nepomično smo ležali priljubljeni uz zemlju. Kad bismo samo mogli da još za koju desetinu santimetara utonemo u nju, da nas ne otkrije! Lokomotiva je brektala, i voz polako, kao da nam prkosi, poče da manevriše i osvetljava okolinu. Kad bismo imali nečim da ga uništimo? Bila je to, verovatno, misao i drugih boraca u bataljonu. Kako da mu se usprotivimo, na koji način? Znali smo da i starešine razmišljaju o tome i traže rešenje. Zadatak dobiven od Vrhovnog štaba morao je i naš bataljon uspešno izvršiti. Do tada se, međutim, nismo susretali sa ovako naoružanim neprijateljima, sa oklopom iz kojeg na sve strane vire cevi mitraljeza.

Uskoro iz voza počeše da štekću mitraljezi i da zasipaju brda iznad nas. Kotlina je odjekivala. Pomišljali smo da su nas otkrili. Čekamo naređenje što da preduzmemo. Samo nekoliko trenutaka kasnije prenose nam odluku: sprečiti neprijatelja da manevriše prugom, skratiti mu prostor manevra, na oba krila porušiti prugu.

Nismo oklevali. Grupa boraca je brzo pronašla u blizini stanice alat za opravku pruge, nekoliko krampova, čekića i sl. Raspored četa je ostao isti. Prva je, čim se oklopni voz udaljio, počela prebacivanje, da zaobiđe železničku stanicu i mitraljesko gnezdo u jednom bunkeru. U isto vreme grupe boraca su pristupile rušenju pruge. Brzo smo izbijali klinove na šinama, koristeći se kloparanjem točkova voza.

»Oklopnik« se, zatim, vratio i mitraljeski rafali su opet počeli da zasipaju okolinu, dok su reflektori obasjavali i pretraživali svaki kutak. I iz bunkera je počela jaka paljba. Mitraljeski rafali su nas prikovali za zemlju. A mi municiju moramo da štedimo. Zato je samo grupa bombaša pokušala da zaustavi i onesposobi voz. Ali nije uspela.

Najednom smo čuli glas druga Koče, komandanta 1. proleterske:

— Zaklonite se i osmatrajte dejstvo topa!

Odmah zatim topovska granata je eksplodirala negde iza oklopnog voza, a izviđač je doviknuo:

— Prebačaj za nekoliko metara!

Neprijatelj je sad neprekidno sipao vatru i osvetljavao teren. Poleteo je i lanac svetlećih metaka u pravcu našeg topa. Strepeli smo, jer smo znali da imamo samo dve granate.

Top se opet oglasio. Oko pet do šest metara ispred voza raspršTala se zemlja i kamenje je poletelo u vis, da bi zatim palo oko nas.

— Podbačaj za pet metara! — čuo se glas iz našeg stroja.

Strpljenje nas je napuštalo. Bojazan da će i treća granata promašiti povećala je našu pažnju. Uto opet odjeknu pucanj, i treća udari ispred oklopnog voza. Blesak jasno ocrta mesto eksplozije na oklopu. Ali — bio je to samo bljesak. Tako mala granata pokazala se previše slaba za oklop voza. No bila je dovoljna, ipak, da uplaši njegovu posadu, koja srećom nije mogla predpostaviti kakav je top gađa, i da mi nemamo više ni jedne granate. Osetivši preciznost tobdžije, posada se odlučila da voz skloni. On je krenuo iz stanice i nije se više vratio. Posle toga mi smo izvršili juriš, i ubrzo ovladali celim uporištem. U njemu nismo zatekli neprijateljeve vojnike, sem šest mrtvih, ali smo našli prilično naoružanja i municije. Sa ostalim plenom sve smo prikupili i izneli, zadovoljni što nam je akcija uspela. Tim više jer nismo imali ni mrtvih ni ranjenih.

Dobrivoje PEŠIĆ

MOJ NAJTEŽI ZADATAK

Lijep julski dan. Sunce se popelo samo nekoliko kopalja od horizonta. Naš 2. crnogorski bataljon, bio je na maršu. Kolona moje čete približila se šumarku nedaleko od Konjica. Komandir je izdao kratku zapovijest: »Ovdje ćemo ostati do sjutra«.

Komandiri vodova su dobili rejone u kojima će smjestiti svoje ljude. Desetari su tražili drvo sa bogatijom krošnjom, da bi u njegovom hladu mogli smjestiti desetinu.

Marš je trajao svega dva do tri sata. Nismo bili umorni i polako smo počeli da se pripremamo za dnevni odmor. Neki su već skinuli torbice i oružje, raspasali se, dok drugi merkaju uz koji će grmen prileći.

Odjedanput se začu glas komesara čete:

— Gdje je drug Miloš?

Volio sam političkog komesara, bio je to moj stari, dobri drug. On je znao za neke moje teškoće i uvijek je našao toplu, drugarsku riječ ohrabrenja.

Što li me sad traži?! razmišljao sam. Neće, valjda, da me pošalje na neki zadatak u patrolu ili izviđanje? Za to je zadužen komandir. Ah, znam, pomislih, ovdje ćemo ostati cijeli dan i treba nešto pripremiti za poslijepodne. Već dugo se ne osjeća u četi rad odbora koji se brine za kulturno-zabavni život. To je moje zaduženje, moj sektor rada. Sad će, sigurno, biti prigovora i kritike na moj račun: »Bez obzira na uslove stalnih pokreta i borbi, mora se osjećati taj život u četi... Da li si, Milošu, pokazao dovoljno samoinicijative i upornosti? Povjeren ti je važan posao, mora se naći vremena...«

Baš sam baksuz! Eto, prošlo je prilično vremena otkako sam kažnjen isključenjem iz Partije i nikako da me ponovo prime. Šta da radim? Nastojim da budem disciplinovan, ali i i ostali drugovi su disciplinovani. Trudim se da se nekako i

nečim izdvojim, da se istaknem u borbi, ali i to je nemoguće — svi su hrabri! Kad bih i pokušao da uradim nešto što drugi ne čine u toku borbe, vjerovatno bih bio kritikovan zbog nepažnje, ambicioznog istrčavanja, potcenjivanja neprijatelja, nedopuštene inicijative... Sjetio sam se kako je u jednoj četi prošao neki drug koji je tek bio vraćen u Partiju. Zaletio se, izgleda, previše i najednom se — slučajno ili namjerno — našao ispred komandira voda. Poslije završene akcije, kako je bio red, prišlo se analizi stečenih iskustava, propusta, podviga. Na partijskom sastanku, međutim, jedna od tačaka dnevnog reda bio je njegov »slučaj«. Razlog: »On namjerno istrčava da bi potcijenio komandira voda«!?

Komesar me bio zadužio da rukovodim odborom za kulturni rad u četi. Siromaštvo formi, oskudica u sredstvima i sve to začinjeno odsustvom originalnih ideja za konkretne uslove, pa ispali mršavi rezultati. Tu se, majkoviću, nećeš istaći!

I tako moje misli teku do svakojakih pretpostavki. Komesar me, izgleda, bio ranije ugledao, pa pošto je obišao neki obližnji grmen, nađosmo se brk u brk. Na njegovom licu titrao je osmijeh, a meni se učinilo da je to samo izraz izvjesnog sažaljenja prema meni. U težnji da ga preduhitrim i pokažem da sam »svjestan« zaduženja, gotovo sam zaustio frazu: »Vrijeme je da se i ovaj naš odbor aktivira. Već dugo nosim u sebi neke ideje. Evo prilike da ih ostvarim!«

Ali komesar poče:

— Mićo, nisi se još raspremio. Nisi mnogo ni umoran. Spavali smo gotovo cijelu prošlu noć i doveče ćemo ostati ovdje. Ovaj dan nam je, zaista, dobrodošao i moramo ga iskoristiti...

Zatim poče da vrti prstom po zraku kao da piše neku odluku. Vidim, odugovlači. Kao da mu je bilo neprijatno ono što hoće da mi saopšti.

Sve dovdje slijedio je moju pretpostavku. Ovo je tek uvod u kritiku, mislim u sebi. Možda bi bilo najbolje da ga prekinem i uzviknem: »Znam, brate sve«, i da mu onda izdeklamujem pripremljenu frazu.

— Još od sela Lukavca imamo neke neriješene probleme — nastavi komesar prije nego što sam prikupio snage i počeo svoju priču. — Ti dobro znaš da je svega bilo u onom selu kada smo gladni i umorni došli s Treskavice. Jedan drug je bio razoružan zbog toga što je na ulju za čišćenje oružja pržio jaja koja je uzeo ispod kvočke! Moramo održati partijski sastanak. Na dnevnom redu je: lik komuniste, neka organizaciona pitanja i razno...

Oči su mi zasijale od radosti, srce poče da bije u grudima jače nego ikad. Znači, komesar me priprema za sastanak. Dođe, najposlije, i taj dan! Partija mi opet otvara vrata, prima me u svoja njedra!

— Sastanak će potrajati, Mićo! — mirno produži komesar. — Ti znaš da naša ćelija obuhvata sve borce u četi, osim tebe i još nekolicine. I vas ćemo jednoga dana primiti! Nema, stvarno, nikakvog smisla da i vi budete van Partije! Vaša odanost je provjerena — to svi znamo!...

Oblak sumnje izmijeni za trenutak moje raspoloženje. Poče nešto da me podilazi kao jeza. Šta to, onda, sa mnom kani komesar?

— Mogao sam ti ovo reći i bez ikakvog objašnjenja — nastavi komesar. — Ti mi nikad nisi odbio da izvršiš naređenje. Ipak sam htio da te prethodno upoznam s dnevnim redom današnjeg sastanka ćelije. Nemoj misliti da ne znam da si prije tri dana bio kuvar i da ti danas nije red. Pa ipak, računam da se nećeš naljutiti što sam baš tebe odredio, a dajem ti časnu riječ — preskočiću te prilikom određivanja za sljedeći put. Osim toga, danas nisi umoran. Možda će ti biti lakše da to sada učiniš nego drugi put. Ako danas budeš kuvar, onda neće doći red na tebe za više od mjesec dana.

Posljednje riječi komesara sam čuo, ali ih nisam pratio. Sukobile su se u meni mašta i stvarnost. Osjećao sam se kao otrgnuta grana na pustoj ledini koju vjetar okreće i nemilosrdno tjera. Nigdje ni čuperka da se moja grana zakači za njega!

— Dobro! — izustio sam i okrenuo se, jer mi se učinilo da komesar primjećuje šta preživljavam. Ipak, nisam htio da mu to pokažem. Prkos i gnjev potisnuli su dotadašnje raspoloženje. A onda su počele da me muče stare, već nebrojeno puta ponavljane misli.

Bilo je mnogo težih zadataka od kuvanja. Izdržao sam sve, jer ljubav prema Partiji bila je u meni neizmjerna. Bio sam uvjeren da će kad-tad uvidjeti da nisam kriv i da ću dobiti satisfakciju.[1]

Članovi Partije, jedan za drugim, odlazili su u malu udolinu, podaleko od mjesta određenog za moj posao. Posmatrao sam ih i mjerio raznim jedinicama za mjerenje. Izgledali su mi viši za glavu i u svemu tome sam vidio nešto nedostižno.

A ja sam morao da mislim na svoj zadatak. Trebalo je da skuvam ručak, da izrežem meso, da ga saspem u četni kazan,

[1] Odlukom Kontrolne komisije CK KPJ, ova kazna mi je anulirana kao nepravilna.

zatim da izrežem hljeb na jednake komade i, naposljetku, da velikom bakarnom kutlačom podijelim ručak, vodeći, razume se, brigu o tome da svi dobiju podjednako »gusto« i »masno« i da nimalo ne pretekne.

Počeo sam da pripremam ručak. Tako sam nemilice kidao meso! Prikupio sam toliko drva kao da ću pet dana kuvati na ovom mjestu. Ukratko, rastrzao sam se, jurio tamo-amo, kao da sam bježao od nečeg i pokušavao da ublažim ono što me unutra razdiralo i peklo. Planula je vatra i izgledalo je, s vremena na vrijeme, kao da je kazan na lomači. Bila je to velika buktinja. Snažni ognjeni jezičci lizali su kazan. A ja uronuo u misli: »Druže, odlukom biroa isključen si... Danas ćeš biti kuvar, a mi ćemo svi biti na partijskom sastanku!«

Jezičci raspaljenog ognja već su dopirali iznad kazana. Odjedanput sam čuo buku avionskog motora. Konjovodac Pero je povikao:

— Šta radiš, bre?! Zar nisi čuo avion? Ugasi vatru, slijepče!

Zašto da gasim vatru? Neka me gađa i pogodi! Neka me nema! Četa je gotovo kompletna bila na sastanku i podaleko od mene. Prema tome, ako bi i bilo zla, borci bi samo ostali bez ručka i kazana, za mene nije važno! Neka gori i dalje! Ne gasim!

Pa ipak sam skočio. U tren oka razbacao sam ugarke na sve strane, i ubrzo od vatre nije ostalo ni traga. Avion se vratio i preleteo. Nije bio ni opazio zadimljenu prostoriju.

Osmjehnuh se. Šapatom izgovorih: »Da sam poginuo, reklo bi se: 'Dok smo mi bili na partijskom sastanku, Miloš je kuvao ručak. Bio je nesmotren, pilot ga opazio i ubio' ...«

Opasnost je prošla i ja nastavio kuvanje. Vatra se ponovo razbuktala, a uporedo s njom i moja mašta. Pokušao sam da mislim na nešto drugo. Eto, volio sam matematiku i počeo sam u glavi da izvodim najrazličnije formule, od razlike kvadrata do ostatka u Tajlorovom redu. Ipak, jače od svega bilo je ono prvo... U dolinici je partijski sastanak, a ja kuvam ručak.

Iz sanjarenja me trgao kurir štaba bataljona:

— Gdje je četa?

— Na partijskom sastanku — odgovorih. — Na dnevnom redu je... — i počeo sam mu nabrajati sve ono što mi je komesar iznio, ne dopuštajući da me ma šta drugo pita. — A što tražiš četu? — priupitah.

— Treba da se odmah odredi jedna patrola prema Konjicu! — odgovori on.

Pazi, nije konspirativan prema meni! On onda shvata da sam ja na zadatku koji je častan kao i svaki drugi. On ne zna ono: »Dok mi budemo na sastanku, ti ćeš kuvati ručak«.

Kad bi me sad komandir odredio u tu patrolu! pomislih u sebi. Išao bih sve dalje i dalje do susreta s neprijateljem, do okršaja iz kog se ne bih vratio. Za takav zadatak bio bih oran i onda mi se ne bi moglo reći: »Dok mi budemo na sastanku...«

Kada se završio sastanak, tek tada sam se sjetio mog zaduženja. Kakvo razočaranje! Ni kapi vode u kazanu, a naokolo se širio miris zagorelog mesa.

Eto materijala da me kritikuju na prvom četnom sastanku: »Ti si, druže, nesavjesno shvatio zadatak!« A možda će neko reći: »Drug je to namjerno uradio, iz pakosti pustio da ručak zagori«. Pa zaključak: »Nećeš se ti, vala, skoro vratiti u Partiju!«

I tako sam nastavio da živim još dugo. Dugo, predugo — jer je svaki takav dan van Partije bio kao vječnost.

Partija je bila u meni, ali ja nisam bio u njoj.

Miloš VUKSANOVIĆ

U KONJICU

Negdje u brdima sjeverno od Konjica, oko sela Bulatovića, odmaramo se na padini, u hladovini trešanja. Vise nad nama grane pune crvenih sočnih plodova, dovode u iskušenje. Navire voda na usta. Opojan san savladava mnoge. Vruće julsko sunce probija kroz granje i žeže nas, a tihi povjetarac ublažava žegu. Čudni su kontrasti koje preživljavamo. Prije neki dan smo cvokotali od hladnoće u onoj kišnoj noći na Treskavici, a danas se pečemo na julskoj žezi na padinama Bitovnje. Kako li će te promjene djelovati na organizam?

— Trešanja, trešanja daj, komesare! — viknu neko tobože kao kroz san, a drugi bunovan poskoči probuđen lomljavom grane na susednoj trešnji, s kojom na zemlju tresnuše dvojica iznenađenih i pomalo uplašenih berača.

To je komesar zakupio nekoliko stabala, a ekonomi poslali berače. Jedino je tako dopušteno nabavljati trešnje, i hranu uopšte.

Vlasnik dotrča i zakuka nad odlomljenom granom, neki drugovi počeše da ga tješe.

— Nije velika šteta, prijatelju. Vidiš i sam, bila je trula grana — objašnjava mu crnooki, uvijek ozbiljni Marko Radoman pokazujući prstom trulinu u korijenu grane. — Tako se prije nekoliko godina desilo mojoj trešnji ispod Varenika.

Ali tek kad je ekonom donio nešto kuna i pružio mu ih, vlasnik se smirio i brzo strpao novac u pohabani novčanik.

— Prolazi Stari! — ču se nečiji glas.

Grupa konjanika i nekoliko pješaka prolaze stazom uz brdo iznad nas. Tito zaustavi konja, glasno nas pozdravi; upita da li smo dobili trešanja; dodade da smo posao na pruzi dobro izvršili, obode konja i produži smejući se glasno, očito zadovoljan uspjehom u rušenju komunikacije Sarajevo — Mostar.

Tek što podijelismo trešnje, stiže pošiljka i od zaplijenjenih đakonija sa pruge. Sladeći se trešnjama razvezasmo priču o pitomini našeg zavičaja.

Priču prekide komanda iz voćnjaka u kome se nalazila 2. četa sa Buričem:

— Sprema za pokret!

Brzo se nađosmo na stazi koja vodi ka selu Hasanoviću. Idemo niz šumovitu padinu ka nekom potoku, vodič reče da se zove Kraljuščica. Kržljava šuma jedva skriva od pogleda osmatrača, ako se još neki osmjelio da ostane na okolnim brdima, iako je to još daleko. Ko zna ko se sve može naći po brdima okolo i ko sve obavještava Nijemce, Talijane i ustaše o našim jedinicama i pokretima!

Imali su pravo Orlandić i Petričević. Trešnje su učinile svoje. Mnogi istrčavaju iz kolone, sklanjaju se u šumarke praćeni glasnim smijehom i dosjetkama onih iz kolone.

Na golim zapadnim padinama Snježnika i Križa, brdâ visokih preko hiljadu metara, nađosmo grupice kuća sela Hasanovića. Osjećamo podozrive poglede starijih seljaka koji su ostali da »čuvaju« kuće. Dok se razmještamo za počinak po rijetkim voćnjacima, primjećujemo žensku čeljad kako se brzo sklanja po kućama. Mladići su, po svoj prilici, mobilisani. Siromašne njive, već požutjele od ozimih usjeva, ne obećavaju dobar prinos. Ali i od te sirotinjske žetve dužni su svaku petu rukovet odvojiti za ustašku državu, reče nam jedan od seljaka u širokim crnim dimijama, sa fesom na glavi i bijelom košuljom ispod crnog prsluka.

Komandant Pero razgovara sa seljakom, želi da čuje nešto o stanju na ovom terenu i iščeprka koji podatak o Konjicu. Po toj priči naslutismo da može doći do napada na Konjic, ali se niko ne usudi da o tome zapita komandanta. Princip tajnosti je stroga obaveza svih nas.

Prenoćismo i predanismo u Hasanoviću i odmorismo se toliko da osvježimo snage. Bataljonski intendant Andro Lompar i četni ekonomi pobrinuli su se za dobre obroke, pojačane sljedovanjem trešanja.

Poslije podne komandant pozva komandire i komesare četa i saopšti odluku o napadu na Konjic. Naš bataljon treba da napadne utvrđenu kosu Repovicu i da sa nje krene na železničku stanicu i dio grada na desnoj obali Neretve. Kragujevački bataljon će poći niz prugu od Ivan-sedla i lijevo od nas upasti u gornji dio grada, orijentišući dejstva ka mostu na Neretvi. Drugi crnogorski će pregaziti Neretvu negdje nizvodno od Konjica i napasti dio grada na lijevoj obali i kosu nad tim dijelom grada, sa koje se, vjerovatno, može tući mitraljezima i minobacačima dio grada i ulice na desnoj obali.

Prijatna julska noć pokri tamnim velom brda i jaruge. Kanjon Neretve utonu u mir.

Kao uhode krećemo u koloni ka Konjicu, stazom punom kamenja, i ljutimo se što naše kretanje odaju odroni pokrenuti našim koracima. Sela izgledaju mrtva, prazna; čak se ni lavež pasa ne čuje, ne bar u ovima koja do sada prođosmo. A možda su seljaci uvukli i čeljad, i stoku, i pse u kuće i staje i pritajili se dok vojska ne prođe. To je najprostija računica da se od nje sačuvaju.

Opet je pred nama duboka jaruga, a preko nje odmah kosa Repovica i na njoj, vjerovatno, dobro utvrđeni položaji ustaša.

Stojimo. Čekamo zadnja uputstva za napad. Pet minuta, deset minuta, a još ne krećemo. Petnaest minuta još stojimo. Šta je to s našim komandantom te nas noćas mimo običaja toliko zadržava? Mora da nešto krupno snuje.

— Uh, rođače, propadoh — požali se Ivo šapatom.

— Šta je, koji ti je đavo?

— Stomak, rođače! Trešnje, majku im božju!

— Pa?

— Kako pa, rođače, grom ga spalio! Svaki čas treba da pođemo, a ja ovakav. Eto, sad sam bio tu, iza plota, i opet me tjera . . .

— Pa idi, šta čekaš?

— Idi, idi! Lako je to sada, ali zamisli da me uhvati u jurišu? I zaostati ne smiješ, naprijed ne možeš.

— A rugao si se drugovima kada je njih tjeralo iz kolone. Požuri, svaki čas možemo krenuti.

— Rugao, rugao. Šalio sam se, a ne rugao — doviknu Ivo trčeći prema plotu.

Dolazi komandant. I komesar je sa njim.

— Momci, kao što smo se dogovorili. Prva desno, Druga lijevo, Treća u rezervi. To pred nama je kosa Repovica. Krenite odmah.

Krenusmo. Noć je već na izmaku. Zora samo što nije bljesnula. Mora se žuriti.

— Šta misliš, Savo, o ovome? — obratih se Buriću misleći na skoro svanuće.

— Bolje je poginuti u jurišu nego u odstupanju — odgovori on i pođe za četom.

— Komandire, pokaži skojevcima kako se ratuje — obrati mi se Risto Lekić, zamjenik komesara čete, računajući na moje obećanje na zadnjem sastanku skojevaca da ću im u prvoj borbi pokazati kako se napada neprijateljev puškomitraljez.

Shvatih Ristovu napomenu kao upozorenje i pozvah omladince Sava Nikaljevića i Vučetu Crnčevića da pođu sa mnom.

U trku se sjurismo niz padinu i uputismo ka puškomitraljezu, koji je onako nasumce otvarao vatru s ćuvika iznad pruge. Četa pođe za nama. Puškomitraljez je štektao dok smo se nas

trojica privlačili. Izgrebeni trnjem i dračama približismo se prilično puškomitraljezu i, po dogovoru, bacismo bombe. U trenutku eksplozije jurnusmo. Izbezumljeni puškomitraljezac je već bio okrenuo leđa ostavljajući mrtva pomoćnika. Uzeh puškomitraljez, Savo i Vučeta municiju i bombe koje je ostavio na položaju. Pođosmo naprijed. Lijevo se čuje ustaška komanda:

— Plotunskom paljbom, po neprijatelju u raži, pali!

Poslije njihovog plotuna opalih rafal iz puškomitraljeza. Odmah nakon toga niče iz raži streljački stroj 2. i 1. čete i jurnu na ustaše uz povike: »Uraaa, naprijed, proleteri!« Uz tresak bombi uskočiše čete u rovove, a ustaše bezglavim trkom pobjegoše prema gradu.

Bilo je očito da treba žuriti. Sporazumjeh se sa Savom i Vučetom da požurimo prema stanici. Ispalismo nekoliko rafala za ustašama koji su bježali niz Repovicu i potrčasmo prema stanici. Zvižde zrna oko nas, negdje klokoće mitraljez. Osjetismo opasnost koja nas vreba i razmakosmo se. Vučeta zaljulja tanko hrastovo stablo da privuče pažnju na sebe, Savo baci bombu daleko desno, da time zavara mitraljesca, a ja s puškomitraljezom pođoh prema stanici. Savo i Vučeta me stigoše baš u trenutku kad mitraljez zasu ubitačnom vatrom. Skočismo sa stijene visoke nekoliko metara i ja se stropoštah sa puškomitraljezom na šljunak kolosjeka. Uz oštri bol jedva se podigoh, kad mi priđoše Savo i Vučeta.

— Šta bi, jesi li ranjen? — upita me Savo.

— Ne znam. Nešto mi strašno sinu uz leđa.

Pipali su i zagledali, ali ništa ne nađoše. Ne dadoh im puškomitraljez, iako su željeli da mi olakšaju. Prebacismo se preko nekoliko kolosjeka na drvljenik pored oniske kućice, nedaleko od same stanične zgrade. Naslonih zbrojovku na krov kuće i osmotrih ustaški mitraljez na čuviku iznad dijela grada na lijevoj obali Neretve. Po klokotanju ocijenismo da to mora biti maksim. Naše rafale kao i da ne osjeti, klokotanje se nastavljalo. Zrna su dobovala po krovu stanične i okolnih zgrada, a u gornjem dijelu grada čula se žestoka paljba.

— Bojim se da je Treća imala gubitaka, uveo je Pero u borbu na samoj kosi — reče Burić, koji je upravo naišao. Onda upita: — A kako vi prođoste?

—Još ne znam — odgovorih uz rafal koji ponovo uputih mitraljescima na čuviku.

— Onoga ni vrag neće otjerati ako Drugi bataljon ne pređe na tu stranu. Ali dobro je, Raja je sa Kragujevčanima gore prema onim kućama — dodade Burić pokazujući rukom na kuće u gornjem dijelu grada.

— Držaćemo most, pa kome opanci, kome obojci.

— A doveče preko mosta, — rekoh kao za sebe.

— To ćemo vidjeti — reče Burić i ode sa grupom iz svoje čete prema Kragujevčanima.

U dijelu grada na desnoj obali Neretve nije ostao ni jedan živi ustaša. Ali mitraljez sa ćuvika tuče li tuče. Nema još 2. bataljona, a već je uveliko dan.

— Šta je ovo sa Drugim bataljonom, zna li se? — upitah kurira koji dođe s porukom štaba da uspostavimo čvrst dodir s Kragujevčanima.

— Bilo je naređeno da odustanemo od napada. Zato smo čekali ono pred svanuće. Komanda je, i pored toga, odlučila da se napada. Veza je odavno otišla prema Drugom bataljonu sa porukom da su naši u gradu i da oni pođu na svoj zadatak — odgovori kurir.

— Eno Drugog bataljona! — povika neko.

Uz ćuvik preko Neretve vidjesmo streljački stroj. Mitraljez se više ne čuje.

Konjic je oslobođen.

Okupljeni pored stanične zgrade dočekasmo komandanta brigade, Koču, koji iznenada banu među nas.

— Uništite sve lokomotive, vagone, stanična postrojenja, stanicu i ustaški logor. Evakuišite sve što možete i izvucite jedinice iz grada, jer od Mostara intervenišu prema Konjicu. Nije sigurno da će ih naša obezbeđenja zadržati. Treba brzo raditi — naredi kratko i ode u grad.

Plamen je već izbijao iz stanične zgrade kad pođosmo u guste sjenke drveća nedaleko od nje.

Nijesmo uspjeli ni predahnuti, a jedna grupa donese nekoliko bijelih sanduka punih šećera.

— Ovo je za bolnicu — objasni komesar Jovo. — Što se ne mogne natovariti na konje, uzmite po torbicama, pa ćemo poslije prikupiti — dodade on i ponovo ode u grad.

Nekoliko sanduka za tili čas razdijelismo po torbicama. Krckaju kocke šećera po ustima, a česma jedva odoljeva navali drugova.

— Po manje, drugovi, šećer je težak za stomak — savjetuje neko iz grupe.

Evo i komandanta Pera.

— Drugovi, — obrati nam se on — intervencija od Mostara je zadržana. Ostajemo u gradu. Razmjestite se za odmor i uspostavite red. Imajte u vidu mogućnost odbjeglih da nas napadnu. Nije isključeno da to pokušaju noću. Budite oprezni i na avijaciju, blizu su aerodromi kod Mostara i Sarajeva.

— Đani, ima li ranjenih? — obrati se neko našem doktoru, koji naiđe.

— Teško je ranjen komandir Treće čete, Rajko Korać — odgovori Đani i sjede uz drvo premoren od jurnjave od čete do čete.

Na naša zapitkivanja o Rajku, izrazi da sumnja da će preboljeti.

Čudan je ovaj naš doktor. Kad počne borba, on ne miruje. Juri od čete do čete. Nađe se i sa bombašima. Iznosi ranjenike iz najljućih okršaja. Hvata se u koštac s neprijateljevim vojnicima i redovno pobjeđuje. Mnogo mu vrijedi bokserska vještina kojom vlada od malih dana. Poznat je bio po tome i u obračunima s frankovcima na Zagrebačkom sveučilištu.

Vraćaju se drugovi iz grada i pričaju o punim magacinima i radnjama, gladnoj sirotinji i raznim zgodama i nezgodama. Rekoše da je Boško Dedejić Pop nogom razbio »Batin« izlog i razdijelio sirotinji obuću.

— Bolje da je i za mene našao kakve opanke — glasnu se na to Branko Mihaljević, podižući nogu i pokazujući raspalu obuću.

— Naći će se, valjda, nešto i za tebe kumašine, velik je grad — tješi ga ekonom Blažo Vučković tapšući ga po ramenu.

Vrijeme je da se razmjestimo za odmor. Pođosmo. Tek što uđosmo u grad, zabruja avion. Zaštekta mitraljez iz njega. Odgovorismo plotunima i otjerasmo ga prema Mostaru. Drugi, valjda, neće uspjeti da dolete do mraka, jer sunce je već zašlo.

— Ovdje, u ovu kuću, komandire, soba je čista i lijepa — pozva sa vrata jedne kuće snažni mitraljezac gustih smeđih brkova Nikola Đukanović i odvede me do domaćice.

Starija žena, prosijede kose, čista i uredna, umotana u dugačku tamnu kućnu haljinu, dočeka nas sa osmijehom na licu i uvede u sobu.

— Evo, ovdje dva kreveta, izvol'te odmorite se — reče i pođe ka izlazu.

— Ali mi smo prljavi. Nađe se i po koja vaška, zagadićemo vam posteljinu. Bolje da se prigrčimo tu negdje, na podu.

— Bože sačuvaj! Samo se vi odmorite. Pa bože moj, opraće se! — odgovori ona i izađe.

Zar je mogućno da se nalazimo u gradu na pruzi i da se možemo raskomotiti? O tome, eto, mislim. Već mjesecima se nijesmo svlačili za spavanje. Rijetko kad smo i obuću skidali s nogu, pa se ne snalazimo. Čudno nam je sve to.

— Eto tako, komandire — obrati mi se Nikola.

— Nadam se da ti neće biti ružno. Idem ja da nađem one moje.

— Kako to? Zar da ja ostanem sam ovdje? Ne, idemo zajedno, pa ću se ja vratiti sa još nekim. Inače treba da vidim kako su ostali smješteni i gdje su.

Nasmijasmo se obojica, onako bez razloga, i izađosmo uz obećanje domaćici da ćemo se vratiti.

Po gradu izišao narod, zagleda nas sa interesovanjem. Mnogi su oduševljeni našim dolaskom. Siromašniji su nekako topliji, slobodniji, više sa nama razgovaraju, zapitkuju nas, daju objašnjenja, nude usluge.

— A nama pričali kako su vas uništili — dobaci jedan stariji musliman. — Imam i ja jednoga od moje krvi negdje u šumi — kaže očito zadovoljan što nas vidi.

Priče bi bilo danima sa ovim ljudima i po svoj prilici bi bile zanimljive, ali mora se na počinak.

Četa je po okolnim kućama. Nikola je svršio posao sa svojima, pa je pošao sa mnom. Bila se već uhvatila noć kad zakucasmo. Žena nam otvori:

— A ja, djeco, čekam na vas. Moji su već legli. Evo večere. Izvol'te.

Na čistom stolu tanjiri, a pored njih nož i viljuška. U salveti zamotana vekna hleba, kakav odavno nismo vidjeli.

Večera je ličila na gozbu, a spavanje na pašine konake. Meki kreveti i čisti čaršavi, oprane noge i raskomoćeno tijelo!

— Da nije ovoga nesrećnog rata, lijepo bi bilo živjeti — izusti Nikola spuštajući se u postelju.

— E, da, lijepo, lijepo — odgovorih suvo, jer mi se sve ovo činilo toliko neobično i neprirodno da sam sumnjičavo gledao i na takav odmor i na prijateljski prijem domaćice.

Nikola je već uveliko hrkao, a meni san nikako da dođe. Čujem zveckanje posuđa koje domaćica, po svoj prilici sada oprano, ostavlja na njegovo mjesto.

Ustadoh, opremih se i pođoh napolje. Domaćica me začuđeno pogleda i prije nego što izusti riječ ja se izvinih.

— Moram poći da obiđem stražu. Odmah ću se vratiti.

Promuvah se malo po ulici, sretoh patrolu koja mi reče da je sve u redu i vratih se na spavanje.

Gajo VOJVODIĆ

NA MAKLJENU

Nalazimo se pred Prozorom. Naš vod dobio je zadatak da u toku dana, 10. jula, izvidi položaje severno od grada i na Makljenu.

Izlazeći iz zaseoka počinjemo da se penjemo. Sa nama je pošao iz zaseoka i čiča Marjan kao vodič. Gola i kamenita uzbrdica prilično je naporna, naročito posle obilnog ručka. Sva je sreća što odjednom pripucaše ustaše ispod nas, te nas to natera da požurimo. Bila je to njihova patrola. Mi moramo što pre da izbijemo na vrh i zbog toga ne odgovaramo na ovu nepreciznu vatru iz daljine. Međutim baš u tom trenutku kretanje nam usporava naš bolničar. Pojeo je veću količinu kiselog mleka, masnu kajganu i druge đakonije koje vrlo neugodno i brzo deluju na ispošćeni stomak. Čelo kolone grabi i dalje ka vrhu, a začelje mora da se povinuje »majci prirodi i njenim ćudima«.

— Prekini paljbu — dreknu Jova razdraženo prema zaklonu koji je bolničar izabrao.

Najzad smo se iskupili na vrhu i, sasvim prirodno, komentarišemo »najuzbudljiviji« događaj ove etape. I pored toga što je bio vrlo zabavan i pružao mogućnosti za raznovrsno tretiranje, odlučili smo da taj detalj ipak ne uđe u zvanične anale čete. Ako ne zbog drugoga, a ono zbog toga da ne bismo morali pomenuti i ručak koji je to izazvao — u kome smo svi učestvovali.

Zadatak je obavljen. Možemo da se vratimo u sastav bataljona s izveštajem da na Makljenu nema neprijateljskih snaga.

Mi smo prvi partizani koji su stupili na Makljen i naše »osvajanje« vrha više je ličilo na turističko-planinarsku akciju nego na izviđanje. Doduše, pod nama se vidi Prozor i svesni smo da je pun ustaških vojnika. Čudesan prizor je to za nas: gledamo slobodno u varoš gde je život, makar i prividno, mirnodopski. Verovatno sad ljudi sede kod kuća i odmaraju se posle ručka, što je i razumljivo, uostalom. A kako je sve to

daleko od nas, kako smo svi željni naših domova, soba, kućeraka. Kako nas ova čudesna slika, sa naizgled idiličnim mirom, podseća na rodni kraj, grad, na naše najmilije, koji su ostali za nama, tamo u našoj, tako bliskoj, a ipak udaljenoj, porobljenoj Srbiji. Razmileli smo se i beremo šumske jagode. Toplo sunce prži i većina je svukla košulje, sunča se. Još malo pa ćemo da krenemo natrag, u sastav bataljona.

Odjednom primetismo kolonu vojnika, oko dva kilometra udaljenu od nas. Oni nas ne vide jer baš zastadoše na ivici šumarka. Kolona se rastura radi odmora.

Među nama nastaje nagađanje: da li su Nemci, ustaše, četnici, domobrani ili partizani? Nismo se mogli nagoditi. Između njih i nas prostire se blag prevoj, obrastao šumom, pa mi se učini da je vrlo lako izvideti situaciju. Stoga pođoh u izviđanje sam, jer se osećam odmornim. Jednostavno rečeno, olako sam shvatio zadatak, a ni ostali ga nisu shvatili mnogo ozbiljnije. Tome je doprinelo divno sunčano vreme i dobro raspoloženje.

Put vodi kroz divnu šumu i žurnim koracima grabim napred, pomalo gonjen neizvesnošću. Postala nam je to već zajednička osobina — sve želimo odmah da saznamo, ništa da ostane nejasno. Uostalom, na taj način nadoknađujemo, donekle, neprijateljevu nadmoćnost u naoružanju i brojnosti. Šumski puteljak vodi preko prevoja i ja, omamljen divnom prirodom, postepeno postajem sasvim bezbrižan. Podsećam se na Košutnjak, na naše omladinske izlete, na kojima smo se, u stvari, pored provoda i razonode, pripremali i za ovu našu veliku borbu. Raščlanjavam u sebi taktiku naše borbe... Uostalom, gotovo sam siguran da ću naići na partizane, na partizane iz Prozora, pa nagađam na kakav ću prijem naići kod tih drugova koje još ne poznajemo.

Kako se dogodilo da sam se odjednom našao, tako reći, među njima a da me nisu primetili, ostaće za mene tajna. Prosto je neshvatljivo kako sam nesmotreno naleteo na njih, a mogao sam ih primetiti i sa razdaljine od sto metara i da se trkom vratim u vod, među drugove, koji nestrpljivo očekuju izveštaj. Stojim gotovo skamenjen, zaprepašćen, i prosto ne znam šta da uradim. Zar sam se toliko zanęo i opio ovim divnim danom da učinim hiljadu gluposti odjednom?

Prva misao bila je — bežati se ne može! Uvukao sam se u žbun i pritajio se. Najbliža grupa ležala je i sedela razbaškarena ispred mene na nepunih deset koraka. Da, to su ustaše, i to od onih ozloglašenih Francetićevih »crnaca«. Ima ih oko šezdeset, do zuba naoružanih. Pripadaju garnizonu u Prozoru, a zadatak im je kao i naš — izviđanje! Eto, to sam mogao da

uočim i sa sto metara, i moj zadatak bi bio dobro obavljen. Ovako, ležim u žbunu, celom svetu nekoristan, a najmanje mojim drugovima.

Strah ne osećam, zaklon od pogleda je odličan. Međutim, bespomoćni bes me razdire. Trebalo je da sam već kod drugova i da im javim pravo stanje.

Ustaše ustaju i prolaze pored mene na korak-dva. Idu istim putem kojim sam ja došao, idu prema vrhu Makljena, prema mom vodu.

Izlazim na čistinu i u blizini zatičem mladića — čobanina. Gleda me zapanjeno i ne shvata šta se zbiva. Začelje ustaške kolone još se vidi. Razrogačenim očima gleda u titovku sa petokrakom i nije kadar da progovori ni jednu reč. Prolazi nekoliko trenutaka i on se postepeno snalazi; njegova zbunjenost je razumljiva, jer sigurno nije očekivao da će se ovde i na ovakav način sresti s partizanom. Vremena za objašnjavanje u ovom trenutku nema, već se samo raspitujem o ustašama, koliko ih je bilo i gde se nalaze njihovi položaji na prilazima gradu i u okolini. Slična pitanja, samo o nama, postavljale su mu i ustaše. Uostalom, to je i normalno, oni se raspituju za nas, a mi za njih. Povedoh ga sa sobom, za svaki slučaj, jer možemo već izjutra da krenemo u napad na Prozor, a ne bi bilo dobro da ustaše dobiju ma kakve podatke o nama. Idemo iza ustaša i mladić mi uz put priča o njihovim nedelima, o tome da je partizanski pokret u okolini tek u začetku, ali da se o našim podvizima, naročito o rušenju železničke pruge Sarajevo — Konjic, ispredaju skoro neverovatne priče, da su ustaše preplašene i vrlo uznemirene u Prozoru.

Ispred nas se čuje puškaranje: ustaše su naletele na našu zasedu. Međutim brzo se vatra prekinula i mi produžavamo oprezno u pravcu položaja voda. Uskoro izlazimo na čistinu, primećujemo zaklon našeg mitraljeza i sav srećan jurim drugovima u susret. Potpuno sam zaboravio na znak raspoznavanja, to jest da sam prethodno morao na vrh puške da stavim titovku i da je podignem uvis. Ali sad je i ta nesmotrenost nevažna, opet sam među drugovima.

Polazimo u sastav bataljona i u kasno veče stižemo.

Stevan VARGA

Pokret se nastavlja prema Prozoru. Prepadi iz utvrđenog ustaškog garnizona mogli su da ugroze naše kretanje ka Bosanskoj krajini. Zato je Vrhovni štab naredio da se Prozor oslobodi. Razvila se dvodnevna ogorčena borba. Naše jedinice vrše jak napad. Prvoga dana vodili smo borbu za neke isturene položaje oko grada, sa kojih su nas ustaše odbacili izvršivši jak protivnapad. Pred smiraj dana novim jurišem uspjeli smo da ih povratimo.

Napad na sam grad ipak nismo mogli izvršiti dok ne uništimo uporišta ustaša na Kozjim stjenama, na grebenu koji se proteže iznad Prozora. Odatle je dobro naoružana ustaška posada u jačini od 150 vojnika mogla tući naše borce ne dopuštajući im da se približe gradu.

Komandant bataljona, Pavle Jakšić, pozvao je komandira Rudarske čete, Đoka Zavađu, i izdao mu kratku zapovest da likvidira Kozje stjene i time olakša prilaz Prozoru.

Komandir je naredio da se spremimo za pokret. Naša četa je tada brojala trideset četiri borca, jer su mnogi bili izbačeni iz stroja u dotadašnjim borbama po Crnoj Gori, Hercegovini i istočnoj Bosni.

Za nekoliko trenutaka četa je bila postrojena i spremna za pokret. Saopštavajući nam zadatak, komandir nas je upozorio da je uporište veoma dobro utvrđeno.

Da bi zavarala ustaše, četa je krenula mimo Kozjih stjena ka nekom selu u koje smo stigli oko 18 časova. Prilikom pokreta ustaše su nas pratile mitraljeskom vatrom sa Kozjih stjena i iz grada, jer su mislile da se povlačimo.

Prenoćili smo u šumi kod tog sela i sutradan, 13. jula rano, u 3 časa, izvršili smo pokret preko teško prohodnog terena. Vraćali smo se u pravcu Kozjih stjena sa namjerom da dođemo iza leđa ustaškom utvrđenju.

Jutro je bilo tmurno, počela je da pada kiša — a gusta magla počela je da se kovitla ispred naših očiju. Po šumskim proplancima bilo je mnogo jagoda, poneki od boraca saginjao se da bi koju ubrao.

— Brže, drugovi, zakasnićemo, naši čekaju na nas — opominjao je komandir.

Najedanput nastade u četi neko komešanje. To se Boćo Pilović Krasni Brale, kako smo ga zvali, molio svevišnjem da kiša i dalje pada, da bismo se lakše približili ustašama. Zahvaljujući šumi i kiši približili smo se neprijatelju s leđa što se najviše moglo. Šuma je već ostala za nama. Gledamo ustaše, njihove rovove, oružje. Njih ima oko sto pedeset, a nas svega trideset četiri, s malo municije — na puškomitraljeze po sto metaka, a na puške po pet do šest. I, retko u koga poneka bomba.

Borbeni raspored je već bio izvršen.

Na naše iznenađenje, na ivici šume pojavi se jedan ustaša, verovatno, radi svoje potrebe. Nos u nos susreo se sa Nikolom Bubalom. Jedan tup udarac, i ustaša je ostao nepomičan na zemlji.

Ispred nas su se čuli dugi mitraljeski rafali. Ustaše su gađale naše drugove koji su se već u toku noći primakli Prozoru, računajući s našim sigurnim uspehom. Jedan od ustaša okrenuo se u pravcu nas i ugledao Đoku Zavađu. Misleći da je njegov saborac koji je malo pre toga otišao u šumu, ustaša mu doviknu: Ej, Jože, ajde, požuri da vidiš kako komunisti bježe.

Više se nije moglo čekati. Komandir glasno zapovedi da otvorimo vatru.

Grunuše rafali iz naših puškomitraljeza, planuše bombe.

— Juriš, ura, napred proleteri!

U jednom naletu naši borci se nađoše u rovovima ustaša. Ne znajući šta da rade, ustaše se dadoše u bekstvo, ostavljajući za sobom mrtve i ranjene, ratnu opremu, oružje i municiju, koja nam je dobrodošla. Kozje stjene su zauzete zahvaljujući dobro spremljenoj taktičkoj varci.

Pri polasku na zadatak bio je ugovoren znak da se na Kozjim stjenama istakne crvena zastava. Zastavu je postavio Nikola Bubalo. Kada se zastava zalepršala, čuli su se povici naših boraca iz prozorskih kotlina: »Bravo, rudari! Živeli, rudari«.

Radost i uzbuđenje prekinula je iznenadna žalost u četi. Poginuo je hrabri mitraljezac Stevo Mihajlović. Noseći talijanski puškomitraljez, gonio je ustaše i kosio ih. U tom naletu, ne videći da mu je izostao pomoćnik, našao se licem u lice sa jednim skrivenim ustašom, u trenutku kad mu je šaržer u puškomitraljezu bio prazan. Ustaša ga je pogodio u čelo.

Sa Kozjih stjena smo posmatrali kako naši borci stežu obruč oko varošice. Primičući se korak po korak, polako su se prebacivali u grad i nastavljali borbu za svaku kuću.

Nešto oko 14 časova, trećeg dana borbe, Prozor su oslobodile 1. proleterska i 3. sandžačka brigada. U centru grada zalepršala se crvena zastava.

Ljubo MILOŠEVIĆ

JURIŠ NA KOZJE STJENE

Nečujno smo se kretali uz Kozje stjene. Što bliže neprijatelju bez borbe. Lagano, korak po korak. Kiša je padala. Vetar je njihao grane i njegov šum je skrivao naše korake. Još nekoliko koraka. Zatim smo stali i po već unapred pripremljenom planu razmestili se. Vetar je i dalje duvao i skrivao naše prigušene dozive. A neprijatelj je bio tu, pred nama, ne dalje od dvesta koraka.

Čekali smo zoru. Bili smo deo napadačkih snaga koje su imale zadatak da oslobode Prozor i da omoguće nesmetan prolazak naših snaga u pravcu zapadne Bosne. Vrhovni štab je angažovao za to 3. sandžačku brigadu i naš Kraljevački bataljon. Ovo važno uporište branile su znatne ustaške snage. Najvažniju tačku u odbrani Prozora, Kozje stjene, držala je dobro utvrđena satnija Francetićevih legionara u 28 bunkera. Na te položaje upućena je Rudarska četa. Pošto nismo imali dovoljno municije, morali smo prići što bliže rovovima, a zatim jurišati.

Sa Kozjih stjena i okolnih brda čuli su se povremeni pucnji. Dugi rafali teških mitraljeza povremeno su parali tišinu. Njihovi oštri metalni zvuci nadjačavali su vetar. Pokušavao sam da odredim sa kojih položaja se puca. Borci su ležali u zaklonima pogleda uprtih u mrak. Bili su svesni zadatka koji ih čeka u zoru.

Vreme je sporo odmicalo. Neke čudne, rastrgane misli počeše da me obuzimaju. Valjda zato što je daleko zora. Ne volim kad dugo čekam. Danas je 13. jul. Već godinu dana ratujemo. A meni se čini da je prošao tek jedan mesec. Brzo živimo. Zato su mi se i događaji smešali u glavi. Pokušavam da se setim nekih pojedinosti iz ovih ratnih meseci.

... Bilo je isto ovako toplo letnje vreme kada sam sa grupom mladića, radnika iz mitrovačkog brodogradilišta, otišao u Mačvanski odred. Bili smo mladi, neuki u ratovanju. Pevali smo o slobodi i čuvali obale Drine i Save. A onda su nas čelikom nadjačali. Povlačili smo se natapajući svaku stopu krvlju. I učili se da ratujemo.

U Užicu smo čuvali stražu dok je zasedao prvi narodnooslobodilački odbor za Srbiju. Hteli su da nas unište. Kadinjača... Zlatibor. Slavna ratišta u prvoj neprijateljskoj ofanzivi obeležena su krvlju najboljih drugova.

Rudo. Stvaranje 1. proleterske brigade. I evo kako već više od šest meseci ratujemo kao njeni borci...

Iz misli me prenu tišina. Kao da je prestalo da puca. Koje je vreme? Koliko ima još do zore? Ponovo me obuze strepnja. Da je još samo malo municije. A ovako? Tih pet do šest metaka ne smeju da promaše.

Najzad poče da sviće. Već nazirem lica boraca. Bila su kao od kamena isklesana. Čvrsto su držali oružje i čekali. Ispred nas bleska vatra i oko nje grupa ustaša. Ćeretaju. Drugi se dozivaju ili pevaju.

— Bubalo — dozvah puškomitraljesca.

— Ja — odazva se on šapatom.

— Hoćemo li da se pripremimo? — šapnuh.

... Razmišljam o ovom snažnom momku sa kojim već nekoliko meseci ratujem. Za kratko vreme postao je ponos naše čete. Pre rata je radio kao rudarski radnik u Trepči, odakle je i došao u partizane. Lopata mu je raširila šake, te drži šarac kao igračku. Pre neki dan smo napadali železničku stanicu Brđane. Imali smo sreću da na stanici zatečemo voz prepun vojnika i putnika. Za tren oka bilo je sve gotovo. Stotinak domobrana razoružano je i pušteno kući. Nekoliko ustaša dobi zasluženu kaznu. Bubalo je šetao pored vagona sa šarcem o vratu. Nosio ga je lako kao automat. Gledali su ga domobrani sa nekim divljenjem i strahopoštovanjem. Kad dođu kućama, verujem da će pričati o ovom partizanskom mitraljescu...

— Krećemo! — šapatom se prenosi naređenje.

Polako, skoro na prstima približavali smo se neprijatelju. Oči gutaju mrak. Svaki je pripremio bombu. Steže je u rukama. Čujem kako je Bubalo otkočio šarca. Jedna grupa bombaša poslata je da se podvuče s leđa ustašama i da ubaci bombe u rovove. Očekujemo njihov početak.

Proko Žigić je iznenada, zbog nestrpljenja, opalio prvi metak u ustaše oko vatre. Najednom, zagrmeše i bombaši. Kao jedan jurnuše proleteri. Nakačismo se na leđa onima koji su bežali od vatre. Prasak bombi nadjačavao je proleterski poklič: »Juriš, proleteri!« Jurnuše rudari na rovove. »Ura! Napred proleteri!« Mešali su se pucnji, jauci ranjenih i prasak bombi. Pomešali smo se sa ustašama. Kao zveri branili su Francetićevi crnokošuljaši rovove. Iz dubodolina dopire kao eho: »Napred, proleteri!« Sa svih strana čuje se pucnjava. To Sandžaklije i naša 1. i 2. četa jurišaju na grad. Rudari nasrću na rovove.

Nestalo nam je bombi. Zato bacamo i kamenice. Ustaše poslednjim snagama pokušavaju da nas zadrže. »Ura! Ura!... Seci Bubalo! Bravo, »Isuse«!...«

Uskačemo u rovove. Preneražene ustaše u paničnom strahu ostavljaju oružje, beže niz strminu prema gradu. Kozje stjene su u našim rukama.

Osvojili smo dominantnu tačku neprijateljeve odbrane. Prevarili su se ustaški komandanti: mislili su da će sa odabranom posadom, odbraniti Kozje stjene, a time samim i Prozor.

Ističemo crvenu zastavu na vrhu i palimo vatre, da bismo obeležili dostignute položaje. Na drugim položajima se još puca. Zapaljene vatre u cik-cak rasporedu označavaju dostignute linije ostalih bataljona. Obruč oko Prozora se postepeno steže. Nastavljamo nastupanje prema gradu.

Nedaleko od zaklona, koji sam za sebe odabrao, ječi ranjeni »legionar«. Otpuzah do njega. Već je umirao. Uzeh mu ustašku legitimaciju. Devetnaest godina.

Dan je već ovladao. Varoš je ispod nas. Obruč je sve uži. Neprijatelj se skriva po kamenim kućama i odatle puca. Gruva naš kraljevački top — pito. Iza svakog kamena se puca. Žilavo se brane ustaše. No sve je manje mesta odakle mogu da pucaju. Čuje se prasak bombi. Dobro nišane proleteri. Za nas je skup svaki metak.

Skoro je podne. Kiša opet počinje da pada. Borba jenjava. Ustaše utvrđene u kuli daju poslednji otpor. Nekoliko direktnih pogodaka iz topa ućutka i ovo poslednje uporište. U gradu zavlada tišina.

Prozor je slobodan. Put za zapadnu Bosnu je otvoren.

Postrojavamo se iznad razrušene škole — radosni i ponosni. Stanovništvo nas sa čuđenjem gleda. Mnogi od njih nisu verovali u našu snagu. Ta ustaše već mesecima seju laži o nama. Pored nas Sandžaklije sprovode uhvaćene ustaške doušnike. Za nedela će im se suditi.

Snažno odjekuje pesma u gradu. Partizani slave pobedu.

Vojin JULOVIĆ

OSLOBOĐENJE PROZORA

Borba za oslobođenje Prozora razvijala se u dva dela — u osvajanju polaznih položaja za napad, a zatim u neposrednom napadu na neprijateljski garnizon.

Pred zoru, 11. jula 1942. godine, naš bataljon je izvršio pokret iz sela Uzdola i do svanuća, bez borbe, stigao u neposrednu blizinu Prozora. Imali smo zadatak da zajedno s jednim bataljonom 3. sandžačke brigade posednemo pogodne položaje oko varošice i blokiramo neprijatelja. U toku dana trebalo je da bataljoni vrše izviđanje u vezi sa napadom koji je imao da usledi 12. jula u 3 časa ujutro.

Prozor se nalazi u jednoj uvali, uklešten među brdima, pa smo mogli da vidimo samo krovove nekoliko kuća, iako smo bili vrlo blizu. Neprijatelj se nigde nije pojavljivao, te smo jednog trenutka pomislili da je pobegao, zaplašen našim velikim uspehom na pruzi Sarajevo — Konjic. Dok smo razmišljali o tome da pošaljemo patrolu da izvidi ima li neprijatelja u gradu, neko je primetio nekoliko vojnika na groblju. Kretali su se oko zamaskiranih rovova i zemljanih bunkera. Jasno nam je bilo da nema ništa od naših pretpostavki da je neprijatelj pobegao i da ćemo bez borbe ući u grad.

Počeli smo da se pripremamo za napad.

Sa isturenim delovima 1. i Rudarske čete bataljon je poseo položaje na kosama, oko jednog kilometra severoistočno od Prozora, i to: od Kumbata preko sela Kulaglića do serpentina na putu Prozor — Gornji Vakuf u visini sela Naukovića. Jedan vod 2. čete upućen je na Debelo brdo sa zadatkom izviđanja i obezbeđenja sa pravca Gornjeg Vakufa.

Prema podacima kojima smo raspolagali, u garnizonu su bile manje neprijateljeve snage: oko dvesta ustaša i žandara. Međutim stvarna situacija je bila drugačija. Neprijatelj je 10. jula dobio znatno pojačanje od preko dvesta novih vojnika, uglavnom ustaša, o čemu nismo bili obavešteni, pa je sa jačim snagama zaposeo prednje položaje za odbranu varoši u selima Borovnici, Paljikama, Gmićima, na Mejdanu, Debelom brdu i Makljenu, što je znatno izmenilo situaciju i pričinilo nam nepredviđene teškoće.

Oko 9 časova jedna četa ustaša, pokretom od serpentina seoskim putem ispod Debelog brda, iznenada je napala na isturene delove 1. čete u selu Naukovićima i Kulaglićima, koji su bili orijentisani na osmatranje prema Prozoru. Borbu ovih naših delova podržavao je sa jednog uzvišenja naš teški mitraljez, kojim su bili ojačani. No oni su se ubrzo našli u veoma nepovoljnom položaju — između neprijateljevog garnizona i ustaša koje su napadale bočno i s leđa. Jedna desetina se povlačila stazom ispod Kozjih stjena, a druga je pokušala da se povuče ispod sela Kulaglića, ali se sudarila prsa u prsa s novom kolonom ustaša koja je iznenada izbila od Prozora.

Pošto je ova desetina bila primorana da se povlači brisanim prostorom preko jedne livade, obe grupe ustaša otvorile su na nju strahovitu unakrsnu vatru s bliskog odstojanja. Videvši da se desetina našla u kritičnom položaju, mitraljesko odeljenje sa kote 869 nije se povlačilo, već je sa dobro maskiranog položaja u jednom žbunu otvorilo vatru po ustašama, koje su, vrišteći iz sveg glasa, jurile kao pomahnitale.

Kada se desetina srećno izvukla bez gubitaka, zalegla je za neku ogradu i otvorila vatru na ustaše da bi zaštitila izvlačenje mitraljeskog odeljenja, koje se već nalazilo u poluokruženju. Pošto su ustaše svu pažnju dotle bile usredsredile prema delovima 1. čete koji su se povlačili, nisu ni primetile tačan položaj mitraljeskog odeljenja dok ono nije počelo da se povlači. Tek kada su se tri pognute prilike s mitraljezom na leđima pojavile iz zaklona, sva vatra neprijatelja koncentrisana je na njih. Ustaše su, uz paklenu vatru i vrisku, pojurile za njima vičući: »Hvatajte živ mitraljez!« Pucalo je najmanje po pedeset ustaša na jednoga mitraljesca. Meci su pljuštali kao kiša. Izgledalo je da se odatle niko živ ne može izvući. Ali, kao što se inače u ratu dešava, mitraljesci su se izvukli iz situacije u kojoj je izgledalo da je to nemogućno čak da imaju i po deset života. Ostao im je samo jedan sanduk sa dvesta metaka mitraljeske municije. Teški mitraljez je posle nekoliko minuta ponovno, sa novog položaja, prkosno kosio po ustašama.

Komanda čete je sa ostalim svojim delovima pokušala da zadrži nadiranje ustaša dejstvom sa brda Krmske glave, ali je snažnim naletom nadmoćnijeg neprijatelja četa ubrzo bila potisnuta i sa tih položaja. U nastojanjima da po svaku cenu obezbedi izvlačenje svih delova bez većih gubitaka, s puškomitraljescima je ostala u zaštitnici i Olga Jovičić Rita, politkomesar 1. čete. Pri prebacivanju pred samim streljačkim strojem ustaša, ona je bila smrtno ranjena. Borci su protivnapadom jedva uspeli da je izvuku.

Ustaška kolona koja je potisnula 1. četu, potpomognuta drugom iste jačine, koja je nastupala od Prozora takođe ka

Krmskoj glavi, neposredno je bočno ugrozila i položaje Rudarske čete na Kumbatu, te su i rudari zbog toga bili primorani na povlačenje. Pozadinski delovi bataljona, radni vod i sanitet, pošto je neprijatelj vrlo brzo nastupao, jedva su uspeli da se izvuku, ostavljajući neprijatelju kazane u kojima je bila već skuvana hrana.

Tako je neprijatelj bio ovladao našim polaznim položajima za napad, pa je time i sam napad bio doveden u pitanje. Međutim, pošto se bataljon u toku povlačenja bio prikupio na istočnim padinama Krmske glave, odmah je, po naređenju komandanta, prešao u energičan protivnapad i na juriš povratio izgubljene položaje. Našli smo čak i sanduk s mitraljeskom municijom, koji ustaše nisu stigle da odnesu. Jedino je neprijatelj zadržao povoljnije položaje na severu i severoistoku.

Vod 2. čete koji je bio upućen na Debelo brdo naišao je na jače snage neprijatelja, pa se bez borbe povukao u sastav bataljona, tako da su ustaše čvrsto posele Makljen, Debelo brdo i Kozje stjene sa oko 250 vojnika. Preduzeli su bombardovanje sela Blaca, Ljubunaca, Hera i drugih.

Ovako živa i žestoka borba smanjila je naše ionako oskudne rezerve u municiji. Bataljon je raspolagao pre borbe sa svega po deset do petnaest metaka na borca. Sada je stanje bilo još teže. U takvoj situaciji sa raspoloživim snagama nije se mogao u predviđeno vreme izvršiti napad na garnizon, već je on odložen za drugu noć, to jest za 13. jul u 2 časa i 30 minuta izjutra — dok se prikupe ostali bataljoni iz 3. sandžačke brigade.

Izmenjen je unekoliko i sam plan akcije. Pre napada na sam grad trebalo je najpre likvidirati neprijatelja na Kozjim stjenama, koja je neposredno dominirala nad Prozorskom kotlinom. Sa položaja na njoj, ustaše su mitraljeskom vatrom efikasno tukle sve prilaze gradu sa istočne i severoistočne strane.

Rudarska četa je dobila zadatak da u toku noći likvidira na prepad Kozje stjene. Ona je krenula na izvršenje zadatka još u toku dana, 12. jula, i pre večeri stigla do Crnog vrha. Međutim noću nije mogla ići dalje jer je naišla na teško prohodan teren, a nije tačno znala ni gde se nalaze prvi neprijateljevi položaji. Zanoćila je u šumi. Kad je u zoru krenula u napad, nastupala je vrlo sporo i oprezno, da umesto iznenađenja ne bude sama iznenađena.

Već je svanulo. Jutarnje sunce zaklanjali su tamni oblaci. Počela je da pada letnja kiša krupnim kapljama, pretvarajući se postepeno u kratak pljusak. Čas predviđen za početak napada već je davno bio prošao. Na položajima ostalih jedinica već je bila zavladala nervoza i neizvesnost. Pitali su se šta je sa rudarima, jer su svi znali da čitav napad zavisi od njihovog uspeha.

U tom času začuše se prvi pucnji, a zatim žestoki prasak bombi i poklič boraca Rudarske čete, koja je bila uspela da se neopaženo privuče u neposrednu blizinu neprijateljevih položaja, odakle je silovitim jurišom upala u rovove i bunkere, koje su borci osvajali poslednjim mecima i ručnim bombama. Posle kraće borbe prsa u prsa, neprijatelj se dao u bekstvo i Kozje stjene su bile zauzete.

Na jurišni poklič Rudarske čete počeo je opšti napad. U brzom naletu su 1. i 2. četa i prateći vod likvidirali neprijatelja u selima Kulaglićima i Naukovićima. Tu su se još sudarili i sa delovima koji su bežali s Kozjih stjena. Već tu je zaplenjeno nešto municije, što nam je omogućilo da i mi otvorimo jaču vatru puškomitraljezima.

Produžili smo napad pravo na grad. Levo krilo 1. čete prodrlo je na oko sto metara od prvih kuća, ali je bilo zaustavljeno jakom bočnom vatrom neprijatelja sa groblja, pa je moralo da napusti zauzete položaje i da se povuče nešto unazad. Desno krilo je bilo zaustavljeno ispod serpentina — pred utvrđenim grobljem. Tu se razvila ogorčena borba, koja je trajala sve do podne, ali bez rezultata.

Jedna grupa ustaša izvršila je protivnapad prema selu Gmićima sa namerom da probije naš obruč i da se tuda izvuku iz grada prema Gornjem Vakufu. Dočekao ih je jedan bataljon 3. sandžačke brigade. Posle žestokog okršaja, grupa se ponovo sjurila prema gradu, a tada smo ih mi dočekali bočnom vatrom. Među ustašama je nastala opšta pometnja. Mogli smo im naneti velike gubitke, ali nismo imali dovoljno municije.

Ispod sela Paljika, takođe prema Sandžaklijama, ležao je u strani iza bedema streljački stroj ustaša koji smo lepo videli. Naša teška breda je otvorila vatru po njima. Iako je bilo dosta daleko, streljački stroj ustaša, dobivši vatru iza leđa, brzo se osuo i povukao prema gradu.

Neprijatelj pred nama se uporno branio. Prikupljali smo poslednje metke i bombe za grupu bombaša (Slavomir Petrović Zavrzan sa puškomitraljezom, Slavoljub Mirković Artem, Dušan Dozet Dudo, Momo Dugalić i drugi). Ona se pripremala za konačan juriš na neprijatelja u rovovima i bunkerima na utvrđenom groblju. Grupa je raspolagala sa dosta ručnih bombi, ali samo sa po pet metaka na pušku i po jedan pun okvir od dvadeset metaka na puškomitraljez.

Pod zaštitom naših mitraljeza, grupa je krenula preko pšenice, pored jedne ograde, u juriš na neprijatelja. Posle nekoliko trenutaka planule su prve ručne bombe. Kroz dim i prašinu od eksplozija, bombaši su uskakali u rovove bacajući sledeće bombe napred. Crne ustaške prilike počele su da iskaču i beže iz rovova i bunkera prema gradu. U tom času je ceo

bataljon prešao na juriš. Groblje je palo. Ustaški puškomitraljezac nije uspeo da ponese svoju municiju iz bunkera. Zavrzan je zgrabio torbu s punim šaržerima municije i plakao od radosti, grlio i ljubio drugove koji su sa njima jurišali.

Prodrli smo u varoš. Neprijatelj je bio razbijen. U gradu je pružao samo pojedinačan otpor. Znatniji otpor pružen je iz žandarmerijske stanice koja se nalazila na samom ulazu u grad, na raskršću puteva. No tu je neprijatelj bio brzo savladan.

Opšte rasulo i panika zavladali su među ustašama. Neke ustaše koje su pokušale da se presvuku hvatali smo u gaćama i košuljama. Jedan je pred nama izvršio samoubistvo bombom da ne bi pao živ u ruke. Oni su u buljucima pokušavali da se probiju iz grada. Bataljoni 3. sandžačke brigade su ih dočekivali i tukli.

Borba u gradu vodila se još oko jedne utvrđene stare turske kule koju su napadale Sandžaklije. Odjeknule su poslednje eksplozije i rafali. Ubrzo je i sa kule prestao otpor. Oko 14 časova grad je bio oslobođen. Narod je počeo da izlazi iz skloništa u kojima je proveo tri dana od kako je počeo naš napad.

U borbi za Prozor ubijeno je 150 vojnika, zarobljeno 130 ustaša i 12 žandara, a oko 200 ih je uspelo da se probije i pobegne preko planina za Fojnicu. Pao nam je u ruke bogat ratni plen: jedan minobacač, dva teška mitraljeza, 12 puškomitraljeza i veća količina pušaka i drugog ratnog materijala, a od naročitog značaja je bila velika količina municije. U varošici smo pronašli naše kazane koje su nam ustaše bile zaplenile prvog dana borbe, ali ih nismo uzeli, mada su bili puni hrane, jer smo našli bolje, koje su ustaše ostavile.

Iako se borba vodila u sasvim neravnopravnim uslovima po nas, mi nismo imali velikih gubitaka. Iz našeg bataljona poginuli su Olga Jovičić Rita, omiljeni politkomesar 1. čete, i Stevo Mihajlović, neustrašivi puškomitraljezac Rudarske čete, kome oružje nije nikad zatajilo u borbi. Pobedu su odnele hrabrost i umešnost naših boraca, koji su s malo municije vešto osvajali jedan po jedan položaj neprijatelja i desetkovali njegove snage. O tome svedoči i detalj iz izveštaja sreskog načelnika iz Prozora, koji je, između ostalog, pisao:

> Napad je izvršen sa južne i sjeverne strane, ali neopisivo jak.
>
> U Prozoru od naših snaga bile su dvije satnije ustaša i jedna pripremna bojna, te oružnika i organa rizničke straže, dakle ukupno naoružanih oko 400 (četiri stotine). Kad je napad počeo, nastala je među pučanstvom panika, a naše naoružane snage primile su borbu; ali kako je neprijatelj bio brojno nadmoćniji, među

kojima se primećuju birani i vešti borci, predvođeni pod zapovjedništvom stručnih osoba bivših jugoslovenskih časnika, njih oko 800, naoružanih puškama, bombama, lakim i teškim strojnicama i sa 2 bacača mina, naše snage, osim oružnika nemajući dobre i izvježbane vođe, te slabo vještim u rukovanju sa oružjem počele su popuštati pod pritiskom neprijateljske vatre... — Ipak su naše snage davale žilav otpor, ali kako ovima nije dolazila nikakva pomoć, a i streljiva je sve više nestajalo, borbeni duh i moral je padao na štetu našu, a u korist neprijatelja. I tako je mjesto Prozor 13. srpnja 1942. izjutra pao partizanima u ruke.

Oni oružnici koji su se nalazili za vrijeme borbe u Prozoru pod zapovjedništvom časničkog namjesnika Rudolfa Martina i vodnika Šime Tendžere očajno su se borili do zadnje kapi krvi protiv partizana... Na strani partizana bilo je mrtvih oko 100, dok za ranjene nije poznato. Isto tako ne zna se koliko je bilo gubitaka od naših oružanih snaga i građanskog pučanstva.

Tko i koliko je oružnika u ovoj borbi sa Postaje Prozor izgubilo živote točno se ne zna, ali se sumnja da imade i jedan živ.

Tako je u anale 4. kraljevačkog bataljona zabeležena još jedna pobeda nad neprijateljem, koju je i on morao otvoreno da prizna.

Momčilo DUGALIĆ

PROSTA STVAR

Dosadili Vidoju sastanci i konferencije na kojima komesari tumače političku situaciju, pa smislio predlog da se ona odjednom i ukratko »protumači«:

— Ja se čudim komesarima što gube toliko vremena da nam objasne političku situaciju, kad se to može ocijeniti mnogo prostije. A evo kako: kada je Prva proleterska daleko od Vrhovnog štaba, situacija je čista, a kad ona maršuje prema Vrhovnom štabu, znači — situacija se kvari. Kada je brigada blizu Vrhovnog štaba, sigurno će početi neprijateljeva ofanziva, ako već nije počela (!), a kad je ispred njega, onda je situacija gusta. Eto, bolan, sve ti je jasno, pa pritegni opanke kad zatreba i bori se dok god mogneš da se mičeš.

PRVA ŽENA POLITIČKI KOMESAR

Kuće će se izgraditi, pruge obnoviti, ali milion i sedam stotina hiljada ljudskih života nećemo moći povratiti... Svaki od tih ljudi imao je svoj lični život, svoje nade, svoje nevolje, svoje radosti... To je ogromna cijena koju smo morali da platimo za našu slobodu...

Tito

Celoga dana vršena su hapšenja u Kraljevu. Nemci su govorili uhapšenima i njihovim porodicama da je Nemačka napala Sovjetski Savez i da će svi komunisti biti streljani. Bio je to početak opšte hajke na komuniste i njihove simpatizere. Toga dana, 24. juna, do kasno u noć, ćelije gradskog zatvora punile su se hapšenicima. Još je bila sveža rana od aprilskih događaja, a već je došla nova koja je zadesila mnoge porodice. Zavladala je teška mora. Nad gradom se nadvila nova opasnost — sen zatvorskih rešetaka.

Dugi su bili dani u mračnim ćelijama zatvora. Za one koji su neumorno radili i borili se za svoje ideale mučno je bilo sedeti skrštenih ruku iza rešetaka. Vesti koje su tajnim kanalima stizale do zatvorenika govorile su o tome da su mnogi drugovi izbegli hapšenje i da je organizacija u gradu nastavila da radi. Neki drugovi su već bili u šumi. Prvi borci. Organizovano je čak i izvlačenje dva vagona municije za odred. Ovakve vesti su ublažavale nespokojstvo hapšenika, ulivale im veru i davale snagu, ali i pojačavale njihovo nestrpljenje, podsticale želju za borbom i slobodom. Stigla je, najzad, i radosna vest da se priprema njihovo oslobođenje iz zatvora.

Mladoj studentkinji tehnike, Olgi, dopustili su da je poseti majka. Grlila je mati ćerku, s mukom uzdržavala suze i polušapatom izražavala majčinske nežnosti. I sasvim tiho joj saopštila da će biti u prvoj grupi koju će drugovi osloboditi iz zatvora. Glasno joj je nudila hranu i objašnjavala šta joj je donela u zavežljaju. U trenutku stražareve nepažnje, hitro joj je doturila jednu knjigu. Stražar je oglasio da je poseta završena.

U ćeliji Olga je prenela svojoj drugarici poruku drugova koju joj je saopštila majka. Olga i njena drugarica u ćeliji, Koka, već su se znale od ranije. Zajedno su radile kao članovi Partije. U zatvoru su se još više zbližile. U intimnim razgovorima Olga je pričala Koki uspomene iz svog detinjstva, o prvoj knjizi dobivenoj od škole kao nagradu za dobar uspeh, o časovima provedenim s violinom u ruci, o tome kako je žudno čitala knjigu za knjigom. Sa puno topline oživljavala je uspomene iz gimnazijskog doba i omladinskog rada. Živo su ostali urezani u njenom sećanju mnogi trenuci: radost kada joj je u gimnazijskom listu bila objavljena prva pesma, njen članak u »Našem odzivu«, koji je nastavnički savet oglasio buntovničkim i pozvao je zbog toga na odgovornost, rad u školskoj biblioteci, prikupljanje priloga za siromašne, prvo prisustvovanje učenice šestog razreda tajnom sastanku Skoja.

Sećala se postupka direktora i nekih profesora gimnazije. Ukinuli su gimnazijsku šahovsku sekciju sa obrazloženjem da je šah — kocka, pa prema tome štetan za srednjoškolsku omladinu. Zabranili su posećivanje bioskopa i priredaba u gradu, jer su tu gimnazisti dolazili u dodir s radničkom omladinom. Jednog dana pojavio se u biblioteci direktor, izvršio pregled knjiga i veći deo proglasio štetnim. Izdanja »Nolita« i »Minerve« bila su uklonjena; Emilu Zoli i Anatolu Fransu nije bilo mesta u biblioteci, Tolstojevim »Dekabristima« isto tako. Ovakvi postupci su Olgu i njene drugove još više uverili da su na pravom putu i da na njemu moraju istrajati.

Na fakultetu u Beogradu pojavila se kao omladinka — komunista koja je za sobom imala plodan rad. Tu je ubrzo postala i član Partije. Prošla je kroz novu borbenu školu, stekla nova iskustva, još više očvrsla.

Čekajući signal za dogovoreno bekstvo iz zatvora, Olga je, pored razgovora sa Kokom, najviše vremena posvećivala knjizi koju joj je majka donela i koju je krišom čitala. Odmah ju je pokazala Koki. Krupna, crna slova naslova knjige mogla su se raspoznati i iz daljine: »Kako se kalio čelik«. Oprezno je vadila skrivenu knjigu, gutala svaku njenu stranicu, živela zajedno s njenim junacima Korčaginom, Ritom i drugima. Na svaki šum spolja prekidala je čitanje i knjigu hitro stavljala pod jastuk, osluškujući da li to dolazi stražar.

Onog trenutka kada je dobila vest počelo je napeto iščekivanje. Vest se sastojala od samo jedne reči: »Danas!« Način i pojedinosti su već ranije bili dogovoreni. Sporo je proticalo vreme koje ih je delilo od uobičajenog izlaska u dvorište zatvora. A to je bio njihov čas, njihova prilika. Kada im je, najzad, stražar otvorio vrata ćelije i izveo ih u dvorište, odmah su se uputile maloj baraci u kojoj su se umivale. Baraka se nasla-

njala na visoku i debelu drvenu ogradu koja je opasivala dvorište. Da li je stražar slučajno propustio da stoji na vratima i da ih budno nadgleda? Svejedno, povoljna prilika je tu i nije se smela propustiti. Prišle su deblima ograde gurajući ih rukama. Jedno je popustilo. Kao što je i bilo rečeno, drugovi su ga neprimetno spolja odvalili i samo prislonili. Brzo su se provukle kroz uski otvor i našle u dvorištu susedne kuće. Ugledale su Olginu majku.

Nije bilo vremena ni za pozdrav. Svaki sekund je bio dragocen. Brzo su se udaljavale, žurno se probijajući kroz vinograd ka obali reke. Svakog trenutka može doći do uzbune u zatvoru. Olgina majka nije zaostajala za njima. Tamo levo, blizu, videla se šuma, sloboda. Ali ispred je bio Ibar. Došavši do vode skočile su bez razmišljanja. Za kratko vreme bile su na drugoj obali. Samo ih je još malo golog prostora delilo od šume.

Tada se u Kraljevu začuše pucnji. Uzbuna. Bekstvo je otkriveno. Nastala je potraga po gradu. A sa aerodroma se vinuo u vazduh avion. Brzo je preleteo preko Ibra i, u potrazi za beguncima, nadletao i mitraljirao okolna polja. Ali bilo je sve uzalud. Avion ih nije stigao. One su se već bile dohvatile šume.

U aprilu 1941. godine Olga je bila među onima koji su se dobrovoljno javili da brane zemlju. Vojska koja je kapitulirala nije prihvatila ove rodoljube. Umesto borbe protiv napadača, Olga je sa čitavim narodom dočekala izdaju zemlje i posle nekoliko dana gledala kako ulicama Kraljeva tutnji tuđinska motorizacija, kako ih surovo i s visine posmatraju nacistički »nadljudi«.

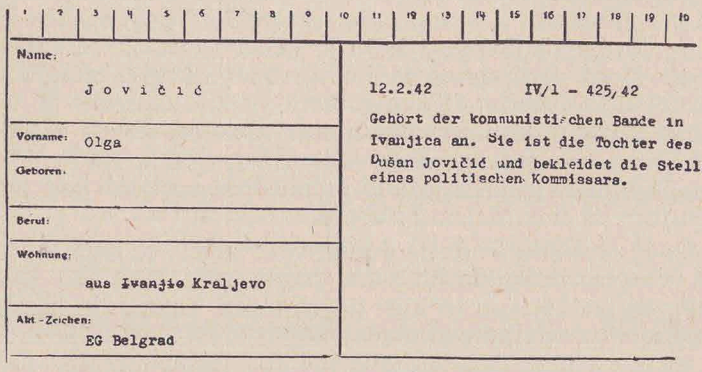

Name:

Jovičić

Vorname: Olga

Geboren:

Beruf:

Wohnung:

aus Ivanjica Kraljevo

Akt-Zeichen:

EG Belgrad

12.2.42 IV/1 - 425/42

Gehört der komunistischen Bande in Ivanjica an. Sie ist die Tochter des Dušan Jovičić und bekleidet die Stelle eines politischen Kommissars.

IV/102 = 13.1.42

Faksimil kartona Rite u Gestapou

OLGA JOVIČIĆ RITA

Gestapo je tragao za političkim komesarom Olgom Jovičić. U njegovoj kartoteci je evidentirana 12. februara 1942. godine po nalogu antikomunističkog odseka (IV 1). Na kartonu je zabeleženo: »Jovičić Olga, iz Kraljeva. Pripada komunističkoj bandi u Ivanjici. Ona je kći Dušana Jovičića i na položaju je političkog komesara«.

Tada nije dobila pušku u ruke da se bori. Taj trenutak došao je posle četiri meseca. Nakon bekstva iz zatvora prihvatila ju je druga vojska, vojska koja se tek rađala.

U šumi je bila zajedno s majkom. Na drugom kraju bili su otac i brat — nesvršeni učenik tehničke škole. Cela porodica je napustila grad i našla se okupljena u partizanima. U gradu je ostala napuštena kuća, a šuma je postala novi dom.

U odredu su svi imali partizanska imena. Kada su Olgu zapitali kakvo će ime ona da uzme, nije mnogo razmišljala. Lik žene komesara iz knjige »Kako se kalio čelik« stalno je živeo u njoj. Od prvih stranica kako je naišla na nju delila je sve sa njom, prolazila kroz njena iskušenja i teškoće, zajedno sa njom osećala tugu zbog nerazumevanja na koje je nailazila, i više od svega i uprkos svemu borila se s njom, borila uporno, do kraja.

Zapamtila je svaki detalj o njoj. I, kada je trebalo da dâ odgovor na pitanje o partizanskom imenu, u jednom trenutku iskrsnuše mnogi detalji o voljenom liku. Rita, osamnaestogodišnja devojka preplanula lica, sa neposlušnim pramenom tamne podšišane kose. Politički komesar čete, u šlemu, sa teškim mauzerom o kaišu. Baratala je pištoljem kako je htela... Član političkog odseka divizije. Davala časove iz dijalektičkog materijalizma i bila učiteljica i prijatelj Pavla Korčagina... Nikome nije opraštala psovku... Serjožu je izgrdila što se u ratu zanosi lirikom, a u duši ga tako dobro razumela... Stalno je vodila dnevnik i kroz te stranice dnevnika Olga ju je najbolje osetila, razumela i zavolela. Nju, Ritu, omladinku revolucionara, koja je na svom putu kroz burne i mučne dane revolucije izrasla u iskusnog i zaslužnog političkog radnika.

Prenu se brzo iz misli i reče svoje partizansko ime. Tako je Olga Jovičić postala partizanka — Rita.

Četrnaestog oktobra partizani su izvršili napad na Kraljevo. Rita se istakla. U vatri borbe, u teškim okršajima sa Nemcima, pokazala se prisebna i odlučna. Štab je pohvalio njeno hrabro držanje. Ali Ritina radost bila je odmah pomućena. Stigle su vesti o ishodu borbe na drugoj strani grada. Jedna je bolno pogodila Ritu. Na istureni nemački položaj izvršila je juriš Dragačevska četa. Napred su jurili omladinci. Petoricu je pokosio nemački mitraljez. Među njima je bio i Ritin mlađi brat, Bata. Pao je sav izrešetan.

Posle partizanskog napada Nemci su iskalili svoj bes na nezaštićenom stanovništvu grada. Hvatali su ljude po kućama, ustanovama, fabrikama. Hiljade ljudi je palo pred cevima ubica u zelenim uniformama.

U bolu za izgubljenim bratom, za hiljadama nevinih žrtava u Kraljevu, Rita se napajala mržnjom prema neprijatelju. Predstojala je duga i nepoštedna borba, borba na život i smrt.

Za sve one streljane, za pobijene, za unesrećene. Bila je uvek napred — među najhrabrijim u učestalim akcijama. Podsticala drugove, bodrila ih u teškim trenucima. Tih dana došla je i naredba štaba odreda. Za političkog komesara čete postavljena je Rita.

Novembarski dani doneli su nemačku ofanzivu. Nastale su teške borbe sa jačim neprijateljem, marševi, povlačenje. Bez sna i odmora, iscrpeni, praćeni stalno Nemcima, avionskim bombama i rafalima, borci su se probijali planinskim vencima otimajući se čeličnim zagrljajima Nemaca i sitnim, podmuklim ubodima četnika. Umor od neprekidnog napornog marša postajao je sve teži, hrana nedovoljna, a iscrpeno telo vapilo je za snom, za odmorom. Pojedinci su bili skrhani. A nije se smelo stati, nije se smelo ni za tren odvojiti od glavnine, jer okolo su se kao lešinari vrzmali četnici, pravili zasede i vrebali.

Kolona je prolazila snežnom prtinom, koja se krivudavo probijala između drveća. Puške i municija postajale su sve teže, a kada je došlo na red nošenje teškog mitraljeza i njegovog postolja, onda se čitavo telo povijalo pod teretom. Umor je iscrpljivao telo, umrtvljivao misli, tupio osećanja.

Odjednom se začuo Ritin glas:

— Drugovi, pogledajte kako je ovo lepo!

Pognute glave u stroju lagano su se okrenule. Rita je stajala pod jednom jelom, ogrnutom snegom koji se presijavao na suncu, i zadivljeno gledala s radosnim osmehom, sva ozarena. Da li gledati prizor jele pod snegom? Ili ozareno Ritino lice, njen zanos pred ovim prizorom koji je učinio da za trenutak zaboravi na umor, glad i opasnost? ...

Uz Ritu su bili otac i majka. Bili su na kraju svojih snaga. Rita im je samo mogla davati podsticaja, ali njihova iznemogla tela nisu se mogla hraniti rečima.

U noći 2. decembra 1941. održan je sastanak partijske jedinice štaba. Odlučeno je da Ritini roditelji ostanu na radu u dragačevskom srezu.

Odred je otišao. Ritini roditelji su ostali sa poslednjom uspomenom na svoju ćerku — sa slikom rastanka koja je lebdela pred očima, sa poslednjom Ritinom porukom kad je odlazila i mašući im rukom doviknula: »Vratićemo se!« Pogledali su se, a u očima im se čitalo pitanje: da li će se, zaista, vratiti?

Tog zimskog jutra bili su svi u stroju. Sa raznih strana slilo se sve u Rudo. Kao da su nestali sa lica tragovi umora, iznemoglosti. Prošli su dani povlačenja. Govorio je Tito. Mnogi su ga prvi put gledali i slušali. Formirana je 1. proleterska brigada.

U sastavu Kraljevačkog odreda — sada Kraljevačkog bataljona, stajala je i Rita kao politički komesar jedne čete. Osnovana je prva regularna jedinica Narodnooslobodilačke vojske, u kojoj je prva žena politički komesar bila Rita.

Na četnoj konferenciji u Rogatici Rita je objavila:

— Drugovi, dobili smo novog komandira čete, druga Vučka.

Tog popodneva, kada je Rita, kao i uvek na odmoru, vodila brigu o smeštaju i uređivanju čete, prišao joj je mali, suvonjav čovek, živih, bistrih očiju, i skromno joj rekao:

— Uputili su me za komandira vaše čete.

Srdačno ga je primila i odmah je potekao neusiljen razgovor o akciji na Gaočićima, prvoj akciji posle osnivanja brigade. Preko stotinu zarobljenih Talijana, gomila zaplenjenog oružja i municije, bela zastava u znak predaje na školi u kojoj su se bili utvrdili — bolji početak borbenog puta prve jedinice naše vojske ne bi se mogao poželeti, govorila je Rita. Vučko je posmatrao ovu devojku — političkog komesara, sa kojom će zajedno voditi četu kroz borbene okršaje, napore, beskrajne marševe, glad i pobede. Vitkog stasa, u zategnutoj talijanskoj uniformi zaplenjenoj na Gaočićima, s kapom partizanskom ispod koje su izvirivali pramenovi bujne kose. Sve je na njoj bilo čisto i uredno.

Rita je dugo, sa žarom i prisnošću, pričala o ljudima iz čete. Koliko topline i ljubavi prema ljudima u ovoj zimi, mislio je novi komandir slušajući je. I ta ljubav prema njima zahvatila je i njega, pa su mu se ljudi iz čete na osnovu Ritinog pričanja činili poznati, bliski, i neosetno je i sam već govorio: »naša četa«, »naši ljudi«.

Po uskoj snežnoj prtini kretala se krivudava kolona. Rogatica je ostala daleko iza njih. A pred njima se pružao još veliki nesavladani prostor pod snegom.

Mrak je već osvajao kada je čelo kolone stiglo pred kasarnu u Podromaniji. Tu su se smestili.

Rita je obilazila drugove i brinula se za smeštaj. Umorna tela boraca već su bila ispružena po podu, a san je odmah ovladavao. Otišla je još do komandira da vidi je li sve uređeno za stražu. Jedva se držala na nogama. Osećala je da je sva u vatri. Izmerila je temperaturu: 39 stepeni. Vučko joj je našao mesto i umotao u svoj šinjel.

Ali odmora nije moglo biti. Od štaba je dobijen zadatak. Četa je morala odmah u akciju. Iznurena tela od dugog marša čekao je nov napor. Odlučeno je — bolesna Rita će ostati s bataljonom. Njeno protivljenje je bilo bezuspešno. »Zar ćeš me ostaviti, mali komandire?«

U noći, po snegu, kolona čete se tek odvojila od kasarne, kad se pored komandira stvorila Rita. Ni ubeđivanja, ni naređenja nisu pomogla. Htela je po svaku cenu da bude sa četom u akciji.

Pod Jahorinom se zgučile seoske kućice. Brdarići. Duboko dole protiče Prača, a pored nje prolazi pruga. Tamo su ustaše. Na brdu iznad sela držala je položaje Ritina četa.

Svakog jutra Rita bi ogrnula zelenu pelerinu, preko nje prebacila svoju malu talijansku pušku i odlazila na položaj, gazeći po snegu u dotrajalim cipelama koje je morala kanapom pričvrstiti. A dole, u selu, pomagala je drugovima u pranju i krpljenju, organizovala politički i kulturni rad, vodila sastanke i nastojala da sa svakim borcem bude bliska, da ga dobro upozna, da mu pomogne. Ranjenici kojima je odmah priskočila i previla ih, bolesnici nad kojima je bdela, iscrpeni kojima je pružala ruku pomoći, sumorni kojima je prišla s ljudskom toplinom i razumevanjem — nisu to mogli da zaborave. Bila je kao stvorena da razume i shvati čoveka, da s njim podeli teret, da saoseća.

U jednoj seoskoj kući držala je Rita sastanak. Odjednom se na brdu iznad kuća začula mitraljeska vatra i zapucale puške, Rita je povikala:

— Prekidam sastanak! Brzo na položaj.

Izletela je među prvima. Tamo su se ustaše privukle i iznenada izvršile napad. Razvila se borba. Upale su i u selo. Dok je vatra postajala sve žešća, Rita je spazila da bočno od njih iz jedne kuće tuče po četi ustaški puškomitraljez. Pozvala je jednog puškomitraljesca sa još dva druga i izvršila napad. Iz kuće je odgovaralo nekoliko ustaša, ali otpor je postajao sve slabiji. Rita je dovikivala:

— Oni nemaju kud, udrite, drugovi!

A malo zatim doprli su iz kuće uzvici o predaji i trojica ustaša izašli su dignutih ruku. Bili su to prvi zarobljenici na ovom položaju.

Posle nekoliko dana razboleo se puškomitraljezac sa kojim je Rita zarobila ustaše. Ona se pozabavila oko njega. Trudila se da mu nabavi što bolju hranu, negovala ga, bdela nad njim. Nastupila je kritična noć. Rita mu je spremila ležaj pored vatre i dobro ga utoplila. Dugo mu je pričala kako će izgledati povratak u njihov kraj. Sam nije znao kako ga je uhvatio san. Kada se negde u noći trgnuo iz sna, bilo je sve tiho. Samo je Rita bila budna. Sedela je uz njega, podstičući vatru koja je veselo pucketala.

Andrić je bio nervozan čovek, pa se, i pored svega truda, u časovima nervoze nije mogao da uzdrži od psovke. Tako se u njegovom selu davalo oduška lošem raspoloženju, pa je i on,

živeći u toj sredini, stekao takvu naviku. Znao je Ritinu osetljivost i mučan utisak koji bi na nju ostavila psovka. O tome su i prijateljski razgovarali. Andrić je uviđao da to ne valja, te iskreno obećao i zaista nastojao da iskoreni tu naviku. Teško se toga oslobađao, ali naročito je pazio da ne pogreši pred Ritom. No jednog dana je u ljutini sočno »odvalio« baš u trenutku kada je naišla Rita. U trenutku ju je spazio i težak prekor koji je učinio sam sebi, presekao je njen bes. Zašto da se to desi baš pred njom? Znao je da ga je čula i da joj je to teško palo. Šta će mu sada reći?

Rita je prišla.

— Ovoga puta smo se dugo zadržali na jednom mestu i dobro se odmorili. Nego, ta tvoja košulja se mnogo isprljala. Hajde, skini je, da ti je operem.

Andrić je sagnute glave osećao da ga nikada u životu nije bilo tako stid samoga sebe.

Jednog dana došlo je naređenje da je Vučko određen na drugu dužnost. Sa žaljenjem se rastajao od ljudi sa kojima se za kratko vreme tako srodio i toliko ih zavoleo. Srdačno i tužno se oprostio s Ritom, a u ušima su mu još zvonile njene reči u štabu: »Zašto mi uzimate mog malog komandira!«

Sa Zelengore partizani su se iznenadno sručili kao bujica na prugu Sarajevo — Mostar. I dok su se Nemci i ustaše snašli, bujica je već prohujala. Za njom je ostao put obeležen popaljenim stanicama, srušenim mostovima, polupanim lokomotivama i vagonima, razrušenom prugom. A ispred se isprečilo ustaško uporište i »neosvojiva« tvrđava Prozor sa svojom starom kulom koja dominira gradom.

U selu Dugama, odmah do Prozora, boravi Ritina četa. Bio je 11. jul 1942. Četa je izašla na položaj, jer ustaše vrše napad iz grada.

Sprema se prvi okršaj. Rita je s četom.

— Šta mislite, drugovi, o ustaškoj hvalisavosti da je Prozor njihova neosvojiva tvrđava? Šta ako se mi potrudimo da ih demantujemo?

Ustaše nadiru. Borci ih puštaju da priđu što bliže. A onda nastade paljba. Ustaški stroj se rastura, gomile beže. Ali, evo, iz grada nastupa nov, veći talas, a vatra iz bacača i mitraljeza koncentriše se na položaj čete. Vatra postaje sve žešća. Puca sa svih strana i prasak eksplozija razleže se naokolo. Ustaše jurišaju u gustim redovima, a u četi je ponestalo municije. Borci imaju samo po nekoliko metaka, a puškomitraljesci samo po jedan okvir. Pod koncentričnom vatrom i jurišem ustaša četa je morala da se povlači. Puškomitraljesci su ostali da zaštite povlačenje. S njima je bila i Rita.

Ustaše su, osetivši da je partizanska vatra oslabila, pohrlile u odlučan juriš. Zaglušujuću pucnjavu za trenutak nadjača jauk. »Ranjena je Rita«, čuli su se povici. Rita je ležala na zemlji pokošena, nemoćna. A ustaše su sasvim blizu. Njihov vrisak i povici zaglušivali su uši. Samo još izvući Ritu! Ne dati je ustašama! Zadnji rafali preostale municije sručiše se na ustaše. Vatreni zid zaustavi ih malo, jedan kratak predah, samo toliko da Ritu, klonulu od rane, izvuku ispred ustaša.

Noć. Tišina. Sve se smirilo. Samo poneki usamljeni pucanj čuje se na položaju. A dole, u selu, u maloj kućici, pod slabom svetlošću lojanice, okružena drugovima, leži teško ranjena Rita.

Ponekad se tiho odškrinu vrata i začuje šapat: »Kako je Rita?« Ostali drugovi, okupljeni oko vatre, čekaju kakvu će im vest doneti o Riti. I sa položaja dolazili su drugovi da pitaju za nju. Kako joj je, hoće li izdržati, da li će ostati živa?

Bataljon je mislio na Ritu.

Sutradan je dugo padala kiša, koja se docnije pretvorila u provalu oblaka. Sevalo je i grmelo, a grad je nemilosrdno tukao. Zatim je opet kiša lila kao iz kabla, a vetar vitlao, lomio drveće, lupao po kućama, pustošio naokolo, tako da je sve dole, na zemlji, izgledalo nemoćno prema ovoj strašnoj snazi oluje. A šćućurenim borcima u zaklonima upravo se nametala misao: ne pustoši li stihija smrti isto ovakvom ubitačnom snagom iznureno Ritino telo?

Negde duboko u noći završio se pir nepogode. Šta li će doneti sutrašnji dan?

Osvanuo je 13. jul. Rano ujutro pred očima se pružao mučan prizor polomljenog drveća, skrhanog bilja, srušenih ograda. Oluja je za sobom ostavila trag pustoši. Bilo je tužno gledati. A dole, u seoskoj kući u kojoj je ležala Rita, bilo je još tužnije. U klonulom, izmučenom telu utrnuli su zadnji ostaci snage za borbu, ugasili se zadnji znaci života. U teškoj, neravnoj borbi Rita je podlegla.

U srca njenih drugova kao da se uvukla pustoš ne manja od one koju je za sobom ostavila nepogoda. Teško je bilo pomiriti se sa stvarnošću — da Rite više nema.

S njima je bila od prvih dana. U teškim časovima iskušenja, posrtanja u noćnim marševima, iznurenosti od gladi i umora, u trenucima kada su oči bolesnika gorele u vatri, kada su rane pekle — uvek i svuda bila je s njima. I u časovima juriša na bunkere iz kojih je sipala neprijateljeva vatra, u radosti i slavlju pobede, u trenucima nespokojstva, u predahu odmora ... Pekla je pomisao — zar da se u Srbiju vrate bez

nie? Kako izaći pred roditelje koji su već izgubili sina, kojima je od tada Rita bila sve što su imali, koji željno očekuju njen povratak, kako im reći da su i Ritu izgubili?

Bolan je bio oproštaj s Ritom. I kao da je sve što se govorilo o njoj bilo sadržano u onim zadnjim rečima izgovorenim nad njenim grobom: »Bila je pre svega čovek!«

Bol za Ritom jačao je mržnju prema njenim ubicama. U jurišu na Prozor više nisu mogli zaustaviti partizane ni bunkeri, ni bacači i mitraljezi, pa ni neosvojiva kula u gradu. Prozor je pao. Umesto ustaške tvrđave, Prozor je postao slobodan partizanski grad. A dole, u selu, ispod Prozora, ostala je sveža humka.

Kada je posle dužeg vremena bataljon opet naišao u isti kraj, drugovi su pošli da obiđu mesto gde su se nekad oprostili od Rite. Našli su grob brižljivo uređen i sav u cveću. U selu su im pričali: »Ovde leži partizanka Rita, politički komesar. Poginula je u dvadeset drugoj godini. Celo naše selo obilazi njen grob, a naše devojke ga stalno uređuju i kite cvećem«.

Branislav BOŽOVIĆ

PRIJATELJ

Šta je tužnije i bolnije: spaljeno i razoreno ili napušteno i opustelo selo? Da li se to iko onda pitao? I čemu bi bilo takvo pitanje onda. O n d a je bio rat. Ne, o n d a su pustošile vojske. O n d a su svi strepeli: ko dolazi? Ko dolazi, ko odlazi, ko prolazi, zašto dolazi, zašto prolazi, kuda prolazi? . . Je li to samo strah u ljudima?

Strah vodi do bezumlja, do pomirenja sa sudbinom, do varljive nade. On nikad sam ne dolazi. Ta večna posledica n e č e g a samo je prolazna omama. To je krik slabosti ma kako večan bio. Ljudska je sreća njegova prolaznost. A čovek gori od bola i želje da sazna: zašto i otkuda spaljena i razorena, zašto i otkuda napuštena i opustela sela? Rat? Rat je samo okvir, veliki tamni okvir. Čovek? Je li on samo oruđe? Oruđe — kakvo i čije? Zašto ljudi prave od ljudi oruđe?

Ta igra strašnih osećanja! Spaljeno i razoreno selo je mrtvo. Konci života, pređa života — sve je pokidano. Možda, opet n e k a d, neko će niti povezati i život obnoviti. Možda! A možda će tuga i jeza ljude sa zgarišta odgoniti. Možda. A napušteno i opustelo selo nije mrtvo. Tu niti života nisu potrgane. Jednostavno, kao ribarska mreža kroz valove, povučene su nekud. Tu život viri iz svakog kutka. Ispalo perje iz jastuka, prosuto žito po podovima, sanjiva mačka zagladnela i vrata samo pritvorena. I ležaj na senu kao bareljef ljudskog oblika u mirisu sasušene livadske trave. I ognjišta još topla, sa žeravicom zapretanom. I okna na kojima čarobnjak mraz još nije izvezao svoje bleštave i čudesne čipke. I, hiljadu nagoveštaja života što tragovima šiknu sa svih strana.

U sela spaljena i razorena ulazi čovek — ratnik goneći ubice i palikuće, naliven željom za osvetom. Zgarišta su njive besa i osvete. To je bitka za izgubljeno, za pepeo i grobove. U sela napuštena i opustela ulazi čovek — ratnik sa bolom, sa

uzbunom, pun tuge i pustoši. Uskače u besne valove osame i nevere, da utopljenika na toplim rukama iznese. Nigde se takav ponor bola od pustoši i nigde se takav ponor radosti od života ne survava na čoveka. To zamrzavanje i vraćanje života — kako to boli, kako to peče i kida, sve u čoveku kida! Ta spasonosna kap vode sa dna presahlog vrela poverenja, samo ona zna da kaže svu bedu i surovost rata. Ta nežna nit ljudske vitalnosti, to pre svega boli. I ako je išta u surovom ratu plemenito, onda je to uplitanje ovih niti ljudske veze i života. A sećanja ljudska ipak ne hrle pravo njima! Predugo moraju lutati po zgarištima, ogorelim zidovima po kojima su se crne suze čađi u mlazevima slivale, po dimnjacima mrtvim i usamljenim koji na strahote i mrtvilo podsećaju i gone, nemilosrdno gone od sebe. Oni su stepenik želje za osvetom i nagona razaranja. Razorena sela progone, sve progone. Napuštena sela bole i mame. Sve mame. Po njima čovek — ratnik ne ogrubi, ne otupi. Mami ga život tek obamrli i želja da se snova razbukti. Razorena sela su opustela groblja. A napuštena sela — drveća zimskim snom zavejana. Rat, oslobodilački rat je survavanje u tri provalije: u naselja uništena, u naselja napuštena, u naselja što mogu biti i razorena i napuštena. Taj probni kamen vere u pobedu! To lomljenje i ispit snage u čoveku! To pitanje: ljudi i ja!

Ljudi — ratnici u tamne noći uče lepote zemlje i surovosti prirodne ćudi po senkama i obrisima, po krševima i vododerinama, po gustini tame u ponorima, po praznini pod svojim zakorakom. Ljudi — ratnici u sebi nose bol, ljubav, samopregor, revolt na ratnika — nečoveka i veru, dublju od svih ponora i vrtloga, veru u čoveka i snagu neskršenu: ljudi i ja.

Ne, ne treba se sećati svih naselja uništenih i napuštenih. Uvek ima neko što se prvo javi. A nikad ona nisu sva jednaka. Čovek — ratnik se seća: selo pod Oblim brdom iza Šćita, iza Kopčića, iza jedne ratne noći — sedam stotina tridesete, jesenje. U rano jutro jesenje, još puno rosne otave, zablistalih suza od krošnjama umornim od lepote i zelenila, od sunčevih duga što se rastaču u biseru rosnih kapi. Ko bi znao reći svoje najlepše jutro! Da li je to ono na urancima, u bekstvu od gradske stege i tamničkog sivila? Je li to ono kad prva stada uzmiču livadama kao bele magline u pramenove pokidane? Ili . . . jutro čoveka — ratnika, kad u kopreni nesna magline izroni pejzaž suncem zapljusnutih njiva i naselja?

Kolona je ponela u sebi kikot vrela Rame što oko daruje ključevima zapenjenim kao rasuti buketi kaline, kao sadovi hrizantema. Ne, ni svežina vode, ni senke među obalama, ni kiša svetlosti po ćuvicima i grebenima — ništa nije moglo dugi nesan razagnati. Sve je bilo u polusnu i nebuđeno — voda, sve-

tlo, senke, koršnje, ptice, ljudi u koloni i nepoznati pejzaž u očima. A svako je jutro i buđenje drugo i drukčije. Sve do naselja čovek — ratnik i nema želje da se budi. Samo ono što hod u koloni traži. Jer mrak se najteže kida iz oka nesnom zamorena. I to boli, bode i grebe po očima. I tad je samo jedna želja najljudskija: leći i zaspati. Svejedno gde, svejedno kako, a makar i najmanje. Samo jedno tada u tren oka budi: borba ili radost u očima naselja. Da, i još jedno — tuga od sela napuštena. Samo posle toga san dugo i teško čoveku se vraća. Jer od svih nesanica, ona od bola je najmučnija.

Bilo je jutro avgustovsko, bogato od roda i prirode, od pustoši sela bez života. Ne, nije prvo bilo. Ne, nije poslednje bilo. A ipak prvo u sećanju! Svejedno je zašto. Sve je bilo tu. Selo puno bašta i voćara. Ograde vitke i nekrhane. Usevi bujni i negovani. Dvorišta čista i sunčana. Domovi i staje gladni ljudskog glasa i stočjeg topota. Dimnjaci žudni za sivim buketima dimova. Staze tužne za stopama u prah utisnutim i nekud uz brda iskidanim. Potočare zamukle i vitla zakočena zaplakala od razbijenih mlazova. Padaju šljive i jabuke dozrele, napuštene i nepotrebne. Po baštama mame cvetovi neubrani. Trgne se čovek — ratnik kad škripnu vrata pritvorena, kad lepršne ptica u krošnjama, kad padnu dozreli plodovi, kad zašumi vetrić po drveću. Trgne se i boli ga prevarena nada. Zašto beže ljudi od slobode? — muči ga pobuna još nestasala. A da li beže ljudi od slobode?! — lomi ga vera u čoveka. Za koga sedam stotina trideset noći nesna?! — prekoreva. Za koga sedam stotina trideset noći strepnje i bojazni?! — odgovara pustoš iz naselja. Za koga ljubav i sudari u selu napuštenom?! — kida ga sumnja i bolovi. Za koga vera i toplina kad selom tuđ i nepoznat razaspe se?! — zaškripe vrata pritvorena, zašapuću voćke otežale, zamirišu cvetovi rosom nasočeni. Ne poklekni — briždi glas pustoši i osame. Ne poklekni — javlja vetar sa oblina i hrastova na potkovi brda. Ko si? — pitaju deca sa ivica kao ptice uz majke pripijena. Ko si i šta hoćeš? — pitaju majke posustala daha od bežanja uz padine natovarene decom i posteljom. Ko si, ko si, ko si? — buči košmar za sve i odasvud.

Vidi čovek — ratnik na strmom vencu visokog obronka đerdan ljudi. Ako ih bol natera — provalija će mrtve sačekati. I biće selo — groblje. Ako ih strah potisne — kuda kroz oblake na vrhovima potrgane? Zvati, iz sveg glasa zvati, da se vrate, da dar slobode prime — ko će mu verovati? Ko može verovati u glas tuđina nepoznata?! A što će sloboda selu napuštenom i opustelom? Što će ono jedinici ratnika — proletera da svaki čovek — ratnik od pustoši tuguje i boluje? I idu ljudi — ratnici skrušeno po stazama — možda nekog ima? A kuće ostaju

mukle i prazne kao glomazne igračke ljudskog hira povezane zmijuljastim stazama sa rasutim stopama proletera po rosi i prašini. Vuče radoznalost i poslednjoj kući i čupa otpor iz čoveka — zar nigde nikog? Jedinica protiče kolonom kroz pustoš i nadu — biće bar neko.

Stale su kolone — zašto? Čuo se samo žubor potoka i trzanje zakočenog vitla potočare. Vetrić se zaigrao retkim sedim pramenovima kose. Šta je sa belih brkova blesnulo — para, rosa ili suza, ko bi znao!? Bos, u belom prtenom rublju, uspravan i smiren sišao je čovek stepeništem. Samo ono je škripalo. Sišao i stao pred čoveka — ratnika. Oči su mu bile zelenkaste kao voda njegova potočića. Ruke su dugačke i opuštene kao grane povijene. Usta poluotvorena kao od žeđi nagorela. U prašinici su ostale duge stope mršavih stopala.

— Evo, pa kolji! — rekao je i samo malo vrat povio. — Drugih nema — dodao je.

— Srećno ti prvo jutro u slobodi, starino moja — rekao je čovek — ratnik i pružio ruku od rata crnu i ogrubelu.

A starac je čekao, vrat je ostao povijen, ruke niz dugačko telo opuštene, pogled ukopan u nevidljivu trunčicu zemlje. Samo je blag vetar borao belo rublje na starini.

— Ne traži više, ne išti nejač i majke kukavice. Uzmi mene za sve — govorila je pomirenost sa sudbinom, žrtva, gađenje od neljudskog i ponos sklopljenog oka za sve selo.

— Starino, pruži ruku da se kao ljudi pozdravimo i u oči pogledamo. Ljudi se po pogledu i obrazu prepoznaju. Slagali su vas, paćenici moji.

Ne, starčeva ruka je čekala dok oči i misao pročitaju, a čovek — ratnik je svoju ispruženu držao. Čovek — ratnik je čekao. I žrtvovani starac — selo je čekao. Samo je dvoboj pogleda cepao skrame straha i nevere. Zavodnile su oči obojice. Jesu li to bile suze krajnjeg bola i naprezanja ili sudara vere i strepnje? — svejedno. Je li to bio zov čoveka za čoveka ili sudar neverne misli i vernog osećanja? — svejedno.

— Čekaj! — rekao je i čudnovato lako se okrenuo.

Išao je prema kući sa uzdignutim i zalepršalim rukama kao let galebov nad pučinom. Zaškripale su sitno i lako bele jelove stepenice. Umakao je za tren oka preko praga. I vratio se. Na ruci mu je visio žut dudov tronožac, a u ruci iskrila litrica kao zlato žute ukrtele rakije. Sa klina pod nastrešnicom hitro i vešto je skinuo sofru od crvenkaste jovovine. I sve je raširenim rukama podigao uvis kao ptičji uzlet.

Čovek — ratnik još je čekao sa rukom poluispruženom i nije video venac Oblih brda na kome su se žene, deca i ljudi međusobno zgledali i samo oni znali šta im starac — selo poru-

čuje. A starac — selo je lako i vešto sofru postavio, kao da je iz zamaha na troskot sletela. I tronožac je samo malo zaigrao po travi, starac ga je mekanim i smežuranim rukama pogladio kao da dete umiruje.

— Sjedi i dobro mi došao — rekao je i, kao da je mirno stao, uspravio se.

Pogled mu je lutao po padini Oblih brda i krivudavim stazama niz koje je selo oprezno silazilo. Pogledao je oči čoveka — ratnika kao da poslednju proveru vrši.

— Dobro mi došao, prijatelju — rekao je i nalio čašicu nemirne rakije kao rastopljeno zlato, dodao: — Nazdravlje! — i sručio je u usta puna belih i lepih zuba. Obrisao je bele brkove i nalio drugu čašicu za poluispruženu ruku čoveka — ratnika.

— Sa prijateljem prvi pijem — dodao je.

Dragi MILENKOVIĆ

MALO TIŠINE!

Ujutro, pred partijsku konferenciju brigade, rečeno je da će se ona održati noću, jer se pretpostavljalo da bi danju avioni mogli napasti Livno. Toga dana bilo je mnogo sastanaka i još više pitanja s kojima su se delegati morali upoznati pre nego što pođu na konferenciju. I niko nije stigao oka da sklopi toga dugog letnjeg dana.

Konferencija je počela u prvi mrak. Što se više ulazilo u noć, a pogotovo posle ponoći, sve je više dremež osvajao, iako se govorilo i raspravljalo o aktuelnim i zanimljivim stvarima u ovom malom parlamentu u srcu okupirane Evrope. Fizičke mogućnosti su imale svoje granice, u »sitne sate pažnja je popuštala. Najpre se čulo usamljeno hrkanje usamljenog spavača, a onda se dremanje prenosilo kao zaraza.

Negde pred zoru, izlaganje jednog od poslednjih govornika bilo je tako monotono da je delovalo maltene kao uspavanka. Kad je i sam osetio kako je uspavao gotovo celu dvoranu, drug koji je imao reč za trenutak zaćuta, pa pošto rukom pokaza na nekoliko njih koji jako hrču, slegnu ramenima kao da pita predsedavajućeg da li da nastavi. Drug Plavi, i sam iznenađen uspavanošću, odnosno hrkanjem koje se sad sasvim razgovetno čulo po celoj dvorani, udari nekoliko puta o sto nekakvim metalnim predmetom i viknu što je glasnije mogao:

— Drugovi, molim malo tišine! Skoro će i kraj.

Oni što su bili budni i oni što su bili »laki na snu« prsnuše u smeh. Osvežavajući žagor prođe dvoranom, a neko ljutito upita:

— Pa što drug već ne završi? Ono jes'da ga je prijatno slušati, ali što je mnogo — mnogo je!

Više se nikom nije dremalo, već je i zora pucala.

LONČE MLEKA

Jul 1942.

Prilazimo Šćitu. Još je noć. Oseća se miris paljevine. Naziremo naselje i velike kuće. Umorni smo od dugog marša i napora, pa se malo razgovara. Samo se čuje bat koraka i zveckanje natovarenih konja. Tu ćemo smestiti našu bolnicu. Zgrada samostana je prilično demolirana, a ipak će primiti naše umorne ranjenike, koji danima nisu videli krov nad glavom. I ja, zdrava, radujem se predahu.

Ekipe bolničarki brzo uređuju i čiste prostorije. Sunce je već izašlo. Mi i dalje unosimo ranjenike u zgradu.

— Ne brini, Saša, ima mesta za sve — dovikuje bolničarka Mila.

Neki ranjenici ubrzo zaspaše, a drugi me zovu. Čistim i previjam rane.

Napolju je vreva i žagor. Izađoh da vidim šta se radi. Pogled mi zastade na zidinama manastira. Crni, spaljeni zidovi stravično strče. Još ponegde probija dim. Otuda i onaj težak miris paljevine. Naši su spalili manastir. Nisu to hteli, znam dobro, ali su ustaše na tornju imale uporište odakle su mitraljirale. Tvrdoglavo i uporno su se branili. Nije bilo druge. Flaše zapaljenog benzina oblile su plamenom manastir, tvrđavu ustaša. Uporište je palo. Pali su neki naši drugovi, među kojima i dva artiljerca.

Sveže humke me privlače. Nosim dete u naručju. Stojim nad humkama i šapućem mojoj Dolores. Pričam joj o palim drugovima, o njihovim htenjima i idealima. A mala ručicama igra po svežoj zemlji i nešto tepa. Hoće da ponovi moje reči, za nju neshvatljive i još nerazumljive. Bolje je što je tako.

S druge strane manastira vesela vreva i divna melodija španske pesme. Žito, prostrana polja sa zrelim klasjem. Jedna grupa partizana vrše žito. Mediko — dr Gojko Nikoliš, sa vilama u rukama i go do pojasa, baca klasje u vršalicu. Pored njega je još desetak drugova iz Beogradskog bataljona. Gojko je bio u Španiji i otuda španska pesma. Koliki polet i snaga!

Okretoh se prema manastiru. Kakve suprotnosti! Paljevina, miris zgarišta i smrti, a sa druge strane hleb, žetva, život i pesma. To je naša borba, puna sukoba, suprotnosti. Treba se u to uživeti i sve to shvatiti.

Dolazi naredba za vakcinaciju. Treba sprovesti vakcinaciju protiv tifusa. Odmah se pripremamo. Našli smo nešto čaršava i belog platna. Jedna grupa bolničarki s lakšim ranjenicima, uglavnom igmancima, pravi zavoje. Uzimam dva čaršava i šijem bele kecelje bolničarkama koje će mi asistirati pri vakcinaciji.

Na zelenoj ledini improvizirani stočić s belim čaršavom. Bolničarke s belim keceljama, sveže i mlade, pripremaju igle i špriceve pored vatre i kazančeta u kojem voda vri. Kolona prilazi. Gledam ta poznata lica. Gle, izlečeni Kragujevčanin! Tek što je otišao iz bolnice. Mladi Beograđanin mi se srdačno javlja, zahvaljuje na lekarskom savetu. Poznajem i komesara čete i onog crnomanjastog vodnika. Svaki je na svoj način velik, surov i human. Jedna devojka hoće da mi pomogne.

Kako je čudna snaga koja ovo sve vodi. Ne čuju se naredbe, nema pisanih uputstava, a sve ide nekakvim čudnim redom.

Bolnica je brzo i udobno smeštena.

Na drugom kraju priprema se hrana.

I krug bolnice neko čisti.

Vršalica brekće i izbacuje žito.

Proleteri i dalje prilaze lagano mom stolu. Poneka šala, poneko pitanje, ali sve je, u stvari, ozbiljno i dostojanstveno. Umorna sam. Čujem pesme i zaboravljam na nesanicu, na rat. U svemu tome ima i lepote.

Prvi put sprovodim ovako brojno vakcinisanje. Snalazim se iako imam mali broj igala i špriceva. Seljančica iz Crne Gore shvatila je da ne sme prstom ništa dirnuti, shvatila je da pincetom hvata igle, iskuvava i brzo dodaje. Ona još ne zna pravilno da izgovori reč »sterilizacija«, ali zna da za sigurnost i zdravlje njenoga druga mora biti sve iskuvano, a dodir — samo pincetom. I ona se toga savesno pridržava i neće pogrešiti.

Mirno radim i duboko verujem toj maloj drugarici, verujem i borcu koji mi prilazi, komesaru koji roditeljskim pogledom pravi red, hrabrom komandantu, mom načelniku, svakom borcu, verujem čoveku. I ta vera me drži i rađa ljubav najveću i najlepšu — drugarsku ljubav.

Dugo sam se zadržala. Čujem, dete mi plače. Gladno je. Čim sam ovaj posao završila, žurim u zgradu gde su ranjenici. Tamo mi je i dete. U istoj sobi leži borac s visokom temperaturom, u polubunilu.

— Mleka, samo malo mleka, da utolim žeđ.

Nosim jedno plehano lonče da napojim moju Dolores koja plače i čeka. Zastajem. Mleka nema za oboje. Majka ... lekar... ranjenik ... drug ... Sve mi se uzmešalo.

— Doktorka, jednu kap ... mleka ...

Priđem ranjeniku i napojim ga. Kako žudno pije gledajući me svetlim, krupnim plavim očima. Sav gori. Njegova ruka me peče. Spuštam ga na uzglavlje i prilazim mom detetu. Uzimam ga i stavljam na poluprazne grudi.

Dolores se smeši. Počinjem i ja. Brigada, bolnica, porodica. Nevidljive crvene niti nas vezuju. Pre neki dan mi je neko pružio korpicu jagoda. »Za tvoju bebu«, prošaptao je. Da. Dobila sam i trešanja, i mleka, i čokolade, i bonbone. Iz Konjica i iz Prozora.

Moja ćerčica plače. Šapućem joj uspavanku. Pričam o budućnosti. Lice se razvedrava. Osmeh dolazi, san savlađuje.

Vreme prolazi. Godina za godinom odmiče.

Sloboda.

Izgradnja.

Najzad Sutjeska i proslava na Tjentištu.

Jedva se prepoznajemo. Uzbuđenja, suze, zagrljaji. Tako nekoliko dana.

Već umorni vraćamo se. Pun kupe. Ja sedim sa moje troje dece. Pored mene Đina Prlja, Danica Kolinović. Hodnikom vagona prolaze oni koji nemaju mesta. Često i ne pogledam ko prolazi. Odjednom snažan zagrljaj i jecaj. Snažne ruke stežu mi ramena da me polome, a iz plavih krupnih očiju liju suze. Hoće čovek da progovori, ali ne može. Đina i Danica skočiše, misle — pijan čovek. Ipak je progovorio:

— Mleko, lonče mleka ... Nikad to ne mogu zaboraviti.

Pogledah plave oči. Šćit, vatra koja je sagorevala, bolesno telo i šolja mleka koja je ublažila muke. Dunja[1]! Dug, snažan obostrani zagrljaj. Jedva progovorismo.

— Šta ti je s malom Dolores, je li ostala živa? — prelazi pogledom preko moje dece tražeći da vidi nju.

U četvrtoj ofanzivi ostavila sam je u Šćitu. Mala humka ostala je pored artiljeraca godinu dana kasnije. Ukopala sam je tamo i ponova pričala priču o artiljercima, o drugovima koji će je večno čuvati i ostati pored nje.

I tada me nije razumela, ali pamtim njen pogled, i sećaću ga se celog života.

Dr Saša BOŽOVIĆ

[1] Dušan Petričković

ŠEST DANA NA DOMAKU BUGOJNA

Šesnaesti jul 1942. U rano jutro bataljon je krenuo prašnjavom cestom od Gornjeg Vakufa ka Bugojnu. Prolazimo kroz seoca Podgrađe, Han-Ploče, Osojnicu, Pavića Polje i oko devet časova stižemo u poveće selo Gračanicu. Ovde skrećemo ulevo prema brdu Gladov, obraslom kržljavim drvećem, kupinom i glogom.

— Baš je Gladov — primeti neko u koloni.

Sporo se penjemo. Prođe se nekoliko stotina metara pa se zastane. Sigurno se izvidnice oprezno probijaju kroz šipražje. Sunce nemilosrdno peče. Jedan ustaški »bregejac« zavrnda iznad Bugojna i okoline. Nadleteo je jednom i iznad našeg bataljona. Izgleda da ništa nije primetio jer smo se dobro maskirali.

Oko 10 časova izbijamo na brdo prošarano proplancima. Čete se odmaraju po grupama u šipražju, a izvidnice su otišle napred prema Bugojnu. Štab bataljona je sa komandirima četa takođe otišao napred u izviđanje. Vreme sporo odmiče.

Podne je. Komandant je pozvao na sastanak komande četa i objasnio zadatak. Noćas, u 10 časova, počeće napad na Bugojno. Osim našeg bataljona, u napadu će učestvovati i 4. crnogorska brigada koja se već nekoliko dana nalazi oko Bugojna. Čete su dobile raspored: 1. i 2. sa pratećim vodom napadaju Goricu, a potom Bugojno s južne strane. Rudarska četa ima da likvidira uporište u selu Veseloj i minira električnu centralu.

Štab bataljona je odredio da 1. četom komanduje Velebit, pošto je Živan ostao u bolnici u Gornjem Vakufu.

Sunce je zašlo za grebene Raduše. Polje oko Bugojna polako tone u suton letnje večeri.

— Pokret! — čula se glasna zapovest Mira Dragišića, politkoma bataljona.

Čete se svijaju u kolonu. Rudarska odlazi ulevo. Spuštamo se dosta sporo niz padine, mada brdo nije baš tako strmo. Prolazimo između sela Grniče i Vrhpeć. Pred nama je usred polja brdašce Gorica. Često zastajemo. Tišina. Samo se čuju cvrčci.

Skoro će 10 časova. Levo odjekne poneki pucanj. To verovatno Rudarska četa traži dodir s neprijateljem. Odjednom, po našoj koloni se prosu dug mitraljeski rafal. Naišli smo na zasedu na prelazu kod mlina ispod Gorice. U koloni pometnja. Neko je od naših bacio bombu. Kratko zatišje. I, taman kad smo hteli ponovo da krenemo, dočeka nas sa Gorice uraganska vatra. Rafal za rafalom. Naši se borci razbežaše po polju tražeći zaklon. Umesto da iznenadimo neprijatelja, mi smo potpuno iznenađeni. Očevidno, za ovaj napad nismo pripremljeni. Ne nalazeći zaklon na ravnom polju, izloženi vatri koja ne da oka otvoriti, borcima nije preostalo ništa drugo nego da okrenu natrag. I to panično, tako da je izgubljena veza. Zato je prateći vod sam dospeo do Vrhpeća ne znajući ništa o četama.

Prošla je ponoć. Oko Bugojna vatra ne prestaje. Samo je tišina na pravcu napada našeg bataljona. Sa Gorice ustaše pucaju čim primete bilo kakav znak našeg prisustva. Patrola pratećeg voda koja je upućena da potraži naše čete nije ih našla. Ustaše su na nju otvorile žestoku vatru.

17. jul. U svitanje smo se povukli na polazni položaj — na brdo Gladov. I tek tamo smo našli glavninu bataljona. Neki se delovi još nisu vratili. Tu smo saznali da je samo Rudarska četa izvršila zadatak — rasterala je u žestokoj borbi ustašku miliciju i žandarme i oštetila električnu centralu; ali samo delimično, jer nije bilo dovoljno eksploziva.

Pod mučnim dojmom da nismo izvršili zadatak i da nas je neprijatelj razbio, ostali smo na Gladovu celo pre podne čekajući da pristignu preostali delovi bataljona sa Momom Dugalićem i komandirom Vučkom. Međutim, pošto su čuli borbu u gradu, nisu hteli odstupiti, već su zauzeli položaj na groblju ispod sela Vesele. Kasnije smo saznali da su odatle onemogućili povlačenje ustaša koje su proterali Crnogorci iz Garačića i Rudarska četa iz Vesele. Kad su se sastali s glavninom bataljona, doveli su sa sobom jednog ustaškog milicionara. Misleći da su na groblju ustaše, taj milicionar je dotrčao da interveniše da ne pucaju po onima što su bežali pred Rudarskom četom i 4. brigadom. Čim je čuo komandu »ruke u vis!«, ispustio je pušku iz ruku. Prebledeo je i zadrhtao kao prut. Odmah je počeo da preklinje za život.

Oko podne, kad smo saznali da su Crnogorci ušli u Bugojno i da vode ulične borbe, komesar bataljona je naredio da im priteknemo u pomoć.

Oko 3 časa posle podne stižemo pred Goricu sa koje nas ustaše zasipaju puščanom i mitraljeskom vatrom. Prateći vod namešta »švarcloze« i top »pito« da bi koliko-toliko paralisao

jačinu vatre sa Gorice. No, čim je vod počeo da dejstvuje, stiže naređenje da se povučemo.

Danas nam je poginuo Nikola Vavić, a ranjen je Bata Ćosić, skojevac, koji je još u početku ustanka učestvovao u prvim akcijama na neprijateljeve oficire i kamione u Beogradu. Teže je ranjen, ali se nadamo da rane nisu opasne po život.

Penjemo se ponovo na Gladov. Već je četvrti put kako »merimo« padine ovog brda za ova poslednja dva dana.

Bilo je možda 16 časova kad su svi delovi bataljona prispeli na zborno mesto.

Neuspeh na Bugojnu kao da je najviše pogodio Tršu, zamenika komesara. On se nije ustručavao da otvoreno zameri 1. i 2. četi što nisu izvršile svoj zadatak.

— Da Rudarska četa nije izvršila svoj zadatak potpuno bismo se obrukali — kaže Trša. — Ako smo se danas mogli približiti Gorici, izloženi vatri ustaša, s malo više prisebnosti i elana to smo sinoć još lakše mogli postići. Ovako nešto se nije smelo desiti Kraljevačkom bataljonu.

Trša se s pravom ljutio, jer našem bataljonu se ni u težim prilikama nije dogodilo da odstupi bez naređenja ili da iskida veze. Da bi nesreća bila veća nije nam se pružila mogućnost da ispravimo ono što smo sinoć ispustili. Kad smo hteli odlučno napasti ustaše, došli su kuriri s naređenjem da pođemo na drugi zadatak. I, evo nas, na putu za selo Gračanicu.

U prvi mrak stižemo kod sela Gornjeg Odžaka i tu prelazimo Vrbas, a u toku noći produžujemo ka Zijametu.

Vedra, zvezdana noć. Kolona prolazi kroz usnula sela i zaseoke. Jedino nas psi dočekuju i prate lavežom. Obilazimo Bugojno sa istočne strane. Desno se prema nebu ocrtavaju gromade Gradine i Kalina, a levo se čuje puškaranje oko grada. S vremena na vreme nebo zapara po neki svetleći rafal metaka ili sjaj rakete.

U svitanje nailazimo na seoce Piriće. (Ime ovog seoceta podsetilo nas je na braću Piriće, partizane Čibukovačke čete kod Kraljeva, o kojima ništa ne znamo. Bili su hrabri borci.) U Pirićima je ostala 1. četa. Ona će štititi odeljenje minera Rudarske čete koje mora što pre porušiti most na Vrbasu kod sela Ćurčića Luga. Ostale čete produžuju niz Vrbas do određenih položaja.

18. jul. Bataljon je poseo položaje na desnoj obali Vrbasa prema selima Grčića Lugu i Kopčićima koja se nalaze uz cestu i železničku prugu s druge strane reke. Zadatak je da dejstvom na komunikaciju odsečemo Bugojno od Donjeg Vakufa, odnosno da sprečimo pojačanje i eventualno snabdevanje koje bi bilo upućeno garnizonu u Bugojnu.

»Švarcloze« i top »pito« su u gustom šipražju u proređenoj hrastovoj šumi, a borci mahom na kosama koje se spuštaju do Vrbasa ili njiva pokraj njega. Naš položaj dominira rekom i poljem pozadi nje kroz koje prolaze železnička pruga i cesta Bugojno — Donji Vakuf.

Podne je. Sunce pripeklo. Borci spavaju. Samo su budni dežurni osmatrači. Odjednom nas probudi tutnjava motora. Jedna je tanketa prošla od Donjeg Vakufa prema Bugojnu. Dok smo dotrčali do topa, ona je već izmakla. Komandant se razbesneo — grdi nas i psuje. Niko ni metka nije opalio. Sad već i ako bi neko hteo da zaspi — ne može. Tu je i štab bataljona. Svi pogledi su upravljeni prema Ćurčića Lugu. To selo je, kao i čitav ovaj kraj, zatrovano ustaškom propagandom. Moma Dugalić nam je ispričao kako su seljaci dočekali naš vod koji je obezbeđivao minere dok su pokušavali da sruše most na Vrbasu. Oni su bili iznenađeni dolaskom partizana o kojima su svašta čuli. Jedna žena je krenula s kravom da beži. Kad su je naši sreli i pitali kuda će, ona je rekla da ide u Bugojno.

— Pa tamo je borba! — rekao je neko od naših.

— Ako je borba, bežim od ove bande — uzvratila je žena.

— Od koje bande?

— Od ove partizanske!

— Pa mi smo partizani! Ne plaši se. Vrati se kući. Nećemo ni tebi ni kravi ništa učiniti.

Vratila se postiđena. Trša je na sve to primetio da se u ovakvim selima kao što su ova na Zijametu mora još više voditi računa o svakom našem postupku. Inače, njih će i ubuduće ustaše imati kao svoje.

Uveče je bataljon prešao Vrbas. S nama je i 1. bataljon 4. crnogorske. Noćas ćemo zajedno sa 4. crnogorskom i 2. proleterskom očistiti od ustaša sva sela između Bugojna i Donjeg Vakufa.

Oko 9 časova sastajemo se sa 2. proleterskom. Saznajemo da su juče Užičani i Šumadinci napali ustašku posadu u Pruscu i da su tek danas, pošto je pristigao Čačanski bataljon, proterali ustaše. Zarobili su jednog vodnika i deset domobrana i zaplenili nešto oružja i dosta hrane.

U 10 časova krećemo u akciju. Na ulazu u selo Kopčić dočekuje nas žestoka puščana i mitraljeska vatra. U zajednici s 2. proleterskom vrlo brzo smo slomili otpor ustaša. Zatim idemo duž pruge prema stanici. Utom čujemo dolazak voza iz Donjeg Vakufa. Brzo postavljamo top u sam streljački stroj, pretpostavljajući da dolazi oklopni voz. Međutim, dok smo čekali da produži sa stanice i naiđe pored nas, voz je posle kratkog zadržavanja punom parom odmaglio nazad. Tako bez smetnje

ulazimo u selo i na železničku stanicu, gde ostajemo do pred zoru. Rušimo na više mesta prugu i stanična postrojenja. Blagoje Bogovac Pop je »u svom elementu«. Pod njegovim stručnim rukovodstvom izvršena je cela ta diverzija.

Naša 2. četa napada posadu kod mosta na Vrbasu, blizu Kopčića, gde zarobljava jednog četnika i 12 domobrana. Četnik je iz sela Skakavaca.

19. jul. Naš bataljon na istim položajima. Odmaramo se. Oko osam časova jedna borna kola sa nešto pešadije došla su od Bugojna u Ćurčića Lug. U selu je naša zaseda. Niko od nas ne spava. Očekujemo ishod borbe. Ali se ne primećuje ništa naročito. Tanketa se malo prošetala po selu i vratila se nazad. Ubrzo dolazi kurir iz 1. čete i priča nam šta se desilo. Zaseda je doručkovala kad je tanketa naišla. Ona se zaustavila baš pred kućom u kojoj su bili bombaši. Došla je kao poručena da sa balkona kuće raspale po njoj. Umesto toga, iznenađeni neprijatelj je zaprašio preko Vrbasa. Bežeći panično, posada se okupala u reci i pri tome izgubila puškomitraljez. Vućko, komandir 2. čete, kad je video šta se događa, uzeo je jedan vod, pregazio Vrbas i — pravo u selo. Ustaše su se dale u bekstvo čim su naši bacili nekoliko bombi i otvorili vatru iz automatskog oružja.

Ubrzo posle toga od Bugojna je naišla jedna kolona. Njena pojava, neposredno posle bekstva posade sa tanketom, ličila je na izazivanje. Izgledalo je kao da hoće da vrate Vučku milo za drago. Međutim, on ih je dočekao sa svojim borcima i razbio tako da nigde dvojica nisu ostali zajedno. Pobacali su municiju, a mnogi i puške, i razbežali se kud koji.

Nakon ove akcije trgla nas je naša »breda« svojim dugim rafalom, koji je mitraljezac »okinuo« na jednu limuzinu što je naišla od Bugojna. Kad je stala, jedna trojka iz 1. čete otisnu se s položaja i u trku pregazi Vrbas. U međuvremenu iz limuzine izađoše dva čoveka i pobegoše preko polja prema pruzi. Našima nije preostalo ništa drugo nego da ih poplaše vatrom. Zatim su izvukli iz limuzine nekakve stvari i zapalili je.

Ubrzo smo saznali da su trojku sačinjavali Moma Dugalić, Boža Miletić Kosovac i Slavko Petrović Zavrzan. Oni su doneli u štab bataljona plen iz limuzine: sanduk sapuna za pranje, mašinku, bluzu ustaškog oficira, čizme, nešto veša i čokolade.

20. jul. Predviđeno je da se večeras ponovi napad na Bugojno zajedničkim snagama 1, 2. i 4. proleterske brigade. Mi ostajemo na svojim položajima i ni po koju cenu ne smemo dopustiti da ugroženom garnizonu dođe pojačanje.

Oko 10 časova, u lepom i sunčanom jutru sa neobično velikim vidokrugom, zapazismo kako ispod brda Daljana vijuga

duga crna kolona. U isto vreme na pravcu sela Urije poče žestoka borba. Tamo je 2. proleterska.

Posle pola časa borba poče i kod nas. Rudari su dočekali ustašku prethodnicu na bliskom odstojanju i sasvim je iznenadili. Desetak ustaša je ostalo pokošeno na putu, a ostali su pobegli u žito. Pretpostavljamo da su to mogli biti Francetićevi koljaši.

Oko 11 časova nailaze mnogo jače snage. Opet ih dočekujemo kako treba. Naša su automatska oruđa dobro raspoređena, tako da je vatra veoma efikasna. Ustaše su htele pošto-poto da probiju naš položaj. Morali smo da upotrebimo čak i top da bismo rasterali starešine koje su s puta, bolje reći, s propisnog odstojanja, komandovale i slale svoje ljudstvo u očiglednu smrt.

Na kratko vreme prisilili smo celu kolonu da odstupi. Ali oko 2 časa po podne ustaše ponovo nailaze, sad već obuhvatajući nas u širokom luku od Prusca i Urije do Kopčića i Jusića.

Gotovo u isto vreme u susret polazi i jedna kolona od Bugojna koju dočekuje naša zaseda kod Ćurčića Luga. Na taj način je čitav naš bataljon angažovan u borbi. U koloni koja je došla iz Bugojna bio je jedan deo s konjima. Baš taj deo, te konjanike, uzima na nišan svoje »brede« mitraljezac 2. čete i nateruje da se povuku u neku šumicu iza puta. Uskoro otuda počeše da gruvaju dva topa. Jedna granata raznese u parampačad krov na kolibi u kojoj je bio mitraljezac sa »bredom«. Nekoliko granata pade u blizini našeg topa, a levo je jedna udarila u hrast pod kojim je bio štab bataljona.

— Pogibe Tršo! — viknu Miro Dragišić.

Pretrčah dvadesetak metara prema uzvišici na kojoj je bio štab i videh kako Tršo leži sav u krvi. Jedno poveće parče granate pogodilo ga je baš kod slepoočnice.

Poginuo je Momčilo Petrović Trša, jedan od rukovodilaca Partije, prvoborac Kraljevačkog odreda. Nestao je još jedan od onih boraca koje je dala generacija Olge Jovičić Rite i Mirka Lukovića.

Prva četa je u Ćurčića Lugu našla jednog ranjenika. Molio je i preklinjao za život. Rekao je da je Srbin iz istočne Bosne. Neki naši borci su ga prepoznali. Potanko je ispričao kako se morao pokrstiti i otići u ustašku vojsku da bi sačuvao porodicu. Bili smo užasnuti pojedinostima koje je ispričao da bi prikazao ustaški teror. Tražimo neku logiku u svemu tome. Ali, i pored svega što smo čuli i videli za ove dve godine, ne ide nam u glavu da Srbin može biti ustaša. I to ovde, u ovom srezu, gde je pod ustaškom kamom našlo smrt oko 2500 Srba.

I ovaj treći pokušaj neprijatelja da nas zajedničkim napadom iz Donjeg Vakufa i Bugojna odbaci od komunikacije, što znači i od samog Bugojna, nije uspeo. Za nepun sat borba je prestala. Kolona iz Bugojna se povukla, a legionari su vraćeni ka Donjem Vakufu. Istina, taj uspeh skupo nas je stao. Kad je nastalo zatišje, kod nas je došao vodni delegat Moravčić. Bio je za vreme borbe kod »brede«. Priča nam da je tamo poginuo od artiljerijske granate Miroljub Mirković Kosovac, desetar u 2. četi. Teški su to gubici — Trša, partijski rukovodilac bataljona, i Kosovac, sekretar Skoja u bataljonu! Svi smo utučeni. Neki omladinci glasno plaču. Nije to lako kad prekaljeni ratnici plaču.

U noći, tihoj i zvezdanoj, nakon ovog dana bogatog uzbudljivim događajima, sahranili smo Tršu i Kosovca na položajima na kojima su pali, u blizini seoca Čajić.

21. jul. Kraljevčani su i danas na istim položajima. Kuriri našeg 1. bataljona pričaju da je bataljon sinoć upao u Bugojno preko sela Donjića i zauzeo železničku stanicu, ali se tamo nije mogao održati, jer napad ostalih bataljona 2, 4. i naše brigade nije uspeo.

Danas vlada zatišje na našem delu fronta. S vremena na vreme čujemo puškaranje oko Bugojna i Donjeg Vakufa. Oko 10 časova poče da se razgara borba od sela Urije prema Pruscu. Ustaše su načinile još jedan ispad prema položajima 2. proleterske i završile ga paljevinom kuća na kosi kod Urije.

Predveče, posle šest dana provedenih u borbama oko Bugojna, polazimo preko Odžaka za Sarajevilić. Pri polasku s tugom se osvrćemo prema svežim humkama Trše i Kosovca.

Ljubivoje PAJOVIĆ

DUVNO JE NAŠE

— Drugovi, noćas napadamo Duvno.

— Bravo!

— Druže komandante, ali bez lekcije! Moralno i materijalno odgovaramo za uspeh.

— U redu, Žićo.[1]

Noć je. I pritisla je, nekako, ni previše tvrdo, a ni previše mekano. Mjesec se još nije rodio. I noć je, onako obično tamna, taman toliko da se ipak vidi hodati. A onda noć izgleda nekako tuđa, daleka. I tajanstvena kao da nešto u svojim njedrima skriva.

I... jedva je pronašao štab brigade u rejonu Razdolja. Ta mala oazica rodila je nešto malo sasvim sitnog i mekanog sijena. I tako se od njega može napraviti udoban ležaj za spavanje. Onda ne žulja tvrda planinska zemlja kao nas gore na Jelovači. A ona je, zaista, teška; strašno je teška. I gola je kao prst. Svuda su po njoj iznikle manje i veće, pa i gromadne stijene, koje su se kao tvrđave nadvile nad nama. I tako kao kile na drvetu strče svuda po ovoj planini. Mi se u nesnosnoj vrućini i zapari zavlačimo ispod tih gudura. Krijemo se od julske i avgustovske sunčane žege kao polarni medvjedi kad ih dovedu kod nas. A žega nesnosno peče. I guši kao u kazanu. Vruća zapara bije iz kamena i tvrde zemlje kao vatra. Teška je to planina. I jalova. Ničega sem kamena na njoj nema. Ni jednog jedinog drveta. Ni traga da ih je nekada bilo.

I sunce je opeklo kao žeravica. A mi se vrtimo oko tih kamenih međeda kao u gumnu i pratimo njihovu senku. One nas jedva zaklanjaju od nesnosnog sunčevog pogleda. Oko podne iznevjeri nas i to malo gostoprimstva, koje nam to kamenje pruža. Kamen je kamen. Tvrd. Od njega nikad ništa. A neki sparni vjetrić neprestano pirka. I peče kao mlaz tople vodene pare iz kazana. A noć je prohladna. Naročito u zoru. Onda se malo podrhtava. Visina je to. Hiljadu pet stotina dva-

[1] Živko Žića Trninić.

deset i sedam metara, ej! I tu, u škripovima između kamenja, grčimo se od svježe planinske noći. Jedan uz drugog se gučimo kao mačići. Tako je toplije.

Mala vatrica u Razdolju jedva kroz noć proviruje. Drže je samo dva tanka drvceta. I vatra jedva viri u tmini. Taman je tolika koliko Koča[2] na njoj može da zapali cigaretu. A jedva bi mogao ceduljicu na koljenu da napiše.

— Hoćeš li da napadaš Duvno?
— Hoću.
— I ne pitaš koliko ih ima?
— Znam da nas nećeš na diviziju poslati.

Borci su se obradovali. A kako i ne bi! Pocrkali smo bez vode ova dva-tri dana. Na Jelovači je nema. I kako to da se toliko snijega, koji je zimi pokriva, i toliko proletnjih i jesenskih kiša na njoj ne zadržavaju?

Na stotinak metara ispod njenog vrha prosula se mala i plitka bara. Eto, samo toliko i ništa više. I oko nje, tolike, žabokrečina se odavno osušila pa smrdi. Smrdi nesnosno. I zarazno. U njoj se na milijarde sitnih vodenih vašiju i crvića koprcaju. Svuda su po njenoj razini narasle velike krpe te žabokrečine. Kad goveda u nju uđu, onda je pocijepaju i razbiju u male i sitne krpice. I voda se još više zamuti. Zelena žabokrečina se izmiješa s muljem. Onda seoska goveda i naši konji zagaze u nju do trbuha. I po svom konjskom i govedem običaju u isto vrijeme, tu, na licu mesta, obavljaju neke svoje poslove. Ne znaju oni za red i poredak koje je, tu i tamo, ljudski rod nekako stvorio. I ne misle na epidemiološke posledice... I tako, tu smrdljivu i mutnu smješu, vodu pomiješanu s balegom i mokraćom, žabokrečinom i muljem, piju... I mi!.. A šta ćeš! Žeđ se na ognju ne da trpjeti. Usne se sasuše kao u bolesnika s visokom temperaturom. Stegnu se i smežuraju. I ispucaju. I krv curi. I boli. Grlo se osuši i stegne, pa se ni riječ ne da izustiti. Onda se nešto suvo guta. Natežeš se i gutaš. I ne ide dalje. Oči se nategnu, a svijest se tetura. U stomaku gori. I šta ti preostaje nego da zahvatiš lončić vode iz te lokve. U njemu se na hiljade tih malih životinjica praćaka i igra. Previjaju se i prevrću kao zmijice. I jure gore-dole kao pomamne. I... šta ćeš? Namrštiš se. Stisneš zube, stegneš grlo. Zažmuriš i... piješ! A šta možeš drugo? Ništa! Sa stisnutim zubima i usnama kroz dosta prljavu maramicu srkućeš taj mulj. A uvjereni smo da se dosta, dosta tih sićušnih gmazova provuklo kroz maramicu. I između zuba. I grozimo se. I pijemo. Đavolja je to rabota. Otužno i gadno.

[2] Koča Popović

Kad nas je vidio šta pijemo, sav je pretrnuo. Oči je razrogačio kao da u nama vidi smrt.

— Šta radite to, nesrećnici jedni!.. Pa to je otrov, žalosna vam majka! Potrovaćete se, bog vas ubio! Svi ćete se razboleti od tifusa. Ko će posle da vas leči? Znate li da su nam bolnice prepune bolesnika i ranjenika. Da vas više nisam video da pijete ovaj otrov... Gubite se odatle. Vragovi jedni!

Zamahnuo je kamenom prema nama. Mi se kao postiđesmo i razbjegosmo, onako kao dječurlija koja su, eto, neki prestup napravila.

— Bežite, pobiće vas.

— Ne bojte se, druže Marko,[3] nije Čiča Janko[4] takav. Plaši nas samo.

Kad se Čiča Janko okrenuo na drugu stranu i pođe natrag ka svom logoru a mi brzo zagrabismo lončić vode iz lokve, pa opet kroz maramicu cijedimo i gutamo svu tu žgadiju: i crviće, i vodene vaši, i balegu, i mokraću, i žabokrečinu, i... sav taj mulj zajedno.

— Zar i ti, Korčagine[5]! I ti, Lepa[6]... O deco, deco! Pa vi ćete propasti, đavoli jedni. Ovamo, za mnom.

U maloj udoljici, na stotinak metara ispod lokve, neko je nakosio mali plast sijena. I zdjenuo ga. Pored njega je Čiča Janko prostro malo sijena i tako sebi napravio dosta udobno ležište. Iz plasta izvadi sivu vojničku čuturicu. U plehanu čašu iscijedi zadnje kapi vode.

— Evo! Malo je stara, ali je čista. Od prekjuče je nosim iz Duvna. Ali da mi obećate da više nećete ni pogledati onaj smrdljivi otrov.

Na Lepinom i Korčaginovom licu razli se djetinjski, radostan osmijeh. »Eto, i u ratu ima roditelja«.

— Čiča Janko, nećemo vam, bogami, to malo vaše sirotinje. Nismo mi žedni. Napili smo se mi dosta. Neće nam ništa biti ni od one u lokvi, ne bojte se. Navikli smo mi na sve. Prekalili su se i ovi naši varićaci, pa samelju i kamen, a kamoli neće to malo crvića. Nema za nas zime dok nam je škembe ovakvo.

Korčagin se potapša po stomaku kao da ga miluje, pa dodade:

— Samo vi dajte više 'leba i mesa, pa se ne bojte za nas; lako ćemo mi za crviće. Od njih ćemo mi da se udebljamo kao prasci.

---

[3] Aleksandar Ranković.
[4] Moša Pijade.
[5] Nikola Milekić.
[6] Leposava Marković.

Gleda ga kao u čudu. »Pazi ti balavca! Šta ti on zna! Nije još ni iz pelena izašao, a pazi kako vergla kao matorac«.

— Ama uzmi, kad ti kažem. Evo, za nuždu dosta. Pola čaše tebi, pola Lepi. Hajte, uzmite. Sutra ćemo ići odavde, inače ćete propasti. A najbolje je da vas dvoje i na spavanju ostanete ovde, kod mene i Marka. Trebaćete nam. Nećete ići tamo gore, jer ćete se potrovati. Sedite tu.

— E, Čiča Janko! A mi noćas idemo na Duvno. Znate... ostalo je tamo u samostanu ono malo vina što nam ga uzeste kad smo prvi put ušli u Duvno.

Na njegovom mršavom i smežuranom licu razli se radostan osmijeh. Oči mu se preliše mladalačkim sjajem. I živahnuše.

— Eh, manguparijo beogradska! Baš ste vi, Beograđani, od najstarijeg do najmlađeg, svi jednaki — manguparija... Hajte, brate, kud bilo samo da niste ovde. Što dalje od onog otrova.

Sakupili smo se pod samim vrhom Jelovače. Sa nama je i Kombinovana četa.[7] Odavno nije ratovala, pa su ljudi nešto malo izgubili borbenu kondiciju. Izgleda, tako mu je to u svakom poslu. Rutinirani pješak poslije dužeg odmora teže se kreće. Nekako se spotiče. I kleca. I brzo posustane. I lako se zamara. Onda ga bole noge. I čitav organizam. I na kraju jedva korača... Tako je i sa iskusnim ratnicima, koji su preživjeli bezbroj borbi i okršaja. Poslije dužeg zatišja u pozadini postanu nevješti borci. Nekako omekšaju, olabave, pa zaziru i od svog jedinog, nehotice ispaljenog metka. A na neprijateljev rafal pretrnu.

Iz dosadašnjeg ratovanja nama je poznato da nije dobro kad su borci na duže vrijeme van borbe. Za jedinicu kojoj je glavno zanimanje ratovanje, to mu nekako dođe kao ljenčarenje. A ljenčarenje je gnjiljenje. U ratu nagriza moral; gubi se ratna vještina. I, za borca je u ratu nekoliko dana odmora dosta, pa opet u gužvu.

Iz ove naše skupine, polako kao iz klupčeta, izvija se čelo kolone. Onda kolona raste. Sve više. I više. I klupčeta polako nestaje. A nit se izdužila na nekoliko stotina metara.

— Šta ono žmirka ispod sena, Milutine?[8]

---

[7] Stab 1. proleterske imao je neposredno pod svojom komandom »Topovski« i Pionirski vod. Kako u tom vremenu ni jedan ni drugi nijesu imali svoja formacijska sredstva, to je štab od njih, privremeno, formirao Kombinovanu četu.

[8] Milutin Tanasijević.

— To ti je, na primer, Čiča Jankova elektrana. Svaku noć on tako. Kad sam prošle noći bio na straži, nekoliko je puta palio i gasio tu petrolejku. Bio sam i kod njega. Kad me na straži smenio Duca,[9] pođoh da vidim šta je to. »Što si došao?« kaže on meni, onako jetko, kao da se ljuti. »Da vidim, Čiča Janko, šta je to«. Onda je namah omekšao. »E, dobro de. Pravilno. Treba na sve paziti. Sad si video i idi. Odmaraj se«. A kažu on uvek tako radi. Prospava sat-dva, pa opet ustane. I sve nešto beleži u nekakvu svesku. Drži je na kolenu i beleži. Neko mi reče da piše nekakva pravila, zakone, šta li! Piše zakon o našoj narodnoj vlasti.

— Oho! Prerano je počeo. Dok se ovo svrši, imaće vremena da napiše vagon zakona.

Pod teretom naših koraka zemlja potmulo mumla, onako kao dremljiva mačka kad je neko u zimskom snu uznemiri. I bubnji, onako kao da je u njenoj utrobi provalija.

— Srećno, momci, srećno!

— Hvala, hvala, Čiča Janko. Ali nemojte ujutro rano dole dok mi sve ne raščistimo. Znate, nije baš ugodno.

— Znam, znam da vam nije ugodno dok sve opljačkate. E, manguparijo jedna... Ne dam ništa. Sve ću vam uzeti.

— Dobro, dobro. Videćemo.

— Samo vi udrite dobro po njima, pa će biti bolje i meni i vama. Srećno! Namlatite vi njih dobro, pa ćemo lako za drugo.

— Čiča Janko, vinćeremo.[10]

— Pazi ti mangupa jednog, šta on zna! Ali ustaše udrite po naški, Korčagine!

Kolona se kreće po mraku. Tiho. I nestrpljivo. Hoćemo što prije u Duvno. Prije neki dan bili smo ga iščupali iz ustaških kandži, a sad, eto, opet oni rokću po njemu. Nekako, sramota nas je zbog toga. A, tako ti je u ovom ratu, čas mi, čas oni, po nekoliko puta do konačne pobjede.

— Napićemo se prave vode, braćo! Uh, majku mu!

Htjeli bismo da se glasno radujemo. I da trčimo. Što brže. A tišina je. Onakva kakva nam je potrebna. I kako je naređeno. Pa, i naši je konjići poštuju. Stenju pod teretom municije i oružja i pažljivo koračaju. Biraju mesto gdje će stati da ne bi naša osjećanja uznemirli. I ne frkću kako je to njihov urođeni običaj.

Topla tiha noć pažljivo prati naše korake. Svojom mirnoćom i nježnošću, ona je noćas veoma darežljiva prema nama. Miluje nas kao draga i mila djevojka kad miluje voljenog momka, onako sjedeći mu na koljenu. A tamo, na istoku, kao da je planina Ljubuša mlijekom prelivena. I planina Paklena.

[9] Dušan Živković.

[10] Vinćeremo, talijanski — pobijedićemo.

Onda je mjesec sanjivo izvirio. Zatim je za čas onako odvažno, momački narastao kao da je iz vode izronio. I tako okupan i čist, blago i nježno pomilovao nas je. Oko nas je prosuo mliječnu i sanjivu postelju. I mrak je nestao kao da ga je neko metlom pomeo. Noć je odjednom zablistala, kao da se obukla u rijetku mliječnu maglu. A zvijezde su se neosjetno povukle i negdje posakrivale kao stidljiva nevjesta. I onda noć izgleda kao da je mlijekom polivena. I sladunjava kao milovanje. I nekako sablazna. Za hajduka je ova noć kao poručena. I za nas. I mi sad gazimo po tom bledunjavom mjesečevom ćilimu. I koračamo kao vukovi. A nama se čini da se sporo krećemo. Časovi neosjetno prolaze. Vrijeme odmiče. Strepimo da ne zakasnimo. Do zore treba ući u Duvno.

Treća četa ostaje u Mokronogama da nam obezbijedi leđa. Za Duvno su nam dovoljne dvije naše čete i Kombinovana[11]. Tamo je njih samo pedeset. Koča nam je tako rekao.

Na čelu naše kolone je patrola. Tu smo na dva kilometra pred Duvnom. Uz blage padine prevoja Jančarice koračamo polako. Na vrijeme smo stigli. Tek je dva časa po ponoći. Do zore ćemo u Duvno. Idemo cestom. Tiho. Slobodno. I leženo.

Krrr, krrrrr . . . . Krrrrrrrrrrr . . .

Rafal je rasjekao noć. I pocijepao mjesečinu. Iznenada. Oštro i jetko kao prgavo pseto. Tu odmah ispred nas, na trideset koraka, sa tt 942. Pljusak čeličnih stršljenova poprskao nas je kao tuča iz gustih i mrkih oblaka. Naša patrola je teško ranjena. Brica[12] je smrtno pogođen. Ćirić[13] ga stojeći brani. I njega je mitraljeski rafal zaprašio. Krv je potekla. I toplo je pokuljala. Munjas[14] je ugrabio puškomitraljez iz Ćirićevih ruku. I Jegdić[15] sa njim. Tuku na trigonometar 942. Osvetnički. I noć se prolomila. I raspukla. Tišina je nestala.

Kao iz gustog grmena kad izraste trokrako stablo, pa se gumasto prostre iznad žbunja i pokrije ga kao razapeti šator, tako su iz našeg gnijezda odjednom nikla tri ubojna potoka. I rastu, rastu. Nadolaze. Sve više. Više. I kao nabujala rijeka u proljeće poplaviše padine Jančarice. I Duvanjsko polje. A Kombinovana četa se malo pomrsila. I pogriješila put.

— Korčagine, trk! Povedi je iza Blažuja na Podvezice.

Prva četa je prikovana za zemlju. Oštri neprijateljevi rafali reže na nju kao bijesni psi. I puške.

---

[11] U ovoj borbi učestvovalo je ukupno oko sto dvadeset naših boraca.

[12] Miodrag Marković.

[13] Milorad Ćirić.

[14] Milan Munjas.

[15] Aleksa Jegdić.

— Siniša[16], sa jednim vodom zaobiđi lijevo i probij se iza njihovih leđa. Pucanja nema. Duvno bez metka treba uzeti. Nećemo, valjda, još i na miliciju trošiti municiju. Ionako je nemamo mnogo.

Krrr, krrrrr . . . krrrrrrrrr . . .

I mnogo pušaka. Zagalamile su kao prznice. Onako bez reda, kao čavke. A mitraljezi reže kao bijesni vukovi. Više njih je tu, tri, pet, sedam. I dva teška. Grokću kao svinje kad su za svađu spremne. Oštro i nemilosrdno. I bombe rokću. Hm! . . Kako to? Nije to milicija. Nema ona toliko mitraljeza. Ko bi još u nju imao toliko povjerenja! I ne tuče se ona tako dobro. Nekoliko minuta i kida. Ovo je nešto drugo, ozbiljnije. Koča nije imao dobro obavještenje.

— Nećete u Duvno, majku vam komunističku. Ovdje su bobanovci[17].

Hm! Kad je tako, ne ide bez vatre. Moramo i mi.

— E, videćemo, gadovi jedni . . . Raspalite, drugovi!

I grmi. Oštro. I vruće. Noć se uzburkala kao naviljci oblaka u kišnoj oluji. Lomata se kao zbunjena zvijer koju gone. I ječi. Uši su pune huka. I pluća kisjelog mirisa. Barut štipa za nozdrve. I za oči. Borba se gusto razigrala. Oštro i jetko. I sve više. I sve jače. Sve oštrije. Tvrdo. I mahnito. I vazduh je pun kiseline. I oštrih čeličnih zrna. Lete oko nas kao gusti roj ljutih zolja. Svijetle strijele su se ustremile na nas kao da oči hoće da nam zapale. Onda se kao luk izviju i vinu gore, iznad naših glava. A zatim ih nestane. I oko njihovih glava još više lete. Naših dvanaest rafala odjednom se sruči tamo na njih. Pljušti kiša olova kao tuča u provali oblaka. I lije pomamno, bijesno. Oganj plamti kao vihor. Borci pretrčavaju, legnu, puze. Trče. I opet puze. I opet trče. Probijaju se u neprijateljske redove. Kao da im smrt ne smeta. A ona tu, odmah ispred nas, zlosluto hoda. I pjeva svoju posmrtnu melodiju. Neljubazno kao strvina iz svega glasa urla. Mi je čujemo. I vidimo plamenu zublju u njenim usijanim čeljustima. I lomi kosti. I meso razdire. I krv pije. A borci kao da su se na nju navikli. Još u Srbiji. I u Sandžaku. I u Hercegovini. I ovdje, u Bosni, najviše. A mi jurišamo. Nadiremo. Pritiskamo bobanovce.

[16] Siniša Nikolajević.

[17] Ustaške jedinice formirane od ljudstva iz okoline Imotskog često su se nazivale »Bobanovci« po njihovom zemljaku i organizatoru Rafaelu Bobanu, ustaškom bojniku-pukovniku, zamjeniku glavnog ustaškog zapovjednika »Crne legije«. Prema pričanju ljudi u okolini Livna, Duvna i Imotskog i prema pisanju ustaške štampe Rafael Boban je bio ekonomski emigrant kao i mnogi drugi torbari iz okoline Imotskog. Emigrirao je prije rata u Belgiju. Tamo ga je ustaška organizacija zavrbovala i školovala za zadatke koje sada revnosno izvršava. I tako je od njega napravila koljačkog komandanta. Glavni je organizator ustaških postrojbi-jedinica u okolini Imotskog.

— Jovo, majku im njihovu, evo ih iza nas!

— A, tako, rđe jedne! Da vidite ko su proleteri, majku vam ustašku!

— Drugovi, pritisnite! Udrite po Bobanu!

Žuta satnija[18] okrenula nam je leđa. A mi za njom. Trčimo. I tučemo. Htjeli bismo da ih sve pohvatamo. I da uništimo to pogano sjeme. Korov treba iz korijena čupati.

— Udrite, drugovi, majku im fašističku.

I grad je, kao i svako ratno poprište, pun smrti. Zasijan je kutijama od municije, i praznim čaurama, i municijom. I fišeklijama, i puškama. I sivim čeličnim šljemovima na kojima je utisnuto veliko latinsko »U«. I leševima. Najviše mrtvih je tu, oko zgrade sreskog načelstva. Iz nje su bobanovci, tu, na kraju grada, davali poslednji otpor. A posljednji otpor je najteža radnja. Zadnjima je uvijek najteže. Njih najviše tuku. I oni nikad ne prođu dobro.

Onda su iz sreske zgrade na nas bacili bombe. Zatim su bobanovci iskočili kroz prozor. I bježe. A mi ih nemilice tučemo.

Bato[19] je utrčao u zatvor sreske zgrade. U polumračnoj sobi buknulo je jaukanje ljudi. I zapomaganje žena. I vrisak djece. Majke ih grčevito stiskaju na svojim grudima. Obgrlile ih rukama. I čitavim bićem. Lelek je odjeknuo daleko. Koža se ježi. Kosa se na glavi diže. Oni su pomislili da im je došao kraj. Tako su im ustaše juče rekle[20]. »Gadovi partizanski! Hoćete komunizam, a? Sve ćemo vas pobiti kao svinje. Svi ste vi Srbi takvi. Treba vas istrijebiti. Sve ćemo Srbe na vrbe. Ni dijete u koljevci nećemo ostaviti. Uništićemo mi vas. Srpske svinje. A vas dvoje!.. Vi ste mi neki Hrvati! Sa Srbima, a? Tpfuj! Sve ćemo vas ujutro poklati kao svinje...«

I oni su zakukali kad su Batu vidjeli. Pomislili su da im je došao kraj. Kuća je zaječala. I mladići. I djevojke. I žene. Djeca su se u svojim rođenim suzama kupala. I teku niz mekane obraščiće kao nabujali potočići u proljeće. I vrište. I jecaju.

— Ne bojte se, drugovi. Mi smo partizani. Došli smo da vas oslobodimo.

---

[18] »Bobanovce« — ustaške jedinice formarane od ljudstva iz okoline Imotskog — često nazivaju »Žuta legija«. vjerovatno za razliku od »Crne legije«, a uz to nose uniformu od sukna žućkaste boje Takvu uniformu nose sve ustaške jedinice sem »Crna legija«.

[19] Miodrag Blagojević Bato.

[20] U zatvoru sreske zgrade, između ostalih, bili su i: Boro Vuković, 5 g., Zdravko 8, Rajko Vuković 9, Zvezdan Vujnović 16, Duško Vuković 18, Milena Zelen 20, Bosiljka Zelen 35, Savka Vujnović, Stojan Vuković, Saveta Vulić, Jovanka, Jele, Miodrag, Mara Kovačević.

Oni su namah ućutali. Oči su im od straha kao jabuke narasle. Nijesu mu vjerovali. »Nije to partizan. Ustaša je. Na glavi mu je ustaška kapa«. Razrogačenih očiju bulje u njega.

— Ne bojte se. Evo, vidite petokraku.

A oni je nijesu vidjeli. Bata ima običaj da često rukama čeprka oko kape. Čas je zaturi unazad, čas je nabije na čelo. A čas je opet nakrivi na lijevu, pa opet na desnu stranu. Nikada mu nije kako treba. Pogotovo kad je gužva. I tako mu je i danas okrenuta natraške. On je skinu i pokaza im crvenu petokraku zvijezdu, veliku kao ispružena šaka.

— Blago nama, braćo naša!

Žene su zajecale. I pale mu na grudi. Djeca su stenjala. Nešto teško tjeralo ih je na plač. Momci su ga uzeli na ruke.

— Nećemo se više od vas odvajati.

Preko dvadeset živih leševa, ispijenih lica i izbezumljenih očiju, jurnulo je ulicama. Potrčali su svojim kućama. »Je li još ko od naših ostao u životu?«

Zora se probija kroz sanjivu jutarnju mjesečinu. Rastjeruje i polako se uvlači u ulice našeg grada. Korača veselo kao na svadbi. I grad je budan. Čitav je na nogama. Očekivao je slobodu. I ona je, evo, došla. Ulice su brzo oživjele. Ljudi se pozdravljaju. Čestitaju jedan drugome. Radosno. I zabrinuto. Nije ovo kraj zlu. Hoće li ovo biti kraj ustaškoj tiraniji u Duvnu? I trnci ih podilaze. Nekima mišići drhte. A nekima i krv jače kola. Ima ih i kojima se ledi . . . Vreva se sve više povećava. Gotovo je čitav grad na ulici. I žene, i djeca, i ljudi.

Po šumama i gorama,
Naše zemlje ponosne.
Idu čete partizana,
Slavu borbe pronose.

Gromko. I veselo. I snažno. I ubjedljivo. Ori se naš grad. I okolina. I planine. Na sve strane raznose našu slavu. I . . . danas nam je dan mnogo nasmijan.

— Bravo, bogami! I brzo vi to nekako. A mislili smo da ih nećete otjerati. Bilo ih je dosta, blizu dvije stotine. I sve oni pravi bobanovci[21].

Na prozorima nikoše čupave glave kao pečurke poslije kiše. Žene su se, tu i tamo, na brzu ruku nekako očešljale. Ne bi valjalo da ih vidimo neuredne. One o tome vode posebnu brigu. Nije to loše. A dječurlija su sasvim čupava. Djeca ne

[21] U Duvnu je tada bila jedna satnija od 174 ustaška vojnika. Poginulo je u ovoj borbi osamnaest, a dva su zarobljena. Mi smo imali dva mrtva i četiri ranjena. Zaplijenili smo 10.000 puščanih metaka. 220 hiljada kuna, 320 kg dinamita itd.

polažu mnogo pažnje na uljepšavanje. Najradije bi gola i bosa išla. A nešto kasnije, na nekim prozorima proviriše i mlade i lijepe žene i djevojke. Na jednom prozoru šepuri se osamnaestogodišnja djevojka. Okitila se kao za vašar. Po izgledu živa je kao vatra. I požudna. Ako bi joj neko dao karakteristiku: »lakomislena i koketna« — možda ne bi pogriješio. Oči su joj nekako sanjive. I mutne kao da su još pune noćnog sanjarenja o lijepom princu iz bajke. I gleda nas nekako nejasno; onako, bunovno i ošamućeno. Nijesmo mi prinčevi iz bajke. Ni iz zemaljskih dvoraca. Ali . . . i mi smo muško. I neki požudni sjaj poče da preliva njene sanjalačke oči. Sve više. A usne joj se razvukoše u blag, sladunjav osmijeh. Milo i drago. I mi se smiješimo na nju. Smješkaju se i na drugim prozorima. Talas uzajamnih osmijeha sve se više razliva na prozorima. I na ulici. Oči sve umiljatije igraju veselu mladalačku pjesmu. I srca se vesele. I mišići se razigravaju. Golicanje raste na obije strane... Pa mi se nešto malo i poznajemo. Prije nekoliko dana bili smo zajedno. Među nama ima i bližih poznanika. Svakako. Prijatna su nam ta sjećanja. I smješkanja. Rat je, ali . . . Duša je duša. Osjećanja i u ratu ključaju. A ko je taj koji ne voli umiljati osmijeh lijepe žene?

Dječaci i djevojčice se vrzmaju oko nas. Zagledaju nas sa svake strane. I mjere nas od glave do pete. Pa onda i poprijeko. A neka mala čuperava i neočešljana glavica provirila je kroz prozor i smješka se. Mlada majka ga drži na rukama i čuva da ne padne. I smješka se. Nama. I djetetu. A ono se neprestano trza kao da bi htjelo da se otme.

— Zdlavo, dlugovi.

Podigao je svoju malu pesnicu do glave.

— Zdlavo, batice, zdlavo,

Onda je svoju malu glavu hitro okrenulo majci. Od radosti je njene obraze obgrlio ručicama. »Pozdravili su ga partizani«. Njega, klinca. I radosno vrti glavicom čas na nas, čas na svoju mamicu. I veselo se smješka. I ona. I mi. Pa . . . jasno.

»Čestitam vam na lepom uspehu. Šaljem vam druga da vam dâ listu sumnjivih . . . Koča«.

Čestitaju nam i štabovi bataljona naše brigade. Drago nam je. A mi nijesmo sasvim zadovoljni. Nijesmo sve ustaše u Duvnu pobili. Ostalo ih je još. Treba ih pronaći. I potući. Inače, zlo neće prestati.

Dan sve više raste. I sloboda. Ljudi se polako oslobađaju mraka. Najprije djeca. Ona slobodno trčkaraju oko nas. Za svašta se interesuju. I zapitkuju.

Zidovi kuća su išarani tuđim slovima. Grubo. I ružno.

»Komunizmo: rovina del popoli«[22].

»Mosca si rivolve la Croatia si sviluppe«[23].

»Dužnost je i čast svakog Hrvata boriti se protiv komunizma«.

Bogati! Pa što ne kažete? A šta na to kaže hrvatski seljak? I srpski? Njima su od rada i teškoća ruke ispucale. I pete. A vi mu i dušu sišete. Radnike ste u mulj utjerali. U ćošak bijede ste ih strpali. Ne date im da slobodno žive. I djecu im u logoru mučite. I ubijate. Pa zar oni za vas? Protiv sebe!.. E, vraga! Tu logiku ne mogu usvojiti radni ljudi. Zato se i bore protiv vas. I protiv vaših parola. I protiv njemačkih. I talijanskih. Svaki dan sve više. I sve jače. I vaše parole sve više bljede. Narod je na njih odavno pljunuo. Sa omalovažavanjem. I sa mržnjom. To nijesu parole radnih ljudi. To su njihove: Pavelićeve, Rupnikove, Hitlerove, Nedićeve, Musolinijeve. I ustaške, i četničke. To nijesu hrvatske, ni srpske, ni muslimanske; ni seljačke ni radničke. To su njihove. Fašističke.

— Piši, Žićo!

— Na kojoj kući, Čedo?[24]

— Na svakoj. Organizuj grupu crtača i piši. Velikim crvenim slovima koja se ne brišu, piši:

DUVNO JE NAŠE

2. avgusta 1942. Beogradski bataljon

Miladin IVANOVIĆ

[22] »Komunizam: propast naroda«.
[23] »Moskva propada. Hrvatska napreduje«.
[24] Čedomir Minderović.

PREDAH

Posle usiljenih marševa i borbi trebalo je da naš bataljon u oslobođenom Duvnu dobije predah. Svi smo se radovali tom odmoru.

Gradom je dominirao samostan, koji je služio i kao sklonište neprijateljeve pljačke. Bilo je tu hrane, odeće i obuće, a i razne druge robe opljačkane iz trgovačkih radnji. Čitave tube platna, štofova, somota, lepe australijske vune raznih boja — svega se tu moglo naći.

Svu zaplenjenu robu preuzeo je bataljonski intendant Rakić[1], koji se upravo razleteo po samostanu. Magacine čuva straža. Ne daju ni da vidimo čega sve ima unutra. Snalažljiviji drugovi i oni koji su prvi upali u samostan pričali su nam s najvećim uživanjem o gomilama raznovrsne robe, »žaleći« što nisu uspeli ništa da uzmu.

— Šta ćeš, Dimče, — kaže Milutin Tanasijević[2] naše je da »očistimo« samostan od neprijatelja, a Rakićevo je sve što se u njemu nađe. Rakić se drži linije, on je glavni.

— Jeste, brale, ali on nastupa tek kada mi prođemo — dodaje drugi. — No ipak je bolje što nismo ništa uzeli, inače bi nas bilo i na konferenciji, jer od Vanjke se ne može ništa sakriti.

— U redu, nemam ja ništa protiv naređenja i Rakića, ali on se, brate, pravi mnogo važan! — na to će Živković.[3]

Janjić,[4] uvek spreman da brani Rakića, odmah upade u razgovor:

— Lako je s Rakićem, on će, bar, to obezbediti za bataljon, ali samo da ne stigne Čiča Janko[5]. Ako on dođe — ode sve, jer on deli samo na ravne delove, bez obzira na to čiji je plen.

---

[1] Jezdimir Rakić.
[2] Milutin Tanasijević.
[3] Jova Živković.
[4] Branislav Janjić.
[5] Moša Pijade.

Prvoga dana Rakićeva briga je bila briga mnogih, jer su se priče o tome čega sve ima u samostanu nadugačko raspredale. Živković je u poverenju rekao Đuki i meni šta su sve uzeli pojedini drugovi i pokazao šta je on uzeo. Bile su to neke sitnice: beli i crni konac, dugmad raznih boja, igle — čitav mali šareni dućan. Nas dve smo se smejale šta je sve nakupio. A on nam je objašnjavao da će to s Janjićem »udati« za puru s kajmakom.

— Pametnije bi bilo da si uzeo sebi rublje i čarape nego to — savetovale smo ga.

— Ne brinite se vi, znam ja šta radim. Rakić ove stvari ne deli. Rublja ima koliko hoćeš u magacinu i svi će ga dobiti, a ovo će podeliti narodu... Vi jezik za zube, niste ništa videle! Bolje bi vam bilo da odete Rakiću, da vam posle ne bude žao, jer za vas, ženske, ima mnogo lepih stvari. Oh, što ja nisam žena, ala bih se udesio!

Poslušale smo ga i otišle Rakiću. A on nas je dočekao rečima:

— Gde ste, lepotice moje? Hoću da vas ponovim, da budete najlepše u brigadi. Birajte, uzmite šta želite. Ti, Đuko[6], znaš šta je moderno, a i starija si od Lepe, izaberi za obe.

I tako je i bilo. Za bluze smo izabrale svileni somot boje trula višnja, zatim štof za suknje i ostale stvari koje su nam bile potrebne. Odmah smo se raspitale za krojačicu.

— Od somota ćemo sašiti bluze sa bauš-rukavima, a od štofa suknje-pantalone — kaže Đuka.

Bila sam radosna što ću se ponoviti i prvi put u životu obući tako lepu bluzu. Izabrale smo i vunu za džemper. Kada je sve bilo gotovo, obukle smo se. Stajala sam kraj ogledala i nisam mogla poverovati da sam to ja. Presrećna, zamišljala sam sebe kod kuće, u mom Zabrežju. Da sam tamo, sada bih prošla kroz selo i otišla u Obrenovac na vašar, da zaigram u kolu ovako lepo obučena. Ali moj babo bi rekao: »Lelo, to nije za tebe, još se nisi zadevojčila«. Znam, ne bi mi on to kupio, ne zato što se nisam zadevojčila, već što je skupo. Sećam se kako sam bila srećna kada bih dobila cicanu ili porhetsku haljinu, jer za lepše nisam ni znala, a sada je na meni bila somotska bluza koja se sva sija.

Blistajući tako od radosti, pojavile smo se u četi. Naravno, odmah smo postale središte pažnje. Nastalo je komentarisanje među drugovima. Jedni su nam se smejali na račun bauš-rukava. Ja sam se branila da je to Đukina ideja, dok im je ona govorila:

---

[6] Đuka Đoković.

— Što se smejete, to je moderno, tako se danas nosi. Jest' da smo u ratu, ali...

Drugi su odobravali naš postupak, govoreći:

— Pustite ih neka se odmore od pantalona, bar dok smo u Duvnu.

Objašnjavale smo im da smo to sašile da bismo imale šta da presvučemo.

Naša sreća je bila kratka veka. Pozvali su nas u komandu čete. Šijan, zamenik komesara čete, i Milan Petrović, zamenik komandira, osuli su vatru po nama:

— Koga ste pitale kada ste to šile? Kakvo je to modiranje u ratu? Na šta ličite? Jeste li vi u proleterskoj ili niste? Treba vas kazniti zbog malograđanštine.

Mene je Milan posebno grdio:

— Šta si se povela za Đukom. Ti si naše, posavsko dete. Vučemo te još iz Posavine. Dragan[7] je kriv, trebalo je da te vratimo kući. Nije za tebe rat, već lutke.

Plakala sam i bila veoma uvređena. Rekla sam da mene niko ne vuče, već idem sama, od svoje volje. I još:

— Iako sam mala, koristim ovoj borbi. Svi me drugovi vole i sve bi učinili za mene. Samo me ti uvek, bez razloga, kritikuješ. Ići ću iz čete i žaliću se štabu.

I stvarno, otišla sam u štab i rekla kako su nas Šijan i Milan grdili. Komandant se smejao:

— Šalili su se oni, Lepa. Oni su to više iz zavisti, jer nemaju mogućnosti da se tako lepo obuku. U suknjama ste više devojke nego vojnici. Ostani ti u svojoj četi. Nemoj se ljutiti, već se smej kao Đuka.

— Ne, neću, uvredili su me — odgovorila sam odlučno. — Žao mi je čete, ali ću ipak nastojati da odem.

Ubrzo smo krenuli u selo Kolo. Sa sobom sam nosila sve šta mi je Rakić dao. Ruksak je bio pun. Pri pokretu iz Duvna, komandir je naredio da se nepotrebne stvari odbace radi lakšeg kretanja. Pokušala sam da rasteretim svoj ruksak, ali se, i pored kritike, nisam mogla rastati od lepog svilenog rublja, čarapa, bluze, kolonjske vode i drugih sitnica. Rešila sam da sve to stavim u ruksak ispod sanitetskog materijala. Mislila sam — kad mi oteža, baciću sve na konja.

Krenuli smo, ali kako je malo ko hteo da se rastane od svojih stvari, kolona je išla sporo. Drugovi sa većim rezervama su zaostajali. Komandir se ljuti:

— Idete kao da smo već marševali deset dana, umesto da posle ovog odmora letite.

---

[7] Dragan Marković.

Tanasijević, savijen pod teretom ruksaka i puškomitraljeza, odgovara:

— Uležali smo se, druže komandire. Čekaj dok se mašine zagreju.

— Bolje reci dok pojedete rezervu iz torbi i bacite što vam ne treba — dodaje komandir.

— Gledaj ti njega — tiho se javlja Dimče[8]. Namirisao je šta sve imamo u torbama. Opasan je taj Moma, prava vojničina.

— More, kad mogu da nosim ovaj puškomitraljez i hranu za njega, mogu i za sebe. Čoveka valja podmazati. I on je mašina. Nek priča šta hoće! — kaže Milutin i pruža svoju čuturicu Dimčetu.

Uskoro pade naređenje:

— Bataljon stoj! Odmor.

Bili smo umorni iako smo malo puta prevalili. Seli smo. Iznenada, kroz kolonu prolete vest da komandir vrši pregled ruksaka. Snalažljiviji za tren oka posakrivaše svoje rezerve i čuturice s »vodom«, a i one sitne »dućane« koje su nameravali da dadu za puru u nekom selu. Mislila sam da se moje stvari ispod sanitetskog materijala neće ni primetiti. Na pitanje komandira šta imam u ruksaku kad je tako pun, brzo sam odgovorila:

— Sanitetski materijal?

— Ništa više?

— Pa, i nešto mojih stvari.

— Da pogledam.

Pružila sam ruksak, a on ga je pretresao do dna i, na moju žalost, komad po komad pokazivao svima, kao trgovac na vašaru kad hvali svoju robu. Uz to je govorio:

— Gledajte šta je sve Lepa ponela! Misli da će u Posavinu.

Tužno sam treptala. Srce mi se skamenilo od žalosti što me ni on ne razume. Čutala sam, šta sam mogla! Ostalo mi je ono što je komandir mislio da mi treba, a sve drugo je bacio u travu. Drugovi mi kažu da je u ruksaku bila i jedna lutkica. Možda i jeste, jer sam ponela bila sve ono što je bilo uskraćeno mojoj mladosti i što ni kod kuće ne bih imala. Mnogi su me tešili, a Bojić je rekao Momi:

— Nije trebalo, Momo. Lepa je mala, znam je još dok nije bilo rata. A i potrebne su joj neke od tih stvari.

Mislila sam u sebi: Moma zna da sve te sitnice čine ženu lepšom i možda je razmišljao kako bi njegova Olga, devojka iz 2. crnogorskog bataljona, koju je on voleo, bila lepa u njima. Kako bi njen osmeh, plave oči i talasasta kosa bili lepši, te bi

[8] Stanimir Dinčić.

se još teže rastajao od nje. Verujem da je i to bio razlog njegovoj strogosti prema stvarima koje bi na ženi blistale i činile je privlačnijom.

Tada sam čvrsto rešila da odem iz 1. čete. I prešla sam u 3. četu. Došao je i moj Dragan da me pita zašto sam to učinila. Ispričala sam mu sve uzbuđeno. Njegovo lice se raširilo u veliki osmeh. Čuti a oči mu govore, te tako poznate i drage oči. Uvek sam slušala njegove reči, njegove savete, čitala sve što mi je davao, stvarala sam u snovima novu mladost i nove ljude.

Iz tih razmišljanja trže me Draganov glas:

— Lelo, nas dvoje smo u ratu, vidiš kako i tu nije sve strašno, kako ima i veselih scena. Ti si to sve detinjasto-tragično shvatila. A sve je to šala, predah između borbi. Nisi ti ništa pogrešila, drugovi su bili netaktični, nisu znali kako treba s tobom postupati.

Zagrlila sam ga i prasnula u smeh. Kraj mene je bio moj Dragan. Bila sam ponosna i radosna, jer je on za mene mnogo značio. Pričala sam mu kako su me drugovi lepo primili u 3. četi i kako mi je Marko Čiča[9] obećao da isplete džemper.

I zaista, posle nekoliko dana sam dobila nov džemper.

— Ja sam naučio da pletem — rekao mi je Marko — još kao dete, za stokom. U nas, u mom kraju, i muškarci pletu. U Beogradu bi se tome svi smejali, a ovde mi je to dobrodošlo. I ovaj džemper na meni sam ja radio.

Tako se završio naš predah u Duvnu.

Leposava MARKOVIĆ PETROVIĆ

PRAO NOGE NA VRBASU

Posle napada na Bugojno, iz grada se povlačio Kragujevački bataljon. Bataljon je prešao Vrbas i počeo se peti uz desnu obalu, praćen neprekidnom ustaškom vatrom. Među poslednjima je bila četa Dragog Milenkovića. U jednom trenutku Dragi primeti da Mome nema. Odmah pošalje patrolu da se vrati do Vrbasa i vidi šta je s Momom. Za to vreme vatra nije prestajala. Posle petnaest minuta vratila se patrola, a sa njom i Moma.

— Gde si bio, Momo? — upita ga Dragi nervozno.

— Prao noge na Vrbasu — odgovori Moma.

[9] Marko Čiča

JAMA

Kolona je išla mirnim, ujednačenim tempom. Na čelu je Miloš — čovek koštunjav, iscrpen, sa pogledom iz koga je izbijala tuga. On je iz sela Mokronoga.

Susreli smo se u podnožju Raduše, u kraju spaljenom i ojađenom, pritisnutom teškim zlom, koje je tih dana od Kupresa dolazilo. To zlo je i Miloš osetio. Nosio je njegove tragove. Ustaški zločini nisu ni njega mimoišli. Pričao je o njima. Sećanja su navirala, mučna, teška, gušila kao mora. Rušila u čoveku ono ljudsko, veliko, humano.

»I tako, došli su, provalili vrata, upali u kuću. Vezali me . . . «

Glas mu se gubio, treperio. Nosio kao bujica. Ostavljao za sobom pustoš, tugu.

» . . . Tukli su. Mučili. Mrcvarili do besvesti . . . «

»Zar i decu?«

Miloš zaćuta. Sećanja na onu tešku, stravičnu noć koju je proživeo još jedanput probudivši u njemu bol od koga se gušio.

»I njih. Nisu imali obzira«, reče prikupivši snagu. »To su moji najteži trenuci«.

Otkuda toliko snage u tom slabom, iscrpenom čoveku? Kako je sve izdržao?

»Strašna je bila ta noć«, nastavi Miloš. »Po kući nasta vriska. Decu zahvati takav plač da su se gušila u suzama. Ustaše to još više razdraži. Tukli su po svima. Kundacima, nogama, rukama . . . Deca su letela kroz vazduh! Udarala o zid, padala. Ubrzo su umukla . . .

Te noći sve se smutilo u meni. Došlo je nešto što je prešlo granice straha, granice bola. Ničega se više ne sećam.

Sutradan našao sam se nad jamom. Dvadesetak nas. Vezani smo jedan za drugoga. Debeli konopac pričvršćen je za drvo koje je strčalo iz ambisa.

Čekam . . .

Prljava ustaška psovka dopre mi do ušiju. Odsutan sam. Ne shvatam. Misli su mi tamo, u Mokronogama, sa decom. Da li su preživela? Jedino ta misao u meni živi. Osećam je čitavim svojim bićem!

Ustaše i dalje viču, urlaju, udaraju. Oči su im zakrvavljene, tupe. Ludačkoj vrisci nigde kraja.

Tuku! Tuku! Nisu zadovoljni. Malo im je. Muče! Neće da se zasite. Zlikovci!

Neki do mene pod udarcima popadaše. Grozna slika. Glave su im razmrskane. Krv šišti. Komadi razmrskanih lobanja prekriše tek zazelenelu travu . . .

Vidim, vade kame. Shvatio sam: klanje! . . Nisam izdržao. Pojurih prema jami, nagonski, bez razmišljanja. Reših da prekratim muke. Kao po dogovoru jurnuše i ostali. S poslednjim ostacima snage.

Mašinke zarežaše. Pucnji ispuniše već pomračenu svest.

Padam . . . Konopac se zateže. Onako privezani, vučemo jedan drugoga. Strmoglavismo se ka ponoru. Svest iščeze . . .

Tihim glasom, kao da je tek sad izašao iz jame, Miloš nastavi:

»Kad sam došao svesti, nisam mogao da verujem sebi. Ne shvatam svoj položaj. Da to nije bunilo? Razmišljam. Da ne sanjam?

Ne. Ne. Pri svesti sam. Brzo se uveravam. Slike ustaša, dece, vezanih drugova, stalno mi lebde pred očima.

Strašni su to trenuci. Pokušavam da saznam ima li još živih. Osluškujem. Dozivam. Zovem poimenično . . . Ništa! U jami je grobni mir. Sve je zamrlo. Ne čuje se ni uzdah, ni jauk, ni glas.

Sâm sam među telima poubijanih drugova. Pritisnut sam njima. Osećam njihov ledeni dah. Nemam snage da se izvučem, da se oslobodim. Nemam vazduha. Vidim, kraj je blizu . . .«

Duboki uzdah ote se iz Miloševih grudi, dok mu pogled odluta daleko, daleko prema brdima.

» . . . A zatim sve se izmenilo. Kukanje i naricanje odozgo, koje je tako jezovito odzvanjalo u dubini, uli mi nove snage za životom . . . To je rodbina, to su ljudi iz sela došli pred jamu.

Vičem, preklinjem, molim. Osećam, glas se gubi. Nema snage da iziđe, da prodre, da se izvuče iz ambisa. Ipak, ipak su čuli. Tada toga nisam bio svestan . . .

Ponovo čujem onaj strašni prizvuk, pucanje . . . Opet se gubim. Tonem u besvest. Koliko je to potrajalo? . .

Ranjen i krvav, izvučen sam iz jame. Pluća se nadimaju, ubrzano, neravnomerno. Vazduha, vazduha . . .

Nad jamom se ponovo nastavi kuknjava . . .«

Prošlo je otada dosta vremena, i Vukovsko i Ravno poseti nova vojska — proleteri.

Nad zgarištima je sunce ponovo zasijalo. Radost i nova snaga ogledale su se na licima ljudi.

Kolona je pošla dalje. Miloš je vodi. Pred kolonom se njihao kao slaba planinska trava zahvaćena olujom.

Miloš VUČKOVIĆ

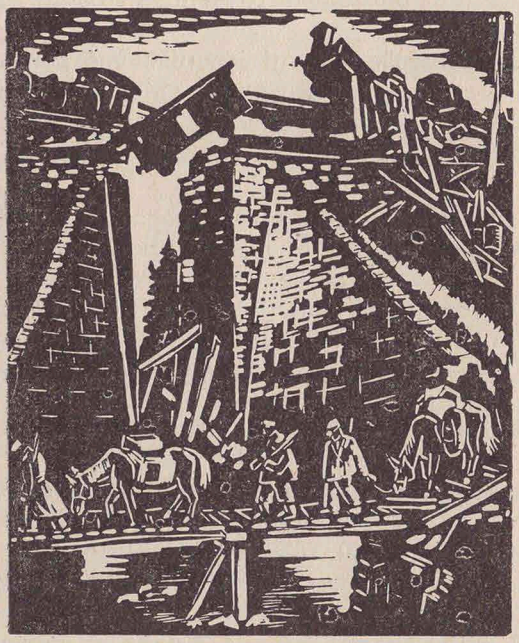

NA CINCARU

1. avgust 1942. Isturene patrole ništa ne javljaju. Izađosmo na kosu. Vatre rasturene po kamenjaru, tu, ispred nas. Čuju se dozivanja. Mislimo da su Sandžaklije. Začu se glas: »Gospodine bojniče!« Svi stadosmo — to su ustaše!

Naredih Đukiću da s vodom istrči na prvu čuku. Janko Ćirović razvi svoj vod u strelce pored puta. Potrčah uz stijenu za Đukićevim vodom, koji se na stenovitom platou brzo razvi. Leko Marjanović raspali puškomitraljezom po prvoj vatri ispred nas. S njim prihvati ceo vod. Jauču ustaše. No ubrzo se sreliše. Osetiše da nas nema mnogo, pa uzvratiše desetostruko jačom mitraljeskom vatrom. Zapraštaše i bombe. Otkrili Leka, pa ga »uzeli na nišan«. Legoh uz kamen. Jedna bomba pade pored mene. Udarih je nogom. Ode niz stijenu i tamo eksplodira. Zasu me sitno kamenje. Ustaše nam psuju oca i majku komunističku. Leko ubacuje u puškomitraljez okvir za okvirom, koje mu dodaje omladinac Božidar Srdanović.

Desno od nas, uz stijenu, lagano se penje i pjeva Strado Bojović. S lijeve strane pjesmu prihvata Ante Raštegorac.

Izmiješalo se sve: pjesma, parole, dovikivanje, psovke, rafali i jauci. Ustaše se ne povlače.

Zora iznenada obasja Cincar. Pred nama: ustaški bunkeri. Tek sada vidimo koliko smo blizu. Jedan crnolegijaš se ispravi i iz stojećeg stava puca iz puške. Na nekoliko koraka od njega ode niz stijenu Milić Nenadović, omladinac. Krsto Bajić viknu:

— Pogibe Milić.

Toliko smo blizu da na crnoj ustaškoj kapi što viri iza kamena lijepo raspoznajemo veliko »U«. Iznenada se pridiže. Sravniše se mušica »šinare« sa grudima. Pucanj. Mrtva tjelesina se prevali preko stijene. Krsto ga tek tada primijeti i dobaci:

— Sretna ti zla sreća, izrode!

Bio je to posljednji branitelj ovog bunkera.

Ulijevo od nas leži za kamenom omladinac, naš vodič. U rukama mu nekakva stara kapislara. Nabija komadiće olova,

priprema »džebanu«, prisebno i lagano, kao da u zasjedi čeka jazavca. Iznenada mu, iza drugog kamena, priskoči Raštegorac. Zgrabi kapislaru i nanišani na ustaše, koji u tom trenutku zagraktaše. Kad kapislara opali, diže se pramičak dima. Svi se okrenusmo i nasmijasmo, iako ustaše polaze na juriš. Neko od drugova doviknu:

— E, vazda ti pucala!

A Zako Veljić dodade:

— A danas tri puta!

Zasu nas parčad bombi i kamenja. Ustaše pucaju na nas iz stojećeg stava. To je prvi put da nas neka vojska tako napada.

Dočekujemo ih paljbom iz puškomitraljeza i pušaka. Zatreštaše bombe, naše i ustaške.

— Samo u meso, drugovi! — podvrisnu Mirko Novović, komesar čete.

Uskomešaše se ustaše. Pade nekoliko mrtvih. Živi se vratiše u bunkere.

Nemam veze s 2. vodom. Ostao je dolje, na putu, sa štabom bataljona.

Od Šujice nastupa veliki ustaški streljački stroj. Idu ka nama, imaćemo da izdržimo jači napad. Zako Veljić ode da uspostavi vezu s 1. vodom, da nas on pomogne vatrom s boka. Ječi Cincar. Znači da bataljon lijevo vodi borbu. Sunce za koplje odskočilo. Od Zaka ni glasa. Poslah i Dragutina Lutovca. Ponovo: ni glasa, ni veze.

Lijevo od nas — kamenita zaravan, široka oko dva kilometra, oslonila se na strmen Cincara. Kontrolišu je ustaški mitraljezi; čini se da ni ptica ne bi preletjela. Zato i nemamo veze s bataljonom. Desno, iza strmih stijena, prostire se šuma. Dolje je cesta koju ustaše kontrolišu. Ni tamo se ne može. Ustaše polako stežu obruč oko voda. Na svakoj čuki po njihov mitraljez. Dovikuju se. Čujemo i komande: »Naprijed Francetića legija!«

Kao mravi, uz svaku čuku i kosu. I sve bliže!

Sunce žeže. Municije nestaje. Šapatom, jer ustaše čuju svaku našu riječ, kao i mi njihove, prenosimo da se čuva municija.

Mirko viče:

— Samo u meso, drugovi!

— To vam je posljednje! — razdera se u blizini ustaša.

— Prije tvoje, idiote! — uzvrati Marjanović i osu iz rafala.

Mjerkamo ih. Kada se koji pojavi iza kamena, taj više ne puca. Strašna borba. A i kritična situacija za vod. Prebacih se do komesara Mirka. Predložih mu da se naglo sjurimo niz stijene i ispod ivice umaknemo. Neće ni da čuje.

— Komandant će narediti povlačenje i dati odstupnicu — kaže.

Ne prihvati ni drugi prijedlog, da pođem do štaba.

— Ne možeš se nikako prebaciti. Blizu su, a ravno je!

Vjerujem da su i Veljić i Lutovac poginuli, čim ih nema. Pozadi nas — kamena ploča. Sandžačka brigada treba da je lijevo, na Cincaru. Nikakvog glasa od nje. Malo poslije Mirko procijedi:

— Dobro bi bilo da pođeš do prvog voda!

Skočih, pa u trk. Zrna zuje kao osice. Zastanka nema. Već sam ispod stijenja. Znoj teče iz svake pore. Za trenutak me prođe nešto kao nesvjestica od gladi, nesanice, žeđi, sigurno. Odmakao sam prilično. Nigdje nikog. Ispružih se koliko sam dug na jednu zaravan. Kod planinskog vazduha, nemam vazduha! Ne znam koliko sam tu ležao. Nedaleko od mene odjednom — eksplozija. Zasu me kamenje. Skočih ponovo i prebacih se iza jedne stijene. Osmotrih lijevo. Tamo, na dvjesta metara daleko u kamenjaru, opazih streljački stroj 1. voda. Brisanim prostorom potrčah prema njemu. Primijeti me zamjenik komesara čete Živko Živković. Ukratko mu izložih situaciju. Prvi vod je u povoljnijem položaju, može da se povuče uz Cincar. Inače i na ovu stranu ustaše navaljuju. Svi pitaju za 2. vod. Rukom im pokazah gdje vodi borbu. Zrna zuje oko ušiju. Minobacači tuku. Dovikujemo se, jer se ne čujemo od čestih eksplozija.

Nastavljam uz streljački stroj 1. čete, čiji je komandir Gajo Vojvodić. Gajo obilazi streljački stroj. Opominje borce da čuvaju municiju. Ustaše se sad približavaju uz brzu paljbu minobacača.

Vatrenom linijom dođoh do komandanta Ćetkovića. On naredi da s 1. vodom trkom pođem lijevo, ispod kose, i s boka pomognem onima gore.

Primijetih da je pored mene Savo Mašković, desetar.

— Kuda, Savo?

— S tobom!

Trčimo preko zaravni. Naredih Janku da s vodom pođe za mnom. Borba već dostiže vrhunac. Ne čuju se jedino ustaški minobacači. Blizu smo.

Hitamo, s kamena na kamen. Žeđ nam najteže pada. Streljački stroj, okrenut udesno, kao sjenka promiče preko kamenjara. Ustaše se već i ne zaklanjaju. Savo i ja se hitro popesmo na jednu stijenu. Najprije pogledasmo na položaj 2. voda. Tamo se već kreće dugačka kolona ustaša. Znoj me obli. Stresoh se, kao da me neko polio hladnom vodom. Znam kako je povlačiti se kad toliko ustaša napada.

Ju-fu-fu, gru...

Tijelo mi se izdiže od zemlje i upade u škrip, između dvije stijene.

— Savo! Ovamo, izvadi me — vičem.

Ništa ne čujem. Malo i vidim, kao kroz maglu. Lijevo oko sam zatvorio.

Savo pokuša da me digne. Ne može. Onda me dohvati za noge i povuče ravno. Izvukao me. Ispravismo se.

Od ustaša nas ne dijeli više od trideset metara. Odvojiše nas od voda. Nastupaju iako pucamo na njih. Skočih u jednu udolju. Čitavo me tijelo boli. Ne čujem, a vidim samo na desno oko. Ispred nas, na čuki, već su crnokošuljaši. Visoki, krupni kao panjevi.

— Baci pušku! — viču u jedan glas.

— Evo ti puška! — podviknu Savo i opali iz kratke talijanke.

Opalih i ja. Ali ustaše skaču na izlaz ulijevo. Zatvaraju nam prolaz. Mogu nas ubiti, na deset metara su od nas, ali hoće da nas žive uhvate. Savo drmnu talijanku i baci je na onu dvojicu koji stoje na izlazu. Ustaša je dočeka puškom, kao loptu, i prebaci preko kamena. Uradih što i Savo. Bomba eksplodira.

— Eto ti puška! — doviknu mu Savo.

Ustaše pritrčaše onom što je pao. Savo skoči između njih, niz kamen. Ja s druge strane.

Dvije puške opališe i zrna se zariše u zemlju između nas. Vrtača do vrtače, obrasle šumom. Ostaviše nas ustaše. Za tren oka umakosmo preko strane.

Ispod nas samo ključa. Borba se čuje u pravcu Livna. Zagledah se u tom pravcu.

— Niste utekli! — prodera se ustaša.

I dvije puške se čuše iznad nas. Savo ih dočeka iza kamena. Skočih hitro i preko neke strmeni zađoh u šumu. Gađam petoricu ustaša koji su se ustremili na Sava. Čini mi se da dobro gađam, ali oni ipak trče za Savom.

— Baci pušku! — jednako mu viču.

Uzalud im muka. Savo se dohvati šume. Dolje, ispod nas, vodi se žestoka bitka. Čujem komandanta Pera kako doziva: »O Milonja!« Čemu da mu se odazovem kada sam daleko od čete?

— O Gajo! — opet će Pero.

— Evo me! — javi se Gajo odozdo, od Stipića košara.

Vidim Pera i komesara Kapičića, nose ranjenika na Perovoj kabanici. Trče. Nijesu daleko od ustaša.

Borba postepeno jenjava.

Sâm sam. Okrenuh uz šumu, s namerom da idem ka vrhu planine. Teško se krećem. Žedan sam, gladan, umoran. Ne čujem. Ne vidim. Očni kapci se zatvaraju.

— Ruke uvis! Moj si!

Skočih za drvo. Iznenadi me poznati Savov glas.

— Milonja, Savo! — jedva promucah.

— Uh, ja pomislih da je ustaša.

— Da hvatamo vrh, Savo?!

— To sam i ja mislio.

Savo prebacio ruke preko puške i mili.

Ne govorimo. Ne možemo. Jezik se prilijepio od žeđi. Iziđosmo iz šume.

Borba je prestala. Podne je prošlo. Oprezno se puzamo ka vrhu. Na njemu nema nikoga.

Daleko dolje, preko kamenitog polja u pravcu Glamoča, čujem neke glasove. To su naši.

Laknu mi na duši i srcu.

Za danas je borba završena.

Milonja STIJOVIĆ

NISAM BIO OSTAVLJEN

Čekao sam da se Žmukić prebaci preko čistine. Onda sam i ja dotrčao. Preskakao sam u velikim skokovima golu kosu Gradine, brda iznad Duvna. Nebo se odjednom zarumeni, a odmah zatim smrači. Nekakav žestok bol, kakav dotada još nisam osetio, preseče mi dah. Za prvim bolom sledio je drugi, već znan. Pao sam na tvrdu zemlju. Oštri rafali parali su vrelinu tog avgustovskog dana 1942. Meci su se zarivali u isušenu zemlju svuda oko mene. U očekivanju strašnoga trenutka, posle kojeg sve prestaje, sklupčao sam se, pripio uz tlo.

A onda rafali odjednom umukoše. Zavesa tišine sklopi se nada mnom. Ponovo poče da boli. Pogled mi skliznu ka nozi, i ono što videh žestoko me uplaši. Kroz saru nove, tih dana obuvene čizme, saru sada svu isečenu mecima, virila je prebijena cevanica. Suva zemlja pod ranjenom nogom već je žedno upijala krv.

Mitraljez opet zaštekta. Čelik je opet prljio zemlju. Zgrabih remen puške i počeh da se vučem potrbuške. Nisam više osećao bol u nozi, a ni oštre ubode tvrde zemlje. Puzao sam dahćući dok se grlo sve više sušilo na pripeci. Vukao sam se napred, stopu po stopu, tražeći bilo kakav zaklon, a snage je sve više ponestajalo.

Pucnjava prestade. Čuo sam samo svoj teški, isprekidani dah. Naposletku sam se prebacio s druge strane kose i uspeo nekako da se dovučem do jedne udoljice, zaklonjene žbunjem. Tu mi je sasvim ponestalo snage. Crveni krugovi zaigraše ludo kolo pred očima...

Kada sam ponovo otvorio oči, sunce je već prevalilo polovinu svoga puta. Visilo je tačno nad brdom na kojem su trebali da budu Dalmatinci. Tako nam je komandant bataljona rekao kada nas je tog jutra poslao da uspostavimo vezu. Beličasta kost virila je iz sare. Muve su se sladile usirenom krvlju. Svaki, i najmanji pokret izazivao je oštar bol. Sopstvena noga učinila mi se kao nečija tuđa, nepotrebna, odbačena stvar.

Osušene usne vapile su za vodom. Udubljenje u kojem sam ležao i žbunje oko njega štitili su od jare, ali me niko nije mogao videti. Ni Žmukić — ako bi se vratio i pokušao da me pronađe. Ni drugovi s položaja. Da se pokrenem nisam mogao, a vikati nije imalo smisla.

Prvi put otkako sam osetio gorki ukus rata ležao sam tako bezvredan, izgubljen i bespomoćan. I u meni se pokrenu talas nemoćnog besa. Oči su zasuzile. Šake sam skupio u pesnice i udarao u tvrdu zemlju ne osećajući da udaram. Žedne usne micale su se u nemom proklinjanju svega. I časa kada me je komandant odredio da sa Žmukićem pođem na zadatak hvatanja veze. I sunca što je ceo dan nemilosrdno peklo. I moga predloga Žmukiću da se, kada nismo našli Dalmatince, spustimo na Gradinu bliže Duvnu, gde ćemo ih možda naći.

A onda je bes ustupio mesto zlim slutnjama. A šta ako i Žmukić leži tu negde pogođen, možda čak i mrtav? A šta ako se Žmukić uplašio, utekao i, došavši u moj bataljon, rekao kako sam ja poginuo? Možda niko neće poći da me traži. A šta ako bataljon u međuvremenu dobije naređenje za pokret, pa Žmukić uspe da stigne drugove tek sutra ili prekosutra? Zar da ostanem tu, na goloj zemlji i suncu koje prži? Zar da budem prepušten strašnom postepenom nestajanju u mukama, u žeđi koja sve više mori? . .

Noga je sve jače bolela. Ali više od noge bolela je sumnja u to da ću biti ostavljen. Znao sam da muke mogu lako prekratiti. Bilo je dovoljno samo da primaknem puščanu cev bliže glavi i povučem oroz. Ali u besu, očajanju i sumnji, iz mene brzo isplahnu i ono malo snage što se nataložilo dok sam ležao u nesvestici. Crveni krugovi opet zaigraše pred očima. Već u bunilu, samo jednim kraječkom još neobamrle svesti, u nekoj dalekoj magli neodredljive boje kao da sam ugledao malu kolonu i čuo neke povike. A onda se sunovratih u tamni ponor besvesti . . .

Nečiji prsti gladili su mi slepoočnice. Onda sam začuo glas: »Evo, došli smo, sve će biti u redu«. Onda sam žudno pio. Tako žudno kao da ću dokle god živim samo piti i piti. Zatim sam ležao na nosilima. Njihao sam se na ramenima svojih drugova. Onog stravičnog osećanja sumnje, napuštenosti i beznađa kao da nikada i ne bi. Iako ranjen, osetio sam se jak, tako jak. Sa visine nosila ugledao sam pod sobom Žmukića. Nama dvojici bio je i dotle dovoljan samo jedan pogled, jedan mig ili pokret pa da se razumemo. Tako bi i ovoga puta. Čim nam se pogledi susretoše, mi se razumesmo.

»Oprosti«, rekoh, »što sam posumnjao u tebe. Mislio sam da nikada nećeš doći«.

»Oprosti«, reče, »što nisam mogao, što nismo mogli ranije. Daleko je i strmo do položaja i nazad«.

To je govorio nemi dijalog naših očiju.

Onda mi Žmukić pruži ruku. I ja mu pružih svoju. Držali smo se tako za ruke sve dok Čordaš, jedan od drugova koji su me nosili, ne reče:

— Smena.

Druga četvorica, među kojima i Žmukić, prihvatiše nosila . . .

Dragoslav STEFANOVIĆ

I NAJBOLJEM SE MOŽE DESITI

— Svakome se može ponešto desiti, ali da dobrom borcu puška nehotice opali — to nikako! N i k a d i n i j e d n o m!

Tako je, obično, završavao svoje pridike desetar Cekić. Ponosio se time što je »vojnik od glave do pete« i u svakoj prilici je težio da to pokaže. A puške njegove desetine kao da su s njim bile u zavadi: malo, malo, pa bi nečija okinula. I dok bi borac kome je puška »sama« opalila pokunjen ćutao, Cekić bi po ko zna koji put ponavljao pridiku, naglašavajući uvek uobičajenu poentu: n i k a d i n i j e d n o m.

Ali, ne lezi vraže! Jedanput, u Vlasenici, s proleća 1942, kad je desetina čistila oružje, iznenada iskrsnuše komandant i komesar brigade. I baš u trenutku kad ih je stražar dočekao i pozdravio pred kućom u kojoj je desetina bila smeštena, sa doksata kuće grunu pucanj.

— Sigurno je nekom omladincu sama opalila — reče Koča kao za sebe i krenu prema ulazu.

Uto se Cekić, sav zajapuren, sjuri niz stepenice, stade pred komandanta i raportira:

— Stanje redovno, desetina čisti oružje.

— A koji ti ono junak opali? — upita Koča malo šeretski, pa dodade: — Sigurno neki što nije služio vojsku . . .

Cekić se uzvrpolji i stidljivo odgovori:

— Znaš, druže Kočo, omakne se nekad i starom vojniku. Moja je opalila, grom je pogodio!

Fića će na to, kao da je očekivao takav odgovor:

— To ti, Cekiću, šenluk činiš u našu čast. K'o veliš: dođite češće, da bude veselije.

— Ta ono pravo kažeš, druže komesare — dočeka spremno Cekić, uz veseli žagor desetine, koja se sjati oko komandanta i komesara brigade.

Ko mu je stavio metak u ispražnjen šaržer — n i k a d i n i j e d n o m nije saznao. To je ostala ratna tajna njegove desetine.

TAKO JE OSLOBOĐENO LIVNO

Kad je pao mrak, krenuli smo na cilj. Nešto ranije, kada su nam pokazivani objekti i pravci napada, zapazili smo neke tamne mrlje uvrh polja, na prilazima gradu. Nagađali smo šta bi to moglo biti — žbunje ili zakamuflirani bunkeri. Krenuli smo iz rejona sela Brine, gdje se nalazio štab našeg 2. bataljona. Išli smo oprezno po sprženoj travi i preko jaraka zaraslih u trnje. Što smo se više bližili, situacija je bila sve napetija. Branioci Livna osvjetljavali su teren ispred bunkera blještećim raketama. Jednog trenutka, nasred polja, bataljon je bio potpuno osvijetljen i izgledalo je kao da je dan.

Dok smo se bližili bunkerima, iza Tušnice je počeo da se širi odsjaj mjeseca. Postepeno su se ocrtavale konture grada i okolnih brda. Tačno u 10 časova uveče počela je borba na sektoru 2. bataljona. Pod kišom kuršuma, 2. i 3. četa izbile su na žičane prepreke, pa su se ubrzo našle u prvim ulicama. Za to vrijeme je 1. četa zastala na ivici polja ispred dva reda bunkera. I dok je desno krilo zauzimalo prve bunkere, po lijevom krilu je osuta žestoka vatra s boka. Komanda čete je odlučila da se jedan vod rokira lijevo, kako bi zahvatio jedno mitraljesko gnijezdo koje se nalazilo na granici 2. i 4. bataljona. U međuvremenu je jedno odjeljenje naših boraca zašlo u pozadinu ustaša.

— Ne pucajte, ovdje ustaše! — začuo se glas iz jednog bunkera.

— I ovdje su ustaše! — odgovorili su naši, a jedan je prišao bliže ulazu bunkera i ubacio svježanj ručnih bombi.

Začuli su se jauci.

Jedna grupa je krenula na srednje bunkere, odakle su tukli mitraljezi. Zapraštalo je desetak bombi, i ono što je bilo preostalo od branilaca ili se predalo ili se sjurilo u grad. Patrola od tri druga uništila je neprijateljevo gnijezdo koje je ometalo nastupanje i nama i Kraljevčanima. Tada nam je pritekla u pomoć i grupa boraca 4. bataljona. Predali smo im

zarobljene ustaše i požurili da se uključimo u streljački stroj čete koja je bila izbila na rječicu. Dok smo se spremali da likvidiramo nova neprijateljeva uporišta, oko grada se već bio napravio vijenac od vatre i svijetlećih metaka. Svi bataljoni su stupili u dejstvo.

Preko rječice, iz prvih kuća dejstvovalo je nekoliko puškomitraljeza. Borci 2. voda 1. čete uspjeli su da se privuku do samih prozora i da ih bombama ućutkaju.

Sve se to odigralo za tren oka. Prva četa je već bila u centru grada. Ostale čete našeg bataljona takođe. Iznenađenje kod neprijatelja je bilo potpuno. Tako je jedna patrola 3. čete susrela na ulici bojnika Križaneca, komandanta grada. Na prvi poziv nije stao. No vidjeći da nema šale, pokušao je da baci ručnu bombu na obližnju grupu boraca. Vodnik Milan Raspopović skočio je na njega i istrgao mu bombu iz ruku. Na drugom mjestu neki ustaša žurio je u osnovnu školu po municiju. Kad je ugledao naoružanu patrolu, ne sluteći ko je, počeo je da psuje i grdi: »Kako možete biti tako mirni, a kod fabrike i samostana se bije boj!«

A kada je vidio s kim ima posla, ustaša je skočio na našeg puškomitraljesca i počeo da ga kolje zubima. Ali i on je brzo platio glavom.

Na trgu, borci 1. čete prodrli su u hotel »Klarić«. Do maločas ovdje su stanovali ustaški oficiri i funkcioneri, njemački inžinjeri — major Jorga i drugi, koji su rukovodili eksploatacijom rudnika uglja kod Livna. Štab se nalazio u kući Mitrovića.

Dok je jedan vod ostao u hotelu, ostali su se rasporedili po najvažnijim tačkama u gradu. Trg je još bio osvijetljen sijalicama. Uznemirene pucnjavom, pojedine grupe ustaša i domobrana muvale su se ulicama, ne znajući kuda će. Porazbijali smo sijalice da bismo ih lakše hvatali u mraku. Iza svakog ćoška je odjekivalo: »Dolje oružje!«

Dijelovi 1. čete, pošto su zauzeli hotel »Klarić« i snabdjeli se raznim pićima, gasili su žeđ nerazblaženom malinom, a time je, u stvari, samo pojačavana potreba za vodom. Ali ubrzo su pronašli česmu i počeli oko nje da se okupljaju i glasno razgovaraju. Odjednom im je mitraljeski rafal prošištao ispod nosa. Bila je to opomena i znak da još ima osinjaka u kojima su se okupljali oni najgori, koji se neće predati. U kući Mitrovića vele da ima, pored Nijemaca, oko dvjesta ustaških krvoloka. I sa pravca žandarmerijske kasarne, drugog nelikvidiranog uporišta neprijatelja, gdje se brane sami žandari, povremeno bije vatra, ali prema njima dejstvuju dijelovi Kraljevačkog bataljona, pa očekujemo da umukne glaskanje neprijateljevih mitraljeza sa te strane.

Dijelovi naše dvije čete postavili su se polukružno oko utvrđene kuće Mitrovića. Povisoki zid koji opasuje tu zgradu štiti neprijatelja od naših pokušaja da ručnim granatama i benzinskim flašama dopremo do njih i natjeramo ih na predaju. Jedan mještanin je obavijestio Vuksana Ljumovića, komesara 1. čete, da se u krugu bivšeg suda nalazi zatvor sa preko sedamdeset rodoljuba. Pošavši i sam, komesar naredi da se odmah krene tamo. Ne dvoumeći se, čim je došao pred zgradu, on zalupa na kapiju. Na njoj se ubrzo pojavi preplašeni čuvar zatvora:

— Gdje su zatvorenici? — upita Vuksan malo glasnije.

Čuvar u početku nije shvatio postavljeno pitanje. Prema slaboj svjetlosti sijalice u hodniku spazismo kako mu se tresu ruke. Vidjeći da nešto nije regularno, on priupita:

— A s kim imam čast?

— Daj ključeve, budalo! — reče mu komesar ljutito. — Ključeve od zatvora, ej, ne pravi se lud! Otvaraj, što čekaš!

Dok je čuvar dolazio sebi, neki od naših boraca priđe mu i, onako nehotice, uperi cijev puške na njega. Ovaj pokleknu, ključevi mu ispadoše iz ruku, ali ipak nađe toliko snage da ih podigne i da krene prema sobama u kojima su čamili zatvorenici. I sad, opet čudna scena: sobe se otvaraju, a oslobođeni zatvorenici ni da maknu.

— Izlazite, drugovi! Ne plašite se ništa, mi smo partizani, proleteri!

Bili su zaplašeni i zbunjeni. Kao da nijesu vjerovali svojim očima. Sumnje i nade su prelazile preko njihovih lica. Najzad, jedan od njih je prešao prag, pa drugi, treći, a za njima i ostali.

— Brže, brže! — bodrio ih je Vuksan. — Nemamo vremena da se zadržavamo. Grad još nije potpuno oslobođen...

Tek tada su oni uvidjeli da su među partizanima. Nastalo je grljenje i ljubljenje, plač od radosti. Čuvar je još zbunjeno stajao na kapiji ove proklete kuće i buljio u nas. A onda, nakon dužeg oklijevanja, usudi se da prozbori:

— A sad, molim neka se vrate unutra. Ja sam za sve njih odgovoran!

Sada smo mi blenuli u njega. Ludak ili šaljivčina, u svakom slučaju neobičan čovjek koji ništa ne razumije.

— Klipane jedan! — viknu neko od naših drugova. — Mi smo, bre, došli da ove oslobodimo i da kaznimo ustaše! Razumiješ li sad o čemu je riječ?

— Ali... — ponavljao je čuvar — ja... ja sam odgovoran za njih. Što ću ja sjutra kad vi odete, mene će na vješala?

— Tamo ti je pravo mjesto, razbojniče! — dobaci neko.

Oslobođeni zatvorenici su se sjatili oko naših boraca, pa njihovoj sreći nigdje kraja. Kuriri su ih ubrzo sproveli do štaba brigade.

Odasvud stižu vijesti o uspjesima naših jedinica. Čak je i naš komandant bataljona, Radovan Vukanović, koji je zbog ozlijede noge ostao u selu Brinji, sa dva kurira i nekoliko boraca koji su mu se našli pri ruci, zarobio grupu ustaša i jednog oficira.

Ostali bataljoni naše brigade i jedinice 3. sandžačke pojačavali su pritisak na spoljna utvrđenja.

Vještim manevrom dvije čete Kraljevačkog bataljona, negdje prije zore, neprijatelj je na Stočnoj stanici bio uništen.

Oko 3 časa, izjutra, na znak pištaljke, poče da se okuplja naš bataljon. Zborno mjesto kod škole. Trebalo je donijeti odluku što da preduzme naš bataljon u situaciji kada svi ostali još vode borbu za savlađivanje neprijateljevog otpora na spoljnim utvrđenjima. Gotovo svaki od nas je ovako rezonovao: »Ako se oni i drže na spoljnim utvrđenjima grada, naš bataljon je sada stvarni gospodar situacije u gradu!«

I dok smo se prikupljali, čula su se pitanja:

— Zašto da se povlačimo?

— Zašto da napuštamo već gotovo potpuno oslobođeni grad?

— Da ostanemo cijeli dan u centru grada. Iduće noći iznutra ćemo sadejstvovati obnovljenim napadima ostalih bataljona naše brigade i preostala neprijateljeva uporišta moraju pasti!

Komandiri četa su isticali da je neprijateljeva posada manje-više savladana i da joj nema spasa. Veze su joj presječene unutra i spolja. Dokopali smo se glavnog magacina municije. Ne mogu oni dugo odoljeti našem pritisku.

Zora se bližila. Jedan od komandira izrazio je riješenost sviju nas:

— Ne napuštamo grad! Ostajemo na osvojenim pozicijama!

Takav izvještaj je upućen štabu bataljona. Kuriri su jedva ugrabili toliko vremena da pretrče brisani prostor koji nas je razdvajao od sela u kome je bio štab. Za to vrijeme bataljon se ponovo raspoređivao za borbu, posjedajući sve važnije objekte u centru grada. Zarobljeni bojnik Križanec saopštio nam je da se u kuću Mitrovića sklonilo oko dvjesta ustaša i osam Nijemaca sa majorom Jorgom. Osim dovoljnih količina hrane i municije, u toj solidno utvrđenoj zgradi bilo je i preko 4.000 kilograma eksploziva. A to je bilo dovoljno da trećinu grada digne u zrak. Prema Križanecu, zabarikadirane ustaše i Nijemci očekuju po-

moć Francetićeve »Crne legije« i Talijana iz Dalmacije. Poruke su upućene, izvjesne nade su postojale i one su rasle što se više bližio dan.

Iznad Bašajkovca i Tušnice rudila je zora. Tada su borci našeg bataljona smjestili sanduke mitraljeske municije i ručnih bombi u zgrade, odakle su pripremali odbranu za slučaj neprijateljevog pokušaja da nas izbaci iz centra grada. Tukli su minobacači iz kuće Mitrovića nasumce po gradu. Dan nas je zatekao na onim mjestima koja smo u toku noći odabrali kao najprikladnija za borbu. Treća četa se razmjestila u zgradi Finansijske stanice i u nekim objektima oko kuće Mitrovića. Jedna grupa boraca pokušala je da napadne kuću Mitrovića bombama, no bez uspjeha. Druga četa je dijelom snaga posjela osnovnu školu, zgrade oko crkve i nekoliko kuća blizu žandarmerijske stanice. Prva četa se jednim dijelom smjestila u zgradi hotela »Klarić«, a drugim u zgradama oko trga i suda.

Jenjavala je borba na spoljnim utvrđenjima. Kako to? Zar još nijesu saznali za našu odluku da ne napuštamo grad? Ili su se samo prividno povukli da bi kasnije jače pritisli? Odnekud neko od naših započe pjesmu »Suzama se boj ne bije, no se vrela krvca lije«. Dotle zatvoreni kapci kuća u uznemirenom gradu počeše da se odškrinjuju, a onda da se širom otvaraju. Od kuće do kuće, od jednog do drugog objekta pripremljenog za odbranu, prelazi pjesma. Oni zabarikadirani odgovaraju novim pošiljkama bacačkih mina.

Manji broj premorenih boraca uvukao se u udobne krevete hotela »Klarić« i, ne mareći mnogo za pucnjavu, pokušava da zaspi. Obilazeći položaje, Božo Božović je na taj komoditet oštro reagovao:

— Jeste li pri svijesti? Skinuti se usred bitke i bezbrižno lješkariti . . . Pa zar ne vidite da je neprijatelj svuda unaokolo?

— Pusti ih bolan! — neko će na to. — Ionako ne mogu zaspati, isuviše su meki ti ležaji za njih. A, eto, mi ih čuvamo od iznenađenja. Dok potrošimo ovo bombi imaće vremena da ustanu i priteknu nam u pomoć . . .

A jedan od onih koji su se bili ispružili po krevetima pokuša da se nekako »izvadi«.

— Znaš, to smo mi htjeli samo da probamo kako izgleda. Božo ipak pomirljivo naredi da se odmah obuku — dan je i mora se računati na najgore.

Bilo je 4 časa izjutra kada se od Dinare začula potmula grmljavina. Znači, obistinjuje se pretpostavka Križaneca — Talijani idu u pomoć livanjskom garnizonu. Ali je također bilo jasno: čim topovi grme — borba se vodi. Neko ih je zaustavio. Nema sumnje, to je izvjesno ohrabrenje za branioce Livna, ali naša vjera u Dalmatince je mnogo veća.

Kada se potpuno razdanilo, uočili smo da, sem u kući Mitrovića i onoj žandarmerijskoj kasarni, ima neprijateljevih snaga i u barakama kod bolnice, tamo gdje su usmjerili svoje napade dijelovi 3. sandžačke brigade. Patrola, vraćajući se sa izviđanja, pored toga što je dovela nekoliko zarobljenika, svršila je drugi posao — donijela nam je obilan doručak: pečenje, šećer u kockama, vruć hljeb. Druga patrola je dotjerala nekog civila; bio je, veli, u stožeru, ali nije bio tako »važan«.

Grmljavina na Prologu se razgovetnije čula oko 5 časova. Napreduju Talijani? Kod Kraljevačkog bataljona sve gušća vatra. Takođe kod 1. i 3. bataljona. Tada, ispod Tabije, začu se glas Pera Četkovića, komandanta 1. bataljona:

— Držite se hrabro, Crnogorci, idemo vam u pomoć!

Malo zatim, opet on:

— Naprijed, proleteri! Naprijed, sokolovi! Naši su u Livnu!

Čuli smo taj poklič dragog komandanta i veoma mu se obradovali. Bila je to moralna podrška. A kada je Zeko Vojvodić, zamjenik komandanta našeg bataljona, uspio da se probije u grad i da nam saopšti da je štab brigade naredio da se akcija za Livno nastavi do potpune likvidacije, onda nam je bilo još lakše.

Tačno u 5 časova jedna četa 1. bataljona prodrla je do džamije i spojila se s djelovima našeg bataljona. Paklena vatra se razvila na sve strane, i, tako reći, u jednom naletu skršen je neprijateljev otpor na spoljnjoj liniji odbrane grada. Poslije zauzimanja manastira i fabrike cementa, 3. bataljon je takođe prodro do centra grada. Još se držala kasarna na sektoru 3. sandžačke brigade i ona žandarmerijska kasarna na pravcu Kraljevačkog bataljona. Kuća Mitrovića je ipak najjače uporište neprijatelja.

Bilo je oko 6 časova izjutra kada su bataljoni 1. proleterske brigade usred Livna zaigrali kolo.

Preostala uporišta su još odolijevala našem pritisku. Oko 40 žandara, ustaša i milicionera pružalo je dosta žilav otpor iz žandarmerijske kasarne. Pošto ih puškomitraljeskom vatrom nismo mogli da nateramo na predaju, javila se grupa dobrovoljaca — bombaša da slomi njihov otpor. Pod jakom vatrenom zaštitom, oni su se približili zgradi i počeli da ubacuju ručne bombe kroz prozore. Neprijatelj je odgovarao istom mjerom. Zatim su bombaši izazvali požar u kasarni, ali je on ubrzo bio ugašen. Ipak, poslije višečasovne borbe, neprijatelj je položio oružje. Uskoro su bile likvidirane i barake, u kojima se nalazila jedna domobranska satnija.

Među palim Sandžaklijama nalazio se i Momo Pucarević, komandant bataljona.

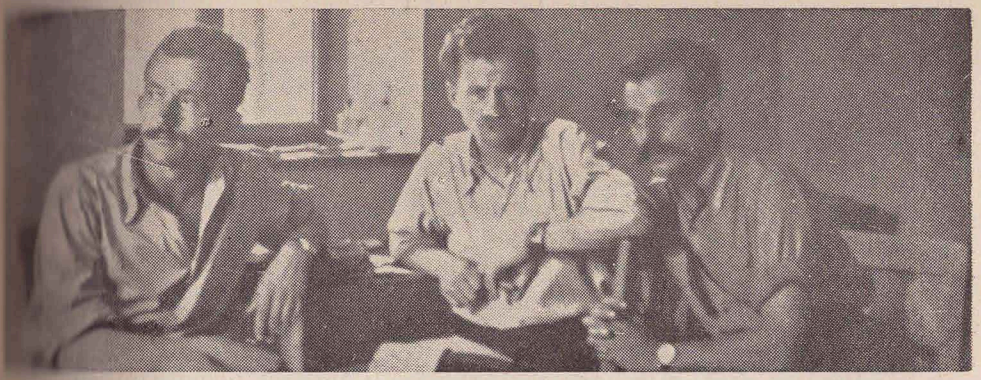

Danilo Lekić Španac, Filip Kljajić Fića i Koča Popović u Livnu, avgusta 1942.

Oko podne, kada su sva uporišta osim kuće Mitrovića prestala da pružaju otpor, stišala se ona prijeteća grmljavina sa pravca Prologa. Propali su i pokušaji Francetićeve »Crne legije« i zloglasnih kupreških ustaša da se probiju u Livno — tamo je bila 2. proleterska brigada; ona je, takođe, znatno doprinijela da uspijemo u likvidaciji livanjskog garnizona.

Nešto poslije podne jedna četa našeg bataljona, da bi zatvorila zapadni pravac prema kući Mitrovića, provlačila se pored nekog zida kroz korov i nečistoću, samo da bi izvršila zadatak.

Ubrzo je kuća Mitrovića bila potpuno blokirana. U mrak 6. avgusta vršene su pripreme da se i ona neodložno uništi. I dok su se prikupljali borci za taj zadatak, jedna minobacačka granata pala je među grupu drugova iz 2. bataljona i ranila njih jedanaestoricu, od kojih su dvojica kasnije podlegla ranama. U međuvremenu prispjela je naša haubica iz Glamoča. Ustaše su brojale posljednje časove. U noći između 6. i 7. avgusta pokušale su da se probiju iz ovog posljednjeg uporišta, u kome im je postajalo sve tjeskobnije. Ali 7. avgusta haubica je stupila u dejstvo... Pet granata je bilo dovoljno pa da se na zgradi pojavi bijela zastava. Niotkud spasa. Izlaz — kapitulacija.

Kapije tvrđave se otvaraju: iz nje izlaze krvoloci, preplašeni i blijedi, s rukama uvis. Grupa drugova iz 2. i 4. bataljona sprovodi ih u štab brigade. U koloni ovih zlikovaca nalazi se, pored njemačkog majora Jorge, krvnik ovoga kraja Vodopija i drugi. Pognutih glava prolaze ulicama oslobođenog Livna. Borci i narod se vesele. Bijelim gradom ispod Bašajkovca odjekuju pjesme.

Jovan BOŽOVIĆ

NAPAD NA LIVNO

Nalazimo se u gustoj borovoj šumici u blizini rudnika uglja, nedaleko od Livna. Avgustovski dan — sunčan i topao. Raskomotili smo se — poskidali obuću i kaputе, polegali na kamenjar posut borovim iglicama. Razgovaramo o predstojećoj akciji. Rečeno nam je da pripremimo i očistimo oružje. Nagađamo gde će se akcija izvesti. Zaključujemo da bi to, najverovatnije mogao biti napad na Livno. Toj pretpostavci idu u prilog i naše želje, jer nam se usladilo da upadamo u gradove posle Konjica.

U prvi sumrak krećemo prema selu Dobrom. U selu kratak zastanak. Komandant, Raja Nedeljković, poziva komande četa na sastanak. U jednom šljivaru, pod svetlošću baterijske lampe, saopštio nam je da će te večeri u 10 časova 3. sandžačka i naša brigada sa bataljonom »Vojin Zirojević« napasti Livno. Naš bataljon napada samostan Goricu i fabriku cementa koji se nalaze na oko 800 metara istočno od grada. Samostan i fabriku cementa brane ustaše i domobrani. Levo od nas napada 2. crnogorski, a desno sa pravca Cincara 1. bataljon. Odlučeno je da 1. četa napadne fabriku cementa, 2. i 3. četa samostan, a Omladinska prostor između fabrike cementa i samostana. Pokret u 20 časova i 30 minuta.

Posle sastanka odlazimo svaki u svoju četu. Saopštavam borcima zadatak bataljona i čete i značaj ovog napada. Naređujemo da se sva oprema (porcije, noževi, kašike, i drugo) dobro pritegne ili ostavi u komori, da svojom lupom ili odsjajem ne bi otkrila kretanje kolone i sam napad.

U pola devet je kolona napustila selo, da bi kasnije, krivudavom stazom, izbila na glavni put Livno — Šujica. Pod vedrim zvezdanim nebom čuje se, bolje reći, osjeća se pritajeno promicanje kolone i topot konjskih kopita. Približavamo se Livnu. Na kilometar ispred grada bataljon se razvija u četne kolone. Prva i omladinska četa malom uvalom skreću s puta desno, prema fabrici cementa, dok drugi deo bataljona ide levo, ka malom brdašcu koje se ocrtava na horizontu i dominira nad samostanom. Posle petnaest minuta se prvi rafali čuše kod 2. čete, koja je naišla na domobransku predstražu. Prva četa se odvaja od nas i odlazi prema fabrici cementa, koju još ne vidimo, a mi (Omladinska) produžavamo dolinom, bez vodiča.

Na levom krilu otvara se puščana i mitraljeska vatra. Po svetlećim mecima vidimo gde se nalaze oružja i naša i

neprijateljeva. Odmah zatim raketa ispaljena iz fabrike cementa osvetli celu okolinu. Postaje nam jasno da se nalazimo u neposrednoj blizini samostana i fabrike. Posmatramo, ležeći, zgradu samostana, okruženu velikim drvećem, i ogradu i zgrade fabrike cementa. Rafali iz samostana nateraše nas da zauzmemo bolje zaklone. Deo čete nastavlja nastupanje prema mostu, ali se uskoro otuda začuše rafali iz bunkera čija je posada branila most.

Počeo je opšti napad. Desno od nas, sa okomitih stena u pravca Cincara, učestali su rafali mitraljeza i prasak bombi. To 1. crnogorski bataljon, čisteći kosu iznad Livna, otvara sebi prolaz ka gradu.

Ispred nas, levo, 2. crnogorski i Kraljevački bataljon, sudeći po vatri, dokopali su se prvih kuća u gradu.

Kod naše 1. čete vatra se utišala; trebalo bi da to bude znak da se naši nečujno približavaju objektu i spremaju za odlučujući juriš.

Levo od nas 2. i 3. četa se približavaju i obilaze samostan.

S jednim vodom krećemo i mi ka samostanu, jer je neprijateljeva vatra prema našoj četi slaba. Oprezno smo se približili do same zgrade. Osmatramo odakle neprijatelj gađa. Našu stranu niko ne kontroliše. Sa zvonika mitraljez neprekidno tuče 2. četu. Obilazimo zgradu sa istočne strane, odakle neprijatelj ne tuče. Pritajili smo se i osmatramo zgradu. Na prozorima džakovi s cementom, a iz malih otvora — puškarnica sevaju plameni jezičci puščane i mitraljeske vatre. Niko nas od posade ovog objekta ne primećuje, mada smo dospeli neposredno ispod njihovih prozora — puškarnica. Otvorismo vatru i brzo ućutkasmo neprijateljevu na prozorima. Međutim, posle kraćeg vremena zasu nas vatra kroz podrumske otvore koje ranije nisu bili poseli. Pod zaštitom zida zgrade približavamo se podrumskim prozorima i ubacujemo dve bombe. To je bilo dovoljno da se više ni jedan metak otud ne ispali.

I 2. četa je s juga prišla zgradi. Borci navaljuju na teška hrastova vrata da bi ih otvorili, ali bez uspeha, jer su ne samo zaključana nego i zabarikadirana. Odlučili smo se na smeo korak. Sa vodnikom 1. voda, Božom Hadživukovićem, i nekoliko omladinaca dovlačimo jedno oboreno i okresano šljivovo stablo. Naslonivši ga kao merdevine ispod jednog prozora, popeo sam se uz njega i jednom rukom svalio džakove cementa sa prozora, a zatim sam uskočio u prostoriju koja je u tom trenutku bila prazna. Kroz otvorena vrata dopirao je iz hodnika žagor domobrana. Osetio sam odmah da ih je uhvatila panika. Vraćam se prozoru i pozivam Božu da se što pre popne. Uto čujem korake kako se približuju sobi. Nisam dugo razmišljao — s puškom i pištoljem na gotovs (koje sam čak zabo-

ravio da napunim, što svakako nije usamljen slučaj kad su u pitanju ovakvi trenuci!) uskočio sam u hodnik i viknuo koliko me grlo služi:

— Predajte se. Dole oružje, inače ćemo vas sve pobiti.

Grupa od oko dvadeset domobrana, koja je bila u neposrednoj blizini, okrenu se prema meni i poče da polaže oružje na pod. Uto i Boža ulete i odmah zgrabi jednu zbrojovku s gomile oružja pa s njom pojuri na drugi kraj hodnika uzvikujući domobranima da polože oružje.

Osetili smo se kao gospodari situacije: naređujemo razoružanim domobranima da siđu dole i sklone barikade sa ulaznih vrata. Nekoliko omladinaca koji su uskočili sa Božom Hadživukovićem prebira po gomili pušaka i municije. Menjaju svoje stare puške za nove, mauzerke, i pune džepove i rančeve municijom. Barikade na ulazu su već raščišćene, i 2. i 3. četa i deo prateće ulaze u samostan na glavna vrata. Komandir 2. čete, Moma Stanojlović, puškomitraljezac Jagodić i još nekoliko boraca trče na zvonik da vide šta je s mitraljezom koji nas je celu noć tukao, a koji je umukao tek pred zoru, posle nekoliko rafala iz Jagodićevog šarca. Nakon kraćeg vremena vraćaju se noseći teški mitraljez.

Prva četa je, zahvaljujući inicijativi vodnika 1. voda, Dragana Simića, komandira čete, Milovana Ivkovića, i grupe boraca, pre zore likvidirala posadu fabrike cementa. Ona se branila sa zidanih stražarnica — osmatračnica postavljenih na fabričkoj ogradi. Sa njih je bilo lako osmatrati i efikasno kontrolisati vatru na celom okolnom terenu. Da bi izbegli gubitke u frontalnom napadu, Dragan Simić je sa četiri bombaša, iskoristio neravan teren i žbunje i privukao se tako da su bombama uništili jednu od stražarnica. Pri tome ih je četa potpomagala pojačanim vatrenim dejstvom. Tako je stvorena breša u sistemu fabričke odbrane, koju je četa iskoristila da likvidira i ostale objekte u fabrici.

Svanulo je. Borci se razmileli po mnogobrojnim prostorijama samostana i pretresaju svaki kutak tražeći skrivene vojnike, oružje, municiju i hranu. Zarobljene domobrane smo postrojili u dvorištu samostana. Jedan od njih nam je ranije prišao i kazao da među njima ima ustaša u domobranskim uniformama. U prvi mah se niko nije javljao, ali kada su osjetili da su ih domobrani prokazali ili da će to učiniti, njih nekoliko se sami izdvojiše. No njih je ipak malo bilo. Posadu objekata koje smo napadali sačinjavali su uglavnom, domobrani. Utoliko je naš zadatak bio lakši. Zahvaljujući tome i, pre svega, našem opreznom podilaženju i veštom manevrisanju vatrom i pokretom, mi smo savladali ova dva objekta bez žrtava.

Jovan PEJKOVIĆ KEZO

NEOPAŽEN UPAD U GRAD

Bataljoni 1. proleterske brigade, posle forsiranog marša, našli su se 25—26. jula u rejonu Rašćana, Eminova Sela i Stipanića, odakle su delom snaga napali i oslobodili Duvno bez većih gubitaka, a drugim delom stavili pod kontrolu komunikacije Imotski — Livno i Aržano — Livno. Dan ranije, delovi 3. sandžačke brigade oslobodili su Šujicu, raskrsnicu između Kupresa, Livna i Duvna. Bili su stvoreni svi uslovi za napad na samo Livno. Neprijatelj je u svim obližnjim garnizonima bio iznenađen brzinom prodora i postignutim uspesima brigada koje su sačinjavale Udarnu grupu.

Livno je u ovo vreme bio brojem velik i veoma dobro utvrđen garnizon. Grad je bio okružen mnogobrojnim betonskim i ojačanim zemljanim bunkerima. Na celoj dužini bili su međusobno povezani saobraćajnicama, a prilazi su im bili preprečeni bodljikavom žicom. Glavni oslonac spoljne odbrane bili su kula Starca Vujadina, Bašajkovac i drugi objekti stare tvrđave koji se nalaze severno i severoistočno od grada. Katolički samostan »Gorica« na istočnoj ivici predstavljao je takođe značajan objekat u sistemu odbrane. Oslanjajući se na ova utvrđenja, neprijatelj je imao mogućnost idealne kontrole svih mogućnih prilaza gradu. Sklop zemljišta onemogućavao je prilaz sa severa i severozapada, a ispred južne ivice grada nalazila se ravnica, te su terenski uslovi za direktan napad na grad bili veoma nepodesni za napadača.

Od naših snaga u napadu na Livno neposredno su učestvovale ove snage: četiri bataljona 1. proleterske brigade, tri bataljona 3. sandžačke brigade i manji delovi partizanskog bataljona »Vojin Zirojević«. Plan napada je bio sledeći: bataljoni 1. proleterske napadaju Livno od severa, istoka i juga, a 3. sandžačke sa zapada i severozapada. Napad su obezbeđivale snage jednog bataljona 1. proleterske sa pravca Imotski — Livno, dalmatinski partizani sa pravca Sinj — Livno i Aržano — Livno, a Krajišnici sa pravca Bosansko Grahovo — Livno.

Veoma zanimljivo bilo je dovođenje snaga za napad. Sve su se jedinice prebacile noću između 3. i 4. avgusta u neposrednu blizinu grada, u sela na četiri do šest kilometara, gde su ostale prikrivene u polaznim rejonima ceo sledeći dan i sledeće noći. Niko nije mogao da napusti selo i kuću. Tako su

odmorne uvedene iduće noći u borbu. Bataljoni 1. proleterske su ovako bili raspoređeni: 1. bataljon napadao je Livno sa severoistoka, sa težištem napada na utvrđenu kulu Starca Vujadina; 3. bataljon napadao je sa istoka na samostan i fabriku cementa; 2. bataljon se kretao sa juga između komunikacija Šujica — Livno i Aržano — Livno; 4. bataljon sa jugozapada duž komunikacije Aržano — Livno.

Bataljoni 3. sandžačke brigade napadali su sa zapada i severa duž komunikacije Glamoč — Livno.

Početak napada bio je predviđen za 23 časa.

I pored veoma opreznog i prikrivenog kretanja, naš 2. bataljon je stigao u 22 časa od Vidoša u Gornji Žabljak, nadomak grada. Tu su izvršene poslednje pripreme. Četama su dati zadaci: 1. četa, u sadejstvu s jedinicama 4. bataljona, da vrši prodor u grad duž komunikacije iz pravca Aržana; 3. četa da napadne zaselak Nova Gorica, da sadejstvuje Kragujevačkom bataljonu, u likvidaciji utvrđene katoličke crkve, i da vrći prodor duž komunikacije Šujica — Livno; 2. četa da napada preko polja između 1. i 3. s ciljem da izbije u centar grada kod pravoslavne crkve i gimnazije. Štab bataljona je ostao u Gornjem Žabljaku, odakle je mogao najpogodnije pratiti sadejstvo svojih četa i razvoj situacije pred susednim bataljonima.

Prva četa našeg bataljona je prva stupila u borbu. Odmah posle nje počela je napad i 3. četa. Posle pola časa u napad su stupili i ostali bataljoni. Neprijatelj je odgovorio veoma jakom vatrom i dosta preciznim dejstvom iako je bila noć. Unapred planiranu vatru sipao je neštedimice i ukočio naš brži prodor u grad.

Druga četa našeg bataljona, u koloni po jedan, sa ne baš velikim odstojanjem, uputila se ne otvarajući vatru k pravoslavnoj crkvi, po ravnoj i brisanoj čistini, koristeći se vatrenom angažovanošću neprijatelja prema ostalim dvema četama bataljona. Kad je stigla na nepunih sto metara ispred pravoslavne crkve i gimnazije, našla se pred gustom žičanom ogradom, koja se pored ceste nastavljala negde duboko u grad. Sredstva za kidanje žice nismo imali, sem toga, svaki pokušaj kidanja bio bi veoma rizičan, jer se po bledoj mesečini nazirao ispred gimnazije neprijateljev stražar. Gimnazija je bila pretvorena u kasarnu, pa bi otkrivanje čete tu, ispred nosa neprijatelja, značilo njeno uništenje. Nastalo je za čas kolebanje. Šta učiniti? Više se ne sećam tačno, ali mislim da je Vojo Grujić predložio najbolje rešenje. Odmah uz žičanu ogradu nalazio se omanji orah. S njega se nije bilo teško prebaciti preko žice. Ne dvoumeći se mnogo, počeli smo da preskačemo i za desetak minuta čitava četa se našla s one strane žice,

licem u lice s neprijateljem u kasarni, gotovo u centru grada, mada nijedno spoljno utvrđenje nije bilo još zauzeto.

Prikupili smo četu u jarku između ceste i žičane ograde, podelili objekte napada, poslali kurire da obaveste ostale dve čete da se nalazimo u gradu i — pošli u napad. Dragu Pekoviću, Mileti Popoviću i još jednom drugu dat je zadatak da najpre uhvate živa stražara, jer niko od nas nije poznavao grad, a još manje raspored važnijih objekata u njemu. Drago je pošao napred, ostavivši ostala dva druga nešto iza sebe. U tom trenutku, pošto je prošao pored čitave naše čete, pritrčao mu je s leđa jedan ustaša i izgrdio ga što je više mogao zbog toga što se on šeta, dok »ovi« nadiru u grad. Mislio je, verovatno, da je Drago domobran jer, kad mu je održao patriotsku lekciju, upitao ga je gde i kome se može obratiti za pojačanje. Između njih se razvila žučna prepirka u koju se umešao i stražar. Drago je imao ustašku strojnicu i počeo je da preti njome, kao vidnim ustaškim obeležjem. Praveći se hrabar, nazvao ih je kukavicama koje su se uplašile od šake komunističkih bandita, koji pripucavaju na grad.

Uto smo i mi poustajali iz jarka. Ustaša i stražar su tek tada prepoznali u Dragu partizana. Izgledali su kao stravljeni od straha i iznenađenja. Pošto su nas kratko upoznali sa situacijom i rasporedom snaga u gradu, koliko su oni mogli znati, razume se, odredili smo nekoliko drugova da posednu i obezbede pravoslavnu crkvu, u kojoj se nalazio magacin municije. Ostali deo čete uz pomoć ovih prvih zarobljenika ušao je u kasarnu. Posle kratkog puškaranja po hodnicima i sobama, oko četrdeset vojnika izveli smo iz kasarne i smestili ih u pravoslavnu crkvu. Odmah smo izvršili smenu straže i krenuli dalje.

Sem na pravcu 4. bataljona i naše 1. čete, gde je bio potisnut iz prve linije spoljnih utvrđenja, neprijatelj je na celoj liniji spoljne odbrane grada davao žilav otpor. Ostale čete našeg bataljona, kada su saznale gde smo, ostavile su manje delove radi vatrenog pritiska spolja na neprijatelja, a s najvećim delom ljudstva prebacile su se u grad, koristeći se istim pravcem kojim smo i mi ušli. Tako se u jedan čas ujutro, 5. avgusta, našao u centru Livna veći deo snaga 2. bataljona.

Većeg iskustva u uličnim borbama tada još nismo imali, ali su nas dotadašnja situacija i položaj u kome smo se našli gonili na celishodne i pravilne postupke. Neopažen upad u grad omogućio nam je da bez većeg otpora i na lukav način likvidiramo uporište po uporište u centru, zarobljavajući grupe i pojedince i obogaćujući plenom našu »bazu« kod kasarne i pravoslavne crkve. Međutim, neprijatelj je i dalje produžio da pruža žilav otpor u odbrani grada, polažući nade u spoljna utvrđenja i dosta ograničene uspehe ostalih naših jedinica.

Bližila se rana avgustovska zora. Iskupili smo komande četa na kratak sastanak, a odmah zatim i najveći broj boraca bataljona. Odlučili smo da posednemo najtvrđe zgrade na raskrsnicama u centru grada i da se ograničimo na odbranu u toku narednoga dana i likvidiranje neprijatelja tokom sledeće noći. Meni je dat zadatak da odmah izvučem iz grada prikupljene zarobljenike i jednog ranjenog druga i da upoznam štab bataljona s našom odlukom, kako bi se i ostali bataljoni obavestili o našem uspehu i položaju u kome se nalazimo.

Sa još trojicom drugova formirao sam zarobljeničku kolonu. Bilo je u njoj 63 zarobljenika — 42 domobrana, a ostatak ustaše i pripadnici ustaške milicije. Zarobljenicima smo dali da nose oko 25 sanduka puščane i mitraljeske municije, nešto druge ratne opreme i hrane, čega je u kasarni i pravoslavnoj crkvi bilo u izobilju. Ranjenog Perišića pratio je zarobljeni domobranski lekar, koji je u početku odbijao da krene s nama, postavljajući uslov da će ići samo ako mu budemo osigurali kola pri svakom našem pokretu, zatim posilnoga, lično telesno obezbeđenje i svaka dva meseca odsustva u Zagreb. Pošto nam je oduzeo dragocenih desetak minuta, »pristali« smo na sve njegove uslove.

Oko 3 časa, upravo u svitanje, stigli smo do štaba bataljona. Komandant bataljona hitno je poslao izveštaj štabu brigade i predložio produženje napada na grad i u toku dana, do likvidacije neprijateljevog otpora.

Odmah posle predaje zarobljenika, s komesarom i zamenikom komandanta bataljona vratili smo se u grad. Pri povratku, neprijatelj je sa tornja katoličke crkve brisao mitraljeskom vatrom poljanu preko koje smo se prebacivali, jer je vidljivost bila potpuna. Nazirali smo borce 1. i 3. bataljona koji su jurišali na neprijateljeva utvrđenja. Četvrti bataljon se, pre našeg povratka, delom snaga bio spojio sa snagama našeg bataljona upavši i sam u grad. Odbrana je počela da puca i na ostalim spoljnim utvrđenjima, iz kojih se oko 5 časova neprijatelj počeo povlačiti ka centru grada.

Oko 6 časova neprijateljev otpor je bio slomljen, ali se do tog vremena veća grupa ustaša uspela povući u ranije brižljivo utvrđeni rejon, u tzv. kuću Mitrovića i u najbliže zgrade uz nju. Iz nje je neprijatelj, uprkos nekoliko naših uzastopnih juriša, uspeo da se žilavo odupire sve do 16 časova 7. avgusta, kada je napokon, zbog teških gubitaka i pomanjkanja vode i hrane, bio primoran na kapitulaciju.

S oslobođenjem Livna, put brigadama Udarne grupe bio je širom otvoren prema Dalmaciji i Bosanskoj krajini.

Raško POPOVIĆ

Kolona duga, raščlanjena, spuštala se strmim planinskim stazama ka selu Smričanima.

Noć je. Planina je utonula u mrak. Kao da je neka nestvarnost ovladala njome. Sve je izmenilo svoj lik. I brda izgledaju nekako čudna, visoka — kao da su svojim oštrim vrhovima zasekla u škrti krajičak neba koje se oslanjalo na njih.

I uvale. Kako varaju! Onako ispunjene mrakom i nekom plavom maglom, nalik su na prostranu, nepreglednu ravnicu ispruženu u daljinu, a dole, na kraju te maglene ravnice, na korak-dva od staze, provalija. Neprijatno saznanje. Nad njom borci idu, padaju. Konji posrću. S vremena na vreme mir planine poremeti poneki kamen koji se otkotrlja niz strme padine litica.

Zamor kao da je nestao. Reči: »Brže, brže!« struje kolonom. A zatim: »Veza... veza...«, »Veza je prekinuta!« dopire sa začelja.

— Veza da se uspostavi! — dolazi od čela.

Naređenje ide kao po traci, prenosi se od borca do borca i dođe do začelja.

Tamo gde je kolona prekinuta dva borca zastaju.

I tako cele noći.

Najzad, na izmaku noći, u daljini, zatreperi svetlost petrolejke. Selo.

— Brže... brže!.. Trkom napred! — pada komanda. — Opkoliti selo!..

Prilazi selu ubrzo se zatvoriše. Patrole krenuše u sve pravce. Selo ožive.

Kakva promena! Juče na užarenom planinskom kršu, na Kovaču — Suhovrhu, gladni i bez vode u okršaju, a danas u lepom i bogatom selu više polja.

Divan je letnji dan. Sturba mirno žubori. Snažna pesma kraljevačkih partizana odjekuje.

Patrole idu, vraćaju se, smenjuju. Sunce se naginje ka Dinari.

Iz Livna neprijatelj ne miruje. Oseća naše prisustvo. Ne zna gde smo i koliko nas je. Jedna kolona prelazi preko rečice Žabljaka, razvija se. Streljački stroj podilazi selu. Vrši nasilno izviđanje.

— Čekati!.. Ne pucati!.. Pustiti neprijatelja na najkraće odstojanje! — pada komanda.

Čete su razvijene, jedna je poslata da im zađe za leđa.

Neka neodlučnost oseća se kod ustaša. Zastaju, kolebaju se. Da ne pobegnu? Ne treba im dati takvu mogućnost. Plotuni odjeknuše. Mitraljezi počeše svoj sitni vez. Prokljuca malo polje oko Žabljaka. Kakav prizor! Borci se poviše po zemlji, pojuriše, sručiše se na neprijatelja. Gromoglasno »ura, juriš, proleteri« nadjača snagu vatre. Četvrti bataljon juriša. Neprijatelj okrenu leđa. Beži, ne okreće se. Panika zahvati njegove redove. Nastade neuobičajeno gonjene. Brojno jači i bolje opremljen, neprijatelj pobeže sa bojišta. Po malom polju ostadoše tragovi krvi. Pobacana oprema rasu se do samoga Livna.

Veče. Livno tone u mrak. Oko njega obruč se stezao, polako, planski.

Borci idu, ne osvrću se na prepreke. Gaze rečice Sturbu i Žabljak. Podilaze periferiji grada, s koje preko prostrane ravnice s vremena na vreme preleti po koji kuršum. Zazviždi, zapara zemlju ili se izgubi u daljini.

Streljački stroj i dalje podilazi. Borci ne vide jedan drugoga zbog mraka, ali se osećaju. Niko ne izostaje. Svi su kao jedan. Tiho »napred... napred« povezuje borce.

Iznenadno teški mitraljez zaklokota. Vazduh uzavre. Prokljuca zemlja. Vatreni zid otkri se pred borcima. Mlazevi kuršuma prekriše polje.

Borci su ležali po zemlji kao srasli sa njom. Ne odaju život. Na pedesetak koraka su od bunkera, u ravnici, bez zaklona. Samo po koji krtičnjak našao se pored njih.

Plotuni i dalje odjekuju. Mitraljezi režu. Sipaju bezobzirno, nemilice.

Kako se pod bleskom vatre lepo ocrtavaju objekti u odbrani. Sve se vidi kao na dlanu. Svaki bunker, mitraljez, puškarnica. Sve je to majstorski uklopljeno u visoki zid koji je opasivao stočnu stanicu. Kako njega preći?

Situacija je ozbiljna.

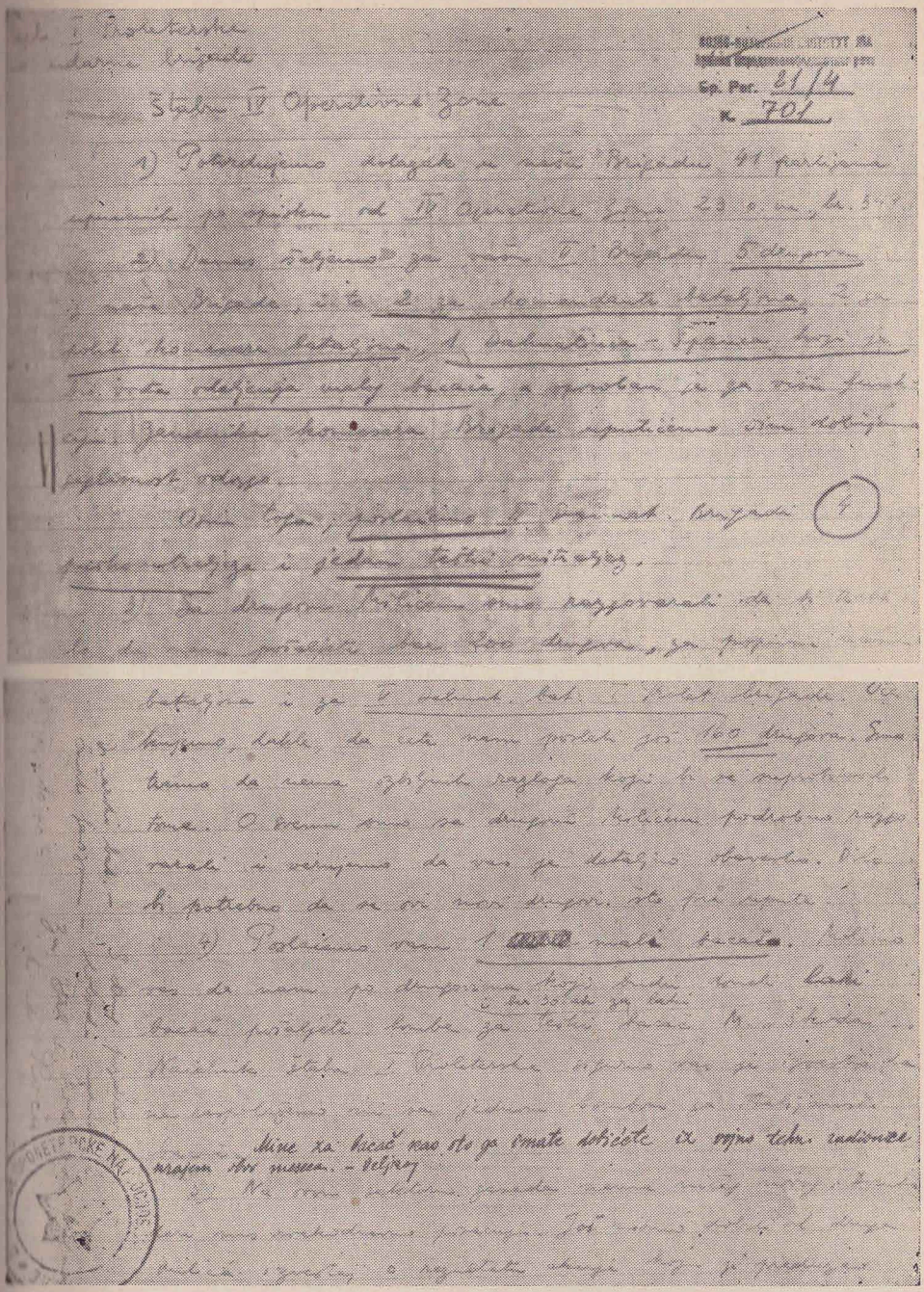

Faksimil izvestaja štaba 1. proleterske stabu IV operativne zone

Borci i dalje leže. Ne miču se. Pred cevima su.

Iz otvora na bunkerima, iz puškarnica i dalje u mlazevima izbija vatra. O životu odlučuju santimetri.

Šta preduzeti?

Iznenadno sve se izmeni. Nastupi čudno zatišje. Vatreni uragan zameni potpuni mir. Tako nešto nije se moglo očekivati.

Šta je.

Iz blizine dopire jasan govor — ako nas uši ne varaju! Sve se čuje. Bunkeri su blizu. Povezani su telefonom.

— Halo, bunker broj jedan — otpoče razgovor. — Šta je bilo, zastavniče? Na koga ste otvorili vatru?

— Gospodine natporučniče, pred sobom sam video gusti streljački stroj.

— A sad šta je sa njim?

— Ne znam. Ne vidim ništa. Nestao je. Kao da je u zemlju propao!

— Da, kao da je u zemlju propao — ironično uzvrati natporučnik. — Vidite do čega ste doveli. Zbog vas, svi su otvorili vatru. Otkrili ste položaj.

Zastavnik zaćuta.

— Šta je? Što ne odgovarate? Da niste spavali?

— Nisam, gospodine natporučniče.

— Niste? Onda su svi ostali spavali sem vas, taj streljački stroj niko nije video. Ubuduće bolje osmatrajte — ljutito viče natporučnik.

Zastavnik je gubio samopouzdanje. Više ni sam nije bio siguran da je video taj streljački stroj. Pravdao se.

Borci slušaju. Bilo im je jasno ko je u pravu. Ali nije im do toga. Tražili su izlaz.

Počelo je tiho pomeranje. Kratko vatreno zatišje dobro je iskorišćeno.

Borci puze po zemlji. Povezuju se. Traže. Pipajući jedan drugoga pronalaze. Izvlače se. Skrenuše desno prema rovovima.

Neprijatelj ćuti.

Na frontu je i dalje zatišje.

Čekamo.

Prikupljeni smo iza nekoliko plastova sena. Na njih smo slučajno naleteli.

Neuobičajen je to položaj. Na stotinak metara smo od rovova. Ipak, bolje se osećamo. Izbegli smo zid, bunkere. Više ne strepimo od svakog metka. Ne mislimo hoće li se cevi spustiti niže, hoće li svako zrno pronaći svoj cilj. Sve se više prilagođavamo uslovima.

Vreme juriša primiče se. Veza sa susedima još nije uspostavljena. Gde su? Da nisu i oni u položaju u kome smo se mi nalazili do pre nekoliko trenutaka? Treba saznati!

Prema rudarima, našoj 3. četi, upućen je Jova, zvani »Četnik«, stari partizan s Romanije. A levo, prema prvoj, naš Nego.

Prema bunkerima otisnu se nekoliko boraca.

Bombe zapraštaše. U punom trku borci se sručiše u rovove. Probiše odbranu. Jurnuše prema bunkerima. Oko stočne stanice sve prokljuca. Samo snažnije. Jače. Tako mi bijemo!

Neprijatelj beži.

Široki prostor između puta Sinj — Livno i Livno — Prisoje zauzet je.

Bataljon nastupa. Rovovi su naši. Borba se vodi za periferiju grada. Za svaku kuću, bunker. Bodljikava žica ne predstavlja više prepreku. Gazi se, od njenih oštrih bodlji krv šiba.

Odela su u ritama. U jurišu, to se ne oseća. Ide se. Zadržavanja su kratka. Stane se samo kad iznenadno izbije neko novo žarište, mitraljez, bunker. Za napad na njega ne čeka se komanda. Borci sami odlučuju. Pronalaze rešenja. Svaki od njih oseća se starešinom.

Bombe lete, pršte, kidaju. Odbrana puca. Borba se prenosi u unutrašnjost grada.

Bataljoni 1. proleterske i 3. sandžačke nastupaju.

Oko jedne zgrade na našem desnom krilu ne zna se gde je linija fronta — gde je ko i šta je u čijim rukama. Ovde se nešto neuobičajeno događa. Podseća na igru nestašne dece koja nemilice tumaraju, prevrću, ruše. Upada se kroz prozor. Iskače se napolje. Vreba se po ćoškovima. Ne zna se od kuda će kuršum da doleti, kome je namenjen.

Ispadi pojedinaca iza uglova zgrada, iz soba, koliko su puta doveli do sudara, do istovremenog aktiviranja bombi, do okidanja iz pušaka! Delići sekundi održavali su život ili ga gasili.

Odvažnost je odnela pobedu.

Neprijatelja je sve manje.

I poslednji je došao na red. Juri. Ne predaje se. Kao zver se otima. Probio se do izlaznih vrata, prema onoj strani zgrade koju neprijatelj neprekidno zasipa vatrom.

Tu stranu kontroliše samo jedan naš borac. On s vremena na vreme proviri iza susednog zida, baci poneki pogled i hitro se povuče u zaklon. Nad njim mitraljeska zrna riju po

zidu, odvaljuju komade cigle i maltera, zasipaju ga. On uporno osmatra. Nastavlja svoj rad. Iznenadno, na nekoliko koraka pred njim, iza stepeništa koje je vodilo u zgradu izbi snažna prilika. Neprijatelj!

To se još jedanput ponovi. U istom trenutku odjeknuše dva pucnja. Ništa, bez pogotka. Tada dva protivnika izbiše iza svojih zaklona u istom trenutku, kao po dogovoru. Nađoše se jedan drugome licem u lice.

Dve puške planuše u isti mah. Neprijatelj se zatetura, zanese i svom težinom lupi o beton.

Zgrada je očišćena. Ubrzo je iz nje dopirao veseli žagor. Jovo, naš Romanijac, pričao je. Borci su se smejali.

Čudan je rat. Do malopre krajnja napregnutost, a sada smeh i veseli žagor.

Razgovor prestade. Borci napustiše zgradu. Krenuše prema stočnoj stanici. Odsekoše je od Livna. Time se obruč oko stočne stanice zatvorio. Neprijatelj je uhvaćen kao u mišolovci.

Otpoče završni juriš. Bombe su letele. Padao je bunker za bunkerom. Bataljon nije znao za prepreke.

U praskozorje, ostaci jedne satnije 14. pukovnije i jedne satnije 20. ustaške bojne položiše oružje . . .

Više od stotinu ih je zarobljeno.

Jedno od najjačih uporišta u Livnu zauzeto je.

Ubrzo bataljon nastavi nadiranje. Žandarmerijska kasarna bila je na domaku. Četrdeset ustaških krvoloka i žandara zabarikadiralo se u njoj. Između nas i njih je stočna pijaca, čistina koju treba savladati.

Biju, ne daju oka otvoriti.

Neće dugo!

Iz bataljona se izdvoji grupa bombaša. Pođoše prema kasarni. Privlače se. Preskaču preko zidova. Prolaze kroz stanove, zaobilaze kasarnu sa istočne strane.

U jednom stanu iskrsnu neobični prizor. Jedna starica isprsi se pred borcima, raširi ruke i povika:

— Deco, nemojte me!

Prvi borac protutnji mimo nje.

Drugi se zadrža:

— Ne brini, majko, — reče on — mi smo partizani, mi branimo svoj narod.

Starica zagrli borca, zaplaka. Shvatila je da smo partizani.

— I ja imam sina u partizanima — reče ona. — Tamo je već godinu dana. Da li je živ?

Borac je tešio. Ne zna ko joj je sin.

A ako je on bio blizu! To otkri vrisak sestre i zagrljaj na drugom kraju hodnika. Sada je bilo jasno. Prvi borac koji je protutnjao mimo starice bio je njen sin. To je naš vodič, iz bataljona »Vojin Zirojević«, dodeljen nama za ovu akciju.

Mislio je da se ne mora odmah javiti majci. Zašto?

— Vreme — objasni on kratko. — Moramo žuriti. Za javljanje će se i kasnije naći vremena.

Bombaši produžiše. Priđoše kasarni na desetak metara.

Opet bombe lete. Jedna, deset, dvadeset. Pale se za uglom susedne zgrade. Nose se upaljene u ruci, bacaju.

Neprijatelj je brzo isteran iz prizemlja. Ali ne sa sprata! Veći broj bombi udara u zid. Vraćaju se. Ipak, neke uleteše kroz prozore. Zadrmaše zgradu iz temelja. Napraviše pustoš. Pajtinova pade među gomilu ustaša.

Neprijatelj nije izdržao. Predao se.

Komandant mesne ustaške policije uhvaćen je na nišan. Sa uzdignutim rukama u znak predaje stajao je na prozoru zgrade.

Iz zgrade su dopirali jauk i kuknjava. Od njih četrdeset, polovina je nastradala.

Bataljon je izvršio zadatak.

Miloš VUČKOVIĆ

MOJI RATNI DRUGOVI

Posle teških borbi s Nemcima i četnicima, borci Kraljevačkog i Kopaoničkog odreda našli su se polovinom decembra 1941. godine u Novoj Varoši. Tu su se nekoliko dana odmorili i pripremili za prebacivanje preko Lima.

Jedne noći, možda je to bilo 20. decembra, prebacili su se malim čamcima preko Lima i produžili prema Rudom. Bilo je veoma hladno, naročito prilikom prebacivanja preko reke. S krajnjim naporima morali su odmah produžiti usiljenim maršom, da bi izbegli sukob s jednom talijanskom kolonom. Da ne bi posustali i izostali, komunisti su mlađe hrabrili i svojim primerom podsticali.

Neki od tih prekaljenih boraca, koji su mogli mnogo da preduzmu i još više da izdrže, ostali su mi nezaboravno u sećanju. Jedan od njih je, svakako, Rajko Stojanović, koga smo zvali Rajkić. Jedva ako je imao 18 godina. Iako sitan, suvonjav i slab, prednjačio je svojim držanjem i hrabrošću. Ako se neko mogao nazvati večitim dobrovoljcem, onda je to sigurno bio on. I u najkritičnijim trenucima nije znao za naređenja — niko mu nije mogao zapovediti, jer se on dobrovoljno javljao i za najteže zadatke. I to uvek s poletom i vedrim raspoloženjem koje ga nikad nije napuštalo i zbog kojeg je upravo bio jedan od najomiljenijih boraca u četi.

Poginuo je kao bombaš, hrabro kako to njemu dolikuje, u avgustu 1942. godine, na samom ulazu u Livno.

Na Orahovici, posle druge neprijateljske ofanzive, u našu četu je došao čika Danilo Simović. Sa svojih 60 godina bio je sigurno najstariji borac u Kraljevačkom bataljonu. Imao je i sina u partizanima koji je poginuo kao komesar Pračanskog partizanskog bataljona.

Već zbog toga što nam je mogao biti otac, svima odreda, poštovali smo ga i ponašali se s njim kao sa ocem. Ali ne samo zbog njegovih godina, nego i zbog njegovog držanja i odnosa prema nama. Toliko se s nama saživeo kao da smo odrasli pored njega. Stojički je podnosio sve nevolje, pa je imao puno mo-

ralno pravo da nas bodri i prekori, ako je trebalo. Ali mu se takva prilika nije ukazala. Sve nas je voleo kao svoju decu. Taj krepki starac i otporni gorštak iz Podromanije ostao mi je u sećanju, između ostalog, i po tome što se brinuo o našoj obući: pravio nam je bosanske opanke — fašnjake, i krpio cipele.

Bodar i svež duhom, on je izdržao sve teškoće i napore naše narodne borbe i u slobodi se vratio svojoj Podromaniji, za kojom je čeznuo i koju je mnogo voleo.

U našoj četi je bio student tehnike Predrag Mihajlović zvani Pego. Ko se od nas ne seća Pege i njegove violine? Na svakom zastanku i odmoru, kad bi savladao umor, on bi nam priskočio u pomoć tom svojom violinom koju je voleo, čuvao i nosio kao i pušku. Možda je to činio i radi svojih drugova, osećajući da njome unosi u njihov život nešto lepo i nesvakidašnje. Taj mirni, dobrodušni mladić nipošto nije tražio za račun toga ma kakve privilegije! Nikad se nije požalio da mu je teško, a u borbama je bio požrtvovan i hrabar. Kada je ranjen prilikom prelaska pruge Sarajevo — Konjic, podneo je to kao prirodno, kao nešto što mu se moralo dogoditi, pre ili kasnije, pa se čak i šalio.

Za Pegu je vezana jedna anegdota. Tek što je preležao tifus, pošli smo iznenada na veoma dug marš. Čika Danilo je morao poneti sirove kože na konju koji mu je bio dodeljen.

Posle preležanog tifusa Pego je ostao gotovo bos i čiča Danilo mu je načinio uoči polaska opanke od sirove kože. Na jednom zastanku, dok se četa odmarala i ložila vatru, Pego je svoje opanke ispekao i veći deo pojeo. Kada smo ga zapitali zašto je to učinio, odgovorio je da je lakše ići bos nego gladan, a da se može i jedno i drugo ako je potrebno.

Ko ne poznaje psihologiju tifusara i njihovu strahovitu proždrljivost kad se počnu oporavljati mogao bi kroz taj postupak da dobije o Pegi veoma pogrešan dojam. Zacelo, da nije bilo tifusa on ne bi pao u takvo iskušenje, on bi glad otrpeo kao i ranije. Ali tifus je za nas bio strašan neprijatelj.

Pego je poginuo na Zlatnom boru, juna 1943.

Sem njih trojice, u četi je bilo mnogo drugih koji su mi isto tako dragi i koji su isto tako zaslužni da ih se na ovaj način setim. Međutim, odabrao sam njih trojicu zbog toga što je Rajkić bio krojački radnik iz Kraljeva, čika Danilo seljak iz Podromanije, a Pego student iz Kosovske Mitrovice. Oni su u neku ruku naša 2. četa u malom, sastavljena od boraca različitog socijalnog porekla i iz raznih krajeva naše zemlje.

Vasiljko MARKOVIĆ

PRVA ULIČNA BORBA MOJE ČETE

Penjali smo se preko visokih golih brda. Za nama je ostalo Duvno, koje je naša brigada oslobodila od ustaša i domobrana. Jedan zadatak je bio izvršen, hitali smo na sljedeći. Trećeg avgusta 1942. godine ušli smo u neko selo, gdje smo saznali za tragediju srpskih sela u Livanjskom polju: ustaše su na najsvirepiji način masakrirale mlado i staro, žene i djecu. Kažu, sve su pobacali u neku veliku jamu, odakle niko živ nije izašao. Posmatrala sam drugove i drugarice s kakvom gorčinom slušaju svaku riječ. Kao da su htjeli da upamte svaku pojedinost, svako ime. Neko od drugova reče: »Osvetićemo ih!« Za kratko vrijeme, nesreća koju su seljaci pričali međusobno nas je zbližila kao da smo stari znanci i prijatelji.

Sjutradan, 4. avgusta, našli smo se na jednom od golih brda, daleko od naselja i puteva. Nigdje drveća i hlada, samo po koji žbun i neko zakržljalo rastinje. Da naiđe neprijateljev avion, kuda bismo? Pa opet, sakupili smo se. Komandir i politički komesar čete prenijeli su nam zadatak čete u večerašnjoj akciji. Napadamo Livno! Tamo su se sklonili zlikovci koji su bacili nevine ljude u jame, tamo su krvoloci. I evo nam prilike da ispunimo zadatu riječ onim seljacima.

Ubrzane i opšte pripreme za napad. Čisti se oružje i municija. Ja nijesam bila time previše opterećena, jer sam od oružja imala samo pištolj i tri kragujevčanke. Drugarica Vukosava Perović (poginula septembra 1943. kod Ciste) nosila je talijansku pušku i jednu ručnu bombu. Jana Bešić bila je naoružana sa dvije ručne bombe i sanitetskom torbicom. Poslije priprema ko je mogao zaspati — spavao je do predveče, kada je trebalo poći prema Livnu.

— Pokret! — začu se oštra komanda vodnika Milana Raspopovića.

Probudismo se i istog trenutka četa je mogla da krene prema cilju. Sunce je bilo na zalasku. Tek što smo krenuli, poslije nekoliko stotina metara, ukaza se pred nama prostrano Livanjsko polje i Livno. Nekom uvalom spustismo se, negdje

u prvi mrak, u blizinu naselja koja nijesu mnogo udaljena od Livna. Kada se okupi cio bataljon, komandant Radovan saopšti zapovijest za napad i pravce nastupanja svake čete. Naša, 3. četa, dobi zadatak da sredinom polja udari prema centru grada.

Vedra noć. Žurimo bez ijedne riječi kako bismo stigli što bliže gradu prije nego što se pojavi mjesec. Razvili smo se u manje napadne kolone i ubrzo se počeli prebacivati preko potpuno ravnog terena u grad. Kada bi zasijale rakete, stali bismo kao ukopani, pa opet naprijed.

Najzad, prve kuće. Mala crkvica, groblje. Ne zadržavamo se. Iz povećih bunkera kojima je bilo opasano Livno, neprijatelj sve nervoznije bije teškim mitraljezima. Onako nasumce, istina, jer nas ne vidi. Mi ipak ližežemo i ne odgovaramo vatrom. Čim se prekine paljba, ustajemo i idemo dalje. Kada smo prišli na oko pedesetak metara od jednog bunkera, komandir je naredio juriš. I zaista, za časak je pao čitav niz tih jedva primjetnih betonskih utvrda odakle je dopirala mitraljeska vatra.

Sa svih strana čuje se dvoboj mitraljeza i ručnih bombi. Negdje je vatra gušća, a na pojedinim mjestima odjekuju pojedinačni pucnji, pa kao da nastane izvjesno premišljanje da li da nastave dejstvo ili da oslušnu gdje je taj nevidljivi neprijatelj. Naša 1. četa juriša na samostan. Izgleda da, pored automatskih oružja, glavnu riječ imaju ručne bombe. Druga četa prenosi vezom važno saopštenje: »Pred nama žica!« Gotovo u isto vrijeme nađosmo se pred istom preprekom: taj red bodljikave žice bio je visok više od metra, a širok preko dva metra. Ipak se snađosmo. Ljubo Jovanović i Miho Radulović istupiše naprijed da presijeku žice i naprave otvore za ostale.

Mi ipak ne čekamo na njih. Drugovi se hvataju za gvozdeno kolje i preskaču žicu. Neko vještije i lakše, neko s naporom i uz pomoć najbližih boraca. Lola uspješno pređe prvu žicu, ali na drugoj pocijepa pantalone. Ja se ispela na zategnutu žicu i držim se čvrsto za gvozdeni zašiljeni kolac. Čupo mi pruži ruku i ja pređoh prepreku. Vukosava se takođe popela na isto mjesto, ali nikog u blizini da joj pripomogne, pa ostala koji minut uz ono kolje ne usuđujući se da skoči naprijed, a ni da se vrati nazad. Uto joj neko od naših drugova priđe, ali ona ne uspje da prihvati pruženu pušku, pa pade. Bila se dobro izgrebala po nogama, pocijepala pantalone, i s mukom se diže. Tada priskoči Perica Šćepanović, naš najmlađi borac, sabi bodljikavu žicu i omogući Vukosavi da ustane i priključi se četi, koja je već bila na dohvatu prve ulice i prvih zaklona.

Trčimo. Mjestimično pucamo na neprijateljeve vojnike, koji, valjda zbunjeni našim prodorom, zamiču ispred nas ne znajući kuda da se sklone. Od 1. čete stiže izvještaj da je zauzet samostan i da je na tornju manastira ubijen mitraljezac.

Odbrana je ranjena na osjetljivom mjestu, tamo gdje se, izgleda, ponajmanje očekivao upad partizana.

Prebacujemo se ulicama grada tako spretno kao da smo rođeni u njemu. Ja se, ipak, osjećam nekako čudno i hvata me bojazan da nam ne nastradaju drugovi od zasjeda, da nas s nekog prozora ili iza nekog ugla ne zaspu ubitačnom vatrom. Mi ne znamo gdje je neprijatelj i odakle vreba opasnost. Da bismo olakšali koliko-toliko svoj položaj, počeli smo da razbijamo ulične sijalice. Više kamenicama nego puščanim zrnima. Mrak nam je povoljniji, u njemu se lakše snalazimo.

Druga četa pored osnovne škole malo pripucala, pa se domobrani predali. Nakupili dosta municije — mogu vojevati čitavu noć bez brige.

Dok se oko grada još vode žestoki okršaji, evo nas baš u centru. Raskršće. Jedan od puteva vodi prema utvrđenoj kući Mitrovića, tamo gdje se grupa Nijemaca i ustaša zabarikadirala. Možda bismo produžili i do kapije te zgrade da se odnekud ne pojavi iz neke kućice brašnjav čovjek, sredovječan, čije ime nijesam zapamtila, raširenih ruku, pa će nasred ulice:

— Ne dalje, drugovi! Na sto metara odavde nalazi se ustaški dom, a lijevo, na otprilike istom odstojanju, stoji prava tvrđava — kuća Mitrovića. Tamo su Njemci sa ustašama! Ako tako produžite, svi ćete izginuti!

Zaustavismo se. To upozorenje je bilo korisno. Shvatismo da treba preduzeti i neke mjere predostrožnosti. Milutin Božović, Ljubo i Miho popeše se s puškomitraljezom na krov obližnje veće zgrade, a ostali drugovi se razmjestiše po uglovima uličica u centru. Pojedinci legoše u kunete, kako bi efikasnije tukli neprijatelja ako se pojavi, a i da se izbjegnu gubici. Patrole kontrolišu zauzeti prostor sa zgradama u blizini. Tako, Vukosava, mali Perica i ja spazismo svjetlost iznad neke pekare. Prozor je bio otvoren, sumnja potpuno opravdana. Uđosmo u zgradu. Na prvom spratu, ispod vrata, prodirala je svjetlost. Ko li je unutra? Perica je svom snagom udario u vrata, koja se s treskom otvoriše. Nasred sobe ugledasmo stolicu na koju su bile prisloniene puške. Pored zida kreveti, a na njima sjede osam ljudi u plavim uniformama. Prekrstili ruke na grudi, kao da mole. Nas troje u jedan glas kliknusmo: »Ruke uvis!« I, bogami, kao jedan čovjek izvršiše naređenje. Jedan od njih prozbori:

— Nećemo da se borimo protiv vas! Da smo to htjeli, mogli smo pucati na vas dok ste nailazili ulicom. Mi smo finansi, predajemo vam se!

Sproveli smo ih do komandira.

Mada se oko grada, na svim prilazima, čuje sve veća grmljavina borbe, ipak je naš položaj u centru postajao sve teži.

Sto je više odmicala noć, bilo je sve očitije da će se naša situacija pogoršavati. Ako se još drže spoljna utvrđenja i ako je ta kuća Mitrovića još nedirnuta, onda nije teško sagledati ozbiljnost trenutka. Svaka kolebljivost mogla bi kobno uticati na ishod ovog napada, od koga su mnogo očekivali — i štab naše brigade, i cjelokupno stanovništvo livanjskog kraja. Ipak, s pravom smo pretpostavili: neprijatelju je mnogo teže nego nama, koji smo se provukli u centar njegove odbrane. Sigurni smo da će naši nastaviti pritisak i skršiti otpor onih koji se brane iz bunkera. Koliko li je dosad bunkera palo pred našom brigadom! Neće se sigurno ni ovi održati. Činjenica da smo mi u centru razjeda odbranu i demoralizira je. Tako rezonuju četni rukovodioci, tako postupamo i mi, borci.

Negdje oko ponoći od ustaškog doma počeše da bježe grupice naoružanih ljudi prema kući Mitrovića. Dvojica ustaša okrenula k nama. Padaju u naše ruke bez ijednog metka. Gotovo bez riječi. Vežemo ih i sklanjamo u obližnje dvorište, tamo gdje smo ostavili grupu finanasa. Nekoliko minuta kasnije, sredinom ulice, ne mnogo žurno, kreće čovjek s mašinkom o vratu, s pištoljem i ručnom bombom u rukama. Milan Raspopović sa još nekoliko drugova pođe mu ususret i zarobi ga ne opalivši metka. To je bio bojnik Križanec, komandant odbrane Livna!

Novi podaci od Križaneca, koji je pripremao plan odbrane grada, još više dadoše poleta svima nama. Bojnik je također ukazao na značaj one kuće Mitrovića. Čak je pojedine grupe potčinjenih mu vojnika telefonom pozivao da se predadu. A spoljna utvrđenja još nijesu bila pala. Pred zoru, upućeni su kuriri u štab bataljona s porukom da se naše čete neće povlačiti iz centra grada, za koji mi smatramo da je definitivno naš i da ćemo se održati u njemu makar kakve snage na nas navalile. Upućeni su i zarobljenici van grada.

Takva riješenost boraca našeg bataljona bila je značajna za dalji tok borbe. To je još više podstaklo ostale bataljone da likvidiraju prepreke na svom putu i probiju se k nama. U jutarnjim časovima 5. avgusta cijelo Livno je bilo naše sem kuće Mitrovića. Trebalo je dosta napora u toku naredna dva dana da i ovo uporište bude savladano.

Uzalud su se ustaše hvalile: »Prije će Zagreb pasti negoli Livno!« Proleteri su i ovoga puta izvršili naređenje. I održali zadatu riječ.

Moja četa nije imala ni jednog mrtvog ni ranjenog. A ustaše su teško platile za zločine koje su počinile u Livanjskom polju.

Vukosava ROKVIĆ ŠĆEPANOVIĆ

PJESMA U SUSRETU

(Ratni zapis)

Između Biokova i nas bilo je možda nekih dvadeset kilometara vazdušne linije. Gledali smo ga kroz prozirni veo jutarnjih magli, koje su sporo čilile iza sivih kamenih visova. To već nije bio samo geografski pojam, naučen u školskoj klupi, već utočište partizanskih odreda, čiji su borci smjelo upadali u talijanske logore u Podgori i Makarskoj, da bi zapalili kakvo slagalište, oteli koji patrolni čamac ili iznijeli otetu hranu s fašističkih brodova u vrtače neosvojivog dalmatinskog krša.

Na zločine talijanskih fašista Dalmacija je odgovorila vatrom iz puškomitraljeza koje je otela okupatorovim vojnicima. Pjesma je složila u stihove i raznijela širom Dalmacije i Krajine priču o mitraljescu Iki, koji je sa drugovima presreo kamion fašista i gađajući iz lake talijanske brede uzviknuo: »Stoj, fašisto, kud si poš'o!.. Nije ovo Venecija, nego naša Dalmacija!« Ta pjesma, ponikla u borbama na Dinari, imala je odjeka i na Biokovu. Prije pet dana, tek što su protjerani crnokošuljaši prema Zadvarju i Splitu, slušali smo grmljavinu topova i eksplozije granata na surim stijenama Biokova. Biokovski partizanski odred, koji je brojao nekoliko stotina prekaljenih boraca, uklještio je dvije talijanske divizije. Tri dana prskala je po sivom kršu krv fašista, tri noći manevrisali su Biokovci, da bi slijedećeg dana na drugom mjestu iznenada zadali nov udarac okupatoru. A kad su alpinci četvrtog jutra izbili na zapadne kose Biokova, odakle su dan ranije dobivali najžešće udarce, partizana tamo više nije bilo. Ti partizani su, u toploj julskoj noći, preko Aržana i Buškog blata, marševali prema oslobođenom Livnu.

Kod Livna, u Podhumu i Gruberu, u Vrželima, odmarali su se, poslije uspješne borbe za oslobođenje Livna, bataljoni 1. proleterske brigade. U jedinicama je vrilo kao u košnici. Izjutra vojne vježbe, politički časovi; popodne predavanja i konferencije, spremanje programa za priredbe po selima. Na konferencijama se najviše raspravljalo o posljednjim akcijama,

izvlačila su se iskustva, sagledavali nedostaci i griješke. Poslije konferencije, u slobodnim časovima, u razgovoru se spontano nastavljala priča o utiscima iz posljednjih borbi protiv Talijana. Mnogo se govorilo o Dalmaciji. Deset dana bojeva i rada vezivalo je naše uspomene za Aržano i Studence, Lovreć i Zadvarje. I za oštri dalmatinski kamen, preko koga su se u bijegu spoticali talijanski vojnici.

I tada, dok su nam misli letjele niz sunčane ceste na kojima smo bombama presrijetali talijanske tenkove i haubice, odozdo, uz polje, izmiljela je kolona. Modrikasti vazduh treperio je u ljetnoj žezi iznad kolone i svojim bljeskom skrivao figure ljudi. Znali smo da nije neprijatelj, ali je jedna patrola ipak upućena niz polje. Kolona se lagano približavala, pratili smo je dvogledima. Na borcima smo uskoro primijetili puške i troroge partizanske kape.

— Dalmatinci!

U komandantovim rukama bljesnuo je dvogled. Naša patrola je već stigla do kolone.

— Ljube se! — kliknuo je od radosti komandant.

Te riječi bile su kao zapovijest: jurnuli smo prema drumu kojim su išli dalmatinski partizani. Dok smo se primicali putu, prijekom stazom dojurio je, sav zadihan, vođa patrole i saopštio:

— Biokovci dolaze da popune Prvu proletersku!

Brzo smo izbili na put i pomiješali se s Dalmatincima. Stari, već prekaljeni proleteri, čija je slava grijala i srca partizana sa Biokova i podizala mase na ustanak, sreli su Dalmatince veoma toplo.

— Vi ste proleteri? . . Prva proleterska?

Mladi komandir sa Biokova, preplanuo od južnog sunca i biokovskih vjetrova, lijep kao djevojka iz priče, bojažljivo je izgovorio te riječi. Kao da je svakoj htio da odmjeri smisao, da ne pogriješi.

— Jes', drugovi, mi smo proleteri! . . Ali i vi ste junaci! Čuli smo dosta o vašim borbama. Fašisti se, izgleda, nimalo ne raduju susretu sa vama!

Lica mladih osvetnika sa Biokova postala su vedra. Na njima se mogla pročitati misao: »Pa i oni su obični ljudi, ti oprobani i proslavljeni proleteri. Smatraju nas ravnima sebi...« To osjećanje nije moglo da ostane u grudima, provalilo je kroz bujicu riječi mladog, veselog puškomitraljesca Bepa:

— Slušali smo mnogo o vama. Malo smo se pribojavali susreta. Vi ste proslavljeni borci, pa . . . može čovjek da bude pomalo i gord . . . A kako nas toplo, drugarski primate!

Dok je čovjek u borbi, dok neposredno ratuje, on zna jedino za mržnju prema neprijatelju. Ta mržnja tjera ga da

Štab 2. bataljona na položaju kod Aržana, avgusta 1942.

ubija, i on može da odlučno, bez zadržavanja, korača preko lješa poginulog druga, pa tek kasnije da se vrati i da ga, sa toplom drugarskom pažnjom, prenese na mjesto vječnog boravka. U času borbe svaka žrtva izaziva još veću mržnju, goni na osvetu. Osjećanja nježnosti i ljubavi tada za trenutak zataje, kao da zamru. Ali kad borac za slobodu, u sjenci drveta, kroz tople i iskrene riječi svoga saborca upozna nove svjetove, grudi mu se nadimlju radošću i ponosom, oči zamagle suzom radosnicom. Zagrljaji su skupi u ovakvom ratu, u boju za slobodu, ali su zato topliji i značajniji. Oni slivaju ujedno osjećanja, izražavaju ljepotu i veličinu onoga što je za nas najdragocjenije . . .

Čitav sat ostali smo u razgovoru. Pričali smo im o našim borbama i pobjedama, zanimali se njihovim trorogim kapama, a oni, razdragani, sa ushićenjem su govorili o razbijanju fašističkih kolona, o jedinstvu naroda Dalmacije i o modrim vinogradima ispod Biokova.

— Čuli smo da su Crnogorci pobili mnogo fašista. Junaci ste! Srbijance takođe hvale. Kažu da su to najvještiji borci!

Govorio je to Ante iz Podgore, bivši mornar koji je plovio okeanima, »ludi Ante« (zvali su ga tako zbog prevelike

hrabrosti), nevješto skrivajući pogled, koji mu se nije odvajao od srpa i čekića na našim zvijezdama.

— A, 'oćemo li i mi ponijet' srp i čekić — nije mogao odoljeti a da ne upita.

— Pa vi ste ga već zaslužili svojom borbom... Čim dođete kod nas, razumije se!

— Pa, dabome — osmjelio se mladi Makaranin — ni mi vam nismo na perju spavali za ovo vrijeme!

Opšta radost zahvatila je Biokovce i spontano se prenijela na nas. Zapjevali smo složno. Pjesma je postajala sve jača, sve životnija, i razlijevala se iznad požutjelih kukuruza na Livanjskom polju. Bila je to pjesma o radosnom susretu, pjesma o bratstvu, o borbi za slobodu. Ta pjesma otvara nove vidike, nosi u nove svjetove. Ona ide ispred prethodnice i utire put do bunkera; ona je i štit i pripremna vatra, jer je to pjesma o slobodi, pjesma boraca za slobodu.

Glasovi pjesme zamrli su tek kada je mladi, crnooki komandant ustao i, izvinjavajući se, rekao da treba da krenu. Išli su u štab 1. proleterske, gdje će biti raspoređeni po bataljonima.

Na rastanku svaki je izražavao želju da dođe u naš bataljon.

— Vi ste svi prijatni i veseli... — govorili su nam.

— I nimalo nisu gordi, ovi proleteri — kao za sebe dodala je jedna mlada djevojka, zvali su je Danka.

— Svejedno u koji bataljon, drugovi! I kod Srbijanaca naići ćete na takve drugove, na topao prijem. A za junaštvo, videćemo, oprobaćemo se!

Obradovani, odlazili su mladi Biokovci.

Jovan BOŽOVIĆ

BILI SMO SRDAČNO PRIMLJENI

Avgusta 1942. godine u naš bataljon »Starac Vujadin«, koji se tada nalazio u selu Peulju (u blizini Bosanskog Grahova), došao je neki drug iz politodjela 1. proleterske brigade. Održao nam je kratak govor, upoznao nas sa značajem proleterskih brigada i zatražio dobrovoljce za 1. proletersku. Takav poziv smo priželjkivali, jer smo voljeli 1. brigadu i smatrali posebnom čašću da se borimo u njenim redovima. Stoga se javilo oko sto pedeset drugova i drugarica — dobrovoljaca za našu najbolju jedinicu.

Međutim nije nam bilo pravo kada nam narediše da ostavimo oružje, mada nam je bilo obećano da ćemo primiti drugo čim stignemo u novu jedinicu. Od oružja se u ratu nerado rastajalo, makar to bilo i privremeno. Pa i ranjenici, odlazeći u bolnicu, teško su se odvajali od ličnog naoružanja. Bio je i još jedan, ne baš tako nevažan momenat: željeli smo da se pojavimo pred proleterima kao pravi partizani — ratnici, a ne kao obični golaći i mobilisani civili.

Do Livna smo prebačeni autobusima. Čim smo stigli, raniji komandant našeg bataljona nas je postrojio, a onda nas je pozdravio i zaželio nam dobrodošlicu komandant 1. proleterske brigade, Koča Popović. Govoreći otvoreno o borbama, marševima, teškoćama, gladi i drugim ratnim tegobama koje su izdržali borci — proleteri, Koča Popović nam je još više dočarao borbene i moralne kvalitete ove proslavljene jedinice, pa nam je bilo još milije što smo se odlučili da postanemo njen sastavni dio. Završavajući govor, on reče: »Ko oseća da neće moći da podnese ovakve i slične teškoće, neka se vrati u odred! Neka se takvi odvoje na stranu!« Nasta izdvajanje. Vidim: ne mali broj mojih saboraca želi natrag, u odred. Ko će sve to izdržati?!

Onda uze riječ politički komesar brigade, popularni Fića. Govorio nam je o tome da — pored teškoća i svakojakih nevolja — proleteri doživljavaju i vedre dane, radost pobjede

nad neprijateljem, te da ćemo takvih trenutaka imati sve više. Najzad, rekao je komesar, to zavisi od nas samih. Poslije tih riječi, koje su ulivale samopouzdanje i otkrivale perspektive — od onih što su se bili pokolebali, dobar broj se povrati u stroj. Ipak, štab brigade naredi da se svi članovi Partije upute natrag u svoj bataljon, koji je baš tih dana ušao u sastav 4. krajiške brigade. Tamo su, zaista, bili mnogo potrebniji.

Rasporedili su nas po bataljonima, tako da smo nas trinaestorica iz 3. čete raspoređeni u 2. crnogorski bataljon, koji se nalazio u selu Žablju, kod Livna. Nas šestorica smo uključeni u 3. četu (Markan Majstorović, Branko Nenadić, Dušan Ivetić, Milica Ivetić, Špiro Janjić, Stojan Gašić i Aleksa Nenadić).

Prijem u četi bio je tako srdačan da se nikada ne može zaboraviti. Svi drugovi su se odmah skupili oko nas, pa smo se međusobno upoznali i porazgovarali. Pričali smo jedni drugima sve tegobe i uspjehe na dotadašnjem putu. Teško je reći ko je koga sa više pažnje slušao. Bilo je bučno i veselo, kao kad se sretnu stari znanci poslije duže vremena. Učinilo mi se da sam već prvog dana stekao prijateljstvo sa svima u četi. U stvari, gotovo svi drugovi su osjećali isto. Prilikom podjele ručka, mi, novi borci, stavljeni smo na čelo stroja. Pošto smo bili bez najnužnije opreme, začas su se u našim rukama stvorile porcije. Ustupili su nam ih stari borci. Komesar čete je ostao na začelju stroja. To nas je istinski prijatno iznenadilo.

Tek što se ručalo, zapazismo kako skoro svi stari borci odlaze nedaleko od nas. Pomislismo četni sastanak, pa smo računali da će i nas novajlije pozvati. Možda je taj skup upravo i bio posvećen nama, — valjda je trebalo da nam se ukaže na izvjesne stvari na koje nismo bili navikli u našem odredu. Vidimo, oni se okupiše, a na nas niko ne obraća pažnju. Zašto su nas zaboravili? — razmišljali smo i pitali jedan drugoga, čekajući šta će dalje biti. Jedan od mojih drugova pokuša da objasni ovaj slučaj:

— Biće da baš sada raspravljaju o tome da li da nas pozovu na sastanak ili ne. Ko zna, možda se rešava i to hoće li nas primiti u četu uopšte . . .

Drugi je bio nešto pronicljiviji: — Pa, to je, drugovi, partijski sastanak. Međutim zbunjuje to što su svi borci u četi tamo.

U četama našeg bataljona bilo je najviše do pet drugova u partijskoj organizaciji. Znači, nije u pitanju partijski, već četni sastanak — ali bez nas. Ko zna koliko dugo bismo nagađali zašto je sve to tako, da ne naiđe Milutin Božović. Utišaše

se svi kao na komandu. I njemu bi nelagodno. Priđoh mu tek onda kada ocijenih da ne kani ništa da nam saopšti. Požalih mu se u ime svih:

— Nije lijepo, druže, što nas zaobilazite. Zar treba od nas nešto kriti? Ili, stvarno nemate dovoljno povjerenja u nas?

— To se održava partijski sastanak! — presječe on sve naše sumnje i rezonovanja. — Za sada vi niste članovi Partije, ali — ako se pokažete u borbi kao valjani borci, bićete s njima na svim sastancima. I ja sam bio član Partije, pa sam zbog nekih grešaka isključen. Nisam u Partiji, mada samo formalno i privremeno. Ja se osjećam i radim kao komunista ...

— I mi se osjećamo komunistima! — gotovo u horu odgovorismo.

Milutin se na to nasmiješi i reče:

— Bićete ubrzo vi svi članovi Partije, u to sam potpuno uvjeren.

I stvarno, bilo je tako. Nekoliko mjeseci poslije našeg dolaska postali smo članovi Partije i tako doživjeli najveću čast i priznanje.

Drugarstvo u četi i bataljonu, kao i u čitavoj 1. brigadi, bilo je samo onako kako se može zamisliti. Ono je njegovano udruženim snagama starih i mladih boraca, preko raznovrsnog političkog i kulturno-zabavnog života, neumornim radom političkih komesara i partijske organizacije. Kada je bilo teško — gladovanje ili marševanje, studen, žeđ, bolest — ili kada se išlo na izvršenje zadataka, svuda smo bili skupa, pod jednakim uslovima. Dijelili smo dobro i zlo. Bili smo pravi prijatelji i suborci. Takvo prijateljstvo, koje je izdržalo sve kušnje, nikada se ne može zaboraviti — ono je za mene najdragocjenije.

Naš prilog tom prijateljstvu nije bio mali, što potvrđuje i ovaj podatak: od onih trinaest boraca one partizanske čete iz koje smo došli u 1. brigadu, deset je izginulo u borbama protiv neprijatelja.

Markan Majstorović pao je kao politički komesar 2. čete 2. bataljona prilikom likvidacije posljednjih njemačkih uporišta u Jevremovoj ulici u Beogradu, oktobra 1944. godine; istoga dana u istoj ulici poginuo je i Branko Nenadić, politički komesar protivkolske čete 1. proleterske brigade; Neđo Đukić, politički komesar 2. čete 2. bataljona, okončao je svoj borbeni put na sremskom frontu, kod sela Tovarnika, januara 1945. godine; tih dana poginuo je i Vicko Trifunović, omladinski rukovodilac bataljona u 21. srpskoj brigadi; Vlado Đukić je pao u bici na Sitnici, u noći između 19. i 20. novembra 1942. kao bombaš 3. čete 2. bataljona; Đurica Blesić, borac 2. čete 2. bataljona, pao

je na Ivan-sedlu; prilikom prelaska Drine, aprila 1943. godine, umro je od tifusa u selu Ustikolini Špiro Janjić.

Za vrijeme bitke na Sutjesci imali smo nekoliko poginulih: Špiro Despenić, desetar 1. čete 2. bataljona, nastradao je kao teški ranjenik na Borovnu 10. juna 1943. godine; poginuo je puškomitraljezac 3. čete 2. bataljona Stojan Gaćiš, a nekoliko dana kasnije, na Jabuci, kada su svi neprijateljevi obruči bili raskinuti, pao je i kurir 3. čete 2. bataljona Dušan Ivetić.

Aleksa NENADIĆ

NAVIKA JE JEDNA MUKA...

U leto 1942. partizani oslobodiše Livno. Jedna četa je zaposela kasarnu. Borci su uveče polegali po zemlji u šljiviku iza kasarne. Nekolicina njih ode s Krstom Bajićem da spava u kasarni, u kojoj su dotle spavali domobranski oficiri. Čaršave su promenili, a vuneni dušeci obećavali su dobar i udoban san.

Dok su oni u šljiviku brzo zaspali, dotle Bajić, Đukić i drugovi u sobi to nikako nisu mogli. Stalno su se prevrtali, čas levo, čas desno. Već je prošlo pola noći, a nijedan još nije bio oka sklopio. Jednogodišnje spavanje na zemlji i podu odviklo je njihove organizme od udobnosti. Tek pred zoru prvi se odluči Vuksan Đukić: uze ćebe, stavi ga na pod i leže.

— Bolje na podu nego na dušeku! Ja vam kažem, drugovi, a vi kako hoćete.

— Bogami, ne zboriš loše! — pridruži se Đukiću odmah Krsto Bajić, a uskoro to učiniše i ostali.

I za tili čas sobu ispuni ujednačeno hrkanje.

NA DNJE

Sinoć smo u sumrak stigli i tu, oko Marića kuća, bez večere, u vrtačama i škripovima na golu zemlju polijegali. I zaspali kao pod komandu. Ništa nam nije smetalo što je ta zemlja tvrda kao da je ispečena. Navikli smo. A ujutro smo se rano razbudili. Zahladnjelo je. I podrhtavamo. A onda trčkarama da se malo ugrijemo. I gimnasticiramo. Opet legnemo. I . . . badava. Kad je svježe, svježe je. A kad je sunce ogrijalo, obradovali smo mu se kao mala djeca. Onda se ono penjalo sve više. Više. I kad je prevalilo polovinu neba, onda je dobro ugrijalo. I topla jara titra kao nepregledni roj sitnih talasića na mirnoj jezerskoj pučini.

Krrrrr.

Gore, na Klenku, zadrhtao je naš mitraljez. Oštro i zabrinuto. Prgavi rafal rasjekao je toplotnu jaru. Ona se na trenutak pomutila kao jato golubova zaplašeno plotunom lovačke puške. Onda je mitraljez ućutao kao da nešto očekuje. Kurir naše objavnice sa Klenka juri niz brdo. I skače kao da ga neko šiba. . . Nije nešto u redu!

A nas dvojica navrat-nanos žurimo. Zabrinulo nas je oštro režanje našeg mitraljeza gore, na Klenku. Bili smo na sastanku u štabu brigade.[1] I sada hitamo prema Klenku. A jaruga je strma. I duboka. I kamenita. I zamorna. Svaki čas se okliznemo sa izglačanog kamenja kao sa leda. I spotičemo se. I padamo. I psujemo boga oca, potok, jarugu, kamenje.

— Ovo ti je, Čedo,[2] gore nego ono: korak napred, dva koraka natrag.

A od Marića kuća kolona brzo odmiče. I pentra se uz sjeverne strmine Klenka.

— Siniša[3], požurite!

---

[1] U rejonu Ljut — k. 861 — Kolovrat bili su članovi štaba 1. proleterske brigade Filip Kljajić Fića, komesar brigade, i načelnik štaba Branko Poljanac Stanko.

[2] Čedomir Minderović.

[3] Siniša Nikolajević.

Riknuo je kao medvjed. Jaruga je jeknula kao pećina kad u ljetnje doba grom silovito grune u blizini. Tu, niže nas, provalija je tu jeku pokupila. I progutala je kao aždaja.

— Nije te mogao čuti, Miladine.[3a]

A Siniša i Vojkan[4] su se pogurili kao da kola vuku; kao da su čitavu četu privezali za uže, pa tegle... Onda se četa razletjela po Klenku. Borci su jurnuli kao vukovi.

Ćof, ćof, ćof, ćof, ćof.

Mitraljezi su namah zakloparali kao bezumni. I puške su začavrljale kao zle jetrve.

Fljis, fljis, fljis.

Po kamenju je zapljuskalo olovo. I razbilo se kao tijesto. Poneko zrno napipalo je malo zemlje. Fuć, fuć, fuć.

Na čitavom Klenku zaigralo je vatreno kolo.[5] Kolo ognja; kolo smrti i krvi. Satnija bobanovaca[6] uspuzala se do vrha Klenka. To je, možda, ona ista satnija kojoj smo prije petnaestak dana lekciju očitali u Duvnu. Možda je tu istu satniju Žićina[7] desetina uplašila u Mesihovini i ona pobjegla u Posušje. A sad je opet pred nama. Htjeli bi ponovo u Duvno.

— Dobro nam došle, komšije! Zar se niste opametili? Malo vam je bilo ono u Duvnu, a? E pa, dobro de, držite nam se, bitange jedne.

I zaječalo je nebo. Zatalasalo se vazdušno more. I huči kao nepregledni rojevi skakavaca kad nebo prekrile. Zamirisao je barut onako nakisjelo. I smrdljivo. I... prijatno. Navika je čudna rabota. Ponekad se čovjek navikne i na nešto što nije

[3a] Miladin Ivanović.

[4] Vojin Lukić.

[5] Borbu sa ustašama na Klenku vodila je 2. četa i prateći vod Beogradskog bataljona (oko 55 boraca), topovski vod štaba brigade (oko 15 boraca) i ostaci mještanskog batajona »Vojin Zirojević« (oko 25 boraca) na čelu sa komesarom bataljona Mate Lukasom Dalmatincem i zamjenikom komandanta tog bataljona. Prva četa Beogradskog bataljona sa zamjenikom komesara Beogradskog bataljona Ivanom Vondračekom Vanjkom ostala je u Duvnu kao posada, a 3. četa je bila u Vučipolju na obezbjeđenju prema ustaškoj miliciji u Rakitnom ispod planine Čvrsnice.

[6] Ustaške jedinice formirane od ljudstva iz okoline Imotskog često su se nazivale »bobanovci« po njihovom zemljaku i organizatoru Rafaelu Bobanu, ustaškom bojniku-pukovniku, zamjeniku glavnog ustaškog zapovjednika »Crne legije«. Prema pričanju naroda u okolini Livna, Duvna i Imotskog i prema pisanju ustaške štampe, Boban je bio ekonomski emigrant kao i mnogi drugi torbari iz okoline Imotskog. Emigrirao je pre rata u Belgiju. Tamo ga je ustaška organizacija zavrbovala i školovala za zadatke koje danas revnosno izvršava. I tako je od njega napravila koljačkog komandanta. Glavni je organizator ustaških »postrojbi«-jedinica u okolini Imotskog. Bobanovce često nazivaju i »Žuta legija«, vjerovatno za razliku od »Crne legije«. Uniforme imaju od sukna žućkaste boje kao i ostale ustaške jedinice, sem jedinica »Crne legije«.

[7] Živko Trninić Žića.

baš prijatno, pa mu postane snošljivo. I vazduh je danas zasićen tim mirisom. Ujeda za oči. I za nozdrve. A Klenak se zamaglio. I zavio u sitnu bjeličastu maglu. I puši se kao da gori. I vonja. I grmi. Planina Vran je zadrhtala. I Čvrsnica, i Lip, i Štitar. Zajaukala je provalija u Studenom potoku, kao da je neko guši. Jeka se talasa kao valovi na vodi i prenosi tamo prema morskoj pučini.

A kolskim putem, koji kao okačen visi, iznad provalije, izdužila se kolona »Crne legije«[8]. Korača nekako slobodno; reklo bi se kao bezbrižno; kao da se ne bije ljuti boj tu odmah, iznad njihovih glava. Na čelu kolone vijori se crna ustaška zastava; onako crna kao što im je sve crno, i uniforma, i duša i djela. Koračaju samouvjereno kao da na svadbu idu.

Visoki je Trebević,
Na njem sjedi Pavelić.
Vino pije, peče janjce,
Kolje Srbijance.

Ustašama kao da je jedina misija klanje Srba. To se u svakom njihovom postupku ogleda kao njihov životni put. U tome Pavelića ističu kao svoje nadahnuće. Valjda u krajevima u kojima živi srpsko stanovništvo na tome i počiva »Nezavisna«. I teče krv nejake srpske djece i nemoćnih srpskih žena. Ovdje u ime Svete Stolice. A ona svesrdno blagosilja tu Pavelićevu lomaču. »Treba uništiti pagansku vjeru«. A tamo gdje »treba tamaniti tursku i katoličku žgadiju«, harači četnička kama. I Nijemci i Talijani grokću od zadovoljstva. »Divide et impera« — ovdje je u punom izražaju.

Kolona crnih gavranova zaobilazi iza nas. Mogu nas i u leđa. Ne bi nam ugodno bilo.

— Gde je Treća četa, majku joj božju?

---

[8] »Crna legija« su najelitnije ustaške jedinice. Njih glavna ustaška komanda upotrebljava samo u borbama na najistaknutijim mjestima-frontovima i u kaznenim ekspedicijama. Nose crne uniforme. Vjerovatno se po njima nazivaju »Crna legija«. Po njenom glavnom zapovjedniku, ustaškom pukovniku Juri Francetiću, često je nazivaju, »Francetićeva crna legija«. Oko vrata obično nose krstove, a u notesima svete sličice.

Formirana je od nekoliko hiljada probranih zlikovaca iz vjerski i nacionalistički najzadrtijih i najzatucanijih krajeva. To su primitivni gorštaci zaluđeni od katoličkih popova i drugih mračnih tipova, a kasnije korumpirani pljačkom i pokoljima srpskog življa. U prvim našim sukobima sa njima imali smo ozbiljne teškoće. Napadali su ili se branili sa rikom kao sumanuti divljaci. Borili su se hrabro i okrutno. Kada smo ih dobro namlatili u Duvnu, Livnu, Glamoču i Jajcu, njihov je moral u susretu sa nama naglo opao, tako da više nijesmo imali onakvih teškoća u savlađivanju njihove odbrane ili napada kao u početku.

— Ne može ona, Miloje[9], još ni za dva sata. Daleko je do Vučipolja.

Oganj na Klenku kao lomača plamti. Bobanovci pritišću. Mi se tvrdo branimo. I često okrećemo glavu tamo ka Vučipolju.

— Gde si, Zdravko,[10] sunce ti jarko!

Kraljevčani[11] nam podižu moral. Sa jednim mitraljezom tuku prema ustašama ispred nas. Daleko! Mogli bi se primaći i bliže.

A crne Francetićeve[12] čete žure prema Duvnu. Mimoilaze nas kao »tursko groblje«. Ako se okrenu nama u leđa biće nam gusto. I teško.[13]

— Siniša, sa Milovanovim[14] vodom udri u bok i odsijeci čelo kolone. Raspali žestoko. Ne štedi. Udri, božju im majku!

Vod se kao lavina sručio na kolonu »crnih«. Naši borci nasrnuše na njih kao dvadeset ljutih risova. Po koloni »crnih« hijena grunulo je kao grom iz mrklog neba. Zaključalo je kao u kotlu. Roj za rojom čeličnih zrna pljušti po njima kao tuča iz namrgođenih gomila oblaka. I tamo među njima nastala je pometnja. I gužva. I jurnjava čas natrag, čas naprijed. A mi ih tučemo. Nemilosrdno... I pomutilo ih je. I zbunilo. I razbilo. Onda je jedan ustaša pobjegao natrag. Pa onda dvojica, trojica. Zatim se čitava kolona uzmuvala. I za njima pobjegla, onako kao zbunjeno stado ovaca kad jedna za drugom jurnu sve na jednu stranu.

Nićiforović tuče kao maljem. U njegovim se rukama automat trese kao pomahnitao. I u rukama čitavog voda. A crnolegijaše je obuzeo samrtni strah. Izgubili su se kao zečevi opkoljeni hajkom. I kao rulja u panici bježe natrag. A mi ih dočekujemo, na desetak koraka. Pa onda kamenjem. I kundacima.

---

[9] Miloje Milojević.

[10] Zdravko Jovanović.

[11] Zapadno od komunikacije Duvno — Posušje u rejon Kolovrat — Oštra Glavica k. 766 nalazili su se na položaju dijelovi Kraljevačkog bataljona 1. proleterske brigade i odatle sa jednim mitraljezom dejstvovali prema ustašama ispred nas. No s obzirom na udaljenost od preko 1,5 km vazdušne linije, njihova pomoć nije nam bila velika, ali nije bila ni za odbacivanje. Svakako, ustašama je bilo jasno da mi tu nijesmo sami i da se tamo prema Kolovratu ne mogu povlačiti i da nije provalije, koja nas oštro odvaja od Kolovrata, te su bježali natrag cestom prema Posušju, a mi ih dočekivali kao na klanici.

[12] Jure Francetić ustaški pukovnik, glavni zapovjednik »Crne legije«. Poginuo 23. XII 1942.

[13] U borbi na Klenku protiv nas su vodile borbu tri satnije-čete ustaša, i to: dvije satnije »Crne legije« koje su kao kaznena ekspedicija poslate da ponovo zauzmu Duvno. Podržavala ih je, upravo obezbjeđivala im put jedna satnija bobanovaca. Ukupno je bilo preko 500 ustaša, naoružanih modernim pješadijskim naoružanjem. Odnos snaga u ljudstvu bio je 1:5,5 u korist ustaša.

[14] Milovan Nićiforović.

Nemamo vremena da puške punimo. Naši ih hvataju za ruke. I mlate po njima kao po volovima. »Crni« stoje kao izbezumljeni. I kao ošamućeni. Strah ih je prikovao za cestu kao robijaše za lance. Od straha su zaboravili na svoje oružje. I na odbranu.

A oni su htjeli u Duvno. Kaznena ekspedicija! E vraga!

Icin[15] je iza jednog kamena čvrsto pritegao svoj puškomitraljez. Naškiljio je na jedno oko i ćuti. Spokojno i ležerno kao da se njega ne tiče ovo krvoproliće koje lopi ispred cijevi njegova mitraljeza. On tako uvijek pred buru. A kad okine rafal, stegne zube kao da bi htio sve njih tamo ispred sebe zubima da pokida.

— Čekajte, majku vam vašu! Eto vam!

I gore je, na Klenku, gusto. I ne popušta. Nad njim se uskovitlao tanki oblak barutnog dima. I mrkocrvene lokvice krvi poprskale su ga kao nebo kad poprskaju krpice razbijenih oblaka. A bobanovci sve više pritišću. Htjeli bi da pomognu »crnima«; da im olakšaju.

Pred našim mitraljezom je desetina ustaša. Jezdimiru[16] je nestala municija.

— Majku li vam vašu, samo dok municiju donesemo!

A kad je Ćumurdžija[17] došao, grčevito je trpao municiju u mitraljez. Onda ga je ponovo nategao. I nanišanio.

— Eh, sad ćemo se, majku vam fašističku!

A onda je Živković[18] iskočio iz škripa, odakle je tukao ustaše. I uskočio među njih desetak. I razmahao se puškom po njima kao motkom po psima. Jezdimir ih je pokosio kao snoplje kosom. I... Živković je zauvijek ukočio pušku. Spustio je pored sebe kao da je rat završen. A tako mu je bila draga ova naša borba. Sa teško nagriženim plućima i pod visokom temperaturom, pobjegao je iz Vlaseničke bolnice i došao u bataljon. Neće on da leškari po bolnicama. Nije radi toga pošao u rat.

— Izlečiće to jaruga.

Kad zaštekće mitraljez i kad zaguste puške, od nekog čulnog ushićenja on kao na iglama zatreperi. Meškolji se u zaklonu kao da ga buve kopkaju. A onda bi ustao i jurnuo na neprijatelja kao mačka na jato vrabaca. Tada ne bi mislio na svoj život. U tom uzburkanom magnovenju nije ga žalio. I... ostavio ga je tu, na Klenku, kao spomenik najoštrije, najkrvavije i najveličanstvenije borbe našeg bataljona... Njegove smeđe i blage oči i sad nas miluju. Nekako mutno. I tužno, bolno. Nekako kao tuđe. Nije to onaj vrući pogled, onako kao žeravica, kao onda kad smo ga ostavili u Vlaseničkoj bolnici.

---

[15] Milorad Brkić.
[16] Jezdimir Simić.
[17] Milorad Jovanović.
[18] Milorad Živković.

Mahali smo mu rukama. A on je pustio suzu. I sad lebdi u njegovim očima. Zadnja! I gleda nas nekako mekano. I molećivo. I prekorno. »Opet me ostavljate!.. Osvetite, drugovi!..« I hoćemo. Spustili smo ga u zemlju, tu u kamenjaru, na Klenku; tu gdje je pao. I oprostili smo se od njega. Smrt fašizmu, Živkoviću!

Onda je naš front jurnuo naprijed. Silovito kao vihor. Bobanovci su okrenuli leđa. I sjurili se niz južne padine Klenka. A mi ih tučemo. Nemilosrdno. I nepoštedno. I jurimo za njima kao vukovi za stadom razbijenih ovaca.

Lijevo krilo mi je nešto sumnjivo. Tamo se nije čulo pucanje. I pošao sam u izviđanje. Sam. Sa bombom i pištoljem. Na istočnim padinama Klenka, odmah na izlazu Sovija drage, na tridesetak metara ispred mene, najednom su mi, sakrivene iza kamenjara, pred očima iskrsle ljudske glave... Da nije to 3. četa? Ne, nemoguće. Nije ona mogla stići. I... javila bi nam se. Ko li to može biti? Ustaše! Jasno! Podigao sam ruku i dao znak kao da bih htio reći: lezite tu gdje ste. A onda sam se, kao da me se ni najmanje oni ne tiču, da ne bi posumljali, polako i leženo vratio natrag. Oni su ćutali kao da nešto očekuju. Nije im jasno ko sam. Titovku na glavi sam imao od crnog sukna. »Možda je ustaša. Ili je Talijan. Ima zelenu bluzu kao talijanska pelerina«. I ćute. Ne pucaju. Kad sam odmakao pedesetak koraka, okrenuo sam se prema njima. Oni su se podizali do koljena. I izvirivali iza kamenjara. Opet sam im dao znak rukom. A onda sam življe koraknuo prema našima. Na dvjesta koraka sreo sam Dobrivoja[19] s patrolom. Tražili su me. Onda smo se zajedno vratili ka Sovija dragi.

Ćof, ćof, ćof.

Tu, odmah ispred nas, na pedesetak koraka. Brzo smo polijegali iza kamenja. I otvorili žestoku vatru. I bombe smo bacili. One su riknule kao bezumne. A tridesetak ustaša je bezglavo pobjeglo niz Sovija dragu.

Još malo pa je dan pri kraju. Sunce se sasvim nakrivilo prema Biokovu. I samo što se nije naslonilo na tu kamenitu grdosiju. Svaki čas očekujemo kad će se strmoglaviti u plavu morsku pučinu ispod Biokova. A nekako je opeklo u južne padine Klenka, kao da bi htjelo da svu snagu sruči na nas.

A tu, oko ceste, iznad provalije gdje je »legija« malo prije doživjela smrtnu registraciju, lom kao na Kosovu. Pokolj! I vazduh je nesnosan. Uvonjao se kao da su volovi istruljeli. U golim gaćama[20], bosih nogu, gologlavi i razbarušeni, tvrda i izobličena lica kao izbezumljeni, iskrvavljeni i unakaženi kao što to smrt može da unakazi, kao pokošeno snoplje leže

[19] Dobrivoje Pešić.

[20] Borci naše 2. čete i borci bataljona »Vojin Zirojević« poskidali su sa ustaša odjeću i obuću i obukli se, a svoje staro i izanđalo bacili.

šezdeset i šest mrtvih Francetićevih hijena; leže kao da je u njih grom tresnuo i smlatio ih kao u toru. I krv se prostrla oko ceste kao tepih usmrdjele žabokrečine u skoro isušenoj baruštini. Oni su se do koljena okupali u bari sopstvene krvi. I podavili se u mulju svoga života kao i svaka druga životinja iz brloga. I vonjaju gadno. Teško. I nesnosno, onako kao da taj vonj godinu dana nose u sebi, pa se u njima utaložio i usmrdio. A vruće sunce brzo razbija trulež. Danas je sa sviju strana bilo vruće. I vazduh se usijao. I pekao kao žeravica. Znoj je milio po našim licima. I po vratu. I po leđima. Čepukao je po nama kao mekana četkica. I golicalo nas je. I grizlo. A krv je kipila. I pjenušila se. I lila. Ovaj dan je pun krvi. Do koljena. I... veliki je. I srećan. I radostan. Zaista bi štab brigade mogao da nam današnji dan srdačnije čestita; još srdačnije nego u Duvnu.

Selo Biške nije nas lijepo dočekalo. Tuđe. I namrgođeno. I sirotinjski. Sa malo kačamaka. I ništa više. Legli smo gladni. I umorni. Sa nategnutim živcima. I... slabo smo spavali.

A ujutro? Ispred naše kolone korača vod[21]. Tjera ustaške predstraže. A onda..?

— Pobjegli su onda kad je vaš mitraljez dugo i neprekidno štektao. Juče su sa Klenka kamionom dovezli dvanaest mrtvih i oko pedeset ranjenih[22]. Bogami ste ih dobro maznuli. Kakvom su brzinom kidnuli odavde iz Posušja, majko moja? Navrat-nanos!

Noć je odavno legla na zemlju. I po kućama. Svjetlucave žiške zamrle su kao da ih ni bilo nije. I sve se utišalo kao da je zanijemilo. A tu na jednom uglu život se još nije smirio. Nije to buka i nered. Ne! To je samo tiho i mirno brujanje života.

Tu je prije nekoliko dana urlao alkohol. I bjesnio. Ljuštila se ljuta do besvijesti. I smrdljiva krdža pušila se do gađenja. I do gušenja. U tom malom buffetu, najčešće su se, uz njegovu tezgu, češali kočijaši, šoferi, beskućnici, besposličari. Čvrsto bi u rukama držali fićok ljute komovice, kao da se boje da im ga neko iz ruke ne otme.

---

[21] Sedamnaestog avgusta 1942. ujutro napali smo ustaše u Posušju sa našom 2. i 3. četom i topovskim vodom štaba brigade. Naša 1. četa, sa zamjenikom komesara čete Vanjkom, bila je u Duvnu. Ostatak bataljona »Vojin Zirojević« po naređenju je vraćen na teren prema Duvnu.

[22] U borbi na Klenku 16. avgusta 1942. ustaše su imale ukupno 78 mrtvih, među kojima i dva oficira, i oko 50 ranjenih. Mi smo imali tri mrtva, od kojih i zamjenik komandanta bataljona »Vojin Zirojević«, i četiri ranjena. Plijen: 60 pušaka i jedan automat. 12 sanduka municije i 66 novih uniformi i novih cokula.

I pogađalo se tu, kladilo se, trgovalo, i ćaščavalo i pilo dok pjena usta ne obalavi. I dok se oči ne zamute. I zakrvave kao u divljeg vepra. S naslonjenim laktovima na tezgu, glava bi im otežala i klonula kao da je od olova. Čuperak razbarušene kose zaplivao bi u lokvi, po tezgi rasutog alkohola. A onda bi se teturali. I svađali se, i psovali; dizali bi štapove i pesnice jedan na drugog. I tukli bi se. I mirili bi se. I prijetili. I opet pili. I pjevali.

Šorom šajke a Dunavom čeze,
Lepe noge u Švabice Reze.

A kad naiđe namrgođeni ustaša, onda bi se kao poluotrijeznili. I poluuplašeno buljili u njega kao tele u šarena vrata. I ponizno mu se nasmiješili. I umiljavali bi mu se.

Paveliću, diko naša,
Ti si vođa svih ustaša.
Napij vince, peci janjce,
Kolji Srbijance, šalaj.

Ne, nije to taj život noćas tu. Sad je nešto sasvim drugo. I bez buke i dernjave. Sad je tiho žuborenje umornih i jučerašnjim danom zadovoljnih ljudi. Na prljavom i vlažnom betonskom podu, u tom malom i tijesnom buffetu, posijedali su Braca, Pop, Čare i Boža[23]. Izukrštali su polunage gnjatove i leđima se naslonili na zidove te male i neugledne sobice. Mršavi i blijedi žižak svjetlosti treperi kao sanjalačko i tiho brujanje njihove melodije, koje lagano kulja iz njihove utrobe.

Spi mladenec, moj prekrasnij.

Tiho. I mekano. I ležerno. Kao kroz nos. I nostalgično. Razvučeni andante gega se kao da ramlje. I kao da zapinje; kao da neće. I kao da se ruga. A na kraju duboko, duboko, onako kao da odjednom padne u bezdanu provaliju. Grudi onda bubnje kao prazno bure. U njima nešto treperi. I poigrava. A onda.

Bajuški baju.

Življe. I više. U rezonanci. Živahni allegro se penje sve više. I više. A zatim opet za nijansu još više. I još življe. Porast te intenzivnosti odjednom je stao kao presječen. I kao sa vrha

[23] Braca Dabić, Veljko Miladinović, Milan Tomić i Božidar Krezić.

planine naglo se strmoglavio u tihi i stepenasti moderato. Sve niže. I niže. Zatim kao da se iznenada od nekog užeta otkačio, opet je naglo i na trenutak pao duboko, duboko čak do dna. A onda se iz te dubine Bracin glas naglo i resko i odvažno izvukao i vinuo u prigušeni i diskretni, promukli falsetto mekan kao duša. I tamo stao, onako kao da je strijelu čak gore u nebo zabio.

Tiho smotrit mesjac jasnij.

I opet kroz nos. Promuklo. I tajanstveno. I plačno kao da nekoga žali. Sa stegnutim grlom. Kao da bi htio da se od nekoga sakrije u gornjoj govornoj šupljini. I da ne razbudi drugove u susjednoj sobi. A oni su podizali glave kao da je njihov tanki san trgao plač mlade i ožalošćene majke. A Braco je stegao zube. »Drugovi će se ljutiti. Uznemiravamo ih«. I polako i mekano kao mačka niz stepenice spustio se dolje, dolje, duboko dolje u promukli i niski, niski ritartando. I tiho, tiho da ne čuje niko.

V kolebelj tvoju.

A onda je zaigralo kolo veselih i melodičnih talasa. Vodopad unisonih brujanja zapljusnuo je malu sobicu. Ona je zadrhtala kao nategnuti doboš. A u susjednoj sobi, po prljavom i dotrajalom podu, kao pokošeno snoplje popadali su jedan pored drugog naši borci. I usnuli kao zaklani. Izukrštane glave, ruke i noge, puške i mitraljezi, prljave i dotrajale torbe i ranci stvorili su isprepletenu i teško razlučivu gomilu. I tu, u taj krkljanac, u tu opštu gužvu, najednom su kroz otvorena vrata pokuljali mekani zvuci tihe i nježne uspavanke. Ljudi su se u snu kao promeškoljili; kao da im je nešto po utrobi zaigralo; kao da ih je nešto po osjećanjima zagolicalo. I jedan po jedan podizali su umorne i sanjive glave. Mirisni zvuci noćne uspavanke duboko su zakopali po njihovim intimnim čuvstvima. Zatreptali su sanjivim očima. I pozorno slušali.

Na basovima gitare, koju je prije neki dan na Čaretovim leđima neprijateljev metak probušio, na toj gitari, Čare je razigrao, mali intermeco. Onda je kvartet repetirao svoje glasne žice. I dremljive drugove ponovo zapljusnuo talasom nježne melodije.

Tiho smotrit mesjac jasnij,
v kolebelj tvoju.

U melodičnoj igri kvarteta odjednom nasta mala stanka. A ljudi u susjednoj sobi nestrpljivo očekuju nešto. Taj kratki

interval kao da ih je iz toka misli pomjerio. U duši im se nasmijala krajnja nit bajke.

— Još, još!

A tu, u jednom ćošku te male sobice, nešto je zaškrgutalo onako kao mali mišić kad ga za vrat uhvatiš. Milanče[24] sa gudalom vesla po strunama svoje zarđale violine. I kriči pozadi kvarteta.

— Batali, Milanče. Ne kvari. Ne ide ti, čoveče, od noge. Škrgućeš kao zarđala brava. Batali ćorava posla. Ne kvari.

Stanu skazivat je skazki,
Pjesenku spoju.
Ti ždremli zakrivši glazki,
Bajuški — baju.

Brujanje stepenastog kresčenda izvilo se u veseli i vedri mezzoforte. I jače je uskomešao naša osjećanja. Onda smo svi uronili u tople i mekane strune akorda. Okupali smo se u vulkanu emocija. I zamumlali. Onako kao zujanje pčela u košnici. Sve jače. Jače. Braco je širom otvorio svoje široke grudi. Iz njih je radosno pokuljala bujica veselih treptaja. Pop je zabubnjao svojim basom i u stopu korača za njim. I mumlanjem slatke melodije miluje njegovu razdraganu dušu. I Božo. I Čare, sa gitarom. I svi mi. Napukla gitara zazvonila je kao radosni ranjenik. Njena medena jeka pomeškoljila je sentimentalne žice naših boraca. A onda je kvartet stao kao da se utopio. Borci su zinuli kao da bi htjeli da ispiju zvuke goropadne gitare. U magnovanju njihove duše buknula je emocija jučerašnje slave. I današnje.

— Još, još!

A Bracine su oči zasijale kao dvije žarulje u protamnoj ljetnojoj noći. Njegovo razdragano srce ruknulo je kao u goropadnog jelena. I grunulo je iz njegovih grudi kao iz topa.

— Na dnje, Miladine, na dnje!

Onda se raskošno razmahao svojim širokim grudima. I skočio kao na juriš.

Ti ždremli zakrivši glazki,
Bajuški — baju.

A tada se razigrana i vesela uspavanka utopila u ležerni ritam. I sve tiše, tiše. I sve polaganije. I sve niže, niže. Membrana njenih glasova podrhtava kao lađica, onda kad se tiho i

[24] Milan Stanković Milanče.

Nikola Kotlajić, Miloje Milojević, Ceda Minderović i Jezdimir Simić na položaju prema Imotskom, avgusta 1942.

sanjivo ljuljuška na talasima morske pučine. San se polako valja i vješa na očne kapice. I hvata za oči. One se gube negdje tamo daleko, daleko. I sve dalje — dalje. I duša. U sve tamnije oblake. I sve više. I . . .

Buket unisonih vibracija rodio je visoku tercu. Ona se prelila u ritam vazdušnih talasa. Onda je zbor utonuo u poplavu toplih i nježnih valova. I okupao se u moru nijansa i treptaja. A sobica tiho zvoni. I romori. Sve tiše, tiše. I tiho. Onda su zvuci ponoćnog života mekano usnuli tihim i nečujnim snom. I mi. Sa ojećanjem. I setom. I životom. Milo i drago.

— Na dnje, Braco!

Miladin IVANOVIĆ

GROB KRAJ POSUŠJA

(Iz dnevnika)

29. avgust

Smričani — Potok, kraj Livna

Veliki luk krvi: Brišnik — Bagarići — Bukovica — Mesihovina — Studeno Vrelo — Posušje — Vir — Vinica — Klimento — Zidine — Prisoje — Podhum — Smričani — Livno.

Do Posušja nemamo žrtava. Na Posušju: oko šezdeset mrtvih ustaša, isto toliko ranjenih, veliki plen. Dva naša borca mrtva.

Poginuo nam je Živković, desetar, bombaš sa Duvna.

Vlasenica: kolone zarobljenih četnika, kolone izgladnelih, opustošenih kuća.

Živković se vraća sa lekarskog pregleda: Tbc. Proces.

— Živkoviću, moraš da ostaneš, da se odmaraš. Ti ne možeš u ovom stanju nastaviti put.

— Ko! Ja? Ja da ostanem od bataljona! To nikako, druže komesaru!

— Ali, Živkoviću, pazi, budi pametan. Ti si nam potreban. Šta vredi što ćeš se držati do Bratunca, kad ćeš posle njega, pod ovim uslovima, biti sasvim nesposoban. Nesposoban za nove borbe, za možda još teže borbe, kad će nam biti potrebni, najpotrebniji borci kao što si ti.

Živković se lomi. Stavljen je na tešku probu.

Pišem mu objavu, pozadinskim komandama, da se borac Živković u interesu naše borbe štedi od svih napora i da je potrebno obnoviti njegovo zdravlje po svaku cenu.

— Zdravo, Živkoviću! Ozdravi što pre!

— Zdravo, druže komesaru! Videćemo . . .

Živković mutnim pogledom ispraća bataljon.

Kiše zasipaju naš pobedonosni pohod na Drinu. Osvajamo Bratunac.

U zanosu, nasred Bratunca, pored naše zastave, kao da je promaklo Živkovićevo srećno lice.

Vraćamo se. Vlasenica pada. Obilazimo Rogaticu.

Mijalko Todorović, zamjenik komesara brigade (u sredini), i Siniša Nikolajević, komandir 2. čete 6. bataljona (drugi zdesna), sa grupom kurira na položaju.

Litice kod Ustiprače. Kopači. Goražde.

Goraždanska bolnica. Na oskudnoj postelji leži Živković. Pružam mu jabuku:

— Zdravo, Živkoviću!

Lice mu gori: 40 stepeni.

— Šta si se uplašio! Evo, kad meni nije ništa, šta može tebi strašno da se dogodi — okreće se crveno, mutno Živkovićevo lice drugu na susednom krevetu.

— Kako si, druže komesaru? Ne brini, eto mene za koji dan u bataljonu...

Goražde: glad. Tifus. Često mislim na Živkovića.

Maršujemo dalje, kroz poraze, iz pobede u pobedu. Lice Živkovićevo u porazima uliva snagu, posle pobede detinjsku radost.

Osvajamo Duvno: Živković je sa svojom desetinom među prvima koji prodiru.

Gubimo Duvno. Banditi su upotrebili tenkove. Kiša pljušti. Grupa naših bombaša, nestala spontano dok ostale jedinice gledaju ulazak neprijateljeve motorizacije u grad, vraća se posle prvog upada u Duvno.

— Bombe! Ko još ima bombu! Dajte bombe!

Živković je najglasniji. Liči na veliki crni grozd: pun je bombi.

Otkidam s pojasa i moju, malu bombu.

— Evo i moje, Živkoviću. Srećno.

Noć pred oslobođenje Duvna vraćamo se posle neuspele akcije na komunikaciji Šujica — Duvno, strmim liticama, na Trigonometar. Vučemo se bezvoljno, sporo, skoro u razbijenoj koloni.

Neprijateljeva artiljerija počinje rad.

Živković se hvata za grudi, za srce. Pada na kamenjar.

Ponovo oslobađamo Duvno. Živković je među prvima oslobodiocima. Grli Sinišu[1], komandira svoje čete. Na crne, guste brkove komandira pada iznenada glasan, topao poljubac.

Oslobađamo Brišnik. Čistimo Mesihovinu, Studena Vrela, Ležimo na položajima ispred Posušja.

Dugačka neprijateljeva kolona nailazi. »Crna legija«.

Naši mitraljezi, naše puške stupaju u pakleno dejstvo.

Streljački stroj nam podilazi. Naše levo krilo neobezbeđeno je, neprijatelj nam dolazi s leđa. Na desnom krilu, u centru, naši su napravili prodor, ušli u neprijateljeve redove.

Živković uništava neprijatelja kao gamad koja ga je potpuno okružila, koja mu ne da mira.

Živković pada. Pada da se više nikada ne podigne.

Oko njega, u samrtnim grčevima, leže banditi. Gomile bandita.

Grob mu je na Posušju, u kamenjaru, obasjanom vrelim avgustovskim suncem.

Prošli smo pored njega.

Gledao je za nama, za bataljonom koji odlazi, mutnim pogledom, kao nekad, kroz vlaseničku kišu.

Nikada neće stići svoj bataljon. Pa ipak — očekujem da ugledam njegovo lice među borcima, njegovu malu, nemirnu figuru u stroju, na maršu, u pesmi. I vidim ga, gotovo svaki dan:

— Evo me, tu sam, druže komesaru!

Livno se sunča, Livno peva, zaboravlja na rane koje brzo zaceljuju. Kamioni, autobusi brekću i pune se raspevanim borcima. U koloni prostih redova maršuju osmogodišnjaci, sa šlemovima, sa drvenim puščicama, sa crvenom zastavom. Dečačić koji im je još nedorastao raširenih očiju od uzbuđenja gleda revi livanjskih trupa.

— Smrt fašizmu! — zvone dečji glasovi pod velikim šlemovima.

— Sloboda narodu! Sloboda deci! — odgovaramo jednoglasno, a kolona nastavlja svoj trijumfalni pohod.

Čedomir MINDEROVIĆ

[1] Siniša Nikolajević, oficir jugoslovenske vojske, komandir u Beogradskom bataljonu, poginuo posle pete ofanzive kao načelnik štaba 17. istočnobosanske divizije.

„ROĐACI"

Tito je govorio tek formiranoj 1. proleterskoj brigadi.

Rudo nam je dalo novu snagu i vjeru u pobjedu u trenutku kada nam je, poslije povlačenja iz Srbije i bitke na Pljevljima, bilo teško.

Bio je to veliki dan gordosti i radosti kada smo zajedno sa partizanima Srbije, postrojeni pred Titom, slušali njegove riječi, vojnički smjele i drugarski tople. Pred njim smo mi, mladi i poletni, rasli u snazi, smjelosti i samoodricanju. Takvi smo, nadahnuti sviješću o zadacima proletera, združeni pošli u istočnu Bosnu.

U hladnim noćima, umorni i promrzli, gazili smo Romanijom, obučenom u blistavi sniježni pokrivač.

U teškoćama započe zajednički život partizana 1. proleterske i njihova zajednička borba protiv neprijatelja.

Sjećam se divnih vijesti što ih često dobivasmo o uspjesima i vještini srbijanskih bataljona. Radovali smo im se isto kao našim pobjedama.

Sjećam se i kobnog dana pogibije Čiče Romanijskog i Šumadijskog bataljona na Pjenovcu. Tuga tada obuze naša srca. Činilo nam se da su njemačke mašinke prorešetale stroj našeg bataljona.

Drugarstvo je bilo nerazdvojni dio snage i ugleda 1. proleterske. Drugarstvo, što znači i ljubav i povjerenje između partizana Srbije i Crne Gore, razvijalo se u njoj od samog početka. Ono se utkalo u lik borca 1. proleterske, doprinijelo da on bude baš onakav kakav nam je upravo bio potreban. Uvijek smo željeli da susretnemo jedni druge, da budemo zajedno na maršu, na odmoru ili u napadu.

U skupnim akcijama brigade, 1. crnogorski i 3. kragujevački bataljon dejstvovali su pretežno zajedno. To je uslovilo još prisnije odnose i još čvršću ljubav između njihovih boraca i njihovog komandnog kadra.

»Rođaci« — tako su se borci 1. i 3. međusobno pozdravljali pri susretu, dozivali u boju. Ponikao je taj naziv spontano. Bio je to izraz uzajamne ljubavi i privrženosti. »Na našem krilu nalaze se rođaci!« Bilo je dovoljno čuti te riječi pa da se u zajednički napad na neprijatelja mora na vrijeme stići, pomoći i pobijediti. Jedni uz druge, uvijek smo se osjećali sigurnijim i u napadu i u odbrani.

» ‚Rođaci' kako ste?« — ne bismo zaboravili da upitamo jedni druge, makar i šapatom, ni onda kada je bilo najteže, ni onda kada se činilo da je umor prevazišao snagu čovjeka, ni onda kada se tijelo mrzlo Igmanom, ni onda kada se izdisalo pod kuršumima.

Bili smo s Kragujevčanima u poznatom igmanskom maršu, na Livnu, Jajcu i mnogim drugim mjestima. U noćnim napadima na neprijatelja osjećali smo prisustvo jedni drugih, prepoznavali glas, pritekli u pomoć.

Imena Mome, Raje, Koraća, Mačka, Žuće, Boće i ostalih drugova Kragujevčana bila su i ostala su nam draga i bliska.

U našem sjećanju nikad neće izblijediti slika noćnog napada na Livno i poklič: »Naprijed, rođaci!«

Da je onda iz groba ustao Starac Vujadin, vidio bi daleke potomke kako hrabro osvajaju »Bijelu kulu« u kojoj mu Turci oči izvadiše.

Ostaju neizbrisiva sjećanja na prelazak nabujalog Vrbasa i rođačko hrabrenje da srećno savladamo brzu i hladnu maticu, i na zajedničke borbe za oslobođenje Jajca. Pred nama su i likovi naših odvažnih bolničarki koje su spasavale ranjene »rođake«, ne vodeći računa o tome da li pripadaju 1. ili 3. bataljonu.

Ne mogu se zaboraviti ni dani zajedničkog života dva bataljona na Malovanu, u Bosni, za vrijeme zajedničkog predaha. Tada smo se naročito uvjerili u to da su rođaci zreli politički radnici i nosioci ideja bratstva i jedinstva. Malovan je još više zbližio i utemeljio naše »rođaštvo«. Igrali smo se kao djeca, zbijali šale i pričali o prošlosti. Dok se oružje odmaralo, nizale su se priče iz zajedničkog života, i priče o čežnji za svojima i za rodnim krajevima.

Drugarstvo srpskih i crnogorskih partizana plodno je uticalo na sve borce iz drugih krajeva Jugoslavije koji su se u narodnooslobodilačkom ratu borili u redovima 1. proleterske. Tako se u brigadi kovalo i širilo bratstvo boraca, a ono je, zna se, zajedno sa onim ostvarenim u drugim našim jedinicama, imalo presudnu ulogu u stvaranju jedinstva naših naroda.

Takmičili smo se ko će imati više uspjeha u objašnjavanju ciljeva naše borbe i spriječavanju bratoubilačkog rata; ko će imati bolje držanje prema narodu u selima i gradovima koje

smo oslobađali; koji će bataljon održati više političkih predavanja, priredaba i zborova. Nadmetali smo se i u tome koji će bataljon bolje idejno i politički osposobiti borce da budu što zreliji nosioci i tumači principa naše borbe.

Danas su glave preživjelih »rođaka« prošarane sijedim vlasima, ali vrijeme nije ugasilo sjećanja na zajedno provedene dane, nije predalo zaboravu divne slike iz zajedničkog života i borbe; nije i nikad neće zbrisati uspomene na poginule »rođake«, čije likove čuvamo u pisanoj riječi i u razgovorima o svemu onom što su učinili za ovo što danas jeste.

Sjećanja na tu prošlost živjeće onoliko koliko žive i naše obaveze prema zemlji koju smo zajednički stvorili. U tim obavezama izgaraće naša ljubav prema njoj sve dotle dok život naših generacija ne sagori do kraja. A tada — »rođaci« će i dalje ostati simbol jedne borbe i jedne ljubavi, koje su bile nužne da bi se i dalje živjelo. I ono što je taj naziv sadržao i sadrži u sebi dio je velikog djela, bratstva i jedinstva, ostvarenog u narodnooslobodilačkoj borbi.

Vladimir ROLOVIĆ

MITRALJEZAC DANILO

Na poslednjem, najnižem ćuviku ispod koga je počinjalo ravno, tek pokošeno, žuto-zeleno Kupreško polje, iza niskog žbuna kleke čučala su tri partizana.

Oštri jutarnji vetar igrao se otkosima uvele trave, pa je polje ličilo na široko uzburkano more, a grupica belih kućeraka na kraju polja, daleko pod planinom, na mirno naselje pomoraca i ribara kraj njegove obale.

Grebenom Crnoga vrha, u retkoj borovoj šumi, ležala je za borbu raspoređena četa partizana, obuhvaćena lakom drhtavicom od jutarnje planinske svežine, od oštrih naleta vetra i osećanja koja nije mogućno jasno odrediti, koja su vrlo složena i koja se javljaju samo onda kada se sigurno zna da će uskoro početi borba. Ova drhtavica raste i pretvara se u drhtanje tela samo do prvog pucnja, a onda je nestaje kao da je nije ni bilo.

Lagano se dizalo sunce iza Crnoga vrha, dok je u isto vreme njegova senka izmicala Kupreškim poljem.

Tri partizana iza kleke bili su komandir Živan, mitraljezac Danilo[1] i njegov pomoćnik Žarko. Njihovi pogledi bili su upereni prema grupi kućica na kraju polja, obasjanih suncem, ispred kojih je počelo da se ocrtava nešto kao crna tačka koja se lagano pomera i raste.

— Krenuli su — šapnu Živan.

Njegova dva druga ne odgovoriše ništa, čak i ne primetiše da je to rekao šapatom.

Crna tačka se izdužila, otkinula od bele pozadine kuća i zaplovila preko žutih otkosa, ocrtavajući se sve jasnije kao dugačka kolona vojnika zbijenih u dva reda.

Prošlo je više od jednog sata dok su njih trojica videli pred sobom kao na dlanu formaciju ustaša koja se kretala

[1] Danilo Djerić.

prema Crnom vrhu, s namerom da se oslobodi opasnih suseda koji su im sinoć zapalili avion pred samim bunkerom na kapiji grada.

Kao da izvode ratnu igru, pravilno poređani bataljoni razdvajali su se na prilazu brda obrazujući dve kolone, jednu za frontalni, a drugu za bočni napad i obuhvat s leđa.

Brdo je naglo izrastalo iz poljane. Ustaše su se lagano pele uz strminu i same već umorne od dugoga hoda. Oni koji su išli na čelu usporili su hod, a ostali su primicali i zastajali u gustim redovima pod ćuvikom. Jasno su im se videla oznojena lica i ustaški znak na crnim kapama. Primicali su se niskim klekama.

Danilo pogleda Živana. Bilo je to nemo pitanje: da ih zbrišem? Živan je odrečno mahnuo glavom i šapnuo:

— Ne još. Neka priđu bliže!

Krećući se tromo uzbrdo, kolona ustaša skoro nagazi na trojicu partizana iza kleke u trenutku kad se digoše i sasuše puni šaržer u zbunjene, iznenađene i do krajnje mere neprisebne ustaše, tako da se nisu ni setili da odmah beže, a nisu ni mogli onako u gustom poretku da skliznu niz strminu.

Tek drugi šaržer ih je skinuo sa ćuvika. U bezglavom trku, padajući jedan preko drugoga, jurili su niz poljanu i preko nje dalje, zaustavljajući se samo na resku komandu onih koji su tek dolazili i koji su na prve pucnje već uzeli borbeni raspored.

Trojica partizana se povukoše od kleke do kleke, prema Crnom vrhu u sastav čete, a ustaše počeše iz topova i bacača da tuku ćuvik i kleke i da se prebacuju uz brdo. Išli su lagano, u retkom streljačkom stroju, pucajući i prebirajući kleke, šiblje i žbunje kratkim rafalima mitraljeza, jer im se činilo da su partizani svuda. Isturene grupe partizana dočekivale su ih na zgodnim položajima i usporavale vatrom njihov pokret. A onda se povlačile u sastav čete na grebenu planine. Ustaše su jurišale na prazno.

Sunčeva bleštava lopta stajala je na oštrim vrhovima jela i prosipala slapove vrelih mlazeva na leđa boraca koji su ležali za grebenom, lica priljubljenih uz kundake pušaka i mitraljeza, čekajući da se pod grebenom između borovih stabala i smrekovog i klekovog žbunja pokažu prilike ustaša, čija su se dreka i pijano pocikivanje već jasno čuli pod grebenom.

Prvoga ustašu koji je senkom, za sekund, ispunio razmak između dva stabla, Danilo, zamoren čekanjem, nije odmah uhvatio u nišan i nije ga gađao. Iako očekivan, on se iznenadno, hitro i vešto prebacio za susedno deblo. Dok se spremao da poleti za susedni žbun, Danilo ga je, sav napet, čekao budnim okom na nišanu i prstom na orozu, spreman da okine. Ustaša

nije uspeo da zakorači. Onako nagnutog napred sastavio ga je Danilo sa zemljom samo pokretom prsta na orozu. Između stabala javljala se nova prilika, pa još jedna, pa mnogo njih levo i desno od pravca u kome je Danilo nišanio. Video ih je u krugu svoga nišana, sastavljao ih sa mušicom i obarao uz laki trzaj oroza. Pa ipak, bilo ih je koji su se približavali. Mitraljeska cev skoro je već urasla u pljosnatu zaravan natrulog panja, iza koga se grčilo izduženo Danilovo telo, koje se treslo zajedno sa svakim rafalom mitraljeza.

Katica,[2] koja je ležala iza busenja, u plitkom zaklonu koji je jutros sama iskopala u očekivanju okršaja, pucala je iz kratke talijanske puške, gledajući s vremena na vreme kako Danilo sistematski obara ustaše. I nikako joj nije išlo u glavu odakle to izviru, pucaju i idu napred uz zaglušnu dreku, ne osvrćući se na svoje mrtve! Čulo se samo hujanje, klokotanje i ključanje borbe koje se pojačavalo i zgušnjavalo.

Iznenada iskoči jedan ustaša desno od Danila, i reski rafal iz njegove mašinke prozuja nisko iznad Danilove glave.

— Danilo! Desno! — ciknu Katica ustajući da bolje nanišani ustašu. Ali kasno. Ružičasto obojena, kapa je već poletela sa Danilove glave i skotrljala se kraj Katice sa gornjim delom lobanje. Telo je ostalo ispruženo za mitraljezom bez trzaja. Leva ruka, koja je držala cev, opustila se. Preko kundaka se prelivala beličasta moždana masa.

— Drži partizanku! — viče jedan ustaša, dok su je trojica obilazili.

— Evo ti partizanke! — ciknu Katica i opali u grudi ustaši, koji iskrivi lice i skljoka se, udari po glavi onoga koji joj je dolazio s leve strane, izmače onome koji ju je već hvatao i iščeze u šumi za drugovima koji su se povlačili.

Borba utihnu.

Oko mrtvog mitraljesca Danila obilazile su ustaše kupeći svoje mrtve.

Na proplanku, kraj jezera, Živan je prebrojao četu, odao počast palom mitraljescu, a onda pustio borce da se odmore i pripreme obrok.

Blagoje BOGAVAC

[2] Katica Katić.

NA POLOŽAJU KOD KUPRESA

Kraj avgusta 1942. godine. Sparina. Na položajima kod Posušja u Dalmaciji nalazi se ceo Kraljevački bataljon. Talijani su nam jedini neprijatelji ovde, jer su ustaše dobile takvu »lekciju« da se već nedelju dana ne pojavljuju. Talijani miruju, i sem retke, neujednačene topovske i minobacačke vatre, potpuno je zatišje.

Naša 2. četa nalazi se iza širokog zida katoličkog groblja u Posušju ... Dušan Karić, po običaju, pravi viceve na račun svih boraca:

— Šta smo, bre, doživeli. Da nas grobovi brane, da nas oni zaklanjaju od makarondžija!.. Uostalom, jedina dobra strana toga jeste mogućnost da odmah bude sahranjen onaj koga mina iz bacača bude blagoizvolela bez poziva da poseti!

Ležimo, odmaramo se. Trebimo se od vašiju i pričamo kako smo se tukli da bismo oslobodili »krvavo Lijevno«. Kako nam je tamo bilo lepo ona dva-tri dana! Bili smo se vratili civilizaciji. Neki su čak spavali u krevetima.

Vreme prolazi sporo, monotono. Očekujemo komandira, našeg Vučka, s nestrpljenjem, jer znamo da je na savetovanju u štabu. Očekujemo, takođe, da nam neko iz komore donese ručak. U tom očekivanju padaju opklade ko će pre — da li Vučko ili »komordžija«?

Vučko se vratio. Predstoji pokret. Neće se ići pre zalaska sunca. Sunčeva užarena lopta već je ugrejala do te mere nadgrobne ploče i spomenike da oni koji iz radoznalosti žele da neke pogledaju ne mogu ni da ih se dotaknu, jer od vrućine peku...

Sunce je odavno zašlo. Mesec je već uveliko počeo svoj put. Veče je. Osam časova. Kolona bataljona kreće ka Kupresu, poznatom ustaškom uporištu. Cele noći se marševalo. Pred zoru smo stigli u Riliće, a odatle u selo Zanogline.

Tu će ostati štab, komora i ostala »bulumenta«... Naša 2. četa kreće bez odmora da zameni drugove iz Kragujevačkog. Ostale čete idu desno od nas i raspoređuju se kosama Crnog vrha sve do grebena.

Mi smo na čistini. Posedamo Šokačku malu, isturenu kotu koja dominira Kupreškim poljem. Ispred nas je dosta malih i srednjih uvala.

Prvi dan — zatišje i partijski sastanak. Kritikuju Devu, Bala, Pajtina i, naravno, mene. Uzrok: nedisciplina i »petljuranje« u Livnu. Sve se dobro završava, jer obećavamo da ubuduće nećemo slično činiti.

Ovde saznajemo da Kupres, sa svojih nekoliko kuća i garnizonom od preko 2.000 ustaša, prosto »guta« naše ljude. Već do sada palo je nekoliko desetina. Od toga samo iz 4. proleterske crnogorske brigade desetak predratnih članova Partije.

Sedmi septembar 1942. godine. Na položaju smo svi, ceo bataljon. Pred nama, tek pokošeno, žuto-zeleno Kupreško polje i udžerice zaseoka Brda.

Oštri jutarnji vetar igra se otkosima uvele trave i resko udara po licu boraca. Kupreško polje je široko, nedogledno more, nigde kraja. U daljini samo obrisi četinara i vrhovi Plazenice i Malovana.

Imam neko predosećanje. Kao i uvek uoči borbe — laka drhtavica. Sebi ne mogu da objasnim zbog čega takvo osećanje. To traje samo do prvog pucnja, a zatim se izgubi odjedared potpuno.

Sunce se lagano dizalo iza Crnog vrha. Njegovi zraci su sve jače osvetljavali Kupreško polje — iz minuta u minut.

Raspoređeni smo, u streljačkom stroju, duž kose Šokačke male. Prva četa je posela Crni vrh i Javorak, a Rudarska se postavila prema cesti Kupres — Šujica, oslanjajući se na jednu četu Kragujevačkog bataljona. Oni su u nešto povoljnijem položaju. Mi neprijatelja očekujemo na čistini, a oni imaju odlične zaklone.

Odjednom poče prema zaseoku Brdu da se ocrtava kolona neprijatelja, prvo kao crna gomilica, a onda sve jasnije kao dugi red. Crne ustaške uniforme... Kolona kreće napred... Ima ih, prema našoj oceni, dve stotine. Idu u dva reda. U našem pravcu.

Balo, Pajtin i ja smo sa puškomitraljezom iza jedne male kleke. U našoj blizini komandir, a nešto dalje udesno Milesa i Nada, četne bolničarke. Komandir nam saopštava da sa ovog položaja nema odstupanja. Položaj se mora po svaku cenu održati, jer bi ustaše u slučaju našeg odstupanja upalile selo Zanoglinu. Odgovaramo da se ne brine i da se nećemo maći...

Kolona ustaša kreće pravo prema našem položaju. Čas nestaje kad silazi u uvalu, čas opet izranja.

— Da pucam? — okreće se Vučku Pajtin.

Vučko mu kaže da ih pusti još bliže i da će on dati znak.

Desno od nas počela je velika borba Kraljevačkog bataljona. Prva i Treća četa već su se uhvatile ukoštac sa bandom. Nebo se prolama, reski rafali puškomitraljeza i mašinki odzvanjaju u našim ušima. Kolona koja ide prema nama sve više se približava. Oni na čelu već usporavaju hod, ostali se primiču i zastaju u gustim redovima pred našim ćuvikom. Već se jasno raspoznaje ustaški znak na njihovim crnim kapama. Još nam se primiču.

Vučko opet naređuje da se ne puca sve do njegovog znaka. Ubrzo zatim puškomitraljez brno poče da štekće i seje smrt pod sigurnom rukom Pajtinovom. Prvi iz kolone, kao da izvodi baletni ples, pade. Za njim još nekoliko... Šaržer je prazan, zamenjuje se novim.

Ustaša sve više. Kao da niču iz zemlje. Desno od nas pravi krkljanac. Sad tamo samo bombe eksplodiraju. Na desnom krilu veća grupa ustaša vrši proboj. Naši se povlače, a mi na Šokačkoj mali odolevamo. Vučko je prišao i naređuje da se podignemo i bolje gađamo, jer su nam prišli na pedeset do sto metara.

Odjednom, u našoj neposrednoj blizini eksplozije ručnih bombi... Pajtina obli krv, komandir je ranjen, Nada kontuzovana, a meni, ne znam koja po redu ručna bomba, nanosi više rana. Komandir mi naređuje da se povučem. Skakućem, jer leva noga krvari i ne mogu da se odupirem na nju.

Nada i Milesa nas užurbano previjaju. Dan se bliži kraju. Sunce je na zalasku, a borba još nije utihnula.

Naši su uspeli da zadrže ustaše na položajima oko sela Rilića. Tog dana Kraljevački bataljon je ostao bez tri stara člana Partije, a ranjenih je bilo desetak. Naša 2. četa izgubila je zamenika političkog komesara Stanimira Đokovića Ibra.

Borba se stišala — i dan se smirio. Nebo su prekrili tamni oblaci koji nagoveštavaju oluju. Nas ranjenike, zajedno s komandirom Vučkom, posle previjanja u Zanoglini, prebaciše konjima do Šujice, a odatle kamionom u Livno... Kiša i vetar bili su nam saputnici...

Milan BELOJEVIĆ MAČAK

PALJENJE AVIONA

Krajem avgusta 1942. godine bataljon se smestio u selu Zanoglini, kraj Kupresa. Bio je predviđen odmor od nekoliko dana, koji smo s nestrpljenjem očekivali, jer ga već odavno nismo imali. Takve predahe iskoristili bismo još i za ličnu higijenu, za održavanje sastanaka i razna predavanja.

U ovom malom planinskom selu osećali smo se vrlo prijatno. Odmah po smeštaju nastalo je brijanje, šišanje, krpljenje, čišćenje oružja i ostala uređivanja. Po kućama se čula pesma i veseo žagor . . .

Selo Zanoglina leži na brežuljku, odakle se pruža vidik na Kupreško polje i na sam Kupres. Gotovo preko celog dana čulo se puškaranje u varošici. To su neprijateljevi vojnici u gradovima često praktikovali da bi razbijali strah — kako smo mi to ocenjivali.

Jednoga dana predveče nadletao je jedan avion. Njegova pojava izazvala je kod boraca neprijatno osećanje, jer je to, u većini slučajeva, značilo bombardovanje mesta bivakovanja i naš pokret — što mi u ovom slučaju nikako nismo želeli. Umesto da bombarduje, avion se posle kraćeg kruženja spustio u Kupreško polje, u neposrednoj blizini grada.

Lagano se spuštala noć. Palo nam je u oči da avion nije uzleteo i da će tu ostati do sutrašnjeg dana.

Odmah se rodila misao za akciju, i štab bataljona je doneo odluku da se avion zapali. Za ovaj pothvat je određena jedna grupa boraca Rudarske čete.

Posle kraće pripreme krenuli smo prema gradu. Noć je bila mračna. Išli smo u koloni po jedan, na odstojanju i uz najveću tišinu. Kad smo preko dana posmatrali Kupres iz sela, činilo nam se da je grad vrlo blizu. Međutim kada smo krenuli na zadatak, trebalo nam je dosta vremena dok smo sišli u polje. Iz grada se i dalje čulo povremeno puškaranje.

Dok smo iz sela posmatrali spuštanje aviona i uočili mesto gde je sleteo, činilo nam se da ga neće biti teško pronaći.

Međutim kad smo sišli u polje, našli smo se pred jednim gotovo nerešljivim problemom. U tamnoj noći, na velikom prostranstvu, nikako nismo mogli naići na avion. Razvili smo se u strelce i tražili na sve strane, no nikako nam nije polazilo za rukom da ga pronađemo. Nakon dužeg traženja Đuro Četnik naišao je na avion, koji je bio potpuno neobezbeđen. Đuro je ušao u pilotsku kabinu i iz nje izneo bronzanu figuricu — crkvu, koju je pilot čuvao kao amajliju. Nastalo je opšte veselje zbog pronađenog aviona. Niko nije obraćao pažnju na to da se nalazimo uz sam neprijateljev garnizon i da nas svakog časa mogu otkriti i otvoriti vatru.

Ne gubeći ni trenutka prešli smo na izvršavanje zadatka. Avion smo polili benzinom i zapalili. Ukazao se jedinstven prizor. Plamen je buknuo u nebo i osvetlio okolinu tako da se videlo kao usred dana. Sad smo se sami našli u nezgodnom položaju. Avion je goreo i osvetljavao polje. Neprijateljev garnizon se nalazio sasvim blizu, a nama je trebalo dosta vremena da dođemo do prvih brežuljaka. Bojali smo se tenkova, jer bismo u tom slučaju teško uspeli da se izvučemo iz ravnice. Odmah posle paljenja nastala je trka ka selu. Put je bio dobro osvetljen. Čulo se samo jedno pitanje: jesu li se svi povukli? Tada su i ustaše iz Kupresa stupile u akciju, otvorile vatru iz topova i mitraljeza u pravcu sela, odnosno u pravcu naše odstupnice. U selo smo stigli brzo, mnogo brže nego od sela do aviona.

Za vreme akcije i odstupanja od naših boraca niko nije stradao. Sve se završilo na opšte zadovoljstvo štaba bataljona i boraca, ali od našeg predviđenog odmora u selu nije bilo ništa, jer su već rano ujutru počele teške i krvave borbe.

Žika ŽIVANOVIĆ

RAVNOPRAVNO S DRUGOVIMA

Već pre dolaska u rejon Kupresa čuli smo da su se u tom mestu utvrdile ustaše koje su popalile i uništile veći broj srpskih sela u okolini. Znali smo, u stvari, da su se u Kupresu okupili zlikovci koji su ogrezli u zločinima. Nije im preostalo ništa drugo nego da se bore na život i smrt. U to su se pre nas uverili borci 2. i 4. proleterske brigade. Baš tih dana Crnogorci su pretrpeli teške gubitke prilikom ponovljenog napada na samo mesto. Ustaše su iskoristile povoljan položaj Kupresa — pod brdima, u potpunoj ravnici, i opasale ga pokrivenim rovovima i saobraćajnicama.

Imajući iskustvo Crnogoraca, mi nismo ni pokušali da frontalno napadnemo Kupres. Uostalom, i Crnogorci su nas upozorili: »Ako vi Kupres ne zauzmete, neće niko!« Računali su s našom veštinom koju smo stekli napadajući utvrđena mesta, i još više — s našim lukavstvom.

Doista, čim smo došli, pošlo nam je za rukom da prevarimo ustaše i da do nogu potučemo jednu njihovu kolonu. I to nam nikako nisu mogli oprostiti. Za sve vreme dok smo bili na kupreškom području težili su da nam se osvete. Malo je trebalo pa da im to i pođe za rukom.

Jednoga dana, u septembru, izvršili su napad prema Poganoj glavici, kod Crnog vrha, gde su tada bili naši položaji. Krenuli su s jačim snagama da nam se osvete, ili, u najmanju ruku, da nas definitivno odbace od uporišta. Od samog početka udarali su odlučno i žestoko, tako da nam nije preostalo ništa drugo nego da se povlačimo. Naši pokušaji da ih protivnapadima makar zaustavimo — ostali su uzaludni. Posle svakog našeg juriša još jače bi navaljivali sa svih strana. A bilo ih je

dosta, mnogo više nego nas. Pri tome, sudeći po njihovom srljanju i podvriskivanju, mislim da su bili i pijani, bolje reći, zagrejani alkoholom tek toliko da ne znaju za strah. Sećam se, u jednom trenutku doveli su nas u tako tešku situaciju da smo morali odstupati preko brisanog prostora. Tada su komandiri četa, Živan, Vučko i Kalember, ostali sa zaštitnicom i ručnim bombama omogućili bataljonu da se prebaci preko čistine.

Bilo je u tom preganjanju i smešnih situacija. Mnogi drugovi su imali na sebi crvene košulje koje su sašili od nekog platna nađenog u Livnu. Tim košuljama razdraživali su ustaše kao bikove. Ovi bi, kad bi krenuli na juriš, pakleno zagalamili vičući na sav glas:

— Hvatajte te crvene, to su komunisti!

U tim trenucima baš, ispoljavala se lična hrabrost svakog pojedinca. Meni je naročito ostala u sećanju hrabrost Katice Čačić, tada jedine žene borca u Rudarskoj četi. Kao da je sada gledam: odstupamo, prebacujemo se u trku brisanim prostorom, a ona klekla iza jednog kamena, jedva da joj posluži kao zaklon. Sva ustreptala, puca i podiže glavu posle svakog ispaljenog metka. Komandir Kalember joj viče da se povlači, a ona, kao da se zanela tom užasnom igrom, dovikuje mu odlučnim glasom:

— Neću, hoću bandu da tučem.

Jedva ga je poslušala nerado se povlačeći.

Nešto kasnije je došlo do borbe prsa u prsa. Ustaše su uspele veštim manevrom da opkole puškomitraljesca Božu Žarkovića. Neki od nas, čini mi se, već su ga i prežalili. Ustaše su poletele noževima na njega. Katica je baš tog trenutka upitala gde je Boža. Neko od drugova joj je pokazao u pravcu najveće gužve. Ona je odmah shvatila svu težinu situacije. Bila je ne samo hrabra već se i brzo orijentisala u svakoj situaciji. Znala je šta znači za nas jedan puškomitraljez. Videla je, pre svega, u kakvom se bezizlaznom položaju nalazi Boža Žarković, jedan od najomiljenijih i najhrabrijih drugova u četi. Nije se mogla pomiriti s takvim gubitkom. Zato se nije dvoumila. U tren je stavila bajonet dovikujući drugovima:

— Na nož, drugovi! Nema druge!

Potrčala je prema opkoljenom puškomitraljescu.

Ko je mogao da je ne sledi? Svi koji su se našli u njenoj blizini poleteli su na juriš. Kao retko kad ta smelost i taj juriš divno su nam se isplatili: Boža je spasen, niko od naših nije poginuo.

O ovom novom podvigu Katice dugo se pričalo u četi i u bataljonu. Zbog ovakve hrabrosti i zbog iskrenog i toplog drugarstva prema svakom drugu, Katica je bila omiljena u četi. Bila je omladinka, tekstilna radnica iz Kraljeva. Borila se rame uz rame s rudarima, starijim, prekaljenim drugovima, te su je svi cenili i voleli kao rođenu sestru. Takvo poverenje među njima nije bilo lako steći. A ona je za to uzvraćala brigom o njima na odmoru i u marševima. Uvek je bila vesela i govorljiva. Započinjala je prva pesmu. Uređivala je prostorije u kojima je četa smeštena ili drugovima krpila odela i čarape. U tim trenucima ličila je na bezbrižnu domaćicu koja se, zadovoljna, brine o svojim ukućanima.

O podvizima Katice Čačić radio-stanica »Nova Jugoslavija« govorila je više puta.

Miloš KORAČ

O PRVOJ PROLETERSKOJ KAO SIMBOLU

U svojoj četvorogodišnjoj ratnoj borbi bila sam u 1. proleterskoj samo četiri meseca. Ne pripadam joj, dakle, u punom smislu. Četiri meseca nije mnogo ni za njen ni za moj vek borbe, ako se to tako sme reći. Ali je to vreme isuviše dragoceno i značajno za sve nas. Bila sam u njoj od maja do septembra 1942. godine, kao član politodela koji su se tada prvi put stvarali radi pojačanja partijsko-političkog rada u vojsci.

Videla sam je i pre njenog stvaranja, u Radonji i Sandžaku, posle povlačenja iz Užica, još neoformljenu u brigadu. Videla sam njene pojedince, možda čak neke i u jednom trenutku klonuća, ali i u svu njenu mogućnost da postane prva naša brigada, i to proleterska. Naravno, tu njenu mogućnost i taj njen značaj osetila sam potpuno tek onda kad je stvorena. Ali sam videla njene pojedince koji još nisu bili sabrani u bataljone 1. proleterske, ni postali njeni rukovodioci.

Nosili su već dosta iskustva iz borbi u Srbiji, i to s Nemcima, što mnogi drugi to još nisu znali; nosili sobom već jedan ustanak, slast prvih slobodnih dana, i jednu veliku neprijateljsku ofanzivu. Prvu. Muku i nevolju prvog vojničkog povlačenja. Osetili su bili, kao svi mi, prvu slast slobode u svom selu, tek posle nekoliko meseci okupacije, slast gospodarenja svojim putem uprkos Nemcu, svojim voćnjakom, već uprkos četniku, a zatim gradovima i čitavim teritorijama zapadne Srbije.

Pamtili su. I to lepo, i ono strašno za šta se trebalo svetiti do smrti.

Jedan bataljon je bio Kragujevački, jedan Kraljevački, jedan Beogradski, već skoro tu, u Radonji, jer su s nešto drukčijim nazivima takvi i došli. Onda su se pridružili i crnogorski.

Svaki je znao ono što smo svi znali — Kragujevac, Kraljevo, Skelu i Banjicu. Bila je sklopljena i na nesreći i na pobedi te nesreće. Trebalo je svetiti se i nastaviti borbu, makar gde, po celoj zemlji, zbog Kragujevca, Kraljeva, Skele i Banjice. Zbog onog lepog što će nastati, a što se samo naslućivati dalo preko kratkotrajne slobode u svom selu i svom gradu. Sve druge nesreće uzeti sasvim kao svoje. A nije ih bilo malo.

I Užice je, zatim, stvorilo svoju proletersku brigadu, i drugi takođe. Ali ovo je bio samo početak, nečeg još daljeg.

Prvu proletersku, jedan njen bataljon, videla sam i u samo jutro, puno izmaglice, kad je pošla iz Foče na svoju svečanost stvaranja.

Onda sam brigadu ponovo srela — o njoj se može pisati kao o nekom licu — tek krajem maja 1942. godine, kod Plužina, u Crnoj Gori. To malo pitomo parčence na obali Pive neopozivo je podsećalo na Srbiju, uvek prisutnu u 1. proleterskoj. Ako smo na tromeđi između Bosne, Sandžaka i Crne Gore, to idemo u Srbiju, a ako se negde odmičemo, to se pripremamo za Srbiju. A odmicali smo se sve dalje. Sad, sa ove tromeđe između Bosne, Crne Gore i Hercegovine, preko zelengorskih šuma, proleterske brigade, već ne samo jedna, polazile su u svoj pobedonosni marš, kroz opet jednu neprijateljsku ofanzivu — treću, ka Bosni.

Kad sam došla u 1. proletersku, ona je imala za sobom i Pjenovac, i Igman, i Rogaticu, i Gat i Ravno, i Fazlagića Kulu. I mnogo su o tome pričali, imali su svoje zajedničke uspomene. Čoveku je izgledalo kao da dotad nije ni učestvovao u ratu, jer nije bio ni na Gatu, ni na Ravnu, i nije video, i nije čuo — ni to, ni to, ni to. Mada smo svi dotad imali neka svoja bojišta, i reke, i planine i kule. A drugi su imali mnogo čega drugog, što ni mi tada nismo znali.

Ali je 1. proleterska imala već svoju legendu.

Zatim sam zajedno s njima imala i ja Lučke kolibe, Treskavicu, Raštelicu i Bradinu, Duvno i Šćit, Konjic i Prozor, Zloselo... I o tome smo svi zajedno pričali. Zatim sam i ja sama o tome govorila drugima koji tamo nisu bili.

Legenda o 1. proleterskoj pronosila se dalje, s pravom, posle svake nove bitke. Bila je postala simbol.

Prve sam večeri, sećam se toga dobro, još čvršće i sigurnije rekla da mi nije zima — nije to ni bila prva naša hladnoća — negde na Zelengori, bez pokrivača, u junu mesecu na planini. A cvokotala sam od zime, i to dobro znam. To nije bila ni moja prva obmana; slatka obmana revolucionara, da mu nije hladno i da se ne boji, i kad to sve jeste; obmana koja i nije bivala to; u koju se postane i sam uveren čim se izgovori. I zaista ne bude ni hladno, i nestane straha.

A glad je i ovde prisutna. Ničega nema, samo po koji konj pred uginućem, zdravi se ne smeju klati... Za prvu večeru u 1. proleterskoj, pečena konjska džigerica. Nadala sam se, verovatno, boljemu, prema legendi.

Ali ovaj kolektiv suviše je snažan i svestan da bi dopustio da se glad na običan način oseća. Ovde, u 1. proleterskoj, kao da glad ne sme biti glad, ni sneg hladan, ni rana boleti.

Da. U 1. proleterskoj svest je funkcionisala kao nikad, svakome. Nikakva kombinacija stvarnosti i simbola, u jednoj legendi koju su sami stvarali svojim delom, svesno, da se ona otkine kao da je sama sobom nastala i potčini ih svojoj moći.

Ta prisutnost svesti o veličini, primeru, o sebi kao simbolu delovala je kao sila — moć u njoj, jača tada od svakog oružja. Svest da se ne sme doživeti poraz, ponos kao pokretač, — sve to postojalo je objektivna snaga. Uverena da je simbol stvaranja nove revolucionarne armije, ponašala se kao simbol, u svakom svom poduhvatu. Kad bi pojedinac iskočio iz tog simbola, sam bi brzo postao svestan da je nešto teško poremetio. Kasnije su borci, makar i sasvim neuki i mladi, i ulazili u nju oslobođeni, unapred, svake mogućnosti kolebanja, kukavičluka, zaostalosti, naslaga starog. U njoj se sa tim nije moglo biti. Bila je neodoljiva snagom kolektiva i primera.

Već i samom tom snagom svog beskompromisnog — proleterskog — imena, koje je obavezivalo, i to ne samo komuniste, na izvanrednu čistoću linije naše borbe. Sa proleterskim imenom, koje se tada svetu i na jednoj i na drugoj strani činilo isuviše smelo, netaktično, revolucionarno suviše, preteće čak, ova divna brigada, sastavljena u prvi mah velikim delom od samih komunista, predstavljala je, u stvari, svojom borbom svu širinu narodnooslobodilačke borbe. Ovaj skup proletera i komunista prošao je čist kroz ova teška krvoprolića unesena i izazvana među nacionalnim grupama u Bosni i Hercegovini, i u jednoj od najkomplikovanijih nacionalnih situacija i odnosa postao pionir bratstva i jedinstva među narodima Jugoslavije.

Bila je čudno skrojena, od radnika Vojnotehničkog zavoda do nežne devojke studentkinje. Mnoge sam poznavala još pre rata. Nisam ih sve srela, nekih već više nije bilo, neke sam srela prvi put. Koga da izdvojim i posebno o njemu zapišem neku dragocenu sitnicu koju još možda drugi ne znaju?

Dragančeta Pavlovića nisam srela više, poginuo je u krvavom sukobu na Pjenovcu. Nećemo se pozdraviti to jutro na Lučkim kolibama.

Kakav je to skroman čovek bio, i uvek nekako skoro zahvalan što se nalazi u redovima komunista. Konspiracija nije dugo dala da znam šta je to Draganče sve partijski radio, čak nisam znala odmah kad sam ga upoznala ni da je već bio na robiji. Više ga znam iz njegove skromne i tihe pojave u redakciji časopisa »Naša stvarnost«, gde se prihvatio svakog posla

koji bi mogao biti koristan. Zatim ga znam po nekim zadacima Crvene pomoći i tehnike, ali povremeno i manje iz užeg partijskog rada. Računala sam, kreće se među poznatim beogradskim svetom, sin je beogradskog trgovca, verovatno može dosta novca da prikupi od simpatizera i da za uslugu nađe stanove za sastanke i ilegalce. Za robiju bi rekao da to nije ništa naročito što je on tamo bio, kao da je suviše veliku počast zaslužio što je dve godine svoje mladosti odležao u mariborskoj tamnici. Ušavši jednom u njegov stan, sa patinom starinskih gospodskih kuća, u kome žive samo dva gospodina, njegov otac i on, bilo mi je jasno koliko je to zaklonito mesto za partijski materijal i skrivanje ljudi. Teško je bilo sresti tako krajnje pitoma čoveka, takve dobrote i plemenitosti.

Zatim je to bio Šilja, koji je išao po značajnim partijskim zadacima u Makedoniju kao instruktor CK, a poginuo kao komesar 5. bataljona 1. proleterske, na Pjenovcu, kad i Čiča s Romanije.

Gle — kako su svi tako brzo obukli svoje legendarne odeće. Ne mogu skoro da ga prepoznam.

Kažu mi da je komesar jedne čete Kraljevačkog bataljona devojka — Rita Jovičić. Po tome je znam jer je jedna jedina u tom trenutku, a i nema mnogo devojaka komesara. Idem u taj bataljon inače, mnogo želim da je sretnem. Staložena, kažu, i nekako umna. Počela je bila studirati tehniku. Komunista još iz gimnazije.

Vidim je samo s leđa, visoku i vitku, prepasanu čvrsto pojasom. Čujem lepu boju glasa, odnekud poznatog, i obris pravilnog profila, opet poznatog, ili ja to uobražavam. Pa to si ti, Olga, kažem joj. Olgica. Gde su ti tata i mama, Ljuba i Dušan — nazovem ih imenom da bi sebe dozvala u njeno sećanje, i kažem joj i svoje ime. A Bata? Da li me se sećaš, iz našeg rodnog mesta? Ona se pomalo stidi preda mnom kao kad je bila devojčica. Uvek ima onu finu rumen na licu, male nežne žilice na jagodicama daju joj tu rumen. Stalno sam mislila ko bi to bio. Ličiš na mamu. U našem kratkom razgovoru prepliću nam se neki divni trenuci iz detinjstva, kad smo živele u istoj varošici i kad su mojih petnaest bile ogromne prema njenih jedva pet, a tek mojih dvadeset — prema njenih deset! Sad smo zajedno u brigadi. Uspevamo da se setimo i prvomajskih manifestacija — ona samo po pričanju — koje su organizovali njeni roditelji i drugi drugovi.

Neću da joj smetam, drži politički čas. Olga, malo povijena zbog visokog stasa, nastavila je nešto da objašnjava blagim glasom.

Poginula je kod Prozora, a opet je više nisam srela.

Prva proleterska u mojoj uspomeni je život jednostavan, ratnički, sačinjen od marša, gladi, umora i bitke. Sveden, reklo bi se, na samo nekoliko kategorija, ali one nose velika imena: borba, hrabrost, humanizam i drugarstvo. Pitanje je da li se lako uvek jedan rat može mirno zapisati, posle dvadeset godina: naš rat.

U tom naizgled jednostavnom i jednostranom vojničkom životu opet je svaki dan intenzivan doživljaj, i kad nema bitke, u zastanku, na četnoj konferenciji, ili u nekom selu celog veka zaboravljenom. Svaki je taj događaj značajniji, valjda, od ičega na celom svetu. Živi se napregnuto, od sata do sata, od sna do sna, svaka se čuka i svaka borba povezuje i sa onima na Crnom moru, Atlantiku i Solomonskim ostrvima. Tada se samo još pitamo zašto i oni tamo ne povezuju naše tako?

Svaki se događaj, makar i najmanji, sređuje i smešta na svoje mesto, po staroj našoj praksi da preciznom analizom »hvatamo sam tok procesa . . .«

Prisustvujem stvaranju svojevrsne vojske i njenom izrastanju u pravu narodnu armiju.

U nekoj staroj regularnoj armiji bile bi to svakodnevne stvari kojima smo se, međutim, divili u 1. proleterskoj i prenosili ih, zatim, u druge, mlađe brigade. Ovde su počinjali prvi obavezni časovi vojničke obuke, učenja o patroli, streljačkom stroju, i mnoge druge stvari koje su činile ovu brigadu sve čvršćom vojnom jedinicom. Suvoparnoj i nekad omrznutoj vojničkoj disciplini davala se nova revolucionarna boja i ona se identifikovala s disciplinom proletera svojoj klasi i partiji.

Ko koga da sluša — sećam se diskusije — komandant komesara ili je komandant u vojnim stvarima stariji, a šta je i koje mesto partijskog rukovodioca u bataljonu i četi, sme li on neposredno da se meša u toku priprema bitke i u toku same bitke? Šta znači partijska organizacija u štabu bataljona i čete, je li ona rukovodilac i kad to jeste kako jeste, a kad to nije kako nije, i kakvi su njeni odnosi sa štabom? Pitanja su više postavljena teorijski, jer se izrastalo iz okvira diverzantskih grupa i odreda, a u praksi, u toku samog procesa, nalazio se sklad između partijske i vojne discipline. Vojska se razrastala iznutra i određivali se odnosi po novome, po ratničkom.

Sećam se, opet, velikih i delikatnih diskusija: da li je dobro ako komandant bataljona, ili komandir čete ide napred u borbi ili se, prisutan u svakom trenutku i priseban, a ne i sam zanesen svojom neposrednom borbom, uvek trudi da ima celokupan pregled i u pravom času da novu zapovest. Diskusija bi se završila nerešeno, jer je teško bilo naći situaciju kad svi nisu bili prva linija. Da li i kad uzimati zaklon? Svakako,

kritikovan je svako ko to ne zna da čini, ili se nepotrebno izlaže opasnosti. Pa opet su se ponosili što se onaj koji je poginuo isprsio pred neprijateljem, nije uzeo zaklon i tako stojeći poginuo.

Nazivali smo je tada naša prva vojna i politička škola.

... Pred nove vojne rukovodioce postavili su se zamašni zadaci — naučiti se rukovoditi i komandovati, osposobiti se za vođenje neravne borbe, kojom se rešava sudbina naroda. Stvoriti od ustanka i neukih boraca vojsku kadru da se odupre i pobedi mnogo jačeg neprijatelja. Te zadatke — navodilo se kao primer — počela je od samog svog postanka da rešava 1. proleterska brigada, naša prva vojna i politička škola... Ta njena iskustva iz prvih dana borbe mogu sada izgledati neznatna, ali su ona bila nepresušni izvor na kome su se napajali borci novim poletom i heroizmom, novim znanjima, novim vidicima, novim ratnim veštinama... Ali ono što je naročito značajno za 1. proletersku, ono što je karakteriše i kao buduću školu rukovodilaca jeste da su svi ljudi u jedinici, od komandanta brigade do borca, učestvovali aktivno, živo, u svakoj analizi, u pravljenju plana, u kritici izvedene akcije, u pohvali druga koji je dobro izvršio zadatak. Otuda je, kasnije, gotovo svaki borac 1. proleterske mogao odmah biti komandir čete, a kurir — komesar bataljona.

Tako smo je svi s pravom i zasluženo veličali.

Mi koji smo u njoj bili na političkom radu ponosili smo se što smo dali makar malo udela u njenu izgradnju. Partijsko-politički rad, ma koliko bio težak i sputavan u uslovima marša i neprekidnih borbi, bio je stalan u svakoj četi, u svakom bataljonu. Stekli smo mnogo iskustva da se i u takvim uslovima može mnogo naučiti.

... Nije to laka stvar — polugladne i umorne borce navići da ne prespavaju čitav svoj dan, da knjiga postane što i puška — nerazdvojni drug, da svaki trenutak odmora bude iskorišćen za političke časove i diskusije, kulturni rad, učenje nepismenih, pravljenje džepnih novina, najraznovrstnije forme kulturnog i političkog rada i u četi i u selu. Svakodnevnim planskim i političkim radom obuhvatan je svaki pojedinac, svaki borac, čitava četa, bataljon i brigada. Produbljeno interesovanje kod boraca svakodnevno se proširavalo na nova i nova dnevna i teorijska pitanja, i u 1. proleterskoj — reklo bi se — postojali su svi stupnjevi škola od prvih slova do krupnih problema filozofije...

Sve je to bilo sigurno tačno, jer je neposredno posle rata bilo zapisano.

Nepismenih sada ne mogu da se setim. Krupnih problema filozofije i dijalektičkog materijalizma, da. U mojoj vojničkoj torbici čak se našao i neki filozofski rečnik, sovjetski, u kome su, uobičajeno za takve male leksikone i, naravno, dosta shematično, postojale mnoge definicije filozofskih pojmova. Svejedno, služio je kao izvestan podsetnik, čak smo ga počeli umnožavati na šapirografu u nešto dužem boravku u Livnu. Sećam se i naših nezaboravnih glomaznih diskusija o četvrtoj glavi Istorije SKP(b), naročito živih u jednoj četi 2. crnogorskog. Bilo ih je mnogo, sa mnogo interesovanja i znanja.

Koliko danas, pročitah divni detalj o Krsti Bajiću koji nisam znala, da je još znao da odzviždi Ofenbahove i Hofmanove priče. Drugi su znali, u svom ranijem životu, da rukuju mašinama, neki da dobro obrade zemlju, mnogi i pre rata za glad i umor. Ali sad smo svi učili isto i istu istoriju pisali.

Tako smo učili neprekidno, jedni od drugih. I tako je bilo lepo saznati ili pružiti drugom da sazna opet nešto novo između dva marša.

Jer, idemo iz dana u dan: Lučke kolibe — ujutru, 24. juna Ošlji Do — posle podne. Jelašce 25. juna, Gvozno Polje 26. juna u podne, 27. juna...

Samo još preko Treskavice, kaljave i teške. Nekako se popesmo i na njene visove.

Tada se Prva sa Drugom, Trećom i Četvrtom spusti niz Treskavicu do toplih seljačkih domova koje dugo nismo videli, i zakači se za naprijatelja, skrši mu desetine kilometara pruge i stanicu u Bradini, rodnom mestu Pavelićevom.

Ponovo sada prođoh vojnom kartom kroz Repovac — 5. jula posle podne, Hasanoviće — uveče, iz Hasanovića krenuli 6. posle podne, u Bulatoviće stigli uveče, iz Bulatovića pošli posle podne 7, iznad Konjica smo bili 8. uveče, u Konjic u podne, u Podhumu 10. u podne, u Solakovu Kulu 11, 12. u tri časa stigli smo u Gračanicu, u Kovačevo Polje 13. pre zore, u zoru je napadnut neprijatelj u Šćitu. Malovan, Gornji i Donji, onda smo stigli iznad Duvna, kroz Eminovo Selo, pa Šuice, zatim osvojili Livno ... pa dalje.

Ove datume nisam ja zabeležila. Prepisala sam ih iz komandantove beležnice, i opet ih sad, ne tražeći komandantovu dozvolu, beležim.

A u slikama mog sećanja zapisalo se:

... Ne znam šta je bilo teže a šta lepše, gde su bile granice između to dvoje, šta nadjača u ovom jedinstvenom utisku

koji traje već tri meseca. Da li kad je brigada išla Ošljim dolom i Kaćun-šumom, po mekom lišću kao da je sama na ovom belom svetu i samo zato mu, učini se za trenutak, da se oči napune planinama i mrkim šumama, — da li kad smo sišli sa Treskavice da se opet spojimo sa svetom koji je i rat, i neprijatelj, i borba za slobodu i bolji svet, — da li dva tiha dana u nekom selu zastanka pribijenom uz prisojnu stranu? Ili uzbuđenje pred tim kako će neprijatelj osetiti odjednom da naša sila kida neočekivano puteve i šine. Ili pozdrav devojaka malo dalje od mesta bitke — gde je poginuo mlad drug — kad zaljubljeno gledaju u sve redom proletere i kite im oružje. Ili svest o tome kako se granamo, kako je tek godina dana rata, kako je revolucija velika i nevolja je mnogo, i čudnih iznenađenja u ovom intenzivnom životu, a kako smo srećni što baš mi to sve radimo i doživljujemo...

Ove izraze tadašnjeg uzbuđenja ponavljam u čast lepote borbe koju sam doživela u 1. proleterskoj.

Mitra MITROVIĆ

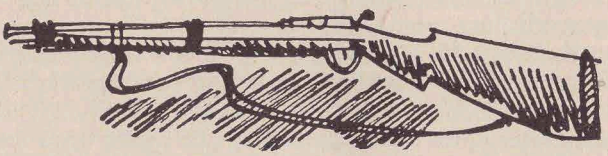

PERO ĆETKOVIĆ

Priča o Peru Ćetkoviću bila bi potpuna tek kada bi je neko sastavio iz sjećanja svih njegovih boraca i saradnika koji su ga izbliže znali. U njoj bi se morale smjestiti i riječi »vojnički roditelj« zajedno sa isto tako plemenitim riječima onih mladića koji su još prije rata služili rok u njegovoj planinskoj jedinici... Danas bi imao pedeset četiri godine, taj ljubotinjski đak iz zaseoka Mužovića. Kao i mnoga crnogorska djeca, knjigom se spasavao od gladne budućnosti. Pješačio je svakodnevno po nekoliko sati od Ljubotinja do cetinjske gimnazije i natrag, bio je bez knjiga i slabo odjeven. Pa ipak je kao primjeran učenik i drug, izgurao nekako do sedmog razreda gimnazije. Onda se prijavio za vojnu akademiju, da uz pomoć »državnog hljeba« dođe do svoga.

Među najboljima po rangu iz 54. klase pitomaca prišio je oficirske epolete. Uoči rata za vrijeme raspusta posjećuje svoj Ljubotinj, kao kapetan prve klase; pomaže novčano svoje ukućane i, kada navrati, ne može se dovoljno narazgovarati sa svojim susjedima.

Kapitulacija 1941. vratila ga je u Mužoviće skupa s porodicom. Zatekao je istu siromaštinu svog roditeljskog doma koju je nekada ostavio. Kod svojih privređuje ponešto sve do trinaestojulskih dana, kada se na prijedlog partijske organizacije kao školovan oficir i patriota stavlja na raspolaganje organizatorima ustanka, da se bori pod crvenom zastavom istinskog patriotizma.

S puškom u ruci, kao običan borac, učestvuje u ustanku i u svim kasnijim akcijama odreda. Poslije okupatorskih represalija i privremenog opadanja ustaničkog raspoloženja, kada su se mnogi oficiri bivše jugoslovenske vojske predali Talijanima, Pero ostaje u šumi s partizanima i postaje komandant odreda. Proučavajući tih dana istoriju radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije, on neumorno uzdiže i svoj odred u vojničkom pogledu.

Kada je u septembru 1941. godine osnovan Ljubotinjsko-građanski bataljon, Pero mu je bio komandant, kao i kasnijem Lovćenskom bataljonu, koji je u nešto izmijenjenom sastavu u decembru napadao Talijane u Pljevljima. Sa svojim bataljonom Lovćenaca Pero je tada prodro u grad i održao se čitav dan. Talijani su dovukli topove, rušili zid po zid kasarna i zgrada gdje su se partizani bili zabarikadirali, ali Lovćence nijesu uspjeli da pomaknu. Tek slijedeće večeri su se povukli borci jedne od najborbenijih grupa u tragičnoj pljevaljskoj bici. Tim istim bataljonom u još jednom, nešto izmijenjenom sastavu, Pero komanduje kad se ovaj pokreće prema Rudom, da tamo uđe u sastav prve naše regularne vojne formacije, u 1. proletersku.

Tako se pelerina planinskog oficira Pera Ćetkovića zalepršala na čelu kolone 1. crnogorskog ili Lovćenskog bataljona kroz sandžačke i bosanske snjegove na putu od Rudog prema Rogatici. Kao u starim crnogorskim ratovima, pratio ga je njegov krepki, neizmjerno odani otac Tomo. Poziv planinca oličio je u Peru neku vrstu uvijek mlade gipkosti i vedrine koju donosi stalna pokretljivost u vidicima dobrog vazduha, a otvoren dječji iskren pogled pokazivao je jednu usmjerenu volju i jedno odnjegovano čvrsto hoću iza tog lika.

Od prvih dana taj glas je osvojio borce. Neki čudan, visok čist glas koji je više predlagao nego što zapovijeda; vojnički neprikosnoven, odjekivao je u nama prisno, i ono što bi kazao borci su navikli da prihvataju kao sopstvenu odluku. Nije on zapovijedao »sa vrha jezika«, da bi čuo sebe u drugima, »potčinjenima«, već iz nekog duboko i višestruko bližnog odnosa: smrtne opasnosti od kojih je želio da zaštiti borce na zadacima koje je trebalo po svaku cijenu izvršiti. Bilo je u tome velikog druga koliko i roditelja. Za Pera ti redovi strijelaca nijesu bili samo borci već i nečiji sinovi, braća, roditelji. Iščupane ratom iz svih krajeva Crne Gore, i zbrane u toj koloni, on je želio da zdrave i srećne nakon svih borbi vrati onima koji ih očekuju podjednako čežnjivo kao i slobodu.

Njegovo iskustvo predratnog planinskog oficira došlo je kao poručeno za partizanski način ratovanja. Skoro stalne duge marševe preko najviših planinskih vrhova, glad, kiše i snjegove podnosio je lako, kao da je prije toga godinama sebe spartanski pripremao za najveće napore u životu.

Kada je crvenu zastavu, zastavu svog bataljona, svim srcem prigrlio iz Titovih ruku u proljeće slijedeće godine u Foči, zakleo se da će joj ostati vjeran i da će je okititi pobjedama. Ta težnja za borbom u njemu, ukorijenjena vojnička revnost i neobično miran i miroljubiv odnos davali su svemu kod njega neki viši, hrleći smisao za tamo, dalje, za naprijed,

pa je otuda lako prenosio svoja osjećanja na borce, a da toga ni on ni oni nijesu bili svijesni. Bilo je tu nekog poteksta vjere u te redove preplanulih momaka, kao i drugog umnoženog sebe. I borci koji su ga prvi put vidjeli brzo su ga zavoljeli kao neki zajednički znak sebe. Polazili su u borbu samouvjereno za njegovom riječi, sigurni da se greška ne može dogoditi jer rasporedom komanduje on, drug Pero.

Toliko puta su ti mladići stali pred njim u stroj kao jedan, čvrsti, čelični. Osjećanje sigurnosti u borbama dolazilo je od povjerenja u osvjedočeno visoke ljudske i vojničke kvalitete svog komandanta, preduslov bez koga ne bi moglo da bude hrabrih. Njegova vojnička mašta bila je uvijek budna, sa pipcima daleko isturenim ispred patrola, spremna da munjevito reaguje na sve mogućne podlosti neprijatelja. Mogao je za ciglo nekoliko minuta savršeno da razvije bataljon u borbu bilo iz kog stanja i položaja. Trudio se da nikada ne ostavi ni mrve mogućnosti za »možda«. I nije potcjenjivao neprijatelja, iako je rado upotrebljavao riječ »zadačić« (u smislu mali zadatak) i kad je obavještavao bataljon o napadu na mnogostruko brojnijeg neprijatelja. Izlaganje je, obično, završavao sa dvjema mogućnostima: »neprijatelja razbiti, uništiti ili — natjerati na bezuslovnu predaju«. Ali nikada nije zaboravljao da na kraju zapovijesti (usmene ili pismene, svejedno) pomene i »zborno mjesto«. Međutim znalo se da je to mjesto više predvidio za slučaj neuspjeha i povlačenja, jer je lekcija sa Pljevalja u tome oprezu kod njega ostala uvijek prisutna. I te noćne borbe, koje je njegov 1. bataljon mahom praktikovao, bile su ne samo štednja ljudstva već i njegov neki dublji vojnički zaključak.

Zato što su u tom stroju koračali iskreni borci svoje domovine i svog revolucionarnog ubjeđenja, komunisti, mrak nije mogao da umanji za vrijeme borbe osjećanje međusobne veze i odgovornosti za ishod juriša. Naprotiv. Perova deviza: mrak je saveznik hrabrih i smjelih, a neprijatelj kukavica! — bila je potvrđena u velikom broju pobjeda nad znatno većim neprijateljevim snagama, a uz neznatne gubitke sopstvenog bataljona. Dopunio ju je nekim novim elementima kada je izdavao naređenje Voju Abramoviću da sa svojim vodom od svega trinaest ljudi razbije sto pedeset ustaša u nekom selu Boračke župe. Abramović je, snebivajući se, primijetio da možda kreće sa premalo ljudstva na toliko ustaša, a Pero mu je odmah sračunao:

»Noć ti, Vojo, smanjuje broj neprijatelja napola. To znači ostaje ti sedamdeset i pet. Momenat iznenađenja svodi ti ostatak za još polovinu. Znači, trideset i sedam. Reci sada — zar trinaest proletera ne može da se obračuna sa tom šakom bijede, preplašene pred budućnošću makar i da ih medom hra-

niš?.. I šta zna neprijatelj o tebi? Kad viknete iz mraka, a razrijedite se da što šire zahvatite, pa otvorite plotunsku paljbu, za njih će vas biti sto puta više nego što vas stvarno ima«.

I zaista, ustaše su se razbježale uz bučno šenlučenje, a vod je obezbijedio premorenom bataljonu prenoćište, pošto je kroz planinu i smetove od svitanja do mraka progonio ustaške grupice. Taj dan Pero je probdio na nogama sav koncentrisan oko praćenja borbe i predviđanja budućih mahinacija neprijatelja. Vodom ili četom iz rezerve najčešće je izvodio završni potez zaobilaska i zbacivanja neprijatelja sa kosa.

Mogla mu je u početku, nakon toliko godina kasarnskog života u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, čudno izgledati partizanska narodska šarolikost — neko pod kačketom, neko pod đačkom, neko pod vojničkom kapom ili šeširom, seljački gunjevi, varoški kusi kaputići, tek poneki dio vojničke uniforme uz najrazličnije oružje, mogao je i sumnjati da su ti mladići, dotle srasli s ilegalnim radom, knjigama i svakidašnjim težačkim poslovima više nego s oružjem, teško spojivi bilo sa kakvom čvršćom borbenom disciplinom, a kamoli sa gracijom militarističkog tipa, salutiranjem, okretanjem, korakom. Ali se ubrzo osvjedočio da u komunistima i patriotima revolucionarnog kova dobiva rijetko disciplinovane drugove i pune unutrašnje čvrste odluke da se bore dokraja.

Takvi kvaliteti partizana i njega su svakim danom bogatili i obavezivali na poštovanje. Ti isti borci postaju kasnije čvrst oslonac njegove komandantske sigurnosti i radost tolikih pobjeda. Valjda se otuda kod njega pojavila i teorija da biti vojnik i biti ratnik dva su različita kvaliteta koja se u revolucionarnim trenucima spontano nađu u naelektrisanom narodskom raspoloženju, ili se mogu naknadno izgraditi na intimnom revoltu masa. Te dve osobine idealno su bile spojene u samom komandantu Peru koliko i u njegovim borcima. »Gruba« vojnička nježnost Pera Četkovića dobila je više hrabrosti od svojih boraca nego slatkorječivost mnogih drugih komandanata, jer je to bio samo uzvrat za njegovu svakidašnju brigu o njima. Nikada borac 1. bataljona nije došao u iskušenje da pomisli: da se komandant, možda, olako igra njegovom glavom, pa da se stoga sam mora u borbi više čuvati.

Koliko je puta, oslonjen na pušku, stao pred čelo kolone i postao znak zabrane da borci na zastanku ne bi odmah »zaboli svoju žeđ u studenac« prije nego što se odmore; koliko je puta opomenuo neoprezno hrabre »da ne prave metu«, da se bolje zaklone od oka i nišana sa suprotne strane; koliko je puta povisio glas kad neko potcijeni »oko mitraljesca iz neprijateljevog aviona«; koliko je puta sam provjeravao masku od granja u komori kada je bataljon preko dana marševao pod stal-

nom prismotrom avijacije; koliko je puta poslije Rudog preporučio borcima na počinku u snijegu da se tapkanjem u mjestu zagriju, umjesto da se odmah snižu u prtinu i zaspu! Kao da to nije više kapetan prve klase iz bivše Jugoslavije, zamrzio je formalizam, odbacio sve što nije sadržina, smisao. Učio je bataljon strojevom pravilu, ali ga time nikada nije premarao. Čuvao je snagu boraca za ono najvažnije — za borbu, za stražu, patrolu, za duge marševe.

Perovo povjerenje u ljude dolazilo je od njegovog dubokog poštenja i poštovanja tuđeg dostojanstva. Korektnost u svakidašnjim sitnicama nije bila samo spoljna strana njegovog ponašanja, već više jedna ratnička etika; nema čvrstih borbenih redova tamo gdje nema moralne solidarnosti, čistote i iskrenosti u međusobnim odnosima. Kao komandant bataljona nikada nije tražio od drugih što ne bi mogao i sam u ulozi običnog vojnika da izvrši, i što nije u isto vrijeme smatrao i najintimnijom svojom obavezom, toliko se poistovjetio s partizanskom etikom i načinom života. I ničeg paradnog u njegovom držanju. To što je komandovao bataljonom samo mu je donijelo ogromne obaveze prema ljudstvu na koje je on do maksimuma koncentrisao svoju energiju. Ne sa kicoške, već sa najteže radne strane shvatio je on svoju komandantsku dužnost. I niti je uzimao kašiku, niti se opružio po slami u planinskoj kolibi prije nego što bi se uvjerio da su čete smještene i nahranjene.

U tim rogatičko-romanijskim danima i noćima mraza i vijavica, za vrijeme iščekivanja izvještaja od izvidnice (da li je selo slobodno od neprijatelja) toliko puta je njegov glas probudio borce sa snježnim pokrivačem na leđima i kapama. Klikovao je komandire svojih četa poimenice:

— Sekul-a-a! Savo! Gajo! Milonja-a-a! Naprijed.

Bio je to znak da će se uskoro zakoračiti u planinske staje i kolibe, žudno se baciti na ležaje od slame i sijena, zagrliti koljenima seljačke zemljane peći ili raširiti ruke kraj razbuktalog ognjišta. A događalo se i ono najneprijatnije — da se sa posljednjim kapima snage mora puziti kroz snježne nanose u juriš na zabarikadiranog neprijatelja, onda kada je čovjek bio na granici ljudske izdržljivosti.

Bilo se već razdanilo kada je bataljon, po svim pravilima »nečujnog iznicanja iz zemlje«, stezao omču oko nekih većih školskih ili drvnoindustrijskih zgrada gdje se govorilo o blizu dvije stotine ulogorenih sokolovićkih četnika. Perova opreznost nije se tu bogzna kako isplatila, kao ni dugo puzanje boraca kroz smetove. Predali su se, a da ni s jedne strane nije ispaljen metak. Promrzli od dugog stajanja napolju, izmiješali su se u dvorištima i po sobama crnogorski proleteri sa svojim

»zarobljenicima«. »Četnici« su bili radoznali da malo porazgovaraju s drugovima koji su tu došli čak iz Crne Gore. Do starih »jednometkih« i »trometki«, koje su lagano iščezavale pod pahuljama snijega složene u kupovima nasred dvorišta, nije im više bilo stalo. Žalostilo ih je najviše to što neće jesti čorbu i meso iz ključalih velikih kazana.

Do maločas komandant Pero je brzo reagovao i kao politički radnik, objašnjavao prijateljski svojim oslobođenim zarobljenicima, mjesecima već željnim svoga doma, porodice i poslova oko staje i kuće, da je najbolje da zarana pođu svojim kućama, pošto prethodno ručaju i uzmu brašnjenik kod poznanika u obližnjim selima. Bilo je nečeg dječjeg u tim izboranim, zapuštenim licima ispod šubara, u njihovoj žalosti za tim obrokom. Ali nije se imalo kud, te pune kazane bataljon je morao da tretira kao ratni plijen, jer odakle inače dati ručak borcima. Pero je reagovao pravedno, ljudski, pa samim tim i politički. I te njegove karakterne osobine doprinijele su da odnosi u štabu budu uvijek skladni i konstruktivni. A i u Jovu Kapičiću Pero je dobio izvrsnog saradnika i jaku političku potporu. Tu, u Sokolovićima, i borci i komandant ponašali su se dirljivo ljudski. Bilo im je više žao izgubljenosti tih seljaka među vojskama od kojih treba tek sada da izaberu svoju nego što su to smatrali nekim vojnim uspjehom. Sporo su se zarobljenici razilazili, a neki su molili da nastave s proleterima.

Ni tada ni kasnije Pero nije nikad uspjehe svog bataljona »proglašavao« svojim pobjedama, što se moglo sresti kod nekih bataljonskih komandanata i ponegdje kao pojava prekomjernog »satiranja neprijatelja« u izvještajima.

Gorjele su Bijele Vode, gorjela je sva Romanija. Bjesnjela je druga neprijateljska ofanziva. Ispred svog bataljona koračao je tih večeri neumorni komandant sa uvijek istim zbunjeno zamišljenim izrazom na licu. Vijesti sa frontova ništa dobro nijesu obećavale; njemački automatičari na smučkama u ogrtačima boje snijega iznenadili su premoreni 5. bataljon šumadijskih proletera i desetkovali ga na Pjenovcu. Pogibija Čiče Romanijskog, jedne od najpopularnijih ličnosti ustanka u Bosni, bila je još jedan težak gubitak za partizanske redove. Svakog trenutka je i kolona 1. bataljona mogla između tih glavica i šuma da nabasa na zasjede i opkoljavanja kad bi Perova vojnička predostrožnost zadrijemala. Oružje svog 1. bataljona mogla je kao kandže i zube iz svake situacije da zarije u oči neprijatelja — njegova besprekorna komandantska vještina.

Blizu nekih mrtvih mlinova kraj kamenog korita presahle rječice u klisuri blizu Sarajevskog polja upozorio je te

večeri svoje borce uoči igmanskog marša na složenost situacije. Učinio je to najobazrivije, služeći se okolišnim razlozima, obavještenjem o pravcu kretanja »za slučaj da zaluta neko od boraca«.

Dosljedno se držao nekih svojih mjerila i vojničkih principa i nije dopuštao da njegova misao išta i na trenutak odvoji od povjerenog zadatka. Nikada ga niko nije vidio raskomoćenog u smislu samozadovoljstva i opuštanja poslije nekog uspjeha. I u Sarajevskom polju, i na Igmanu pretvorio se sav u pažnju, obilazio kolonu, pomagao oko pretovarivanja palih konja, opominjao iznurene da požure, »ućutkivao« glasne čuturice ili porcije nemarno prikačene za samare.

Uoči marša preko Igmana preporučio je da borci namažu noge lojem i zaviju stopala vunom ili novinama, da obuju vunene čarape i da zamotaju uši. Gdje god je kolona zastala, tjerao je borce da trljaju uši, nos i čitavo lice snijegom, da cupkaju u mjestu kako bi se zagrijali. Iskustvo predratnog planinca takođe je govorilo iz Pera kada je preporučivao borcima dok su se penjali uz Igman da odmah rasijecaju tijesnu obuću ukoliko osjete da im stopala trnu, jer je to pouzdan znak da je u tom dijelu tijela prestala cirkulacija krvi. Na vrhu Igmana naredio je da niko ne ulazi u planinsku kuću, pogotovu promrzli; određivao je po dva druga da promrzlim prethodno istrljaju noge i ruke snijegom, obuju suve vunene čarape, pa ih tek onda puste u toplotu. Zato je njegov bataljon imao tu najmanje promrzlih.

Bio je i za njega predug taj put dok se spoticao, klizao i padao niz igmanske strmine prema selu Presjenici. Dok su ljekari pružali prvu pomoć njegovim borcima, bio je tu, kraj njih, kao najiskrenije saosjećanje druga, njihov komandant Pero Ćetković. Linija kretanja 1. crnogorskog bataljona poslije Igmana vodila je kroz Vlaholje, Obalj, borbu na Ulogu i na Boračkoj župi do oporavka u Foči i Goraždu, gdje se bataljon fizički, vojnički i politički pripremio za nove događaje, za treću neprijateljsku ofanzivu.

Sa Negobuđa i Mosta na Lever-Tari poveo je svoj bataljon na Sinjajevinu, gdje je nekoliko nedjelja bez hljeba, na zavijenom snježnom platou, štitio slobodni Durmitor od najezde talijanskih plaćenika pod kokardom. Prvi bataljon je bio upućen od strane Vrhovnog štaba kao vojnička pomoć crnogorskim partizanima. Pod komandom Ćetkovića, bataljon je počeo ofanzivu i munjevito sjurio četničke izrode niz sinjajevinske strane prema Mojkovcu. Grčevite pokušaje pojedinih četničkih grupa da se održe, Pero je svodio na smiješnu nemoć. Vještinom komandovanja posebno je tada oduševio svoje borce. Niko od preživjelih neće zaboraviti sliku susreta proletera i

omladinaca na Goveđoj glavi tog dana. Siti i višestruko brojniji četnici su zbacili sa kose više presamićene kosture i »bezmetkoviće« nego što bi to bili borci dva omladinska bataljona. Vidio je i komandant Pero kako četnici komotno naslanjaju puške na grane i dugo, pomno nišane sa malih odstojanja na iznemogle ostatke partizanskih jedinca. Nabrao je obrve i bacio kratku komandu 3. četi Živka Živkovića.

— Smjesta brisanim prostorom — zalomi desno i satri neprijatelja!

Živkova četa uskoro je »napipala« neprijatelja, ispod vrha. Zagustila je puščana vatra. Iznenađena grupa četnika viknula je užasnuto:

— Evo ih, majku im komunističku.

Bili su ošamućeni protivjurišem proletera. Nijesu umjeli da protumače: otkud sad ta bujica, kad su sve dotle imali pred sobom razbijene, iscrpene kosture. Izvaljeni na proplanku pokušali su da se brane. Dijelovi sekunde su odlučivali. Korać se uhvatio za grudi i glasno konstatovao da je ranjen. Živko je u posljednjem trenutku ugrabio puškom četnika žandara, a Savo Mašković puškomitraljescu, prije nego što se ovaj dočepao obarače, pronizao vilicu. Rade Bojović, Vojo Maslovarić, Savo Mašković, Mihailo Nedović osmudili su vatrom te izrode tako da se nijedan nije pomakao sa te ledine. Bataljon poslije tog okršaja nije mogao da uspostavi »dodir« s četnicima sve do Markova brda. Ti porazi četništva znatno su doprinijeli demoralizaciji izdaje u Crnoj Gori, jer su pobjede proletera postale priče o tome da su se »partizani u Bosni nahiljadili i da im se ništa ne može«, što su širili naročito zarobljeni četnici koji su se vratili bez oružja kućama poslije sloma na Skari i Večerinovcu.

Glavni štab za Crnu Goru i Boku, cijeneći Perove izvanredne komandantske sposobnosti pokazane u ranijim operacijama, odredio ga je da komanduje grupom bataljona u borbama na Durmitoru. Tih dana četnici su na Dobrom Dolu uspjeli da potisnu dva bataljona 2. proleterske brigade. Kod seljaka su se raspitivali gdje se nalazi bataljon Pera Četkovića. Kad su saznali da je on udaljen odatle čitavih šest sati hoda, u Pišču, raskomotili su se i ostali na spavanju samo sa najnužnijim obezbjeđenjem katuna.

Čim je saznao da su četnici izbili u Dobri Do, Pero je pokrenuo svoj bataljon iz Nikolina Dola da pomogne 2. proleterskoj. Nakon usiljenog marša, noću, po kiši, snijegu i magli, iznenadio je četnike na spavanju. Dobri Do je jedna od značajnijih Perovih borbi, kada je ne samo razbio četničku jedinicu već i veliki broj njih zarobio skupa sa naoružanjem i mu-

nicijom. Meso koje je ključalo u kotlovima za četnike pripalo je umornim i pregladnjelim partizanima. To nije bio neznatan plijen tih dana, kada su partizani s natčovječanskim odricanjem čuvali čistotu svoje zastave pri prolasku kroz te ionako siromašne planinske krajeve.

Nakon dugotrajnih borbi sa crnogorskim četnicima, oko Žabljaka, u Dobrom Polju i Studenoj, Prvi bataljon se krenuo svojoj matici, da se ponovo pripoji 1. proleterskoj. Pokret za obezbjeđenje prelaska pruge kod Konjica pretvoren je u prvo oslobođenje tog saobraćajnog čvora kada su bataljoni 1. brigade uništili desetinu lokomotiva i zaplijenili ogroman materijal. Učešćem u oslobođenju Šćita, Duvna i Livna i napadom na Bugojno još je uvećan broj borbi i pobjeda 1. bataljona.

Poslije oštre borbe na Cincaru, na bataljonskoj konferenciji sumirano je vojno iskustvo iz tog okršaja u kome smo izgubili šest boraca. Neko je ustao i posredno prebacio štabu bataljona za prevelike gubitke u toj borbi. Komandantu je teško pala ta kritika. Ali sabrao se i mirno dokazao da bi svako povlačenje iz te situacije bilo plaćeno još većim gubicima.

Oslobođenje Konjica i Livna s minimalnim gubicima sa naše strane još jednom su pokazali darovitost tog komandanta, poslije čega mu Vrhovni štab povjerava novu dužnost — komandu nad 1. dalmatinskom brigadom. Kasniji, takođe proslavljeni komandanti 1. bataljona: Savo Burić, Savo Mašković, Vojo Abramović, samo su mogli da se nadovežu na iskustvo svog prvog komandanta, da to iskustvo primijene na nove situacije.

U četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi Pero je postavljen za komandanta 3. divizije.

U borbama ispred Nevesinja 1943. godine bio je teško ranjen iz avionskog mitraljeza.

Za vrijeme hirurške intervencije izdao je posljednje naređenje svojoj diviziji: juriš za oslobođenje Nevesinja.

Posljednji bljesak njegovih moralnih i vojničkih osobina, koje su ga učinile udžbenički potpunim likom komandanta iz naše revolucije.

Radonja VEŠOVIĆ

PARTIJSKI RAD U 1. BATALJONU

(Od formiranja do septembra 1942)

Bataljon se našao okupljen prvi put 22. decembra 1941. godine, na maršu za izvršenje prvog borbenog zadatka. Pošli smo od Rudog prema istočnoj Bosni, u sastavu Prve proleterske brigade, ali sa samostalnim zadacima. Sljedećih dvadesetak dana, zbog neprestanih pokreta i oružanih čarkanja, nismo bili u mogućnosti, a nismo još ni imali nikakvih uputstava, da formiramo partijsko rukovodstvo bataljona i počnemo organizovan partijsko-politički rad. Članovi Partije se još nisu međusobno ni poznavali, naročito ne oni iz Komske čete s partijcima iz starog Lovćenskog bataljona. Poznavali su se samo studenti, sa zajedničkog revolucionarnog rada na Beogradskom univerzitetu.

Funkcija zamjenika političkog komesara bila je još neodređena, zato je baš njega štab bataljona obavezao da se brine o odjeći i obući boraca, o prostirci, smještaju i slično.

Sredinom januara 1942. dobili smo pismo CK KPJ o organizaciji i zadacima partijskih organizacija u vojnim jedinicama. Nedjelju dana smo se zadržali na prostoriji nedaleko od Vareša, te smo bili u mogućnosti da pismo odmah sprovedemo u život i da započnemo organizovan partijsko-politički rad u bataljonu.

U pismu je, pored ostalog, stajalo:

»... Treba odmah sprovesti do kraja izgradnju partijske organizacije u bataljonima. Partijci u jednoj četi sačinjavaju četnu ćeliju, osnovnu partijsku organizaciju. Četna ćelija ne održava direktne veze s partijskim komitetima na terenu, nego posredno preko partijskog biroa bataljona. Taj biro biraju četne ćelije preko svojih delegata. Partijski biro u bataljonu rukovodi partijskim radom u bataljonu...«

I dalje:

»Pored predavanja iz teorije Partije i objašnjavanja osnovnih organizacionih principa lenjinističke partije, objašnjavati naročito kakav treba da bude partijac kao partizan: primjer hrabrosti, požrtvovanja, nesebičnosti, discipline, mudrosti u čuvanju ljudi, dobar drug, nosilac optimizma, borac protiv panikerstva, kukavičluka i malodušnosti, uvijek spreman za izvršenje najtežih zadataka. Ilustrovati to primjerima iz života naših, sovjetskih i drugih partizana.

Kao teme koje treba da proučite u ćelijama predlažu vam se sledeće:

Partija i narodnooslobodilačka borba (vodeća uloga Partije);
Partija i nacionalno pitanje Jugoslavije;
Odnos KPJ prema buržoaskim partijama...

Kao dalje teme za proučavanje u ćelijama, četama, kao i u narodu, predlažu vam se sledeće:

1) *O stvaranju Jugoslavije*

a) Versajski mir,
b) Suština velikosrpske politike,
c) Položaj porobljenih naroda u Jugoslaviji i stav KPJ prema nacionalnom pitanju,
d) Narodnofrontovska politika Jugoslavije,
e) Stav KPJ prema ratu, 27. mart i kapitulacija,
f) Karakter rata i značaj pakta sa SSSR o prijateljstvu i nenapadanju;

2) *Drugi imperijalistički rat*

a) Karakter rata,
b) SSSR i imperijalistički rat,
c) Pretvaranje imperijalističkog rata u oslobodilački stupanjem SSSR na čelo narodnooslobodilačke borbe porobljenih naroda.

3) *O SSSR*

a) 1905. i 1917. godina,
b) Spoljna politika SSSR,
c) Unutrašnja socijalna i politička struktura SSSR,
d) Ustav SSSR,
e) Crvena armija i narodnooslobodilačka borba,
f) Život seljaka u SSSR,
g) Žene u SSSR,
h) SSSR kao bratstvo naroda.«

Tih dana je održana partijska konferencija bataljona, kojoj su prisustvovali delegati četnih osnovnih organizacija (ćelija). Na njoj su razmotreni i utvrđeni partijsko-politički zadaci koji stoje pred partijskom organizacijom i bataljonom i izabran partijski biro bataljona u sastavu: Jovo Kapičić, Risto

Lekić, Đuro Lončarević, Živko Živković i Vlado Šćekić (sekretar). Bile su zastupljene sve čete i štab bataljona. Od te konferencije pa dalje partijsko-politički rad u bataljonu i politički rad bataljona na terenima na kojima se borio i kojima je prolazio razvijali su se sistematski i, sa većim ili manjim intenzitetom, neprekidno.

U bataljonu, koji je brojao oko 180 boraca, bilo je 73 člana Partije, 6 kandidata i 32 člana Skoja. I ostali su, bez sumnje, bili vrlo bliski Partiji i spremni da za nju polože svoje živote.

Ali kriterijum Partije bio je vrlo strog. To se može vidjeti i na primjeru pokojnog Pera Četkovića, komandanta našeg bataljona. On je za komandanta došao upravo zbog provjerene hrabrosti u dotadašnjim borbama, posebno na Pljevljima, zbog umješnog rukovođenja bataljonom, zbog potvrđene odanosti zemlji i narodu. Ali bio je oficir stare jugoslovenske vojske.

Razmatrali smo njegov prijem u Partiju. Primili smo ga. No odluka o tome nije tako lako i brzo donesena. Bili smo strogi. U ovom slučaju i previše. Pero je bio komandant visoke vrijednosti. Njegove su zasluge velike za uspjehe bataljona, kako u oružanim borbama tako i u vojnom vaspitanju njegovih kadrova. Od njega su se ljudi mogli učiti i ličnoj i komandantskoj hrabrosti, i upornosti i dosljednosti, i žilavosti i izdržljivosti u naporima i teškoćama, i neumornoj brizi o borcima: o njihovoj ishrani, smještaju, odjeći. On je na zadatku prema ljudima bio strog u zahtjevima. Ali je prema sebi bio najstroži. Mi često to nismo mogli dokraja razumjeti.

U bataljonu je bilo ne malo onih koji su poginuli smrću heroja i, smatrajući sebe komunistima, odnijeli sa sobom najdublju želju da budu članovi KPJ.

Među članovima Partije u bataljonu bilo je i starih partijaca, robijaša, iskusnih ilegalnih radnika i dugogodišnjih revolucionara. Od njih su 32 primljena u Partiju do 1940. godine; 28 su bili intelektualci, pretežno studenti Beogradskog univerziteta, ostali — radnici i seljaci. Dakle, u partijskoj organizaciji se našlo dovoljno revolucionarnog iskustva iz ilegalnih borbi naše partije, iz masovnih borbi radnika i seljaka Crne Gore, iz žestokih borbi radnika i studenata Beograda, bilo je dovoljno političkog i teorijskog poznavanja klasne borbe proletarijata. Dakle, svi uslovi da se organizuje i uporno sprovodi sistematski partijsko-politički i teorijski rad na vaspitanju partijskog članstva i svih boraca bataljona.

Rad partijske organizacije obuhvatao je tri oblasti:

rad u partijskim organizacijama — praktički i teorijski;

rad u bataljonu — praktički, teorijski, kulturno prosvjetni, vojnostručni i drugi;

politički rad u narodu.

Partijski sastanci osnovnih organizacija održavani su, po pravilu, dva puta nedjeljno, a katkad i češće. Na jednom od njih se raspravljalo o praktičkim tekućim svakidašnjim problemima iz života i rada jedinice, a na drugom o pitanjima teorijskog karaktera, upravnim pitanjima iz oblasti marksizma — lenjinizma za koja se smatralo da ih članovi Partije obavezno moraju znati. Jednom prilikom smo odlučili zbog potrebe življeg i većeg teorijskog rada s članovima Partije, da na jedan praktički sastanak dođu dva teorijska.

Koji su to problemi i pitanja kojima se bavila i koje je rešavala partijska organizacija?

Na sastancima s dnevnim redom iz života, iz žive prakse jedinice razmatrao se rad komunista u bataljonu i narodu prema određenim sektorima i zaduženjima. Razumije se, tu su kritika i samokritika imale presudnu ulogu. Uostalom potpunija predstava o tim, nazovimo ih uslovno — praktičkim sastancima može se steći na osnovu jednog ondašnjeg izvještaja sekretara partijskog biroa bataljona:

»Razgovori na praktičnim sastancima kreću se o onim pitanjima koja su konkretno tada aktuelna i koja se postavljaju pred ćelijama. Jedan opšti dnevni red tih sastanaka izgledao bi ovako:

1) nova obavještenja, direktive i drugo u tom smislu;

2) organizaciona pitanja: kadrovi, kandidati i drugo;

3) izvještaji po sektorima: a) Skoj, b) politički rad, c) kulturni rad i drugo;

4) kritika i samokritika i vaspitanje u tom duhu;

5) eventualije.

Ovo nije šablon našega rada: dnevni red zavisi od konkretnih pitanja i prilika života i rada.«

Sličnog karaktera su bile konferencije u četama i bataljonu. Na njima su tretirana ona unutrašnja pitanja čete (bataljona) koja su bila od interesa za kolektiv, na primjer: o moralnom liku borca, o odnosima u kolektivu, o odnosima prema narodu i slično.

Sastanci teorijskog karaktera su održavani jedanput nedjeljno ili češće. Kako je već rečeno, na njima su izučavana marksistička nauka i teorija i njihova primjena. Osim onih tema koje su date u pismu CK KPJ, proučavale su se teme o nacionalnom i seljačkom pitanju i ciklusi tema o razvitku društva, o razvitku radničkog pokreta, o državi, revoluciji i diktaturi proletarijata itd.

Ovi sastanci sa veoma visokim teorijskim nivoom prethodili su sličnim po četama. U stvari, na njima se provjeravalo i dopunjavalo znanje da bi se ono bolje, lakše i popularnije moglo preneti na četu.

Osnovni materijal za teorijsku obradu tema i ciklusa bili su »Osnovi lenjinizma« i »Istorija SKP(b)«. Ali, valja naglasiti, kao crvena nit u obradi svih tema provlačila su se pitanja iz istorije naše partije, njene revolucionarne borbe u staroj Jugoslaviji i njene politike u narodnooslobodilačkom ratu. Razumije se, na osnovu svega toga određivali su se i formulisali naši neposredni zadaci.

Teorijski rad u partijskim organizacijama je bio tako živ da je partijski rukovodilac 1. proleterske brigade jednom prilikom upozorio da »postoji opasnost da se ta organizacija ne pretvori od rukovodstva u neku teorijsko-prosvjetnu komunističku školu. Međutim u onim uslovima takva opasnost nije mnogo prijetila partijskoj organizaciji. To je bilo samo intenzivno učenje ljudi željnih znanja, ljudi koji su se svakodnevno borili, marševali, trpjeli, krvarili i spremali za nove i duge borbe. Teorijski rad je bila dužnost komunista za koju se, ako nije ispunjavana, odgovaralo pred partijskom organizacijom.

A onda se sve to prenosilo na čete, na bataljon. U izvještaju sekretara partijskog biroa bataljona iz tog perioda stoji:

> »Rad naših ćelija u četama i bataljonu je zadovoljavajući. On se kreće na: političko-kulturnom, teorijskom i vojnostručnom polju. Pod iole mogućnim prilikama, svakoga dana se održavaju četne konferencije, na kojima se obrađuju raznovrsna pitanja. Ja ću samo iznijeti bilans takvog rada za nedjelju dana našeg boravka u selu Vlaholju kod Kalinovika. Svakoga dana bile su četne konferencije; na njima su proučavana ova pitanja (ona su prethodno proučena na partijskim sastancima): razvitak društva, Crvena armija, ustrojstvo Crvene armije i njeno naoružanje. Sunčev sistem, kolhozi i poljoprivreda u SSSR, i drugi čitav materijal koji smo dobijali; počelo je i proučavanje »Istorije SKP(b)«.

I dalje:

> »U četama su obrazovane grupe koje imaju zadatak da prouče pojedine oblasti iz poznavanja društva i prirode, na primer: grupa geografije, grupa medicine, grupa za proučavanje pitanja marksizma-lenjinizma i tako dalje.
>
> U svim četama pokrenuti su listovi. Prvi brojevi četnih listova »Crvenoarmejac« i »Sloboda« pobudili su veliku pažnju i interesovanje kod svih vojnika«.

Često su se održavale priredbe — »programatska sijela« bataljona, kako su se one zvale — koje su imale kulturno-zabavni karakter. Na njima su se izvodili skečevi, recitacije, pjesme i drugo. To su bile omiljene zabave u časovima predaha.

Tom djelatnošću u oblasti opšteg obrazovanja i prosvjećivanja, kao i zabavnim životom, rukovodili su kulturno-prosvjetni odbori uz pomoć i podršku partijskog biroa bataljona. U odbore su birani, pored političkih komesara, ljudi koji su za ta pitanja imali znanja, smisla i volje.

Vojnostručni rad je obuhvatao neku vrstu vojne obuke u vještini ratovanja i »vojniziranje« bataljona.

»Obrađena su i mnoga pitanja vojnog karaktera, na primjer: noćni napadi, dejstvo automatskih oruđa i drugo« (Iz izvještaja sekretara partijskog biroa bataljona).

Često su četne i bataljonske konferencije bile namijenjene pripremi za akciju koja je predstojala ili analizi akcije koja je izvedena. To su bile analize organizovane u cilju izvlačenja iskustava da bi se bolje ratovalo; sem toga, predmet konferencije moglo je biti (i bilo je vrlo često!) držanje pojedinaca u protekloj akciji. Ako se neko na takvoj konferenciji kritikovao zbog slabog držanja u protekloj borbi, onda je to za njega bila najteža mogućna kazna. Tu se nisu štedjele ni starješine, samo ako su zaslužile kritiku. Međutim nije neskromno reći da je starješinski sastav bataljona bio zaista primjeran kad su bile u pitanju oružane akcije.

Posebno treba reći o odgovornom zadatku koji je bataljon dobio u odnosu na Durmitorski omladinski bataljon, koji nam je jedno vrijeme, u proljeće 1942. godine, odlukom Vrhovnog štaba bio stavljen pod komandu u cilju njegovog vojno-političkog osposobljavanja, a zatim i zajedničkih borbenih dejstava. U vrijeme priprema za dejstva koja su stajala pred nama, sa tim bataljonom se partijsko-politički, vojnostručni i kulturno-prosvjetni rad izvodio planski i prije i poslije podne. Na njegovo ljudstvo smo prenosili borbena i politička iskustva, naše stečeno znanje. A borbe koje smo poslije toga vodili pokazale su da je naš rad urodio plodom. Ti omladinci su se pokazali odlično u svakom pogledu, tako da su kasnije ostali u sastavu bataljona.

U životu 1. bataljona, treba istaći, važno mjesto je imala organizacija Skoja. Poput partijske organizacije, ona je pripremala svoje članove da budu dostojni Skoja i povjerenja Partije. Tamo su se mladi ljudi učili da postanu članovi Partije. Skojevska organizacija je bila snažna poluga u opštem vaspitanju sastava bataljona.

»Njihov rad ide uporedo s radom partijske organizacije i malo za njim zaostaje. Skojevci se osjećaju odgovornim pred svojom organizacijom isto kao članovi Partije. Odanost, požrtvovanost i disciplina kod velikog broja skojevaca ne izostaju iza tih osobina čanova Partije« (Iz izvještaja sekretara partijskog biroa bataljona).

Političko-teorijski rad u bataljonu bio je u isto vrijeme odlična priprema za politički rad bataljona na terenu, u narodu. Taj rad su partijske organizacije također postavljale planski: odabirala su se aktuelna pitanja, organizovale »političke ekipe«, postavljali određeni zadaci. Rad se sastojao u održavanju zborova, konferencija, priredaba; obuhvatao je rad sa omladinom, rad sa ženama, organizaciju i pomoć narodnoj vlasti, pomoć partijskoj organizaciji ako je postojala na terenu, itd. Djelovanje u narodu — bila je stalna dužnost bataljona. Kako se to shvatalo, vidi se i iz jednog pisma komesara 1. proleterske brigade bataljonima:

»Iz dosadašnjeg iskustva stečenog na ovom terenu vidi se da je težište našega rada na ovome terenu više političko nego vojno i zato naši odgovorni drugovi treba tome pitanju da svuda poklanjaju punu pažnju... Naša brigada ostaje *sjutra čitav dan* (podvukao V. Š.) na ovoj prostoriji. Da li ćemo dalje ostati ovdje — to za sada ne znamo. Ali ovo vrijeme treba iskoristiti kako za politički rad unutar samih jedinica tako i u političkom radu i organizovanju narodne vlasti na terenu. Za taj rad treba mobilisati što više političkih radnika i ostalih partijaca. Treba drugove tako rasporediti da u toku sutrašnjeg dana sva sela budu obuhvaćena.«

Ekipe komunista iz našeg bataljona su, na primjer, za nedjelju dana kod Vareša održale konferencije u preko tridesetak sela. Njima je prisustvovalo oko tri hiljade lica. To su bila srpska i muslimanska sela. U tim danima previranja i kolebanja masa, u danima mržnje i obračunavanja između Srba i muslimana — to je, bez sumnje, imalo pozitivnog uticaja.

U okolini Goražda jedna od tih ekipa za petnaestak dana je obišla 48 sela i izvršila zadatak oko formiranja narodnooslobodilačkih odbora u njima.

Nama je još i danas u živom sjećanju i ostaće nezaboravan onaj prijateljski, topli odnos naroda prema našem bataljonu. A taj odnos, baš takav, proistekao je, prije svega, iz držanja i rada naših boraca. Iz sela oko Kalinovika, iz Foče i Goražda i sela oko njih bili smo ispraćeni sa suzama. Za nama su ostajala duboka politička i lična prijateljstva, koja su i jedne i druge vezivala i obavezivala. Imali smo prilike da nas tokom rata borbeni put opet dovede u krajeve u kojima smo već jedanput bili i da se sretnemo s poznanicima. Dočekivali su nas kao stare prijatelje, željno i srdačno. Bataljon je zaista svuda i za najkraće vrijeme ostavljao snažan politički uticaj.

Da bi uspješno rukovodio tako bogatim političkim životom bataljona, partijski biro se vrlo često sastojao, a po nekad, ako je to situacija zahtijevala, i svakodnevno je bio na okupu. No sastanci partijskog biroa, kao i osnovnih organizacija, nisu

se uvijek mogli održati po utvrđenom redu. Dešavalo se da za to nije bilo nikakvih mogućnosti. To tim prije važi za sprovođenje ideološko-političkog rada u bataljonu. Ali je zato, čim su stvoreni iole povoljni uslovi, taj rad bio vrlo intenzivan, tako se nadoknadilo izgubljeno vrijeme. Izuzetno situacije u kojima je partijsko-politički rad izostao bile su, na primjer, teški igmanski marš, neprestane borbe s četnicima na Sinjajevini, veliki marš bataljona preko Zelengore i Treskavice u trećoj ofanzivi i slično. No i u tim višednevnim, često natčovječanskim naporima i borbama, kad je bilo hladno, kad smo bili gladni, neispavani, iscrpeni — kad su se mogli vidjeti i rezultati partijskog i političkog rada — nalazilo se ipak vremena za izvjestan vaspitno-politički rad, naročito ako se za to ukazala preka potreba.

Kroz sve to je bataljon rastao i jačao. Kroz sve to se razvijalo prijateljstvo i veliko borbeno drugarstvo. Razvijali su se međusobna ljubav i povjerenje, potvrđivani na djelu. Ginuo je drug za ranjenog druga. Dijelio se posljednji zalogaj. Bataljon je postao jedna porodica. Atmosfera u njemu je bila ozbiljna i radna kad treba, puna humora i šale odmah poslije toga, uvijek iskrena i vedra. Ponajviše je to bila atmosfera mladosti i vitalnosti — ona što bodri i otvara perspektive.

Nekoliko dana u popaljenom srpskom selu Malovanu, gdje su ustaše poubijale i poklale sve što su u njemu zatekle, 3. kragujevački i 1. crnogorski bataljon organizovali su zajednički politički, teorijski i kulturno-zabavni rad. To su bile konferencije bataljona, predavanja i diskusije, kulturno-zabavne priredbe i sl. Razvilo se drugarstvo među bataljonima, nazvano »malovanski duh«. Inače, borci ova dva bataljona su uvijek, željeli da su jedni pored drugih i u borbi i na odmorima.

Iz Malovana, krajem avgusta 1942. godine, dvanaest partijskih delegata iz bataljona pošlo je na prvu brigadnu partijsku konferenciju u Livno. Na toj konferenciji su sumirani rezultati partijsko-političkog rada u 1. proleterskoj brigadi. Partijska organizacija 1. bataljona je izašla na konferenciju sa bogatim rezultatima svoga rada. U diskusiji su učestvovali mnogi delegati, a među njima Koča, Fića, Plavi, Španac i dr. Poslije toga su doneseni zaključci iz kojih su proisticali zadaci za budući rad partijskih organizacija. Konferencija je postavila »kao jedan od najvažnijih zadataka organizacije teorijsku izgradnju«. (Iz izvještaja partijskog rukovodstva 1. proleterske brigade upućenog CK KPJ.)

Odmah poslije brigadne konferencije, septembra 1942. većina članova štaba bataljona — komandant, politički komesar, sekretar partijskog biroa bataljona — odlaze u druge jedinice, na nove dužnosti. U vezi s tim nastaju izmjene i u partijskom

birou i u osnovnim organizacijama. U to vrijeme je u bataljonu bilo oko 100 članova Partije, 14 kandidata i 78 članova Skoja. Dajući karakteristike bataljonskim partijskim organizacijama u svom izvještaju CK KPJ od 2. septembra 1942, partijski rukovodilac 1. proleterske brigade je za partijsku organizaciju 1. bataljona napisao sljedeće:

»Ovo je organizacija na najvišem stepenu, sa najviše iskustva. Raniji biro je uživao pun autoritet i u Partiji i u bataljonu. Odnos štaba i Partije bio je pravilan. Sada je biro potpuno nov, jer su raniji članovi povučeni na rad u druge brigade, no novo rukovodstvo izgleda da će se dobro razvijati — sve su mlađi drugovi (dva seljaka, ostalo intelektualci)«.

Taj period od 8 do 9 mjeseci, u onakvim uslovima i sa onakvim radom, značio je više za vaspitanje i formiranje ljudi nego godine i godine mirnodopskog života. U njemu su brzo izrastali heroji, vojni rukovodioci, politički radnici. I mnogi su od njih, kao takvi, ginuli; drugi odlazili na nove dužnosti. Bataljon se popunjavao novim borcima iz Dalmacije i Bosanske krajine, a kasnije i iz drugih krajeva Jugoslavije. Oni su, opet, u bataljonskoj školi izrastali u heroje i rukovodioce i činili 1. bataljon uvijek dostojnim veličine 1. proleterske.

Vlado ŠĆEKIĆ

VEZA SA NARODOM

Narodnooslobodilačka vojska bila je ne samo faktor oružane borbe i stvaralac slobodnih teritorija na čijem su tlu nicale i razvijale se revolucionarne institucije, već i nosilac idejnosti samim tim što je, rukovođena Komunističkom partijom Jugoslavije, uz svoju vojnu silu, nosila i razvijala i snagu teorije novih revolucionarnih promena. Kroz oružanu borbu protiv neprijatelja i široku aktivnost za opredeljenje narodnih masa za ciljeve te borbe stvarala se čvrsta veza između naroda i vojske koja je omogućavala rešenje najkrupnijih pitanja narodnooslobodilačkog rata.

U sklopu tih zbivanja 1. proleterska brigada je bila izuzetno važan faktor. Stvorena prva, sa višim oblikom vojne organizacije, sa kvalitetnim kadrovima, sa iskustvom koje je brzo raslo, ona je trasirala glavne djelatnosti, ispunjavajući zadatke, dajući primjer i postižući rezultate značajne za vođenje rata i za ratnu vojnu i političku istoriju naše zemlje. Prilike u doba njenog formiranja zahtijevale su ne samo borbene akcije već i organizovan politički rad na terenu. U raznim periodima rata, a naročito u početku, ova brigada je brzo mijenjala teritorije, pri čemu su njene jedinice, bataljoni, čete pa i pojedinci igrali ulogu istaknutih političkih radnika. Uslijed ujednačenosti njenih jedinica, organizovanog vojnog i političkog života, izmjene iskustava među jedinicama, politička aktivnost pojedinih dijelova brigade vezivala se za cjelinu, za djelatnost 1. proleterske. Vojna i politička aktivnost njenih manjih ili većih jedinica, bližih ili daljih dijelova, nosila je snagu brigade, za nju se vezivala i u njeno ime postojala. Na to se mislilo od samog formiranja brigade. Stoga se već u prvim danima njenog postojanja formira u partijskim organizacijama posebna linija rada za široko područje djelatnosti na ovom polju u koju se uključuju cjelina i pojedinci pod imenom *Veza s narodom.*

Od samog početka borbe trebalo je rješavati mnoge neobično važne zadatke na liniji vojska — narod. Pa i naša bri-

gada je, kao i ostale jedinice NOV i POJ, na prvom mjestu morala sprečavati bratoubilačku borbu koju je okupator izazvao i raspirivao a čiji su korijeni izvirali iz temelja stare Jugoslavije. I ne samo sprečavala ovu borbu, već stvarala i nacionalno jedinstvo bez koga se nije mogla zamisliti ni uspješna borba protiv okupatora niti nova Jugoslavija. Brigada je bila realna snaga da vrši ovu plemenitu i neophodnu misiju. Bratstvo naših naroda u oružju, u zajedničkim patnjama, u prolivenoj krvi i grobovima, u radosti pobjeda — u slobodi postalo je sveopšta krilatica moćna da mobiliše, da hrabri, da ponese i u borbi i u miru. Teško bi se mogla zamisliti pobedonosna narodnooslobodilačka borba protiv moćne sile okupatora da ovo jedinstvo nije bilo postignuto i da nije bilo dovoljno čvrsto da izdrži i najteže probe i najmučnija iskušenja. Svesni toga i borci 1. proleterske brigade radili su u narodu marljivo i predano. Oni su govorili, objašnjavali, ubjeđivali. Više od toga, oni su štitili, svetili i pomagali. I više od toga, oni su se borili, umirali i sijali svoje kosti nesebično i neustrašivo po mjestima znanim i neznanim širom zemlje. Prirodno je da se u ovim ratnim žrtvama i požrtvovanju našao onaj element koji naše ljude emocionalno međusobno vezuje kao što se u poratnoj izgradnji našao onaj cement koji je te iste ljude vezao zajednicom najviših interesa. Ta tekovina narodnooslobodilačke borbe bila je istovremeno i ogromna snaga same borbe i neizmerno važna pobjeda izvojevana u ratu. Ona ostaje ne samo fakt istorije, već osnova današnjice i imperativ budućnosti.

Veliki zadatak tokom rata bio je i izgradnja narodne vlasti, od njenih samih početaka. Mada su postojale idejne koncepcije o oblicima i karakteru vlasti, bilo je neophodno da se one oživotvore i provjere u praksi. I naša brigada je stvarala slobodnu teritoriju na kojoj se nova vlast uspostavljala i učvršćivala. Prve klice nove vlasti pokazivale su osnovne socijalne, ekonomske i političke težnje naroda i usmjeravale su političku orijentaciju naroda na izgradnju takve vlasti. Aktivnošću narodne vlasti i brigada je snažena i brojno jačana. Dolazili su novi borci i obnavljali prorijeđene redove.

Uspostavljanjem narodne vlasti određuju se i ciljevi Narodnooslobodilačke vojske. Nije dovoljno samo uništavati okupatora, oslobađati zemlju. Svaki borac morao je znati smisao i ciljeve borbe da bi ih kao pripadnik 1. proleterske mogao tumačiti. Borci brigade su bili ne samo vojnički zaštitnici nove vlasti, već i stvarni inicijatori i propagatori na idejnom i političkom planu. Korišćeni su i najkraći časovi zatišja i predasi u maršu da se kroz masovan rad u narodu osnivaju, unapređuju ili učvršćuju narodnooslobodilački odbori na novim teritorijama i pod različitim uslovima.

Rat je zaoštrio suprotnosti koje su u staroj Jugoslaviji postojale. Zaostala, nerazvijena zemlja, prevarena od stare vlasti, međusobno zavađena od strane okupatora trpjela je i krvarila još više zaoštravajući unutrašnja protivurečja i razlike. Narodnooslobodilački rat unosi nove elemente u ovo stanje. To je period snažnog pokreta masa u traženju puteva izlaska iz stvorenih okolnosti. Zato su jedinice Narodnooslobodilačke vojske i bataljoni 1. proleterske odigrali važnu ulogu na buđenju nacionalne svijesti kod naroda, u razvijanju saznanja o neophodnosti borbe na kulturnom i prosvjetnom planu.

Ratne godine imale su ogroman uticaj na shvatanja, ocjenjivanja i usvajanja pozicija neophodnih za orijentaciju masa. Kroz boračke jedinice brigade prolazili su mnogi ljudi gdje su se vaspitavali i sticali viši nivo političke i kulturne naobrazbe. Isti ovi borci vršili su sličnu ulogu na terenu kroz razne forme aktivnosti ostavljajući duboke tragove u prosvjećivanju zaostalih sredina. Kroz NOB brzo su se menjala zastarjela shvatanja i navike, vršena su progresivna kretanja, talasale su se široke narodne mase da bi se sva ta kretanja slivala u jedinstven pokret oslobođenja.

To su neki elementi na kojima se gradila naša ratna istorija, pri čemu je čvrsta veza sa narodom trijumfovala i slila se u zajednički cilj: pobjedu i slobodu.

Budući da je brigada bila ne samo boračka jedinica, već i vrlo jak politički kolektiv, svaka njena jedinica do desetine i svaki borac vaspitavani su od Partije da djeluju kao samostalan politički aktiv i aktivista, u svakoj sredini u kojoj bi se našli. S obzirom na uslove u kojima je djelovala, na čestu odvojenost i najmanjih dijelova na posebnim zadacima, na stalno kretanje kroz sve krajeve Jugoslavije, pa i takve u kojima do njenog dolaska nije bilo uopšte naših jedinica pa ni narodnooslobodilačkog pokreta, značaj takve osposobljenosti svakog borca za politički rad bio je vrlo velik. Zato je uporedo sa nanošenjem vojničkih poraza neprijatelju 1. proleterska predstavljala na svakom novom terenu na kome se našla i udarnu snagu u političkom smislu. Dolazeći u dodir sa drugim našim jedinicama u krajevima kroz koje je prolazila, prenosila je i na njih svoje bogato iskustvo u ovome radu, vršeći tako i na tom polju specijalnu ulogu koja joj je bila namijenjena.

Jovo KAPIČIĆ

SUSRETI S KRAJINOM

„ROĐACI"

U ustaničkim danima 1941. godine, nošeni jednom mišlju i jednim ciljem, borci su savlađivali i na izgled nemogućne prepreke i stizali na zborna mesta revolucije da se stave pod komandu Partije i Tita. Uslovi borbe i zajednički ideali za koje su se borili stvorili su već u prvim postrojenim redovima solidarnost i drugarstvo koje se ničim nije moglo pokolebati. To drugarstvo se učvršćivalo hiljadama niti od prvih dana i prenosilo tokom čitave borbe na nove borce koji su stupali u naše redove.

U prvoj ratnoj jeseni, pred navalom mnogo jačeg neprijatelja, povezani zajedničkim idealima i neraskidljivim drugarstvom, kragujevački proleteri su odstupili prema Sandžaku.

U isto vreme, posle neuspeha na Pljevljima, jedan deo crnogorskih partizana — »Lovćenci« i deo Komskog odreda — uputili su se prema Rudom.

Sa tugom su se osvrtali borci Srbije i Crne Gore na svoja rodna sela i gradove. Njihovu tugu za zavičajem ublažavali su saznanje i radost što idu u susret jedni drugima da zajedno nastave borbu za oslobođenje.

U sumrak, na putu prema Rudom, posle borbe s Talijanima oko Priboja, kragujevački partizani su došli pred selo Mioče,

nedaleko od Rudog. Kod prvih kuća, na ivici sela, zaustavio ih je poziv: »Stoj, ko ide«. U prvi mah borci su pomislili da je to neka četnička jedinica, i iz kolone po jedan prestrojili su se i zauzeli borbene položaje. Ali na pitanje: »Ko je tamo?«, odgovoreno im je da su u selu — crnogorski partizani. Približavajući se oprezno, kad su se uverili da nije u pitanju prevara, pojurili su jedni drugima u zagrljaj.

Iako su bili premoreni, proveli su celu noć u pričanju o borbama u Srbiji i Crnoj Gori iz prvih dana ustanka, o doživljajima iz rata i pre rata. Bilo je tu drugova koji su se poznavali još iz Beograda, iz studentskih menzi, sa demonstracija i partijskog rada. Među Crnogorcima je bilo oko dvadesetak drugova koji su po direktivi Partije krenuli iz Beograda u Crnu Goru da pomognu oko organizovanja ustanka. A i među Kragujevčanima je bilo nekoliko drugova koji su po partijskom zadatku, takođe iz Beograda, otišli u svoj kraj uoči ustanka.

Te noći, nekako spontano, pri prvim susretima, kada su se borci obraćali jedni drugima, izgovorena je reč — »rođače«. I od tada borci ova dva odreda, a samo dva dana kasnije — borci 1. i 3. bataljona 1. proleterske, nisu se drukčije ni oslovljavali.

Reč »rođače« ostala je za sve vreme borbe, u svim susretima, a tako se preživeli borci oslovljavaju i danas. Ta reč i onda i danas mnogo više znači za svakog od njih od imena i prezimena.

Iz sela Mioča pošli su u Rudo ne više borci po imenu i prezimenu iz ova dva odreda, već »rođaci« da, postrojeni jedan pored drugoga pred vrhovnim komandantom, drugom Titom, polože zakletvu i stupe u sastav 1. proleterske.

»Rođaci« 1. crnogorskog bataljona, po naređenju Vrhovnog štaba, pošli su te iste večeri da posednu železničku stanicu Međeđa i obezbede most na Drini, kod uvora reke Lima, za slobodan prolazak Vrhovnog štaba i brigade. Borci 3. kragujevačkog i 4. kraljevačkog bataljona imali su da se obračunaju te iste noći sa ostacima neprijatelja u školi sela Gaočića. Pošto su to i učinili i kod škole sahranili drugove poginule u toj borbi, među njima oca i sina, Miću i Gosu Ratinac, bataljoni su pohitali putem koji su »rođaci« prokrčili. Pohitali su na prelaz preko Drine s plenom od nekoliko desetina pušaka, mitraljeza i bacača i sa oko 150 zarobljenih Talijana u sastav svoje, 1. proleterske brigade, a sa njom — u susret partizanskim odredima istočne Bosne

Uporedo sa razvijanjem ratnog drugarstva i solidarnosti koje se ostvarilo i razvijalo u čitavoj brigadi, posebno se razvijala solidarnost i drugarstvo između 1. crnogorskog i Kragujevačkog bataljona.

Već u prvim okršajima u istočnoj Bosni, prilikom dobivanja zapovesti iz štaba brigade, borci su se interesovali ko im je na levom ili desnom krilu u predstojećoj borbi. Kad bi se saznalo da su »rođaci« jedni pored drugih, nastalo bi opšte veselje. Što se više rasplamsavala naša borba u istočnoj Bosni, sve je više jačalo drugarstvo između dva »rođačka« bataljona. To je bilo zaista pravo drugarstvo, drugarstvo u borbi. Ono se ispoljavalo, i u predasima, kad je 1. crnogorski mislio o svojim »rođacima« iz Kragujevačkog, i obrnuto.

Glasinačka sela, Podromaniju i Sokolac proleteri su zatekli popaljena, bez krova i bez hleba. Borci 1. proleterske živeli su s narodom i partizanima istočne Bosne na parčetu hleba od ovsenice i malo krompira. Jedino je to narod toga kraja spasao od vatre i pljačke, od palikuća i pljačkaša — Nemaca, ustaša i četnika. I te poslednje zalogaje odvajao je od svojih usta partizanima, da bi se mogli boriti.

Bataljoni su, prema borbenim zadacima, u januaru, odmah po dolasku na taj prostor, poseli položaje prema komunikaciji Olovo — Vareš — Breza, i bili udaljeni jedan od drugog nekih 15—20 kilometara. Jednoga dana, iako je sneg bio do pojasa, bez dogovora su dve patrole pošle iz oba bataljona. I jedna i druga nosile su darove. Prvi crnogorski je zaplenio nekoliko kilograma šećera, i tačno polovinu, brojeći kocku po kocku, poslao je svom »rođaku« 3. bataljonu. U isto vreme, 3. kragujevački je zaplenio, pored oružja i ratne opreme, nešto brašna i pirinča — taman toliko da se podeli obrok jednoj četi u bataljonu. Međutim odlučeno je da se od te količine tačno polovina pošalje svom »rođaku« — 1. bataljonu.

Tako se to nastavljalo iz dana u dan, iz borbe u borbu, i kod boraca oba bataljona to je postalo nepisana obaveza. Nije se moglo desiti, ma koliko prostorno bili udaljeni, da jedni druge zaborave.

Sredinom januara 1942, u najteže vreme, na 1. proletersku i odrede u istočnoj Bosni sručila se neprijateljska ofanziva. Pretila je opasnost da se brigada nađe u obruču.

U toj situaciji bataljoni su, po snegu do pojasa, žurili da izvrše naređenje i da stignu na uzan prostor od nekoliko popaljenih sela koja su tada činila slobodnu partizansku teritoriju u tom delu istočne Bosne. Tu, u jednom selu, Kragujevački bataljon je čekala topla čorba koju su mu pripremili »rođaci«. Ta topla i neslana čorba sa po kojim parčetom mesa, zato što su je spremili »rođaci«, zato što je bila izraz pažnje i drugarstva, bila je slađa od svih đakonija na svetu.

Od 4 časa popodne 27. januara i u toku noći trebalo je preći preko Igmana i stići u sela pod planinom Treskavicom.

Uprkos strašnoj mećavi i oluji, koja se bila nadvila toga dana nad planinom i brigadom, krenulo se na marš. U prethodnicu je određen 1. crnogorski bataljon, a u zaštitnicu 3. kragujevački. Između njih se nalazila kolona sastavljena od 2. i 5. bataljona i brigadnog saniteta. Poslednji borac, koji je bio na začelju, osvrtao se s vremena na vreme i nije mogao da veruje svojim očima kako odmah, pozadi njega, vetar i mećava zavejavaju trag kolone, koja se u noći žurila svome cilju — planini Igmanu. Sa čela kolone, od borca do borca, šapatom se prenosila poruka: »Rođaci, držite vezu — pazite na ranjenike«. A sa začelja se opet vraćala poruka: »Veza, rođaci, pazite da vas neprijatelj ne iznenadi«.

Negde oko pola noći kolona se našla na Sarajevskom polju, u neposrednoj blizini aerodroma i nemačkog i ustaškog garnizona u Rajlovcu. Našla se, takođe, i pred mostom na reci Bosni preko koga je trebalo preći. Na zaprepašćenje cele kolone, odjedanput, kao da su rukom odneti, nestali su snežni oblaci nad Sarajevskim poljem. Zasijao je mesec, tako da se videlo kao usred dana. Kao za pakost, pojavila se mesečina baš kada je to najmanje bilo poželjno.

Prethodnica i više od polovine kolone već su bili prešli put i prugu između Semizovca i Sarajeva. Zaštitnica i bolnica spuštale su se niz blage kose i zakoračile su preko pruge. Hladnoća, koja će se te noći pred zoru spustiti do 32 stepena ispod nule, već je bila počela da steže. Dolinom reke Bosne prema Sarajevu začulo se huktanje voza. Izbivši iza krivine, voz je stigao da preseče kolonu na mestu ispred bolnice i da odjuri prema Sarajevu. Zaštitnici i bolnici brigade nije ostalo ništa drugo nego da polegnu po snegu, gledajući osvetljene vagone i u njima putnike kako dremaju ili razgovaraju. Sve što je zaštitnica iskoristila od ovog nepredviđenog slučaja bio je zastoj i predah u tom smelom maršu koji je trajao 27 časova bez odmora.

Kada je voz prošao, zaštitnica i bolnica su se podigle iz snega i, kao da se ništa nije desilo, nastavile put prema mostu na reci Bosni, kuda je otišla glavnina brigade. Uprkos strogo izdatom naređenju da se preko Sarajevskog polja kreće tiho, bez reči, i uprkos tome što se u krugu rajlovačkog aerodroma video stražar kako šeta, borci su počeli naglas da viču: »Veza, veza«. Dozivanje je bilo uzaludno — veze nije bilo. Vreme provedeno u ležanju dok je voz prolazio bilo je dovoljno da se veza negde na čelu bolnice prekine, na nekoj od mnogih snežnih staza koje su napravili meštani između naselja po Sarajevskom polju.

Iz bataljona u zaštitnici odmah je odvojena četa i formirana prethodnica ispred bolnice i tako je nastavljen marš za

glavninom brigade. Svi pokušaji da se patrolama uhvati veza s glavninom ostali su bez uspeha.

Na putu preko Sarajevskog polja, bataljonu i bolnici, sada samostalnoj koloni u maršu i proboju prema Igmanu, isprečio se zaleđeni potok. Borci, ranjenici na konjima i komora prelazili su preko leda. U jednom trenutku, kad je naišao konj sa sanitetskim materijalom i instrumentima za operacije, led je pukao, i konj se sa svojim tovarom našao u potoku. Nekoliko boraca je odmah zagazilo u vodu do pojasa da spasava sanitetski materijal i instrumente. Uzalud je bila sva njihova požrtvovanost. Konja i instrumente nepovratno su progutali potok i led na njemu. Izlazeći iz vode, borcima se u tren oka zaledilo odelo, tako da su morali pesnicama da ga razbijaju da bi se mogli i dalje kretati.

Što je noć više odmicala, hladnoća je bila neizdržljivija. Onome koji bi slučajno dotakao golom rukom cev od puške, pri dodiru mu je ostajala na njoj koža sa prstiju i dlanova.

Pred stranu Igmana koja se spušta kao zid prema Ilidži zaštitnica s bolnicom stigla je u zoru. Na prelazu puta koji vodi iz Sarajeva ka Konjicu, ispod same planine, prethodnica je ugledala tri siluete koje su se kretale tamo-amo po snegu. Puna dva sata, na mrazu od 32 stepena ispod nule, čekali su »rođaci« iz prethodnice »rođake« iz zaštitnice da bi uspostavili prekinutu vezu.

Stazom i »stepenicama« koje je u snegu napravila glavnina kolone uspinjala se zaštitnica na vrh Igmana. Uz put su pojedini borci počeli da skreću sa staze, da bi legli pod grane jelovih stabala pritisnute snegom. Ležući na sneg, pod jelku, molili su one koji su ih vukli natrag u kolonu da ih ostave tu, u »toploj sobi«, da samo malo odspavaju. Na ubeđivanje drugova da to nije ni kuća ni topla soba, oni su odmahivali glavom i odbijali da se vrate čudeći se onima koji ih vuku natrag, u kolonu, kako ne vide da se puše dimnjaci gore iznad kuća. Kada su ih drugovi na silu dovukli u kolonu i pokrenuli dalje kroz planinu, oni su ih još ubeđivali da se dimnjaci ipak puše i da su stigli u selo. A u selo su stigli, zajedno sa zaštitnicom, tek oko 7 časova uveče provodeći na maršu nezapamćenom u toku celog rata 27 punih časova. Parčad kuvanog mesa, spremljena kao suva hrana da se u hodu pojede, ostala su u torbama nepojedena, potpuno smrznuta.

Te noći mraz je izbacio iz stroja više boraca nego i jedna borba koja se dotle vodila s neprijateljem. Preko dve stotine boraca, najviše iz zaštitnice, promrzlo je — mnogi su ostali bez stopala i prstiju na nogama i rukama. Odmah posle marša, u toku noći i sutradan, promrzli su upućivani prema oslobođenoj Foči.

Nemačkim fašistima i ustašama nije ostalo ništa drugo nego da obrazuju nekakve »vojne komisije« koje će po tragovima na Sarajevskom polju i pored same ograde aerodroma na Rajlovcu utvrđivati koliko je partizana prošlo. Naša partijska organizacija iz Sarajeva poslala je preko kurira izveštaj da je neprijatelj »utvrdio« kako se Sarajevskim poljem sa Romanije prebacilo na Igman preko deset hiljada partizana. Toj »proceni« su se svi u brigadi smejali. Iz tog tvrđenja izvukli smo zaključak da su proleteri i ovom prilikom neprijatelju uterali strah u kosti. Bilo nas je nešto preko sedam stotina sa bolnicom. Očevidno, neprijatelj je izmišljao izgovore što nas je pustio da mu prođemo ispred nosa. U prvoj polovini marta, kada je proleće počelo da osvaja dolinu Drine krenula su tri bataljona 1. proleterske zajedno sa 2. proleterskom brigadom, preko Goražda sa razvijenim zastavama prema Rogatici, Borikama i Vlasenici, da se obračunaju sa četnicima.

Sa kosa oko Rogatice mogli su se videti bataljoni brigade, kako u borbenom poretku nastupaju. Četnici su tada bežali glavom bez obzira potučeni do nogu, da kod Bratunca i Zvornika ostaci zaplivaju preko Drine pod skut nemačkih fašista. Srpsko i muslimansko stanovništvo bilo je beskrajno zahvalno 1. proleterskoj što tuče pored okupatora i jednu i drugu bandu zlotvora, ustaše i četnike, što sprečava bratoubilačku borbu i bori se za bratstvo i jedinstvo.

Na novooslobođenoj teritoriji Foča — Goražde 1. proleterska je provela dosta vremena ne samo u zalečivanju rana nego i u borbama, a posebno u političkom i kulturno-prosvetnom radu. U gradovima i selima oko Foče našli su se »rođaci« na zajedničkom političkom i kulturno-prosvetnom radu. Održavane su konferencije na kojima se govorilo o bratstvu i jedinstvu. Svakoga dana su izvođene kulturne i sportske priredbe. Obimnim političkim radom je objašnjavano izdajstvo četnika i ustaša i stvorena vera naroda u našu borbu i pobedu.

Pored ostalog, rezultat uspešnog političkog rada bio je i formiranje fočanske omladinske čete, koja je ušla u sastav 3. kragujevačkog bataljona. Nije prošlo ni nedelju dana od stupanja u redove 1. proleterske, a fočanski omladinci su već s punim pravom nazivali borce 1. crnogorskog bataljona — »rođacima«. Iako niko od njih nije imao više od osamnaest godina, iako sem Foče i njene bliže okoline neki nisu videli nijedan kraj naše zemlje, a pogotovu ne Kragujevac, oni su se takođe, za kratko vreme, ponašali kao i svi Kragujevčani. Raspitivali su se o Srbiji i Kragujevcu, znali su ubrzo sve palilulske sokake Kragujevca i svaku kuću Stare kolonije i Pivare i u tim ulicama kuću svakog borca iz svog bataljona.

Prvih dana jula 1942. četiri brigade, među njima i 1. proleterska, s Vrhovnim štabom, izbile su sa masiva Zelengore i Treskavice na Ivan-sedlo i u dolinu Neretve kod Konjica. Čitava dužina pruge Konjic — Sarajevo i sve železničke stanice bile su razrušene za jednu noć. Mnoge kompozicije koje su se zatekle na pruzi ili u stanicama bile su zapaljene i uništene. Iz jelovih i borovih šuma Durmitora i Zelengore, gde se živelo na parčetu mesa, a u Foči na kruškovom i ovsenom hlebu bez trunke soli, osvanule su brigade u dolini Neretve, u kraju u kojem su već počele da zru trešnje.

Oslobodivši tom prilikom veliki prostor, sve tamo do Prozora i Rame, razmeštali su se bataljoni po oslobođenim selima da predahnu. »Rođaci« su se smestili u dva obližnja sela — Bale i Trešnjevicu kod Konjica. Štab našeg bataljona je kupio od seljaka rod sa šest stabala trešanja i poručio »rođacima« da dođu na gozbu — da imaju pravo na tri stabla. Pedesetak boraca koji su se popeli na trešnje da ih oberu šalilo se na račun onih koji su ostali ispod trešanja bacajući po gdekoje zrno s rečima: »Mnogo vam je i toliko kad čekate okrunjeno!«

U jeku gošćenja trešnjama i šala na račun berača da će pojesti celu bataljonsku kasu, da će se prejesti i da će im pozliti stiglo je naređenje štaba brigade da naši bataljoni sledeće noći napadnu Konjic i da ga oslobode. Prvi i naš bataljon bili su raspoređeni jedan pored drugog.

Počele su pripreme za napad. U toku dana minerska grupa 3. kragujevačkog bataljona izvršila je naređenje štaba i digla u vazduh železnički vijadukt kod Lukača, ispod Ivan-Sedla. Preko ogromne provalije vijadukt je izgrađen tako da se jedan njegov krak oslanjao na izlaz iz jednog tunela, a drugi na ulaz u drugi tunel. Sa rušenjem ovog objekta potpuno je onemogućeno neprijateljevim snagama da iz Sarajeva prodru železničkom prugom prema Konjicu. Zaposedanjem i rušenjem pruge od Konjica prema Ostrošcu i Jablanici neprijatelju je i sa te strane bilo onemogućeno da pritekne u pomoć odsečenom garnizonu.

Tačno u 22 časa trebalo je da usledi napad na grad. Svi bataljoni su u prvi mrak bili krenuli na polazne položaje kada su ih stigli kuriri s novim naređenjem štaba brigade, u kome je pisalo da se odlaže napad zbog toga što je u Konjicu veliki garnizon od oko tri hiljade Nemaca, domobrana, ustaša i četnika.

Izvršavajući ovo naređenje, bataljoni su se vratili u svoje bivake. Sutradan su se svi borci obradovali kad su čuli da će se napad izvršiti po istom rasporedu kakav je već dat u prvom naređenju.

Prvi i 3. bataljon su hitali da stignu na vreme. Njihov je zadatak bio da napadnu Konjic sa one strane Neretve na kojoj

se nalaze železnička stanica i kasarna. Hitali su, takođe, i drugi bataljoni. Njihov je zadatak bio da pregaze Neretvu i da sa druge strane reke napadaju neprijatelja.

I ove noći jurili su kuriri samo njima poznatim stazama iz štaba brigade da obaveste bataljone da se ponovo odustalo od napada. Oni su uspeli da stignu i obaveste sve bataljone, izuzev dva »rođačka«.

Ne sluteći i ne znajući ništa o izmenjenoj zapovesti, »rođaci« su udarili u 10 časova noću na Konjic — 3. kragujevački na kasarnu, a 1. crnogorski na železničku stanicu, s tim što su zajednički zahvatili deo grada oko kasarne i stanice.

Na glavnoj ulici Konjica, tek u zoru, kuriri štaba brigade su predali »rođacima« naređenje iz kojega su saznali da se odustalo od napada. U stvari, oni su stigli da predadu naređenje u vreme kada su dva »rođačka« bataljona uspela da zauzmu polovinu grada sa kasarnom i železničkom stanicom.

Sa dolaskom kurira razjasnila se i zagonetka koja je celu noć mučila štabove bataljona. U toku napada, a naročito posle zauzimanja kasarne i stanice, to jest ključnih objekata neprijateljeve odbrane, bilo je čudno zašto neprijatelj koncentriše svu vatru protiv 1. i 3. bataljona. Kada su kuriri došli, »rođaci« su saznali da su ostali bataljoni vraćeni pre početka napada, i da na kosama iznad grada, s druge strane reke, nije bilo naših snaga. Zato se neprijatelj suprotstavljao svim snagama i sredstvima samo »rođačkim« bataljonima, koji su ipak uspeli da slome njegov otpor i izvojuju krupnu pobedu.

U situaciji u kakvoj su se zatekli, štabovi 1. i 3. bataljona su odlučili da se ne povlače. Nezavisno jedan od drugog, na dva parčeta hartije doslovce su ispisali i poslali štabu brigade po kuririma ovakvu poruku: »Iz ovog dela grada koji smo zauzeli ne izlazimo do sledeće noći«.

Kada su ostali bataljoni saznali da 1. i 3. bataljon vode borbu u Konjicu, odmah su pohitali da im pomognu. U međuvremenu »rođaci« su već bili prebacili preko reke, iznad Konjica, četu komandira Mome Stanojlovića da pripuca na grad, sa leđa neprijatelju. Na prve pucnje Momine čete i bataljona koji su već pristizali, preostali Nemci, ustaše, domobrani i četnici, osetivši vatru iza leđa, pobegli su, glavom bez obzira, kroz nezatvoren prostor, prema Boračkom jezeru. Pri tome su i tamo, na drugoj strani reke ostavili velik ratni materijal.

Ratni plen koji je te noći pao »rođacima« u ruke nije se smeo napustiti. Na železničkoj stanici zaplenjeno je 33 lokomotive sa uređajima za zupčastu železnicu, a u kasarni oko dva miliona metaka, što je predstavljalo pravu dragocenost. Sem toga, zarobljeno je nekoliko desetina vojnika.

Iz Crne Gore i prostora oko Foče pošle su naše brigade prema Konjicu sa po tri metka na pušku, a za njima su preko Durmitora, Golije, Zelengore, Kalinovika i Treskavice, pored Nemaca i ostalih neprijatelja, jurili i četnici iz Vasojevića. Osetivši da naši borci nemaju municije i da zbog toga odstupaju, četnici su pakosno i zlurado dovikivali:

— Pričekajte, trometkovići, da vas dokusurimo, što bježite.

Znajući to, dva »rođačka« bataljona su se rešila da ne ispuste iz ruku stečeni plen i da nikad ne dožive da bez borbe odstupaju pred četnicima.

U prvim jutarnjim časovima, pre nego što je bio grad oslobođen, kod 1. crnogorskog bataljona pojavio se Čiča Janko. Stavivši naočare, odmah je počeo da unosi u rubrike intendantske knjige, samo njemu razumljive, sve zaplenjeno: brašno, šećer, odelo, municiju, oružje i tako redom sve do olovki, bonbona i drugih sitnica. Sve što bi ušlo u njegovu knjigu bilo je neopozivo namenjeno svim jedinicama, a prvenstveno bolnicama. Za to su znali svi intendanti i redovno su ga saletali da i njima nešto ostavi.

Prilikom ovakvih popisivanja uvek je nastajala »prepirka« Čiča Janka sa intendantima bataljona i njihovim pratiocima iz radnih vodova, koji su hteli da zadrže ponešto za sebe. Rđavo bi se proveo svaki onaj ko bi pokušao da zadrži nešto pre nego što se unese u knjigu. Čiča Janko bi za svaki takav pokušaj počeo da grdi i psuje »oca mangupskog« intendantima, prizivajući pri tome u pomoć, da bi ih ubedio, čak i klasnu svest.

Ne samo intendanti već i svi borci znali su da Čičina ljutnja kratko traje i da on sam tim istim »mangupima« deli bonbone, kao da ništa nije ni bilo. Koristeći se dobrotom, tom velikom ljudskom osobinom Moše Pijade, intendanti su mu vrlo često podvaljivali u želji da zadrže nešto za svoj bataljon od onoga što je on namenio čitavoj partizanskoj vojsci. Dvojica, trojica bi se okupili oko njega, pričali bi mu nešto, a za to vreme dvojica, trojica drugih iz radnog voda uzimali bi deo onoga što je već bilo zabeleženo u intendantsku knjigu i žurno se gubili u pravcu svog bataljona.

Stotine bosanskih konjića, mobilisanih iz sela koja su udaljena i po trideset kilometara od Konjica, iznosili su neprekidno dva dana i jednu noć sanduke municije i ostalog materijala van grada, prema 1. proleterskoj i drugim brigadama.

U isto vreme, 33 lokomotive odlazile su punom brzinom jedna za drugom, skrenutim kolosekom železničke pruge, preko stena, u virove Neretve.

Pošto je tako solidno obavila posao u oslobođenom Konjicu, rušeći sve prepreke pred sobom, 1. proleterska je nastu-

pala sa ostalim jedinicama prema krajiškim brigadama, prema srcu Bosanske krajine, Drvaru, Grahovu, Bihaću i Bosanskom Petrovcu.

U napadu na Livno, »rođački« bataljoni su se našli jedan pored drugoga. U jednoj noći i u jednom zamahu, sa ostalim bataljonima brigade, sa Livanjskim odredom i bataljonom 3. sandžačke brigade, oslobodili su prvi put Livno, koje je više od godinu dana čamilo u ropstvu.

Prvi crnogorski je napadao uporište iznad Livna — staru tursku kulu u kojoj su po predanju i narodnoj pesmi Turci držali zatvorenog Starca Vujadina. Oslanjajući se na »rođačko« desno rame, 3. kragujevački je napadao fabriku cementa i poznati livanjski fratarski samostan na Gorici.

Sva ova tri objekta sa kućom doktora Mitrovića u samom gradu bila su glavna uporišta neprijatelja, ustaša i Nemaca. Da zadrže grad u svojim rukama ustaše nisu prezale da crkvu i njene tornjeve pretvore u bunkere.

U oslobođenom gradu, uz opštu radost zbog pobede, 1. proleterska je doživela i posebnu radost zato što joj je stigla i prva popuna. Proređene redove njenih bataljona popunili su odabrani borci Dalmatinci iz partizanskih odreda sa Dalmatinskog primorja. Oni koji su došli u dva »rođačka« bataljona postali su i sami »rođaci«.

Susret krajiških odreda, brigada, naroda Bosanske krajine i Kozare sa 1. proleterskom i prihvatanje njenih ranjenika ostaće nezaboravni u sećanju boraca brigade.

Od Drvara, Kozare, Bosanskog Petrovca i Bihaća, sa razvijenim zastavama, prelazeći desetine kilometara, sa darovima u rukama, hitale su kolone devojaka i mladića, žena i ljudi, među njima starica i staraca, u susret 1. proleterskoj.

Na već oslobođenoj teritoriji Bosanske krajine nastupio je kratak predah od nekoliko dana za brigadu. Dva »rođačka« bataljona našla su se na položajima prema Kupresu, u selima Donjem i Gornjem Malovanu. Za vreme tog predaha, pred pripreme za napad i teške borbe koje su predstojale oko Kupresa, bataljoni su se obezbeđivali mrtvim stražama i organizovali svake večeri zajedničke priredbe, igranke i veselja. Pored ostalog, u tom programu su bile i fudbalske utakmice. Za jednu od njih bio je pozvan da bude sudija komandant brigade Koča Popović. Njegovo suđenje je bilo »besprekorno«, ali udešeno tako da se utakmica završi nerešeno.

Od svih tačaka programa na večernjim priredbama borci oba bataljona najradije su prihvatali srbijansko kolo i crnogorsko oro. Od šumadijskog kola brzo se odustajalo, jer se bor-

cima više sviđalo crnogorsko oro. A kad bi ono prestalo da se igra, sa svih strana su se čuli glasni povici: »Još, repete«. Zahtevi da se igra nastavi, makar to bilo nauštrb ostalog programa, bili su po mišljenju svih »apsolutno opravdani«, prosto zato što su, po »pravilima igre«, drug i drugarica koji su podskakivali u sredini kola morali obavezno da se poljube kad prestanu da igraju. Zato su bili spremni svi »rođaci«, i jednog i drugog bataljona, da celu priredbu svedu na tu tačku. A priredba bi se, po njihovom, i mogla svesti na to da nije bilo komesara koji su na vreme predlagali da se »pređe« na drugu tačku programa.

Uz pošalice i drugarska peckanja na račun političkih komesara obično bi se prihvatao predlog da se »pređe« na tačku »Priče pojedinaca iz prvih dana ustanka«. Posebno je nekoliko boraca iz 1. crnogorskog spremno prihvatalo takav predlog. Njihove su priče već svi znali napamet.

Poveća grupa boraca Kragujevačkog bataljona posedala bi na livadi oko pripovedača, najčešće oko Joka Borote, koji je inače voleo šalu i umeo slikovito da priča o ustanku, onako kako ga je on video i doživeo.

— Velju, drugovi »rođaci«, 13. jula ujutro digosmo se mi i vas crnogorski narod na ustanak... I zasjeli mi tako u škripe oko džade, čekamo talijansku tenkovsku kolonu. A ona dolazi, 'uče crnogorska brda od motorizacije, pa među nas, u zasjedu, a mi skoči podvikujući: »A naprijed ko je djetić!«, pa na tenkove...

U toku pričanja dotrčali bi sa strane po dva tri nova slušaoca, pa bi počeli navaljivati na pripovedača da se vrati na početak, jer su oni, tobože, bili daleko i nisu čuli priču. Nekoliko puta pripovedač bi počinjao priču iz početka. Kad bi primetio da je to dogovoreno, počeo bi se smejati sa ostalima.

Tako su se na račun jednih i drugih, raznim doskočicama, zabavljali »rođaci« među sobom i činili da se lakše podnesu sve teškoće rata.

U susretima borci ova dva bataljona su jedni drugima poklanjali razne stvari, ili su ih među sobom menjali. A nije bilo lične stvari, niti, pak, tako drage uspomene koju oni jedni drugima ne bi poklonili, ili je međusobno razmenili. Tako su kao pokloni ili putem zamene prelazili u vlasništvo iz jednog bataljona u drugi časovnici, naliv-pera, pištolji, pa čak i delovi odeće i obuće.

Isto onako kao što je sa posebnom radošću i izuzetnom pažnjom priman svaki novi borac koji je popunjavao redove bataljona tako je obuzimala tuga svakog borca kad bi čuo da

je poginuo neko iz 1. proleterske. Ali posebna žalost je bila kad je stizala vest da je poginuo neko od drugova iz »rođačkog« bataljona. Poginulom »rođaku«, ma u kako teškoj situaciji bili, preživeli borci odavali su poštu minutom ćutanja i zaklinjali se da će ga osvetiti.

Sa formiranjem novih brigada i divizija uvek se ukazala potreba da kadrovi iz 1. proleterske odlaze u nove jedinice. Sa suzama u očima ispraćali su borci drugove koji su odlazili. Ali na rastanku često nisu izostajale ni šale na račun onoga koji odlazi, naročito ako je bio određen za rukovodeću dužnost u nekom od štabova drugih brigada ili divizija. Uz darove i grljenja obično bi se našao poneko da mu na rastanku preda unapred pripremljeno pismo. Praveći se tužan, on bi ga zamolio da to pismo preda njegovoj majci i da je pozdravi. U stvari, to je bila aluzija na njegov odlazak iz čete na rukovodeću dužnost, ili na odlazak iz manjeg štaba u veći, pri čemu je postojala veća verovatnoća za njega da neće poginuti.

Ne mogu se nabrojati sve dosetke i šale sa kojima su »rođaci« ratni teški život činili veselijim; ali se pouzdano zna da je »podvala« mogla samo jedanput da se skuje i proturi. Praksa je učila »rođake« da traže i kuju sve nove i nove dosetke. Da dvaput primenjena »podvala« ne uspeva u to se uverio i komandant 1. bataljona, Savo Burić, odmah posle napada na Ključ.

U jednoj kući, na periferiji oslobođenog Ključa, Savo je zatekao trojicu boraca iz Kragujevačkog bataljona da kusaju kod neke starice kačamak sa mlekom. Kroz otvoren prozor on im je povišenim glasom doviknuo:

— Trčite odmah u bataljon, traži vas komandant na sve strane.

Zatim je nešto spuštenim glasom prekorno primetio:

— Sramota, drugovi, vas traže, a vi tu sjedite i pijete mlijeko.

Borci su se bez razmišljanja pokupili i otrčali što su brže mogli prema bataljonu. Kada su odmakli nekoliko stotina metara, Žući, bombašu, učinilo se sumnjivo to što baš njih traži komandant. Žaleći što je ostavio mleko i kačamak, nagovorio je svoje drugove da se vrate. Kad su došli do kuće i pogledali kroz prozor, imali su šta i videti: za onim istim stolom sedeo je Savo, njihov »rođak«, i njegova dva kurira, koji su dokusurivali preostali kačamak sa mlekom. Videvši to, bombaš Žuća se mirno povukao s drugovima, prekorevajući uz put samog sebe zato što je dopustio da bude tako nasamaren.

Nekoliko dana kasnije Savo je opet zatekao ovu trojku u okolini Ključa kako u jednom napuštenom selu okreće kokošku

na ražnju. Pokušao je i ovoga puta da ih prevari na isti način kao i ranije. Međutim, i ne čekajući da on dovrši svoje, bombaši su spremno ustali i ćutke pošli u bataljon. Ali su poneli sa sobom nedopečenu kokoš. Čim su malo odmakli, okrenuli su se, a jedan od njih je doviknuo:

— Odosmo mi, »rođače«, u sastav našeg bataljona, a uz put ćemo nekako da dopečemo kokoš. Nema smisla da se ti sa njom mučiš.

U životu svakog bataljona ponaosob još više je bilo dosetki i dobronamernih podvala. One su poznate i iz najtežih dana borbe, kada su se borci suočavali sa smrću licem u lice. U petoj ofanzivi, na primer, kada danima i noćima nije prestajalo da puca, kada se jela trava i retko koji put konjetina, neposredno posle proboja kod Košura, u jednoj dolini zastali su da odahnu borci 3. bataljona. Pored njih je naišlo nekoliko »rođaka« i sa njima komandant divizije Koča Popović. U prolazu su zastali za trenutak pored mitraljesca Vlade, koji se bio oslonio na svoj šarac. Neko ga je upitao kako je. Na to je Vlada odgovorio:

— Pa eto, drugovi, sve je dobro, samo da mi nije ove proklete peruti u kosi, ona mi dosadi.

Koča se od srca nasmejao takvom odgovoru borca, kome u petoj ofanzivi smeta samo perut u kosi!

Četri ratne godine dva »rođačka« bataljona su živeli kao jedna porodica, boreći se najčešće jedan uz drugoga. Od oko pet stotina njihovih boraca, koliko ih je bilo u stroju u Rudom 1941. godine, preživelo je njih sto pedeset. Osećajući se kao članovi iste porodice, oni se i posle rata međusobno oslovljavaju sa »rođače«. I sada, posle dve decenije, koliko je prošlo od onog prvog susreta, može se videti na proslavama, na svečanim prijemima ili na ulicama kako se dva ratna druga zagrle, ne obzirući se na okolinu i protokol. I tako zagrljeni, njihajući se, radosni kao deca, jedan drugome u isto vreme govore: »Zdravo, »rođače«, moj«.

Iako su posle rata razdvojeni različitim dužnostima i većinom prostorno udaljeni jedni od drugih, iako su to sada zreli ljudi sa prosušanom kosom iznad slepoočnica, njihovo međusobno drugarstvo, stečeno i razvijeno u ratu i revoluciji, još ne prestaje, i neće prestati sve dok i jedan živi. Ono se prenosi i prenosiće se sa svim drugim velikim tekovinama naše borbe na nove naraštaje.

Raja NEDELJKOVIĆ

IZ GRADA U GRAD

Konjic, jula 1942. Noćni marš 7—8. jula, u koloni po jedan. Što smo se više približavali Konjicu, zastanci su bili češći. Imali smo dobre vodiče, omladince iz ovog kraja, koji će zajedno s nama učestvovati u napadu. Stigli smo na kosu, još samo da pređemo uvalu. Neprijatelj je na kosi Repovici, u bunkerima.

Streljački stroj se spuštao niz padinu, kroz šumu. Neprijatelj je osjetio naše približavanje. Meci su šibali oko nas. Vatra je sve više jačala. Po izlasku na greben, bombaši su bacili bombe na bunkere. Eksplozije, a zatim tišina. Izvršili smo juriš i zauzeli bunkere. Nešto ustaša je pobjeglo prema gradu.

U raščišćavanju zauzetih položaja zateklo nas je jutro. Tada smo produžili prema gradu. Spuštajući se ka željezničkoj stanici, prepucavali smo se sa neprijateljem koji bježi preko mosta na Neretvi. Sa Pomola, na suprotnoj strani, zasipa nas povremeno vatra. Željezničar koji nas je uveo u grad ranjen je u ruku. Desetina u kojoj sam bio ostala je kod ustaškog doma. Ostali su produžili prema zatvoru i iz njega oslobodili zatvorenike, većinom aktiviste našeg pokreta.

Dogodilo se ovdje da pojedinci samovoljno uzimaju pojedine predmete iz radnje. Zbog toga su neki strijeljani. Među njima i dva omladinca iz našeg bataljona. Njihovi prestupi nisu bili tako strašni, ali su streljani radi primjera. To je teško palo bataljonu. Utoliko teže što su se na strijeljanju dostojanstveno držali. Za vrijeme govora koji je jedan od njih održao u stroju se čuo i plač. Poslije ovog događaja u bataljonu se osjećala neka teška atmosfera.

U napadu na Konjic bio sam puškomitraljezac. Pomoćnici su mi bili omladinci Sekulić (Penjo) i Radulović, oba iz Crnogorskog omladinskog bataljona. Za cijelo vrijeme raščišćavanja situacije u gradu mi smo sa položaja kod ustaškog doma tukli neprijatelja koji se povlačio. Tako nas je zatekao i naš komandir Savo Burić. Na bataljonskoj konferenciji istakao nas je za primjer.

Livno, avgusta 1942. Naš bataljon je napadao iz pravca Malovana. Tog dana sam imao temperaturu preko 38 stepeni. Bolničarka Mila Četković mi je saopštila naređenje da moram ostati. Meni se, ipak, nije ostajalo, i drugovi su mi dopustili da pođem s njima. U streljačkom stroju stigli smo do kamene ograde, blizu jednog bunkera, iz kojeg nas je neprijatelj cijele noći zasipao vatrom. Preznojavao sam se svu noć i slušao kako rafali biju po kamenoj ogradi iza koje smo se sklonili. Naši bombaši su bacali bombe na visoki i čvrsti bunker, ali bez uspjeha. Neke jedinice naše brigade već su u gradu, a na našem pravcu neprijatelj se još drži.

Jutro je. Posadu bunkera jasno vidimo. Pozivamo je na predaju uz obećanje da nikom nećemo ništa učiniti. Bilo je u toj posadi i ustaša. Neko vrijeme su se kolebali, pa onda istakli bijelu zastavu. Zatim je bataljon nastavio prema gradu, koji je već bio u rukama naših jedinica. Ostala je neosvojena samo kuća Mitrovića. U njoj se neprijatelj zabarikadirao. Predao se tek 7. avgusta, kada su Krajišnici poslali svoj top i kad je nekoliko granata ispaljeno direktno u kuću.

Ključ, oktobra 1942. Usred dana, 7. oktobra, približavali smo se neprijateljevom položaju kod starih zidina iznad grada. Teren strahovito težak, kamenjar zarastao u bodljikavo šiblje, pa se veoma sporo krećemo. Slaba je i preglednost. Izbili smo na greben. Neprijatelj je već bio u pokretu. Da bi zadržao naše nadiranje i omogućio izvlačenje glavnini, dio snaga koji je prema nama polazi na juriš. U isto vrijeme i mi jurišamo. Pomiješali smo se s domobranima. Oružje se uspješno moglo upotrebiti samo iz stojećeg stava. Radili su kundaci, bajoneti, bombe. Savladali smo neprijatelja. Druge jedinice našeg bataljona zaplijenile su komoru. Osnovne snage neprijatelja i jedan dio onih sa kojima smo se mi borili izvukle su se zahvaljujući vještom manevru. Ali se ipak nisu sasvim spasile, jer su naletjele na neke druge jedinice naše brigade. One su im nanijele osjetne gubitke. Tako je Ključ bio oslobođen.

U ovim borbama u gradu bio je ranjen i omladinac Karamba, hrabar borac i veliki šaljivdžija. Od rane, lice mu je sasvim deformisano. Iako sav u krvi, ostajući vjeran sebi, on se našalio: »Nije mi žao što me rani nego što mi pokvari ljepotu«.

Jajce, novembra 1942. Prethodne noći Jajce nije oslobođeno. Naša četa je bila u rezervi. Naredne noći smijenili smo 1. četu i učestvovali u napadu. Pošli smo streljačkim strojem, puzeći i prebacujući se s položaja na položaj. Neprijatelj nas prati vatrom iz neposredne blizine i u jednom trenutku smo bili primorani da zalegnemo na brisanom prostoru. Osjećam

kako nam svijetleći meci šibaju tik iznad glave. Povremeno nas zaspu zemlja i blato, izriveni rafalima. Svakog trenutka očekuješ kada će te rafal zakačiti. Držim puškomitraljez ispred glave da bih se koliko-toliko zaštitio. Odjednom odjeknu komanda: »Bombaši, naprijed«.

Iz streljačkog stroja izdvoji se grupa bombaša i za tren sasu bombe u neprijateljev bunker. U vatri i povicima čuje se poznati glas Marka Stanišića, vođe bombaša: »Drugovi, naprijed! Juriš, Ura«.

Bunker ćuti. Streljački stroj se ponovo pokrenu. Stigli smo do jedne kamene ograde i tu zastali. Neprijatelj se još drži na glavnom položaju, koji je osvijetljen vatrom što su je potpalili Krajišnici.

Naš puškomitraljezac dejstvuje sa ograde. Odjednom u ogradi, ispred samog puškomitraljeza, odjeknu eksplozija. Ču se i pomoćnik na puškomitraljezu Penjo Sekulić.

— Šta je, Penjo, šta se desilo?

— Nije ništa — veli on, a drži se za zadnjicu i stenje; sramota ga da kaže.

Kada je video da nije opasno (ranilo ga parče granate), reče smijući se:

— Neprijatelj mi uze obraz.

Prebacujemo se na drugi položaj. Blizu nas je puškomitraljezac Radović. Naizmjenično gađamo pojedine vojnike na osvijetljenom položaju. Njega ubrzo pogodi metak u čelo. Brza je to i lijepa smrt!

Na kosi ispred nas neprijatelj se dobro utvrdio. Ima ispred sebe čistinu, pa je briše mitraljeskom vatrom.

Ovdje smo se prilično zadržali. Neprijatelj se uporno brani. Lijevo od nas su dijelovi Kragujevačkog bataljona. Čujemo da su druge jedinice već u gradu. Koča je nezadovoljan i ljut. Kažu da je rekao da se 1. proleterska osramotila.

Vrše se zadnje pripreme za juriš. Poslije minobacačke pripreme, čitav streljački stroj, zajedno s »rođacima« iz Kragujevačkog, polazi na juriš.

Brzo smo savladali prostor do položaja, sa kojeg neprijatelj u grupicama poče da izlazi i da se predaje. Sa nama je naš komandir, Vojo Abramović. On poziva grupu Nijemaca na predaju. Nešto se kolebaju. Držimo ih na nišanu, spremni da pucamo, dok im Vojo prilazi da ih razoruža. Mnogo je onih što leže pobijeni ili ranjeni po položaju.

Spustili smo se u grad. Naša grupa se odmarala do svanuća. Na znak uzbune ustali smo i izašli na položaj. Neprijatelj je uspio da prodre tenkovima do grada. Međutim bio je primoran da se povuče.

Dušan ŠABAN

KRAJINA — S PUŠKOM I SRPOM

Marš do Prekaje bio je zaista naporan, ali je krunisan susretom koji se dugo pamti. Sreli smo 1. krajišku brigadu, koja se kretala u suprotnom pravcu. To je bila prava vojska. Gotovo svi su imali uniforme bivše jugoslovenske vojske. Bili su mladi i vedri ljudi. Imali su na glavama partizanke sa tri roga, a na njima crvene petokrake zvezde bez srpa i čekića. U njihovoj koloni ugledali smo i nekoliko brdskih topova, minobacača i teških mitraljeza. Zadržavajući se samo kraće vreme dok su nas pozdravljali, pevali su gromko partizanske pesme, koje smo prvi put čuli.

Pošto smo u Prekaji pojeli neku mladu boraniju, uputismo se prema Drvaru. Mene staviše u drvena seljačka kola koja su vukla dva para volova, sive dlake i širokih rogova. Seljak sedi na prednjem delu i dugačkom motkom bode pod rep volove, podvikujući »ojs, biko, ojs«, pa oni skreću čas na jednu, čas na drugu stranu. Poveća kolona takvih i sličnih kola s ranjenicima i bolesnicima prilično sporo se kretala ka Drvaru, središtu slobodne teritorije. Moja kola odmiču škripeći, a meni se čini kao da volovi stenju od tereta, iako sam bio sam u kolima.

Uđosmo u Drvar. S leve strane puta stajao je u dve vrste odred polugolih i bosih pionira sa trorogim kapama, s crvenom zastavom na čelu. Pozdravljajući nas poklicima, pesmom i stisnutim pesnicama. Bilo je to tako dostojanstveno i uzbudljivo.

Nedaleko od tih mališana, dočekaše nas omladinke — skojevke iz Drvara. Obasipaju nas cvećem. Kao da su htele da zagrle čitavu kolonu. I cveće raznih boja začas prekri drvene zaprege i ulicu. Devojke u narodnim nošnjama takođe su ličile na to prekrasno cveće. Osim toga, šuma ruku s obe strane ulice i to cveće, pa radosni pogledi — sve to duboko nas je potreslo.

Prvi put smo u Drvaru, a osećali smo se tako kao da smo kod kuće. Izgledalo nam je kao da sretamo poznata lica, a u njihovim pogledima i pozdravima kao da smo prepoznavali naše najbliže rođake i prijatelje. Najviše je bilo žena, majki i starica, dece, pionira. Dok prolazimo kroz špalir, koji je bio priređen u čast ranjenih i bolesnih proletera, ostajali smo nemi od onog unutrašnjeg uzbuđenja. Kako im uzvratiti, odužiti im se za tako topao i prijateljski prijem!

Nas »pešake« drug Vaso smesti na prvom spratu negdašnje apoteke. Po podu je bila prostrta sveža, čista slama. Polegali smo umorni od nezaboravnog susreta sa ustaničkom Krajinom. Do mene je ležao Veljko Vidaković, kome je desna ruka do lakta bila amputirana — izgubio ju je u borbi kod Rogatice, marta 1942. Bilo mi je drago što se on, iz 2. proleterske brigade, našao pored mene. Bio je šaljivčina, iskren i dobar drug. U blizini je i Mlađo, Romanijac, teški invalid, bez obe ruke do lakata. Izgubio ih je još na početku oružanih borbi negde na Romaniji. Ustaše su bacile ručnu bombu, on ju je uhvatio, ali nije imao vremena da je natrag vrati.

Tek što smo se raskomotili, dođoše Krajiškinje i zapevaše onu popularnu, setnu pesmu »Bolna leži omladinka Mara«.

Čuh kako jedna kasnije reče:

— Što je teško ranjena ova drugarica!

Veljko i Mlađo prskoše u smeh. Smejao sam se i ja.

— Nisam, valjda, ništa nepristojno rekla? — upita ona.

Na to Veljko odgovori:

— Smešno nam je samo to što vam ovaj naš drug liči na drugaricu . . .

Izvinjavajući se odoše u drugu sobu, a kod nas se pojaviše predstavnice organizacije žena s pregršti ma raznih ponuda. Bilo je hrane i rublja, ali ono što je još više dirnulo — bile su tople reči i interesovanje za stanje zdravlja svakog pojedinca. Ko bi to mogao da zaboravi!

Sutradan smo stigli u Bosanski Petrovac, gde smo takođe bili srdačno dočekani. Ovog puta među članicama Antifašističkog fronta žena, koje su požurile da nas obiđu, bilo je muslimanki sa zarom i feredžom, ali su pred nama otkrile lice i ponudile nas obiljem mlečnih proizvoda, zelja i drugog. Predveče je u gradu održan miting naroda iz mesta i okoline. Na njemu je govorio i Gojko Nikoliš Mediko, predstavnik saniteta Vrhovnog štaba. A onda smo zaigrali i zapevali »Širi kolo kozaračka lolo«. Sutradan smo krenuli na zadnju etapu našeg velikog marša — u selo Drinić, gde je smeštena centralna bolnica.

Stigli smo baš na ručak. »Pešaci« — ranjenici su odvedeni u zaselak Medenac, pod Oštreljem i Srneticom. Nas desetak je smešteno u kuću Smiljanke Kecman, čija je ćerka

Milka postala naša bolničarka. Konjanici su razmešteni u središtu sela, po kućama Banjaca. Tamo je i kuhinja, a u blizini i ambulanta.

Za ručak smo dobili, pored ostalog i šljive iz Saničke doline, što su ih nabrale i dopremile omladinke iz 1. radne brigade. Od njih smo doznali mnoštvo pojedinosti o junacima ovog kraja, o tegobama koje je podneo narod, o proslavljenom Mladenu Stojanoviću, koga su četnici ubili.

Ovde smo prvog jutra imali tužnu svečanost — ranjeni drug koji je spavao pored mene ujutru je osvanuo hladan. Sahranili smo ga na obližnjem groblju uz počasti koje su mu priredili ranjenici i bolesnici zajedno sa meštanima, koji su ga oplakali kao da se ovde rodio i odrastao.

U Krajini smo proveli jesen 1942. godine, upoznali Krajišnike s puškom i sa srpom, mlade i stare, i stekli nove mnogobrojne prijatelje. To međusobno upoznavanje ostavilo je trajne uspomene i dirljive primere bratstva i jedinstva. Hiljade ranjenika i bolesnika, boraca iz raznih krajeva naše zemlje, mogu to posvedočiti. Mnogo toga ima da kažu o lepoti Krajine i njenih ljudi s kojima smo se sreli i upoznali i koje smo zauvek zadržali u svojim srcima.

Dušan DROCA

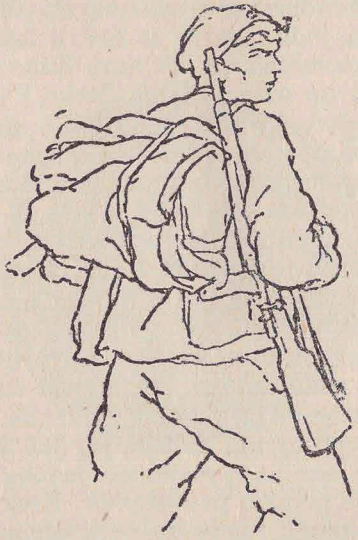

BREDU SMO PRILAGODILI

U leto 1942, kod Mliništa, nestalo nam je municije za teške mitraljeze Alpa »breda« koju smo zaplenili na Gaočićima. Prešli smo na područje na kome nije bilo Talijana, pa nismo više mogli doći ni do njihove municije. Umesto ubitačnog oružja, brede su postale balast za komoru. Savetovali smo se šta da radimo. U Kraljevačkom bataljonu bilo je majstora svih struka, radnika iz fabrike aviona i vagona i iz ibarskih rudnika i Trepče. Neki su predložili da preradimo cevi za drugu municiju, a drugi su smatrali da je to nemogućno, da će meci padati blizu, da neće imati dejstva itd. Bilo je raznih pokušaja u pratećem vodu — probali su sa ulaganjem tankih listića od lima u ležište, ali se ni to nije pokazalo kao dobro. Tražili smo nova rešenja.

Pošto smo znali da postoji jedna radionica na Grmeču koja je proizvodila čak i mine za minobacače, predložio sam da odemo tamo i da obradimo cev, odnosno da celo ležište od 8 mm isečemo i ubacimo jedno parče u cev u kome bi se kasnije obradilo i ležište za metak od 7,9 mm. Kako se štab bataljona složio, krenuli smo na ovaj zadatak Jerko Paltrinjeri i ja.

Kad smo stigli u Bosanski Petrovac dobili smo dozvolu da idemo za Grmeč, jer se bez posebne propusnice nije moglo ići u ovo područje partizanske vojne industrije.

Naišli smo na jedno selo koje je bilo do temelja uništeno. Tu je bilo raskršće za Bihać. Seljaci su već bili napravili provizorne barake. Tamo je trebalo da se obratimo odbornicima.

To je ovim meštanima bio jedan od prvih susreta s proleterima, jer dotle proleterske jedinice još nisu dolazile u Bosanski Petrovac. Seljanke su nam darovale čarape. Tražili su da pričamo o 1. proleterskoj. Oni su već čuli o njoj.

Kad su se drugovi iz vlasti i komande mesta uverili da smo proleteri i da putujemo za Grmeč, dali su nam vodiča — malog dečaka koji nas je sproveo do jednog sela u podnožju Grmeča, gde su nas ponovo proveravali. Kroz tri proveravanja smo prošli. Nismo mogli nigde da se krećemo bez vodiča.

Iz sela smo išli tragom kuda su izvukli lokomotivu na Grmeč. Izvukli su je iz Drvara sa 20—30 pari volova. Točkovi su negde propadali i po metar.

Kad smo naišli na ivicu neke šume, odjednom zasvira truba i neki partizani dođoše pred nas. Opet vađenje propusnica. Sproveli su nas do stražara. Sreten Penezić je bio komesar, a inženjer Mile upravnik radionice.

Nastalo je proveravanje preko telefona. Naposletku nas primi Penezić, i mi mu objasnismo zbog čega smo došli.

Odmah su uzeli cevi, izbušili ih, ubacili novo ležište i osposobili za mitraljez.

Pošto je to uspelo, izradio sam jedan razvrtač koji je imao oblik metka od 7,9 mm i jedan drugi kojim je trebalo proširiti ležište. Tako sam mogao posle u brigadi da ručno razrađujem nova ležišta.

Kad smo se vratili u bataljon, nastalo je opšte veselje, jer je bio rešen problem korišćenja svih vrsta municije. U stvari, mi smo sad za brede imali dve cevi — jednu od 8 mm, a drugu od 7,9 mm, pa smo ih upotrebljavali prema tome s kakvom municijom raspolažemo, odnosno — od kojeg bi smo je neprijatelja zaplenili.

Tako su brede postale naše ubojito oružje protiv svih neprijatelja i u svim krajevima u koje bismo dospeli.

Rudi KRAJINA

SA VRHOVNIM ŠTABOM

Posle kraće i uspešne borbe na pruzi Konjic — Sarajevo uputili smo se u selo Repovce. Saznali smo da se tamo nalazi Vrhovni štab sa drugom Titom. Tu je primljeno naređenje da jedna četa našeg bataljona treba da obezbeđuje Vrhovni štab. Odlukom štaba bataljona, za taj zadatak je određena 2. četa.

Teško je izraziti uzbuđenje i radost u četi koje je ovaj zadatak izazvao. Nastalo je ubrzano pripremanje. Ranije smo danima, pretežno gladni, vodili borbe po Hercegovini pa nije bilo ni vremena ni mogućnosti da se odeća i ostala sprema pristojno održavaju. Sem toga, mnogima su odeća i obuća bile znatno pohabane. Trebalo je dosta truda da se četa što bolje opremi. Svi smo u tom času želeli da pred vrhovnog komandanta izađemo što uredniji, da nam oružje i ostala sprema budu što čistiji. Zamenjivali smo opasače, posuđivali delove odeće iz ostalih četa — samo da bi četa bila što reprezentativnija.

Do kuće u koju se već bio smestio drug Tito stigli smo pred noć. On je tada imao malu pratnju. Možda jednog ili dva kurira. Jedan od tih drugova obavestio ga je da je stigla 2. četa Kraljevačkog bataljona. Drug Tito je izašao i srdačno nas pozdravio. Međutim više od pozdrava govorio je njegov očinski pogled, kojim nas je sve redom preletao. Komandir čete Miloš Vučković mu je raportirao. On se odmah interesovao da li je četa večerala, da li smo umorni, a zatim je naredio da se smestimo radi odmora.

Odmah su raspoređene straže. Ostali drugovi su često nalazili razloga da izađu, da se prošetaju pored kuće u kojoj je radio drug Tito, da pogledaju u uski seoski prozor kroz koji se probijala oskudna svetlost petrolejke.

Stajao sam na straži u blizini toga prozora, u poslednjoj smeni, od 4 do 6 ujutro. Bilo je leto, pa je u to vreme već svitalo. Ne znam kad se probudio, ali sam ga već nešto posle četiri video spremnog. Unutra se nazirao jedan sto prepun sekcija i hartija.

Pratili smo ga nekoliko narednih dana prema Prozoru. Kad smo krenuli iz Seonice prema Solakovoj kuli, insistirao je

da ne žurimo za njim, pošto je on sa dvojicom pratilaca jahao na konju. Ali čim je zamakao, dogovorili smo se da ga po svaku cenu sledimo. A da se zbog toga ne bismo ipak objašnjavali, održavali smo najnužnije rastojanje. Iako je to bio vrlo usiljen marš, nije bio težak. Radosno smo hitali za Titom.

U selo je stigao desetak minuta pre nas. Smestio se u jednu kuću ispod puta. Posle kraćeg predaha videli smo ga nagnutog nad stolom, nad sekcijama. Nekoliko dana kasnije napali smo i oslobodili Prozor, a onda još nekoliko drugih mesta (Duvno, Livno itd.). Tada smo tek postali svesni zašto je drugu Titu dan bio kratak i zašto je bio tako mnogo zaposlen. Pa i u tim danima krajnje zauzetosti nije ni za trenutak zaboravljao na nas: čak je naredio da se za našu četu kupi nekoliko velikih korpi trešanja.

Dugo posle toga sećali smo se tih nekoliko dana provedenih uz druga Tita, prepričavajući i pronalazeći nove, ranije neprimećene detalje. I tim zadatkom smo se isto tako ponosili kao i svakom značajnom borbom.

Negde početkom septembra ponovo smo dobili naređenje za pokret. Prolazili smo preko slobodne teritorije, kroz Livno, Glamoč, prema Mrkonjić-Gradu. Dugo smo marševali. Ali taj marš je imao za nas posebnu lepotu. Išli smo preko teritorije čiji su ljudi masovno prihvatili naš pokret. Posebno nas se dojmilo noćno putovanje preko Glamočkog polja. Na njivama je ključao život. Bilo je to sredinom septembra. Omladina je sabirala letinu, a poljem su se orile partizanske pesme. U otegnutoj melodiji glamočke pesme bilo je u isto vreme i revolucionarnog poleta, ali i tuge za onima koje je vihor rata i revolucije već odneo. Jedna od takvih pesama je i ona: »Oj Glamočko ravno polje, cvili narod od nevolje«.

Zaustavili smo se na jednom šumskom proplanku na cesti Glamoč — Mrkonjić-Grad. To su bila Mliništa. Nekoliko minuta od toga proplanka, sa strane prema Mrkonjić-Gradu, nalazila se šumska pruga Drvar — Jajce i železnička stanica Mliništa. Ubrzo smo saznali da ćemo tu ostati neodređeno vreme. Tada smo dobili vrlo odgovoran zadatak — da obezbeđujemo Vrhovni štab, koji se bio smestio u šumi, između dva divna proplanka, u neposrednoj blizini ceste. Naš bataljon se smestio nekoliko stotina metara dalje. Težinu zadatka povećavao je ogromni šumski prostor koji se širio oko nas. Po okolnim selima krstarile su četničke grupe, takozvani zeleni kadar. Postojali su povoljni terenski uslovi da se četnici ili drugi neprijatelji probiju nezapaženi u neposrednu blizinu Vrhovnog štaba. Zato su delovi bataljona (vodovi i desetine) bili razmešteni na razne položaje u široj i neposrednoj okolini prostorije na kojoj se nalazio Vrhovni štab.

Naš zadatak obezbeđivanja Vrhovnog štaba za ondašnje uslove trajao je prilično dugo. Možda čitave tri nedelje, ako ne i više. Mi smo to vreme iskoristili da se dobro odmorimo, a zatim i za vojnu obuku, kao i partijsko-politički i kulturno-prosvetni rad. Bilo je mnogo zanimljivih detalja i prijatnih trenutaka. Kao sekretar bataljonskog komiteta Skoja imao sam prilike da odlazim na razne sastanke u sve delove bataljona. Vrlo rado sam odlazio jednom našem vodu koji je obezbeđivao logor i radio-stanicu Vrhovnog štaba sa gornje strane — od Mrkonjić-Grada. Tu se jednom prilikom zatekao i dr Simo Milošević i sa nama vodio vrlo zanimljive razgovore. Na tom mestu slikao nas je i Savo Orović, član Vrhovnog štaba, upravo posle jednog sastanka na kome smo čitali novi broj »Omladinske borbe«. Na tom se snimku vidi »Omladinska borba«, isturena ispred Devinog mitraljeza. Stalno smo živeli u jednom posebnom raspoloženju, jer je u neposrednoj blizini bio drug Tito.

Tu smo bili u prilici da ga više puta vidimo. Jednom kada sam upravo išao prema vodu koji je neposredno obezbeđivao logor, video sam kod radio-stanice druga Tita u pratnji druga iz prateće čete. Šetao je predveče malom šumskom stazom da se odmori posle napornog rada. Srce mi je ubrzano počelo udarati kada sam ga, prolazeći, vojnički pozdravio. On je s osmehom otpozdravio. Dugo sam posle toga razmišljao o tome i bio istinski srećan. Drugom jednom prilikom komandant našeg bataljona Pavle Jakšić išao je na uobičajeni raport. Došao sam za njim do Titovog šatora. On je ušao, a ja sam lagano prošao pored širokog šatorskog otvora. Video sam druga Tita kako nad dugačkim stolom, koji su mu napravili drugovi iz pratećeg bataljona, ucrtava nešto u topografske karte. Dan je bio mutan i maglovit. Ali u Titovom šatoru je bilo veoma svetlo. Zahvaljujući jednoj dinamo-mašini i velikoj sijalici, šator je bio odlično osvetljen.

U to vreme sretali smo i ostale drugove iz Vrhovnog štaba: druga Marka, Čiča Janka i druge. Neki od drugova iz šireg sastava Vrhovnog štaba dolazili su u bataljon i na neke naše sastanke na kojima se raspravljalo o međunarodnoj situaciji i razvoju našeg oslobodilačkog rata. Taj period je bio ispunjen i češćim patroliranjem u bližoj i daljoj okolini. U nekoliko mahova došlo je do sukoba s četničkim grupama koje su se nalazile u blizini ovog rejona. Zato je i naša budnost bila znatno veća.

Bataljon je vršio značajnu političku aktivnost u okolnim selima: Jasenovi potoci, Medna i Vrbljani, a naša bataljonska kulturna ekipa i bleh-muzika dopunjavali su svaki politički zbor zanimljivim i raznovrsnim programom. Svojim progra-

Deo boraca 2. čete Kraljevačkog bataljona u Mliništu, septembra 1942.

mom, bataljon je uveličao i jednu svečanost u Vrhovnom štabu. To je bilo prilikom dolaska dra Ivana Ribara i njegovog prvog susreta s drugom Titom na slobodnoj teritoriji. Tada smo stajali u neposrednoj blizini druga Tita.

Tih dana odigrana je fudbalska utakmica između Vrhovnog štaba i njegovog pratećeg bataljona i našeg bataljona. Naš oktet je tog dana zapevao »Oj, ti, Dnjepre, moj, ti, Dnjepre«, tako da su Fjodoru Mahinu pošle suze.

Sa svih strana šuma je potpuno prikrivala šatore Vrhovnog štaba. Svaki ko je tada imao prilike da uđe u to malo naselje od šatora mogao je zapaziti da tu ključa snažan život.

Anđelko VELJIĆ

INTERMEZZO U TIČEVU

Ima takvih događaja koji se sami po sebi tako čvrsto utisnu u sećanje da izbrišu sve ostalo što je nevažno i što bi moglo da oslabi njihovu jačinu. Takva je bila i cela ta noć koja samo kalendarski pripada onom, ratnom vremenu. Tako je bilo i sve ono što se zbivalo te noći i što je ona, provlačeći se kroz praskozorje, odnela sa sobom.

Bili su to oni retki trenuci kad čovek spontano prekine sve spone sa stvarnošću, s vremenom i prostorom, i vine se, ponesen nečim, negde iznad svega toga, na krilima svojih sećanja i sanjarenja.

U sumrak toga dana stigao je bataljon u Tičevo. Rasporedili smo se po kućama i stajama. Nas tridesetak smestili smo se u jednoj staji, na prostranom tavanu punom sena. Bilo je dosta mesta pa smo se udobno razbaškarili. Polegali smo, ali uprkos umoru, malo je ko zaspao.

Noćna tišina, miris svežeg sena i poneki tračak mesečine koji je probijao kroz pukotine krova, polako ali uporno, unosili su neki unutrašnji nemir u sve nas. Razgovor je prelazio u šaptanje i jenjavao. Uvlačili smo se u sebe i predavali nekom budnom sanjarenju.

Ne znam koliko je to trajalo i dokle je ko stigao za svojim mislima, kad se kroz tišinu, jedva čujno, izvi poznata melodija Šubertove serenade. Potpuni tajac. Niko da se makne. U polutami, Učina silueta sa violinom povijala se za mekim tonovima. A na senu, tridesetak proletera ležalo je, ko otvorenih, ko zatvorenih očiju, i ćutke se predavalo toplim zvucima violine. Svi smo bili tu i niko nije bio prisutan.

Za Šubertom sledio je Guno, pa vedri Mocart. A onda . . .

— »Hofmanove priče« — javi se prvi Janaćko iz ugla.

Ko zna zašto se on u tom trenutku setio baš Ofenbaha i s kim je ponekad uživao u njegovoj muzici. Nismo ga pitali, jer su i nas obuzela slična osećanja.

Jedni za drugim zvali smo violinu u pomoć da nam približi nekog dalekog i milog, da nečem, dugo nošenom i sputanom u sebi, damo bar malo oduška.

Jagodić je tražio Dvoržakovu »Humoresku«, Jova — Tozelija, ja Šopenovu »Etidu«. Rađale su se želje, sve više smo se udaljavali od rata, od stvarnosti. Staja je postala koncertna dvorana, a ogrubeli ratnici u mekanim »foteljama« od sena — muzikom zanesena publika.

Repertoar se proširivao. Serija šlagera prenela je mnoge na igranke sa kojih su otrgnuti, uz devojke kojima su imali još mnogo šta da kažu.

A kad je Nemanja svojim toplim glasom počeo »Oj Moravo«, učinilo mi se da cela ona staja, skupa sa nama, plovi na talasima naše lepe reke i Šumadije. Prihvatili smo tiho. Odlomci iz Mokranjčevih rukoveti »Zujte strune« i mnoge druge navirali su sami. Postala nam je uska Šumadija i Srbija. Zavirili smo pesmom u svaki kutak naše zemlje. Videli smo je već oslobođenu i raspevanu. Sećanja i prošlost ustupili su mesto čežnjama i budućnosti.

Svitanje zore nismo osetili. Bili smo laki i odmorni.

Tih nekoliko nezaboravnih časova rat nije postajao za nas. Kao da smo prekinuli vrpcu tog strašnog filma. Bili smo potpuno svoji i slobodni. Ta noć je bila ili nije postojala, nije imala svoju sadašnjost. Postojala je u njoj samo muzika i naša prošlost — sećali smo se nje; postojala je naša budućnost — maštali smo o njoj i videli je.

Ljubiša VESELINOVIĆ

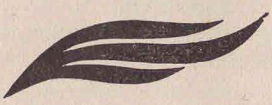

SUSRET S KRAJINOM

Sunce je visoko u zenitu. U kotlini Neretva penuša, nad kršom zapaljenog stenja orao širi krila. Tamo negde daleko pod planinom, minaret džamije, vitak i prav, poput katarke, useca se u modricu šume kao u vode okeana. Sve je mirno i mrtvo kao da kuršumi nisu rešetali noć i ostavljali za sobom crvene tragove. Samo misao beleži oštrinu vatre i sećanje slaže grobove jedne do drugih, u dugu nisku velikog puta revolucije.

Čete Beogradskog bataljona su umorne. Prostrte poput snoplja, spavaju pod niskim rastinjem. Kraj mene je dečak, Krajišnik, Bokan. Umoran i pospan, naslanja riđastu glavu na torbu i pita:

— O čemu misliš?

— O svačemu, — kažem — o tvojoj Krajini.

On se nemirno trza i pogled mu namah postaje živahan.

— Zaista o Krajini? — pita.

— Zaista, — kažem — a o čemu bih drugom? Pa sad idemo tamo.

Telo mu se najednom uspravlja, a pogled počinje čežnjivo da bludi kroz prostor. Vidim mu smešak, još dečji, male jamice na obrazima i trzaj nekontrolisanih mišića koji otkrivaju nemir.

— Ih, Krajina, — kaže — znaš li ti kako je tamo?

— Pa videću — odgovaram.

— To i treba da vidiš — govori on. — Prava crvena republika. Čuo si za Šolaju?

— Jesam.

— A za Mladena?

— I za njega.

— Pričali su ti o Šoši?

— Jesu.

— I o Mećavi?

— I o njemu — kažem.

— Ih, kakvi su to junaci! — otima mu se dečački uzvik i krv mu zali obraze i uši. — Kad su ustaše pobile moje stare, video sam prvi put Šolaju. Ruke su mu kratke i krupne a oči da te preseku. Te noći su prelazili Vrbas i ja sam išao s njima. Šolaja napred, na deset metara, a mi za njim. Mitraljezi pucaju, kuršumi lete, a on ni da trepne, ni da legne. Samo podigne ruku i pođe. A to znači: »Za mnom i — nema vraćanja«. Za noć sa njim ili ćeš postati junak, ili te neće biti. Takav ti je on!...

Zastaje za trenutak i oči mu plamte sećanjima. Nekoliko časaka ćuti, a onda dodaje tiše:

— I Šoša ti je takav, i Mećava — sva ti je Krajina takva.

Gledam ga i čini mi se da ga pridošla osećanja guše, i da se čitava bujica reči rastapa u uzbudljivim predstavama novih, slućenih susreta. Puštam ga da predahne i okrećem se stroju pospalih, tražeći Krajišnike među njima. Razmišljam o susretima koji su prošli i o onima koji tek treba da dođu. Pod planinama Krajine srešće se Beograd i Kozara, Kragujevac i Drvar, Kraljevo i Gradiška, Šabac i Ključ. Srešće se Posavina sa Knešpoljem i pitoma Mačva s Kupreškom ravni među vrletima. Pozdraviće Ibar Sanu, Dunav Vrbas i Morava Plivu. Obgrliće Kopaonik šume Grmeča i Kozara se sviti u naručju Rudnika. Pisana i nepisana povest ovenčaće slavom pohod planine na nizine i trijumf nizina nad vrhovima.

— Volim što sam vojnik Prve proleterske brigade, i što ću sa njom doći u Krajinu — opet se javlja Bokan.

Posmatram za trenutak vojnika koji nervozno ustaje, svlači i istresa košulju od gamadi, pa opet leže.

— Da li se pričalo ranije o Prvoj proleterskoj? — pitam.

— Ah mnogo, — kaže on. — Govorili su da su svi borci komunisti i da su strašni junaci.

I Bokan opet sa ushićenjem govori o svome zavičaju. Ruke mu nemirno gestikuliraju, oči se iskričavo osmehuju, a dve jamice na obrazima čine mu čitav izgled ljupkim i dirljivo privlačnim. Čitavu porodicu je izgubio u ratu, sahranio mrtve i pošao u partizane. Čim je došao kod nas, odmah se utopio u našu četu. Prijateljujemo i pričamo kad god za to imamo priliku, a dosadno mu je samo onda kad nam te priče prekinu.

— Misliš li da se ovde nećemo dugo zadržavati? — pita me.

— Ne, večeras idemo pravo za Krajinu — kažem.

— A Prozor? Šćit? Duvno?

— Zbrisaćemo to brzo — odgovaram. — Jedna noć, jedan garnizon. Za tri noći biće otvoren put do Šolaje i tvojih Krajišnika.

Oči mu blesnu.

— Želiš da ih vidiš?

— Mnogo — kažem.

— Ti si pravi drug! — ushićuje se. — Zavoleće Krajinu kao da je tvoja.

Toga podneva razmišljam o Bokanovoj gordosti i ushićenju. Epopeja Kozare, slava Grmeča, plač Sane i krv Plive ispunili su mu grudi ponosom i jedna prerano ucveljena mladost procvetala je buntom snage i zanosa. Čitava njegova generacija umesto knjige drži pušku, a budnom stražom zamenila je sva mlada sanjanja pod mesečinom. Dečački smešak presekao je ožiljak rata i prva bora udarila žig još nedoraslog ratnika.

— Već bi trebali da se spremamo — govori on nestrpljivo.

— Još malo, — kažem — još malo, jer ko zna kad ćemo zaspati.

Već mi u očima gori zalazak kasnog sunca, a gore nad kršom umorna krila orla padaju sve niže.

U noć ulazimo postrojeni i zagledani u daleke zvezde nad planinom. Pred zoru smo već na domaku njihovom i svitanje otvara kapije Krajine. Iza nas ostaju polja koja smo prešli u jurišu, stubovi dima i retki rafali razbijenih garnizona. Samo nekoliko svežih humki vezuje misao za pređeni put: opet je pao tekstilni radnik sa Čukarice, bravar sa Voždovca, seljak iz Posavine. I opet je Bosna u topla nedra primila Srbiju i topla krv Srbije zalila brazde bosanske zemlje.

Dani i noći teku naizmenično i svako jutro osviće tako. Ulazimo u Krajinu s mišlju da nam je život jedno, grobovi jedno i sutrašnjica nedeljiva. Ulivamo se u razoreni pejzaž rata i grudi nam se pune tugom. Ovde je jednom bio grad, zvali su ga Ključ sad samo stoje zidine i gar paljevina. Kao i nekad, i sad Sana teče pored njega, samo što su joj obale tihe i prilazne staze zarasle već u korov. Nema više glasova da se natkriljuju nad njom, ni musavih dečaka da joj kuštravim glavicama bućkaju u virove. Tiha joj voda teče i mrtvi žubor ispod trava tek kao da priča o tome što je bilo i što se pod ognjem horda ugasilo na njenim obalama. Dižemo oči i pogledi nam se lepe za grozdove voćnjaka što otežali poniru zemlji. Jednoga dana došli su vojnici u crnoj odeći i pokupili beračice ispod grana. Odjeknuli su vrisci i piska nad mirnim tokom Sane i otežale grane pale još niže. Od tada zidine mrtvo stoje, Sana miruje, a neobrani šljivari se krše pod teretom.

— Tako su palili — pričao bi Bokan. — Plamen je lizao nebo. U noćima se čuo samo jauk. A onda, Drvar diže ustanak.

I opet mu zenice gore, a ruke nemirno razmahuju, prateći bujicu reči nedovoljnih da sve objasne. Hteo bi sve da mi

rekne, sve da iznese, sve da zapamtim. I ja se trudim da ga ne uvredim nepažnjom i ne prekinem mu nit govora. No priča mu postaje ubrzo suvišna, jer slike koje nas sreću govore više od svih reči. Od jutra do večeri gazimo staze Krajine i prizor za prizorom otkriva njen drugi, uzbudljivi lik.

Na pragovima spaljenih sela dočekuju nas darovi i razmahane ruke devojaka. Dočekuju nas bodre priče staraca i tiha pitanja baka kraj ognjišta: kuda im sada prolaze unuci pod puškom i da li smo čuli za njih. Dočekuju nas krajiške pesme i kolo kozaračko, dirljiva povest utkana u slogove reči i raspevani ritam. Po stazama i puteljcima, pod šumom i nad planinom, omamljivo se širi ta priča kroz združene glasove i prožima nas snagom i radošću.

U Krajini podigla se raja
Podigo je komandant Šolaja...

I priča pesma o šumskom radniku iz Pljeve, o legijama crnih, o jurišima Šoše i Mećave, o obručima na Kozari i tuzi knešpoljskoj. Priča o mostu na Gradiški i bataljonu drvarskih proletera. Govori o buni krajiškoj, o desetorici na jednog i pobedi jednog nad desetoricom. Saopštava o smrti u busiji i pobedi na drumu, o bratstvu na bunkeru i velikom pokolju kraj Sane. Peva pesma o Titu i proleterskoj brigadi, o Rusiji i Kaćuši, Lenjinu i Čapajevu. I izvija se visoko u čežnji ka socijalizmu, velikom dobu bratstva i mira na zemlji.

Prolaze dani i noći i ja uzbuđen slušam tu pesmu. Iskrsavaju u mislima ulice Beograda, strelišta Kraljeva i Kragujevca, busije Valjeva i Užica, plotuni Kadinjače. Iskrsava čitav jedan svet dragih likova čije su kosti utemeljene u nešto što ćemo podići sutra. I ruka steže kundak, a korak postaje čvršći, dok se srce zaleće preko bunkera željno da sve prekrati. Misli se prepliću. Poteći će priča o Šumadijskom bataljonu, koji više ne postoji posle juriša na Gatu. Po niskim bajtama će se pričati o gladovanju proleterske brigade na Zelengori i jurišu pod Ivan-sedlom. Slušaće pioniri povest o nezadržljivom naletu proleterske brigade na Šćit, Duvno i Livno. Slušaće kako je Tito postrojavao brigade i, pružajući ruku na porobljeni kraj, slao proleterske čete da prognaju crne legije sa zemlje krajiške. I utkaće se priča u priču do istinite legende o smrti proletera u mnogim jurišima.

Kaplju jutra poznog novembra nad Krajinom i žuti lišćari stresaju grane i steru mekano lišće među stabla. Ukrštaju se staze partizana i ostavljaju doline, presecajući brežja, sve tamo do nasadi bunkera, odakle zjape šupljine mraka i večno okame-

njene oči cevi. Nadiru bataljoni i ruše, padaju i izdišu, a stope što slobodne ostaju iza njih ispisuju rumene tragove i žedno piju poslednje kiše jeseni.

Noć je. Oštri plamičci vatre igraju oko kazana i obasjavaju mokre šinjele na telima usnulih. Isparenje se meša s jakim mirisom znoja i u tesnoj odaji je zagušljivo. Starac sedi na tronošcu, neprestano podstiče vatru, ređa obojke po oblicama i priča:

— Mene povratiše iz jedinice kad moje stare nestade. Sinovi nastaviše s puškom, a ja dođoh na paljevinu. Očitah slovo nad grobom moje starice i sedoh na go temelj. Šta da činim, mislim se. Sam sam ko vuk u gori. Dizati kuću, zašto? Sterati postelju, za koga? Glava teška da izludim. Prođe nekoliko dana i onda mi sinu. Čovek mora da živi i da se odužuje nečemu. Podići ću ognjište, mislim, kraj groba i nešto krova da mi stara ne kisne. A možda će, razmišljam, i koji partizan naići, pa ćemo kraj vatre prozboriti reč.

Sumorno se krune starčeve reči, a sa streha, poput olovnih kapi, kiša i jesen zalivaju temelje. Riđasta Bokanova glava diže se ispod mokrog šinjela i pospane mu oči za trenutak blude u starca.

— Dedice, — kaže — kako ti se zvala stara?

— Jevdokija — veli starac.

— Moju staru su zvali Velinka — dodaje Bokan. — I ja sam sâm.

Starac ga na časak gleda, premišlja, a onda dohvati glavnju i baci je na vatru.

— Eh, sinko, — kaže — mnogo nas je samih na svetu.

Bokan za malo ćuti, a onda opet obara glavu na torbu i raširenih zenica gleda u plamen.

Za malo pa se strojevi dižu i lupa porcija dočekuje jutro. U mokro svitanje postrojavaju se vojnici i u koloni po jedan uviru među stabla nedaleke šume. Na pragu ostaje starac sa dva olovno teška oka, što nam prate trag. Bokan se osvrće i viče:

— Dedice, vratićemo se! Vratićemo se, ne brigaj!

Udaljujemo se, i samo stub dima još se izvija iznad šume i razilazi u mokrom i maglovitom jutru. U susret, kao na grivastom belcu, dolazi decembar i beli oblak, sav u peni, leže na planinu.

Kanonada je počela u zoru, a veče dočekasmo uz ciku rafala. Zelene uniforme i crne kićanke približavale su se sve više našim položajima. Krv je obilno tekla i sipko snežna staza ostajala je rumena od nje. Počinjala je povest četvrte ofanzive i nova bitka Krajine. Naše čete su ostavljale oslobođene gradove i zbirale se za veliki marš ka jugu. Ranjeni neprijatelj je nastupao i ozlojeđen rio po snežnim nanosima.

Opet poznate staze i načičkani položaji, juriši i grč neprijatelja. Kroz kanjon Neretva penuša, a nad njom zagrljeni glasovi i škrgut čelika osvetnički pevaju. Deset na jednog, dvadeset na jednog, bataljon pred divizijom. I živa reka bosih britko se zariva u strojeve hordi i reže uz ciku uzani put do pobede. Uz svaki korak — uzdah, uz svaki juriš — psovka, uz svaki prodor — pozdrav, uz svaki odmor — pesma. Kuršumi beleže sekunde, a dugi rafali presecaju vreme što ga koracima i povicima beležimo.

Pao je jedan,
drugi,
treći.
Pala je desetina
vod i četa,
Prošla je prateća
i s njom teški
Prošla je brigada
proleterska.

I pesnik lomi stihove kraj puta, slaže utiske u poderanu svesku s mišlju da će živeti i poneti pesmu među ljude. Jedva i čuje zvižduk iz ponora i smrt što mu se spušta s krša. Obavijen u dim i maglu, umire u blesku mine i na tlu ostaje samo poderana sveska i rasuti stihovi kraj kamena.

Teško i nadojeno nebo leži na Neretvi. Kolone ranjenih hitaju na drugu stranu i nosila se ugibaju pod teretom. Male svetlosti fenjera umiru na površini vode i jedva osvetljavaju bleda, izmučena lica. Stojim povijene ruke i gledam bledilo u nosilima, tražeći poznati lik. I najednom dve usahle jamice na obrazima i gotovo ugašene dečačke oči gledaju u mene.

— Druže komesare! — čujem prigušen doziv. — Druže komesare!

Koračam i naginjem se nad dve smršale šake što se nemoćno pokreću na pozdrav.

— Sagni se — kaže.

Saginjem se i toplom, slabom dahu, prinosim uho.

— Ranjen sam, vidiš? — šapuće.

— Da, vidim — govorim.

— Tek što smo pošli iz Krajine, a mene preseče. I ti si ranjen?

— Jesam, — kažem — baš u tvojoj Krajini.

— Nije ti žao?

— Nimalo.

Spečene usne pokušavaju da se razvuku u blag, detinji smešak, no uzalud. Muči se i mršti za trenutak, a onda predahne i pita.

— Kaži, hoćemo li se vratiti u Krajinu?

— Svakako.

— Brzo?

— Sigurno, brzo, a šta bi drugo?

— I nikad više nećemo otići iz nje?

— Nikad, Bokane, nikad — kažem.

— Onda je u redu — zaključuje on i umorne mu se oči sklapaju. — Pa do viđenja, druže komesare!

Vojnici podižu njegova nosila i preko stranice pada samo nemoćna ruka željna da mahne. Pratim ga sve do dna srušenog mosta i gubim ga iz vida tek na drugoj strani. Čini mi se kao da još vidim onoga starca pred brvnarom i razmahanu Bokanovu ruku kad mu dovikuje:

— Dedice, vratićemo se! Vratićemo se, ne brigaj!

I prožima me saznanje da se moramo vratiti, bilo kako i bilo kad. Vratiće se 1. proleterska na zemlju Šolaje i Mećave i hiljaditi stroj ništa neće moći da zaustavi. Pokopaćemo legije crnih, uniforme zelenih i kićanke sa lubanjama. Na poprištu spaljenih sela, podići ćemo domove mladih u kojima će Bokanovi vršnjaci moći bez puške da sanjaju pod mesečinom. Preko stranica knjiga marširaće strojevi mrtvih proletera i viorne zastave, prkosni plamenovi revolucije pozvaće nove i povesti ih velikom cilju.

Mihajlo RENOVČEVIĆ

NEZGODA S PREZIMENOM

U leto 1942. Kraljevački bataljon se nalazio na sektoru Mliništa, gde je u to vreme boravio Vrhovni štab.

Jedne večeri zamenik komandanta bataljona i vodnik jednog voda vraćali su se iz neke susedne partizanske jedinice.

Kada su stigli u blizinu štaba bataljona, zaustavio ih je prodorni glas stražara:

— Stoj!

— Stali smo! — odgovorio je vodnik.

— Ko ide? — upitao je stražar.

Nastao je tajac. Zamenik komandanta bataljona, Milan Antončić Velebit, mislio je da će njegov drug odgovoriti, pa je ćutao.

— Velebite, Velebite! — okrenuo se brzo vodnik, jer se nalazio ispred Antončića. — Odgovori mu ti, molim te — reče šapatom.

— Zašto ja? Javi se ti, neka bude isti glas.

— Ma ne smem, čoveče. Pobiće nas ako mu kažem prezime.

Vodnikovo prezime bilo je Četnik.

KULTURNO-PROSVETNI RAD U KRAGUJEVAČKOM BATALJONU

Uz naporne marševe i borbe bataljon je nalazio vremena i za kulturno-prosvetni rad. Pored političke nastave, održavani su časovi za opismenjavanje.

Mnogi borci su se brinuli o prikupljanju knjiga. Tako je stvorena mala bataljonska biblioteka. Pri pokretu, nosio ju je konj koji je za to bio određen. Nalazila se, inače, u tri velika sanduka, koja je bila u sastavu radnog voda. Imala je bibliotekara koji je izdavao knjige četama i pojedincima i brinuo se o tome da se ne zagube i da se na vreme vraćaju. Izbor knjiga, doduše, nije bio velik. Mahom su to bila dela domaćih pisaca: Janka Veselinovića, Petra Kočića, Laze Lazarevića, Stevana Sremca i drugih. Najviše smo tražili jednu knjigu Nušićevih dela koju smo ukrali glumcu Nikoli Popoviću.

Od stranih pisaca biblioteka je raspolagala nekim delima Maksima Gorkog, Sinklera, Perl Bakove itd.

Sem beletristike, našlo se i nešto marksističke literature. Nju smo najviše nabavljali u katoličkim samostanima. Pored ostalog, u samostanu u Livnu našli smo Marksov »Kapital«. Fratri su nam otvoreno govorili da proučavaju marksističku literaturu kako bi mogli voditi borbu protiv komunista.

Pored knjiga u biblioteci se čuvala partijska štampa koja je tada izlazila.

Bataljon je imao hor i diletantsku pozorišnu grupu. Hor je bio za one prilike veoma dobar. Pevalo se u četiri glasa. Sa partizanskim i borbenim pesmama, na repertoaru je imao Mokranjčevu rukovet i rukovet narodnih pesama iz svih krajeva zemlje koju je sastavio brigadni horovođa.

Sastavni deo svakog programa priredbe bile su recitacije. Recitatori, mahom borci, recitovali su najviše rodoljubive pesme Đure Jakšića, Zmaja, Rakića. Takođe uz pesme Jovana Popovića, Skendera Kulenovića često bi se recitovale i pesme boraca našeg bataljona. Jedan od njih je bio Bata Janjić, čija je pesma »Laste, laste« bila veoma popularna.

Diletantska grupa je pripremila nekoliko komada, najviše »Sumnjivo lice«, »Analfabetu« i »Hadži Loju«. Pored toga, ja sam sa grupom pripremio i dve jednočinke »Seljanka i trošarinac« i »Bondža«.

U većini slučajeva hor, diletantska grupa i recitatori istupali su zajedno. Priredbe su davane gde god je za to bilo mogućnosti. Za spremanje hora i pozorišnog komada ili skeča imali smo vremena samo kada smo bili na odmoru u nekom selu, varošici ili gradu.

Priredbe smo organizovali gotovo u svakom selu kuda je bataljon prolazio. To su bile improvizacije na kojima smo izvodili mahom isti, na brzinu pripremljeni program. Međutim znatno su bolje bile naše priredbe u Jajcu, Donjem Vakufu, Bugojnu, Bosanskom Petrovcu i drugim većim mestima.

Prvi naš nastup sa »Sumnjivim licem« bio je u Donjem Vakufu, zatim u Jajcu, a »Analfabetu« smo davali u Bugojnu. Prostorije su bile uvek pune boraca i naroda.

Zanimljivo je da smo imali, pored ovih sekcija, kako bi smo baš rekli, i grupu vežbača sa puškom. Za nju je vežbe sastavljao Ljubiša Veselinović. Grupa nije bila masovna kao fudbalski tim, na primer, ali je njen program za ono vreme bio i neobičan i zanimljiv. Razume se, fudbalski tim je bio popularniji. U njemu su igrali aktivni fudbaleri kragujevačkih klubova Knićanin, Đorđević, Korać, Janković, Vukajlović, Bojović, Mladenović, Paligorić, Radoičić, Stević i drugi.

U proleće 1942. organizovano je u Foči fudbalsko takmičenje. Tim Vrhovnog štaba smo pobedili sa rezultatom 8:1, a tim Radničkog bataljona iz Foče sa 3:1. Posle utakmice bacala se kugla i održan je lakoatletski miting. Trčalo se na 100 i 1.000 metara.

Kada smo oslobodili Livno, u leto 1942, odigrana je utakmica između našeg i Kraljevačkog bataljona. Tu utakmicu smo dobili sa 2:1. Istoga leta, na položaju kod Kupresa, u selu Malovanu, igrali smo sa ekipom 1. crnogorskog bataljona. Utakmica se završila nerešeno — 1:1. Dok smo igrali utakmicu, ustaški tenkovi su patrolirali oko Kupresa, nedaleko od nas. To je bila poslednja utakmica u 1942. godini. U leto 1943. nastupili smo protiv 7. krajiške brigade kao tim 1. proleterske i pobedili sa 7:1, a u leto 1944. sastali smo se sa 13. proleterskom brigadom u Sandžaku.

Milan ĐORĐEVIĆ JANAČKO

U ISTI ČAS

U Užicu 1941. godine radila sam kao skojevka na telefonskoj centrali pri Vrhovnom štabu, zatim u Agitpropu za Sandžak u Novoj Varoši, pa opet na telefonskoj centrali u Foči. U 1. proletersku sam došla 10. maja 1942. godine. Do tada sam, uglavnom, redovno jela, spavala, toplo bila obučena i nisam osetila teškoće bataljona u borbama. A kada sam počela da živim životom jedinice, htela sam da iskoristim svaki, i najmanji, odmor da naslonim glavu, pa makar i na pušku, i da zaspim. Iako je to trajalo, obično, kratko vreme, za drugove je to bio znak da neću moći da izdržim veliki pokret. Na kratkim zastancima, dok smo spavali, bilo je reči o tome kako bi dobro bilo, ako se sretnemo sa nekom bolnicom, da me tamo ostave. To mi je prvi nagovestio Đura, sin Čika-Mikanov. Odgovorila sam mu da ja iz bataljona neću ići. Ali, za svaki slučaj, da me ne bi poslali u bolnicu, odvikla sam se od spavanja na zastancima.

Posle višečasovnog penjana uz strane Rudina javila sam se dobrovoljno da se spustim sa Tadijom, zamenikom komandira čete, u Šćepan-polje i obiđem desetinu koja je ostala na mostu. Otada idem u patrole zajedno sa ostalim dobrovoljcima, stražarim dobrovoljno, a kod Čureva javila sam se da posle dugog pokreta budem osmatrač. Radim sve što i ostali drugovi skojevci koji žele da budu članovi KPJ. Glavnu teškoću sam savladala; naučila sam da manje spavam.

Kandidovali su me, a Raka i Bagi su određeni od partijske ćelije da mi kao kandidatu objašnjavaju teorijska i politička pitanja uz put, na odmoru ili u koloni, obično bi prišao Raka i počeo da priča nešto u razvitku društva, ili iz »Istorije SKP(b)«, ili o tome kakav treba da bude komunista. Svaki put bi završio na isti način: »Ma znam da to znaš, čitala si i učila«. Smatrao je da mu objašnjenje ide teže nego puška, pa nije dužio. Bagi je bio konkretniji. »Vidiš ovaj Prca, mnogo psuje ma da je odličan borac. A onaj Kiki odmah potrči čim se objavi »dodatak«. Što se borbe tiče, vidiš i sama, ubi ga da te ne ubije«.

Dani su prolazili. Posle borbi u Bosni i Hercegovini došli smo u Bosansku Krajinu. Radovali smo joj se, a i ona se nama radovala. Stigli smo na teren Velikog i Malog Tičeva. Još smo u pokretu, kolona nešto zastajkuje, kišovito vreme, blato, hladno je. Treba da se tu smestimo, ali se traži mesto — nema mnogo kuća.

Prilazi mi mala Milena. Zajedno smo u četi. Gledam da joj uvek nekako pomognem. Mala je, slaba, a tolika je i moja sestra Desa u 2. proleterskoj. Nerazdvojne smo drugarice, možda baš i zbog toga. Ima nešto da mi kaže. Uzvrpoljila se i najzad poče:

— Znaš, Vojka, tražio te kurir Druge proleterske. Imao je Desine slike i pismo da ti preda — ona je poginula... Znaš, imam još jedno da ti kažem. Postala si član Partije.

I ućutala je. Ćutala sam i ja, jer nisam mogla da progovorim. Dva velika osećanja su se sukobila u meni, sedamnaestogodišnjoj partizanki: žalost za sestrom i radost što sam postala član Partije. Ne smem da plačem, zadržavam suze, gutam nešto što mi je stalo u grlu pa neće da prođe. Ali ne smem ni da progovorim da sam srećna što sam postala član Partije, što sam odavno želela, jer mi se čini ako progovorim, ono u grlu će me zadaviti.

Stegla sam, zube i klimnula glavom. Milena je htela još nešto da mi kaže, ali nije mogla, ili nije umela. Videvši me da sam se skamenila, otišla je.

Smestili smo se svi u jednu veliku pojatu u kojoj je bilo puno sena, spremljenog za zimu. Noć je. Kuvari su otišli da pripremaju hranu, a bataljon se zavio u seno i posle dugog pešačenja zaspao. Kiša je počela da pada, najpre sitno, a posle krupnija — prava jesenja kiša. Kapljice su dobovale po krovu, od dasaka. Nisam mogla da spavam. Bila sam uzbuđena današnjim vestima. Odjednom, u toj tišini, violina zacvili u mraku, tiho, tiho kao da samo ona postoji. Bila je to poznata serenada, čije su se neizgovorene reči »Oj meseče, oj vrati mi dragu, vrati...« pretvarale u meni u »vrati mi sestru, vrati...« Bila je devojčica. Imala je petnaest godina kad je otišla u partizane i — tek je navršila šesnaestu. Starija sestra je poginula kao član Partije. Znala je, bar je naslućivala, zašto gine. Ali ova, mala, sa plavim pletenicama, detinjim toplim licem, iskrenim i vedrim očima, sa puškom skoro većom od sebe i rancem na ramenu, devojčica koja se hvalila drugovima da ima sestru u 1. proleterskoj, ona...

I u mraku, dok je tiho jecala violina, pustila sam i ja suze, ali da ih niko ne vidi.

Vojka PETRONIJEVIĆ MILATOVIĆ

Sretali smo ih na začelju kolone i u prvoj borbenoj liniji. Bolničarke su bile verni saputnici bombaša i mitraljezaca, a često su se nalazile na mrtvoj straži, u patroli, u izviđanju ili zaštitnici. Imale su pune ruke posla na maršu i odmoru, u partizanskim bolnicama i na logorovanju, za vreme mitinga ili konferencije. Izgarale su na dužnostima koje su tražile krajnje požrtvovanje, izvanredno otporne nerve, čvrstu volju za rad.

Tegobe partizanskog ratovanja teško su ih pogađale, ali su ih one stojički podnosile, bez roptanja, ne posustajući, ne klonući duhom.

Koliko li je tih partizanskih bolničarki i boraca ostalo na putevima stradanja i junaštva?

Stefa Simović je celo vreme provela među ranjenim i bolesnim drugovima. No time se, na žalost, u mnogobrojnim slučajevima nije mogla nadomestiti krajnje nepovoljna oskudica u sanitetskom materijalu, vremenu, prostorijama. Oskudica u svemu, osim — u međusobnom poverenju i drugarstvu, odakle smo crpli snage da preodolimo sve gubitke i nepogode koji su nas pratili.

Stefa se nikada nije požalila na teškoće u svom poslu, nije tražila pomoć niti se izvlačila s »tvrdog« mesta. Mučila se i savlađivala fizičke slabosti. A o svemu tome nikada nije volela da govori. Bilo je sramota da to iznosi, još manje da prizna da se zamorila. Zračila je toplinom koja je neobično vredela kao sastavni deo pomoći koju su lekari pružali našim borcima. Igmanski marš još je ostavio »za uspomenu« poveće otekline na nogama. Ali se nikad nikom na to nije požalila. Prilikom eva-

kuacije Foče, maja 1942, spazila sam da ide bosa. Ko zna koliko kilometara je prevalila bez cipela i čarapa! Neko ju je zapitao zašto je bosa. Niko od nas nije ni slutio da su joj otekline tako teške. »Ne mogu cipele da obujem!« odgovorila je tako mirno kao da se to nje i ne tiče.

Bile smo u istoj koloni na velikom maršu sa Zelengore do Bosanske krajine. Izdržala je kao da je bila s potpuno zdravim nogama. Negde kod Livna smo prekinule vezu. Tek tada su nastali uslovi da potraži lekarsku pomoć u našim bolnicama, na slobodnoj teritoriji. Ali je sve bilo kasno. Stefe više nije bilo u našoj koloni, njen glas više nismo čuli. Ostala nam je u najlepšoj uspomeni kao primerna žena — borac, savesna bolničarka koja je iskreno saosećala za tuđe bolove i patnje i trudila se da ih ublaži koliko god je bilo mogućno.

Položaj Kraljevačkog bataljona iznad Kupresa. Neprijatelj je protivnapadom izazvao pomeranje naših redova. Borci su se pod žestokom vatrom neprijatelja morali prebaciti na pogodniji položaj. Nezavidna situacija, ali baš u tim trenucima se stiče iskustvo i dolazi do izražaja vrednost svakog borca ponaosob.

Drugarica Katica je ostala na položaju. Ona štiti odstupnicu svoje čete. Ustaše su kidisale prema položaju, s koga su odmicali naši drugovi. Ona se s vremena na vreme osvrtala prema drugovima, da proveri da li su se svi prebacili preko brisanog prostora i dohvatili novog položaja. Odjednom sasvim neočekivano, našla se licem u lice sa ustašom naoružanim do zuba.

Prosto je bila zgrabljena. Nastalo je rvanje. U tom dvoboju Katica se na prvi pogled nije imala čemu nadati. Ali ona se nije pomirila sa sudbinom. Prikupila je svu snagu i zarila ustaši prste pod grlo. Pri tome su joj pomogli drugovi ubrzanom paljbom s novog položaja. Spasla se i žurno prebacila u sastav čete.

Što je preživljavala u tim trenucima i kako se osećala, teško je opisati. O svemu tome ona ne priča.

Olga Bešić je zapažena kao vedra i smela drugarica. Njen borbeni put se završio na Sitnici, 20. novembra 1942. godine. I tu, kao i u mnogim sličnim slučajevima na dugom putu od Crne Gore, preko Pljevalja do Bosne, pokazala je kvalitete požrtvovane bolničarke i nesebične drugarice. Bila je ranjena u kuk, ali za to niko nije saznao. Na samom položaju, koji je bio pod kontrolom neprijateljeve vatre, uspela je da previje desetak

ranjenih drugova. Nije marila za svoju ranu. Nije se obazirala na to što gubi krv, samo da bi spasla svaku kap krvi svojih drugova. Verna sebi i svom pozivu, učinila je sve da se drugovima nađe u nevolji, i uspela je mnogima da pruži prvu pomoć kada im je bila presudna po život. Njen podvig na Sitnici nagrađen je pohvalom vrhovnog komandanta druga Tita. Sem toga, o njemu je govorila u svojim emisijama i radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«.

Umrla je u Mrkonjić-Gradu. Izliv krvi se nije mogao nadoknaditi. U našim srcima ostala je praznina i zavet da sledimo njen primer, kojim smo se nadahnjivale.

Ljubica VUKANOVIĆ

ZA BRATSTVO I JEDINSTVO

Istog časa kada je formirana, 1. proleterska je razvila zastavu bratstva i jedinstva. Ona je imala snažno jezgro ljudi koje je vaspitavala KPJ i koji su već davno bili raščistili sa nacionalnom uskogrudošću.

Bili su to teški dani kada je bratoubilački rat, koji je počeo odmah posle sloma stare Jugoslavije, u nekim krajevima naše zemlje bio uzeo široke i tragične razmere i kada je okupator sa domaćim izdajnicima raspirivao međusobnu mržnju trudeći se svim sredstvima da taj sukob primi oblike bratoubilačke borbe. Njeni su koreni bili duboki, a poticali su iz nerešavanih suprotnosti bivše Jugoslavije.

Za stvaranje bratstva i jedinstva i sprečavanje bratoubilačkog istrebljenja nije bila dovoljna samo oružana borba protiv okupatora i domaćih izdajnika, ustaša i četnika. U isto vreme vodila se jedna druga bitka, bez oružja, polako i sistematski. Njeni su plodovi bili od neocenjive koristi za uspeh narodne revolucije i njenu konačnu pobedu.

Trebalo je u toj velikoj, neprekidnoj bici osvajati ljude, njihovu svest, njihova srca. A teškoće su bile to veće što je bratoubilački rat besneo s posebnom žestinom baš u ekonomski i kulturno zaostalim krajevima Jugoslavije. Zbog toga je osvajanje ljudske svesti tamo bilo mnogo teže od osvajanja neprijateljevih bunkera.

Neprijateljeva propaganda, koja je raspolagala ogromnim sredstvima, manifestovala se ne samo poznatim antikomunističkim sadržajem već tim više i opasnije intenzivnim i podmuklim razbuktavanjem bratoubilačke borbe naroda Jugoslavije. Zbog te podmuklosti, zbog perfidnog karaktera te propagande, borba protiv nje je bila utoliko teža.

Trebalo je dobro poznavati političku prošlost krajeva u kojima je bratoubilački rat uzeo široke razmere. Trebalo je poznavati psihologiju ljudi, a naročito seljaka, u tim krajevima. Trebalo je uložiti mnogo strpljenja, znanja, političke

širine i umešnosti, i mnogo sitnog svakodnevnog rada, ljubavi, oduševljenja, da bi se u svest ljudi unelo shvatanje da bratoubilačka borba jedino služi okupatoru, da je jedini put borbe za slobodu i nezavisnost zemlje — zajednička borba svih naroda Jugoslavije protiv okupatora i domaćih izdajnika, bez obzira na verske i sve druge razlike.

Gde god je prošla, gde god je vodila oružane borbe. 1. proleterska je, pre svega, časno izvršavala svoj prvi politički zadatak — razvijanje bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije. Glas o toj plemenitoj aktivnosti širio se po celoj zemlji. Umorni, gladni, iscrpeni, borci 1. proleterske su svuda, u svakoj kući, u predahu između bojeva ili na kratkom odmoru, sa oduševljenjem radili na razvijanju bratstva i jedinstva. To je bilo u njihovom srcu. Ta misao je bila neprekidno u njihovoj svesti.

Samo za svesne borce, za članove Komunističke partije Jugoslavije, to nije bila iluzija, već zadatak koji se mora izvršiti i od čijeg ishoda u prvome redu zavisi dalje razvijanje narodnooslobodilačke borbe. Za mnoge ljude, čak i one dobronamerne i patriotski orijentisane, za one koje je talas bratoubilačkog rata već uhvatio, to je bilo i neshvatljivo i neostvarljivo u tim danima.

U to vreme srpski živalj je sumnjivo vrteo glavom zbog našeg pravilnog odnosa prema narodu u muslimanskim i hrvatskim selima. Širile su se parole: »Dolaze komunisti i srpski četnici, poklaće sve Hrvate i muslimane«, ili: »Dolaze komunisti zajedno sa ustašama da pale srpska sela«.

Ali bilo je dovoljno da 1. proleterska samo jednom prođe kroz selo, makar se i ne zadržavala, pa da prvo plodonosno seme bratstva i jedinstva bude posejano.

Umela je 1. proleterska, kao istinska narodna vojska, da u punoj meri obezbedi pravilan odnos prema narodu. Događalo se da njene jedinice tu i tamo pogreše u odnosu prema narodu, u poštovanju njegovog dostojanstva, njegove imovine, njegovih verskih osećanja, u razvijanju bratstva i jedinstva. No te greške su bile veoma retke. Jer i novi borci raznih nacionalnosti, koji su u toku rata stupali u brigadu, naučili su i znali su ne samo da se bore protiv okupatora i domaćih izdajnika već, pre svega, da gaje pravilan odnos prema narodu i budu aktivni u borbi za bratstvo i jedinstvo.

Uprkos teškim uslovima u kojima se nalazila za sve vreme rata, 1. brigada je sistematski razvijala ideološko-politički rad među svojim borcima. Rad na marksističkom obrazovanju, povezan sa konkretnim potrebama revolucionarne borbe, podrazumevajući pri tome, pre svega, borbu za učvršćenje bratstva

i jedinstva, bio je preduslov za uspešno izvršenje njenih političkih zadataka. To je bilo moguće jer je više od polovine boraca bilo u redovima KPJ.

Svesna osetljivost i složenost borbe za bratstvo i jedinstvo i obezbeđenja pravilnog odnosa prema narodu uopšte, 1. proleterska je uvek preduzimala sistematske političke mere kako bi se svaki borac do detalja upoznao s političkim prilikama onoga kraja u koji je brigada išla.

Pošto je ideja bratstva i jedinstva imala duboke korene u svesti i srcima boraca 1. brigade, na svakom koraku bilo je mnogo samoinicijative kako bi se postavljeni zadatak što uspešnije izvršio.

Uz ljute bojeve i teške marševe, brigada je organizovala hiljade političkih zborova, mitinga i hiljade priredaba sa kulturno-umetničkim programom. Svaka četa, svaki borac je bio aktivan u ostvarenju tog velikog zadatka. U svakoj izgovorenoj reči, na svakoj kulturno-umetničkoj priredbi snažno se provlačila ideja bratstva i jedinstva. Borci su pevali sa puno topline i nostalgije svoje zavičajne pesme o Moravi, Kolubari, Jasenici, Durmitoru, ali uvek i o Kozari i Matiji Gupcu, selu Maleševu, Marjanu i Triglavu. Uz »Partizanku« i »Mitrovčanku« pevane su pesme o oktobarskoj revoluciji. Takvi politički zborovi, mitinzi i priredbe održavani u oslobođenim gradovima, u hiljadama sela kuda je brigada prolazila, oduševljavali su mnogobrojne posetioce.

Nikad borac 1. proleterske neće zaboraviti sela oko Duvna iz kojih je narod pred njen dolazak, u leto 1942. godine, napustio svoje domove strahujući za svoju sudbinu. Trebalo je da prođe samo dan i noć pa da stanovnici ovih hrvatskih sela jasno shvate da 1. proleterska i njeni borci nemaju ničeg zajedničkog sa onima koji su za račun okupatora vršili zločine nad nevinim stanovništvom. Trebalo je da prođe samo dan i noć pa da narod ovog kraja oseti duh 1. proleterske i njenu istinsku ljubav prema narodu.

Borac 1. proleterske neće zaboraviti leševe koji su plovili niz Drinu i Čehotinu i sve četničke zločine u istočnoj Bosni. Neće zaboraviti ni ustaške pokolje nad srpskim življem kraj Kupresa. Gledao je taj borac kako u isto vreme gore i srpska, i muslimanska, i hrvatska sela. Palili su ih Nemci i ustaše, Talijani i četnici. On to neće nikad zaboraviti, jer je svesno ulazio u boj da spasava i srpska, i muslimanska, i hrvatska sela.

Kada je brigada iz Rogatice pošla prema Romaniji, zatekla je selo Kovanj u plamenu. Nije bilo potrebno nikakvo naređenje: borci su trčećim korakom uleteli u selo i razjurili

četničku bandu. Mali Abdulah, četrnaestogodišnji dečak, koji je jedini u svojoj porodici izbegao četničku kamu, postao je tada ratnik — partizan.

Jedan od značajnih rezultata vojne i političke aktivnosti 1. proleterske postignut je februara 1942. godine, stvaranjem Omladinske čete u Foči — od Srba, Hrvata i muslimana. Taj primer je simbolično ukazao kojim putem narodi Jugoslavije treba da idu u borbi za slobodu, za novu Jugoslaviju.

Kuda god je prolazila 1. proleterska, narodu je postajalo jasnije kakvu je ulogu okupator dodelio ustašama, četnicima i drugim izdajnicima. Ona je tu izdaju razobličila i pokazala to svugde i uvek opipljivim činjenicama. Tako je, na primer, u ustaškom uporištu na Sitnici zarobila kompletan neprijateljev garnizon i u njegovom štabu ženu i sina četničkog komandanta Drenovića. Narod ovog kraja je tada jasnije video ustaško-četničku saradnju i uverio se u istinitost onoga što su mu govorili naši borci.

Tom prilikom su izdvojeni silom mobilisani domobrani i pušteni kućama, a ustaški zločinci su izvedeni pred ratni vojni sud. Na taj način u praksi je pokazano kako partizani odvajaju one koji čine zločine od onih koji su zavedeni i silom mobilisani. Glas o njima, o njihovoj borbi širili su u svojim krajevima oslobođeni domobrani.

Nema sumnje, reč je činila svoje, bile su korisne i raznovrsne priredbe, ali je narodu ovih krajeva trebalo i konkretno, na delu, dokazati ustaško-četničku izdaju s jedne i doslednost Narodnooslobodilačke vojske s druge strane, kada su u pitanju interesi naroda i borba za bratstvo i jedinstvo. Da bi se uvidela potpuna vojna saradnja između četnika i Nemaca u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske, trebalo je razviti ofanzivu protiv četnika u centralnoj Bosni i omogućiti narodu ovoga kraja da otkrije istinu. Četnički komandant Rade Radić bio je u nemačkom štabu kada su Nemci baš uoči Božića, 1943. godine, pretvorili crkvu u Kokorima u štalu za konje. Borci 1. proleterske, poštujući verska osećanja naroda i narodne običaje, očistili su crkvu i omogućili narodu da slavi Božić. U crkvi je čak i partizanski pop održao bogosluženje. Razume se, nije to bio nikakav kompromis, jer proleteri, iako su poštovali tuđa verska osećanja, nisu skrivali svoja ateistička ubeđenja.

Susreti koje su imali borci 1. proleterske sa Krajinom, Dalmacijom i drugim krajevima naše zemlje neće nikad biti zaboravljeni. Borci takođe pamte ljude — pojedince koji su bili uvek spremni da im pruže maksimalnu materijalnu i svaku drugu pomoć. Bili su to ljudi koji se ničega nisu plašili kad je trebalo izvršiti zadatke koje im je postavila Narodnooslobodi-

lačka vojska. Mnogi od njih su časno poginuli kao vodiči, obaveštajci, kuriri, organizatori prikupljanja hrane, članovi narodnih odbora itd.

Bilo je u tome poslu divnih primera požrtvovanja i samoodricanja. Kraj Mrkonjić-Grada, u jednom malom srpskom selu zaklao je seljak poslednju ovcu i odneo je bataljonu 1. proleterske, a za svoju decu je ostavio samo utrobu.

U jednom muslimanskom selu kod Teslića kolona brigade je prolazila pored kuće iz koje je dopirala kuknjava. Kada su borci hteli da je zaobiđu, izašao je jedan starac i rekao im:

— Uđite, drugovi! Sin mi je bio sa službom na železnici. Vi ste topovima gađali voz i on je poginuo. Uđite u moju kuću i budite mi danas gosti, jer moj sin je i srcem i dušom bio partizan.

Uzbudljiv je bio doživljaj boraca proletera na položaju u srpskom selu Žišcima, iznad Vareša, januara 1942. Brigada je dobila zadatak da sačuva sela od ustaških pokolja. Na temperaturi od 30 stepeni ispod nule stražari su se smenjivali svako pola sata. Sutradan se tek saznalo da je čiča Rista, domaćin kuće, čitave noći pravio društvo stražarima.

Na žalost, toga dana četničke jedinice, u kojima je u to vreme bilo dosta seljaka iz ovih sela, omogućile su ustašama da s leđa priđu proleterima i oni su morali napustiti položaj pred čiča-Ristinom kućom, koja je sutradan izgorela.

Kada je brigada, u sastavu 1. proleterske divizije, zajedno sa 3. krajiškom i 13. hrvatskom krenula u Srbiju, imala je u svojim redovima manje od jedne trećine onih koji su u njoj bili kada je formirana. Umesto boraca iz Srbije i Crne Gore, koji su pali u velikom boju za slobodu i za bratstvo i jedinstvo, u njoj su se uoči polaska u Srbiju našli borci iz gotovo svih krajeva Jugoslavije. I svi su se podjednako radovali što odlaze u Srbiju. U borbama za oslobođenje Beograda, pa sve do Trsta, u brigadi je bilo sve više boraca svih nacionalnosti naše otadžbine. Bila je to u punom smislu brigada bratstva i jedinstva.

Nemanja MARKOVIĆ

ZASUČIMO RUKAVE

Kulturno-prosvetni rad u našoj četi se razvijao u dva pravca: sa borcima i sa stanovništvom teritorije na kojoj smo se nalazili. Pismenost i kulturni nivo boraca bili su različni, pa je i rad sa njima bio prema tome podešen. Pojedinci su savlađivali pismenost, a drugi su proučavali određeni materijal, držali predavanja, organizovali razgovore o aktuelnim pitanjima iz teorije marksizma-lenjinizma.

Borbeni zadaci nisu uvek dopuštali normalan kulturno-prosvetni rad, ali smo ga ipak organizovali u svim prilikama. Planirani odmor jedinice, a i drugi njeni zadaci, nisu se mogli zamisliti bez planskog kulturno-prosvetnog rada.

Sećam se početničkih teškoća oko održavanja analfabetskih tečajeva. Pošto je u četi bilo nekoliko nepismenih drugova, zaduženi su pojedinci, uglavnom učenici i studenti, da svakoga dana rade sa njima. Ovi »učitelji« behu oslobođeni patroliranja i noćnog dežurstva. To potraje mesec dana i rezultati ne izostadoše. Ali kad učestaše pokreti i akcije, desetari zaboraviše da štede one koji uče. Zbog toga se tečajevi gotovo raspadoše. Ljudi zaboraviše svoje obaveze, tako da smo morali sa njima održati sastanak.

— Borac Beogradskog bataljona ne sme biti nepismen, to bi bila najveća sramota za sve nas, moramo likvidirati nepismenost i sve što je nazadno — reče u početku politički delegat voda.

— Kako ti misliš nas likvidirati, delegatu? — upita šaljivo crmpurasti omladinac. — Ovo je i naša brigada i vojska, učićemo, ali na lep način.

Razgovor se zatim zaoštri. Čula su se razna mišljenja.

— Bune se borci za privilegije, što ne stražarčite kao i ostali, već . . .

— Nismo mi krivi što vi i učenje smatrate za akciju.

— Da izvršimo nova zaduženja, pa na posao . . .

— Učićemo, učiti, dosta sa ubeđivanjem . . .

I pored svih teškoća, nepismeni drugovi su sticali osnovna znanja iz pisanja i čitanja. Ali to nije bilo dovoljno. Trebalo je stvarati i druge kulturne navike. Pojedinci su malu pažnju obraćali higijenskim uslovima. Mirili su se s prljavim rubljem, neopranim nogama, vaškama. I tražili su nekakve izgovore za svoje stare navike, koje je nova sredina želela i morala da menja. Ostao mi je u živom sećanju razgovor političkog delegata sa jednim drugom.

— Nisi oprao košulju već tri nedelje, prosto je garava. Dobio si bio malu krasticu na nozi, a sad su obe noge preplavljene kožnom bolešću, moraš slušati bolničarku, naviknuti se i učiti . . . — pridikovao je delegat. — Mi smo vojska iz naroda, ali znaš li ti, bre, da smo mi i proleterska vojska, i to iz Beograda i okoline, pa će bruka biti da ovako kao ti idemo.

— Pa . . . pa, šta da činim, neću, valjda, prati ko' žena, ne znam to, a i što mi ti pričaš kad si bio ko i ja nepismen i prost — odlomi borac malo inadžijski.

— Bio sam, druže, ali više nisam, evo, vidi kako pišem, kako sam čist i uredan. To sam ja.

— Pa, de, što si navalio! Promeniću se od danas i druge ću učiti. Kad im ja podviknem, ćaća ih zakarto', ima da sve ide napred!

Redovno su držana i predavanja iz raznih oblasti nauke i tehnike. Borci su pokazivali naročito interesovanje za popularna izlaganja. Govorilo se o postanku Zemlje, religiji, razvitku društva, kolhozima, političkim partijama u Jugoslaviji itd.

Četa je imala i malu biblioteku sa knjigama iz beletristike i teorije marksizma-lenjinizma. Te knjige smo nabavljali na razne načine, onako kako su dopuštale ratne prilike.

Da bismo u svako doba mogli življe razvijati kulturno-prosvetnu delatnost, učili smo razne recitacije, borbene i narodne pesme, uvežbavali horske pesme, pripremali razne aktovke od domaćih i stranih autora. Sa tako pripremljenim programom svaka je četa bila kadra da organizuje priredbu i veselje s meštanima.

U jesen 1942. godine 1. vod naše čete, sa još nekim delovima jedinice, bio je određen da pomogne razvoj kulturno-prosvetnog rada u omladinskim radnim brigadama Bosanske krajine.

Bili smo počašćeni tom odlukom štaba brigade i štaba bataljona. Krenuli smo u okolinu Ključa i na prostranim njivama ugledali devojke i mladiće kako skidaju žetvu. Susret je bio više nego srdačan. Radovali su se zajedničkom radu sa borcima, a mi smo osećali zadovoljstvo što smo ulazili u »mirnodopski život«.

Posle kraćeg upoznavanja ostavili smo puške i prihvatili se kosa i srpova. Nekima od nas je to bila prva žetva, ali u ratnim prilikama se sve i može i zna. Zaorilo se polje od raznolikih pesama i glasova. Tek najjači bariton se jedva otimao i prednjačio.

Ipak se sve slilo u jednu melodiju:

U drugarstvu i prirodi,
Po oluji, burnoj vodi,
Naš brod samo napred brodi.
Eto nas!

Hej, zasučimo rukave, znoja neka,
Izgradićemo novoga čoveka.

Došlo je vreme večeri, počinku.

U međuvremenu stotine devojaka i momaka se uhvatilo za ruke i uplelo u kolo. Svi smo sada brigada rada! Nosi nas neka neodoljiva snaga. Ne stižem da ponovim reči pesme. Promiču brzo i odzvanjaju u noći:

Koliko je u Kozari grana,
Još je više mladih partizana.

Oj djevojko, dragaj dušo moja.
Po čemu sam dragaj dušo tvoja?
Po pjevanju i po ratovanju.

Dugo se tako igralo i pevalo.

Kratak počinak, a u zoru smo opet svi na nogama. Pesma, rad, kolo, rad i opet rad.

Omladina sela i gradova Krajine bila je jedinstvena s frontom. Radeći s tom omladinom, morali smo odgovarati na neka pitanja koja ni sami nismo dovoljno znali. Morali smo razmišljati o raznim prigodnim oblicima kulturno-prosvetne delatnosti.

Vratili smo se u bataljon i crveneći rekli da ne znamo da li i koliko ima nepismenih u omladinskoj radnoj brigadi, da smo pevali, radili, igrali i razgovarali.

Čini mi se da su nam tada zamerili što nismo više učinili. A nama je bilo važno da su nas pripadnici radnih brigada svečano ispratili, da su nama bili zadovoljni, da su čuli dosta o 1. proleterskoj brigadi i da smo i mi od njih puno naučili i stekli dosta dragih poznanika.

Dr Gojko GRULOVIĆ

„DON KIHOT"

Jednog jutra, oktobra 1942, stiže nam iz štaba brigade naređenje u kome je, između ostalog, pisalo: »Prema nekim podacima, u Sokošnici se nalaze četnici, koji po selu pljačkaju. Krenite odmah u to selo i razjurite četnike«.

Oko 9 časova bataljon je krenuo pravcem Vukovo Selo — Hripavci i negde oko 14 časova izbio na levu obalu Sane kod Maričića, zaseoka sela Sokošnice. Nismo mogli primetiti ni jednog četnika, ali, za svaki slučaj, naredismo jednom vodu da pregazi Sanu, zauzme položaj na desnoj obali i obezbedi prelazak bataljona.

Posle pola sata, bataljon je počeo da se prebacuje preko reke. Sa obućom i pantalonama preko vrata, držeći jedan drugoga za ruke, prelazili su prvo borci iz četa, a zatim prateća četa i radni vod, vodeći svaki svog konja. Svi smo prešli reku, posedali na šljunkovitu obalu i počeli da oblačimo odeću i obuću. Na levoj obali ostao je samo drug Milan Đorđević Janaćko, vodni delegat. Gledamo ga i čudimo se što se nije pripremio za prelazak. Uto se on raskorači, isprsi, podiže obe ruke uvis i malo promuklim glasom viknu na ciganskom jeziku: »Ale, Braco! Dikleso Don Kihot«.[1] Uhvati konja za povodac, obiđe ga i preko sapi skoči i opruži se između kazana za hranu kojima je konj bio natovaren. Konj krenu gazom gde smo ranije i mi prešli i Janaćko se ubrzo nađe suv na desnoj obali. Skida se s konja i poče da zadirkuje drugove iz prateće čete što su tako glupi, što nisu kao on uzjahali svoje konje. Oni ćute — krivo im je —, ali neka, doći će čas kada će se i oni smejati.

Krenusmo uzbrdo u borbenom rasporedu, prođosmo kroz selo, izbismo na visove iznad sela, a od četnika ni traga ni glasa.

Gde su ti četnici što su juče došli u selo?! — pitamo meštane.

— Nema ih — odgovoriše oni. Juče je došla neka njihova patrola, pokupila malo hrane i pobegla tamo preko brda.

[1] Gledajte, Don Kihot.

Bataljon se razmesti po seoskim kućama, ostavljajući potrebno obezbeđenje u selu i iznad sela.

Toga dana je bio neki verski praznik i veći broj seoskih domaćinstava je slavio slavu. Drug Janaćko, inače veliki veseljak, i ovde se vrlo dobro snašao. S grupom drugova koji su s njim bili raspoređeni u jednu kuću pokrivenu crepom (znak da je kuća bogata — onda smo je zvali »kulačka«) dogovorio se da imitira Engleza, a jedan od njih da bude prevodilac. Razgovaraće se o hrani, razume se, jer radi toga se čini to pretvaranje.

Ulazeći u kuću Janaćko pozdravi domaćina sa »gudnajt«. Domaćin ga pogleda i čudeći se zapita ostale drugove:

— Šta ono reče onaj prvi?

— Rekao je »dobro veče« na engleskom — odgovori jedan od drugova. — Znate, on je Englez. Kod nas je u nekoj misiji.

Uto će Janaćko razgledajući kuću:

— Ke mi joe boi du mit.

Gledajući ga podozrivo, domaćin će na to:

Šta kaže:

— Kaže da je ovo dobra domaćinska kuća odgovori »prevodilac«.

— Džou si boj mat deo mei rou? — nastavio je Janaćko da se »pravi Englez«.

A domaćin će opet.

— Šta kaže?

— Pita je li u kući neko praznično raspoloženje — odgovori »prevodilac«.

— Jest, slava nam je danas — reče seljak.

»Prevodilac« prevede »na engleski« Janaćku odgovor domaćinov. Na to će on:

— Ool rajt — Ke majner, Džon Dilinger mio gud«. I ne čekajući više domaćinovo pitanje »prevodilac« prenese da se gospodin »Englez« nada da će večeras biti dobro počašćen.

Domaćin, sav srećan što se u njegovoj kući, baš na slavu, našao tako učen čovek, i to još Englez, naredi ukućanima da spreme trpezu i da što bolje ugoste »Engleza« i ostale drugove.

I tako je došla bogata večera, a uz nju i razgovor između »Engleza«, »prevodioca« i domaćina, pri čemu je »Englez« smišljao i kovao nove »engleske« reči, a »prevodilac« tumačeći ih, ubeđivao domaćina o pravednosti naše borbe, potrebi da se biju protiv Nemaca i domaćih izdajnika, izdaji četnika itd. Kasnije, posle večere, domaćin ih je razmestio na spavanje i, naravno, svom retkom gostu dao najbolji ležaj.

Ujutro ih je domaćin ponovo dobro počastio, na što mu se »Englez« zahvalio i na kraju ga pozdravio sa »o kej — ol rajt!«

Ujutro se bataljon prikupio i krenuo prema Sani, u selo odakle smo pošli na zadatak.

Dok su se pešadijski delovi svlačili i prelazili reku, dotle je prateća četa privezala konje za ogradu. Pričalo se o tome kako se ko sinoć proveo. Malo kasnije na začelju kolone naišao je Janaćko sa svojim »Rosinantom«. Komandiri vodova prateće čete Živko Grujić Žiža i Mile Jović Brica, kao i drugi, pozvaše Janaćka da im se pridruži. Misleći da će da mu uzmu konja i da ga nateraju da pregazi Sanu kao i ostali, on odgovori:

— Najo, Braco! Ne da brat svoju Rosinantu!

— Ajde, bre — odgovoriše oni svi u glas — šta će nam ta tvoja raga pored ovih naših bedevija!

Janaćko priveza konja za ogradu, priđe im i uključi se u razgovor.

Iz grupe se neprimetno izdvoji Žiža, priđe Janaćkovom konju, izvadi nož i zaseče mu kolan ispod trbuha, ostavljajući ga samo na jednom tankom kanapu.

Ubrzo posle toga dođe red na prateću četu i radni vod da se prebace. Svi se svukoše i počeše da prelaze reku, svi sem Janaćka, koji je, držeći čvrsto povodac svoje »Rosinante«, čekao da se svi prebace pa da i on to učini kao i, pri prvom prelasku.

Na drugoj obali svi su već znali šta je Žiža napravio, pa su nestrpljivo očekivali da vide kako će Janaćko zaplivati u Sanu. On se raskorači, kao i juče, podiže ruke u vis, viknu: »Ale, Braco! Dikleso brat Don Kihot«, skoči konju na sape i pruži se između kazana. Mali bosanski konjić poče da se ljulja gazeći vodu. No kad u sredini reke naiđe na krupnije kamenje, poče da se zanosi i uvija. Pokidan kolan nije izdržao i Janaćko se nađe, zajedno sa samarom i kazanima, u hladnoj i brzoj Sani, okupan do kože. Ustajući iz vode, brzo uhvati samar koji voda poče da nosi i krenu sa njim prema obali.

Uz grohotan smeh bataljona, neki prikupiše suvo granje i naložiše vatru da se Don Kihot zagreje. Dotle je neko već pronašao jedno staro odelo u komori, i on se, malo ljut, a malo i veseo, presvuče i osuši pre nego što krenusmo prema Ključu.

Jovan PEJKOVIĆ KEZO

TRI NOĆI U KLJUČU

Po mrkloj i maglovitoj noći između 5. i 6. oktobra 1942. krenuli smo na Ključ sa zadatkom da 1. bataljon likvidira neprijatelja u zapadnom dijelu grada, da desno od njega napada 2. bataljon, a lijevo Krajišnici. Sa istočne strane, na utvrđene objekte Tomaševića grada i Sklop, napadaće ostale snage brigade.

Prodirali smo kroz mrak ostavljajući miris zrelih šljiva u Hasićima. Koraci se jedva čuju. Idemo njivama, voćnjacima, pored porušenih ograda i zgarišta spaljenih domova. Kada je naređeno da stanemo, čuli smo da je cilj tu, na domaku. Osjećamo to i po rijetkim rafalima iz neprijateljevih bunkera.

Čekamo, kao zapete puške, znak za napad.

Kada raketa osvijetli nebo, jurnusmo. Upadamo u neko selo, bolje reći, tamo gdje je nekad bilo selo. U mraku naziremo skelete nekadašnjih kuća. Ni žive duše. Kažu da se selo zove Rejizovići. Prolazimo ga skoro bez otpora. I bilo nam je malo neobično. Zar će sve ići tako glatko?

Varke brzo nesta. Iz mraka osu rafal. Poče štektanje puškomitraljeza, automata, eksplozije bombi.

To je Ključ.

Tog trenutka odjeknu snažno »ura, juriš, proleteri«. Jurnusmo naprijed. Čini se da još nismo pošteno ni zapucali, a već razabiramo kuće iz kojih vreba opasnost. Preskačemo ograde, prodiremo sve dublje u grad. Činilo nam se da smo već sasvim blizu linije na kojoj treba da se sastanemo s drugovima koji napreduju sa suprotne strane. Ali njih nema. Sigurno su zastali pred Sklopom i Tomaševića gradom. Ocjenjujemo to po žestini vatre. Tamo vri kao u kazanu.

Borci 1. proleterske i Krajišnici čvrsto stegnuše obruč. Ali ne ide, pa ne ide. Neprijatelj žilav, uporan, ušančen u dobro utvrđenim bunkerima. Svaki metar terena zasipa vatrom.

Prolaze sati. Puca praskozorje. Da li će do svanuća otpor biti skršen?

Umjesto onog što smo svi željeli, stiglo je naređenje: »Povlači se!«

Kako je to strašno! Povući se u trenutku kad je neprijatelj bio sabijen na svega kojih stotinjak kvadratnih metara. Povlači se — značilo je neuspjeh. Značilo je da će neprijatelj i dalje gospodariti lijepom Sanskom dolinom.

Predanili smo u istom selu, u Hasićima. Čekali smo noć da opet okušamo sreću.

Druga noć.

Bili smo riješeni kao jedan da likvidiramo i taj prokleti Tomaševića grad. Na juriš smo pošli još upornije, drskije. Spoljna uporišta su bila opet brzo savladana. Opet je 1. proleterska noćila u Ključu, jurišajući na Grad i Sklop. Ali svi rafali i bombe razbijali su se o čvrste zidove i stijene. Trebalo je jače oružje, oružje koje probija zid, beton, stijene.

Ponovila se prethodna noć. Svanuće nas je zateklo oko Grada i Sklopa. A sa svanućem došlo je naređenje za povlačenje

Opet razočaranje. Opet prekori samom sebi što nisi uradio ovo, što nisi ono...

Samo se 1. bataljon ovog puta nije vratio u staru bazu. Upućen je na suprotnu stranu, u Breščicu. To je značilo da će sledeću noć on »imati glavnu riječ«.

Dan smo proveli prikriveni u jednom šipragu. Bio je to dan dug kao deset drugih. Dug i dosadan. Pun one neprijatne neizvjesnosti koju obećava slijedeća noć. Napadaćemo objekte koji su već dva puta odoljeli jurišu proletera.

Činilo nam se da sada samo od nas zavisi da li će Ključ i bogata Sanska dolina biti naši.

Tomaševića grad i Sklop moraju noćas pasti. Svi smo mislili o tome.

Za to vrijeme starješine su izviđale, planirale.

Došla je i ta — treća noć...

Četne kolone su krenule. Na čelu su bombaši; oni će, po običaju, prvi stupiti u akciju.

Idemo polako kroz šiprag. Granje šiba po licu, grebe ruke. Prikradamo se. U pola noći moramo biti tamo odakle ćemo krenuti na juriš. Znamo da će biti teško, jer su se domobrani okuražili uspjehom iz protekle dvije noći. Utoliko će naš zadatak biti teži.

Prišli smo blizu. Već jasno čujemo razgovor oko bunkera na Tomaševića gradu. Domobrani povremeno pucaju. Nasumce. Nama to dobrodođe. Vidimo gdje su im mitraljeska gnjezda, kuda im se protežu rovovi.

Mitraljesci su već postavili svoje oružje i Jakša Dragović svoj minobacač.

Odjednom, sa kule osu paklena vatra. Bombaške grupe su zalegle. Ne mogu da se privuku do cilja. Počeo je da štekće i naš mitraljez. Pridružiše mu se i puškomitraljesci Milan Bigović, Boško Dedejić, Mitar Dolomović, Veliša Vojvodić, Ivo Dapčević, Strado Bojović i drugi.

Put bombaša bio je otvoren.

A onda je uslijedio juriš. Međutim, tanki bataljonski stroj morao je da zalegne.

Sa lijevog krila stizale su vijesti da su ostali bataljoni već upali u grad. To nas je još više uzbudilo.

Savo ponovo naređuje juriš! Ali naprijed se ne može. Strojem počinje da struji nespokojstvo. Jedva se otimamo sumnji u uspjeh. A to je nešto najteže, to otupljuje misli. I polet.

Zora se već bliži. Bataljon se ponovo priprema na juriš. Na svoj treći, četvrti, peti juriš . . .

Streljački stroj se pokrenu pa opet zastade. Vatra iz bunkera bila je još žešća. Moralo se stati. Tomaševića gradu se nije moglo prići, ne samo od paklene vatre već zbog teškog prilaza preko strmih stijena Sklopa i zidina stare kule.

Zora nas je zatekla tu. Zadatak nije izvršen.

Naređeno je da se povučemo. Ali prije toga trebalo je izvršiti još jedan juriš, da bi se jedinica lakše izvukla. Zato je određen jedan od vodova 2. čete. Predvodio ga je Vojo Abramovič.

— Juriš, proleteri! — viknuo je Vojo iz sve snage.

Malobrojni vod je krenuo naprijed. I, za čudo, vatra sa Grada kao da se utišala. Šta je to?

Nema vremena za razmišljanje. Treba iskoristiti priliku, popeti se na kulu što prije, pa što bude.

U nekoliko skokova borci su bili već kod kule i počeli da se penju uz njene stijene. Vatra je bila sve slabija. Kada je prva grupa boraca bila na kuli, pred njima je stajala grupa od dvadesetak neprijateljevih vojnika, sa podignutim rukama. Pored njih — desetak leševa. Ostali su se dali u bijeg. Puškomitraljesci Bigović, Dedejić i Šaban osuše za njima duge rafale.

Ključ je slobodan!

Savo Mašković sa grupom boraca 1. bataljona čita »Borbu« koja je izlazila u Drinićima u jesen 1942.

Dok su se borci 1. proleterske i Krajišnici razračunavali s neprijateljem, iza njihovih leđa se razbuktala nova borba, možda trenutno ništa manje važna. Bogata polja i Sanske i Saničke doline preplavile su krajiške omladinske brigade... Počela je bitka za bogat rod koji je ta ratna jesen dala zemlji oko Ključa...

Špiro LAGATOR

NEZABORAVNI BOŽINA

Poznavali su ga svi u brigadi. Božina Petrović ili, kako smo ga mi zvali, Bolje Raškov bio je visok i lijepo građen, uvijek uredan kao da ide na svadbu. O njemu se govorilo s divljenjem, jer je on iza sebe — u borbi i van nje — ostavljao svijetao trag, nešto što je privlačilo pažnju i podsticalo na razmišljanje. Kad je jednoga dana pao, zanijemili smo, srce nam se steglo u grudima.

Ko bi rekao da će biti tako brz i tužan rastanak sa čovjekom koji je novembarskih dana 1941. godine u raspjevanoj i dugoj koloni dobrovoljaca iz doline Morače krenuo na daleki put pun oduševljenja i želja da se opet vrati u svoj kraj i u svoj dom. Slili smo se u 1. proletersku. Božina je bio srećan, on je dobro znao što to znači.

Kada smo se susreli i upoznali, učinio mi se plahovit, kao barut koji u tren oka sve okolo sprži. Stoga sam ga se malo pribojavao, klonio ga se, trudio se da ga ne izazovem. A toliko sam težio da mu se približim, da ga shvatim i upoznam. Što potpunije. Mjerkao sam ga i vagao svaki njegov gest i nastojao da zavirim u njegovu dušu.

Nije Bolje bio takav »od rođenja«. Ako sve odbacimo na stranu i uzmemo samo slučaj kada su ga žandari tukli na javnom mjestu u Podgorici i onda ga u besvesnom stanju odvukli do kasarne, pa mučenje u samici, tamnovanje, progoni — onda se mogu naslutiti korijeni njegove nervoze. Onog dana kada su tragovi njegove krvi ostali po širokim pločama pored Morače, gde su ga žandari tukli, dječaci su se sašaptavali: »Ni pisnuo nije, kao da ga ništa nije boljelo«.

Božina je, ipak, svakim danom osvajao simpatije svojih drugova. Malo pomalo i ni jedna borba, ni jedan sastanak, ni jedno veselje nije se dalo zamisliti bez Bolje Raškova. U borbi je svaki od nas volio da mu on bude u blizini, jer kad treba

izvršiti zadatak i nadmudriti neprijatelja, Božina je bio nezamjenljiv drug, dosjetljiv i hrabar borac. U opasnim situacijama je uvijek obavezno htio da bude prvi. I ne pokušavaj, druže, da ga pretekneš, da se nađeš ispred njega!

Tako se Bolje Raškov »izmijenio«. Borba ga je oplemenila. Snagu za lični samoprijegor i junaštvo crpeo je iz svijesti i saznanja da se bori za ostvarenje onih ideja o kojima je kao dječak i mladić maštao. Ponekad bi planuo, naljutio se, ali — to bi začas prošlo, pa je opet postajao govorljiv i bučan, veseljak, da je bila milina naći se u njegovom društvu, posmatrati ga i slušati. Kad bi se malo duže smirio, bilo bi nam žao — činilo nam se kao da pati. Onako nemiran i plahovit izgledao nam je prirodniji i bliži.

Ko pokuša da obradi lik Božine Petrovića, morao bi poći od onoga što je prevladavalo u njegovoj ličnosti — Božina je bio izrazito hrabar, imao je »pečene oči«. Ako bi tome dodao da je imao i čelično srce, da li bi onda o njemu bilo sve rečeno? Ipak ne, uvrijedili bi ga time, jer čelik je hladan, a njegovo srce bilo je tvrđe i toplije.

»Nemoj, Božina, tako!«, govorili smo. »Poginućeš. Čemu to istrčavanje i kad treba i kad ne treba?!«

Vrijeđalo ga je takvo upozoravanje. Smatrao je da to što on radi nije istrčavanje ni ambiciozno isticanje: »Znate, drugovi«, objašnjavao je on, »ponekad je za neprijatelja strašnije kad vidi kako partizan smjelo nastupa nego oni dugi mitraljeski rafali i one zaglušujuće eksplozije granata. Uostalom, ja se ne prsim! Uvjeravam vas da se ja s neprijateljevim metkom mogu samo susresti. Budite sigurni da me taj metak nikada neće sustići!«

Bio je u pravu — Bolja Raškova metak neprijatelja i nije mogao dostići, jer mu on nikad nije okretao leđa, on mu je uvijek išao u susret.

Božina Petrović nije bio samo hrabar već i nesebičan i požrtvovan drug. U toku borbi za Livno 4. i 5. avgusta 1942. godine dio našeg 2. crnogorskog bataljona upao je usred grada. Ostali bataljoni su vršili pritisak na neprijatelja koji je pružao otpor iz utvrđenih položaja. Mi smo bili ovladali gotovo svim ključnim tačkama u gradu i pokidali sve veze između neprijateljevih odbrambenih rejona. Božina i ja dobili smo zadatak da s prvog sprata jedne zgrade u centru grada kontrolišemo kretanje neprijatelja ulicom koja vodi od stočne pijace. Baš nam je bio lijep položaj! »Odavde se možemo braniti kao iz bunkera!« — konstatovali smo onako stručno. Preko puta nas, u većoj i tvrđoj kući, u hotelu, nalazio se čitav vod 1. čete. Njima je — po našem uvjerenju — bilo lakše. Dosta ih je, a

čovjek voli da u težim situacijama ima nekog pored sebe, da se udruženim snagama odupre nevolji. I nama dvojici ulivala je sigurnost njihova blizina.

Napravili smo »ratni plan«. Božina da komanduje, a ja da slušam naređenja starijeg.

— Mićice, — tako me je uvijek zvao — sa ovog prozora budno motri niz ulicu! Ako naiđe ustaša, pusti ga do ugla, a onda — promašaja ne bi smjelo da bude! Drugo, pogledaj s vremena na vrijeme šta radi Prva četa, s njima moramo stalno održavati vezu. Za to vrijeme ja ću ispitati uslove za odbranu u ovoj zgradi. Čim začujem pucnjavu, odmah ću doći. Pazi se!

»Pazi se!« Što mu to sada treba, mislio sam. A zašto se on ne pazi? Zašto on mene više žali nego sebe?

Bolje se vratio poslije nekoliko minuta. Nosio je kantu vode i nešto za jelo. Ispod nas je bila kafana, pa je otud donio i flašicu malinovca.

— Šta će ti tolika voda? — pitam ga.

— Videćeš, može zatrebati. Još nikada nijesmo osjetili što je žeđ. Pričali su mi moji stari da je mnogo teže trpjeti žeđ nego glad. Ako ovdje duže ostanemo, nešto će se naći za jelo. Ali vode nam niko neće poslati. Ljetni dan je dug i topao — pobjeđuje onaj koji sve predvidi!

Kad je Bolje sve spremio, priđe mi i pogleda niz ulicu.

— Eh, sad da se dogovorimo. Ti dosta loše izgledaš. Još se nijesi oporavio od kako si bio bolestan. Blijed si, brate, kao krpa. Nego, prilegni na ovaj tepih, odmori se! Kad pripeče sunce, neće se moći spavati. A ja ću osmatrati! Imam još jedan predlog: prije nego što legneš, dobro bi bilo da se obrijemo. Zabradatio si, a oči ti upale. Izgledaš kao pustinjak — isposnik! Nema smisla da te takvoga vide građani kad oslobodimo Livno. Tako neobrijan, mršav, s tim gunjem i čakširama, pa izgledaš, bre, kao stršljen. 'Ajde na brijanje!

Kada sam završavao brijanje, Bolje nešto progovori kao šapatom:

— Evo ga, Mićice! Gledaj kako će da se nabode na metak kao peruška na šiljak!

Ustaša je pretrčavao ulicu. Božina ga pustio na dvadesetak metara, a onda se ustaša opružio po pločniku i tako prilijepio uz trotoar kao da se plašio da će ga neko izvući ispod njega.

— Mićice, dok se ja obrijem, ti osmatraj! Možda će naići još koji ustaša, pa udri!

Malo kasnije opet me pozva i pokaza mi glavom u suprotni ugao sobe. Na polufotelji sjedila je djevojka od oko dva-

deset godina. Polunaga. Božina je prošao kroz njenu sobu kad je razmatrao mogućnost odbrane, ali joj ništa nije rekao. Ona se, ipak, prepala i, van sebe, ušla u našu sobu.

— Šta vam je, djevojko? — upitao sam.

— Pa, pa... — počela je nešto zamuckujući i gestikulirajući, kao da je pokušavala da iščupa nekakav odgovor iz grla.

Očevidno nije mogla. Mišići na njenom uplašenom licu poigravali su nekako čudno, a usne su se stegle. Čini se kao da nešto stalno žvaće, ali nikako da proguta. Bio je to užasan strah. Neobičan prizor za nas.

Bolje je posmatrao preko naočara uplašenu djevojku i nešto smišljao.

— Pa, vi ste, vi ste... kako da vam kažem?.. — nastavi ona. — Puca na sve strane, a vi se brijete. Zar vas nije strah?

— Evo vam haljina! Obucite se! — reče Božina.

— Haljina? A što će mi haljina? Zar nećete da me zakoljete?

Dok je to izgovarala stalno je pratila pogledom kamu sa drškom od srneće noge koju je Božina nosio o pojasu.

Najzad, shvatili smo. Okupatorsko-ustaška propaganda predstavila nas je kao razbojnike i ubice. Otuda i strah, i njeno snebivanje i njeno čuđenje.

Bolje pomaže djevojci da se ogrne. Poslije pola sata ona je razgovarala s nama bez velikog ustručavanja.

— Ja sam mislila da ste vi svi banditi, obični divljaci! A eto, vidim, vi koje sam prve ugledala od »partizanskih razbojnika« tako lijepo pričate. Kao da među vama ima školovanih ljudi?

— U jednoj našoj četi polovina boraca su studenti ili đaci viših razreda gimnazije! Dede, Mićo, postavi joj neki zadatak iz matematike! — nasmiješi se Božina.

Kad je djevojka izišla, Bolje mi priđe:

— Hoćeš malo da prilegneš! Teško mi je pao susret s ovom djevojkom? Sjetio sam se moje žene i moje dvije djevojčice. Tamo su, znaš, četnici, a oni se ovako ne ponašaju... Porodica je velika stvar...

Borba se nastavila svom žestinom.

Predveče skupila se četa. Pripremamo juriš na utvrđenu kuću Mitrovića. Odjedanput, eksplodira mina među nama. Četranest drugova bilo je ranjeno. Popadali kao pokošeno snoplje. Jedino Bolje stoji, drži u ruci svoju pušku prelomljenu na dva djela. Njega nije ništa ni okrznulo. Gleda pušku i žao mu je s njom se rastati...

— Mićice, ti si ranjen! — obratio mi se glasom koji ohrabruje.

Objesio je o rame ona dva komada puške koje je kaiš još držao zajedno, a mene dohvatio kao perce u svoje naručje i sklonio u jednu kuću kod ostalih ranjenika i previo.

— Nijesi teško ranjen! Doći ću u bolnicu da te obiđem, a sad odoh da bacim koju bombu na kuću Mitrovića!

I ode dobri Bolje u vatru, kao i svaki put, mirno kao da ide u goste

Posljednji put je jurišao na neprijateljevu motorizaciju kod Ključa. Ovoga puta susreo se sa dum-dum metkom koji mu je raznio stomak. Crijeva su pokuljala kao da se žure koje će prije ispasti, a on pogledao crijeva, pokupio ih, pokušao da ih vrati u stomačnu duplju.

Pritiskao je ranu rukom i saopštio:

— Zaplijenili smo kompletnu hirušku i drugu opremu za divizijsku bolnicu! Ovim priborom će se spasti mnogi životi naših drugova. Dajte mi jednu cigaretu!

Hirurški instrumenti su zaplijenjeni, ali ljekara u blizini nije bilo da tim instrumentima Bolja spasi.

Miloš VUKSANOVIĆ

„ISTO ŠTO I VI, DRUGOVI"

Vojo je već godinu dana bio u partizanima, ali još nije postao član Partije. A znam sigurno — osećao se komunistom. Znao je o Partiji mnogo. A rečeno mu je zašto još nije član. Doduše, o njemu se već nekoliko puta govorilo na sastanku, ali je bilo nešto što mu je još nedostajalo. I ono kad je bio setan i zamišljen, bilo je zbog toga. Bilo mu je teško, bez sumnje. Mislio je: šta još i šta sve treba da učini da postane član Partije? Biti još hrabriji — pa bio je hrabar. Možda da ne bude strog — ne, on to neće. To je rat, on mora tražiti da se naređenja izvrše. Biti politički aktivan — eh, tu je bio slabiji.

Komunisti, skojevci i drugi raspravljaju o političkim događajima, uče, drže konferencije s narodom. A on? Ne, on to ne radi uvek. »Pa kako, ja to ne znam i ne umem?« Da li je o tome mislio? Sigurno jeste. I drugovi su mu rekli da mora biti aktivniji. Ali, bez obzira na tu svoju slabost, on se osećao, on je smatrao sebe komunistom. I trudio se, iako mu je bilo teško, da postane aktivniji u političkom radu. I evo šta se jednog dana desilo

Stigli smo u selo Dub, između Rogatice i Goražda. Celu noć smo putovali, a pred selom smo se sreli s četnicima. Borba je trajala tri sata. Oni su bili u boljem položaju: ranije su poseli visove oko sela. Dugo smo manevrisali da bismo ih razbili, dok ih na kraju nismo jurišem rasterali. Neke manje grupe našeg bataljona gonile su ih, a mi smo ostali u selu da se odmorimo. Borci pospali, ali ne svi. Trebalo je da se održi partijski sastanak. Dva zadatka treba rešiti: analizirati ovu borbu i sinoćnji marš i dati zadatke za politički rad. Ovo je kraj pod četničkim uticajem. Treba mnogo politički raditi, istrgnuti ovaj namučeni narod ispod uticaja izdajnika. A kad je to u pitanju, za komuniste onda nema odmora.

Sastanak još nije bio počeo. Skupili se članovi Partije ispod jednog stoga slame i posedali. Prošlo je podne, a toplo aprilsko sunce greje. Od te toplote oči se same sklapaju, san ih opseda.

Vojo je obilazio borce koji su polegali, neko po pojatama, neko na tremu, ambaru, ili na slami prostrtoj ispred kuće. To je radio na svakom odmoru i zastanku. Tako i ovoga puta. I taman je hteo da uđe u jednu pojatu, okrenuo se i spazio nas. Pošao je prema nama. Nije shvatio radi čega smo se skupili — sastanak nije počeo. Stigao je i sve redom pogledao. Sekretar ga je polako upitao:

— Šta ima, Vojo? Jesi li hteo nešto?

— Isto što i vi, drugovi — odgovorio je tiho, začudo tiho.

Rumenilo mu je oblilo lice. Još jednom — ali sad kao stidljivo — pogleda sve drugove, lagano se okrenu i ode.

Bio sam siguran da neće moći da zaspi.

Mada nije bilo predviđeno, ipak se i na ovom sastanku o njemu govorilo. Zaduženi su drugovi koji će mu pomoći. O njegovoj slaboj strani — političkoj neaktivnosti — da mu se kaže, da mu se pomogne, da uči, to pre svega. Možda je i ranije trebalo da na njega više obratimo pažnju.

Primljen je u Partiju. Nije bio više nikada tužan. Borio se da opravda to zvanje. Bio je autoritet i drug. Njegova reč bila je zakon za svakog borca, a o tome naročito govore dva slučaja.

Borba na Ključu. Oko grada vri. Treska bombi, jauci, štektanje mitraljeza, neujednačeni pucnji pušaka. Neprijatelj se krvavo brani.

Prodrli smo u prve kuće. Ispred nas gore zapaljeni stogovi sena. Zidane kuće moramo zauzimati svaku posebno. Odvajaju ih jednu od druge velika dvorišta i bašte — brisani prostori. Kad su kuće zbijene, lakše se osvajaju, uskače se kroz prozore i vrata, preko krovova i kroz podrume, a ovako, razređenim, teže se prilazi. Zato na svaku treba jurišati kao na posebno utvrđenje.

Zalepili smo se ispred grupe kuća, iza nekih zidina. Pred četom je brisani prostor. Puškomitraljesci tuku prozore kuća koristeći se svetlošću sena zapaljenog od neprijateljevih svetlećih zrna. Levo i desno od nas odzvanja proletersko »ura«. Krivo nam je što se ne naređuje juriš. Vojo je u sredini čete. Za čas iza kamenog zida podigne glavu, osmotri dejstvo neprijatelja i zakloni se. U jednom trenutku neprijateljeva vatra je postala uraganska. Vojo je pribio glavu ka zemlji i osluškuje. Ne znam zašto sam se baš tada setio da sam često slušao u daljini pesmu devojaka — Krajiškinja koje su se vraćale iz polja na kojem su neprijatelju ispred nosa, žnjele pšenicu.

— Pripremi se za juriš — naredio je Vojo levo i desno od sebe.

Još jednom se ispravio, oslušnuo. U tom trenutku neprijateljeva vatra je bila najžešća.

— Za mnom, juriš!

Borci su u silovitim skokovima upali u dvorište i bombe su tresnule kroz prozore. U bloku kuća ispred nas neprijatelj je bio brzo razbijen. Najviše ih je ubijeno, a oni koji su uspeli da pobegnu naleteli su na ostale naše jedinice, koje su u isto vreme prodirale u grad.

Kad smo ga zapitali posle borbe zašto je naredio juriš onda kad je neprijateljeva vatra bila najjača, on nam je rekao:

— Kad je neprijatelj pojačao vatru, spremao se da se organizovano povuče. Da nismo jurišali, možda bi on na nas izvršio juriš, ili bi se negde na drugu stranu probio. Ovako, mi smo ga preduhitrili u trenutku kada se nije nadao. I razbili ga, jer je to bio trenutak kada je najmanje bio sposoban za odbranu. Njegova jaka vatra nije bila opasna. Neprijatelj koji se sprema da beži puca nasumce, bez cilja.

To je, vojnički rečeno, pravilno ocenjen momenat. Ali neprijatelj pojačava vatru ne samo kad hoće da se povuče nego i kad hoće da napadne. A komandirovo je da oceni šta je posredi. Onaj koji se ne prevari ima osiguranu ljubav i poverenje boraca.

Jednog dana, novembra 1942. godine, grupa boraca naše čete bila je isturena u zasedi ispred ostalih jedinica 1. proleterske i 3. krajiške brigade, na putu Bosanski Petrovac — Ključ. S grupom je bio i Vojo.

Šesnaest neprijateljevih haubica ceo dan je tuklo položaje oko nas. Ali se niko nije pokrenuo. Borci su se zaklanjali uskačući u rupe od granata i na druge mogućne načine. Negde oko podne na zasedu je naišao jedan kamion. Zalutao je: trebalo je, u stvari, da ide cestom prema Sanskom Mostu, a skrenuo je prema Petrovcu. Sa nekoliko mitraljeskih rafala bio je uništen. U njemu je zaplenjen sanitetski materijal — zavoji i razni instrumenti od veoma velike vrednosti, jer smo tada imali mnogo ranjenih drugova.

Posle nekoliko časova — čemu smo se i sami nadali — u potragu za kamionom pošao je teški nemački tenk tigar. Kako nam je izgledao velik! Prvi put smo videli čeličnu grdosiju od preko 30 tona. Mi smo se i ranije sretali s tenkovima, ali ne tolikim. Na njemu: top i mitraljez sa dosta municije, a u nas puške, mitraljez, nekoliko bombi i jedna benzinska flaša. Tenk grmi, a uska cesta se trese pod njim, kao da hoće da ulije strah u zasedu. Mi smo zaklonjeni, iz tenka nas ne vide, ali tuku oko ceste, nasumce. Vojo je naredio da niko ne diže glavu, da se ne otkriva: on će doneti odluku. Skinuo je kapu i njegovu gustu

kosu vetar nemilosrdno šiba. Gleda tenk, koji je prispeo do uništenog kamiona. Posada je otvorila vatru oko ceste, ali mi se ne javljamo. Vojo je zapovedio:

— Šego, pet boraca i — na tenk!

To je za njega bila teška odluka. Mislio je: može neki borac da pogine, a to su njegovi najmiliji, najbolji drugovi. Ali tenk se mora uništiti!

Šest ljudi se oprezno privlače tenku. Vojo kreće za njima. Kad je posada videla da nema nikoga, da se niko ne javlja, polako je otvorila kupolu, izvirile su glave, a onda su izašli svi sem šofera. Naši su već na desetak metara od njih. Bez komande, slavni mitraljezac Bojo Prelević pritisnuo je obarač svoje brede. Dvojica krvnika su pali preklani kuršumima, a jedan je skočio u tenk. Vozač je pokušao da okrene. Tenk se navio na stranu.

— Juriš na njega! — zagrmio je Vojo.

Poletela je benzinska flaša, a Božina Petrović je ubacio kroz otvor tenka svoju tešku »francuskinju«. S posadom je bilo gotovo. Tenk je polako naginjao i gubio ravnotežu, dok se nije survao, uz strašan tresak, u duboku dolinu ispod ceste, da se odatle nikada više ne pokrene.

Takav je bio i ostao Vojo Grujić sve do svoje herojske smrti.

Milisav NIKIĆ

Oktobra 1942. godine bili smo u okolini Ključa. Sela pusta. Retko se u kojoj kući nađe starac ili starica. Oni nisu hteli da napuste svoja ognjišta.

Bolje je, bolan, rekao nam jedan od njih da nas belaj sudbine nađe ovdje na našem ognjištu negol' na tuđem!

U to vreme jedinice naše brigade su se snabdevale iz baze u Bravskom i iz Bosanskog Petrovca. Ishrana je bila strogo racionirana. Jelo se najčešće jedanput dnevno, i to uveče. Neuredno snabdevanje hranom podstaklo je razgovore o dobrim jelima i o tome ko šta najviše voli. Tih dana pojedinci iz moje, 3. čete Kragujevačkog bataljona pristupiše inače zabranjenom, samostalnom pribavljanju i spremanju hrane. A neobranog voća i povrća bilo je po napuštenim baštama i voćnjacima u izobilju. Kasnije većina boraca, pa i starešina, prihvati ovu »samoinicijativu« i u bataljonu se razvi nezvanično takmičenje u kulinarskim veštinama. Glad je rasplamsala maštu u spremanju hrane. Pojaviše se vrlo raznovrsna jela — novine u kulinarstvu. Jedni su bili stručnjaci za spravljanje raznih vrsta pekmeza od šljiva, jabuka, krušaka, oraha; drugi su se orijentisali na obična jela od pure do papazjanije.

Improvizacije su došle do izražaja naročito u »proizvodnji« kukuruznog brašna. Najpre bi se kukuruz sasušio, zatim tucao na kamenu. Ali ovaj dosta spori način proizvodnje nije se mogao prihvatiti, jer se dobivala neka gnjecava smeša. Onda je napravljen žrvanj — »priručni mlin«. Između dve kamene ploče stavljali smo zrnevlje kukuruza, pa bi se okretanjem kamena dobivalo brašno, ali, na žalost, — mnogo krupno. Naposletku, neko se dosetio za domaće »rende«: parče pleha izbušeno je ekserom, pa su na drugoj strani ispali sitni i oštri zubi. Tako se sada, trljanjem klipova kukuruza po »sitnim zubima«,

dobivalo dosta sitno kukuruzno brašno. Taj »izum« je prihvatio i 1. crnogorski bataljon, koji nam je bio u komšiluku, pa smo od njih zauzvrat dobili laskavu pohvalu (naravno, ne pred strojem, kako je to inače red, već u zajedničkim diskusijama patrola koje su održavale vezu i prenosile sve novosti). Taj naš »istraživački« rad vremenski se podudario s tim što smo tada, po ne znam koji put, proučavali »Prvobitnu zajednicu«, prvu glavu Segalovog »Ekonomskog razvitka društva«. Vraćajući se davnim precima i njihovom životu, biće valjda da smo se dosetili da se i kuhinjsko rende može iskoristiti u proizvodnji kukuruznog brašna, te i na taj način poboljšati ishranu.

I, eto, zađoše ljudi u napuštene bašte radi snabdevanja. Naberu se kukuruzi, boranija, kupus, krompir, zelen i drugo, pa bi se sve to kuvalo, svaki u svojoj pocrneloj i ulubljenoj porciji. Svako bi određenim redom ubacivao artikal po artikal, pa bi se iz svega toga, na kraju, stvorila neka smeša — specijalitet čudnog mirisa, boje i ukusa.

Taj, na prvi pogled, odvojeni rad imao je u sebi i nečeg kolektivnog — izmenjivala su se iskustva: jedan je drugome dao kašiku svog »specijaliteta«, a on njemu od svoga. Razmena je vršena uz živu diskusiju.

U tom »masovnom radu« bilo je i komičnijih situacija.

Ispod velikog i razgranatog orahovog stabla pucketala je vatra, a na vatri krčkalo nekoliko porcija, među njima i porcija komandira Omladinske čete Dragana Simića,[1] koga smo iz milošte zvali »Dragi drug«. On se pokazao kao najbolji specijalista iz oblasti kulinarstva, pa mu se veći broj drugova obraćao za savet. U susedstvu se nalazilo ognjište jedne desetine 1. čete. Četni signalista Prvoslav Stojanović je u punoj ratnoj spremi prišao komandiru Simiću radi konsultacije oko pripreme pekmeza. Simić je to ozbiljno shvatio, pa počeo da objašnjava da baš sada sprema nešto izvrsno — da je potrebno obratiti pažnju na vatru i na to da pekmez ne zagori. Uostalom, malo strpljenja, i on će svima zainteresovanima dati mogućnost da kušaju taj specijalitet i uvere se u njegove kvalitete.

Videći s koliko ljubavi i pažnje »Dragi drug« priprema jelo i demonstrira svoju veštinu, Prvoslav mu u šali reče:

— Što misliš, brale, da naiđe sada nemačka štuka i da jedan rafal spraši u ovaj tvoj specijalitet?

Ne čekajući odgovor, on izvuče iz futrole raketni pištolj nanišani i okide u Draganovu porciju. Uz prasak, pekmez se rasprska, a žar i pepeo rasteraše borce od ognjišta. Neki sočno opsovaše i zapretiše, a drugi, primivši to kao šalu, prasnuše u smeh.

[1] Poginuo 20. novembra 1942, na Sitnici.

Pošto je skinuo pekmez s lica i odela i stresao pepeo i žar, Dragan žalosnim pogledom osmotri probušenu porciju, a zatim se okrenu grupi »zainteresovanih« koji su se brzo pribrali i prigušeno smejali. Prvoslav je pod punom ratnom spremom trkom napustio »opasnu zonu« i dospeo čak u drugi kraj sela, da bi se zbog načinjene šale spasao kritike omladinaca, a posebno komandira Simića koji je najpre ljutito posmatrao borce oko sebe, a onda počeo i sam da se smeje.

Kad se komandir odobrovoljio, jedan borac je otrčao po Prvoslava da mu javi da je »opasnost« prošla, a drugi je ponudio komandira s pregršću šljiva. On je prihvatio »sirovinu« i prišao ognjištu na kome se ponovo razgorevala vatra.

Jovan PEJKOVIČ KEZO

KRALJEVAČKI BATALJON

Naše partizanske jedinice, organizaciono još nedovoljno učvršćene, taktički neiskusne i brojno i tehnički inferiorne, nisu uspele da odbrane oslobođenu teritoriju svoje »prve države«, pa su Nemci okupirali ranije oslobođene gradove u slivu Zapadne Morave, među kojima i Čačak i Užice.

Kraljevački borci angažovali su se najpre u borbi s Nemcima kod Kraljeva, a zatim s četnicima na Goliji, kod Ivanjice, na Uvcu i u Močiocima.[1] Borbe na granici Srbije i Sandžaka završene su na dometu pušaka i mitraljeza izmenom istorijskih četničko-partizanskih poruka. »Napolje iz naše Srbije, majku vam vašu«, vikali su zadrigli, polupijani četnici, uvereni u svoju pobedu i »nacionalnu misiju«. »Vratićemo se mi, samo nas vi malo pričekajte«, odgovarali su partizani, svesni predstojećih teškoća, žrtava i patnji dugotrajnog partizanskog rata, koji je bio postao stvarnost, obuzeti i tugom za svojim rodnim domom, od koga su se odvajali u tom trenutku.

Borci Kraljevačkog bataljona su vedra čela, iako su bosi gazili sneg, s pesmom ušli u Novu Varoš i tamo podneli izveštaj drugu Titu i drugovima iz CK KPJ i Vrhovnog štaba o svojim borbama, delovanju i moralu, što je visoko ocenjeno ne samo izjavama nego i saopštavanjem Kraljevčanima da se formira 1. proleterska brigada i da oni ulaze u njen sastav. Taj svoj borbeni duh i moral, koji ih ni kasnije nikad nisu napuštali,

[1] Jedna grupa, koja je bila angažovana na prostoriji Roćevići, Kaona, Bogutovac, kretala se opštim pravcem Kraljevo—Golija—Nova Varoš, a druga — sastavljena od boraca jedne čete Kraljevačkog odreda, poslate ranije u Užice na raspolaganje Vrhovnom štabu za specijalne zadatke (u duhu zamisli da se formiraju specijalne jedinice), i boraca Kraljevačkog odreda angažovanih u odbrani Čačka — kretala se opštim pravcem Užička Požega—Močioci—Nova Varoš.

ispoljili su Kraljevčani i na svečanosti formiranja brigade u Rudom, kada su prozebli, izmučeni glađu i »češom«, stojeći polubosi na snegu, posle govora druga Tita zapevali »Internacionalu« i kada su odmah zatim priveli u Rudo kompletnu četu Talijana, zarobljenih u jurišu koji je i u njihovim redovima prouzrokovao oko dvadeset mrtvih i ranjenih boraca — rudara ibarskih rudnika i radnika i omladinaca kraljevačkih fabrika i kraljevačke gimnazije.

... Mnogi četnički oficiri, posle izgubljene vojne bitke u sukobu s partizanima u Srbiji, početkom novembra 1941. godine prebacili su se u istočnu Bosnu. Novonastala politička i vojna situacija dovela je bila do naglog porasta četničkog uticaja i ozbiljnog ugrožavanja partizana na tome području. Šovinističkom propagandom i svestranim pritiskom na politički zaostale srpske mase, četnici su nastojali da privuku ustaničke jedinice na svoju stranu i iz četničko-partizanske Rogatice dirigovali su neobuzdanim nasiljem, pljačkom, silovanjem. Veliki kompleksi istočne Bosne bili su u plamenu, koji je osvetljavao nebo u izuzetno oštrim i hladnim zimskim noćima.

U času kada se četnicima činilo da su uz pomoć okupatora osvojili istočnu Bosnu, iznenada se, uoči Nove godine, pojavila u Rogatici 1. proleterska brigada. Njen su sastav sačinjavali mladići — od kojih se mnogi još nisu počeli ni brijati — naoružani mašinkama i mitraljezima šarcima koje su oteli od Nemaca u Srbiji; njena je prateća četa imala bacače i mitraljeze zaplenjene od Talijana kod Rudog. Organizovani u čete i bataljone, njeni su borci ispoljavali vojnički red i disciplinu i tako pružali oštar kontrast bradatim, ugojenim četnicima, koji su više ličili na rulju nego na vojsku. Razmilevši se po selima Glasinca i okoline Rogatice, brigada je počela energično zavoditi red i štititi stanovništvo izloženo svakojakim zulumima siledžija.

No bilo je predviđeno da se u Rogatici svečano dočeka Nova godina. Četnici su, razume se, imali nameru da ispolje svoju snagu pijančenjem i orgijanjem »u ime kralja i otadžbine«, dok su partizani nametali drugu, politički trezvenu, borbenu atmosferu, sa političkim govorima u kojima je trebalo da učestvuje i politkomesar 1. proleterske brigade Filip Kljajić Fića.

Kako se očekivalo da može doći do oružanih sukoba, Kraljevačkom bataljonu je naređeno da noću tajno opsedne zgradu u kojoj je priređivan doček i da prati šta se događa u dvorani. I kad se situacija dovoljno zagrejala pićem i četničkom dernjavom i pretnjama, Rudarska četa je dobila naređenje da uskoči kroz prozore i zavede red. Suočena sa odlučnim borcima lice u lice, četnička oficirska elita poskakala je kroz pro-

zore i vrata napolje, priznavši pred licem naroda svoj poraz u sukobu s partizanima. I kada je četničko vođstvo u istočnoj Bosni postavilo pitanje vrhovnom partizanskom rukovodstvu, koje je bilo sa brigadom, da li je ono samo protiv pljačkaša ili protiv četništva u celini — bilo je već sve gotovo. Četnici su bili izgubili ovo područje i vojno i politički, što je značilo — posmatrano strategijsko-politički — da je glavna četnička centrala u Srbiji bila odsečena od srpskih krajeva u Bosni i Hrvatskoj u kojima je bilo uslova za nastajanje i širenje četništva. To se zbilo tako brzo i, kad je nekoliko dana kasnije stigla iz Srbije u Rogaticu grupa od petnaestak naimenovanih četničkih »vojvoda«, sa znatnim sumama novca i džakovima četničkih kokardi, umesto u »četničku«, ušla je u partizansku Rogaticu. Njima su se izjalovile dužnosti u Bosni i Hercegovini na koje su se uputili. i oni prosto nisu mogli doći k sebi od čuda kada su saznali na saslušanju u Kraljevačkom bataljonu šta se desilo za svega nekoliko dana.

... Nemci, saznavši da su partizanske jedinice, posle odstupanja iz Srbije, postigle takve borbene i političke uspehe u istočnoj Bosni da ugrožavaju čak i Sarajevo, bili su primorani da svoje divizije angažuju na ovom području s ciljem da preokrenu situaciju u svoju korist. Time su omogućili bosanskim ustašama da na ustaničkoj teritoriji ubijaju i pljačkaju srpski deo stanovništva, kako su to radile pre ustanka i kako su to sprovodili četnici nad muslimanskim stanovništvom za vreme svoje dominacije

U okviru teških borbi u uslovima izvanredno jake januarske zime izveden je igmanski marš brigade, u kome je učestvovalo samo nešto malo boraca Kraljevčana, dok je bataljon pratio Vrhovni štab i druga Tita na putu iz Podromanije preko Renovice, na Jahorinu, po zimi, dubokom snegu i hladnoći od 30 stepeni ispod nule, uz napore koji su ostali nezaboravni.

Kraljevčani su, zajedno sa 3. užičkom četom Šumadijskog bataljona, pod neposrednom komandom druga Tita, proterali sa Jahorine ustaše koje su palile sela u dolini Prače, dok su četnički oficiri pobegli s bojnog polja u pravcu Sandžaka. Posle toga 2. četa Kraljevačkog bataljona upućena je u Goražde, a Užičani su otišli u Foču s Vrhovnim štabom. Mesno stanovništvo na Jahorini, u dolini reke Prače i na južnim padinama Romanije uverilo se na zgarištima svojih kuća ko ih štiti od nasilja i ko su četnički oficiri. Time su stvoreni uslovi da se od tog stanovništva stvori »dobrovoljačka vojska«[2] pod partizan-

[2] Komanda Kraljevačkog bataljona postala je Komanda jahorinskog sektora, pod kojim je, pored Kraljevačkog bataljona i dobrovoljačke vojske bila i 3. četa 2. crnogorskog bataljona 1. proleterske brigade, koja je bila već ranije upućena na Jahorinu.

skim rukovodstvom; zatim, da se blokiraju ustaše u donjem toku reke Prače i sprovede organizacija uspešnog političkog rada sa narodom, organizacija u kojoj je oko 200 boraca — proletera držalo pod svojim uticajem skoro 3.000 ljudi na prostranstvu od Trebevića preko Jahorine, Renovice do sela Mokrog na Romaniji, sve do proleća, kada se 1. proleterska počela prikupljati za izvršenje novih zadataka zajedničkim snagama.

U toku razbijanja treće ofanzive, Kraljevački bataljon je posle primanja zastave u Ustikolini, 1. maja 1942. godine, manevrisao na prostranstvu od Pljevalja preko Foče, Čureva, Mratinja i vrhova Maglića, Čemerna i Hercegovine sve do Bileće, rešavajući najrazličnije zadatke vojne i političke prirode. Među njima su, svakako, najupečatljivije situacije u koje je upadao oko sela Zvijerine. Tu je oslobodio partizansku bolnicu, koju su bili zarobili četnici, i dokopao se znatnih količina oružja, čak i topa »pito«, koji će mu kasnije pomoći, pored ostalog, pri oslobođenju Prozora.

... Za prolazak grupe proleterskih brigada iz Crne Gore u zapadnu Bosnu bilo je potrebno od Prozora napraviti vrata. Posle zarobljavanja velikog broja domobrana i ustaša na železničkoj stanici Brđani, Kraljevčani su se opet našli na obezbeđenju Vrhovnog štaba u situaciji kada su sa sobom vodili približno onoliko zarobljenika koliko je bilo njihovo brojno stanje. Kada se ima u vidu da se drug Tito nije klonio situacija koje sa gledišta bezbednosti nisu poželjne, nego je čak tražio priliku da se pomeša s narodom i zarobljenicima i da s njima razgovara o politici i motivima koji su ih doveli u kvislinške jedinice, onda nije teško razumeti nezgode Kraljevačkog bataljona u toj situaciji u kojoj se vrhovni komandant nalazio u neposrednom dodiru sa zarobljenicima i s narodom koji je prvi put video partizansku vojsku. Zato je Kraljevčanima malo odlaknulo kad ih je drug Tito lično poslao kao svoje obezbeđenje da od »Prozora prave vrata«.

Na južne dominantne visove iznad Prozora stigli smo u zoru i tu se zadržali. Naše iznenađenje nije bilo malo kada smo primetili na bliskom odstojanju kako se proteglio ustaša posle sna, pored svoga bunkera. Započela je borba u kojoj su ustaše imale uspeha, tako da su smrtno ranili popularnog borca i politkoma Olgu Jovičić Ritu i oteli nam kazane. No nisu nas odbacili s naših položaja. Kako ni Sandžaklije nisu imale uspeha u napadu s druge strane, odlučile su da se povuku i miruju dok im ne stigne pojačanje. Kraljevčani su uputili Rudarsku četu na Kozje stjene sa zadatkom da likvidira neprijateljeve bunkere koji su dominirali gradom sa severa, a ostale snage su zadržali na svojim položajima u stalnom borbenom dodiru sa ustašama s ciljem da ih iznure i dešifruju njihov sistem odbrane. Ocenivši

da je ključ odbrane na gradskoj kuli, na južnom ulazu u grad, gde su bili teški bacači i mitraljezi, Kraljevčani su pripremili plan po kome su nameravali da u odlučnom trenutku svojim mitraljezima i topom »pito« neutrališu ovu otpornu tačku i tako podrže juriš bataljona i Sandžaklija na grad. Gađanje našim topom sa bliskog odstojanja iz šumice koja je dominirala neprijateljevom tvrđavom urodilo je plodom. Drugi metak razbio je nišanske sprave na jednom neprijateljevom bacaču, ustašku posadu je zahvatila panika i pod vatrom naših mitraljeza »Crna legija« se počela bacati sa kule u ambis. Juriš na grad sa svih strana u situaciji poljuljanog morala i gubljenja Kozjih stjena, koje je bila osvojila Rudarska četa, doveo je do uspeha, u kome su Kraljevčani zahvatili neprijateljeve teške bacače i mitraljeze, žaleći sada što su malo ranije na jednom od njih oštetili nišanske sprave. No među najdražim trofejima bili su naši vlastiti kazani, koji su, uz ranjavanje Rite, izazvali našu upornost da od grada ne idemo dok njegovu posadu ne likvidiramo i grad ne osvojimo.

Drug Tito, koji je iz neposredne blizine pratio borbe kod Prozora, odao je izvanredno priznanje Kraljevčanima i njihovoj veštini u borbi za naseljena mesta, što će uticati na kasniju odluku da bataljon, kao pojačanje, učestvuje u borbama kod Bugojna i Kupresa zajedno s 2. proleterskom i 4. crnogorskom brigadom.

Nesebično zalaganje i borbenost Kraljevačkog bataljona osetile su dobro ustaše kod Bugojna, Donjeg Vakufa i Kupresa. No i Kraljevčani su, učestvujući u borbama na ovom vrućem poprištu, okruženi ljubavlju i pažnjom naroda, koji ih je obasipao poklonima i bogatom trpezom i kao proletere i kao Srbijance, obeležili njegove proplanke i šumarke grobovima nekoliko svojih istaknutih boraca, među kojima i Mome Petrovića Trše, pomoćnika politkoma bataljona, i Stanimira Đokovića Ibra, pomoćnika politkoma 2. čete. Preživeli su poneli mnogo rana, ali su bili i puni ponosa što su se hvatali ukoštac s posadama Bugojna i Kupresa, koje mi u to vreme nismo mogli nikako savladati. I baš zbog toga što smo se na tim jako utvrđenim uporištima suviše oštro i uporno angažovali protiv mnogostruko nadmoćnijeg neprijatelja kritikovao nas je sam komandant brigade Koča Popović. Ta kritika bila je opravdana, ali tako angažovanje nije proizlazilo samo od komande bataljona nego i iz jednog borbenog raspoloženja i poleta koji su u to vreme prožimali celu brigadu, u kojoj Kraljevčani nisu hteli biti na poslednjem mestu. Takvo raspoloženje, borbenost i upornost vodili su Kraljevčane i u Livno preko nekoliko otpornih tačaka (stočna i žandarmerijska stanica) prema 2. crnogorskom bataljonu, koji se prodrevši u centar grada, našao izolovan, u izvan-

redno teškoj situaciji. Ta bi situacija bila, tako reći, bezizlazna da Kraljevčani nisu u zoru slomili jugoistočni deo spoljne odbrane grada i produžili borbu u gradu, po danu, skupa sa odsečenim bataljonom.

Neke procene govorile su da za obezbeđenje Vrhovnog štaba na Mliništima, zbog četničkog uticaja na prostoriji između Glamoča, Jajca i Mrkonjić-Grada, treba angažovati veoma jake snage. Drug Tito je, imajući u vidu i preko potrebnu popunu i odmor Kraljevačkog bataljona posle borbi kod Prozora, Bugojna, Donjeg Vakufa, Kupresa, Duvna i Livna, doneo odluku da taj zadatak poveri Kraljevčanima. To je dovelo Kraljevački bataljon pred zadatak čija se razmera i delikatnost mogu ceniti po onome što se u to vreme dešavalo s Vrhovnim štabom i drugom Titom lično. Naravno, obezbeđenje našeg vrhovnog komandanta, druga Tita, nije bilo teško i ne bi bilo teško kada ga neodoljiva težnja za akcijom i neposrednim dodirom s narodom ne bi gurala da narod traži i s njime lično razgovara. Zato je obezbeđenje bilo lako dok je on lično objašnjavao svom obezbeđenju političke događaje, slušajući emisije na stranim jezicima i prevodeći ih sam, ili dok je primao vojne komandante i političke rukovodioce i davao im direktive, ili dok bi šetao ispred svoga šatora između dva drveta koja su obeležavala stazu na kojoj se za vreme šetnji razvijao misaoni proces iz koga su proizlazile mnoge krupne odluke, sudbonosne za oslobodilačku i revolucionarnu borbu naroda Jugoslavije. Ali se Kraljevački bataljon nekoliko puta »preznojio« kada je u akciji »čišćenja«, u koju je išao s bataljonom i drug Tito, naišao na scenu kako Tito razgovara s četnicima koji su bili u zasedi i kako im objašnjava ciljeve naše borbe, njihove zablude i mesto na strani partizana, a ne na strani četnika — kvislinga, sluga okupatora.

... Za nas su bile veoma ugodne večeri provedene na političkim časovima, koje je Kraljevačkom bataljonu davao lično drug Tito i ostali najviši rukovodioci CK KPJ i Vrhovnog štaba, i na bataljonskim i četnim sastancima, na kojima su novopridošli drugovi Dalmatinci kao popuna slušali od svojih drugova o njihovom putu i borbama od Srbije preko Crne Gore do zapadne Bosne i Hrvatske, gde se kovalo bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije, prenosilo borbeno i političko iskustvo i kalilo borbeno proletersko drugarstvo. Iz tih dana uslikani su u sećanju Kraljevčana i dramatični trenuci spasavanja jednog dela Vrhovnog štaba sa Aleksandrom Rankovićem na čelu u momentu kada su se svojim ličnim naoružanjem borili sa četnicima u selu Podgoriji, posle prvog povlačenja iz Jajca.

Kada su čuli borbu nedaleko od svog prebivališta, Kraljevčani su pohitali u tom pravcu. Približivši se na domet pušaka nepoznatoj grupi koja se s jedne čuke prepucavala s nekim u selu Podgoriji, oni su povikali:

— Ko je tamo?

— A koje tamo — čulo se s druge strane umesto odgovora na njihovo pitanje koje je prethodilo pripremljenom rafalu iz mitraljeza sa već regulisanim nišanima.

Ovde Kraljevački bataljon — dat je odgovor.

Grupa na čuki, koju je protivnik opasno pritiskovao sa suprotne strane, nije se digla ni potrčala u susret proleterima. To je rodilo kod Kraljevčana prvu misao da su partizani oni koji pritiskuju sa suprotne strane, a da su pred njima četnici. I tek što nisu otvorili vatru, neko je sa čuke upitao:

— A ko vam je komesar?

Kraljevčani su rekli istinu, to jest da još ne znaju ime novog komesara koji je došao pre nekoliko dana. Time se uverio sagovornik sa čuke — bio je to drug Aleksandar Ranković — da razgovara s borcima Kraljevačkog bataljona, jer mu je ova personalna promena bila poznata, pa je pojurio pod neprijateljevom vatrom sa Mošom Pijade i ostalim članovima CK i Vrhovnog štaba prema našim borcima, koji su dočekali i razbili četnički napad.

»... Pretresti selo Podgoriju i okolne šume, pronaći i uništiti podmuklog neprijatelja koji kao lešina vreba na nas i koji je u toj ulozi juče napao na članove Vrhovnog štaba«, naređivao je drug Tito Kraljevačkom bataljonu.

Borci su bili revoltirani i spremni da iskale svoju mržnju prema neprijatelju na svakoga ko im bude sumnjiv da je u vezi s njim, što je moglo dovesti do masovne odmazde u jednom našem selu. Da bi sprečio da se tako nešto ne dogodi, Moša Pijade je zatražio odobrenje od druga Tita da pođe s Kraljevačkim bataljonom u ovu akciju. Energičnost s kojom je bataljon pristupio izvršavanju zadatka može se ceniti po tome što se stanovništvo celog sela, koje se uplašeno bilo sklonilo u šumu, prikupilo na jednom mestu, i što je komandant bataljona sa svega dva borca pokušao da na železničkoj stanici zarobi poveću grupu boraca s pretpostavkom da su četnici. Izdajući komande: »Zaobilazi levo i desno krilo«, »Predajte se, vi ste opkoljeni«, računao je, svakako, na prepad. Ali se ovi »četnici« u staničnoj zgradi nisu hteli predati, nego su kroz prozore i vrata otvoriti vatru sa bliskog odstojanja. U stvari, u pitanju je bio susret boraca 1. i 2. proleterske brigade, koji se mogao tragično završiti. Srećom, do toga nije došlo zato što je jedan od najboljih strelaca 2. proleterske brigade, čiji su delovi bili dospeli ovde u dinamičnoj

situaciji posle gubitka Jajca, promašio sa nekoliko metaka svoj cilj — u ovom slučaju komandanta Kraljevačkog bataljona. On je ovaj svoj »neuspeh« propratio suzama radosnicama, koje su mu naišle na oči kada su se Kraljevčani iskupili i kada se videlo da ih je i slovom i brojem bilo svega trojica — komandant i dva kurira.

Kada je u selu sve bilo gotovo, Čiča Janko je, strpljivo radeći i po noći i po danu, kucao na svojoj mašini zapisnike i puštao ljude na slobodu. Na zahtev pojedinaca da se izvrši masovna osuda i streljanje, Čiča je mirno, sa smeškom i uz po koju »vojničku«, odvraćao:

— Vodite vi vojsku, a pustite Čiči da vodi politiku. Tako je, posle svestranog ispitivanja i saslušavanja, sveo kažnjavanje za mučki napad na Vrhovni štab na razumnu meru i stvarne krivce. On je kanalisao gnev boraca, koji je mogao proizvesti moralne i političke greške u datoj situaciji, kada je bilo preko potrebno političkim sredstvima osvajati i privlačiti na stranu narodnooslobodilačkog pokreta nesvesne i zavedene seljačke mase, kloneći se preterano krutih mera sile, koje su, po pravilu, mnogo manje korisne onome ko ih primenjuje nego njegovom protivniku.

Iako počašćen time što mu je povereno da čuva i obezbeđuje Vrhovni štab i lično druga Tita, Kraljevački bataljon je intimno priželjkivao, pa i molio, da ide što pre u sastav brigade, koja je vodila oštre borbe s Nemcima. I kada mu je ta želja ostvarena, Kraljevčani su se sa ostalim drugovima iz brigade uhvatili ukoštac s Nemcima oko Ključa. Tu su još svojom muzikom — svojim instrumentima, koje su na dramatičan način izneli iz Kraljeva 1941. godine, uveseljavali prve omladinske radne brigade, koje su sa napuštenih imanja oko Ključa sabirale hranu za vojsku i narod.

... U sklopu zadatka da se razbiju neprijateljeva uporišta na granici Bosne i Like (Bosansko Grahovo, Strmica itd.), zadatka koji je bio dodeljen 1. i 2. proleterskoj brigadi, 1. četa Kraljevačkog bataljona sa Živanom Maričićem na čelu, bila je upućena iz Grahovskog polja u izviđanje za račun brigade u dolini gornje Une. U međuvremenu je odlučeno da se iznenada izvrši napad na Grahovo. Bataljon je dobio u svoj sastav haubičku artiljeriju i dato mu je u zadatak da napada duž druma na glavni ulaz grada. Bataljon bez čete je bio oslabljen, a kuriru je do 1. čete bilo potrebno dan hoda. Kurir je ipak poslat. Četa nije stigla na vreme i napad je počeo bez nje. Negde oko ponoći se utišao artiljerijski dvoboj između nas i Talijana. U njemu su naša haubička oruđa u rukama boraca Kraljevačkog bataljona, iako zasipana moćnom neprijateljevom artiljerijskom

i mitraljeskom vatrom, gađala prvi put noću, sa odstojanja od oko sto metara. Upravo tada, kad se stišala artiljerijska paljba, čuo sam Živanovu komandu, negde u daljini, na spoju između 1. i 2. brigade: »Papanjin, bogati . . . zaobilazi desno«. To se komandir koji nije ni dobio zadatak da ide u napad, koji nije znao ni raspored naših jedinica, ni raspored talijanske posade, inicijativno, nošen onom proleterskom drugarskom odgovornošću i željom da se doprinese u borbi sve što je moguće, ne štedeći ni svoj život, bacao u noćni okršaj sa svojom četom.

Takav je Kraljevački bataljon — ostao u mom sećanju kada sam ga, nekoliko dana kasnije, napustio i otišao za komandanta 7. udarne divizije, koja se u četvrtoj i petoj ofanzivi našla zajedno s proleterskim divizijama u najopasnijim ratnim vrtlozima našeg oslobodilačkog rata, kojom prilikom sam se opet susreo s Kraljevčanima na Neretvi i Sutjesci.

Pavle JAKŠIĆ

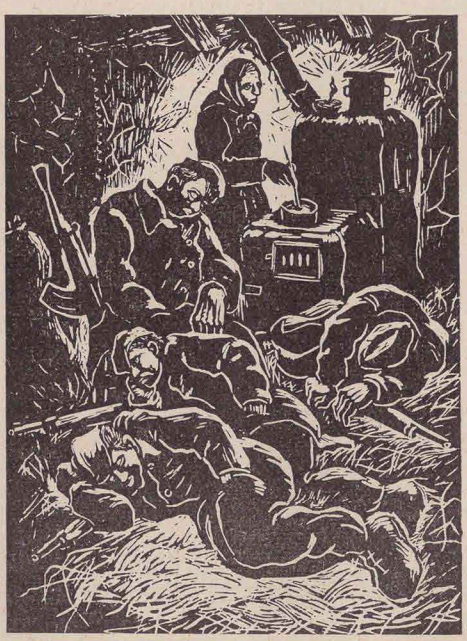

SA RANJENIM DRUGOVIMA

Nalazili smo se u blizini Nove Varoši kada je stiglo naređenje Vrhovnog štaba da bataljoni krenu u pravcu varošice Rudo, u Bosni. Na licima svih boraca videla se radost što idemo dalje. Kad smo stigli u Rudo i saznali da će se formirati 1. proleterska brigada, nastalo je opšte oduševljenje. Sve nas je obuzeo neizmerni ponos i ushićenje. Zaboravili smo na sve teškoće i muke iz nedavne prošlosti. Govorili smo i maštali o borbi, o pobedi, o povratku u Srbiju.

Čini mi se da nikad u Rudom nije bilo tako veselo i bučno. Nikad u njemu nije bilo toliko mlađih ljudi. Nikad raspoloženje nije bilo tako veličanstveno i svečano kao na dan formiranja 1. proleterske.

Na malom trgu Tito nam je govorio o istorijskoj misiji brigade u razvijanju oružanog ustanka, o iskustvima iz Srbije i Crne Gore i drugih krajeva Jugoslavije, o teškoćama koje smo imali i koje nas čekaju, o snazi našeg pokreta i naroda. Stajao sam u tom velikom stroju boraca i sećao se studentskih dana, ilegalnog rada, lečenja ranjenika u Španiji, mog Posavskog partizanskog odreda, najezde Nemaca... Snaga je u nama samima, u ideji za koju se borimo, u Partiji, narodu i Titu. Svi tako mislimo i osećamo.

Jedan veliki posao je bio obavljen. Pohrlili smo svojim zadacima. Dulić i ja smo uz put zagledali izloge. Većinom su prazni. Ipak smo u jednoj radnji našli i kupili joda, vate, neke sveske i olovke. Prodavačica je to i iznela pred nas. Zahvalili smo joj.

Pritvorili smo vrata i pošli. Sretali smo se i rukovali s partizanima koji odlaze na položaje. Vidim poznata lica, vesele likove. Smeše se, raduju se. Bolničarke nas zapitkuju za drugarice koje su ostale u Novoj Varoši. Dulić zastaje, a ja mislim na svoj — Beogradski bataljon. Ne, svi su »naši« i »moji«.

Na okolnim brdima vodila se borba protiv Talijana i četnika. Čuli su se borbeni poklici naših drugova. A posle podne, kada je borba prestala, dovedeno je u Vrhovni štab desetak zarobljenih Talijana, među kojima je bilo i oficira.

Koračali su podignutih glava. Neko ih je od boraca u prolazu pitao na talijanskom jeziku:

— Kako možete da služite Musolinija i Hitlera?

Mladi oficir ga je pogledao i slegao ramenima:

— Nisam fašista, a neću da vas lažem — nisam ni komunista. Musolinija nikad nisam voleo, a ne znam ni sam kako sam se obreo u njegovoj vojsci...

— Svi ste vi nevini kad vas zarobimo — odvrati dežmekasti partizan.

Prezirao sam tu grupu fašističkih vojnika, ali sam kao čovek, kao komunista i kao lekar intimno osećao neko sažaljenje prema ljudima koji su najednom postali snishodljivi, bezvredni. Nisam hteo ni da razgovaram sa njima. Sve što bi mi rekli možda i ne bi bilo tačno. Posmatrao sam ih kako odlaze na saslušanje, a u mojim ušima sam čuo eho njihovih reči: »Bandito fašista... eviva komunizmo... e la liberta...«

Vreme provedeno u ovoj maloj varošici iskoristili smo za organizacione poslove i snabdevanje jedinica. Ovde je prvi put u narodnooslobodilačkom ratu i sanitetska služba čete, bataljona i brigade formirana po jedinstvenom principu (kasnije je ona na isti način organizovana i u ostalim proleterskim brigadama).

U Rudom je tada bilo četiri lekara, nekoliko studenata medicine i izvestan broj priučenih bolničarki, sa prvim ratnim iskustvom. Pored referenta saniteta pri Vrhovnom štabu, dra Gojka Nikoliša, tu su bili još dr Vojislav Dulić, dr Bora Božović i ja, a od studenata medicine Ivo Popović Đani, Mika Pavlović, Čeda Kasalica i Dušan Đurić Zinaja.

Svi su drugovi dobili tada razna sanitetska zaduženja. Ja sam bio određen za šefa hirurške ekipe brigade. Najpotrebnije instrumente za hirurške intervencije poneo sam sa sobom iz Srbije, odakle sam se povukao zajedno sa svojom ekipom.

U mesnoj ambulanti smo našli izvesnu količinu sanitetskog materijala i lekova. Tu smo i radili dan i noć: sortirali smo lekove, delili ih i pakovali. Pazili smo na to da svi dobiju što im je potrebno, da niko ne ostane bar bez onog što je najpreče.

Sasvim neočekivano, uoči pokreta brigade, drug Tito mi je naredio da s hirurškom ekipom i zajedno sa članovima Glavnog štaba Crne Gore Pekom Dapčevićem i Bajom Sekulićem, odmah krenem u Žabljak, gde je trebalo da lečim preko stotinu teških ranjenika, koji su bili tamo povučeni posle borbi za

Pljevlja, prvih dana decembra 1941. godine. Zbog ove okolnosti nije se ostvarila tadašnja zamisao da 1. proleterska brigada ima u svome sastavu i hirurško ekipu.

Ponovo sam se sreo sa borcima 1. proleterske sredinom februara 1942. godine u Foči, gde sam došao iz Žabljaka, po naređenju Vrhovnog štaba, da bih lečio promrzle igmance.

Susret sa preko stotinu teško ozleđenih, nepokretnih i bespomoćnih mladih ljudi duboko me je potresao.

Tražili smo i primenjivali najefikasnija sredstva za spas ljudi. Lekari i bolničarke su danonoćno radili. Išao sam od kreveta do kreveta, od čoveka do čoveka.

— Boli, doktore! — viče neki borac.

— Strašno peče — dovikuje drugi.

— Ćuti, umukni! — dovikuje im Voja Lazić, a on je jedan od najtežih ranjenika.

— Meni je dobro — šapuće Nada Marković.

— I meni, Đuro! — dovikuje Radivoje Jelić.

Drugom prilikom ulazim u sobu, nešto pre početka operacije. Tajac. Užasan je taj mir i ćutanje. Stojim i posmatram krevete. Ne vidim ljude. Da li su uplašeni? Šta im je, potišteni su i zamišljeni? Neko prsnu u smeh, neko poče da peva, a ostali prihvatiše. Zaboravih zašto sam došao. Pridružih se pesmi.

Operaciona sala. Bez narkoze radim. Ljudi podnose bol. Preznojavam se i divim se...

— Da li ću moći u svoju četu? Hoću li, doktore, još ikada ići u borbu? — detinjim glasom me pita jedan drug.

Odgovaram potvrdno.

— Znači, vratiću se i ja svojima — izvodi zaključak Voja Lazić.

Na žalost, želja mu se nije ispunila.

Kragujevčani su veseli, poletni. Najviše ih je stradalo. Šumadinci i Posavci pričaju o Pjenovcu. Sve sam već pojedinosti bio upamtio. Crnogorci su druževni i ponosni. Puno je viceva i šala. Svi smo bliski znanci, dobri drugovi.

Posle desetinu dana, kada se njihovo zdravstveno stanje popravilo, osetio sam radost i zadovoljstvo što se opet nalazim u svojoj jedinici. Od tada pa do kraja avgusta 1943. godine bio sam stalno s proleterima. Sa njima sam prošao sve veće borbe vođene u tom periodu. U tim borbama sam bio svedok mnogobrojnih herojskih podviga pojedinaca, grupa, četa, bataljona, ili cele brigade. Hirurška ekipa je prihvatila teže ranjenike. Operisali smo pod vedrim nebom i kraj petrolejske lampe.

Krajem oktobra 1942. godine dobili smo naređenje da na domaku naše slobodne teritorije zauzmemo dobro utvrđeno ne-

prijateljevo uporište Bosansko Grahovo, koje su držali Talijani i četnici. Napad je izvršen u noći između 26. i 27. oktobra. Neprijatelj je, verovatno, bio obavešten o tome, jer nas je dočekao uraganskom vatrom iz svih oruđa — topova, minobacača i mitraljeza. Cele noći vodila se ogorčena borba. U zoru su se naši povukli ne izvršivši zadatak.

Prvi ranjenici počeli su pristizati u hiruršku ekipu 27. oktobra oko 3 časa. Dr Olga Popović Dedijer i ja imali smo toga dana pune ruke posla. Tek posle podne završili smo »obradu« poslednjeg ranjenika.

Među prvima je donet na nosilima u vrlo teškom stanju borac Beogradskog bataljona Raja Popović. Ranjen je kada je ubacivao bombu u neprijateljev bunker. Imao je mnogo rana na grudima, sa krvarenjem u grudnoj duplji. Zbog bolova u grudima disao je uzbuđeno i površno. Na njegovom izrazito bledom licu, oblivenom hladnim znojem, ogledalo se teško stanje u kome se nalazio. Hrabrila ga je Živanka Vićentijević Seka, njegova ranija poznanica. Prišao sam mu i uhvatio ga za ruku da mu kontrolišem puls. Na dodir moje ruke, Raja je otvorio oči. Poznao me je. Pogledi su nam se sreli. Iz njegovih crnih očiju blesnula je poslednja iskra života. Nasmešio se i rekao:

— Doktore, pomozi mi.

Kao da je predosećao da mu nema pomoći. Umro je istoga dana oko ponoći. Poslednje reči su mu bile: »Pozdravite moje i Posavinu«.

Posle formiranja 1. proleterska divizija je krenula iz Bosanskog Petrovca ka centralnoj Bosni. Uz put je razbila neprijatelja i zauzela njegovo utvrđeno uporište kod sela Sitnice na putu Banja Luka — Mrkonjić-Grad. Ujutru 20. novembra 1942. godine Sitnica je bila oslobođena. Dok su se ostale jedinice kretale pravcem Mrkonjić-Grad — Jajce, Beogradski bataljon se zadržao u Sitnici radi evakuacije zaplenjenog materijala. Međutim istog dana oko 14 časova iznenada je upalo u Sitnicu, banjalučkim putem, nekoliko neprijateljevih tenkova i otvorilo artiljerijsku i mitraljesku vatru na okolne zgrade i izolovane, nepripremljene borce rasute po selu. Posle kratkog vremena tenkovi su se povukli. Od tog prepada imali smo vrlo malo štete. Ipak je tom prilikom bio teško ranjen zamenik komandanta Beogradskog bataljona, bivši španski borac, Ljuba Živković Ljupče, koji je kasnije umro u bolnici u Bosanskom Petrovcu.

Ljubu sam upoznao u Španiji. Posle povlačenja iz Španije, u koncentracionom logoru Girsu u Francuskoj, bili smo u istoj baraci. Tu smo se zbližili i sprijateljili. Od avgusta 1941. pa do povlačenja iz Srbije bili smo zajedno u 2. bataljonu Po-

savskog partizanskog odreda, on kao politički komesar, ja kao lekar bataljona. Za njega me vežu mnoge uspomene. Bio je to dobar drug i čovek. Rastom je bio izrazito mali, mršav, ali vrlo lepo i skladno razvijen. Bio je inteligentan i načitan. Voleo je da diskutuje. Brzo je dolazio u dodir sa okolinom. Tome je doprinosilo i njegovo uvek vedro raspoloženje. Odlikovao se bistrinom, spretnošću, okretnošću i snalažljivošću, vrednoćom i još mnogim drugim osobinama. Bio je poznat po hrabrosti. Drugovi su smatrali da je neranjiv.

Iznenadio sam se kad sam ga ugledao na nosilima. Bio je nasmejan, kao obično. Oslovio me je rečima: »Doktore, evo i ja da ti dam malo posla«. Imao je ogromnu ranu u gornjem delu levog bedra sa visokim prelomom leve butnjače. Pošto sam »obradio« ranu, stavio sam celu nogu u gips i dao potrebne lekove. Sutradan se osećao mnogo bolje. Saonicama smo ga evakuisali u bolnicu u Bosanskom Petrovcu, a mi smo produžili za divizijom. Nisam pretpostavljao da se više nećemo sastati. Na rastanku mi je rekao da pozdravim drugove iz bataljona i da im kažem da će se on vratiti čim stane na noge.

Posle pete ofanzive 1. proleterska divizija je u snažnom naletu razbila ustaška uporišta u Han-Pijesku, Vlasenici, Capardu, i početkom jula 1943. stigla do Zvornika. U napadu na Zvornik Beogradski bataljon je uzeo položaje na razvalinama srednjevekovnog grada, na takozvanoj tvrđavi. To je bio veoma pogodan položaj. Odatle su borci vrebali i gađali neprijatelja, koji je zaposeo periferne kuće grada i iz dobrog zaklona tukao iz mitraljeza i bacača. Razdragani Beograđani žudno su gledali preko Drine, priželjkujući da već sutra kroče na drugu obalu i da, naposletku, dođu u toliko željenu Srbiju. Obuzelo ih je čudno osećanje. Činilo im se da su već na domaku svog kućnog praga. Blizina zavičaja uzbudila je sve. Razdirala ih je čežnja za svojim najbližim. Želeli su da saznaju šta ima novo kod kuće. Da li su im svi ukućani živi? Mladići više nisu mislili na opasnost. Zanemarili su opreznost. Izgledalo im je da im se više ništa ne može desiti. Nisu se dovoljno zaklanjali. Ponekad su čak izlazili na čistinu. Od radosti su skakali i zadirkivali se. Odjednom se nad njima pojavio avion. Mala, spora, nikakva »roda«. Letela je pravo na tvrđavu i osula je mitraljeskim rafalima. Jedan metak je smrtno pogodio Dragana Markovića, plavog, veselog, snažnog i stasitog momka. Kada je potrošio municiju, avion se u brzom krugu okrenuo i odleteo u pravcu severa. Drugovi su priskočili Draganu da mu pomognu, ali je on već bio mrtav.

Dr Đura MEŠTEROVIĆ

Noć između 26. i 27. oktobra. Tišinu narušavaju pojedinačni pucnji. Četnici očekuju napad, pa pucnjavom, izgleda, rasteruju strah. Borova šuma prikriva naš bataljon. Beograđani, Posavci, Šumadinci, Kraljevčani, Crnogorci, Kragujevčani, Čačani i Ere iz 1. i 2. proleterske, sa Dalmatincima i Krajišnicima, napadaju Talijane i četnike popa Đujića u Bosanskom Grahovu.

Ceo bataljon je na okupu, komandant drug Miladin Ivanović, izdaje zapovest, koju slušamo u najvećoj tišini. Pored ostalog, treba formirati i jurišnu udarnu grupu bombaša i puškomitraljezaca. Za komandira grupe određen je Žića Trninić.

Zatim se ponovo začu glas komandanta Miladina:

— Žićo, pristupi formiranju udarne grupe! Komandiri četa, pomozite Žići!

Opet tajac. Posmatrao sam lica mojih suboraca. Razmišljali su o predstojećem zadatku — kako skršiti otpor utvrđenog neprijatelja.

Iz ovog razmišljanja trže me ponovni glas komandanta:

— Ko se javlja dobrovoljno za bombaša?

Tišina. Opet komandant:

— 'Ajde, komunisti, skojevci, napred!

— Evo ja ću! — javi se Korčagin.

— On, mali, suvonjav dečak, skojevac, prvi se javi. Nešto me steže u grlu, neka jeza, drhtavica, prođe mi kroz telo. Da se javim ili ne? Gradina, bunkeri, bodljikava žica, makaze, gotovo neizbežna smrt. Ako se ne javim, sramota, nazvaće me kukavicom, a to je nedostojno i nespojivo s likom člana Partije. Danas ili sutra mora se umreti, pa je lepše umreti dostojno, kao čovek, nego da te drugovi gledaju popreko i kukavicom nazivaju.

Sve te misli proleteše mi kroz glavu, a iz grla ote mi se promukli glas:

— I ja ću!

Tek što izustih, začu se i drugo »I ja ću!« To se javio Raja Popović Posavac.

Počeše se javljati i ostali drugovi. Javismo se nas dvadeset. Komandiri četa: Šarac, Siniša i Zdravko odrediše deset puškomitraljezaca: Mitu Boldinovića, Leksendrića, Bulju Tanasijevića, Žoju Tabakovića, Janjića, Nikolu Bojinovića i druge sa po jednim pomoćnikom. Dvojicu bombaša štitiće jedan puškomitraljezac. Svaki bombaš dobio je po deset ručnih bombi, a na svaki puškomitraljez došlo je po dvesta metaka.

Čete se postrojiše i krenusmo napred. Na čelu kolone su 1. i 2. četa, kojima je bilo povereno izvršenje bližeg zadatka. Naša grupa je išla za pratećim vodom. Naš je zadatak bio da uništimo posadu na Gradini.

Nalazili smo se u borovoj šumi i čekali da čete odmaknu. Odjednom se začuše pucnji, a zatim nasta zaglušujuća mitraljeska vatra. Počeo je napad na spoljna utvrđenja Grahova. Naš bataljon napada selo Ugarce. Ne potraje dugo i sve se utiša. Četnici su se posle kraćeg, žilavog otpora povukli. Preko veze se prenese komanda: »Napred!« Ulazimo u selo. Rakete oko Grahova. Poče i naša artiljerija da gađa neprijateljeve objekte. Miris baruta se oseća svuda. U selu nailazimo na zgarište senika koji se još puši. Paljenjem vatri obeležavali smo liniju do koje su izbile naše jedinice. Nigde da susretneš čoveka, sve živo se sklonilo od borbe.

Naš bataljon vrši napad na selo Pečence. Ali i odavde se, posle kraće i oštre borbe, četnici povukoše u Grahovo. Stigosmo u središte sela, kod škole. U školskom dvorištu neko je od boraca povukao za konopac i zvono je zazvonilo. Oni nije oglašavalo početak ili svršetak školskog časa. Nije zvono zvonilo ni na uzbunu, niti je, pak, pozivalo narod na mobilizaciju — ono je označavalo naš dolazak, dolazak slobode.

Iz škole izađe jedna starija žena. Nemo nas posmatra. Njen pogled luta, čas u pravcu naših boraca, čas put Grahova. Pitamo je ko je. Reče da je školski poslužitelj. Gde je učitelj? Pobegao je. Kuda, zašto? Nema odgovora. Sa još dva druga ulazimo u školu, u stan učiteljev. Čist, lepo nameštен, na zidovima izvešane neke reprodukcije i porodične slike, a među njima i slika Musolinija. Da, slika govori zašto je pobegao.

— Ovaj uča voli umetnost — dobaci podrugljivo Dušan Čordaš.

Ubrzo se začuše glasovi boraca i komandira. Žića poziva svoje bombaše, izdaje bliža uputstva o tome kako da se privučemo utvrđenoj Gradini, i kada da pođemo na juriš, a da nas neprijatelj ne opazi. A kada je sve bilo spremno, uputismo se prema Gradini, udaljenoj oko dva kilometra.

Noć vedra, bez meseca. Pred nama se ispružila ledina, proplanci i šumarak. Krećemo kolonom po jedan na rastojanju od

tri do pet metara. Iza nas je 1. četa. Dugačka crna kolona kao da uvire u noć. Sa istočne strane Grahova čuje se borba — zakuvalo kao u kazanu. Podišli smo gradini na trista do petsto metara. Razvijamo se u strelce za napad. Neprijatelj nas još nije primetio, ili možda želi da mu se što više primaknemo do one linije za koju je još u toku dana uzeo elemente gađanja. Hoćemo li uspeti? »Gradina mora pasti!« — glasi naređenje. Da li ručne bombe mogu nešto nauditi ovom armiranobetonskom kolosu? Talijani u bunkerima ne predaju se lako. Pucaju, istina, više nasumce. Ali... Naviru sumnje.

Penjemo se uz padine Gradine, obrasle borovom šikarom u visini čovekova rasta. Neprijatelj još ne otvara vatru na naše bombaše, dok se na drugim pravcima vodi ogorčena borba. Nasta mitraljeska i puščana vatra izmešana s grmljavinom artiljerije, minobacača i ručnih bombi. Rakete osvetljavaju položaje na sve strane. Prebacujemo se od grma do grma. Pred bunkerima smo. Zastali smo ispred bodljikave žice. Žića trči s kleštima za sečenje žice, traži drugove. Počinje savlađivanje bodljikave žice, pravimo prolaze... Uđosmo u žicu. Na vrhu brda već se jasno ocrtavao betonski džin, nepunih pedeset metara daleko. Najednom sve planu. Talijani otvoriše paklenu vatru iz svih automatskih oruđa. Podišli smo im sasvim blizu, pa nas mitraljeska zrna prebacuju. U tom krkljancu, začusmo Žićin prodorni glas:

— Ura-a-a! Napred, proleteri!

Prihvatismo gromko i još snažnije:

— Ura-a-a-a!.. Opkoljavaj, hvataj ih žive! Ura-a-a!

Naše poklike ugušiše eksplozije ručnih bombi, bacane u svežnjevima do deset komada. Opet se začu Žićin glas:

— Bacaj bombe!

— Tupi udari kapisle o kamenje, zamah ruku, let bombi, udar u bunker i eksplozija. Dvoboj ručnih bombi potraja nekoliko dugih minuta.

Taman sam se spremao da aktiviram i drugu bombu, kad spazih da kroz vazduh, svetlucajući, leti nešto. Prilegoh na oštro kamenje. Bio je to svežanj bombi. Eksplozija natkrili sve druge šumove. Osetih tup udarac kamena i bol pod bradom. Dodirnuh to mesto i ruka mi se ovlaži. Krv. Znači, ranjen sam. Sve se začas umiri. Kraj mene, na rastojanju od jednog metra, ležao je puškomitraljez pored kojega se Nikola Bojinović držao za desnu ruku, stenjao i psovao. On je svojim puškomitraljezom štitio mene i Raju Popovića, a sada je trebalo da mu pružimo pomoć. Dopuzah nekako do njega. Tada čuh kako Raja zove. Ležao je na leđima, u ropcu. Pitam ga gde je ranjen. On jedva progovori:

— U stomak.

Dok sam se s njim došaptavao, projuri Žića pored nas i naredi da se povlačimo. Rekoh mu da su Raja i Nikola teško ranjeni, a ja lakše. On naredi da im pomognem i dobaci da su nešto niže ispod nas, iza žice, pod jednim velikim kamenom, bolničarke Erna i Lepa. Pošto se Raja nije mogao kretati, rekoh Žići da kaže drugovima koji nisu ranjeni da pomognu Raji, a ja ću Nikoli.

Uzeh puškomitraljez i polako s Nikolom krenuh nazad. Kad stigosmo kod bolničarki, spazih još nekoliko ranjenih drugova. Stiže i Žića sa grupom drugova i zatraži nosila, jer se Raja bez njih nije mogao izvući.

Lepa je toga dana previla trinaest ranjenika. Od trideset bombaša i puškomitraljezaca gotovo je polovina izbačena iz stroja! Nazad za selo Pečence. Osećao sam drhtavicu. Kad stadoh na noge, osetih bol u desnom kuku i neku lepljivu tečnost u čizmi. Pipnuh se za zadnji džep i opet mi se ruka ovlaži. I tamo me zakačilo parče bombe. Rekoh to Erni. Ona naredi da svučem pantalone. Osvetli baterijskom lampom, pa pošto pogleda ranu, umirujućim tonom reče:

— Dobro je! Neprijateljevo zrno ti je odgrizlo malo stražnjice!

Začas me previ i produžismo u koloni, koja se povlačila, noseći teško ranjenog Raju.

Oko Grahova i dalje je kuvalo kao u kazanu. Što smo se više primicali selu Pečencima, borba je sve više jenjavala. Po dolasku u selo smestili smo se u školu, a Žića je već, dok smo ulazili u selo, izvestio štab bataljona o ishodu borbe i o našem povlačenju. Saznali smo i to da je naređeno opšte povlačenje i da će se u toku noći 27. oktobra ponoviti napad.

Preko dana smo se odmarali. I neprijatelj je mirovao. I jedna i druga strana su se pripremale za predstojeću borbu. Dobro smo se naspavali i nahranili. Mi, ranjenici, dobili smo i pomalo meda.

Tačno u 21 čas 27. oktobra počeo je ponovni napad na Grahovo. Naša artiljerija je označila početak. Opet je sve prokuvalo i zagrmelo. Čuli su se glasovi: »Napred, proleteri!« Naši artiljerci su gađali bunkere na Gradini sa odstojanja od dvesta metara, i to nišaneći kroz cev. Međutim neprijatelj nije popuštao pod udarcima teških artiljerijskih granata. Očekivali smo da će popucati zidine utvrđenja, ali smo se prevarili. Najviše artiljerijskih i minobacačkih granata izbačeno je na grad. One su tamo napravile pravu kasapnicu, o čemu su nam pričali neki zarobljeni četnici. Tvrdili su da je u Grahovu bilo preko hiljadu mrtvih i ranjenih, što je, svakako, preterano. Ono osnovno ipak nije postignuto. Neprijatelj se održao u bunkerima. Grahovo, kao važna tačka na ograncima Dinare i raskrsnica puteva Drvar

— Knin — Livno, nije se moglo osvojiti tako lako. Talijani i četnici su tačno ocenili da bi padom tog uporišta bio otvoren partizanima put ka moru. Otud onoliko bunkera i onako žilava odbrana. Bilo je sve očiglednije da od naših želja neće biti ništa. Svi naši juriši bili su odbijeni; neprijateljeva posada je odolela našem pritisku. Likvidirana su četnička uporišta oko Grahova i u njima ubijeno oko sto neprijateljevih vojnika, a zaplenjeno je dosta oružja, opreme i veće količine namirnica.

Posle drugog napada, u zoru, ponovila se slika povratka sa neizvršenog zadatka. Stajao sam na pragu škole u selu Pečencima i posmatrao kolonu neispavanih boraca koja se povlačila. Na začelju kolone 2. crnogorskog bataljona zaostao je jedan borac, svratio na česmu, tu, odmah ispod škole, da se napije vode. Dok je pio, odjeknu pucanj iz obližnje kuće i on pade smrtno pogođen. Vod pratećih oruđa našeg bataljona, koji je nosio mrtvog druga Draga Odovića Romanijca, odmah se razvi u strelce i zarobi živog četničkog bradonju, koji se već dve noći i dva dana krio na tavanu svoje kuće i čekao svoj lešinarski trenutak. Računao je: povlače se, dobar pogodak, partizan manje, a možda će to izazvati i paniku. Naš hrabri drug, čije ime nisam zapamtio, poginuo je tamo gde smo zasluživali gostoprimstvo kao uzvrat za human odnos prema stanovništvu. Podmukli napad četničkog zlikovca oteo nam je borca iz samog stroja. Nepoznati borac je izdahnuo i umoran i žedan. Četnik je platio glavom za počinjeni zločin. Drugovi su bili ozlojeđeni. Crnogorca i Draga Odovića sahraniše zajedno, kraj škole.

U toku 28. oktobra bataljon se odmarao, a uveče krenusmo u napad na Strmicu. Vratio sam se u četu, jer su rane bile lakše i nisu me više bolele.

Četnička uporišta po zaseocima Strmice brzo smo likvidirali i njihovu posadu saterali u središte sela, gde su se zabarikadirali u nekoliko kamenih zgrada. Borba je vođena preko cele noći, a pred zoru im je stigla u pomoć talijanska motorizovana kolona s tenkovima iz Knina. Morali smo se povući i krenuti put Drvara.

Milivoje KATIĆ

MILORAD JOVANOVIĆ ĆUMURDŽIJA

Došao je u četu početkom jeseni 1941. godine. Logorovali smo u jednom zabranu u okolini Umke. Ličio je više na dečaka nego na omladinca. Crnomanjast, sitan, mala rasta, bojažljiv kao šiparica — to je prvi utisak koji je izazvao u novoj sredini. Bio je loše odeven i garav po rukama i licu. Odelo mu je takođe bilo crno i prljavo od ćumura. Zbog toga ga drugovi odmah nazvaše »Ćumurdžija«. Objašnjavajući zašto tako izgleda i zašto je došao u partizane, rekao je:

... Pobegao sam iz radionice. Učio sam kovački zanat i radio po ceo dan. Slabo me je hranio gazda. Loše je postupao i tukao me. Nisam više mogao da izdržim. Čuo sam da se vi borite za pravdu, za slobodu, i zato sam došao. Hoću da se zajedno s vama borim.

Osećao se nesigurno. Kasnije je pričao da se bojao da ga partizani neće primiti. Govorio je tiho, ali odmereno. Osećala se odlučnost u njegovoj želji da se bori s oružjem u ruci.

Prve dane posle njegovog dolaska četa je provela relativno mirno. Izvršeno je nekoliko manjih akcija, u kojima nije učestvovala cela četa, već samo neke njene desetine. Novi borci nisu bili angažovani. Ostajali su u logoru, gde su politički i vojnički pripremani za buduće borbe. Ćumurdžija je pažljivo učio. Bio je disciplinovan i uredan. Zbog toga su ga stariji drugovi brzo zavoleli. Učili su ga kako se rukuje puškom, kako da se drži u borbi, kako da se prebacuje i hvata zaklon i slično. Pušku još nije dobio, nije bio položio ni zakletvu. U četi još nisu bili sigurni da li ga treba zadržati.

Tih dana, međutim, desio se događaj kojim se Ćumurdžija definitivno »kvalifikovao« za partizane. Stražari su bili priveli jednu seljanku u komandu čete. Tražila je svoga neodraslog sina koji je pobegao u šumu. Doveli su Ćumurdžiju, koji se opirao. Nije hteo da priđe majci, jedva ju je pozdravio. Držao je glavu oboreno, nije gledao ni u koga, ali je pažljivo

slušao razgovor koji se vodio. Kada se majka uverila da partizani ne zadržavaju njenog sina, da ga može povesti, obratila se njemu. Ubeđivala ga je da je potrebno da se vrati jer je slabačak i nedorastao. Kada to nije pomoglo, zaplakala je i molila ga da joj se vrati. Razumljiv je bio njen strah i želja da povede sina kući. Borci su je shvatili. Očekivali su da će se Ćumurdžija pokolebati. U stvari, to su intimno i želeli, jer im je bilo žao i majke i njega.

On je ostao uporan.

Tih nekoliko dana što ih je proveo među partizanima učvrstili su ga u nameri s kojom je došao u četu. Toplina i ljubav nove sredine snažno su delovale na Ćumurdžiju, koji je na učenju zanata znao samo za psovku, grdnju i batine. Nestalo je poniženja i straha. Ni po koju cenu nije hteo da se vrati tamo odakle je pobegao. Ostajući dosledan svojoj ranijoj odluci, odgovorio je majci:

— Žao mi je, mama, ne mogu sada da se vratim. Idi ti kući, nemoj da gubiš vreme uzalud. Čekaj me. Vratiću se ja jednoga dana, a onda ćemo biti slobodni. Ne trudi se više da me zoveš i moliš, ja ostajem s mojim novim drugovima.

Tada su ga i partizani prihvatili. Raspršene su bile sumnje o njegovoj nedoraslosti da bude ravnopravan borac sa drugima, da ratuje i izdrži sve teškoće.

Neposredno posle susreta s majkom, Ćumurdžija je, sa još nekoliko novih boraca, položio zakletvu i dobio pušku. Ponosio se. Bio je očito, zadovoljan. Slali su ga u patrole, išao je na stražu i izvršavao druge zadatke. Tih dana je učestvovao i u prvoj ozbiljnijoj akciji.

Dugo je Ćumurdžija pričao o tom svom vatrenom krštenju:

— Nisam osećao strah. Ali sam se pribojavao da se, kad se sretnem s neprijateljem, ne pokolebam. Najgore mi je bilo očekivanje da borba počne, ali sam se trudio da to prikrijem. A strepeo sam. Mislim da nije mnogo trebalo pa da me strah savlada. Ali javljala se i želja da se ne osramotim i da uverim drugove da mogu biti dobar borac. Kasnije, kada se bora rasplamsala, nisam osećao nervozu i nesigurnost, bio sam potpuno miran. Preda mnom je bio sam jedan cilj — ubiti nekog od neprijatelja.

Svakim danom dolazili su nam novi borci. Ustanak se širio. Tih dana dobili smo prve brojeve »Borbe« i municiju iz Užica. Na sanducima je pisalo: »Pali — ne žali«. Naše samopouzdanje je brzo raslo u borbama koje smo vodili između Beograda, Umke i Obrenovca.

Kontrolisali smo sva sela na ovoj teritoriji, a pruga i glavni put nisu nikad bili sigurni za okupatora.

U bataljonu se sprovodio i raznovrstan politički i kulturno-prosvetni rad, koji je naročito bio uspešan među mladim borcima. Redovi Skoja su se proširivali. Jednoga dana u Skoj je primljen i Ćumurdžija. Njegovoj radosti nije bilo kraja.

Uskoro zatim počeli su teški dani. Povlačili smo se za vreme neprijateljeve ofanzive, u kojoj su nas odsekli od glavnine naših snaga. Krenuli smo za njima pored Gornjeg Milanovca, prema Čačku i oslobođenoj teritoriji u tom delu Srbije. Bili smo u neizvesnosti da li ćemo se sastati s jedinicama koje su se povukle. Bio je to težak udarac za borce našeg bataljona. Počela su dezerterstva. Svake noći, iz sela u kojima bismo se zadržali, bežali su seljaci, sa puškama ili bez njih, svojim kućama i porodicama. Zahvaljujući komunistima, skojevcima, bataljon se ipak održao.

U tim teškim danima Ćumurdžija se nije kolebao. Samo se još više povukao u sebe. Znali smo da se na njega možemo potpuno osloniti. Posle prelaska u Sandžak, sa spajanjem s glavninom naših snaga povratilo se i raspoloženje i samouverenost boraca. Tih dana, u razgovoru o onome što smo preživeli, Ćumurdžija je rekao:

— Povlačeći se sa Rudnika, u mene se uvukla nesigurnost i sumnja. Naročito me iznenadilo i uplašilo kada sam video da se čak i pojedini skojevci i komunisti vraćaju nazad svojim kućama. Ali, uprkos ofanzivi i našem povlačenju, u meni je jačala želja za borbom, za osvetom. To me je držalo. I uvek je u meni, i pored sumnje koja me je nagrizala, tinjala neka nada da nije sve propalo, da nije sve izgubljeno, da ćemo u drugim krajevima i novim mestima nastaviti našu borbu.

Tek što smo se oporavili posle povlačenja iz Srbije, došao je nov težak udar. Sa oduševljenjem i poletom krenuli smo u novu borbu — na Sjenicu. Istina, za nju nismo bili potpuno pripremljeni. Predstojeća borba predstavljena nam je suviše olako. Pošli smo u nju s parolama. Na puščanu i mitraljesku vatru odgovarali smo uzvikujući: »Živelo bratstvo muslimana i Srba!«, »Nismo došli da se sa vama borimo«. Kasnije su progovorile naše puške i mitraljezi. Ali je to bilo uzaludno — bili smo preslabi. Morali smo se povlačiti. Za nama su ostali mrtvi i ranjeni. Krenuli smo sa sto četrdeset pet boraca, a ostalo nas je posle borbe sto deset. Bio je to veliki gubitak za nas, gubitak na koji nismo bili navikli.

Nesumnjivo da bi već i zbog toga ta strašna zima ostala uvek u našem sećanju. Ali bio je i jedan poseban momenat zbog koga, u prvom redu, nismo mogli da zaboravimo te dane. Kada

smo posle Sjenice krenuli iz Nove Varoši, rečeno nam je da ulazimo u sastav 1. proleterske brigade, kao njen 6. beogradski bataljon. Poneli smo slavno ime proletera. Osećali smo se tada nepobedivi, neustrašivi. Zato su se ti dani i urezali u naša srca i naše sećanje s neodoljivom snagom.

U noći između 6. i 7. januara, po ciči zimi, pregazili smo Lim a sredinom januara smo stigli u sastav brigade. Na terenu Bosne preostali borci su se borili s novim žarom za svoju Srbiju i rodnu, pitomu Posavinu.

Sa nama je i dalje bio skojevac Ćumurdžija. Na prvi pogled, to je bio onaj isti nedorastao omladinac. Međutim nekoliko meseci borbi i napora, uprkos slaboj i neurednoj ishrani, prekalili su ovoga dečaka. Stekao je nova iskustva i postao zreliji. Njegov politički horizont se znatno proširio. S većim razumevanjem je gledao na ljude i događaje. Tih dana je postao puškomitraljezac, a uskoro zatim i član Komunističke partije. Poverenje koje su mu drugovi u četi ukazali primio je s velikim zadovoljstvom i isto takvom odgovornošću. U borbama se hrabro držao. Prema drugovima u četi ostao je i dalje pažljiv, skroman, kao i prvoga dana, kada je došao u partizane. U predahu između marševa učio je, čitajući knjige ili razgovarajući sa starijim drugovima koji su više znali.

Prođe i ta strašna i duga zima. Nastupilo je proleće, a zatim leto 1942. godine. Za nama ostaše istočna Bosna, Foča, Vrbničke kolibe, Treskavica, Šćit, Duvno i druga mesta. Ogromno iskustvo steklo se u jedinicama 1. proleterske brigade. Postadosmo snaga od koje je neprijatelj zazirao, sa kojom je morao sve ozbiljnije da računa.

Iako je pretrpeo osetne gubitke bataljon je brojno ojačao, jer su nam stalno stizali novi borci. Dođoše sa raznih strana: iz istočne Bosne, Bosanske krajine i Dalmacije. Stari borci su ih s radošću dočekivali, prenosili na njih svoja iskustva i svoje znanje. S tugom smo se sećali onih kojih više nije bilo među nama. Sećali smo se i naše Srbije, naše Posavine, odakle krenusmo na ovaj daleki put. Iako smo bili čvrsto uvereni da ćemo se jednoga dana vratiti tamo gde smo i počeli borbu, ipak nas je tuga obuzimala, jer smo se sa svakim danom sve više od toga kraja udaljavali.

Kod Tičeva smo vodili dug razgovor o Posavini. Bio je tu i Ćumurdžija.

— Ko li će se od nas vratiti u Srbiju, u Beograd i našu Posavinu? — pitao je jedan borac.

Ćumurdžija je odgovorio:

— Ne znam ko će imati tu sreću. Sve nas je manje. Jedan po jedan ostajemo u bosanskim brdima. Ne verujem da ću ja biti među onima koji će se vratiti kao pobednici. Ali se ipak

nadam. Ono u što sam uveren — to je da će naša brigada jednoga dana stići i tamo. A tako bih voleo da tada budem s njom, da iznenadim i obradujem majku, koja, verovatno, misli da već nisam u životu.

Jedne oktobarske večeri napadali smo Bosansko Grahovo. Talijani i četnici su dobro utvrđeni, odlično naoružani i odmorni. Iako slabiji, izvršili smo žestok napad. Od zaglušne paljbe mitraljeza, topova i bacača jedva smo se sporazumevali. Padoše i prve žrtve.

Ćumurdžija je pošao na talijanski bunker s grupom bombaša. Privukli su se i počeli da bacaju bombe, ali su im Talijani odgovorili i vatrom i bombama. Jedna je eksplodirala kraj Ćumurdžije i teško ga ranila. Nije ni glasa pustio, a zatim je zamolio drugove da mu pomognu.

Odmah posle toga, kao teški ranjenik, bio je odnesen na nosilima u pozadinu, dok se borba za Bosansko Grahovo sve više rasplamsavala.

Kasnije smo saznali da je posle nekoliko dana izdahnuo u Bosanskom Petrovcu. Lekari su se čudili njegovoj moralnoj snazi. Nikad nije dopustio da ga bolovi savladaju, nije ječao ni zapomagao. Kao što je skromno i tiho živeo, tako je tiho i umro.

Dušan ŠIJAN

NA GRANICI

(Odlomci iz dnevnika)

18. septembar

Popovići ispod Šatora

Belasa se kolo devojaka. Četinari na Šatoru zastali su, zagledani. Blaga je septembarska noć, mesec izgreva. Partizani iz daleka, proleteri, opkolili su kolo. U očima im blista radost — sa Glamočkog polja danas su u očima poneli sunce. Kolo se skuplja, sužava u snažno belo klupko. Daleko u blagu, tihu noć, preko vrtača, preko mirisnih, opojnih plastova tek pokošene trave, kao poplava, odjekuje tužaljka. Odjekuje prkosno, oslobođeno, udarno:

Oj, Glamočko ravno polje
Cvili raja od nevolje
Željna hleba, žedna vode
Željna pravde i slobode...

Sirovi, tužbalički altovi:

...U tebi je grob do groba
Traži majka sina svoga
Otac plače, majka cvili
Otvori se, grobe mili...

Klupko narasta. Muški, duboki glasovi:

Poletelo jato vrana
Jedna četa Talijana
Prema Livnu ide ona
Sa četiri kamiona
Mitraljeza cika stade
Kolonelo mrtav pade...

20. septembar

Tičevo

Pokošeni proplanci, četinari, miris borova. Suvo lišće, prohladan vetar, oblaci — rana jesen, rana tuga. U daljini modri Kuk, modar, zagonetan.

Septembar! Septembar. Kako su daleko široke, septembarske, sunčane ulice moga grada. Prolaze oblaci, prolaze dani, prolaze životi. Ovo su proplanci Srbije. Kako se mnogo pominje Srbija, kako se mnogo misli na Srbiju sada, kad dolazi jesen!

Devojke ovde kite naš protivtenkovski top belim, vezenim peškirima, brižljivo pletenim čarapama iz svojih udavačkih sanduka. U bataljon dolazi omladinac iz Tičeva:

— Vi nemate vode ovde. Naša grupa snabdeće vas u toku noći vodom. Ovde je omladina svesna, povezana. U Krajini tek da vidite! Ali i ovde...

Dugo gledam ozbiljno, vedro lice koje se jedva nazire u blagoj večeri. Tu smo, na pragu slobode, na pragu budućnosti. Fašistički avioni već četiri dana bombarduju Tičevo. Glas ovog omladinca nadjačava huku fašističkih motora, smrtonosni udar eksplozija.

Sada je tišina, nema aviona ceo dan. Samo vetar nad nama šumi. I prikrada se, nailazi jesen.

30. septembar

Juče smo, posle dugo vremena, posle čitave jedne večnosti, čuli daleku tutnjavu topova. Već više od deset dana čekamo dve ličke brigade da oslobodimo Grahovo, ali one nikako ne dolaze. Danas smo dobili prvi zvanični izveštaj o oslobođenju Jajca. Između ostalog, kako javljaju, zaplenjeno je preko trideset teških mitraljeza i preko sto puškomitraljeza. U oslobođenju Jajca učestvovala je i 2. brigada.

Obaveštajni oficir dobija vest iz Grahova da se pre neki dan vratio četnički kurir iz Londona, preko Splita.

Dolazi jesen. Ulazimo u oktobar. Hita nam se. Možda ove jeseni nećemo stići u Srbiju. Pa ipak, treba bar u proleće preći Drinu. Na ovim visoravnima, u belim kolima devojaka, među stadima koja se uveče, sa zalaskom sunca, vraćaju u torove valjajući se kroz sumrak kao vuna, ličimo na neka ratnička, spartanska plemena koja se spremaju za odsudni dan osvete, kada će sići u doline i doneti kaznu i slobodu.

Bukovi šumarci na Šatoru pomalo se već crvene. Suvo lišće šušti, pršti pod našim koracima. Ispraćamo, dugo pratimo pogledom karavane konja koji svakodnevno odlaze za Drvar,

po sledovanje. Tamo, dalje, iza naših leđa, na oslobođenoj teritoriji, opravljaju se pruge, podižu mostovi, nabijaju drumovi. Da bismo gradili — mi smo rušili. Treba bolnica za ranjene borce, treba šećera, vitamina za front. U borbi, kroz borbu, menja se lice čoveka, menja se lice sveta.

Trebalo bi krenuti, sa ovim rukopisom u vojničkoj torbi, preko oranica, kroz poznata predgrađa, u rodni grad, proći sunčanim, mrtvim ulicama, pozvati sve ljude, svu decu na sunce, pod plavo nebo, da dišu, da se greju na suncu, da gledaju u plavo nebo. Da ozdrave. Da ožive. Da se probude. Da se isprave jednog jutra, čisti kao četinari, kao Gat sa koga je vetar zbrisao svu krv, da podignu bele, svetle mostove za čoveka koji se još nije rodio, koji se rađa.

Čudna je, neobična tišina. Doći će dan kada se na svetu neće čuti nijedna eksplozija mine, nijedna granata, nijedan pucanj puške. Doći će dan kada nad rukopisima, nad zabeleškama čoveka neće hučati nijedan ubistveni motor, kada će rukopisi, zabeleške čoveka živeti svoj fantastično lepi život bez straže, bez oružja. Čuće se hujanje vetra, šum talasa, smeh, radosni dozivi, prelistavanje knjiga. Čuće se huktanje lokomotiva, udaranje lopte o zemlju, tihi, lagani koraci po belom šljunku parkova u suton. Čuće se žita Srbije kako šapuću, čuće se glas, radosni glas čoveka na proplancima slobode.

Rame uz rame, čovek do čoveka, stojimo čvrsto na granici. Iza naših leđa su slobodna polja, reke, mostovi. Osmatramo... za smeh, za prelistavanje knjiga, za bele mostove, za sunce.

Za veliki san čoveka iznad grobova i užasa!

DA ŽIVI PRVA PROLETERSKA

2. oktobar

Šuma na pruzi Oštrelj — Bravsko

— Pokret!

Sviće. Nad tičevskim poljem leži gusta, mlečna jutarnja magla. Škola u kojoj bivakuje 2. bataljon potpuno je utonula u maglu. Kod nas, kod Jovićevih staja, već je prodrlo crveno sunce. Bataljon se okuplja. Bataljoni se slivaju u polje, polaze.

Pao je Ključ. Nemci i ustaše prodrli su od Sanskog Mosta i Banje Luke — opet pomoću tenkova.

Suncem je obasjana naša slobodna teritorija, suncem su obasjane guste četinarske šume, oranice, razbacana sela, grupe u belo obučene dece koja, svetlih očiju, stisnutom pesnicom pozdravljaju brigadu u maršu. Na lakom vetru lepršaju naše zastave.

Drvar: gole, spaljene fabričke zgrade, instalacije, mašine. Drvar: ruševine, ruševine, ruševine. Sve zgrade su smrskane. Krvave borbe vođene su već nekoliko puta oko Drvara. U jasan svetao dan, na najvišem fabričkom dimnjaku, izdignuta iznad svega, prkosno, viori naša zastava. Iz ruševina niču ljudi, niče mladost. Mrtva varošica vri od života. Dečaci, mnogo dečaka, i devojčica, mnogo devojčica, izlaze iz Kulturnog doma. Oko zastava pevaju naši bataljoni. Pesma nadjačava pesmu, sustiže je, sustaje, opet sustiže, mladost Drvara je sve glasnija, ne popušta, mladost Drvara pobeđuje proletere. Dugo u noć tresu se, ritmično, u zanosu, kola. U kolu, naši ne znaju za umor, za pređenih dvadeset pet kilometara, za nepređenih sto kilometara, ne znaju za noć bez sna koja stoji pred nama, za napore borbe koji nas očekuju.

Iskre pršte iz dimnjaka lokomotive. Iz ruševine polazi brigada. Pesma nadjačava huktanje uporne, nepopustljive lokomotive, lomljavu točkova. Visoko, na Oštrelju, kroz ruševine o koje se spotičemo u noćnom mraku, bele se ruševine zgrada pored kolone izgorelih talijanskih kamiona, preko gvožđarije, polupanih staničnih instalacija. Povlačimo se u tišini, u šumu, u četinar. Ogromne vatre oživljavaju tihu, mračnu, zaspalu šumu.

Kilometar za kilometrom odbacuje nas mala železnica kroz guste šume. Hukte dve lokomotive. Bezbroj pušaka strči iz kompozicije — ogromna, bodljikava gvozdena zmija vijuga, sve brže, pored spaljenih, opustošenih ljudskih naselja. Brigada je u poketu. Sa topovima, sa bacačima, sa štabovima i politodjelom, sa mitraljezima i pesnicima, sa svojim kazanima, pisaćim mašinama i zastavama, sa svojom mržnjom, sa svojim smehom i radošću, sve brže, sve strasnije. Sever! Sever! Okrenuli smo leđa jugu, okrećemo leđa zapadu — još jedan okret, još jedan osmeh — iz gustih šuma, tamo iznad ravnomerne, daleke tutnjave topova, ugledaćemo, isto ovako suncem obasjanu, svetlu — Srbiju. Daleka fatamorgana čili, opet se pojavljuje i opet čili. Sever! Sever! Jesen u Srbiji! Jesen Beograda! Široke ulice, drvoredi u predvečerje, predgrađa u čijoj prašini deca grade svoje čudne, fantastične svetove, oranice, brežuljci, proplanci Srbije u jesen, sa stadima u povratku, sa čežnjom dvojnica, sa svečanim, belim jesenjim nedeljama.

... Bude se ljudi usnuli na debelim naslagama suvog lišća. Šuma odzvanja od pesme. Logorske vatre plamte, puckaraju grane u plamenu. Suton osvaja šumu.

Skupljamo se oko vatara, nad kojima se crne veliki kotlovi. Na ivici šume, u kamenom useku, skoro neprimetan, čeka naš voz.

Topovi u daljini još tuku.

3. oktobar
Iza položaja kod Ključa

Drum Bosanski Petrovac — Ključ. Bataljoni su u gustoj bukovoj šumi duž druma sa obe strane. Pred nama su, na položajima, bataljoni jedne krajiške brigade. U oblaku prašine, u galopu, odnose konji kurire na položaj i vraćaju ih. Već nekoliko puta, u najvećoj brzini, ide i vraća se motocikl. Šuma odzvanja od huke motora. S položaja dopiru dugački mitraljeski rafali. Bacači rade tupo, topovi grokću. U šumi ispred nas eksplodiraju topovske granate. Tamo klokoće, krklja borba. Tišina posle rafala, posle eksplozija tiša je, sunce svečanije, radosnije, Stokraka, gusta, bez kraja, pružila se šuma, presečena prašnim drumom. Na suncu, duž druma, vežbaju mladi. Puške presijavaju. Kroz dotrajalu odeću vire čvrsti, goli udovi boraca.

— Zdravo, drugovi! Jesu li to novi?

— Da, novi! Četrnaest meseci u borbi!

Svetla, otvorena, inteligentna lica dečaka oštro gledaju u daljinu. Na drum izlazi nova četa, isto tako mladih Krajišnika. Sunce im poigrava po licima, po puškama, po fišeklijama. Postrojavaju se. Puške, puške — koliko pušaka!

— Pobedićemo! — ponavljam u sebi poluglasno, zamišljeno, kao da prvi put dolazim do tog saznanja.

— Pobedićemo! — saopštavam drugu do sebe svoje iznenadno otkriće u ovo sunčano jutro, a pred mojim očima rastu kolone mladosti, naviru odasvud, niču iz zemlje, vrve, koračaju napred, koračaju korakom koji zatresa svet. Prašni drum je pošao, beskrajna šuma je zakoračala, sunce je krenulo zajedno sa dečacima s puškama — bezbrojne armije slobode otpočele su svoj marš u budućnost.

8. oktobar
Male Jarice iznad Ključa

Umukli su topovi, naš protivtenkovski i haubica. Zaćutali su bacači, ručne bombe, naši mitraljezi, puškomitraljezi, puške. Druga bojna 10. pešadijske pukovnije razbijena je: pedeset šest mrtvih, preko pedeset zarobljenih — ostatak 2. bojne pobegao je, rasuo se put Sanskog Mosta. Prebrojavamo zaplenjeno oružje i municiju. Odmaramo se na jutarnjem suncu, u tišini, iznad svoga dela, iznad svojih borbi, nad ovim tihim gradićem iz koga dopire krik nekog petla pustinjaka. Sve ćuti. Ćuti Želin, ćuti Tomaševića kula, Sklop. Bunkeri na Sklopu prazni su, po njima se sunčaju bubice — juče je iznad tih bunkera zalepršala naša zastava nad razbijenom 2. bojnom 10. pešadijske pukovnije Nezavisne Države Hrvatske. Iz ove guste bukove šume koja je

gušila naše oprezne korake i skrivala tri noći naše logorske vatre da ih tamo, na Željinu i Sklopu, ne opazi neprijatelj i ne zaspe minama, gledamo gradić dole s ljubavlju i ponosom.

Ključ je naš.

Sedam časova putujemo kroz noć, pored spaljenih sela, od »bogna« na drumu Bosanski Petrovac — Ključ gde se nalazila naša haubica do predgrađa, do prvih kuća Ključa. Na Sklopu se otvara borba. Bombe, kiša bombi zasipa naše tamo, na Sklopu. Jutro nas zatiče na brisanom prostoru, ispred neprijateljevih rovova i bunkera, ispred ubistvene vatre neprijateljevih bacača mina i mitraljeza. Bataljoni se povlače. Drugi crnogorski bataljon ostavlja u kamenjaru, u neprijateljevim bunkerima u koje su prodrli, trojicu mrtvih drugova.

Povlačimo se. Prekriva nas gusta šuma. Avioni nas traže, mitraljiraju kose. Logorujemo kraj crnih zidina spaljenih sela. Patrole, sasvim blizu grada, osmatraju kretanje neprijatelja.

Hadžići, Hasići, Vojići, Majkići, Šiša, tamna, duboka, neprohodna, iz koje iskrsavaju odbegli seljaci da obiđu svoja zgarišta, da nam kažu svoju nadu i svoju dobrodošlicu:

— Eto, to je moje, ti zidovi. I ta trava na kojoj sedite, sve do one ograde, i one voćke — sve je to moje. A sada ste vi tu — naši, mili. Vi i vaše puške, oružje vaše. Neka, neka, sedite, ja tek onako, nastavite vi samo svoj posao... Dolazim tako svaki dan, obilazim, živim sada u Šiši...

Čudne svetle oči gledaju nas s ljubavlju. Zaista dolazi svaki dan, postoji nad ruševinama, gologlava, raščupane crne kose i iznenada iščezne, kao da uopšte nije dolazila, ili kao da se pretvorila u pepeo pod našim nogama, malu gomilicu pepela koju raznosi laki dah večernjeg vetra.

Sunčani dani, noći tamne, pune zvezda. Hladne, mlečne zore. Bujna, nepokošena trava, obrasli putevi, staze, dotrajale ograde. neobrani voćnjaci, napuštene njive. Trava džiklja, ruševine džikljaju odasvud. Miris truljenja, raspadanja, prezrelosti, pustoši. Iz crnih zidova strče goli, visoki dimnjaci, kao opomena, kao putokazi jednog umirućeg sveta.

Krajišnici su oslobodili Željin.

Druga noć. Bataljoni polaze. Glasovi koje donose meštanski kuriri zaustavljaju napad. Bataljoni se vraćaju. Jedna naša četa ulazi u grad. Iz rovova, iz kojih je neprijatelj pobegao, otvara vatru.

— Ura! Ura, proleteri! — komanduje gromoglasno kroz noć komandir čete.

Četa se, po dogovoru, ne miče s mesta, nego otvara još jaču vatru. Neprijatelj odgovara stostrukom vatrom. Ponovo se čuje, između eksplozija ručnih bombi i beskrajnih mitraljeskih

rafala, kukurekanje, lajanje i neljudsko hihotanje. Neprijatelj se doziva, hrabri životinjskim glasovima koji odvratno odjekuju u noći.

— Ura! Ura, proleteri! Juriš! — uzvikuju naši još jednom, nadjačavajući sve te glasove — i vraćaju se na počinak.

Mitraljezi, bombe neprijatelja ne prestaju cele noći.

Treća noć je blaga, tamna, topla. Treća noć je zvezdana noć naše pobede. Treća noć je noć bez sna, noć-korak, noć-rafal, noć-smeh. Prigušeni smeh koji će se sa svitanjem raširiti, odjeknuti na sve strane, preko Sane, preko Sklopa, tamo, čak do Jajca, čak do Zagreba, tamo gde je nikla zamisao o formiranju 2. bojne 10. pešadijske pukovnije Nezavisne Države Hrvatske.

Obuhvat je potpun. Obuhvat je definitivan. Obuhvat je uništenje. Od jedanaest časova noć krklja, klokoće, ključa. Sva naša oružja su u dejstvu. Protivtenkovski top neumorno tuče, iz neposredne blizine, Tomaševića kulu, bunkere na Sklopu, tamnu grupu kuća u gradu u kojoj je neprijatelj. Okrenuo je svoje ždrelo od druma Mrkonjić-Grad — Ključ — nad tim drumom bde budne oči Krajišnika. Sa »bogna«, sa koga smo pošli pre tri dana na Ključ, s vremena na vreme, smrtonosno, zahuji naša haubica. Mitraljezi štekću, kloparaju, razjarano, odlučno. Ključ ključa. Neprijatelj je u kipućem kazanu. U dužim razmacima javlja se naš teški bacač sa svojim dvema eksplozijama. Kroz tamnu noć zvižde iznad naših glava meci, rasprskavaju se bombe na Sklopu, iznad gradskih kuća, iz nevidljivih cevi pušaka izbija plamen. Eksplozije se stapaju u jedan jedinstveni zvuk.

Sviće. Ciljevi su jasni, vidljivi, bliski. Još jedan korak, još jedna bomba, još jedan rafal. Još jedan metak.

Tišina.

Zastava na Tomaševića kuli. Naša zastava.

Ključ je oslobođen.

Prolazimo kroz Ključ, zapaljenih očiju od probdevene noći, pored zaspalih voćnjaka i bašta, pored kuća koje su sve redom, jedna za drugom, zapaljene, izgorele. Čitav Ključ je u ruševinama. Jedna štuka-bombarder i dve savoje uništili su Ključ pre dva meseca.

— Vinčeremo![1] — plave se lepa, pravilna slova na golim, nedogorelim zidovima, nad rupama za prozore kroz koje se bistri nebo, praznina.

— Vederemo![2] — crni se, olovkom ispisan, brz odgovor nekog borca koji je među prvima ušao u grad.

Preko ruševina na suncu patroliraju naši, sprovode zarobljenike, sakupljaju pobacano oružje i municiju. Stanovnika

[1] Pobedićemo!
[2] Videćemo!

nema. Dece nema. Života nema. Došli su borci, došla je pretnodnica — narod treba da siđe iz planina, iz šuma, da živi, da podiže, da gradi na ruševinama. Nigde nisam video tako potpuno uništenje života. Gomile ugljenisanog posuđa i nameštaja crne se na zgarištima — potrebno je samo da se dotaknu pa da se pretvore u pepeo.

10. oktobar

Rakovići iznad Sane

Od Vrhpolja, pravac Sanski Most, topovi. Od Sitnice, Mrkonjić-Grada, topovi. Kroz sunčan dan, dok Sana huči pod nama, slušamo upornu, sistematsku grmljavinu. Kosama prolaze, preko spaljenih muslimanskih sela, kolone Krajišnika. Sasvim blizu štekću mitraljezi. Ključ gori. Krajišnici su zapalili ostatak kuća u okolini — grad je u groznici evakuacije. U deset časova dobijamo naređenje za prebacivanje preko Sane. Naređenje se posle deset minuta ukida. Ponovo se otpasujemo, ponovo slušamo grmljavinu topova ispod nas i iza nas. Topovi su podivljali. Liči na ofanzivu, na grmljavinu topova i minobacača za vreme naših borbi oko Mesića, oko Goražda, u povlačenju. Kao da nas samo plava crta Sane odvaja od neprijatelja. Iz grotla preko Breščice, tamo gde je nekada bio Ključ, podižu se u tiho, plavo predvečernje nebo, visoki stubovi dima. Sasvim pravo prema Sanskom Mostu naš Prvi bataljon čarka se s jednom četničkom bandom.

ŠTAB 1. PROLETERSKE

Štabovima bataljona

1. Primećena je neka nepr. koncentracija na prostoru Sitnica — Čađevica — sa 8 tenkova.

To je omelo naš pokret prema severu. Bez perspektive tog pokreta, zadržavanje naših jedinica na ovom prostoru postaje neumesno.

Zato će naše jedinice s u t r a p r e z o r e obavezno započeti prebacivanje levo (zapadno) od druma Ključ — Vrhpolje . . .

10. X — 18,50 h

K-nt 1. proleterske
Koča

U koloni prostih redova, dugoj, ćutljivoj koloni, prolazimo kroz zapaljeni Ključ. Pored nas se ruše užarene grede, plamteći krovovi. Na okolnim obroncima bukte ogromne lomače kuća. Na rubovima plamena i dima plavi se zora — plavetna, tiha, vanvremena. Naše oružje odbleskuje. Ćutljiva lica osvetljava ko zna koje požarno jutro. Uspinjemo se sve više i

više, poznatim putevima, kroz debele naslage dima, visoko, prema nebeskom plavetnilu. Gore su zbegovi, krpe pokućstava, izvučenih pred požarom. Deca na materinskim grudima, krajiške komore, patrole, vedrina jutra, dijamant tek rođenog sunca na crnom masivu Željina. Prolazimo dalje, vlažnom šumom koja odiše na lešine i na raspadanje. Učinio sam nekoliko koraka van uske staze: ostaci ljudskog leša, lobanje, kosti nogu u prljavim, istrulelim vunenim čarapama.

Majkići. Naši su raspoređeni po voćnjacima. Sunce. Harmonika.

Ubrzana rika topova od Vrhpolja.

U Ključ su, u sumrak, ušli tenkovi. Kolone Nemaca i četnika gomilaju se na prilazima gradu, jake pobočnice vrve kosama s one strane Sane. Ključ još gori. Noć para zelena i bela svetlost neprijateljevih raketa. Na naše položaje padaju i rasprskavaju se mine. Kuriri dolaze i odlaze. Mitraljezi su dobili zadatke. Noć je oblačna, bez zvezda, tamna.

12. oktobar

Gluke doline — napuštena pruga

Nemci, četnici, ustaše, domobrani — prodrli su na Male Jarice, Majkiće, Hadžiće, do kuća Stevana Bokana. Kasno popodne, bez sunca. Baterija topova zasipa Gluke doline, napuštenu prugu koju smo zaposeli u dužini nekoliko bataljona. Granate fijuču, zarivaju se u šumu, ispred nas, brza paljba. Šuma se trese od eksplozija, s ogromnih bukava stresa se lišće. Katkada vetar donese halakanje odozdo, iz Majkića.

Ležimo u streljačkom stroju na pruzi od koje su ostali još samo istruleli pragovi, između kopriva i paprati. Popodne prolazi. Neprijatelj je zastao. Osluškujemo šumove šume. Mutan jesenji dan. I opet eksplozije, pa fijuk granate koja se približuje, pa eksplozija od koje se pod nama trese zemlja, a iznad naših glava leti velika, ubistvena parčad. Imamo samo jednog sasvim lakog ranjenika.

Naši su dole, kod Malih Jarica, pobili iz puškomitraljeza oko deset Nemaca.

Za grane bukava, za gusto zelenilo nad nama hvata se paperje večeri.

13. oktobar

Dan u šumi, na opalom lišću ogromnih bukava. Dan razbijan brzom artiljerijskom paljbom, u šumi šibanoj mitraljeskim rafalima, razdiranoj eksplozijama topovskih granata. Sunce je zašlo. Približava se, neosetno, nova, prohladna, vlažna noć. Zujanje motora sa druma Sanski Most — Mrkonjić-Grad prestalo je.

Osmatramo, kroz dvogled, kretanje naše patrole kod Bokanove kuće i kod Majkića. Bataljon na našem levom krilu takođe je isturio jake patrole prema Ključu. Dugo gledamo kretanje malih, čudnih figura po zgarištima Bokanove kuće i Majkićevih kuća, po šipražju, zelenim šumarcima iznad kuća, pored raznesenih plastova oko kojih je tako neumorno obilazio brižni Bokan, dok ga brza paljba, granate koje su se rasprskavale oko tih plastova, nije primorala da se zajedno s nama povuče u šumu. Male figure trčkaraju, nerazumljivo idu napred i vraćaju se, bezbrižno prebačenih pušaka preko ramena, kao deca. Treba ih izgrditi. Eno, Korčagin! Okrenuo je leđa Ključu — a stoji na ivici šume. Eno drugih, čitava grupa: stali su u krug, kao da jedan od njih priča neki doživljaj koji oni moraju celim svojim bićem da saslušaju! Ni jedan od njih ne osmatra. Na oružje, na svoje puške potpuno su zaboravili. I vratiće se, i vodnik ili desetar će stati i kao sasvim nevažnu stvar saopštiti:

— Neprijatelj se povukao u Ključ. Jedan mitraljez ima, negde desno, bateriju topova iz pravca Vrhpolja. Sigurno ga ima i na Želinu i Sklopu . . .

Bljuje baterija. Bljuje u krug. Tamo, iz Ključa, bije tišina. Ogromne bukve stresaju, kao u jezi, osušeno lišće s grana.

Završava se dan borbe. Mnogo je Nemaca našlo smrt na padinama Ključa juče. Naši su danas, na levom krilu, uništili nemački tenk sa topom i teškim mitraljezom i zaplenili kamion sa sanitetskim materijalom. Završava se još jedan dan. Dok pišem, na mahove, jetko, grme topovi. Neka grme. Kroz noć, kroz krvavu noć, kroz pritajenu noć našeg novog skoka gore smela prkosna slova:

— Vederemo!

— Da, vederemo!

16. oktobar
Dragići

Žkripe točkovi velikih, praznih seljačkih kola na ulazu u dvorište. Bič puca na suncu. Vraćaju se odbegli na svoja ognjišta.

Ptice u šljiviku. Pilići čupkaju u bašti — ograda je oborena — ovuda je prošao neprijatelj. Neprijatelj koga je u brlog oterala 1. proleterska. Po dvorištu je rasut kukuruz, pasulj. Bašta je izgažena, grane šljivika polomljene. Dole se plavi, kao nepomična, Sana. Dan liči na nedelju, a možda je i nedelja — zaboravili smo dane.

U velikoj kući Dragićevoj čistimo sobu u kojoj ćemo provesti dan. Soba govori o bekstvu. Slama se skuplja na gomilu pred vratima, otvaraju se prozori u sunce, u nedelju.

Pisaća mašina nastavlja rad, započet nad zapaljenim Ključem, nastavljen na napuštenoj pruzi, uz eksplozije topovskih granata.

Vrata se širom otvaraju. Član kuće. Domaćinov brat. S puškom o ramenu.

— Zdravo! Smrt fašizmu!

Zbunjen je. Očekivao je golu, opustošenu sobu bez ljudi. Mrtvu sobu.

Mašina kuca — daleko je Ključ, rika topova, napuštena pruga. Mašina kuca Ključ, riku topova, tugu napuštene pruge, prkosnu snagu 1. proleterske.

— Sedi, druže.

— Tik-tak-tak-tak!

Vrata se opet širom otvaraju. Kao jabuka rumeno, okruglo devojačko lice. Velike, iznenađene oči.

— Zdravo, drugovi! Smrt fašizmu!

Mala, snažna pesnica stisnuta je kraj svetlog čela. Lice radosno — lice slobode.

Sa Šiše, sa Bravskog, iz šuma i vrtača, vraća se oslobođeni narod. Vraća se narod, vraćaju se stada, zaprege, deca, majke — žuta kukuruzna polja pozdravno šušte.

— Kukuruz je naš! Ni zrna kukuruza okupatoru!

— Da živi Prva proleterska!

TITO

25. oktobar
Resanovci kod Grahova

Dragići — Ključ — Rejizovići — Ključ — Dragići — Kondići — Lakići — Plavšići — Crljeni — Plamenice — Humići — Ključ — Rejizovići — Hadžići — »bogn« — Bravsko — Srnetica — Oštrelj — Drvar — Resanovci?

Sneg, prvi sneg na visoravni ispred Banje Luke, prema kojoj pred nama odstupaju četnici. Imamo nekoliko desetina bosih drugova. Njihove bose noge crvene se na snegu. Putujemo danju i noću, sa kratkim odmorima u spaljenim selima na putu. Od Bravskog putujemo železnicom. Drvar je prepun boraca. Tu je, u blizini, i 2. proleterska.

Kroz crvene jesenje šume, širokim drumom, raskopanim na bezbroj mesta, prolaze, nastupaju naši bataljoni. Livno je palo. Naši su kod Karlovca zarobili 1400 talijanskih vojnika, uništili tri tenka i jedan zaplenili.

Smiraj je dana. Nedaleko, preko polja, iza dva brežuljka obrasla četinarom, nalazi se Grahovo. Osmatramo, ćuteći, crnu šumu.

4. novembar
Drvar

Grahovo nismo oslobodili. U borbi su učestvovale i naše haubice, i protivkolci, i bacači. S južne strane napadala je 2. proleterska. Savladali smo sva spoljna, većinom četnička, uporišta, ali Gradinu i grad nismo uspeli da savladamo. Poginuli su naši bombaši Drago Odović Romanijac i Raja Popović, omladinac, Posavac. Petnaest naših je ranjeno. Gubitke Talijana ne znamo.

Osnovane su četiri divizije. Naša brigada ulazi u sastav 1. proleterske divizije. Sutra ujutru polazimo za Petrovac, gde ćemo proslaviti 7. novembar.

Juče su naši osvojili Bihać. Do juče ujutru otpor je davala još samo žandarmerija i posada iz neke poslastičarnice. Danas su nam javili da je potpuno očišćen.

12. novembar
Maleševci kod Grahova

Drvar — Oštrelj — Petrovac — Oštrelj — Petrovac — Oštrelj — Drvar — Tičevo — Maleševci.

Raspoređen sam na novu dužnost: u politodjel 2. proleterske.

Kiše u Petrovcu. Prva, pod kišom koja sipi u kosti, prima zastavu. Stojim, sa strane, gledam moj bataljon u stroju — stoji dobro. Na čelu bataljona, zajedno sa novim komandantom, stoji novi komesar. Dugo više neću videti svoj Beogradski bataljon... Kiša sipi, časovi prolaze. U kiši, u izmaglici kasnog popodneva, sa male tribine ukrašene borovim grančicama, govori Tito.

Veče. Kroz crni kišni mrak prolaze povorke naroda. Debelo snoplje luča razgara se u mraku. Visoke, vitke crvene zastave lepršaju iznad buktinja, iznad zatalasane reke naroda.

... Preda mnom je produhovljeno, izražajno lice, žive, prodorne, svetle oči. U malom smo vagonu, za stolom. Napolju je prohladan sunčan dan. Mali vagon je nepomičan, usred šume.

Tito govori. O Rusiji, o robijašnicama Jugoslavije, o našem borcu. Vagon u kome sedimo krenuo je kroz prostore i vremena. Čudno je to lice! Čas lice oca, čas lice saborca, čas zagonetan, nedostiživ lik jedinog vođe naroda.

Mala železnička kompozicija, pokrivena granama četinara — nevidljiva —, vri od života. To je mozak, to je centralni nerv naše borbe.

I kad smo izišli iz vagona, sunce je obasjalo lik čoveka Tita. Lik koji se ne zaboravlja.

Čedomir MINDEROVIĆ

MOJA BRIGADA

Iako sam pre dolaska u brigadu provela u partizanskim odredima punih šest meseci, osećala sam da se sad od mene traži mnogo više. Polet, mladost, druželjublje boraca 1. proleterske dalo mi je još više snage da izdržim sve napore koji su nas očekivali. Nailazila je treća ofanziva i pokreti koje smo preduzeli prilikom velikog marša preko Zelengore, Treskavice, Konjica, Prozora, Duvna i dalje prema Bosanskoj krajini. I danas mi pred očima iskrsavaju kolone boraca po vrletima Bosne, klisurom Pive, po krševitoj Hercegovini, kolone koje neprestano kreću napred.

Jun 1942. U dolinama je leto, zelene se polja i već žuti pšenica. A gore, na visokoj Treskavici, kiša neprestano pada i vlaga nam prožima tela. Ložimo vatre da bismo se ogrejali, ali se one gase. Nemamo nikakvih zaklona. Nisko žbunje, koje se skoro pripilo uz zemlju, ne može da nam posluži kao zaklon od kiše. Okupljeni oko vatara kad nam pođe za rukom da ih razgorimo, prekriveni šatorskim krilima, više čučeći, provodimo sate u priči o proteklim borbama, ili sa uspomenama na dane pre rata. Danas je 28. jun. Misli me vode u moj rodni kraj, u školsku klupu. Sećam se, na današnji dan okupljali smo se odeveni u praznička odela, očekujući da nam se saopšte ocene na kraju školske godine. Mnoge od svojih školskih drugova i drugarica susrela sam danas u prolazu, oni su borci 2. proleterske. Možda i oni u ovom času isto razmišljaju, možda se sećaju kako smo nekad mnogi od nas, koji nismo imali novu haljinu ili odelo, stajali negde po strani i čekali na početak školske svečanosti. Danas smo veseli, opet smo okupljeni, mladi, puni poleta, pred nama je isti cilj.

Kada smo silazili niz Treskavicu kiša je i dalje padala. Noge su upadale u duboko blato. Bilo je i snega na nekim mestima. Često smo ostajali i bez obuće i produžavali put. Naša kolona je zastala u šumi u podnožju Treskavice. Nailazi grupa drugova. Neki su na konjima. Pronese se vest da je to Vrhovni štab sa drugom Titom. Do tada ga nisam videla. Vrhovni komandant zajedno sa svojim najbližim saradnicima pozdravlja nas. Naša kolona pođe brže, dobismo neku snagu. Osećanje koje me je obuzelo tada uvek mi se javljalo i kasnijih godina kada bih ugledala Tita.

Nalazim se u bolnici 1. proleterske, bolje reći, u koloni ranjenika i bolesnika. Uspeli su me nekako na tvrdi drveni samar, odnosno na slabačkog konja. Na njemu sva povijena, sa visokom temperaturom, krenula sam sa ostalim ranjenicima i bolesnicima na Cincar. Treba se požuriti da pre mraka dođemo na određeno mesto, gde ćemo se neko vreme ulogoriti. Uz mene je uvek neko — bolničarka ili ko od boraca, jer se jedva držim na konju. Zašli smo dublje u šumu. Ne primećujem da smo se udaljili od staze kojom drugi idu. Konja je vodio vlasnik, koji je mobilisan uz put da nas prebaci do logora. Iznemogla sam. Molim ga da mi pomogne da se spustim malo na zemlju. On odmah pristade. Osećam veliko olakšanje. Posle nekoliko trenutaka zovem ga da me ponovo uspne na konja, da produžimo put, da stignemo ostale. Zovem, ali se niko ne odaziva, jer i nema nikoga u mojoj blizini. Možda je nastupila kriza, te slabo vidim. Ne osećam se loše. Obamrlost me neka obuzela, želim da ostanem još na ovom mestu, makar i sasvim sama. Najednom opazih da iznad mene neko prođe. Jedva čujem šum suvog lišća. Dva borca prođoše. Naprežem se da vidim bolje koji su. Tek toga trenutka shvatih da sam sasvim sama, da niko i ne zna gde sam, da sam izostala, da nisam u koloni sa ostalima. Počeh slabim glasom da vičem, da zovem po imenu druga koga sam prepoznala. Bio je to drug Ćitić, moj školski drug. On se osvrnu i vrati se odmah natrag. Nije mogao odmah da me pozna, jer sam bila tifusar. Posla druga koji je išao sa njim po konja, a on me s teškim naporom, jer je i sam bio bolesnik, podiže nekako. Vukao me je uz strminu nekoliko metara. Ja nisam imala snage da se držim čvrsto uz njega, noge su mi zapinjale po granju u gustoj šumi. Jedva me je dovukao do puteljka i tu sačekasmo njegovog druga. Prebacili su me do bolnice moje brigade, pridržavajući me celog puta. Na Cincaru su bila već napravljena skloništa za ranjenike, pokrivena papratima, jer je pretilo nevreme.

Novembar 1942. Iz Drvara me voze kolima u neko selo, u okolini Bosanskog Petrovca. Ležim pokrivena. Vrlo je hladno. Čujem žagor iz kolone koja prolazi mimo nas. Poznati glasovi. Moj Beogradski bataljon ide na položaj. Začas se zaustavlja nekoliko boraca, sa kojima razgovaram. Srećna sam u tom času, a i tužna u isto vreme. Još ne mogu da im se pridružim. Lepa je među njima. Ona je najmlađa, a ipak izdržava sve napore i ne odvaja se od bataljona.

Teško se rastajem od mojih drugova. Nisam ni slutila da je to poslednji susret u ratnim godinama sa drugovima iz jedinice, sa drugovima koji su me nosili kada sam, iscrpena visokom temperaturom, posrtala, koji nisu hteli da me ostave u nekom nepoznatom selu kada sam se iznenada razbolela. Tada sam se rastala s brigadom čijim sam se borcem osećala u toku celog rata.

Mila KOVAČEVIĆ UZELAC

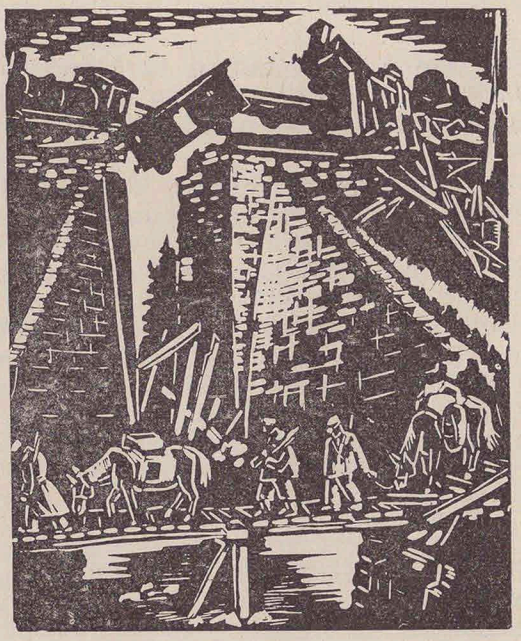

KRALJEVAČKA MUZIKA

Krajem septembra 1941. Nemci se u Kraljevu nisu bezbrižno šetali i spokojno osećali. U stvari, živeli su u blokadi. U neposrednoj blizini grada svakodnevno se čula pucnjava — prasak pušaka, odjekivanje mitraljeskih rafala i detonacije bombi. Zato su preduzimali najstrože mere bezbednosti. Na jednom i na drugom kraju mosta preko Ibra, na izlazu iz grada prema manastiru Žiči, Mataruškoj Banji i Vrnjačkoj Banji, postavili su dvostruku stražu.

Dvadeset šestog septembra, u 12 časova, petnaest članova bleh-muzike vatrogasnog društva iz Kraljeva promarširalo je gradom i preko mosta, pored nemačkih stražara, otišlo u partizane.

Uz zvuke koračnica, koje su se neprekidno smenjivale, u stroju, obučeni u po dve vatrogasne uniforme, sa instrumentima u čije su šupljine smestili ručne bombe, prošli su glavnim ulicama grada. Levo i desno pored njih išli su trotoarom omladinci, sa otkočenim pištoljima i bombama u džepovima, spremni da intervenišu ako bude trebalo. Na dvadesetak koraka ispred mosta, na znak kapelnika, muzika je zasvirala poznati nemački šlager »Lili Marlen«. Nemački stražari su ih, u stavu mirno, pozdravili. Očevidno, nisu ni slutili da pozdravljaju one koji će već sutra, a možda i istog dana pucati na njih.

Tamo dalje, van grada, veza iz odreda ih je već čekala. Njihov trenutak je došao, cilj je ostvaren — našli su se kod svojih drugova.

Priključili su se Kraljevačkom partizanskom odredu.

Ovi hrabri mladići u plavim vatrogasnim uniformama, mnogi još golobradi, bili su radnici fabrike aviona i vagona u Kraljevu. Gotovo svi su bili skojevci, a neki već i članovi Komunističke partije. Za njih akcije i borbe nisu bile nepoznata

stvar. Prikupljali su oružje i municiju, rasturali letke, kidali telefonske linije i izvodili druge akcije u gradu. Oni su i Senjak zapalili i — taj isti Senjak morali i da gase. Uniforma i noćno patroliranje dobro su im poslužili za to.

Vest o njihovom odlasku u partizane brzo se pronela gradom. Nemci su bili besni. Osetili su se pogođenim to više što su bili u pitanju baš »verni« vatrogasci. Jer oni su ih slali da gase zapaljeni Senjak i most na Moravi, jedino njima, kao poverljivim licima dali su »ausvajse«, za njih nije važio policijski čas. Čak su ih slali u patrole da hvataju one koji su lepili letke, ispisivali parole, cepali plakate, kidali telefonske kablove i izvodili druge akcije.

Nemcima je tek tada postalo jasno zašto požari na mostu i na Senjaku nisu na vreme ugašeni, zašto nikada niko od onih koji su proturali letke, ispisivali parole i kidali kablove nije bio uhvaćen.

Muzika je mnogo značila za kulturni život i vedro raspoloženje kraljevačkih partizana. Svirala je i na priredbama po selima. Ona je bila ujedno i jezgro poznatog hora i kulturno-prosvetne ekipe Kraljevačkog odreda. O njoj se čulo i u Užicu. Uoči ofanzive krenuli su tamo da uđu u sastav pratećih jedinica Vrhovnog štaba.

U teškim uslovima neprijateljeve ofanzive nije lako bilo pored puške i druge opreme nositi i kabaste instrumente. Iako teška srca, drugovi su ih ipak morali ostaviti 3. decembra u selu Loznici iznad Čačka.

U pobedonosnom pohodu naših jedinica prema zapadnoj Bosni, u leto 1942, bili su oslobođeni mnogi gradovi. Početkom avgusta oslobođeno je i Livno. U borbama je učestvovao i Kraljevački bataljon. Tada su, pored većih količina oružja, municije, hrane i druge vojne opreme, pali u ruke boraca Kraljevačkog bataljona i kompletni duvački instrumenti. Radost je bila dvostruka.

Ostajemo duže vreme na području Livanjskog i Duvanjskog polja, zatim oko Kupresa, Imotskog i Posušja. Sem za borbu, to vreme je trebalo što više iskoristiti u političkom radu i u razvijanju najprisnijeg dodira s narodom. Do našeg dolaska ljudi ovih sela bili su u znatnoj meri pod uticajem neprijateljeve propagande i katoličkog klera. Do tada su o nama slušali samo najgore. Kada bismo naišli, u prvo vreme, neka sela su bila potpuno prazna. Ljudi, žene i deca — sve bi se to razbežalo. Trebalo je narod osloboditi straha i objasniti mu smisao naše borbe. I ne samo to. Dolazeći u te krajeve, mi smo računali i na priliv novih boraca u naše jedinice, pa i na pomoć u učvršćivanju tamošnjih odreda i u stvaranju novih odreda, koji bi na tom terenu ostali posle nas.

Odmah posle završetka borbe za oslobođenje Livna, bataljon odlazi na odmor van grada. Vreme lepo, sunčano i toplo. Bataljon postrojen po četama, u koloni po dva, bataljonska zastava na čelu. Sve kao i obično u takvim prilikama, sem što se ovoga puta, odmah iza zastave, na čelu bataljona, nalazi muzika s novim instrumentima, koji se presijavaju na suncu.

Dok je bataljon marševao do mesta odmora, Livanjskim poljem, u dalekim brdima kojima je ono opasano, odjekivali su marševi i partizanske pesme. Osećalo se da su se drugovi muzičari, posle devet meseci rastanka od svojih prvih instrumenata, zaželeli da ponovo zasviraju. Ljudi, žene i deca koji su se tada, u beloj letnjoj odeći, nalazili razasuti po polju, za trenutak su prekidali posao i iz daljine radoznalim pogledom, pomešanim sa strahom, pratili kretanje naše kolone. Bojali su se da nije opet naišao neprijatelj, jer nisu verovali da partizani mogu imati i bleh-muziku.

Pošto je vreme bilo lepo, probe smo održavali na otvorenom polju, u hladu poveće krošnje jednog drveta. Muzika i pesma čule su se do obližnjih sela. Ne bi prošlo dugo vremena, a preko polja bi počeli bojažljivo da nam se približuju devojčice i dečaci. Prvo oni koji su čuvali stoku i koji su bili nešto bliže, a onda i oni iz sela. Svaki razgovor s njima započinjali smo mi, jer su se oni ustručavali. Deca su se brzo oslobađala svakog straha i sve su slobodnije razgovarala i odgovarala na ono što ih pitamo. Grupice su se često smenjivale — jedni su odlazili, a drugi dolazili. Činilo se kao da jedni druge izveštavaju o tome kako su prošli, koga su videli i šta smo ih pitali. Pričala su deca i starijima, pa su i oni, neki toga dana, a neki sutradan, počeli da dolaze i da razgovaraju sa nama. Bilo ih je koji su se već sretali i razgovarali s našim patrolama i intendantima. Tako su počeli prvi susreti i dodiri.

U početku je bilo teškoća sa uvežbavanjem, ali ih je tadašnji kapelnik, Moravčić, uspešno rešavao. Nekoliko muzičara bilo je već poginulo, a nekoliko se nalazilo van bataljona. Zato je trebalo pronaći u bataljonu drugove koji će se najbrže snaći i naučiti da sviraju na pojedinim instrumentima.

Neke koračnice i pesme muzičari su znali od ranije, kao: »Hej Sloveni«, »Marš na Drini«, »Beograd-marš« i neke marševe češkog porekla. Međutim trebalo je uvežbavati novije i aktuelnije borbene, revolucionarne i partizanske pesme, kao što su: »Internacionala«, »Kraljevačka partizanka«, »Budi se istok i zapad«, »Bilećanka«, »Mitrovčanka« i mnoge druge. Pošto za ove pesme nije bilo nota, koje su za uvežbavanje bile preko potrebne, to su oni sami špartali papir i pisali note, kako za te tako i za novije pesme koje su se pojavljivale. Bilo je i pesama koje su sami komponovali. Tako su, između ostalog,

komponovana dva fokstrota i dva tanga, od kojih su jedan nazvali »Čupavac«. Ali, i pored svih teškoća, sa uvežbavanjem programa i sa spremanjem priredaba išlo je brže nego što se očekivalo. Sem muzike, koja je imala dužu pauzu, za ostale tačke programa, koje smo i ranije davali, nisu ni bile potrebne veće pripreme.

Već 10. avgusta uveče naša muzika svirala je kod spomenika u Livnu. Na ovom veselju bilo je mnogo sveta. Toga dana vreme je bilo sunčano i lepo, pa je naš bataljon u Livnu odigrao fudbalsku utakmicu s Kragujevačkim bataljonom. Pobedili su Kragujevčani s rezultatom 3:2.

Tri dana kasnije izvršili smo pokret u pravcu druma Aržano — Duvno. Oko 10 časova bataljon je stigao na raskrsnicu puteva Aržano — Duvno — Livno, u Buško Blato. Muzika je svirala u svakom selu kroz koje smo prolazili. Iako smo posle toga imali vrlo često marševe i borbe sa ustašama i Talijanima, ipak su se odmah organizovale priredbe, igranke i drugi skupovi po selima. Koliko god su to mogućnosti dopuštale, vodila se briga o tome da programi na ovakvim priredbama po svom sadržaju budu zanimljivi i za starije i za omladinu. Priredbe su, najčešće, kombinovane s političkim informacijama i zborovima, na kojima su narodu objašnjavana razna aktuelna pitanja koja se tiču naše oslobodilačke borbe, budućeg njenog razvoja i njenih ciljeva. Posle ovakvih razgovora i priredaba gotovo uvek se nastavljalo s igrankom i zajedničkim veseljem boraca i naroda, starijih i omladine.

Naše drugarice, borci i bolničarke, bile su takođe aktivne u radu sa ženama i devojkama. Vrlo često su se sa njima sastajale i u vidu razgovora davale im razne korisne savete. Ukazivale su im na potrebu održavanja higijene, govorile o nezi dece i čuvanju njihovog zdravlja, o pojavama i simptomima raznih bolesti, načinu lečenja i o mnogim drugim stvarima iz svakodnevnog života.

Posle borbi kod Duvna, Posušja i Imotskog bataljon se ponovo vraća na sektor Livna. U Žabljak smo stigli 26. avgusta. Sutradan smo imali bataljonsku konferenciju, a zatim ponovo priredbu u Livnu uz učešće muzike i hora.

Već 10. avgusta uveče naša muzika svirala je kod spome- Sve do 12. septembra držao je položaje i vodio borbu sa ustašama na prostoru Kupres—Šujica—Duvno, te muzika nije mogla da daje priredbe. Sredinom septembra bataljon je krenuo prema Glamoču. Do blizu Glamoča išli smo peške, a onda smo krenuli kamionima, prošli kroz Glamoč i stigli na Mliništa, gde se u to vreme nalazio Vrhovni štab. Ovde je osnovni zadatak bataljona bio da obezbeđuje Vrhovni štab. Ozbiljan i odgovo-

ran posao. Pa ipak, naša muzika i hor živo nastavljaju da rade i na ovom terenu. Muzika svira i uvežbava pojedine pesme, hor takođe proba neke tačke programa.

Kada se smatralo da je program dovoljno pripremljen, objavili smo da ćemo dati priredbu najpre za Vrhovni štab. To je prihvaćeno i ona je održana na livadi, kraj ivice šume, pored vatre. Priredbi je prisustvovao i drug Tito. Pored učešća muzike, izvođenja horskih partizanskih pesama i drugih tačaka, otpevan je i »Vrabac«, kojeg smo za ovu priliku sastavili.

Na programu je bilo i nekoliko ruskih pesama: »Ej uhnjem«, »Poljuško, polje«, i pesma o ruskom junaku Čapajevu — »Nad Urala hridima sivim«. Neke od njih otpevao je naš oktet. Horom je dirigovao Mika Haravan Šuca. Malo zbog prezimena, a nešto zbog toga što je crn, zvali smo ga ponekad, u šali, i Mika Ciganin. Voleo je da se šali i bio je kadar svakog da zasmeje. Kad bi stao ispred hora, obično bi mu se svi smejali. I kao pojava komično je delovao i izazivao smeh, ali najviše zbog toga što je imao običaj, kad god je dirigovao, da jednom rukom stalno podiže pantalone. Te večeri bilo je smeha i šale i na njegov račun. Nakon programa muzika je svirala i nastavilo se veselje.

Posle priredbe, u razgovoru, drug Tito je dao sugestiju da bi sa određenim programima trebalo ići u okolna sela. Prihvatajući tu sugestiju, na put u Mednu polaze politički radnici, hor, muzika i, kao zaštitnica, jedna jedinica našeg bataljona.

Po istom zadatku ekipa ide 27. septembra u selo Vrbljane. Ovoga puta sa nama su i drugovi Moša Pijade i pop Vlada Zečević. Treba da bude veliki politički zbor, na kome će govoriti drug Moša.

Jednom smo na putu u selo, posle dugog pešačenja u koloni, sišli u neku veliku i prostranu dolinu oko koje se dižu pošumljena brda. I sama dolina je valovita, s bujnom vegetacijom. Po njoj su njive i šljivici. Naseljena je. Idemo kroz zaseoke i nagađamo da li smo još daleko. U daljini, na jednom brežuljku, u podnožju brda, ugledasmo crkvu i nekoliko kuća koje se od drveća nisu dobro videle. Zaključismo, šaleći se, da bi to moglo biti selo u koje idemo. Jer samo u njemu ima crkva, a sa nama ide pop. Šta će pop tamo gde crkve nema? Prema tome, biće da je to. Ubrzo smo se uverili da je naša pretpostavka bila tačna.

Kada smo došli u neposrednu blizinu sela, izvršen je raspored obezbeđenja, a mi se uputismo pravo prema crkvi. Lep sunčan dan. Crkva belo okrečena, na bregu, kraj ivice većeg voćnjaka. Kad smo stigli, oko crkve je već bilo nešto naroda

i dece. Muzika poče da svira. Ostali započinju razgovor. Čim je muzika počela da svira, narod je naglo počeo da pristiže. Ljudi, žene i deca obukli su novija odela i haljine. Sve izgleda nekako svečanije nego obično. Pretpostavljamo da je tako više radi odlaska u crkvu nego zbog našeg dolaska.

U međuvremenu, dok se narod okupljao, drugovi su stupili u vezu sa najuticajnijim ljudima u selu. Razgovarali su o zboru i o programu našeg boravka.

Najviše je žena, dece i starijih ljudi. Komentarišemo među sobom — oni mlađi sigurno su u četničkim jedinicama. Stariji ljudi, gotovo svi bez izuzetka s povećim brkovima i crnim šubarama na glavi, oslonjeni na štapove, a neki na ogradu, poluglasno razgovaraju i posmatraju nas hladno i sasvim rezervisano. Među nama zapažaju Vladu Zečevića. Pada im u oči čovek sa velikom bradom, dužom kosom i šubarom. Po svemu im je ličio na popa. Nastaje žagor među njima, šaputanje i zgledanje. Ni krst na šubari nisu mogli lako da primete, te ih je i to bunilo. Prilaze nam i sramežljivo pitaju: »Da li je to vaš pop?» Mi im potvrdno odgovaramo. Oni vrte glavom. Po gestovima i izrazu lica vidimo da nam još ne veruju. Čude se: kako pop i partizani zajedno?! Gde to može? Njima su govorili da ni jedan partizan ne veruje u boga, niti poštuje crkvu ni božje sluge na zemlji.

Najednom, od usta do usta pronelo se da treba da se ulazi u crkvu, da će naš pop da poje. Još ne veruju da je to pravi pop. Ali što je služba božja dalje odmicala, to su oni sve više pogledima i klimanjem glave jedni drugima potvrđivali da je to stvarno pravi pop. Odmah zatim počeli su da donose i decu na krštenje. Po broju donete dece reklo bi se da u selu duže vreme nije bilo popa.

Kada je narod izašao iz crkve, sve se nekako raskravilo. Izrazi lica su veseliji. Umesto hladnih i sumnjičavih pogleda, ljudi su postali slobodniji. Dok se iz crkve izlazilo, muzika je nešto kratko odsvirala, a zatim je počeo da govori Moša Pijade.

Prema onome što je sam početak obećavao, sve je zadovoljavajući uspelo. Pri povratku smo ostali na spavanju kod jedinica 3. krajiške brigade, pa je muzika i njima svirala.

Devetog oktobra naša muzika je učestvovala u dočeku Vladimira Ribnikara i Vladimira Nazora povodom njihovog dolaska u Vrhovni štab.

Posle mesec dana napustili smo Mliništa i izvršili pokret prema Ključu. Radovali smo se, jer smo čuli da ćemo prolaziti kroz partizanske krajeve i sela, kroz Krajinu, a tamo nas narod rado dočekuje. Tako je i bilo.

Trinaesti je oktobar. Spremamo se za pokret. Oko 8 časova izjutra bataljon se postrojava. Dan je lep. Na čelu bataljona zastava i muzika. Krećemo uz zvuke marševa. Prolazimo pored sela Busije — Ribnika. Ljudi izlaze, dočekuju nas. Razdragano mašu i pozdravljaju nas. Muzika svira, a mi idemo dalje. Nailazimo kroz selo Udole. Opet ista slika. Narod nas oduševljeno dočekuje. Već su čuli za nas, znaju i da smo proleteri. Pred nas izlazi grupa devojaka sa cvećem. Kite nam zastavu. Mi nemamo vremena da se zadržavamo. One polaze sa nama. Prilaze muzici i od drugova traže instrumente da one nose. Drugovi se odupiru, nećkaju, ali ništa ne pomaže. One uzimaju instrumente, nose ih i sa nama idu sve do pruge. Na takav narod dotle još nigde nismo naišli.

Stižemo u selo Srneticu. Ono se nalazi na pruzi, ali je popaljeno. Svuda okolo je velika šuma. Tu ćemo zanoćiti. Noći su ovde jako hladne. Zatekli smo narod kako od nagorelih gredica, dasaka i od kora debelih, ranije isečenih balvana pravi kolibe. Kolibe smo počeli da pravimo i mi za nas. Izjutra se vreme pogoršalo, kiša pada i hladno je. Čujemo da ćemo odavde produžiti vozom. I stvarno, nije bila šala, voz je stigao. Odavno nismo videli naš voz, partizanski. Ukrcavamo se ispunjeni radošću, iako znamo da će nam biti hladno u otvorenim vagonima. Voz nam je nekako ulio veće samopouzdanje, osećamo se jači.

Kiša je i dalje padala kad smo stigli i smestili se u jednu šumu, čekajući novo naređenje. Tu smo i zanoćili. Sledećeg dana smo saznali da su naši oslobodili Mrkonjić-Grad i Ključ. Dobivamo naređenje za pokret. Uveče stižemo u jedno selo blizu Ključa. Tu nailazimo na tragove borbi s Nemcima. Vidimo uništen nemački tenk od trideset tona.

Odmah po oslobođenju Ključa i njegove šire okoline, narod i omladina ovog kraja danonoćno ubiraju letinu. Cilj je bio da se što više kukuruza izbavi, da neprijatelju ne bi pao u ruke. Vodila se borba za svaki kilogram. Težilo se da se što više obere, jer je to bilo od neocenjivog značaja kako za narod ovog kraja tako za vojsku i naše bolnice. Omladina se organizovala u poljoprivredne brigade za berbu. Radi se neprekidno. Brigade su razasute na sve strane i svuda se čuje pesma. Bila je to divna i neustrašiva omladina, kojom se Krajina s pravom ponosila. Narodu je i vojska pomagala, svi su radili bez predaha.

Naš bataljon ostaje ovde nekoliko dana. Ima zadatak da u slučaju potrebe štiti berbu i omogući slobodniji i mirniji rad omladinskih brigada. Ovde gde smo se smestili ima dosta šljiva. Jedemo šljive i »individualno« kuvamo pekmez u porcijama. Na kuhinju malo ko misli.

Pre podne muzika ima zakazan nastup kod Kragujevačkog bataljona, a po podne ona i cela kulturno-prosvetna ekipa našeg bataljona odlaze u Ključ, da dadu priredbu za narod i poljoprivredne omladinske brigade.

Već sledećeg dana 19. oktobra, naša muzika se za kraće vreme odvaja od bataljona i odlazi na teren u obilazak omladinskih brigada. Na radu sa njima smo ostali sve dok nismo dobili naređenje da pođemo iz tog kraja. U slobodnom vremenu zajednički smo priređivali igranke i veselja, te je tako život u brigadama i na radu postao zanimljiviji i lepši.

Odavde smo se vozom noću prebacili u Drvar.

Preko dana smo odlazili u obližnju šumu, da nas neprijateljeva avijacija ne bi iznenadila, a predveče smo silazili u grad. U gradu je veselje. Stigla su još dva naša bataljona, Beograđani i Kragujevčani. U gradu svako veče svira muzika i igra po nekoliko kola. Ali za kratko — naš pravac je Bosansko Grahovo.

Posle boravka na terenu Grahova, Strmice i Plavna, krećemo vozom 4. novembra, i stižemo u Bosanski Petrovac. Bihać je oslobođen. U Petrovac iz Bihaća stiže veliki plen. Čujemo da će tu da se formira 1. proleterska divizija i da će naša brigada dobiti zastavu.

Ceo Petrovac i okolinu već je zahvatilo prazničko raspoloženje. U gradu na sve strane živost i užurbanost. Vrše se pripreme za veliko slavlje koje će se održati 7. novembra. Drug Tito će predati zastavu brigadi. Toga istog dana navršava se i 25 godina od oktobarske revolucije. Neke jedinice prolaze, zastaju, pa idu dalje, a dosta njih ostaje tu. Na mnogim mestima u gradu svira se i igra — vojska zajedno s narodom. Naša muzika, takođe, svaki dan svira i veselje ne prestaje. S muzikom smo ispratili i našeg komandanta, Pavla Jakšića, koji je imenovan za komandanta 7. banijske divizije.

Osvanuo je 7. novembar 1942. godine. Za proslavu je sve spremno, samo nam vreme nije naklonjeno. Pada sitna jesenja kiša. No ipak je grad sav na nogama. Vojska, omladina, zastave. Sve je, i pored oblačnog vremena i kiše, veoma svečano. Mi smo nestrpljivi. Brigada kreće — svih pet bataljona. Na čelu brigade je muzika Kraljevačkog bataljona. Idemo na poljanu pored grada, tamo je podignuta tribina, ukrašena zelenilom. Postrojavamo se. Drug Tito nailazi. Jedna od naših truba je zasvirala — pala je komanda mirno. Drug Danilo Lekić Španac, novi komandant 1. proleterske, ide u susret vrhovnom komandatu i predaje mu raport. Drug Tito pozdravlja brigadu sa »Smrt fašizmu!«, pa zatim vrši smotru svih bataljona.

Oduševljeno pozdravljen, drug Tito se popeo na tribinu i održao govor. Zatim je uzeo zastavu i, pružajući je drugu Lekiću, rekao između ostalog: » . . . Nosite visoko ovu zastavu radnog naroda, nosite visoko ovu zastavu slobode, pod kojom se danas bori sve što je najčestitije, sve što teži boljoj i srećnijoj budućnosti, sve što hoće da strpa u grob ono što smeta napretku čitavog čovječanstva. Nosite je, drugovi, srećno, i neka ona bude zastava pobjede vaše brigade . . .«

Pošto je komandant brigade Danilo Lekić primio zastavu iz ruku druga Tita muzika je zasvirala marš. Jedinice se prestrojavaju, da bi nešto kasnije bile u gradu na defileu.

Za vreme defilea drug Tito i članovi Vrhovnog štaba su bili na jednom balkonu. Na čelu brigade, odmah iza zastave, nastupala je naša muzika.

U gradu se veselje nastavlja. Uveče je održana priredba, kojoj je prisustvovao i drug Tito. Dvorana je bila puna. Posle je svirala naša muzika i nastavilo se sa igrankom i veseljem.

U Petrovcu smo ostali do 15. novembra. Kada su dani bili lepši, sklanjali smo se od avijacije u šumu. Tih sedam dana su iskorišćeni za živ politički i kulturno-prosvetni rad. Održavani su partijski i skojevski sastanci i četne konferencije. Nijedno veče nije prošlo a da se negde u gradu ili za neku našu jedinicu nije davala priredba ili igranka.

Uskoro, naše jedinice počinju ofanzivna dejstva u centralnoj Bosni. Oslobađamo Skender-Vakuf, Kotor-Varoš, zatim Teslić, a ubrzo i Prnjavor. U bataljonu vlada veliko raspoloženje. Naša kulturno-prosvetna ekipa sa muzikom u Tesliću i Prnjavoru organizuje priredbe i igranke sa omladinom. Oni nas lepo dočekuju, naš dolazak ih je obradovao. Odavde ih je dosta sa nama pošlo. Sa omladincima su pošle i neke devojke. Iz Teslića dve sestee, Zora i Dragica, a iz Prnjavora Dušanka. Priredbe i igranke, pored borbi, organizujemo i po selima oko Prnjavora.

Neprijatelj preduzima svoju četvrtu ofanzivu protiv nas. Očekuju nas još teže borbe i marševi. Po teškim terenima i dubokom snegu teško je i nemogućno nositi instrumente. Iako ih je u poslednje vreme konj nosio, ipak je sa njima i do tada bilo teškoća u maršu. Kroz šumu i granje, ili kad konj padne, uvek je postojala opasnost da instrumenat zveketom i lupom otkrije neprijatelju naše kretanje i prisutnost. Uz to je zbog presijavanja na suncu, postojala opasnost da nas otkriju neprijateljevi avioni. Zbog toga, u pokretu, drugovi su ih uvijali krpama i pokrivali granjem i zelenilom.

Naposletku 1. februara 1943. godine, u rejonu sela Šipraga, kada su uništavane i spaljivane druge manje potrebne stvari i

oprema, ostavljeni su i instrumenti. I ovog puta su ih drugovi teška srca ostavili, ali tako se moralo. Bili smo navikli na njih. Kada nam je najteže bilo, uz zvuke muzike, sa pesmom i vedrim raspoloženjem lakše su se podnosili i savlađivali napori i teškoće.

U to vreme, kad smo se rastajali sa instrumentima, već su bili izginuli mnogi drugovi koji su svirali, a neki su prekomandovani na druge dužnosti.

Iz sastava muzike poginuli su u toku rata, kao primerni junaci, Milosav Spasojević Deva, Mirko Belobrk Kolja, Vladimir Petrović Lisac, Slavoljub Petrović Zavrzan, Slavoljub Mirković Artem, Miodrag Milovanović Grčki.

Većinom su to bili ne samo dobri muzičari već i odlični mitraljesci.

Milan RADOVIĆ SAJDŽIJA

O VOJNIČKIM ISKUSTVIMA 1. PROLETERSKE*

Prva proleterska je obrazovana prije deset mjeseci, 22. decembra 1941 godine. Obrazovana je od boraca srpskih i crnogorskih partizanskih odreda, koji su umnogome već bili prekaljeni u borbama sa fašističkim okupatorima i njihovim domaćim saveznicima. Obrazovana je, kako je to rekao naš vrhovni komandant u svom govoru prilikom formiranja brigade, sa zadatkom da postane jedna od udarnih pesnica naše Narodnooslobodilačke vojske. Toga dana borci 1. proleterske, preko svog političkog komesara, zavjetovali su se drugu Titu: »Mi ćemo to postati. Prva proleterska dostojno će nositi zastavu naše partije u krvavoj borbi za slobodu domovine!«

Deset mjeseci oštre, nemilosrdne borbe, aktivnog političkog rada u brigadi i u sredini u kojoj je brigada djelovala, dugih marševa, čestog gladovanja, djelimičnih neuspjeha i divnih pobjeda, deset mjeseci mučnog i vedrog života — pretvorili su zavjet boraca iz riječi u djelo. Zastava naše partije u rukama boraca 1. proleterske nije klonula, ona je u muškom zamahu nad nama, ona je ponosno pronesena kroz mnoge i mnoge naše krajeve. Mi ćemo je i dalje s ponosom, udarnički nositi.

I upravo zato da bismo naše udarništvo mogli ne samo održati već i sve više, sve čvršće razvijati i pojačavati, potrebno je da u cjelosti upoznamo razvitak naše brigade, da izučimo naša iskustva, da pođemo dalje — time što ćemo naša iskustva proširiti, obogatiti iskustvima ostalih naših partizanskih jedinica, iskustvima naše narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske, koja je u ovoj neravnopravnoj borbi napisala i ne prestaje da piše najljepše stranice istorije oslobodilačkog rata porobljenih naroda. Još više, da naša iskustva produbimo, osvijetlimo iskustvom Crvene armije i njenih partizana, borbom porobljenih naroda.

Naša iskustva nisu rezultat glatkog i jednostavnog razvitka, već teške, surove borbe i živih ljudi u toj borbi, ljudi koji žive mržnjom prema neprijatelju, ljubavlju prema narodu, ljudi kojima rukovodi naša Partija. Mi smo postali ratnici ne iz ljubavi prema ratu, već iz saznanja da ćemo radije ginuti i pobijediti u borbi nego dopustiti da kao robovi izgubimo glavu. A boreći se, mi smo učili i svakodnevno učimo kako da bijemo neprijatelja, njegovu živu snagu; no istovremeno mi u borbi učimo kako da to zlo potpuno uništimo i kako da izgradimo novi, srećniji život. I zato su naša vojnička iskustva dio cjeline, koja u sebi

---

* Prepis iz brigadnog lista »Prva proleterska«. br. 1, od 31. oktobra, str. 3—8.

sadrži i politička iskustva. Politički rad je uslovio naš vojnički razvitak, a ovaj je, sa svoje strane, doprinio da politička načela postanu materijalna sila. I zato je naša vojnička iskustva potrebno proučavati uporedo s političkim razvitkom naše brigade, sa razvitkom naše borbe uopšte.

Manevar

Postavljeni zadaci, cilj i mjesto u narodnooslobodilačkoj borbi odredili su smjernicu osnovnog vojničkog razvitka 1. proleterske. Naša brigada, kao jedna od udarnih pesnica narodnooslobodilačke borbe, morala se osposobiti da se pojavi tada i tamo kada je i gdje to bilo najpotrebnije i najcjelishodnije. Samim tim ona se nije mogla vezivati za stalne položaje, za pozicionu borbu, već je morala izrasti u pokretnu jedinicu sposobnu da na svakom terenu, sa istim poletom, udara po neprijatelju. Bilo je nužno da se pokretljivost i borbeni polet, koji nisu smjeli biti uslovljeni teritorijom, spoje i izraze kroz manevarsku sposobnost jedinice. Mi smo u tome uspjeli. Naša brigada je izrasla u gipku, no ne manje odlučnu manevarsku jedinicu, spremnu da se bilo u kojem kraju naše zemlje uhvati ukoštac s neprijateljem. Taj proces nije bio jednostavan. On je rastao preko savlađivanja ranijeg načina borbe, sudara sa neprijateljem iz zasjede ili prihvatanja frontalne borbe, i iz nužde da se manevrom parira neprijateljska tehnika, da se minimalnim utroškom municije postigne razbijanje neprijateljskih redova — kroz osposobljavanje pravilnog shvatanja sveukupnosti naše borbe, njenog širokog fronta, kroz razvijanje političke svijesti itd. Da bi se postigla potpuna manevarska sposobnost naše brigade, bilo je potrebno da se svi mi, pojedinačno, osposobimo, i to prvenstveno u pitanju samoinicijative, brzog snalaženja, pravilne ocjene i odlučnog prilaza rešavanju postavljenog zadatka. Osposobljavanjem naših nižih jedinica izgrađivali smo manevarsku vještinu i odlučnost naše brigade. U početku je bilo najvažnije — razviti samopouzdanje boraca, a preko toga — pouzdanje u druge borce, druge jedinice. Ljudi su se navikli da zauzmu određeni položaj, da se »oslanjaju« na druge snage lijevo i desno, samim tim promjena taktike morala je usloviti promjenu shvatanja, mišljenja. Svakodnevna praksa potvrđivala je postavku: da je partizan opkoljen tim samim što djeluje u neprijateljskoj pozadini, ali da on ne može biti opkoljen s tim da bude uništen. To ubjeđenje, oživljavano svakodnevnom praksom, doprinijelo je, između ostalog, razvijanju samopouzdanja. Naši borci naučili su (i to je postalo sastavni dio njihovog ratovanja) da se nađu neprijatelju iza leđa ili na boku i da ga udare po njegovom najosjetljivijem mjestu, tamo gdje je on najslabiji. Uporedo sa ubjeđivanjem i svakodnevnom praksom, samopouzdanje je stvarano i kroz sticanje jasnih predstava o efikasnosti dejstva raspoloživog oružja; puške i automatskog oruđa — uglavnom, kroz ubjeđenje o pravilnom rukovodstvu, provjerenom u svim akcijama, u svim momentima.

S druge strane, manevar je zahtijevao da se razviju i druge osobine sem onih koje smo već pomenuli: brzo orijentisanje, detaljno korišćenje terena, kamufliranje i, što je glavno, disciplina vatre. Oružje se smjelo upotrijebiti jedino tamo gdje je njegova upotreba bila nužna, gdje vatra odlučuje, gdje je ona najefikasnija. Manevarska moć naše brigade je, znači, djelo razvitka boraca, kadrova, jedinica — djelo ostvarenja jedinstva naše brigade.

Manevar nije mogao dobiti potrebnu silinu, prodornost i potpunu efikasnost sve dotle dok nije izgrađeno čvrsto jedinstvo naše brigade, dok se nije uspjelo da se borbena sposobnost svakog pojedinog borca, svih jedinica, koncentriše i, kao takva, usmjeri tamo gdje je najpotrebnija i odlučujuća. Radi toga bilo je potrebno da se savladaju i otklone izvjesne navike, shvatanja naših jedinica, stečena u jedno prilično dugom periodu samostalnih operacija, rješavanja samostalnih zadataka. Taj nedostatak bio je, uglavnom, učaurivanje u jednu jedinicu i posmatranje stvari jedino iz perspektiva te jedinice — tako je i dolazilo do pojava da se u blizini jedne jedinice bori druga, a ova ne nalazi za potrebno da joj pritekne u pomoć.

Pristupilo se otklanjanju ovih nedostataka i upornom, sistematskom izgrađivanju jedinstva naše brigade. Djelovalo se ubjeđivanjem i tumačenjem konkretnih primjera, kada su jedinice, usljed nedostatka sadjestva, trpjele pojedinačno. I tako je učaurenost jedinica, počev od intendantura pa do bataljona u akciji, razbijena, jedinice su naučile da šire posmatraju stvari — i tako je stvarana baza za kasnije formiranje potpunog jedinstva brigade. Ukratko: naša brigada kao vojna formacija izrasla je kroz jedinstvo i manevarsku sposobnost u operativnu jedinicu, sposobnu da zadatke saobrazi prilikama, uslovima i da ih uspješno rješava. To potvrđuje niz naših akcija izvedenih od momenta kada su naši bataljoni počeli da djeluju u sklopu brigade. (Zarobljenici govore o našim borcima ovako: »Prosto nevjerovatna stvar. Ne čuješ ga, ne opali ni jedan metak, a osjećaš ga da ti se približuje, da je tu, da hoće da te opkoli«.)

Potrebno bi bilo analizirati neke naše akcije da bi se kroz njih vidio značaj manevarskog osposobljavanja naše brigade. Tu bi na prvo mjesto došle akcije na Dubu i Koleškom — protiv četnika. Obuhvatnim manevrom, kombinovanim sa prodorom jednog ili više bataljona u neprijateljske položaje, čime se cijepaju neprijateljske snage, a zatim se dejstvuje bočno na otvorene neprijateljske položaje, — uspjeli smo da u kratkom vremenskom razmaku razbijemo snage neprijatelja na takav način da mu je jedini izlaz bio u paničnom bjekstvu. Tu bi, takođe, došao i niz drugih akcija, koje, svaka za sebe, sadrže poneku manevarsku specifičnost, — ali to nije svrha ovog članka. Te analize treba da dođu kao specijalne studije naših akcija, studije koje bi imale za cilj da pokažu cjelovitost akcija u sveukupnosti pozitivnih i negativnih rezultata.

Borba za gradove

Manevar je utoliko potpuniji ukoliko se primjenjuje na raznovrsnom terenu. To će reći da je za korišćenje manevra, sa svim njegovim prednostima, potrebno manevar prihvatiti kao metod ne samo na otvorenom prostoru već i prilikom zauzimanja utvrđenih objekata: komunikacija i gradova.

Napad na komunikacije zaslužuje poseban članak, koji bi bio ilustrovan partizanskim akcijama na komunikacije u Srbiji i drugim krajevima i u kome bi se detaljno izložila naša akcija na komunikaciju Sarajevo — Mostar.

Borba za gradove pokazala nam je da manevar u ovoj borbi dobija izraz jedino u prodoru. U toku pripreme za akciju — obavještajnom službom, nasilnim izviđanjem i dr. — dobija se uvid u raspored

neprijateljskih snaga, ocjena njegovih jedinica po punktovima, i tada se vidi gdje je on najslabiji, gdje je najlakše napraviti prodor (naravno, prilikom te ocjene ne treba izgubiti iz vida odnos dotičnog punkta prema ostalom terenu, prema mogućnostima prilaska). Onda se najteži udarac izvodi na tom mjestu, s tim da se prodre što dublje u grad. Jer prilikom zauzimanja grada najvažnije je steći čvrsto uporište u samom gradu, koje će omogućiti ostalim jedinicama da popune grad. Tako se izbjegava frontalna likvidacija spoljnih utvrđenja, dobija se mogućnost njihove pojedinačne likvidacije, a time što je, u tom slučaju, naš položaj znatno povoljniji, unese se rastrojstvo u neprijateljske redove, jednom riječju — neprijatelj se prisili na predaju.

Ovu postavku potvrđuje nam naše vlastito iskustvo. Prilikom operacija na Livnu naš 2. bataljon uspio je da, bez žrtava, ubaci jednu četu u centar grada. Ta je četa ostala sama u gradu čitava četiri časa, dok ostale jedinice nisu uspjele da, zahvaljujući, uglavnom, baš akciji te čete, likvidiraju spoljne objekte i na ostalim pravcima prodru u grad. Ta četa bila je posjela zgrade u centru i samim tim preuzela je kontrolu neprijateljske veze, uspjela da na samom početku zarobi neprijateljskog komandanta, spriječila saobraćaj između pojedinih neprijateljskih djelova i tako se neprijateljska odbrana pocijepala — jedinstveni fortifikacioni sistem pretvorio se u niz usamljenih objekata bez veze, bez obavještenja, bez mogućnosti snabdijevanja municijom i dr., čime je bila omogućena i pojedinačna likvidacija ovih objekata.

S druge strane, ovo iskustvo pokazalo nam je da nije nužno, iako bi, možda, bilo efikasnije (što uostalom zavisi i od veličine grada), da se u grad ubacuju veće snage. Glavno je da ubačena jedinica u potpunosti izvrši ovaj zadatak.

Razvijajući tako manevar u svim pravcima, saobražavajući ga na ovim zadacima, mi uspjevamo da, s jedne strane, maksimalno sačuvamo ljudstvo i minimalno utrošimo municiju, a s druge strane — da neprijatelja razbijemo i uništimo.

Kadrovi

Kao što je već rečeno, vojnički razvitak naše brigade jeste djelo razvitka boraca, jedinica, kadrova, kao i uslova u kojima je brigada djelovala. O razvitku naših kadrova potrebno je pisati posebno. Mi smo poslali preko 30 političkih i vojnih rukovodilaca u nove partizanske jedinice. Taj detalj dobro ilustruje pravilnost naše kadrovske politike — i zato o tome treba pisati. Ovdje, međutim, mi ćemo se dotaći samo jedne strane tog pitanja: osamostaljivanja komandnog kadra.

Način osamostaljivanja komandnog kadra uslovljen je karakterom akcija, njihovim obimom. Tu, prije svega, treba voditi računa da se na pokušaju osamostaljivanja komandnoga kadra ne bi nanijeli gubici ljudstvu. To znači: potrebno je očuvati princip čuvanja ljudstva i istovremeno dati komandnom kadru mogućnost da razvija svoje sposobnosti, kako bi se postigla i izgradila samostalnost starješine. U tome se uspjelo preko zdrave kontrole komandnog kadra na terenu, za vreme akcija. Ova kontrola ni u kom slučaju nije smjela da suzi samoinicijativu, dobro promišljeni potez i odlučnost starješine; ona nije smjela da znači i nikada nije značila oduzimanje komande dotičnom rukovodiocu; naprotiv, ona je bila realna pomoć starješini, njegov oslonac u sprovođenju odluka u djelo ili u dopunjavanju odluka djelimičnim korekturama u odnosu na neki propušteni momenat. Kontrola je tako postepeno

dopunjavala sadržinu osamostaljenja, ukazujući konkretno na uočavanje svih elemenata koji su potrebni da se donese pravilno rješenje, dajući impuls da se rješenje ostvari. Na taj način, kod starješina se formirao način shvatanja, način djelovanja. Pomoću kontrole, komandni kadar sticao je samostalnost akcije. Stvar je zavisila od toga da li su to bile akcije patrola i sa kakvim zadatkom, ili akcije četa, bataljona itd.; da li je zasjeda, ili borba na otvorenom terenu, ili napad na grad. Pri manjim zadacima bilo je dovoljno da se obrazloži zadatak i da se starješini omogući da ga sam izvede. Kod većih, širih, odgovornijih akcija stvar se postavljala drukčije.

Umjesto zaključka

Ovim člankom nikako se ne obuhvataju sva iskustva 1. proleterske, štaviše — ne iscrpljuju se ni ona koja su u njemu iznesena. Njih treba svestranije proučiti, analizirajući konkretne primjere. Glavni zadatak ovog članka bio je da podstakne na jedno temeljito proučavanje naših iskustava u njihovoj cjelokupnosti, a to će nam, pored ostalog, omogućiti naš brigadni list.

Danilo LEKIĆ ŠPANAC

Sjutradan, na poljani kraj Petrovca, do bihaćkog puta, postrojena je 1. proleterska brigada. Svu noć je padala hladna kiša, a sada brda pritisla magla. Na stotinjak metara od brigadnog stroja, formiranog u obliku ćirilskog slova »P« podignuta je mala tribina, ukrašena crvenim zastavama i zastrta ćilimima. Svi smo uzbuđeni u iščekivanju radosnog trenutka. Gledamo ka izlazu iz varoši.

— Dolazi drug Tito! — pronese se glas po čitavoj brigadi.

Vrhovni komandant i nekoliko partizana žurno se primiču. On je ogrnut kabanicom od cerade. Desno i lijevo Koča i Fića. Zatim Lola Ribar. Malo pozadi, stariji čovjek, u kožnom kaputu, sa partizanskom kapom na glavi.[1]

Pođe im u susret Danilo Lekić i raportira. Drug Tito otpozdravi, nešto reče, a onda u pratnji Koče, Fiće, Španca i Plavog obiđe brigadni stroj. Zatim stade na tribinu i pozdravi:

— Smrt fašizmu, drugovi!

— Sloboda narodu! — gromko odgovori brigada.

Titov govor slušamo s najvećom pažnjom. Prosto smo se pretvorili u uho, a on govori o minulim borbama, o početku ustanka u Crnoj Gori i Srbiji, o slavnom ali mukotrpnom putu 1. brigade, o značaju stvaranja narodnooslobodilačke vojske, o herojskim bojevima naše velike saveznice Crvene armije, o predstojećim teškoćama i još žešćim borbama naših brigada. Zatim reče da ćemo uskoro u Srbiju i Crnu Goru.

Kakva radost! Govor druga Tita pozdravili smo urnebesno.

Zatim vrhovni komandant predade zastavu Danilu Lekiću. Primajući zastavu, Lekić u nekoliko jezgrovitih riječi istače spremnost 1. proleterske brigade da uvijek bude tamo gdje je najteže.

Brigadni zastavnik je Vojo Radić, radnik iz Kragujevca, zamjenik komandanta »rođačkog« Kragujevačkog bataljona.

Poslije svečanosti drug Tito sa pratnjom ode. Nakon četvrt časa čvrstim korakom krenusmo u grad, sa bleh-muzikom na čelu. S balkona jedne zgrade u glavnoj ulici Tito sa članovima Vrhovnog štaba posmatra paradu. Ulice načičkane narodom. Čvrsto, odlučno gaze naši strojevi sa puškama ispred sebe. Komandno osoblje nosi puške preko ramena. Blato beži ispod nogu, štrca po obući, čakširama i šinjelima, ali mi za to ne marimo.

Na sve strane se ori:

»Živjela Prva proleterska brigada!«

»Živjeli herojski partizani Srbije i Crne Gore!«

Batrić JOVANOVIĆ

[1] Dr Ivan Ribar

GOVOR POVODOM PREDAJE ZASTAVE 1. PROLETERSKOJ BRIGADI*

Drugovi borci, komandiri, komandanti i politički komesari Prve proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade! Pozdravljam vas u ime Vrhovnog štaba, i u ovom dvostruko svečanom trenutku, kada predajemo zastavu vašoj brigadi i kada proslavljamo 25-godišnjicu velike oktobarske socijalističke revolucije, želio bih da kažem nekoliko riječi.

. . .

I mi smo, drugovi, za ovih sedamnaest mjeseci, prošli i izdržali mnoga iskušenja. Nas je bilo malo. Mi smo bili bez oružja i bez municije, ali snabdjeveni čeličnom voljom, koju nikakva sila nije mogla slomiti, i mi smo oteli puške, mitraljeze, bacače, topove, i vodili smo uspješan boj s brojčano i tehnički nadmoćnijim neprijateljem.

Sjećate li se, drugovi borci, komandiri, komandanti, politički komesari Prve proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade, kada smo poslije teških i krvavih bojeva u Srbiji, gdje smo oslobađali sela i gradove, morali da ostavimo našu Srbiju pred do zuba naoružanim motorizovanim jedinicama i da bismo nakupili nove snage i da bismo se ponovo vratili u Srbiju i ponovo je oslobodili? Sjećate li se onih dana kada smo se okupili u Rudom i od boraca iz Šumadije, Užica, Čačka, Valjeva, Posavine i Crne Gore stvorili Prvu proletersku narodnooslobodilačku udarnu brigadu? Sjećate li se kako je ona, Prva brigada, već drugi dan izvojevala pobjedu nad talijanskim okupatorima i krenula novim putem slave. Velik i težak je bio put koji je ona prošla. Mnogo krvi, mnogo života naših najboljih boraca, drugova i drugarica, pokrilo je taj slavni put. Imena tih heroja vječito će živjeti u srcima naših naroda. Slava, drugovi, herojima koji su pali u najpravednijem ratu, u ratu za oslobođenje i opstanak svoga naroda! (»Slava im!«)

---

* Tito, Govori i članci sv. I izd. Naprijed, Zagreb, 1959.

Vrhovni komandant sa članovima štaba divizije i brigade i Ivanom Ribarom obilazi postrojene bataljone u Petrovcu, 7. novembra 1942.

Prva brigada pokazala je u svojim dosadašnjim bojevima da dostojno nosi svoj veliki naziv, da nosi dostojno veliku zastavu koja joj je predana. Ali, drugovi i drugarice, rat nije svršen. Mi imamo pred sobom još dosta teških iskušenja. Ali mi danas idemo sa još više poleta, sa više snage u susret tim novim bojevima, novim naporima. Danas mi imamo vojsku, imamo brigade, imamo divizije, imamo naoružanje, imamo narod, a to je najvažnije — imamo narod iza sebe, koji zna da je to njegova vojska, koji zna da samo ta vojska vodi borbu za njegovo oslobođenje. Mi danas idemo u borbu sa dubokim ubjeđenjem da ćemo je srećno završiti.

Drugovi i drugarice! Predajući zastavu vašoj brigadi htio bih reći nekoliko riječi onim novim borcima koji su u vaše redove došli poslije Srbije, onim borcima koji sada dolaze u vaše redove. Htio bih da kažem tim borcima — neka vam Prva proleterska brigada bude škola, a stariji drugovi primjer. Učite se od starijih drugova i budite ponosni što ste postali borci te brigade. Vi ćete u toj brigadi naći porodicu, jedinstvenu, monolitnu; naći ćete ne neku vojničku disciplinu starog tipa, nego drugarsku disciplinu, koja proističe iz svijesti svakog borca. Takva disciplina je onaj stub koji čini jednu narodnu vojsku

nepobjedivom. I borci Prve brigade dokazali su u svim dosadašnjim bojevima da je to disciplinirana vojska. U daljim bojevima u kojima će učestvovati, Prva proleterska brigada će, ja sam uvjeren, časno ispuniti sve zadatke koje pred nju stavi Vrhovni štab i koje narod naš od nje traži. A što je najvažnije, u vašoj brigadi, i to ne samo u jednoj jedinici nego između svih jedinica, vlada najprisnije drugarstvo koje se da zamisliti. Dobro je natjecanje, ali ono pravo proletersko natjecanje, a ne ono koje izvire iz nezdravih odnosa. Mi sada imamo mnogo brigada, divizija. To je narodna vojska, naoružana narodna snaga, koja treba da izvojuje slobodu svome narodu, koja je spremna da se bori protiv svakoga. U toj vojsci treba da vlada ljubav i drugarstvo kakvo se može naći samo u jednoj revolucionarnoj vojsci kao što je Crvena armija.

Naša borba će biti još uvijek teška; mi pred sobom imamo brojnog i još uvijek nadmoćnijeg neprijatelja, iako on malaksava. Mi još imamo pred sobom narodne izdajnike Pavelića, Nedića, Dražu Mihailovića; imamo ustaše i četnike, koji zajedno sa okupatorom naprežu posljednje snage da nas razbiju i unište. Ali nas, drugovi, niko neće moći razbiti. Nastojanja naših neprijatelja svakog dana sve više se pokazuju kao iluzije. Ja mislim da je to i njima već jasno. Nas nikakva prijetnja, nikakva ofanziva ne može da zastraši. Koliko smo mi ofanziva prošli — motorizacije, avioni, tenkovi — pa što su neprijatelji postigli? Mi smo sada još jači, a sutra nas čekaju nove pobjede na novim mjestima. Gledajte, naše brigade zauzimaju danas utvrđene gradove i gone neprijateljal To je vojska, narodna vojska, drugovi!

Ovdje, u Bosni, vi se, sinovi Srbije i Crne Gore, borite i boićete se protiv svih neprijatelja, jer je to istovremeno i borba za slobodu srpskog i crnogorskog naroda. A sutra, kad dođe vrijeme — ja vas uvjeravam, drugovi, nije daleko to vrijeme — vi ćete ponovo marširati u Srbiju, u Crnu Goru, zajedno sa ostalim drugovima borcima, da oslobađate svoj narod, koji danas podnosi natčovječanske patnje i strada od njemačkih okupatora i njihovih izdajničkih slugu.

Ove naše brigade, koje su izrasle iz malih partizanskih odreda, koje su porasle u divizije, sutra će prerasti u korpuse i armije, jer su one jezgro iz kojega naš narod kuje svoju armiju, da mu stvori pravu slobodu i srećniju budućnost. Danas se vodi borba ne samo da se istjeraju okupatori iz naše zemlje: danas se bije boj i za uništenje svega onoga što smeta slobodi naroda naše zemlje. Danas se vodi borba i sa izdajnicima naroda.

Drugovi i drugarice! Mnogo puta se pita poneko od nas: pa zašto londonska izbjeglička vlada pomaže Dražu Mihailovića? Dozvolite mi da se malo dodirnem te londonske izbjegličke vlade. Ne čini ona to zato što se odlučila na to danas ili juče. Ona to ne čini zato što su je neki vanjski podsticaji naveli, već zato što je uvijek bila takva. Ta vlada, to je reakcionarna klika, koja je uvijek i u svako vrijeme bila spremna

da paktira i sa samim đavolom da bi se održala na vlasti; ona je uvijek bila spremna da sarađuje sa svim i svakim ko bi joj osigurao vlast i povratak u zemlju. To je samo nastavak one izdajničke politike koja je vođena dvadeset i više godina. Politika koju provodi ta vlada samo je produžetak nekadašnje politike podmetanja, politike nasilja nad narodom. Jasno je, drugovi, da mi danas moramo da kažemo čitavom svijetu da je to izdajnička vlada, da mi nismo vojska te vlade i njenog ministra Draže Mihailovića, jer jedan general ne može zapovijedati dvjema armijama koje se bore jedna protiv druge. To se može samo na manevrima, ali u jednom sudbonosnom ratu, kakav se danas vodi, za opstanak jedne nacije, jednog naroda — to je nemoguće. Mi, iz tih razloga, ne možemo da priznamo tu vladu, jer ona, preko svog ministra Draže Mihailovića, direktno pomaže okupatora. Ona pomaže okupatora, okupator pomaže nju, braća se uzajamno pomažu, a mi se borimo protiv svih podjednako, svi su oni podjednako naši neprijatelji. Srca naših boraca ispunjavaju se srdžbom, da bi prije poštedjeli jednog okupatorskog vojnika nego jednog domaćeg izdajnika. I vi ste to, drugovi Srbijanci koji ste se borili kod Požege i Užica, u punoj mjeri pokazali i niste se prevarili. Nema tu razlike, jednaki su i s njima treba jednako postupiti. Mi danas moramo da vodimo nepoštednu borbu protiv svih podjednako.

Naša borba bila je dugo vremena nepoznata vanjskom svijetu. Naše lovorike brao je Draža Mihailović, koji je postao u inostranoj štampi Robin Hud, a naša partizanska i dobrovoljačka vojska, njeni borci — to su bili neznani junaci. Ali prošla su ta vremena. Danas već čitav svijet zna da smo mi narodna vojska, da su oni izdajnici i da protiv njih treba da se vodi borba svim sredstvima koja nam stoje na raspolaganju. Ja vas uvjeravam da ćemo u toj borbi, u borbi za raskrinkavanje izdajnika, pobjedu odnijeti mi, a ne oni. Nikad naš narod neće primiti za svoje rukovodioce izdajnike iz Londona i razne Draže i izdajničke oficire. Nikada! Preskupo staje sloboda za koju se borimo da bi je narod lako pustio iz ruku i dao da mu je čuva onaj koji se danas bori protiv njega. Dakle, drugovi, vi se borite ne samo protiv okupatora nego i protiv domaćih izdajnika, da biste izvojevali srećnu budućnost i pravu slobodu, kojoj decenijama teži naš narod.

Da živi herojska Crvena armija!

Da živi velika bratska zajednica naroda Sovjetskog Saveza!

Živjela naša herojska Narodnooslobodilačka partizanska i dobrovoljačka vojska!

Bosanski Petrovac, 7. novembra 1942.

Vrhovni komandant sa zastavom brigade u Petrovcu 7. novembra 1942.

SASTAV PRVE PROLETERSKE BRIGADE IZ PERIODA NJENOG STVARANJA U RUDOM

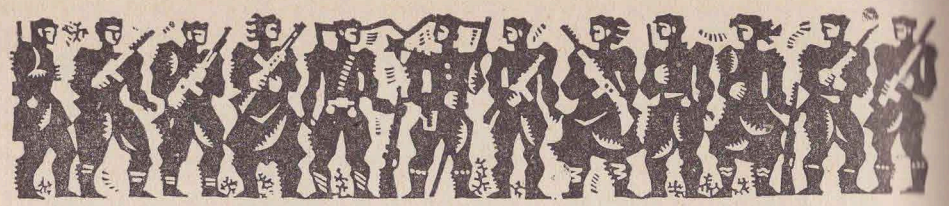

ŠTAB BRIGADE

POPOVIĆ Koča
komandant, rođen 1908, Beograd, Srbin; španski borac; bavio se publicističkim radom; član KPJ od 1938; narodni heroj.

LEKIĆ Danilo Španac
zamenik komandanta, rođen 1913, Andrijevica, Crnogorac, diplomirani filozof; član KPJ od oktobra 1935; španski borac; narodni heroj.*

KLJAJIĆ Filip Fića ★
politički komesar, rođen 1913, Tremušnjak, Petrinja, Srbin, obućarski radnik; član KPJ od 1936; poginuo 5. jula 1943. u Zvorniku kao politički komesar 1. proleterske divizije; narodni heroj.

TODOROVIĆ Mijalko Plavi
zamenik političkog komesara, rođen 1913, Dragušica, Knić, Kragujevac, Srbin, mašinski inženjer; član KPJ od 1938; narodni heroj.

BRIGADNI SANITET

BOŽOVIĆ dr Borislav
referent saniteta, rođen 1913, Stijena, Titograd, Crnogorac, asistent Univerziteta na internoj klinici Medicinskog fakulteta u Beogradu; član KPJ od avgusta 1941.

MILIŠIĆ Dušan★
rukovaoc sanitetske opreme, rođen 1908, Blagaj, Kupres, Srbin, metalski radnik u fabrici vagona u Kraljevu; član KPJ od 1940; poginuo 1943. kod Kupresa, kao član Sreskog komiteta KPJ za Kupres.

PAJOVIĆ Dragiša ★
pomoćnik referenta saniteta, rođen 1919, Kaona, Čačak, Srbin, student medicine, član KPJ od početka 1941; poginuo krajem juna 1943. kod Nove Varoši kao referent saniteta 3. sandžačke brigade.

SANITETSKO ODELJENJE

ŽIVKOVIĆ Ljubica ★
rukovodilac odeljenja, rođena oko 1918, Bjelopavlići, Danilovgrad, Crnogorka, babica; član KPJ od početka 1942; poginula juna 1943. u Miljevini kao zamenik upravnika divizijske bolnice 1. proleterske divizije.

JOVANOVIĆ Ksenija
bolničarka, rođena 1912, Titograd, Crnogorka, studentkinja; bila član KPJ od početka 1942.

JOVANOVIĆ Miluša
bolničarka, rođena 1917, Zavala, Titograd, Crnogorka, seljanka; bila član KPJ od kraja januara 1942.

* Drug Lekić je stigao u sastav brigade marta 1942. iz Srbije sa dužnosti političkog komesara Mačvanskog partizanskog odreda.

KREMIĆ Vera
bolničarka, rođena 1919, Kragujevac, Srpkinja, domaćica; član Skoja od avgusta 1942, član KPJ od avgusta 1943.

LOZ Ruža ★
bolničarka, rođena oko 1922, Srpkinja, seljanka, poginula januara 1942. u Šahbegovićima kod Sokolca.

SAVIĆ Stajka
bolničarka, rođena 1926, Kosjerić, Titovo Užice, Srpkinja, učenica ženske zanatske škole; član Skoja od septembra 1941, član KPJ od 3. januara 1944.

SIMOVIĆ Stefanija Stefa ★
bolničarka, rođena 1920, Crnci, Titograd, Crnogorka, seljanka; član KPJ od početka 1942, poginula sredinom jula 1943. na Zelengori.

STARČEVIĆ Tonka
bolničarka, rođena 1921, Lić, Gorski Kotar, Hrvatica, radnica u fabrici čokolade »Grič« u Zagrebu, izbeglica u Užicu; član KPJ od 24. januara 1943.

VUČINIĆ PAVIĆEVIĆ Branka
bolničarka, rođena 1921, Rogami, Titograd, Crnogorka, seljanka; član KPJ od aprila 1942.

VUČINIĆ MILUTINOVIĆ Kosara
bolničarka, rođena 1920, Velje Brdo, Titograd, Crnogorka, radnica fabrike duvana; kandidat za člana KPJ od 1941, član KPJ od 1942.

VUKAŠINOVIĆ DULETIĆ Julija
bolničarka, rođena 1921, Kopilje, Titograd, Crnogorka, seljanka; član KPJ od leta 1943.

VUKAŠINOVIĆ Milka
bolničarka, rođena 1923, Kopilje, Titograd, Crnogorka, seljanka; član KPJ od 1943.

VUKAŠINOVIĆ JOVANOVIĆ Ljubica
bolničarka, rođena 1918, Duklji, Titograd, Crnogorka, student ekonomije; član Skoja od 1937, član KPJ od juna 1942.

VUKSAN Gina ★
bolničarka, rođena oko 1921, Crnogorka, seljanka; član KPJ od 1942; poginula na Zelengori juna 1943.

HIRURŠKA EKIPA

MEŠTEROVIĆ dr Đura
šef hirurške ekipe, rođen 1908, Srpski Itebej, Zrenjanin, Srbin, lekar; španski borac; po povratku živeo ilegalno u Valjevu do ustanka; član KPJ od marta 1938.

PIHLER Lujza, Denić Borka
instrumentarka, rođena 1903, Prijedor, Austrijanka, radnica i dečja negovateljica; španski borac; član KPJ od marta 1938.

JUJIĆ Dragica Žabica
bolničarka, rođena 1929, u Slavoniji, Srpkinja, učenica, ratno siroče, izbeglica u selu Grnčare kod Loznice; član Skoja od 1942, a kasnije član KPJ.

STANOJLOVIĆ Milesa ★
bolničarka, rođena 1920, Družetić, Koceljevo, Valjevo, Srpkinja, seljanka; član Skoja pre rata, član KPJ od proleća 1942; poginula polovinom juna 1943. na Vučevu, Sutjeska, kao politički komesar ešelona teških ranjenika Centralne bolnice.

VIĆENTIJEVIĆ Živanka Seka
instrumentarka, rođena 1922, Zabrežje, Obrenovac, Srpkinja, radnica u Beogradu; član KPJ od 1941.

PRVI CRNOGORSKI BATALJON (LOVĆENSKI)[1]

ŠTAB BATALJONA

ĆETKOVIĆ Pero ★
komandant, rođen 1907, Ljubotinj, Cetinje, Crnogorac, kapetan bivše jugoslovenske vojske; kandidat za člana KPJ od 1941, član KPJ od februara 1942; ranjen 26. marta kod Nevesinja kao komandant 3. udarne divizije NOVJ, umro 29. marta 1943; narodni heroj.

KAPIČIĆ Jovo
politički komesar, rođen 1919, Gaeta, Italija, Crnogorac, student medicine; član KPJ od 1936; narodni heroj.

LOMPAR Andro ★
zamenik komandanta bataljona i sekretar štapske ćelije KPJ, rođen 1907, Bokovo, Cetinje, Crnogorac, obućarski radnik; član KPJ od 1928; poginuo na sremskom frontu.

ŠĆEKIĆ Vlado
zamenik političkog komesara, rođen 1917, Polica, Berane, Crnogorac, student prava; član KPJ od 1937; narodni heroj.

POPOVIĆ Ivo Đani
referent saniteta, rođen 1914, Cetinje, Crnogorac, student medicine u Zagrebu; član KPJ od 1941.

ĆETKOVIĆ-Kapičić Mila
bolničarka, rođena 1920, Pljevlja, Crnogorka, učenica gimnazije; član KPJ od 1942.

ĆETKOVIĆ Tomo
borac, rođen 1882, Ljubotinj, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik, član KPJ.

LAGATOR Špiro
kurir, rođen 1920, Ugnji, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od 1939, član KPJ od 1942.

POPIVODA Petar ★
kurir, rođen 1920, Bjelice, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; poginuo aprila 1943. na Drini kao kurir.

1. ČETA

VOJVODIĆ Gajo
komandir, rođen 1914, Građani, Cetinje, Crnogorac, student prava; primljen u članstvo KPJ pre 13. jula 1941.

VUKIĆEVIĆ Đoko
politički komesar čete, rođen 1914, Boguti, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1933; narodni heroj.

DAPČEVIĆ Vlado
zamenik komandira, rođen 1917, Vignjevići, Cetinje, Crnogorac, student tehnike; bio član KPJ od 1934. sa više prekida.

LEKIĆ Risto ★
borac, posle Rudog pomoćnik političkog komesara 1. čete, rođen 1909, Seoce, Bar, Crnogorac, student prava; član KPJ od 1931; poginuo 14. juna 1943. na Miljevini kao rukovodilac politodela 4. crnogorske proleterske brigade; narodni heroj.

[1] U sastav 1. bataljona ušle su: dve čete Lovćenskog i jedna četa Komskog partizanskog odreda.

BARJAMOVIĆ Jovo ★
borac, rođen 1919, Orahovo, Bar, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od 1941; umro u Trnovu posle igmanskog marša u zimu 1942.

CRNČEVIĆ Arso ★
borac, rođen 1916, Dupilo, Bar, Crnogorac, zemljoradnik; primljen za člana KPJ pre 13. jula 1941; poginuo aprila 1943. na Drini, kao sekretar aktiva Skoja u 1. četi.

CRNČEVIĆ Petar Pešo ★
borac, rođen 1919, Dupilo, Bar, Crnogorac, zemljoradnik; primljen za člana KPJ pre 13. jula 1941; poginuo januara 1944. kod Donjeg Menikovca, Travnik, kao politički komesar 1. čete.

CRNČEVIĆ Vučeta ★
borac, rođen 1921, Dupilo, Bar, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od 1941, član KPJ od 1943; poginuo juna 1943. u Centralnoj bolnici na Sutjesci kao teški ranjenik.

CRVENKO Blažo ★
borac, rođen 1914, Vignjevići, Cetinje, Crnogorac, nameštenik; primljen za člana KPJ pre 13. jula 1941; poginuo aprila 1943. na Drini, Krčino brdo, kao politički komesar 1. čete.

CRVENKO Vlado ★
borac, rođen 1920, Vignjevići, Cetinje, Crnogorac, učenik učiteljske škole; član Skoja od 1941, član KPJ od 1943; poginuo početkom jula 1943. kod Caparda, Zvornik, kao sekretar aktiva Skoja u 1. četi.

ĆORAC Svetozar ★
borac, rođen 1913, Dapsiće, Berane, Crnogorac, zemljoradnik; poginuo 1. avgusta 1942. na Suhovrhu, kod Livna.

DABANOVIĆ Mitar
borac, rođen 1912, Seoce, Bar, Crnogorac, rudarski radnik; član KPJ od jeseni 1941.

DABANOVIĆ Špiro ★
borac, rođen 1900, Seoce, Bar, Crnogorac, zemljoradnik; vraćen početkom 1942. iz Foče na teren Crmnice kao teški bolesnik; zarobljen i streljan u Baru 1942.

DRECUN Sveto ★
borac, rođen 1923, Boguti, Cetinje, Crnogorac, učenik; član Skoja od 1941, član KPJ od 1942; poginuo aprila 1945. kod Kiseljaka, Sarajevo, kao pomoćnik komesara 39. divizije.

ĐUKANOVIĆ Blažo
borac, rođen 1914, Građani, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; primljen za člana KPJ pre 13. jula 1941.

ĐURAŠEVIĆ Niko
borac, rođen 1915, Građani, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ od 1941, član KPJ od 1942.

GAZIVODA Petar
borac, rođen 1908, Ceklin, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1936.

JOVIĆEVIĆ Pavle
borac, rođen 1914, Ceklin, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1939.

KNEŽEVIĆ Jovo
borac, rođen 1909, Građani, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; vraćen na teren zbog bolesti, interniran u logor.

KOSTIĆ Đoko ★
borac, rođen 1912, Ceklin, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1939; poginuo juna 1943. u Mratinju, Piva, kao komandir baterije 1. proleterske brigade.

LEKIĆ Blažo
borac, rođen 1910, Seoce, Bar, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1939.

LEKIĆ Risto ★
borac, rođen 1902, Seoce, Bar, Crnogorac, učitelj; član KPJ od 1932; poginuo početkom 1943. u okolini Bosanskog Petrovca u IV neprijateljskoj ofanzivi, kao igmanac.

LOPIČIĆ Đoko ★
borac, rođen 1918, Ceklin, Cetinje, Cr-

nogorac, zemljoradnik; član Skoja od 1941, član KPJ od 1943; poginuo 1943. na Romaniji, kao borac u 1. četi.

LOPIČIĆ UROŠ ★
borac, rođen 1919, Ceklin, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; primljen za člana KPJ pre 13. jula 1941; poginuo 10. maja 1942. na Večerinovcu, kod Kolašina.

MARTINOVIĆ Danica
bolničarka, rođena 1913, Bajice, Cetinje, Crnogorka, domaćica; član KPJ od 1944.

MAŠANOVIĆ Božo
borac, rođen 1919, Orahovo, Bar, Crnogorac, zemljoradnik; primljen za člana KPJ pre 13. jula 1941.

MIHALJEVIĆ Branko ★
borac, rođen 1923, Građani, Cetinje, Crnogorac, učenik učiteljske škole; član Skoja od 1941; poginuo 1. avgusta 1942. kod Šujice, kao sekretar aktiva Skoja u 1. četi.

NIKALJEVIĆ Savo ★
borac, rođen 1917, Brčeli, Bar, Crnogorac, zemljoradnik; primljen za člana KPJ pre 13. jula 1941; poginuo aprila 1943. na Drini, Krčino brdo, kao vodnik u 1. četi.

ORLANDIĆ Božo
borac, rođen 1914, Seoce, Bar, Crnogorac, zemljoradnik; primljen za člana KPJ pre 13. jula 1941.

ORLANDIĆ Špiro ★
borac, rođen 1905, Seoce, Bar, Crnogorac, opštinski službenik; član KPJ od 1942; poginuo oktobra 1943. kod Kolašina, kao zamenik komandanta bataljona, u 4. crnogorskoj proleterskoj brigadi.

PEJAKOVIĆ Vlado
borac, rođen 1912, Pačarađe, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1934.

PETRIČEVIĆ Milan ★
borac, rođen 1914, Ceklin, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1936; poginuo kod Olova jula 1943, kao vodnik u 1. četi.

PRLJA Milutin ★
borac, rođen 1920, Muževići, Cetinje, Crnogorac, učenik; član Skoja od kraja 1941, član KPJ od 1943; poginuo juna 1943. kod Gornjeg Budnja, Foča, kao puškomitraljezac.

PRLJA Petar ★
borac, rođen 1911, Muževići, Cetinje, Crnogorac, metalski radnik; član KPJ od 1936; poginuo februara 1943. na Ivan-sedlu, kao delegat pratećeg voda u 1. bataljonu; narodni heroj.

PRLJA Božo ★
borac, rođen 1916, Ljubotinj, Cetinje, Crnogorac, metalski radnik; kandidat za člana KPJ od 1941, član KPJ od 1942; poginuo posle rata na području AKMO od balista.

PURLIJA Mišo ★
borac, rođen 1918, Dupilo, Bar, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od 1940, član KPJ od 1942; poginuo februara 1943. na Ivan-sedlu, kao puškomitraljezac u 1. četi.

RADOMAN Marko ★
borac, rođen 1910, Muževići, Cetinje, Crnogorac, radnik; član KPJ od 1938; poginuo marta 1943. na Neretvi, kao ranjenik i tifusar u Centralnoj bolnici.

RADULOVIĆ Jovo ★
borac, rođen 1906, Rijeka Crnojevića, Cetinje, Crnogorac, obućarski radnik; član KPJ od 1931. s prekidom, ponovo primljen pre 13. jula 1941; poginuo maja 1943. kod Zlatnog bora kao komandir 1. čete; narodni heroj.

ROLOVIĆ Vlado
borac, sekretar četne ćelije KPJ posle Rudog, rođen 1915, Brčeli, Bar, Crnogorac, student prava; član KPJ od 1935.

ŠABAN Vido
borac, rođen 1912, Mužovići, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ od 1941, član KPJ od 1942.

TATAR Labud
borac, rođen 1909, Ceklin, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1934.

TOMOVIĆ Jovo
borac, rođen 1907, Podgor, Bar, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1933.

VOJVODIĆ Đoko ★
borac, rođen 1916, Građani, Cetinje, Crnogorac, nameštenik; član KPJ od jeseni 1941; poginuo 9 maja 1942. na Večerinovcu, kod Kolašina, kao vodnik u 1. četi; narodni heroj.

VOJVODIĆ Kosta ★
borac, rođen 1920, Građani, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od 1938; poginuo u zimu 1942. u Kalinovačkoj Župi.

VOJVODIĆ Veliša ★
borac, rođen 1914, Građani, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1936; poginuo decembra 1942. kod Skatavice, Kotor-Varoš, kao desetar.

VUČKOVIĆ Blažo
borac, rođen 1914, Prekornica, Cetinje, Crnogorac, student prava; član KPJ od 1935.

VUČKOVIĆ Jovan ★
borac, rođen 1914, Prekornica, Cetinje, Crnogorac, rudarski radnik; član KPJ od 1934; poginuo februara 1944. kod Mrkonjić-Grada, kao zamenik komesara 1. bataljona; narodni heroj.

VUJOVIĆ Đuro Španac ★
borac, rođen 1901, Donja Sela, Cetinje, Crnogorac, rudarski radnik; član KPJ od 1929; pratilac Titov, poginuo juna 1943. na Milinkladama od bombe kojom je drug Tito ranjen; narodni heroj.

VUJOVIĆ Marko Zeko ★
borac, rođen 1890, Donja Sela, Cetinje, Crnogorac, rudarski radnik; poginuo avgusta 1942. kod Livna.

VUKIĆEVIĆ Milutin
borac, rođen 1919, Boguti, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od 1940, član KPJ od 1942.

VULETIĆ Marko
borac, rođen 1911, Limljani, Bar, Crnogorac, šumski radnik; član KPJ od 1934.

3. ČETA

BURIĆ Savo
komandir, rođen 1916, Zagreda, Danilovgrad, Crnogorac, student prava; član KPJ od 1938; narodni heroj.

POPOVIĆ Jovo ★
politički komesar, rođen 1915, Očinići, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1935; poginuo februara 1942. u Ulogu.

VLAHOVIĆ Dušan ★
zamenik komandira, rođen 1910, Trmanje, Titograd, Crnogorac, inžinjer agronomije; član KPJ od 1938; poginuo decembra 1946. kod Cetinja od četničkih ostataka.

LONČAREVIĆ Đuro
borac, rođen 1920, Gusinje, Crnogorac; student filozofije; član KPJ od 1939; narodni heroj.

ABRAMOVIĆ Vojo
borac, rođen 1912, Goraždovac, Peć, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1934.

BAJAGIĆ Milić
borac, rođen u Pivi, Crnogorac, zemljoradnik.

BAJOVIĆ Filip ★
borac, rođen 1913, Bjelice, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ; poginuo decembra 1942. kod Prnjavora.

BATRIĆEVIĆ Pavle ★
borac, rođen 1908, Očinići, Cetinje, Crnogorac, putar; član KPJ od 1932; poginuo februara 1942. u Ulogu.

BIGOVIĆ Božo
borac, rođen 1914, Cuce, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od 1941, član KPJ od 1942.

BIGOVIĆ Milan
borac, rođen 1909, Cuce, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od juna 1941.

BOROTA Joko
borac, rođen 1910, Budva, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1943.

ČOGURIĆ Miljan
borac, rođen 1920, Kolašin, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od 1941, član KPJ od 1943.

DEDEJIĆ Boško Pop ★
borac, rođen 1907, Kolašin, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1942; poginuo 1944. u Sloveniji, kao komandant 17. slovenačke brigade; narodni heroj.

DERVIŠ Mato ★
borac, rođen 1912, Cetinje, Crnogorac, pekarski radnik; član KPJ od pre rata; poginuo 1942.

DRAGOVIĆ Spasoje ★
borac, rođen 1919, Morača, Kolašin, Crnogorac, student prava; član KPJ od 1938; poginuo aprila 1943. na Drini, kao politički komesar 2. čete; narodni heroj.

ĐUKANOVIĆ Savo
borac, rođen 1923, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od 1941, član KPJ od 1942.

FRANOVIĆ Miloš ★
borac, rođen 1912, Paštrovići, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1942; poginuo 10. juna 1943. na Balinovcu.

GARDAŠEVIĆ Božo
desetar, rođen 1917, Čevo, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1942.

GARDAŠEVIĆ Radovan ★
borac, rođen 1914, Čevo, Cetinje, Crnogorac, student prava; član KPJ od 1941; poginuo početkom jula 1943. kod Caparda, Zvornik, kao politički komesar 2. čete; narodni heroj.

KRIVOKAPIĆ Miloš ★
borac, rođen 1919, Cuce, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ; poginuo.

MARINOVIĆ Đuro
borac, rođen 1909, Očinići, Cetinje, Crnogorac, službenik; član KPJ od 1932. s prekidom, ponovo primljen 1942.

MARINOVIĆ Nikola ★
borac, rođen 1913, Očinići, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1933; poginuo juna 1943. na Sutjesci, kao igmanac u Centralnoj bolnici.

MARTINOVIĆ Ljubo ★
borac, rođen 1914, Bajice, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od proleća 1941, član KPJ od 1943; poginuo nesrećnim slučajem krajem 1944. u Dubrovniku, na dužnosti pomoćnika komesara brigade.

MEDIGOVIĆ Krsto ★
borac, rođen 1917, Paštrovići, Crnogorac, trgovački pomoćnik; član KPJ od početka 1942; poginuo 9. maja 1942. na Večerinovcu, Mojkovac.

MILUTINOVIĆ Stanka
borac, rođena 1920, Piperi, Titograd, Crnogorka, domaćica; član Skoja od 1941, član KPJ od 1943.

PAVIĆEVIĆ Miroje ★
vodnik, rođen 1914, Cetinje, Crnogorac, službenik; primljen u članstvo KPJ pre 13. jula 1941; umro krajem 1942. od rana zadobijenih u borbi kod Ključa, kao zamenik komandanta bataljona.

PAVLOVIĆ Ivo ★
borac, rođen 1911, Paštrovići, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1940; kao težak ranjenik upućen iz Foče u zimu 1942. iz brigade u Crnu Goru; poginuo u Crnogorskom primorju krajem 1942.

POPIVODA Blažo ★
borac, rođen 1911, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1935; poginuo oktobra 1944. u Beogradu, kao politički komesar 1. bataljona; narodni heroj.

POPOVIĆ Radovan ★
borac, rođen 1919, Cetinje, Crnogorac, učenik; član Skoja od 1941, član KPJ od 1942; poginuo marta 1943. na Čičevu, Prenj.

SRZENTIĆ Špiro
borac, rođen 1916, Paštrovići, Budva, Crnogorac, student medicine; član KPJ od 1939.

STANIŠIĆ Marko Stari ★
desetar, rođen 1907, Maini, Budva, Crnogorac, zemljoradnik; primljen u članstvo KPJ pre 13. jula 1941; poginuo 9. maja 1942. na Večerinovcu.

STANIŠIĆ Marko
borac, rođen 1919, Maini, Budva, Crnogorac, elektromehaničarski radnik; član KPJ od oktobra 1941; narodni heroj.

ŠABAN Dušan
borac, rođen 1920, Podgorica, Crnogorac, učenik srednje poljoprivredne škole; član Skoja od prve polovine 1941, član KPJ od januara 1942.

ŠPADIJER Špiro
vodnik, rođen 1914, Cetinje, Crnogorac, podoficir bivše jugoslovenske vojske; primljen u članstvo KPJ pre 13. jula 1941.

VLAHOVIĆ Dragutin
borac, rođen 1912, Trmanje, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1944.

VLAHOVIĆ Dunja
borac, rođena 1914, Trmanje, Titograd, Crnogorka, učiteljica; kandidat za člana KPJ pre 22. decembra 1941, član KPJ od 15. marta 1942.

VLAHOVIĆ Milija ★
borac, rođen 1908, Trmanje, Titograd, Crnogorac, podoficir bivše jugoslovenske vojske; poginuo februara 1942. u Ulogu.

VLAHOVIĆ Vuko
borac, rođen 1906, Trmanje, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1943.

VUJOVIĆ Špiro ★
borac, rođen 1918, Ubli, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1942; poginuo februara 1943. na Ivan-sedlu, kao vodnik u 2. četi; narodni heroj.

ZOGOVIĆ Vujadin ★
borac, rođen 1914, Murino, Andrijevica, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1942; poginuo maja 1943. na Zlatnom boru, kao vodnik u 2. četi; narodni heroj.

3. ČETA

VUKIĆEVIĆ Sekula ★
komandir, rođen 1909, Babino, Berane, Crnogorac, učitelj; član KPJ od 1942; poginuo 1943. kod sela Goražde (Polica), Ivangrad.

MARJANOVIĆ Leko ★
politički komesar, rođen 1912, Kralje, Andrijevica, Crnogorac, student prava; član KPJ od 1939; poginuo 1943. u Sloveniji, kao komandant brigade.

ANĐELIĆ Branko ★
borac, rođen 1926, Kolašin, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od jeseni 1941; poginuo februara 1942. u Ulogu.

BAJIĆ Krsto ★
borac, rođen 1920, Berane, Crnogorac, student filozofije; član KPJ od jeseni 1941; poginuo 23. avgusta 1944. na Zlatiboru, kod Užica, kao politički komesar 3. krajiške brigade; narodni heroj.

BAKOČEVIĆ Branka ★
bolničarka, rođena 1923, Titovo Užice, Srpkinja, učenica; član Skoja od 1941;

teško ranjena 1. avgusta 1942. kod Stipićeve Košare, Šujica, poginula u Centralnoj bolnici juna 1943.

BEŠIREVIĆ Hamid ★
borac, rođen 1919, Rudo, musliman, učenik šerijatske škole; član Skoja od 1942, član KPJ od 1942; kao zamenik političkog komesara 3. čete ranjen prilikom prelaska Drine aprila 1943, nastradao kao tifusar u Centralnoj bolnici na Sutjesci juna 1943; narodni heroj.

BOJOVIĆ Rade ★
borac, rođen 1910, Berane, Crnogorac, radnik; član KPJ od 1931; poginuo 16. maja 1942. na Markovom brdu, kod Kolašina.

BOJOVIĆ Strado
borac, rođen 1918, Bojovići, Andrijevica, Crnogorac, svršeni bogoslov; član Skoja od jeseni 1941, član KPJ od 1942.

BORIČIĆ Milo
borac, rođen 1921, Babino, Berane, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od jeseni 1941.

BULATOVIĆ Jela
borac, rođena 1921, Kolašin, Crnogorka, domaćica; član Skoja.

BULATOVIC Radule
borac, rođen 1918, Kolašin, Crnogorac, zemljoradnik.

ĆIROVIĆ Janko
vodnik, rođen 1904, Morača, Kolašin, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1940; narodni heroj.

GORAC Svetozar ★
borac, rođen 1913, Dapsiće, Berane, Crnogorac, zemljoradnik; poginuo 1. avgusta 1942. na Suhovrhu između Livna.

DAPČEVIĆ Ivo ★
borac, rođen 1916. u SAD, Crnogorac, student prava; član KPJ od 1936; poginuo decembra 1942. na Skatavici, kod Kotor-Varoša, kao politički delegat voda u 1. četi.

DAŠIĆ Milisav ★
borac, rođen 1912, Kaludra, Berane, Crnogorac, inžinjer agronomije; poginuo marta 1942. na Markovom brdu, kod Kolašina.

DORIĆ Jusuf ★
borac, rođen 1922, Dorići, Rudo, musliman, učenik; član Skoja od 1942; poginuo maja 1942. kod Mojkovca.

DRAGOVIĆ Jakša ★
vođa bacačkog odeljenja, rođen 1910, Đulići, Andrijevica, Crnogorac, nameštenik; član KPJ od 1943; poginuo juna 1943. kod Vlasenice.

DRAŠKOVIĆ Milorad
borac, rođen 1923, Kolašin, Crnogorac, zemljoradnik.

DRPLJANIN Tale ★
borac, rođen 1916, Kolašin, musliman, zemljoradnik; poginuo 9. maja 1942. na Skari, Crna Gora.

ĐUKANOVIĆ Nikola ★
borac, rođen 1920, Građani, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od leta 1941, član KPJ od 1943; poginuo decembra 1944. kod Iloka, u Sremu, kao komandir prateće čete 1. proleterske brigade.

ĐUKIĆ Gojko
borac, rođen 1923, Polica, Berane, Crnogorac, učenik; član Skoja od 1939, član KPJ od 1942.

ĐUKIĆ Milija
borac, rođen 1910, Polica, Berane, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od jeseni 1941.

ĐUKIĆ Vuksan ★
borac, rođen 1916, Kolašin, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1939; poginuo decembra 1943. kod Šujice, Livno, kao komandir 3. čete; narodni heroj.

GOŠOVIĆ Spasoje ★
borac, rođen 1911, Kuči, Titograd, Crnogorac, nameštenik; poginuo aprila 1943. na Krčinom brdu, pri prelazu Drine.

JANKOVIĆ Ivan ★
borac, rođen 1926, Kolašin, Crnogorac, učenik; član Skoja od jeseni 1941, kandidat za člana KPJ; poginuo februara 1942. u Ulogu.

JANKOVIĆ Rajko ★
borac, rođen 1923, Kolašin, Crnogorac, učenik; član Skoja od 1940, kandidat za člana KPJ; poginuo 9. maja 1942. na Skari, Crna Gora.

JOVANOVIĆ Batrić
borac, rođen 1922, Morača, Kolašin, Crnogorac, student prava; član KPJ od jeseni 1941.

JOVOVIĆ Vojislav
vodnik pratećeg voda, rođen 1915, Kosić, Danilovgrad, Crnogorac, inžinjer; kandidat za člana KPJ pre 22. decembra 1941, član KPJ od februara 1942.

KOVIJANIĆ Bećir
borac, rođen 1922, Kolašin, Crnogorac, zemljoradnik.

KOMATINA Miloš ★
borac, rođen 1885, Rženica, Berane, Crnogorac, zemljoradnik; vraćen na teren 1942. po zadatku i kao terenski radnik poginuo 1943. u Vinickoj, kod Berana; narodni heroj.

KORAĆ Rajko ★
desetar, rođen 1916, Koraći, Berane, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od jeseni 1941; smrtno ranjen 8. jula 1942. kod Konjica, kao komandir 3. čete, umro posle nekoliko dana.

LUTOVAC Dragutin ★
borac, rođen 1923, Dapsiće, Berane, Crnogorac, učenik; član Skoja od 1940, član KPJ od jula 1942; poginuo marta 1943, na Čičevu, Prenj.

LUTOVAC Milun ★
borac, rođen 1916, Dapsiće, Berane, Crnogorac, zemljoradnik; poginuo 16. maja 1942. na Markovom brdu, kod Kolašina.

MASLOVARIĆ Vojo ★
borac, rođen 1914, Polica, Berane, Crnogorac, poljoprivredni radnik; član KPJ od 1936; poginuo 18. decembra 1942. kod Čelinca, Banja Luka, kao zamenik političkog komesara 3. čete; narodni heroj.

MAŠKOVIĆ Savo ★
borac, rođen 1914, Kolašin, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1940; poginuo 4. decembra 1944. na sremskom frontu, kao komandant 8. crnogorske brigade; narodni heroj.

NEDIĆ Dušan
borac, rođen 1907, Pešca, Berane, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od jeseni 1941.

NEDOVIĆ Mihailo ★
borac, rođen 1926, Kaludra, Berane, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od jeseni 1941, član KPJ od 1942; poginuo decembra 1942. na Crnom vrhu, kod Banje Luke.

NEŠOVIĆ Mila
bolničarka, rođena 1924, Titovo Užice, Srpkinja, učenica; član Skoja od jeseni 1941, član KPJ od 1943.

NOVOVIĆ Mirko
borac, rođen 1917, Cecuni, Andrijevica, Crnogorac, student tehnike; član KPJ od 1936; narodni heroj.

RAKOČEVIĆ Milić Doktor ★
borac, rođen 1917, Kolašin, Crnogorac, nameštenik; poginuo 1943. u srednjoj Bosni.

RAKOČEVIĆ Savo ★
borac, rođen 1910, Kolašin, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1940; poginuo oktobra 1942. kod Ključa.

SIMONOVIĆ Danilo
borac, rođen 1918, Kolašin, Crnogorac, student prava; član KPJ od 1940; umro 1952.

SIMONOVIĆ Petar
borac, rođen 1910, Kolašin, Crnogorac, zemljoradnik.

STIJOVIĆ Milonja
borac, rođen 1910, Polica, Berane, Crnogorac, sudija; kandidat za člana KPJ 1941, član KPJ od 1942.

ŠĆEPANOVIĆ Boriša
borac, rođen 1921, Kolašin, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od 1940, član KPJ od kraja 1942.

TOŠIĆ Branko
borac, rođen 1922, Kolašin, Crnogorac, učenik; član Skoja od 1940, član KPJ od 1942; umro 1946.

VELJIĆ Zarija ★
borac, rođen 1925, Babino, Berane, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od 1940, kandidat za člana KPJ; poginuo decembra 1942. kod Hrvaćana, Banja Luka, kao puškomitraljezac.

VEŠOVIĆ Radonja
borac, rođen 1924, Rijeka Marsenića, Berane, Crnogorac, učenik; član Skoja od 1939, član KPJ od marta 1942.

VOJVODIĆ Dimitrije Zeko
desetar, rođen 1909, Konjuhe, Andrijevica, Crnogorac, oficir bivše jugoslovenske vojske; član KPJ od jeseni 1941; narodni heroj.

VOJVODIĆ Đuro
vodni delegat pratećeg voda, rođen u Građanima, Cetinje, Crnogorac, student prava; član KPJ od 1939.

VOJVODIĆ Tomo ★
borac, rođen 1910, Građani, Cetinje, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1943; poginuo juna 1943. kod Renovice, kao zamenik komandira 1. čete.

VUJOŠEVIĆ Dušan ★
vođa mitraljeskog odeljenja, rođen 1912, Berane, Crnogorac, trgovac; član KPJ od 1942; poginuo kao obaveštajni oficir avgusta 1943. negde u Srbiji po prelasku preko Drine; narodni heroj.

ŽIVKOVIĆ Živko
vodnik, rođen 1912, Buče, Berane, Crnogorac; kao učenik otišao na robiju zbog napredne delatnosti, član KPJ od 1935; narodni heroj.

ŽURIĆ Miloš
borac, rođen 1920, Mojkovac, Kolašin, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od jeseni 1941, član KPJ od 1942.

DRUGI CRNOGORSKI BATALJON[1]

ŠTAB BATALJONA

VUKANOVIĆ Radovan
komandant, rođen 1906, Rogami, Titograd, Crnogorac, apsolvent pravnog fakulteta, službenik; član KPJ od 1926; narodni heroj

MITROVIĆ Mojsije ★
politički komesar, rođen 1913, Kržanja, Titograd, Crnogorac, profesionalni revolucioner; član KPJ od 1935, poginuo u Livnu 7. avgusta 1942.

JOVANOVIĆ Vaso
zamenik komandanta, rođen 1915, Titograd, Crnogorac, poručnik vazduhoplovno-tehničkih jedinica bivše jugoslovenske vojske; član KPJ od 1941.

[1] U sastav 2. bataljona ušle su: Piperska i Kučko-bratonožićka četa bataljona »Osamnaesti oktobar« Zetskog partizanskog odreda i Bjelopavlićka četa iz bataljona »Bijeli Pavle« (partizanski odred »Bijeli Pavle«).

BOŽOVIĆ Božo
komandir, rođen 1911, Rogami, Titograd, Crnogorac, službenik; član KPJ od jula 1941; narodni heroj.

LJUMOVIĆ Vuksan
politički komesar, rođen 1914, Crnci, Titograd, Crnogorac, diplomirani pravnik; član KPJ od februara 1939.

BOŽANOVIĆ Ljubo
zamenik komandira, rođen 1914, Crnci, Titograd, Crnogorac, učenik gimnazije; član KPJ od 1937; umro oktobra 1946.

BEŠIĆ Olga ★
bolničarka, rođena 1920, Stijena, Titograd, Crnogorka, seljanka, član KPJ od septembra 1942; poginula u Sitnici kod Mrkonjić-Grada, novembra 1942.

BOŽANOVIĆ Dušan ★
borac, rođen 1922, Crnci, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; poginuo sredinom maja 1943. kod Šahovića, Bijelo Polje.

BOŽOVIĆ Časlav
borac, sekretar četne ćelije KPJ, rođen 1915, Stijena, Titograd, Crnogorac, apsolvent arhitekture; član KPJ od marta 1941. s prekidom.

BOŽOVIĆ Miloš ★
borac, rođen 1920, Stijena, Titograd, Crnogorac, maturant gimnazije; član KPJ od 1941; poginuo kod Ključa početkom oktobra 1942. kao politički komesar 1. čete.

BOŽOVIĆ Radomir
borac, rođen 1915, Stijena, Titograd, Crnogorac, bankarski službenik; član KPJ od septembra 1941; narodni heroj.

BOŽOVIĆ Slavko
borac, rođen 1921, Stijena, Titograd, Crnogorac, maturant gimnazije; član KPJ od avgusta 1941; poginuo 19. avgusta 1945. kod Plitvičkih jezera kao politički komesar 19. divizije.

BOŽOVIĆ Vidak
borac, rođen 1919, Rogami, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od 1939; član KPJ od 1942.

BOŽOVIĆ Vujadin ★
borac, rođen 1912, Velje Brdo, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; poginuo 21. januara 1942. u selu Bijele Vode kod Sokolca.

BRKOVIĆ Milo ★
borac, rođen 1925. Velje Brdo, Titograd, Crnogorac, učenik gimnazije; član KPJ od decembra 1942; poginuo na Ivansedlu februara 1943.

BRNOVIĆ Petar ★
borac, rođen 1921, Crnci, Titograd, Crnogorac, učenik gimnazije; poginuo 21. januara 1942. u selu Bijele Vode.

ĆETKOVIĆ Dara
borac, rođena 1921, Beli, Titograd, Crnogorka; svršeni đak trgovačke akademije; član KPJ od 1942.

ĆETKOVIĆ Milisav ★
borac, rođen 1922, Crnci, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; poginuo 21. januara 1942. u selu Bijele Vode kod Sokolca.

ĆETKOVIĆ Milovan
borac, rođen 1918, Crnci, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1942.

DARMANOVIĆ Vojin Čekrdeko
borac, rođen 1917, Blizna, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1942.

ĐUROVIĆ Nenad
borac, rođen 1919, Velje Brdo, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1941.

DŽANKIĆ Velimir ★
borac, rođen 1924, Crnci, Titograd, Crnogorac, učenik gimnazije; član KPJ od avgusta 1942; poginuo kod sela Metanca, Bijelo Polje 10. maja 1943.

GLIGORIJEVIĆ Vojin★
borac, rođen 1917, Crnci, Titograd, Cr-

nogorac, maturant gimnazije; član KPJ od 1942; poginuo na Lučkim kolibama, Zelengora, 9. juna 1943.

IVANČEVIĆ Milinko Musa ★
borac, rođen 1920, Blizna, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od 1939; poginuo na Romaniji 1942.

IVANOVIĆ Mijajlo Mrka ★
borac, rođen 1905, Mrke, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od 1943; poginuo 1944.

LJUMOVIĆ Dragomir ★
borac, rođen 1918, Crnci, Titograd, Crnogorac, podoficir bivše jugoslovenske vojske; poginuo 21. januara 1942, u selu Bijele Vode, kod Sokolca.

LJUMOVIĆ Milika ★
borac, rođen 1922, Crnci, Titograd, Crnogorac, maturant gimnazije; poginuo 21. januara 1942. u selu Bijele Vode, kod Sokolca.

LJUMOVIĆ Vlado ★
vodnik, rođen 1920, Kopilje, Titograd, Crnogorac, maturant gimnazije; poginuo na Zlatnom boru, Foča, 24. maja 1943. kao komandir 1. čete.

LJUMOVIĆ Vučeta ★
borac, rođen 1912, Crnci, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; poginuo 21. januara 1942. u selu Bijele Vode, kod Sokolca.

MARKOVIĆ Luka
borac, rođen 1915, Markovići—Stijena, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1942.

MARKOVIĆ Radovan ★
borac, rođen 1908, Stijena, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1942; poginuo kod Drvara 1944.

MATKOVIĆ Drago
borac, rođen 1923. Crnci, Titograd, Crnogorac, maturant trgovačke akademije; član KPJ od 1942.

MATKOVIĆ Vasilije Vasko ★
borac, rođen 1920, Crnci, Titograd, Crnogorac, učenik gimnazije; član KPJ od 1942; poginuo kod Capardi, Zvornik, jula 1943.

MATOVIĆ Petar ★
borac, rođen 1902, Radeća, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1934; poginuo na Zlatnom boru, Foča, 24. maja 1943. kao politički komesar 1. čete.

MILUTINOVIĆ Mašan
vršio dužnost političkog rukovodioca u vodu, rođen 1915, Velje Brdo, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1936.

MILUTINOVIĆ Dušan ★
borac, rođen 1918. Velje Brdo, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1941; poginuo u Beogradu sredinom oktobra 1944.

MILUTINOVIĆ Zlatija
bolničarka, rođena 1920, Crnci, Titograd, Crnogorka.

NOVAKOVIĆ Stano
borac, rođen 1920, Crnci, Titograd, Crnogorac; zemljoradnik; član KPJ od 1942; umro 1958.

PERKOVIĆ Novak ★
borac, rođen 1921, Cerovici, Titograd, Crnogorac, učenik gimnazije; član KPJ od 1942; poginuo kod Imotskog avgusta 1942.

PILETIĆ Milija ★
borac, rođen 1920, Zavala, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; poginuo kod Prače 1943.

POPOVIĆ Boško ★
borac, rođen 1922, Blizna, Titograd, Crnogorac, maturant gimnazije; član KPJ od oktobra 1941; poginuo na Sutjesci kao ranjenik sredinom juna 1943.

POPOVIĆ Radomir Duško
nišandžija na bacaču, rođen 1917, Blizna, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od avgusta 1941.

POPOVIĆ Đorđe Đole ★
borac, rođen 1918, Crnci, Titograd, Crnogorac, podoficir bivše jugoslovenske vojske; član KPJ od 1942; poginuo na Palisadu krajem avgusta 1944.

POPOVIĆ Ivan ★
borac, rođen 1914, Crnci, Titograd, Crnogorac, žandarm; član KPJ od 1942; nestao u vreme bitke na Sutjesci kao bolesnik sredinom juna 1943.

POPOVIĆ Milan
borac, rođen 1916, Crnci, Titograd, Crnogorac, apsolvent poljoprivrednog fakulteta; član KPJ od decembra 1943.

POPOVIĆ Radivoje ★
borac, rođen 1908, Crnci, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; umro u Foči 1942.

POPOVIĆ Radomir Blizanski ★
borac, rođen 1914, Blizna, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1939; poginuo 22. marta 1943. na Paležu kod Kalinovika.

POPOVIĆ Radomir Crnački
borac, rođen 1916, Crnci, Titograd, Crnogorac, student prava; član KPJ od 1942.

POPOVIĆ Radovan ★
vodnik, rođen 1910, Blizna, Titograd, Crnogorac, službenik; član KPJ od 1936; poginuo na Sutjesci sredinom juna 1943.

RADEVIĆ Radomir
borac, rođen 1920, Rogami, Titograd, Crnogorac, službenik; član KPJ od 1943; umro maja 1946.

RADEVIĆ Petar
vodnik, rođen 1918, Rogami, Titograd, Crnogorac, vazduhoplovni potporučnik — pilot bivše jugoslovenske vojske; član KPJ od septembra 1942; narodni heroj.

RADEVIĆ Velimir ★
borac, rođen 1921. Ožezi, Titograd, Crnogorac, maturant gimnazije; član KPJ od 1942; poginuo na Sutjesci juna 1943.

RADEVIĆ Vlado
borac, rođen 1914, Rogami, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od juna 1942, umro kao potpukovnik JNA u penziji 1. januara 1959. u Titogradu.

RADOVANOVIĆ Milentije
borac, rođen 1920, Rijeka, Piperska, Titograd, Crnogorac; član KPJ od 1942.

RADOVANOVIĆ Miloš
borac, rođen 1916, Rijeka Piperska, Titograd, Crnogorac, službenik; član KPJ od 1941.

RADOVANOVIĆ Savo ★
borac, rođen 1914, Rijeka Piperska, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1938; poginuo kod Ključa 7. oktobra 1942.

VUČINIĆ Branko
borac, rođen 1918, Rogami, Titograd, Crnogorac, student prava; član KPJ od jula 1941.

VUČINIĆ Vuksan
borac, rođen 1914, Rogami, Titograd, Crnogorac, tekstilni radnik; član KPJ od septembra 1942.

VLAHOVIĆ Vukadin
borac, rođen 1915, Trmanje, Kolašin, Crnogorac, vazduhoplovni podoficir bivše jugoslovenske vojske; član KPJ od maja 1942; umro 2. maja 1954.

VLAHOVIĆ Vuksan ★
borac, rođen 1911, Rogami, Titograd, Crnogorac, žandarm; poginuo kod Han Pijeska aprila 1942.

VUKANOVIĆ Jovan
vođa bacačkog odeljenja, rođen 1912, Rogami, Titograd, Crnogorac, tehničar; član KPJ od 1936, poginuo kod Foče aprila 1943, narodni heroj.

VUKAŠINOVIĆ Spasoje ★
borac, rođen 1918, Kopilje, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; poginuo 16. maja 1943. kod Šahovića, Bijelo Polje.

VUKAŠINOVIĆ Stoja ★
bolničarka, rođena 1920, Kopilje, Titograd, Crnogorka, seljanka; umrla u Foči 1942.

VUKOTIĆ Dukljan
borac, rođen 1915, Đurkovići, Titograd, Crnogorac, službenik; bio član KPJ od 1941.

VUKOTIĆ Vaso Piper
borac, rođen 1914, Đurkovići, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1943.

VULIKIĆ Vojislav
borac, rođen 1914, Đurkovići, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1938.

2. ČETA

IVANOVIĆ Blažo ★
komandir, rođen 1908, Zlatica, Titograd, Crnogorac, student filozofije; član KPJ od avgusta 1941; poginuo na Treskavici juna 1942.

BOŽOVIĆ Spaso ★
politički komesar, rođen 1914, Zagreda, Titograd, zemljoradnik, Crnogorac; član KPJ od 1936; poginuo na Borovnu, Sutjeska, 5. juna 1943. kao borac u 2. četi.

PETROVIĆ Radovan Brulje ★
zamenik komandira, rođen 1917, Bioče, Titograd, Crnogorac, student prava; član KPJ od februara 1941; poginuo u Bijelim Vodama, Sokolac, 21. januara 1942; narodni heroj.

BJELOJEVIĆ Aleksandar Čabo
borac, rođen 1920, Moravica, Titograd, Crnogorac, učenik gimnazije; član KPJ od februara 1941.

ČARAPIĆ Radomir
borac, rođen 1908, Ubalac, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1939.

ČARAPIĆ Vaso ★
borac, rođen 1914, Ubalac, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1940; poginuo na Zlatnom boru, Foča, 24. maja 1943. kao vodnik.

ČARAPIĆ Vučeta ★
borac, rođen 1916, Ubalac, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od juna 1941; teško ranjen na Zlatnom boru kod Foče 22. maja 1943. a uhvaćen od neprijatelja sredinom juna 1943. na Sutjesci, odveden u Sarajevo i streljan krajem marta 1945.

DOSKOVIĆ Radovan ★
borac, rođen 1924, Đurišići, Barice, Bijelo Polje, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od oktobra 1942; poginuo u Rataju kod Foče, 12 juna 1943.

GOGIĆ Đuro ★
borac, rođen 1913, Lutovo, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1940; poginuo na Ivan-sedlu, Konjic 21. februara 1943. na dužnosti desetara.

GOŠOVIĆ Blažo ★
borac, rođen 1890, Kržanja, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; poginuo u selu Kolešku, Nevesinje, 25. maja 1942.

GOŠOVIĆ Božo
borac, rođen 1917, Kržanja, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od 1941; član KPJ od septembra 1942.

GOŠOVIĆ Rade Raško ★
borac, rođen 1924. Kržanja, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od 1940; razboleo se od tifusa na dužnosti puškomitraljesca i umro u Drinićima februara 1943.

GOŠOVIĆ Radomir
borac, rođen 1914, Kržanja, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik.

GRUJIĆ Grujo ★
borac, rođen 1918, Klopot, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od januara 1943; poginuo na Balinovcu, Zelengora, 10. juna 1943.

GRUJIĆ Svetozar ★
borac, rođen 1916, Klopot, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od 1941, član KPJ od aprila 1942; poginuo na Sutjesci juna 1943.

GRUJIĆ Vojislav Vojo ★
desetar, rođen 1913, Klopot, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od marta 1942; poginuo kao zamenik komandanta bataljona na Paležu, Kalinovik, 20. marta 1943; narodni heroj.

ILIĆ Mihailo Idžo ★
borac, rođen 1922, Klopot, Titograd, Crnogorac, učenik gimnazije; član KPJ od januara 1943; poginuo kod Zvornika 4. jula 1943. kao vodnik.

IVANOVIĆ Batrić Bojo
borac, rođen 1897, Sjenice, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od aprila 1942; umro 1961.

IVANOVIĆ Bogdan Bojo
desetar, rođen 1910, Doljani, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1934.

IVANOVIĆ Božidar
borac, rođen 1915, Doljani, Titograd, Crnogorac zemljoradnik; član Skoja od 1938; član KPJ od avgusta 1942.

IVANOVIC Vojin Vojo ★
borac, rođen 1913, Doljani, Titograd, Crnogorac, železnički službenik; član KPJ od 1941; poginuo na Borovnu, Sutjeska, 5. juna 1943.

JOKANOVIĆ Miljan
borac, rođen 1917, Vrbica, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1936.

JOVANOVIĆ Blažo
borac, rođen 1919, Lutovo, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od 1941, član KPJ od marta 1942.

JOVANOVIĆ Grujo ★
borac, rođen 1919, Lutovo, Titograd, Crnogorac, učenik gimnazije; član KPJ od maja 1941; poginuo u Lutovu 1944.

KRKELIĆ Marko
borac, rođen 1912, Lutovo, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od avgusta 1942.

KRKELIĆ Milutin ★
borac, rođen 1921, Lutovo, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od septembra 1942; poginuo na Ivan-sedlu 19. februara 1943.

LAKOVIĆ Vlado ★
borac, rođen 1916, Medun, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1939; poginuo kod Travnika 13. novembra 1943.

LAKOVIĆ Vojislav ★
borac, rođen 1915, Medun, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1934; poginuo kod Miljevine 12. juna 1943.

MANOJLOVIĆ Ananije ★
vodnik, rođen 1911, Kržanja, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; teško ranjen 24. decembra 1941. u Mioču kod Rudog, uhvaćen u bolnici u Rogatici, januara 1942. i streljan u Sarajevu marta 1945.

MANOVIĆ Novica ★
borac, rođen 1918, Petković, Prijepolje, Crnogorac, ugostiteljski radnik; poginuo kod sela Metanac, Bijelo Polje, 10. maja 1943.

MARKOVIĆ Ljubica
bolničarka, rođena 1925, Zagorič, Titograd, Crnogorka; član Skoja od 1940, član KPJ od oktobra 1942.

MAROVIĆ Luka
borac, rođen 1919, Brskut, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od 1941; član KPJ od 1942.

MAROVIĆ Milo ★
borac, rođen 1915, Brskut, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1940, poginuo u Bijelim Vodama, Sokolac, 21. januara 1942

MIĆKOVIĆ Milisav ★
borac, rođen 1910, Bezjovo, Titograd, Crnogorac, student prava; poginuo kod sela Sokolovići, Han Pijesak, 7. aprila 1942.

MIĆKOVIĆ Savić
borac, rođen 1912, Bezjovo, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od 1937, kandidat KPJ od 1941, član KPJ od aprila 1942.

MIĆKOVIĆ Vojislav ★
borac, rođen 1915, Bezjovo, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od 1941; poginuo u Sitnici, 20 novembra 1942, kao mitraljezac.

MILIĆ Labud
borac, rođen 1911, Orahovo, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1942.

MILIĆ Vukašin Tulje
borac, rođen 1921, Kržanja, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od 1941, bio član KPJ od novembra 1942.

MILIČKOVIĆ Dimitrije ★
borac, rođen 1919, Petrovići, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1942, poginuo na Sutjesci sredinom juna 1943. kao vodnik voda pratećih oruđa.

NIKIĆ Milisav
borac, rođen 1924, Orahovo, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1941.

PETOVIĆ Dimitrije Drago ★
borac, rođen 1914, Sjenica, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1936; poginuo na Neznanici kod Turbeta, 8. januara 1944, u činu potporučnika NOVJ, na dužnosti zamenika komandira.

PERIŠIĆ Milisav
borac, rođen 1909, Orahovo, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1943.

PETROVIĆ Aleksandar Leko
borac, rođen 1920, Klopot, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od 1941, član KPJ od 1942.

PETROVIĆ Božina Bolje ★
borac, rođen 1911, Kosor, Titograd, Crnogorac, administrativni službenik; poginuo kod Ključa, 13. oktobra 1942.

PETROVIĆ Đuro
borac, rođen 1924, Bioče, Titograd, Crnogorac, učenik gimnazije; član Skoja od 1939, član KPJ od aprila 1942.

PETROVIĆ Rajko ★
borac, rođen 1916, Bioče, Titograd, Crnogorac, službenik; poginuo u Bijelim Vodama, kod Sokolca, 21. januara 1942.

POPOVIĆ Đorđije ★
borac, rođen 1904, Doljani, Titograd, Crnogorac, pekarski radnik; poginuo u Bijelim Vodama, kod Sokolca, 21. januara 1942.

POPOVIĆ Marko
borac, rođen 1889, Masline, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1942.

POPOVIĆ Miljeta ★
borac, rođen 1921, Cvilin, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od 1941, član KPJ od septembra 1942; poginuo na Borovnu, Sutjeska, 5. juna 1943, kao puškomitraljezac.

POPOVIĆ Raško
borac, rođen 1917, Doljani, Titograd, Crnogorac, student agronomije; član KPJ od jula 1941.

POPOVIĆ Veliša Leko ★
borac, rođen 1905, Masline, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od februara 1943; poginuo na Sutjesci, sredinom juna 1943, u sastavu Centralne bolnice.

PRELEVIĆ Bojo ★
borac, rođen 1916, Ubli, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od aprila 1942; poginuo na Sutjesci, sredinom juna 1943, kao zamenik komandira prateće čete; narodni heroj.

PRELEVIĆ Milisav ★
borac, rođen 1914, Ubli, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od januara 1943; poginuo na Zlatnom boru kod Foče, 22. maja 1943.

RAŠOVIĆ Milija ★
borac, rođen 1913, Fundina, Titograd, Crnogorac, žandarm, član KPJ od marta 1942; poginuo na Krčinom brdu kod Foče, 9. aprila 1943. kao vodnik; narodni heroj.

SEKULOVIĆ Milija ★
partijski radnik u bataljonu, rođen 1914, Brskut, Titograd, Crnogorac, student prava; član KPJ od 1935; poginuo 1943. u selu Kržanja kao pozadinski radnik.

ŠAKOVIĆ Vidak ★
borac, rođen 1922, Klopot, Titograd, Crnogorac, učenik gimnazije; član Skoja od 1941, član KPJ od aprila 1942; poginuo u Bravskom, Bosanski Petrovac, 19. oktobra 1942.

TOŠKOVIĆ Đorđija ★
borac, rođen 1917, Trimojevići, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik, član Skoja od 1941; poginuo u Bijelim Vodama, kod Sokolca, 21. januara 1942.

TOŠKOVIĆ Komnen ★
borac, rođen 1920, Trimojevići, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od 1941; poginuo u Bijelim Vodama, kod Sokolca, 21. januara 1942.

TOŠKOVIĆ Radomir ★
borac, rođen 1918, Trimojevići, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od jula 1941; poginuo u Bijelim Vodama, kod Sokolca, 21. januara 1942.

TOŠKOVIĆ Rajko ★
borac, rođen 1920, Trimojevići, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član Skoja od 1941; poginuo kod Jablanice, 21. februara 1943.

VUČEVIĆ Milovan ★
borac, rođen 1909, Bezjovo, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od oktobra 1942; poginuo na Ivan-sedlu, 20. februara 1943.

VUJOŠEVIĆ Bogdan Bojo
borac, rođen 1912, Masline, Titograd, Crnogorac, diplomirani student filozofije; član KPJ od juna 1936; narodni heroj.

VUJOŠEVIĆ Gavro Gandi
borac, rođen 1914, Orahovo, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1936; umro 27. jula 1959.

VUJOŠEVIĆ Đoko
borac, rođen 1912, Orahovo, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1942.

VUJOŠEVIĆ Miladin Šego
borac, rođen 1920, Orahovo, Titograd, Crnogorac, student tehnike; član KPJ od jula 1941.

VUJOŠEVIĆ Miloš Mića
desetar, rođen 1908, Orahovo, Titograd, Crnogorac, zemljoradnik; kandidat KPJ od jula 1941, član KPJ od juna 1942.

VUJOŠEVIĆ Radomir Ljaka
borac, rođen 1922, Zagreda, Titograd, Crnogorac, učenik gimnazije; član KPJ od februara 1941.

VUKSANOVIĆ Miloš
borac, rođen 1918, Bioče, Titograd, Crnogorac, student tehnike; član KPJ od oktobra 1940.

3. ČETA

ŠĆEPANOVIĆ Mirko
komandir, rođen 1914, Zagarač, Danilovgrad, Crnogorac, bivši vazduhoplovni oficir-pilot, bio član KPJ od 1941.

BOBIČIĆ Miloš ★
politički komesar, rođen 1916, Vučica, Danilovgrad, Crnogorac, student prava; član KPJ od 1938; poginuo 6. juna 1942. kod sela Bodežišta, Gacko; narodni heroj.

PAVIĆEVIĆ Đorđije
zamenik komandira, rođen 1907, Spuž, Danilovgrad, Crnogorac, student prava; bio član KPJ od 1937.

BAROVIĆ Jovan
borac, rođen 1922, Bandići, Danilovgrad, Crnogorac, učenik gimnazije; bio član KPJ od 1940.

BAŠOVIĆ Ibrahim
borac, rođen 1919, Prijepolje, krojač; član KPJ od 1942.

BEŠIĆ Jana
bolničarka, rođena 1919, Gostilje, Danilovgrad, Crnogorka, seljanka; član KPJ od 1942.

BOŽOVIĆ Milutin
borac, rođen 1915, Peć, Crnogorac, apsolvent prava; poginuo kod Sarajeva aprila 1945.

BRAJOVIĆ Stanoje
borac, rođen 1922, Kosić, Danilovgrad, Crnogorac, student agronomije; bio član KPJ od 1939.

DRAGOVIĆ Dragiša ★
borac, rođen 1918, Grbe, Danilovgrad, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1940; poginuo kod Podgraba, Prača, 16. februara 1942.

ĐURANOVIĆ Bajo
borac, rođen 1920, Podglavica, Danilovgrad, Crnogorac, student prava; član KPJ od 1941.

IKOVIĆ Vojislav
borac, rođen 1919, Gostilje, Danilovgrad, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1938.

IČEVIĆ Boško ★
borac, rođen 1921, Zagarač, Danilovgrad, Crnogorac, učenik gimnazije; član KPJ od 1941; poginuo na Kapku kod Foče, prilikom prelaska Drine, 9. aprila 1943. na dužnosti komandira.

JOVANOVIĆ Čedomir
borac, rođen 1921, Bare Šumanovića, Danilovgrad, Crnogorac, student tehnike, bio član KPJ od 1941.

JOVOVIĆ Vuko ★
borac, rođen 1915, Spuž, Danilovgrad, Crnogorac, učitelj; član KPJ od 1937; poginuo na Sutjesci, juna 1943.

KOVAČEVIĆ Vlado
borac, rođen 1918, Klikovače, Danilovgrad, Crnogorac, student prava; član KPJ od 1940.

KEKOVIĆ Blagoje ★
borac, rođen 1911, Zagarač, Danilovgrad, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1941; poginuo kod Kalinovika, 21. marta 1943.

KEKOVIĆ Drago ★
borac, rođen 1924, Zagarač, Danilovgrad, Crnogorac, učenik gimnazije, član KPJ od 1942; poginuo kod Sitnice 20. novembra 1942.

KATNIĆ Marko
borac, rođen 1913, Klikovače, Danilovgrad, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od jula 1941.

KOLJENŠIĆ Milosav ★
borac, rođen 1913, Bare Šumanovića, Danilovgrad, Crnogorac; član KPJ od 1940; poginuo kod Sarajeva 1945.

JOVANOVIĆ Ljubo ★
borac, rođen 1919, Komani, Danilovgrad, Crnogorac, podoficir bivše jugoslovenske vojske; član KPJ od 1942; poginuo kod Turbeta, Travnik, 2. septembra 1943.

PEROVIĆ Vukosava ★
bolničarka, rođena 1920, Martinići, Danilovgrad, Crnogorka, seljanka; član KPJ od 1942; poginula 23. septembra 1943. kod Ciste, Dalmacija.

PEROVIĆ Nikola ★
borac, rođen 1911, Podglavica, Danilovgrad, Crnogorac, profesionalni partijski radnik; član KPJ od 1937; poginuo 20. novembra 1942. u Sitnici.

PAVIĆEVIĆ Marko
borac, rođen 1883, Rsojevići, Danilovgrad, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1920.

RADULOVIĆ Mihailo Miho ★
borac, rođen 1925, Zagarač, Danilovgrad, Crnogorac, učenik gimnazije; član KPJ od 1942; poginuo kao zamenik komesara 3. čete aprila 1944. kod Mrkonjić-Grada.

RADULOVIĆ Mato
borac, rođen 1920, Pažići, Danilovgrad, Crnogorac, student agronomije; član KPJ od 1940.

RADULOVIĆ Marko
borac, rođen 1912, Pažići, Danilovgrad, Crnogorac, službenik; član KPJ od 1941.

RADULOVIĆ Ivo
borac, rođen 1922, Cetinje, Crnogorac, radnik; član KPJ od 1940.

RADOVIĆ Janko
desetar, rođen 1917, Bandići, Danilovgrad, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1941.

RADOVIĆ Petar ★
borac, rođen 1916, Peć, Crnogorac, profesionalni revolucionar; član KPJ od 1935; umro 1944. kao politički komesar Ratne mornarice.

RAČIĆ Vaso ★
borac, rođen 1918, Gostilje, Danilovgrad, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1936; poginuo na Kapku kod Foče prilikom prelaska Drine, 9. aprila 1943.

RADONJIĆ Dušan
borac, rođen 1917, Miokusovići, Danilovgrad, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1943.

RAKOČEVIĆ Milo ★
borac, rođen 1923, Danilovgrad, Crnogorac, učenik gimnazije; član Skoja od 1941; poginuo na Sremskom frontu 1945.

RASPOPOVIĆ Milan ★
vodnik, rođen 1918, Martinići, Danilovgrad, Crnogorac, podoficir bivše jugoslovenske vojske; član KPJ od 1941; poginuo u Sitnici kao zamenik komandira, 20. novembra 1942; narodni heroj.

RASPOPOVIĆ Andrija Ćupo
borac, rođen 1917, Martinići, Danilovgrad, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1941.

SEKULIĆ Vlado
borac, rođen 1916, Danilovgrad, Crnogorac, podoficir bivše jugoslovenske vojske; član KPJ od 1942.

SAVELJIĆ Vlado ★
borac, rođen 1919, Martinići, Danilovgrad, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1937; poginuo 17. marta 1945. kao politički komesar bataljona.

SEKULIĆ Radoje Makso
borac, rođen 1914, Bandići, Danilovgrad, Crnogorac, učitelj; član KPJ od 1937.

SAVIĆEVIĆ Đorđije
borac, rođen 1915, Spuž, Danilovgrad, Crnogorac, železnički službenik; član KPJ od 1939.

STANIŠIĆ Filip ★
borac, rođen 1905, Klikovače, Danilovgrad, Crnogorac, žandarmerijski podnarednik; poginuo 1943.

STOJOVIĆ Drago
borac, rođen 1920, Martinići, Danilovgrad, Crnogorac, svršeni maturant; član KPJ od jula 1941.

TONKOVIĆ Vujadin ★
borac, rođen 1920, Martinići, Danilovgrad, Crnogorac, šofer; član Skoja od 1940; poginuo kod Čemerna, Hercegovina, 5. juna 1942.

ŠĆEPANOVIĆ Petar ★
borac, rođen 1926, Zagarač, Danilovgrad, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od 1942; poginuo kod Capardi, Tuzla, jula 1943.

ŠĆEPANOVIĆ Luka
borac, rođen 1921, Zagarač, Danilovgrad, Crnogorac, student EKVŠ; član KPJ od 1941.

ŠĆEPANOVIĆ Radomir
borac, rođen 1918, Bandići, Danilovgrad, Crnogorac, maturant gimnazije; član KPJ od 1941.

ŠĆEPANOVIĆ Ilija
borac, rođen 1917, Zagarač, Danilovgrad, Crnogorac, zemljoradnik; član KPJ od jula 1941.

ŠĆEPANOVIĆ ROKVIĆ Vukosava
četna bolničarka, rođena 1914, Zagarač, Danilovgrad, Crnogorka, seljanka; član KPJ od septembra 1942.

VUJOŠEVIĆ Jovan Lola
borac, rođen 1919, Danilovgrad, Crnogorac, student prava; član KPJ od maja 1940.

VUKOVIĆ Veljko ★
desetar, rođen 1917, Pažići, Danilovgrad, Crnogorac, poručnik bivše jugoslovenske vojske; član KPJ od 1941; poginuo krajem maja 1942. kod sela Koleško, Nevesinje.

VUČEKOVIĆ Đorđije Đole ★
borac, rođen 1918, Danilovgrad, Crnogorac, student EKVŠ; član Skoja od 1938; poginuo kao puškomitraljezac kod Podgraba, Prača, 16. februara 1942.

VUČEKOVIĆ Momo
borac, rođen 1923, Danilovgrad, Crnogorac, maturant gimnazije; član KPJ od juna 1942.

VUKADINOVIĆ Ilija
desetar, rođen 1918, Bandići, Danilovgrad, Crnogorac, službenik; član KPJ od 1941.

ŽARIĆ Jagoš
vodnik, rođen 1914, Martinići, Danilovgrad, Crnogorac, žandar; bio član KPJ od 1941.

. . . . Radomir ★
borac, rođen 1918, Džurovo, Prijepolje, Crnogorac, zemljoradnik; nestao.

TREĆI KRAGUJEVAČKI BATALJON[1]

ŠTAB BATALJONA

NEDELJKOVIĆ Radisav Raja
komandant, rođen 1911, Grošnica, Kragujevac, Srbin, student prava; član KPJ od 1937; narodni heroj.

RADOJČIĆ Sava Feđa
politički komesar, rođen 1915, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od 1939.

RADIĆ Voja
zamenik komandanta, rođen 1902, Pusta Reka, Leskovac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od 1940; narodni heroj.

KORAČ Dušan
zamenik političkog komesara, rođen 1921, Kragujevac, Crnogorac, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od 1940; narodni heroj.

MITROVIĆ Milorad Rade
komesar čete Kragujevačkog odreda na raspolaganju, rođen 1912, Kragujevac, Srbin, krojački radnik, član KPJ od 1939.

DULIĆ dr Vojislav
referent saniteta, rođen 1902, Požarevac, Srbin, lekar — upravnik bolnice u Ravnom Gaju; član KPJ od decembra 1944; umro 1953.

JANIĆ Tihomir
intendant, rođen 1914, Beloševac, Kragujevac, Srbin, pravnik; član KPJ od 1936.

VUČKOVIĆ Miloš
neraspoređen, pri štabu bataljona, komandir čete u Valjevskom odredu, od 28. XII komandir 1. čete 4. bataljona,

[1] U sastav 3. bataljona ušli su delovi Kragujevačkog partizanskog odreda. Sastav po četama dat je prema stanju iz Rogatice, posle reorganizacije.

rođen 1914, Ulcinj, Crnogorac, muzički podoficir; član KPJ od oktobra 1942; narodni heroj.

BANKOVIĆ Milorad Sićko ★
kurir, rođen 1922, Bajkovac, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od maja 1942; poginuo kao kurir štaba brigade juna 1944. na Zec planini.

SRETENOVIĆ Dušan ★
kurir, rođen 1919, Beloševac, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od aprila 1941; zaklan od četnika avgusta 1943. na Kamenoj Gori, Sandžak, kao zamenik političkog komesara 1. bataljona 3. sandžačke brigade.

STEFANOVIĆ Miodrag Popče ★
kurir, rođen 1920, Beloševac, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KJ od juna 1941; poginuo kao obaveštajni oficir Kraljevačkog bataljona avgusta 1944. kod Priboja.

BATALJONSKI SANITET

KNEŽEVIĆ Irina
bolničarka, rođena 1914, Lenjingrad, SSSR, Ruskinja, student medicine; član KPJ od 1934.

VUKANOVIĆ Bosiljka Čarna
bolničarka, rođena 1910, Berane, Crnogorka, bolničarka u bolnici u Ravnom Gaju; član KPJ od decembra 1942.

ŽIVKOVIĆ Ana Beba
bolničarka, rođena 1915, Vršac, Srpkinja; član KPJ od decembra 1941.

1. ČETA

IVKOVIĆ Milovan
komandir, rođen 1905, Nevesinje, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od 1940.

JANIĆ Vitomir ★
politički komesar, rođen 1918, Beloševac, Kragujevac, Srbin, pravnik, član KPJ od 1939; poginuo kao politički komesar bataljona kod Bijeljine, oktobra 1943.

ĐURIĆ Radomir Duća
zamenik komandira, rođen 1917, Beograd, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; bio član KPJ od 1939.

JOVANOVIĆ Mirko
zamenik političkog komesara, rođen 1923, Kragujevac, učenik VIII razreda gimnazije; član KPJ od juna 1941; narodni heroj.

ANDRIĆ Vladislav Karga
borac, rođen 1925, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član Skoja od maja 1942, član KPJ od septembra 1943.

ARANĐELOVIĆ Stevan
borac, rođen 1920, Beloševac, Kragujevac, Srbin, fizički radnik; član KPJ od decembra 1942.

BABIĆ Petar Profesor
borac, rođen 1910, Žabljak, Crna Gora, Crnogorac, profesor gimnazije u Kragujevcu.

BAGI Martin
borac, rođen 1906, Pleternica, Slavonska Požega, Mađar, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od 1937.

BARJAKTAREVIĆ Branislav
desetar, rođen 1911, Kragujevac, Srbin, šumarski inženjer; član KPJ od novembra 1942.

BLAGOJEVIĆ Dragan ★
borac, rođen 1924, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član Skoja; poginuo kao puškomitraljezac marta 1943. kod Kalinovika.

BOGAVAC Žika ★
borac, rođen 1927, Kraljevo, Srbin, učenik gimnazije; član Skoja od 1941; poginuo juna 1943. na Jahorini od četnika pri proboju iz Zelengore.

BOJOVIĆ Bogoljub Bole ★
borac, rođen 1924, Ivanjica, Srbin, kožarski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član Skoja od januara 1941, član KPJ od septembra 1941; poginuo avgusta 1944. u G. Jabuci kod Pljevalja, kao politički delegat voda.

BOJOVIĆ Ružica ★
borac, rođena 1921, Kragujevac, Srpkinja, krojačka radnica; član Skoja od oktobra 1941, poginula 21. januara 1942. u Pjenovcu.

BOŠKOVIĆ Hristivoje
borac, rođen 1921, Grošnica, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od maja 1942.

BUGARSKI Radomir Bata ★
borac, rođen 1900, Kragujevac, Srbin, knjižar; član KPJ od 1939; poginuo kao borac juna 1943. u V ofanzivi.

CVETKOVIĆ Milorad Brica Ćora ★
puškomitraljezac, rođen 1921, Kragujevac, Srbin, berberski radnik; član KPJ od 1942; poginuo 10. aprila 1943. kao puškomitraljezac na Kapku, Ustikolina, pri prelazu preko Drine.

CVETKOVIĆ Žarko Žare ★
borac, rođen 1903, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od marta 1943; ranjen na dužnosti desetara i umro u divizijskoj bolnici 28. septembra 1944.

DIMITRIJEVIĆ Dragan Kiki
borac, rođen 1919, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od 1944.

DIMITRIJEVIĆ Đura ★
mitraljezac, rođen 1920, Beloševac, Kragujevac, Srbin, stolarski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od decembra 1941; poginuo kao vodnik na Ivan-sedlu, februara 1943; narodni heroj.

DIMITRIJEVIĆ Milorad Čika Mikan
vodnik, rođen 1895, Beloševac, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od 1937.

ĐORĐEVIĆ Milan Mane
borac, rođen 1923. Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od aprila 1942.

ĐORĐEVIĆ Živorad Žika Muštiklar ★
borac, rođen 1924, Božurnja, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od maja 1943; poginuo kod Drvara maja 1944.

GRUJIĆ Živko Žiža
vodnik, rođen 1913, Beočin, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od maja 1942.

IVANOVIĆ Miodrag Jasko
borac, rođen 1920, Kragujevac, Srbin, učenik VIII razreda gimnazije; član KPJ od decembra 1943.

JAĆIMOVIĆ Miladin Jaća
borac, rođen 1920, Goločelo, Kragujevac, Srbin, učenik učiteljske škole u Jagodini; član KPJ od oktobra 1942.

JANKOVIĆ Dimitrije Cici ★
borac, rođen 1921, Kragujevac, Srbin, učenik VIII razreda gimnazije; član KPJ od juna 1941; poginuo kao politički komesar 3. čete 6. decembra 1943. kod Duvna.

JANKOVIĆ Spasoje
borac, rođen 1923, Ljubić, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od maja 1942.

JANJIĆ Boško Mali ★
borac, rođen 1924, Gruža, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od oktobra 1941; poginuo oktobra 1942. kod Ključa.

JANIĆ Mihailo Murat
borac, rođen 1920, Beloševac, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od juna 1942.

JANIĆ Svetolik Bata
borac, rođen 1920, Beloševac, Kragujevac, Srbin, poljoprivredni tehničar; član KPJ od maja 1942; umro 1955.

JOVANOVIĆ Čedomir Čeda Mandov
borac, rođen 1921, Kragujevac, Srbin, učenik VIII razreda gimnazije; član KPJ od 1940.

JOVANOVIĆ Dušan Sedlar ★
borac, rođen 1924, Kragujevac, Srbin, sedlarski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član Skoja od septembra 1941, član KPJ od decembra 1942; poginuo maja 1943. na Zlatnom boru.

JOVANOVIĆ Miodrag Mića Korčagin
borac, rođen 1922, Smederevska Palanka, Srbin, obućarski radnik; član KPJ od decembra 1941.

JOVANOVIĆ Mijuško
puškomitraljezac, rođen 1921, Trstenik, Srbin, pekarski radnik; član KPJ od juna 1942.

JOVANOVIĆ Nadežda
borac, rođena 1922, Kragujevac, Srpkinja, student tehnike; član KPJ od decembra 1941.

JOVANOVIĆ Veroljub ★
borac, rođen 1921, Kragujevac, Srbin, učenik VIII razreda gimnazije; član Skoja od avgusta 1941, član KPJ od maja 1942; poginuo 1944. kao kurir štaba bataljona.

JOVIĆ Mile Brica
borac, rođen 1907, Beograd, Srbin, berberski radnik; član KJ od juna 1942.

KOVAČEVIĆ Mirjana Mica ★
borac, rođena 1921, Kragujevac, Srpkinja, krojačka radnica; član KPJ od aprila 1943; poginula 1943. u Drinićima, Bosanski Petrovac.

LEBARIĆ Eugen
borac, rođen 1926, Slavonski Brod, Hrvat, učenik gimnazije; član KPJ od decembra 1942.

MATIĆ Miodrag Soske ★
borac, rođen 1916, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od decembra 1941; poginuo februara 1942. na Kamenoj Gori.

MARKOVIĆ Momir Moma
borac, rođen 1905, Kragujevac, Srbin, učitelj; član KPJ od septembra 1944.

MARKOVIĆ Nemanja
borac, rođen 1915, Kragujevac, Srbin, student prava; član KPJ od 1937.

MILADINOVIĆ Radomir Kale
borac, rođen 1920, Kragujevac, Srbin, kasapin; član KPJ od maja 1942.

MILIĆEVIĆ Milivoje Mali Mikan
borac, rođen 1919, Korman, Kragujevac, Srbin, student agronomije; član KPJ od septembra 1941.

MILOJEVIĆ Miloje
borac, rođen 1912, Ursule, Svetozarevo, Srbin, vojni službenik bivše jugoslovenske vojske; član KPJ od jeseni 1942; narodni heroj.

MILOJEVIĆ Tihomir ★
borac, rođen 1921, Korman, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od septembra 1943; poginuo 1944.

MILJKOVIĆ Branislav ★
borac, rođen 1922, Botunje, Kragujevac; zemljoradnik; član KPJ od maja 1943; poginuo kod Mrkonjić-Grada aprila 1944.

MLADENOVIĆ Svetolik Selja ★
borac, rođen 1920, Kotraža, Stragari, Kragujevac, Srbin, opančarski radnik u Kragujevcu; član KPJ od avgusta 1941; poginuo u III ili V ofanzivi.

NEDELJKOVIĆ Vladislav Drndalo
borac, rođen 1915, Grošnica, Kragujevac, Srbin, mašinovođa u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od 1940.

NEŠIĆ Miodrag Keša
desetar, rođen 1919, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od decembra 1941.

NOVAKOVIĆ Nićifor ★
borac, rođen 1922, Grošnica, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od decembra 1941; poginuo januara 1942. na Kamenoj Gori.

NEŠIĆ Svetolik Stari Uča
borac, rođen 1906, Kragujevac, Srbin, učitelj u Rači Kragujevačkoj; član KPJ od septembra 1944.

PEJKOVIĆ Jovan Keza
puškomitraljezac, rođen 1919, Gledić, Kraljevo, Srbin, metalski radnik u Voj-

notehničkom zavodu; član KPJ od septembra 1941.

PETROVIĆ Bogosav Pekar ★
borac, rođen 1922, Kragujevac, Srbin, pekarski radnik; član KPJ od novembra 1941; poginuo februara 1942. u Trnovu kod Sarajeva.

PETROVIĆ Miodrag ★
borac, rođen 1922, Dragobraća, Kragujevac, Srbin, službenik; član KPJ od januara 1942; poginuo juna 1943. kao vodnik.

RATINAC Dragosav Goša ★
borac, rođen 1921, Grošnica, Kragujevac, Srbin, učenik VIII razreda gimnazije; član Skoja od avgusta 1941; poginuo 23. decembra 1941. u Gaočićima kod Rudog.

RATINAC Miodrag ★
desetar, rođen 1898, Grošnica, Kragujevac, Srbin, vatrogasac; član KPJ od avgusta 1941; poginuo kao desetar 23. decembra 1941. u Gaočićima kod Rudog.

ROGLIĆ Stevan Rogonja
desetar, rođen 1921, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od 1938.

SEKULIĆ Đoko ★
borac, rođen 1925, Čumić, Kragujevac, Srbin, učenik gimnazije; član Skoja od novembra 1941; poginuo kao borac februara 1942. na Kamenoj Gori.

SEKULIĆ Stepan ★
borac, rođen u Čumiću, Kragujevac, Srbin, učenik gimnazije; član Skoja od novembra 1941; poginuo kao borac februara 1942. na Kamenoj Gori.

SEKULILĆ Veselin Vesa
borac, rođen u Čumiću, Kragujevac, Srbin, učenik gimnazije; član Skoja od aprila 1941.

SIMIĆ Dragan Dragi Drug ★
desetar, rođen 1915, Kragujevac, Srbin, potporučnik bivše jugoslovenske vojske; član KPJ od juna 1942; poginuo kao komandir Omladinske čete 20. novembra 1942. pri napadu na Sitnicu.

STANOJLOVIĆ Branko
borac, rođen 1921, Kragujevac, Srbin, učenik VII razreda gimnazije; bio član KPJ od decembra 1944.

STEFANOVIĆ Dragoljub Musa
borac, rođen 1920, Vinjišta, Srbin, učenik VIII razreda gimnazije; član KPJ od maja 1942.

STEFANOVIĆ Milisav Čika Milisav
desetar, rođen 1895, Kragujevac, Srbin, šumar; umro 1952.

STEFANOVIĆ Žika Džip
borac, rođen 1917, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od 1940.

STOJANOVIĆ Prvoslav Prca ★
borac, rođen 1920, Kragujevac, Srbin, pekarski radnik; član KPJ od juna 1942; poginuo kao komandant bataljona u nekoj vojvođanskoj brigadi marta 1945. kod Šida na Sremskom frontu.

TODOROVIĆ Dragomir Toške
borac, rođen 1922, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu, član KPJ od decembra 1942.

VUKAJLOVIĆ Raka
vodnik, rođen 1915, Kragujevac, Srbin, molerski radnik; član KPJ od juna 1942.

VUKSANOVIĆ Milinko
borac, rođen 1925, Grošnica, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član Skoja od marta 1942, član KPJ od decembra 1942.

VUKSANOVIĆ Radmilo
borac, rođen 1914, Grošnica, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član Skoja od marta 1942, član KPJ od decembra 1942.

FRANJO Brica ★
borac, član KPJ od 1941; poginuo.

STANOJLOVIĆ Manojlo Moma ★
komandir, rođen 1916, Kragujevac, Srbin, poručnik-pilot bivše jugoslovenske vojske; član KPJ od avgusta 1941; poginuo kao zamenik komandanta 3. sandžačke brigade 13. juna 1943. kod Krekova, Sutjeska; narodni heroj.

MILJEVIĆ Mirko
politički komesar, rođen 1920, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od 1939.

VESELINOVIĆ Ljubiša Vrabac
zamenik komandira, rođen 1917, Knjaževac, Srbin, železnički činovnik u Guberevcu; član KPJ od decembra 1941.

BAJIĆ Uroš
zamenik političkog komesara, rođen 1917, Resanovci, Bosansko Grahovo, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od 1940.

ALEKSIĆ Miodrag Krstinac ★
borac, rođen 1920, Knić, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od decembra 1942; poginuo juna 1943. kod Miljevine.

BOJOVIĆ Vojislav Kinez
borac, rođen 1916, Ivanjica, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od avgusta 1943.

BORIĆ Dušan Šuca
borac, rođen 1924, Borići, Kotor Varoš, Srbin, obućarski radnik; član KPJ od maja 1942.

BRKIĆ Miladin Mića Roda
borac, rođen 1916, Kragujevac, Srbin, obućarski radnik; član KPJ od 1938.

GOGIĆ Sava Rmpalija ★
borac-puškomitraljezac, rođen oko 1919, Bosna, Srbin, radnik; poginuo januara 1943. u centralnoj Bosni.

DIVAC Živadinka ★
borac, rođena 1923, Kragujevac, Srpkinja, učenica ženske zanatske škole; član KPJ od aprila 1942; poginula decembra 1944. kod Lašve kao omladinski rukovodilac u 7. krajiškoj brigadi.

DIMITRIJEVIĆ Dragoljub Mali Draža
borac, rođen 1922, Jagodina, Srbin, pekarski radnik; član KPJ od maja 1943.

DIMITRIJEVIĆ Milan Beli
borac, rođen 1920, Svetozarevo, Srbin, pekarski radnik; kandidat za člana KPJ od oktobra 1941, član KPJ od maja 1942.

DIMITRIJEVIĆ Milivoje Miki
borac, rođen 1925, Beloševac, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od avgusta 1942, član KPJ od oktobra 1943.

DOKMANOVIĆ Rade ★
desetar, rođen 1917, Otočac, Lika, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od 1940; poginuo u Konjicu 8. jula 1942. kao desetar.

DESPIĆ Božidar ★
borac, rođen u Kragujevcu, Srbin; poginuo.

DRAGIĆ Milovan Brzanac ★
borac, rođen 1923, Brzan, Kragujevac, Srbin; poginuo.

ĐORĐEVIĆ Ljubica
borac, rođena 1923, Kragujevac, Srpkinja, učenica učiteljske škole; član KPJ od oktobra 1941.

ĐORĐEVIĆ Mihailo Mika Čora
borac, rođen 1910, Kragujevac, Srbin, advokatski pripravnik; član KPJ od marta 1943.

ĐORĐEVIĆ Milan Janaćko
borac, rođen 1921, Kragujevac, Srbin, hemijski tehničar u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od aprila 1942.

ĐORĐEVIĆ Živadin
borac, rođen 1912, Kragujevac, Srbin, arhitekta; član KPJ od septembra 1943.

GAJEVIĆ Milorad Mikoš ★
borac, rođen 1921, Korman, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od decembra 1941; poginuo kao puškomitraljezac maja 1943. kod Zlatnog bora.

GRUJOVIĆ Milun ★
vodnik, rođen 1919, Grošnica, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od aprila 1942; poginuo kao vodnik u Šćitu, Prozor, jula 1942.

HADŽIĆ Miloje Šule ★
borac, rođen 1918, Krčmari, Kragujevac, Srbin, student medicine; član Skoja od 1939, član KPJ od 1941; poginuo u Sandžaku 1943.

JAGODIĆ Jovan ★
borac, rođen 1890, Daruvar, Srbin, mlinarski radnik; poginuo aprila 1943. kod Ustikoline.

JAGODIĆ Marija Maca
borac, rođena 1923, Kragujevac, Srpkinja, tekstilna radnica u Kragujevcu; član Skoja od 1940; član KPJ od oktobra 1941.

JAGODIĆ Milena
borac, rođena 1924, Kragujevac, Srpkinja, učenica ženske zanatske škole u Kragujevcu; član Skoja od aprila 1941, član KPJ od maja 1942.

JAGODIĆ Milivoje Bata
borac, rođen 1921, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u fabrici kesa u Kragujevcu; član KPJ od oktobra 1941.

JOVANOVIĆ Miša ★
borac, rođen 1924, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član Skoja od maja 1942; poginuo kao borac, novembra 1943. kod Mrkonjić-Grada.

KALIČANIN Ilija
borac, rođen 1922, Kraljevo, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član Skoja od 1940, bio član KPJ od oktobra 1941.

KNEŽEVIĆ Đuro Španac ★
desetar, rođen 1910, Benkovac, severna Dalmacija, Srbin, metalski radnik; član KPJ od 1936; poginuo kao komandant bataljona neke od dalmatinskih brigada.

KOJIĆ Sreten
borac, rođen 1919, Zakuta, Kraljevo, Srbin, električarski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član Skoja od septembra 1941, član KPJ od aprila 1942.

KRŽELJ Mirko Španac
borac, rođen 1920, Split, Hrvat, metalski radnik; španski borac; član KPJ od 1938.

MARATOVIĆ Nikola ★
borac, rođen 1919, Kompolje, Otočac, Lika, Hrvat, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od oktobra 1941; poginuo kao komandir 2. čete na Suvoboru, Valjevo, 10 septembra 1944.

MARINKOVIĆ Andra Mali Andra ★
borac, rođen 1923, Kragujevac, Srbin, učenik gimnazije; član Skoja od avgusta 1941, član KPJ od aprila 1942; poginuo kao politički delegat voda juna 1943. na Borovnu, Sutjeska.

MARKOVIĆ Mirko Šuca ★
borac, rođen 1924, Kutlovo, Kragujevac, Srbin, obućarski radnik; član KPJ od decembra 1942; poginuo juna 1943. na Dragoš-sedlu, Sutjeska.

MATIJAŠEVIĆ Stanko
borac, rođen 1923, Stragari, Kragujevac, Srbin, pekarski radnik; član KPJ od 1940.

MICIĆ Vladimir
borac, rođen 1924, Požega, T. Užice, Srbin, radnik; član KPJ od novembra 1942.

MIJAILOVIĆ Momir Selja
borac, rođen 1921, Guncati, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od septembra 1941, član KPJ od aprila 1942.

MIJATOVIĆ Siniša
borac, rođen u Ljubiću, Čačak; član KPJ od 1942.

MILANOVIĆ Andreja Andra Baba
borac, rođen 1920, Resnik, Kragujevac, Srbin, svršeni maturant; član KPJ od decembra 1941.

MILAŠINOVIĆ Radomir
borac, rođen 1916, Vitanovac, Kraljevo,

Srbin, železnički radnik u Guberevcu; član KPJ od novembra 1942.

MILENKOVIĆ Stanislav Kurjak
borac, rođen 1922, Balosave, Kragujevac, Srbin, pekarski radnik; član KPJ od septembra 1944.

MILEKIĆ Slavoljub ★
borac, rođen 1923, Srbin, učenik gimnazije; član Skoja od juna 1941, član KPJ od januara 1943; poginuo maja 1943. na Zlatnom boru, kod Foče.

MILOVANOVIĆ Dragoslav Dema ★
vodnik, rođen 1912, Vinjišta, Kragujevac, Srbin, građevinski radnik u Grošnici; član KPJ od marta 1943; poginuo kao vodnik u 2. četi juna 1943. kod Vrbničkih koliba na Zelengori.

MILOVANOVIĆ Milovan Ciganin ★
borac, rođen 1916, Brzan, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik; poginuo u Šćitu, Prozor, jula 1942.

MILOVIĆ Miodrag
borac, rođen 1916, Ljubić, Čačak, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od novembra 1942.

MILJKOVIĆ Miodrag Zekinac ★
borac, rođen 1920, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od decembra 1941; poginuo kao politički komesar u Centralnoj bolnici, juna 1943. na Tjentištu, Sutjeska.

MIHAILOVIĆ Tomaš
desetar, rođen 1920, Maršić, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od aprila 1942; umro 1950.

MLADENOVIĆ Gradimir ★
vodnik, rođen 1919, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od decembra 1941; poginuo kao politički komesar 2. čete decembra 1944. kod Topole.

NEDELJKOVIĆ Ljubiša Šop
borac, rođen 1923, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od novembra 1943.

NEDIĆ Miodrag Mačak
borac, rođen 1918, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od aprila 1942.

NEŠKOVIĆ Borivoje
borac, rođen 1915, Kragujevac, Srbin, pravnik; član KPJ od novembra 1942.

NIKOLIĆ Milan Krasni Flot ★
borac, rođen 1890, Priština, Srbin, avio-modelar u Beogradu; član KJ od decembra 1941; poginuo kao vodnik u IV crnogorskoj brigadi juna 1943. na Vučevu.

NINKOVIĆ Sava Ujkica
borac, rođen 1915, Zvornik, Srbin, kelner u Kragujevcu; član KPJ od novembra 1942.

OBRADOVIĆ Milan ★
borac, rođen 1924, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član Skoja od maja 1942; poginuo juna 1943, na Dragoš-sedlu, Sutjeska.

OBRADOVIĆ Milisav
borac, rođen 1912, Komarice, Kragujevac, Srbin, pekarski radnik u Beogradu; član KPJ od septembra 1944.

OBRADOVIĆ Živojin
borac, rođen 1924, Pajsijević, Kragujevac, Srbin, učenik gimnazije; član Skoja od juna 1943, član KPJ od septembra 1944.

PETROVIĆ Dragoljub Ljupče
desetar, rođen 1918, Kragujevac, Srbin, kamenorezački radnik; član KPJ od maja 1942.

PETROVIĆ Jovan Uča
borac, rođen 1912, Kragujevac, Srbin, učitelj; član KPJ od oktobra 1943.

PETROVIĆ Živadin Persa
borac, rođen 1920, Vučkovica, Kragujevac, Srbin, opančarski radnik; član KPJ od maja 1943.

RADULOVIĆ Natalija Nata Čorta
borac, rođena 1921, Kragujevac, Srpkinja, učenica gimnazije; član Skoja od 1940, član KPJ od marta 1942.

RANKOVIĆ Raka Kepec
desetar, rođen 1912, Grošnica, Kragujevac, Srbin, podoficir bivše jugoslovenske vojske; član KPJ od decembra 1942.

RISTIĆ Miroslav Miša Droca ★
borac, rođen 1923, Kragujevac, Srbin, radnik; poginuo kod Jajca.

ROGLIĆ Ljubomir Ljuša
borac, rođen 1922, Kragujevac, Srbin, berberski radnik; član KPJ od decembra 1941.

ROGLIĆ Miroslav Mića
borac, rođen 1920, Kragujevac, Srbin, učenik gimnazije; član KPJ od decembra 1941.

SAVALIJEV Nikola Rus ★
borac, rođen 1905, SSSR, Rus; poginuo u Šćitu, Prozor, jula 1942.

SAVIĆEVIĆ Lazar Paja Flegel
borac, rođen 1922, Kragujevac, Srbin, učenik gimnazije; član KPJ od avgusta 1942.

SPASIĆ Milan Milanče
borac, rođen 1923, Maršić, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od septembra 1944.

STOJIN Ljubomir Knjižar
borac, rođen 1923, Srpski Itebej, Zrenjanin, Srbin, knjigovezački radnik; član KPJ od maja 1942.

ŠTUNF Jože Švaba
borac, rođen 1916, Berlin, Nemačka, Nemac, metalski radnik u Grošnici; član KPJ od decembra 1942.

ŠEVO Božidar
desetar, rođen 1918, Bosanski Osredci, Drvar, Srbin, student; član KPJ od decembra 1941.

ŠUBOKIĆ Dušan ★
borac, rođen 1920, Lipnica, Kragujevac, Srbin; član KPJ od avgusta 1941; poginuo februara 1942. kod Višegrada.

TANASIĆ Mića Šuca ★
borac, rođen 1920, Brčko, Srbin, obućarski radnik; član KPJ od septembra 1942; poginuo juna 1943. kod Renovice, Prača.

TASIĆ Žikica Muštiklar ★
borac, rođen 1922, Maršić, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od jula 1942; poginuo juna 1943. u Miljevini, Foča.

TEOFILOVIĆ Živorad Žika Buba
borac, rođen 1921, Kragujevac, Srbin, učenik gimnazije; član KPJ od septembra 1942.

TUŠEK Mirko Slovenac
borac, rođen u Ptuju, Slovenac.

UROŠEVIĆ Dragoljub Čika Draža
borac, rođen 1894, Žirovnica, Kragujevac, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od septembra 1944.

UROŠEVIĆ Miodrag Artem ★
borac, rođen 1922, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od 1939; poginuo kao puškomitraljezac 20. novembra 1942. u Sitnici, Mrkonjić-Grad; narodni heroj.

VASILJEVIĆ Prvoslav
borac, rođen 1906, Beloševac, Kragujevac, Srbin, advokatski pripravnik; član KPJ od 1936.

VELJKOVIĆ Kazimir Kale ★
desetar, rođen 1912, Kragujevac, Srbin, građevinski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od 1938; umro kao politički komesar čete u Miljevini, juna 1943.

VUKADINOVIĆ Milenko Petokolonac ★
borac, rođen 1922, Bresnica, Čačak, Srbin, trgovački pomoćnik u Kragujevcu; član KPJ od aprila 1942; poginuo u Jajcu novembra 1943.

ŽIVADINOVIĆ Dragoljub Bondža ★
borac, rođen 1922, Brzan, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od maja 1942; poginuo kao puškomitraljezac februara 1942. kod Kalinovika.

ŽIVANOVIĆ Milija Despić
borac, rođen 1919, Botunje, Kragujevac, Srbin, opančarski radnik; član KPJ od 1940.

ŽIVALJEVIĆ Aleksandar Coja
borac-puškomitraljezac, rođen 1919, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od maja 1942.

BRANKO Slovenac ★
borac, Slovenac; poginuo.

MILADIN Žandar ★
borac, rođen 1910, Balosava, Kragujevac, Srbin, žandar; poginuo 10. juna 1943. na Balinovcu, Zelengora.

UČA Bosanac ★
borac, rođen oko 1917, Bosna, Srbin, učitelj u Pomoravlju; član KPJ od pre rata; poginuo u okolini Foče juna 1942, kao komandant komande mesta u Foči.

1. ČETA

STEVIĆ Miodrag Prnja
komandir čete, rođen 1910, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od 1939.

FILIPOVIĆ Miodrag Fića Pekar
politički komesar, rođen 1921, Grivac, Kragujevac, Srbin, pekarski radnik; član KPJ od 1940.

MILENKOVIĆ Dragoljub Dragi
zamenik komandira, rođen 1910, Grbica, Kragujevac, Srbin, profesor gimnazije; član KPJ od 1938.

ŠVAN Karlo ★
zamenik političkog komesara, sekretar četne ćelije KPJ, rođen 1918, Doboj, Nemac, berberski radnik; član KPJ od 1939; poginuo juna 1943. kod Renovice, Prača, kao vodnik.

ADAMOVIĆ Raka ★
desetar, rođen 1915, Kragujevac, Srbin, sedlarski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od maja 1942; poginuo kao vodnik avgusta 1943. kod Jajca.

BARJAKTAREVIĆ Miodrag Dragi ★
puškomitraljezac, rođen 1908, Kragujevac, Srbin, grafički radnik; član KPJ od 1936; poginuo maja 1942. u Bunovima kod Foče.

BATUR Stanko ★
puškomitraljezac, rođen 1910, radnik; član KPJ od 1939; poginuo maja 1942. u Bunovima kod Foče.

BOGDANOVIĆ Dragić Žuti
borac, rođen 1925, Vučkovica, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od septembra 1944.

BOGDANOVIĆ Miodrag ★
borac, rođen 1922, Vučkovica, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od oktobra 1942; ranjen juna 1943. kod Hrčavke, Sutjeska, kao desetar, poginuo juna 1943. kao ranjenik u Zelengori.

BOŽOVIĆ Dragoljub Žuća ★
desetar, rođen 1921, Borač, Knić, Kragujevac, Srbin, učenik gimnazije; član KPJ od decembra 1941; poginuo marta 1943. u Glavatičevu, kao vodnik; narodni heroj.

BOJOVIĆ Dragiša Magarac
borac, rođen 1922, Ivanjica, Srbin, učenik VII razreda gimnazije; član KPJ od septembra 1944.

DANILOVIĆ Petar Mornar ★
desetar, rođen 1918, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član Skoja od oktobra 1941, član KPJ od juna 1942; poginuo maja 1943. na Tari, kao vodnik.

DIMITRIJEVIĆ Sava ★
borac, rođen 1921, Borač, Knić, Kragujevac, Srbin, učenik VII razreda gimnazije; član KPJ od maja 1942; poginuo 19. oktobra 1944. u Beogradu.

DULEJANOVIĆ Dragoljub Škoda ★
borac, rođen 1925, Kragujevac, Srbin,

metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od aprila 1942; poginuo aprila 1943. na Kapku, Drina, kod Ustikoline.

ĐOKIĆ Đorđe
borac, rođen 1923, Knić, Kragujevac, Srbin, opančarski radnik; član KPJ od novembra 1942.

ĐOKIĆ Lazar ★
borac, rođen 1925, Radmilović, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od avgusta 1942; poginuo 20. novembra 1942. kod Sitnice, Mrkonjić-Grad, kao puškomitraljezac.

ĐURIĆ Dušan Zinaja
borac, rođen 1920, Kragujevac, Srbin, student medicine; član KPJ od maja 1942.

FILIPOVIĆ Slobodan Sole ★
borac, rođen 1922, Kragujevac, Srbin, učenik VII razreda gimnazije; član KPJ od decembra 1942; poginuo juna 1943. na Borovnu, Sutjeska.

JAGODIĆ Desa
borac, rođena 1920, Kragujevac, Srpkinja, tekstilna radnica; član KPJ od maja 1942.

JEROSIMIĆ Vladislav ★
borac, rođen 1922, Knić, Kragujevac, Srbin, abadžijski radnik; član KPJ od maja 1942; poginuo juna 1943. na Borovnu, Sutjeska, kao desetar.

JOKSIMOVIĆ Vladeta Kum
borac, rođen 1920, Brnjica, Knić, Kragujevac, Srbin, student prava; član KPJ od oktobra 1941.

JOKSOVIĆ Momir ★
vodnik, rođen 1918, Žunje, Knić, Kragujevac, Srbin, trgovački pomoćnik; član KPJ od maja 1942; poginuo 4. marta 1943. u Bistrici, Gornji Vakuf, kao vodnik.

JOVANOVIĆ Milenko Čiča ★
borac, rođen 1912, Radmilović, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od avgusta 1942; ranjen septembra 1942. u Rilićima, Kupres, a umro u Livnu u bolnici.

JOVANOVIĆ Miloš
borac, rođen 1910, Kragujevac, Srbin, pravnik; član KPJ od 1934.

JOVANOVIĆ Ljubomir Čika Ljuba
borac, rođen 1895, Male Pčelice, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od avgusta 1942; umro posle rata.

JOVANOVIĆ Ljubomir
borac, rođen 1902, Kragujevac, Srbin, radnik u Vojnotehničkom zavodu.

JOVANOVIĆ Radenko Radenac
borac, rođen 1920, Knić, Kragujevac, Srbin, učenik VIII razreda gimnazije, član KPJ od maja 1942.

JOVANOVIĆ KONSTANTINOVIĆ Rajka Bela
borac, rođena 1921, Male Pčelice, Kragujevac, Srpkinja, zemljoradnik; član KPJ od aprila 1942.

KARAKLAJIĆ Uglješa Sima
desetar, rođen 1916, Dobrača, Titovo Užice, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od 1940

KLAUS JOSIF Mali Klaus ★
borac, rođen 1924, Kragujevac, učenik gimnazije; član Skoja od 1941; poginuo

KOLAREVNČ Andrija
borac, rođen 1923, Kragujevac, Srbin, član KPJ od septembra 1942.

LAZAREVIĆ Radisav
borac, rođen 1910, Radmilović, Kragujevac, Srbin, pravnik; član KPJ od septembra 1941.

LAZAREVIĆ Vlastimir Mali
borac, rođen 1925, Zabojnica, Kragujevac, Srbin, stolarski radnik; član KPJ od maja 1942.

MAJSTOROVIĆ Tadija
vodnik, rođen 1918, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od 1940; umro 1947.

MAKSIMOVIĆ Petar Mali Perica ★
borac, rođen 1928, Konjuša, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od septembra 1941; umro februara 1942. u Foči, kao igmanac.

MALIĆ Kosta Pekar
borac, rođen 1909, Sarajevo, Srbin, pekarski radnik u Kragujevcu; član KPJ od februara 1944.

MARIĆ Ljubomir Ljubez ★
borac, rođen 1903, Borač, Kragujevac, Srbin, privatni nameštenik; član KPJ od avgusta 1942; poginuo 1947. u automobilskoj nesreći.

MARJANOVIĆ Milovan Marjan ★
borac, rođen 1920, Knić, Kragujevac, Srbin, učenik VIII razreda gimnazije; član KPJ od maja 1942; poginuo septembra 1942. u Rilićima kod Kupresa.

MARKOVIĆ Dragoslav Baja
borac, rođen 1925, Kragujevac, Srbin, učenik VI razreda gimnazije; član KPJ od februara 1943.

MILANOVIĆ Vojislav ★
borac, puškomitraljezac, rođen 1923, Kragujevac, Srbin, radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od novembra 1942; poginuo juna 1943. na Sutjesci.

MILETIĆ Ljubodrag Mali Pekar
borac, rođen 1925, Rekovac, Svetozarevo, Srbin, pekarski radnik u Kragujevcu; član Skoja od juna 1943.

MILIĆ Budimir
borac, rođen 1895, Konjuša, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od septembra 1944.

MILIĆ Milivoje Crvenoarmejac ★
borac, rođen 1905, Duljaci, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od februara 1943; poginuo juna 1943. u Rataju, kod Miljevine.

MILIVOJEVIĆ Olga ★
borac, rođena 1922, Kragujevac, Srpkinja, učenica; član Skoja od 1941; poginula u proleće 1942.

MILIVOJEVIĆ Pera Brka ★
borac, rođen 1895, Gruža, Kragujevac, Srbin, železničar; član KPJ od 1937; poginuo 1942.

MILORADOVIĆ Mladen ★
borac, rođen 1920, Višnjica, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od 1940; poginuo kao politički komesar Omladinske čete juna 1943. na Borovnu iznad Sutjeske.

MILOŠEVIĆ Žika Tenkista
desetar, rođen 1917, Kragujevac, Srbin, kožarski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od maja 1943.

NESTOROVIĆ Dragiša Sole ★
borac, rođen 1922, Knić, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od juna 1942; poginuo februara 1943. u Busovači, kao desetar.

NIKETIĆ Vojislav
borac, rođen 1908, Brnjica, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od novembra 1941.

NIKOLIĆ Božidar Čimbur
borac, rođen 1921, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od septembra 1944.

OBRADOVIĆ Milisav
borac, rođen 1914, Crnče, Svetozarevo, Srbin, pekarski radnik u Beogradu; član KPJ od 1944.

PALIGORIĆ Dimitrije Džine
borac, rođen 1918, Kragujevac, Srbin, učitelj; član KPJ od juna 1941.

PAREZANOVIĆ Milutin Vunar ★
borac, rođen 1922, Zabojnica, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od maja 1942; poginuo juna 1943. na Sutjesci.

PAREZANOVIĆ Teodosije
vodnik, rođen 1920, Zabojnica, Kragujevac, Srbin, pitomac vojne akademije; član KPJ od septembra 1941.

PETROVIĆ Dragan ★
borac, rođen 1922, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od 1940; poginuo kao politički delegat voda, maja 1943. na Zlatnom boru kod Foče.

PETROVIĆ Dragoljub Gale
borac, rođen 1923, Kragujevac, Srbin, učenik VII razreda gimnazije; član KPJ od aprila 1942.

PETROVIĆ Miladin Čika Miladin
borac, rođen 1897, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od avgusta 1941.

PLAČKOVIĆ Dragan Šuca ★
borac, rođen 1924, Kragujevac, Srbin, obućarski radnik; član Skoja od maja 1942; poginuo na Cincaru septembra 1942.

POLJAKOVIĆ Nenad Neško ★
desetar, rođen 1912, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od juna 1941; poginuo u Konjicu 8. jula 1942. kao vodnik.

RADAKOVIĆ Branko Šofer
borac, rođen 1920, Kupinovo, Zemun, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od aprila 1942.

RADIVOJEVIĆ Milenko Keša ★
borac, rođen 1918, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od maja 1941; poginuo maja 1943.

RADOSAVLJEVIĆ Dragoslav Soća
borac, rođen 1924, Kragujevac, Srbin, učenik VII razreda gimnazije; član KPJ od maja 1942.

RAKETIĆ Milan ★
puškomitraljezac, rođen 1920, Pretoke, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od novembra 1942; poginuo juna 1943. na Vučevu, Sutjeska, kao desetar.

SAVIĆ Vladimir Tuzla ★
borac, rođen 1917, Tuzla, Srbin, metalski radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od 1940; poginuo u proleće 1944. u Semberiji.

SEKULIĆ Božidar ★
borac, rođen 1922, Kragujevac, Srbin, radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od maja 1942; poginuo juna 1943 na Vučevu, Sutjeska.

SIMONOVIĆ Miodrag Mali ★
borac, rođen 1923, Kragujevac, Srbin, učenik; član Skoja; poginuo juna 1943 na Sutjesci.

SIMEUNOVIĆ Radoslav Šumadinac
borac, Srbin, član KPJ od 1943.

STANKOVIĆ Danilo Dača ★
borac, rođen 1919, Kragujevac, Srbin, berberski radnik, član KPJ od aprila 1941; ranjen decembra 1943. kod Duvna, kao zamenik političkog komesara 3. čete, umro 7. januara 1944. kod Ključa.

STEFANOVIĆ Anđa
borac, rođena 1922, Kragujevac, Srpkinja, student tehnike; član KPJ od maja 1942.

STEFANOVIĆ Marko
borac, rođen 1920, Kragujevac, Srbin, student tehnike; član KPJ od septembra 1943.

ŠUKOVIĆ Miodrag Šuka ★
borac, rođen 1920, Divostin, Kragujevac, Srbin, učenik gimnazije; član Skoja od januara 1942; poginuo 9. aprila 1943. na Kapku, kod Ustikoline, pri prelazu Drine.

TASIĆ Dragoljub Gaća
borac, rođen 1922, Kragujevac, Srbin, učenik VIII razreda gimnazije; član KPJ od decembra 1941.

TERZIĆ Miloš ★
borac, rođen 1919, Knić, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od juna 1942; poginuo septembra 1943. na Cincaru.

VASIKIĆ Ružica ★
borac, rođena 1922, Beograd, Srpkinja, učenica gimnazije; član KPJ od maja 1942; poginula 5. jula 1943. u Zvorniku.

VUKADINOVIĆ Svetozar Lala Brica
borac, rođen 1922, Kragujevac, Srbin, berberski radnik; član KPJ od aprila 1942.

ZELIĆ Dušan Bosanac ★
borac, rođen 1922, Bosna, Srbin, radnik u Vojnotehničkom zavodu; član KPJ od 1942; poginuo 1942.

ŽIVANOVIĆ Živorad ★
puškomitraljezac, rođen 1918, Banja, Aranđelovac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od jula 1942; poginuo maja 1943. kod Čelebića, kao desetar.

ČETVRTI KRALJEVAČKI BATALJON[1]

167

ŠTAB BATALJONA

JAKŠIĆ Pavle
komandant, rođen 1913, Blatuša, Karlovac, Srbin, profesor gimnazije u Kraljevu; član KPJ od jula 1941; narodni heroj.

DRAGIŠIĆ Miro Piper ★
politički komesar, rođen 1912, Seoci, Titograd, Crnogorac, metalski radnik u fabrici aviona u Kraljevu; član KPJ od 1933; poginuo aprila 1944. u Crnoj Reci, kod Mrkonjić-Grada, kao član politodela 13. proleterske brigade.

PETROVIĆ Momčilo Trša ★
zamenik političkog komesara, sekretar štapske ćelije KPJ, rođen 1919, Kraljevo, Srbin, student prava; član KPJ od 1940; poginuo kod Kopčića, Bugojno, 20. jula 1942.

PAVIČIĆ Mile Kapetan
načelnik štaba, rođen 1899, Srebrenica, Bosna, Hrvat, kapetan I klase bivšeg jugoslovenskog vazduhoplovstva; umro 15. novembra 1948.

VUJOVIĆ Milutin Vujaklija
intendant, rođen 1919, Čačak, Srbin, student rudarstva; član KPJ od 1939.

BOJOVIĆ Voja
intendant od marta 1942, rođen 1908, Ročevići, Kraljevo, Srbin, obućarski radnik, član KPJ od oktobra 1940.

KASALICA Čedomir
referent saniteta, rođen 1919, Gračac, Kraljevo, Srbin, student medicine; bio član KPJ od leta 1941.

DRUŠKOVIĆ Joze Pepo ★
komandir čete Kraljevačkog odreda na raspolaganju, rođen 1912, Slovenj Gradec, Slovenac, student ekonomije, kandidat za člana KPJ od 1939; poginuo kao desetar u slovenačkom vodu u 5. bataljonu.

BATALJONSKI SANITET

MILENKOVIĆ Vladimir
borac, rođen 1905, Dedevci, Kraljevo, Srbin, seljak; član KPJ od novembra 1942.

MILINKOVIĆ Branka
bolničarka, rođena 1922, Šabac, učenica medicinske škole; član Skoja od 1941, član KPJ od maja 1942.

PAVIĆEVIĆ Pavle ★
bolničar, rođen 1912, Kosovi Lug, Danilovgrad, Crnogorac, metalski radnik u fabrici vagona u Kraljevu; član KPJ od kraja 1942; poginuo septembra 1943. u Cisti, Dalmacija, kao pomoćnik referenta saniteta.

[1] U sastav 4. bataljona ušli su delovi Kraljevačkog i Kopaoničkog partizanskog odreda.

ANTONČIĆ Milan Velebit
komandir, rođen 1918, Gospić, Lika, Hrvat, artiljerijski podoficir bivše jugoslovenske vojske u Kraljevu; član KPJ od avgusta 1942; narodni heroj.

JOVIČIĆ Olga Rita ★
politički komesar, sekretar četne ćelije KPJ, rođena 1921, Požega, Titovo Užice, Srpkinja, student tehnologije; član KPJ od 1940; poginula kod Prozora 11. jula 1942; narodni heroj.

BOGAVAC Blagoje
zamenik komandira, vodnik 1. voda, rođen 1917, Veliđe, Ivangrad, Srbin, železnički službenik u Kraljevu, član KPJ od avgusta 1941.

KOEN Milan
zamenik političkog komesara, rođen 1912, Požarevac, Srbin, do rata službenik ekspoziture Zagrebačke tvornice ulja u Beogradu, izbeglica u Trsteniku; član KPJ od decembra 1941.

ALEKSIĆ Antun
borac, rođen 1908, Središće, Ptuj, Slovenac, metalski radnik u fabrici aviona u Kraljevu; član KPJ od 25. januara 1944; umro 11. jula 1957.

ANDONOVIĆ Dimitrije Dimče
borac, rođen 1913, Železna Reka, Gostivar, Makedonac, ugostiteljski radnik u Kraljevu; član KPJ od 1945.

BELOBRK Mirko Kolja ★
borac, rođen 1922, Gospić, Lika, Srbin, metalski radnik u fabrici aviona u Kraljevu; član Skoja od 1940, član KPJ od proleća 1942; nastradao kod Šekovića, Bosna, jula 1943, kao ranjenik — zamenik političkog komesara 2. čete u divizijskoj bolnici.

BREZAK Miša Lala
desetar, rođen 1915, Osijek, Hrvat, sapundžijski radnik u fabrici »Šiht« u Osijeku, izbeglica u Vrnjačkoj Banji, član KPJ od 1939; umro 13. decembra 1956.

DOZET Dušan Dudo
borac, rođen 1922, Sarajevo, Srbin, maturant gimnazije u Sarajevu; član Skoja od leta 1941, član KPJ od januara 1942.

ĐOKOVIĆ Nikola Džoni
borac, rođen 1923, Kraljevo, Srbin, metalski radnik u fabrici aviona u Kraljevu; član Skoja od proleća 1941, član KPJ od 5. avgusta 1942; nastradao nesrećnim slučajem 1954.

ĐERIĆ Danilo ★
desetar, rođen 1913, Pridvorci, Trebinje, Srbin, metalski radnik u fabrici vagona u Kraljevu; član KPJ od januara 1942; poginuo u Šokačkoj mali, kod Kupresa septembra 1942, kao vodnik 1. voda.

GINOVIĆ Božidar
borac, rođen 1898, Smederevo, Makedonac, ugostiteljski radnik u Kraljevu član KPJ.

GLIGORIĆ Predrag Dragan
borac, rođen 1922, Osečina, Valjevo Srbin, metalski radnik u fabrici vagona u Kraljevu; član Skoja od leta 1941 član KPJ od januara 1942.

HARAVAN Mika Šuca
borac, rođen 1922, Niš, Srbin, obućarski radnik u Kraljevu; član Skoja od 1941, član KPJ od 6. septembra 1943

ISAKOVIĆ Antonije Lule
borac, rođen 1923, Beograd, Srbin, učenik gimnazije, član KPJ od jula 1941

JAKŠIĆ Isidor Lala
borac, rođen 1914, Mol, Subotica, Srbin, električarski radnik u fabrici aviona u Kraljevu; član KPJ od oktobra 1943.

JONČIĆ Nikola Koča
četni ekonom, rođen 1922, Požega, Titovo Užice, Srbin, maturant gimnazije u Kraljevu; član KPJ od septembra 1941.

JURICA Ivan Pepi
borac, rođen 1922, Novi Slankamen, Hrvat, metalski radnik u fabrici aviona u Kraljevu; član Skoja od 1941, član KPJ od 20. aprila 1942.

KALAUZOVIĆ Uroš Lala ★
borac, rođen oko 1922, okolina Zrenjanina, Srbin, metalski radnik u fabrici aviona u Kraljevu; član Skoja od početka 1942, član KPJ od druge polovine 1942; poginuo nesrećnim slučajem 20. februara 1945. kod Mostara, kao politički komesar tenkovske čete u 1. tenkovskoj brigadi.

KATIĆ — ČAČIĆ Draginja Katica
borac, rođena 1924, Kraljevo, Srpkinja, krojačka radnica u Kraljevu; član Skoja od oktobra 1938, član KPJ od 28. juna 1942.

KATIĆ Zoran Deva ★
borac, rođen 1923, Čuprija, Srbin, maturant gimnazije u Kraljevu; član Skoja od 1940; poginuo 23. decembra 1941. u Gaočićima, kod Rudog.

KORAĆ Božo ★
borac, rođen oko 1918, Čemernica, Karlovac, inžinjer šumarstva; član KPJ od 1942; poginuo jula 1943. kod Tuzle kao politički komesar čete u 8. brigadi 7. udarne divizije.

KOVIJANIĆ Radenko Juda ★
borac, rođen 1925, Vrdila, Kraljevo, Srbin, učenik gimnazije u Kraljevu; član Skoja od proleća 1942; septembra 1942. zarobljen i streljan od četnika u Dragnić-Podovima, kod Mliništa.

MASLAR Mile ★
borac, rođen 1914, Šekular, Crnogorac, metalski radnik u fabrici aviona u Kraljevu; član KPJ od jeseni 1942; poginuo kod Kotor-Varoša decembra 1942, kao komandir topovskog odeljenja.

MATIĆ Milutin
borac, rođen 1922, Subotica, Srbin, učenik gimnazije u Kraljevu; član Skoja od leta 1941, član KPJ od septembra 1942.

MIJATOVIĆ Milutin Drugarčić
borac, rođen 1923, Sevojno, Titovo Užice, Srbin, učenik gimnazije; član KPJ od 1. oktobra 1941.

MIRKOVIĆ Slavoljub Artem ★
borac, rođen 1922, Guča, Čačak, Srbin, metalski radnik u fabrici aviona u Kraljevu; član Skoja od 1940, član KPJ od jeseni 1942; poginuo februara 1943. kod Bradine kao puškomitraljezac.

MILOŠEVIĆ Miroslav Vaske ★
borac, rođen 1908, Trstenik, Srbin, opančarski radnik; član KPJ od 1939. s prekidom, ponovo primljen 1943; poginuo januara 1944. kod Travnika kao politički delegat voda.

MILOVANOVIĆ Miodrag Grčki ★
borac, rođen 1921, Kraljevo, Srbin, metalski radnik u fabrici aviona u Kraljevu; član Skoja od 1940, član KPJ od aprila 1942; poginuo u Livnu decembra 1943, kao kurir 1. vazduhoplovne baze.

MIŠIĆ Svetozar Krlja
borac, rođen 1917, Mihaljevac, Gospić, Srbin, železnički radnik u Kraljevu; član KPJ od 6. marta 1942.

MORAVČIĆ Dragoljub
borac, rođen 1922, Kraljevo, Srbin, stolarski radnik u fabrici aviona u Kraljevu; član Skoja od maja 1941, član KPJ od februara 1942.

NIKOLIĆ Dragoljub Džambas
borac, rođen 1912, Vrelo, Aleksinac, Srbin, metalski radnik u fabrici vagona u Kraljevu; član KPJ od 15. avgusta 1941.

PAJTIN Petar ★
borac, rođen 1922, Subotica, Srbin, maturant gimnazije u Kraljevu, član Skoja od 1940, član KPJ od avgusta 1942; poginuo na Borovnu, u bici na Sutjesci juna 1943, kao vodnik u 2. četi.

PALTRINJERI Jerko Brka
borac, rođen 1919, Split, Hrvat, radnik u rudniku Siverić, izbeglica u Kraljevu; član KPJ od septembra 1939.

PAVLOVIĆ Sveta Čosa
borac, rođen 1919, Kraljevo, Srbin, kožarski radnik napustio jedinicu juna 1943.

PEDOVIĆ Milorad Gedžo
borac, rođen 1925, Kraljevo, Srbin, me-

talski radnik u fabrici aviona u Kraljevu; član Skoja od 1940, član KPJ od oktobra 1942.

PERIŠIĆ Hristifor Kića, Spiro ★
borac, rođen 1918, Kraljevo, Srbin, student prava; član KPJ od početka 1942; poginuo pri desantu na Drvar 25. maja 1944, kao zamenik komandira inžinjerijske čete 1. proleterske brigade.

PETROVIĆ Dimitrije Mitke
borac, rođen 1910, Bela Palanka, Srbin, stolarski radnik u fabrici vagona u Kraljevu; član KPJ od 7. novembra 1942.

PETROVIĆ Dušan Duca
borac, rođen 1909, Beograd, stolarski radnik u fabrici vagona u Kraljevu; član KPJ od 16. septembra 1943; umro 1960.

PETROVIĆ Slavoljub Zavrzan ★
borac, rođen 1922, Kraljevo, Srbin, metalski radnik u fabrici aviona u Kraljevu; član Skoja od 1940, član KPJ od januara 1942; poginuo 10. juna 1943. na Balinovcu, Zelengora, kao puškomitraljezac.

PETROVIĆ Vladimir Lisac ★
borac, rođen 1922, Leskovac, Srbin, stolarski radnik u fabrici aviona u Kraljevu; član Skoja od 1940, član KPJ od proleća 1942; teško ranjen kod Han-Pijeska, Bosna, 24. juna kao vodni delegat u pratećoj četi; umro u divizijskoj bolnici 27. juna 1943.

POLDI Ivan Gorica
borac, rođen oko 1910, Gorica, Slovenac, metalski radnik u fabrici vagona u Kraljevu; napustio jedinicu 1942.

RADIĆ Mirko ★
borac, rođen 1915, Radučić, Knin, Srbin, ugostiteljski radnik u Peći, izbeglica u Kraljevu; član KPJ od početka 1942; poginuo maja 1944. u Mliništu, kao politički komesar 1. čete.

RADOSAVLJEVIĆ Svetolik Moca ★
desetar, rođen 1912, Kraljevo, Srbin, metalski radnik u fabrici aviona u Kraljevu; kandidat za člana KPJ od januara 1941; igmanac, umro u bolnici u Foči februara 1942, kao stručni radnik u četi pratećih oruđa.

RAKOVIĆ Jovan Guja
borac, rođen 1920, Gokčanica, Kraljevo, Srbin, zemljoradnik; napustio jedinicu početkom 1942.

RISTIĆ Živorad Ribar
borac, rođen 1912, Kraljevo, Srbin, električarski radnik u fabrici vagona u Kraljevu; član KPJ od 15. februara 1943.

SPASOJEVIĆ Pero ★
borac, rođen 1924, Kruševac, Srbin, učenik iz Kraljeva, u učiteljskoj školi u Svetozarevu; poginuo u Gaočićima, kod Rudog, 23. decembra 1941.

STAROSTIN (verovatno: Uroš Martinović) ★

borac, Crnogorac, trgovački pomoćnik, izbeglica u Vrnjačkoj Banji; poginuo 23. decembra 1941. u Gaočićima, kod Rudog.

ŠOVLJANSKI Gaja Jumba ★
borac, rođen 1917, Đurđevo, Žabalj, Novi Sad, Srbin, lakirerski radnik u fabrici aviona u Kraljevu; član KPJ od 2. septembra 1942; poginuo maja 1944. u Mliništu, kao komandir prateće čete.

TRIPKOVIĆ Jezdimir
borac, rođen 1908, Bogojevići, Arilje, Srbin, opančarski radnik u Kraljevu; član KPJ od 3. jula 1942, umro 1953.

VUKOMANOVIĆ Božo Cuger
borac, rođen 1919, Kraljevo, Srbin, metalski radnik u fabrici aviona u Kraljevu; član KPJ od 20. marta 1943.

VARGA Stevan Milutin
vodnik 2. voda, rođen 1915, Kovačica, Banat, Srbin, službenik u »Sartidu«, Smederevo; član KPJ od 1935. s prekidom do aprila 1944.

VELJIĆ Anđelko Branko
borac, rođen 1924, Sarajevo, učenik gimnazije; član Skoja od oktobra 1940, član KPJ od marta 1942.

ĐOKOVIĆ Novak
komandir, rođen 1912, Trstenik, Srbin, geometar; bio član KPJ od jula 1940.

RISTIĆ Dušan
politički komesar, rođen 1908, Kraljevo, Srbin, student prava; član KPJ od 1940.

ACKOVIĆ Rajko ★
borac, rođen 1923, Odojeviće, Novi Pazar, Srbin, opančarski radnik; član Skoja od 1942, verovatno član KPJ od početka 1943; poginuo marta 1943. iznad sela Bistrice, kod Gornjeg Vakufa, kao puškomitraljezac.

ALEKSIĆ Živojin Čarapan ★
borac, rođen oko 1919, Zalogovac, Kruševac, Srbin, opančarski radnik u Kraljevu; član KPJ od leta 1942; poginuo januara 1944. u Vitovlju, kod Travnika, kao vodnik.

ANDREJEVIĆ Vojislav ★
borac, rođen 1920, Prizren, Srbin, bonbondžijski radnik, izbeglica u Ibarskim rudnicima u Baljevcu; član Skoja od 1942, član KPJ od 1943; poginuo 10. januara 1944. u Vitovlju, kod Travnika, kao politički delegat voda u 3. četi.

BELOJEVIĆ Milan Mačak
borac, rođen 1923, Titograd, Crnogorac, maturant gimnazije u Kraljevu, izbeglica iz Skoplja; član Skoja od 1940, član KPJ od avgusta 1942.

BOŠKOVIĆ Negoslav ★
borac, rođen 1923, Gradac, Raška, Srbin, maturant gimnazije u Tetovu, izbeglica u Raškoj; član Skoja od leta 1941, član KPJ od 22. juna 1942; poginuo marta 1943. kod Uloga, kao politički delegat voda.

BOŽOVIĆ Branislav Bane
borac, rođen 1921, Mušitište, Prizren, Srbin, maturant gimnazije u Prištini; član Skoja od 1939, član KPJ od februara 1942.

BOŽOVIĆ Milomir Balo ★
borac, rođen 1921, Samaila, Kraljevo, Srbin, civilni pilot u Kraljevu; član Skoja od 1940, član KPJ od proleća 1942; poginuo oktobra 1942. kod Bosanskog Grahova, kao puškomitraljezac — desetar.

CVIJANOVIĆ Todor ★
borac, rođen oko 1924, Ljubač, Knin, Srbin, metalski radnik u Ibarskim rudnicima u Baljevcu; član KPJ od proleća 1942; poginuo juna 1942. kod Popovog Dola, Hercegovina.

ĆAMILOVIĆ Jovan
borac, rođen 1923, Kosovska Mitrovica, Srbin, učenik srednje tehničke škole; član Skoja od 1940, član KPJ od maja 1942.

ĆOSIĆ Slobodan Bata ★
borac, rođen 1924, Beograd, Srbin, učenik gimnazije; član Skoja od 1940, član KPJ od početka 1942; poginuo juna 1943, kao ranjenik, politički komesar ešelona u Centralnoj bolnici.

DMITRIĆ Dumić Rosa
bolničarka, rođena 1923, Valjevo, Srpkinja, učenica gimnazije u Užicu; član KPJ od oktobra 1942.

DROBNJAKOVIĆ Vlastimir ★
ekonom čete, rođen 1919, Novo Selo Begovo, Vučitrn, Srbin, maturant gimnazije u Prištini; član Skoja od 1939, član KPJ od zime 1942; poginuo juna 1943. na Orahovici, Jahorina, kao politički komesar čete u 7. krajiškoj brigadi.

ĐOKIĆ ANTONČIĆ Milena Cvrčak
bolničarka, rođena 1923, Požega, T. Užice, učenica gimnazije u Prištini, izbeglica u Požegi; član Skoja od kraja 1939, član KPJ od januara 1944.

ĐOKOVIĆ Stanimir Ibar ★
borac, sekretar četne ćelije KPJ, rođen 1918, Stradovo, Novi Pazar, Srbin, metalski radnik u fabrici vagona u Kraljevu; član KPJ od novembra 1940; poginuo septembra 1942. u Šokačkoj mali, kod Kupresa, kao zamenik političkog komesara.

GRAČANIN Pero
borac, rođen 1907, Kanjane, Drniš, Srbin, rudarski radnik u Ibarskim rudni-

cima u Baljevcu; član KPJ od jula 1943; umro 1958.

GUNDELJ Mile ★
borac, rođen 1909, Biočić, Drniš, Srbin, rudarski radnik i sindikalni funkcioner u Ibarskim rudnicima u Baljevcu; umro početkom 1942. u Goraždu od tuberkuloze.

GUZINA Aleksa ★
vodnik 1. voda i verovatno zamenik komandira, rođen 1912, Fojnica, Nevesinje, Srbin, poštanski službenik u Jošaničkoj Banji; član KPJ od proleća 1942; poginuo pri prelasku Drine, na Kapku, aprila 1943. kao zamenik komandira.

IVANOVIĆ Miodrag Beli
borac, rođen 1924, Bor, Srbin, rudarski radnik u Trepči; član Skoja od januara 1942, član KPJ od avgusta 1943.

JANČIĆ Petar ★
borac, rođen 1912, Beograd, Srbin, tehničar u fabrici aviona u Kraljevu; poginuo u Livnu 6. jula 1942.

JANJIĆ Marko
borac, rođen 1901, Dragotinja, Prijedor, Srbin, rudarski radnik u Ibarskim rudnicima u Baljevcu; član KPJ od septembra 1942.

JOVANOVIĆ ĐORĐEVIĆ Milesa
bolničarka, rođena 1920, Titovo Užice, radnica u fabrici oružja u Titovom Užicu; član Skoja od jeseni 1941, član KPJ od novembra 1942.

KARIĆ Dušan
desetar, rođen 1919, Kočane, Srbin, student medicine; član KPJ od oktobra 1941.

KORIČANAC Bogdan
borac, rođen 1922, Bogutovac, Kraljevo, Srbin, maturant gimnazije u Kraljevu; član Skoja od kraja 1940, član KPJ od februara 1942.

KRAJINA Rudi
borac, rođen 1923, Josipdol, Ogulin, Hrvat, metalski radnik u Ibarskim rudnicima u Baljevcu; član Skoja od decembra 1941, član KPJ od novembra 1942.

LEKIĆ Momir
desetar, rođen 1912, Bogutovac, Kraljevo, Srbin, knjigovezački radnik u Kraljevu; član KPJ od decembra 1941.

LUKOVIĆ Ratko
borac, rođen 1921, Raška, Srbin, maturant gimnazije u Novom Pazaru; član Skoja od kraja 1940, član KPJ od novembra 1943; umro 1953.

MARKOVIĆ Vasiljko
borac, rođen 1915, Tadenje, Ušće, Srbin, trgovački pomoćnik; član KPJ od aprila 1944.

MIHAJLOVIĆ Predrag Pego ★
borac, rođen 1920, Kosovska Mitrovica, Srbin, student mašinske tehnike; član Skoja od 1940, član KPJ od 22. juna 1942; teško ranjen kod Bradine kao politički delegat voda u 2. četi, stradao kao ranjenik u Centralnoj bolnici na Sutjesci juna 1943.

MIHAJLOVIĆ Živorad Šilja
borac, četni rukovodilac Skoja, rođen 1920, Kruševac, Srbin, tehničar u Trepči; član Skoja od 1940, član KPJ od 22. juna 1942.

MIRKOVIĆ Miroljub Kosovac ★
borac, rođen 1922, Priština, Crnogorac, svršeni maturant; član Skoja od 1939, član KPJ od 22. juna 1942; poginuo 20. jula 1942. u selu Kopčići kod Bugojna, kao član bataljonskog biroa Skoja, desetar.

MOSTOVAC Rudolf ★
vodnik 2. voda, rođen 1912, Severin, Bjelovar, Hrvat, službenik u Ibarskim rudnicima u Baljevcu; član KPJ od januara 1942; poginuo marta 1942. na Prešpicu, Renovica.

NERANDŽIĆ Milenko Vlajko ★
borac-miner, rođen 1908, Prijedor, Srbin, viši tehničar; verovatno član KPJ od proleća 1943; poginuo juna 1943. u inžinjerijskom bataljonu Vrhovnog štaba.

PASKAŠ Savo
borac, rođen 1920, Rujnica, Gospić, Srbin, pekarski radnik u Kraljevu; član KPJ od 18. decembra 1943, s prekidima.

PLANOJEVIĆ Momir ★
borac, rođen 1910, Baljevac, Raška, pomoćnik rudara u Ibarskim rudnicima u Baljevcu; poginuo aprila 1945. u Slavoniji, na Pleternici, kao stariji vodnik.

POKIMICA Slavomir
borac, rođen 1922, Pobrđe, Ušće, Kraljevo, Srbin, stolarski radnik u Ibarskim rudnicima u Baljevcu; član KPJ od 5. februara 1942.

RADOVANOVIĆ Božo ★
borac, rođen 1923, Seoce, Leposavić, Kosovska Mitrovica, Srbin, stolarski radnik; član Skoja; poginuo 21. marta 1943. kod Uloga na Neretvi, kao puškomitraljezac.

RAKIĆ Radoš ★
borac, rođen 1920, Roćevići, Kraljevo, Srbin, maturant gimnazije u Kraljevu; član Skoja od jeseni 1940, član KPJ od kraja 1942; poginuo 12. juna 1943. u Zagorici kod Rataja, kao politički delegat voda u 3. četi.

RAŠAJSKI Ljubomir ★
borac, rođen 1903, Uljma, Vršacc, Srbin, metalski radnik u fabrici aviona u Kraljevu; član KPJ od 1926, s prekidom; umro juna 1942. na Zelengori.

RISTOVIĆ Aćim
desetar, rođen 1907, Bekova, Novi Pazar, Srbin, rudar u Ibarskim rudnicima u Baljevcu; član KPJ od 16. jula 1947.

SIMOVIĆ Simo Vukalica
desetar, rođen 1912, Crnci, Titograd, Crnogorac, metalski radnik u fabrici aviona u Kraljevu; član KPJ od februara 1940.

SPASOJEVIĆ Milisav Deva ★
borac, rođen 1922, Trstenik, Srbin, metalski radnik u fabrici aviona u Kraljevu; član Skoja od 1940, član KPJ od proleća 1942; poginuo maja 1943. na Zlatnom boru, kao vodnik.

STOJANOVIĆ Rajko ★
borac, rođen 1922, Smederevska Palanka, Srbin, krojački radnik u Kraljevu; član Skoja od leta 1941; poginuo pri napadu na Livno 6. avgusta 1942.

TODOROVIĆ Aleksandar ★
borac, rođen 1922, Beograd, Srbin, metalski radnik u preduzeću »Sartid«, Smederevo; član Skoja od avgusta 1941; poginuo na Gatu, Hercegovina, 11. juna 1942, kao puškomitraljezac.

TODOROVIĆ Steva Koljka ★
borac, rođen 1924, Pančevo, Srbin, učenik gimnazije; član Skoja od avgusta 1941; ranjen u Gaočićima 23. decembra 1941, poginuo početkom 1942. na Zvijezdi, Bosna, kao ranjenik.

TRIMUNOVIĆ Milorad Mido Napoleon ★
borac, rođen 1923, Braljina, Kruševac, Srbin, učenik gimnazije u Novom Pazaru; član Skoja od 1941, član KPJ od 22. juna 1942; poginuo juna 1943. kod Popovog Mosta, Sutjeska, kao zamenik političkog komesara.

UMLJENOVIĆ Sava ★
borac, rođen 1900, Slavonski Kobaš, Slavonski Brod, Srbin; žandarmerijski narednik iz Baljevca; bio komandir partizanske čete u Baljevcu; kasnije teški bolesnik od tbc, umro 1942. u Goraždu.

VAVIĆ Nikola ★
borac, rođen 1926, Kosovska Mitrovica, Srbin, učenik gimnazije; član Skoja od prve polovine 1942; poginuo kod sela Crniče, Bugojno, jula 1942.

VUJOVIĆ Milivoje Cura ★
borac, rođen 1922, Tomaševo, Bijelo Polje, Crnogorac, metalski radnik u fabrici aviona u Kraljevu; član Skoja od početka 1941; poginuo aprila 1942. na Prešpicu, kod Prače, kao puškomitraljezac.

MARIČIĆ Živan ★
komandir, rođen 1912, Kruševica, Kraljevo, Srbin, radnik u fabrici vagona u Kraljevu; član KPJ od početka 1941; ranjen teško u obe noge na Zlatnom boru maja meseca, poginuo u Centralnoj bolnici juna 1943. kod Gornjeg Kruševa, Piva, kao komandant Kraljevačkog bataljona; narodni heroj.

DUGALIĆ Momčilo
politički komesar i sekretar četne ćelije KPJ, rođen 1918, Ribnica, Kraljevo, Srbin, radnik u železničkoj ložionici u Kraljevu; član KPJ od 1940; narodni heroj.

JOLIĆ Novica ★
zamenik komandira i vodnik 1. voda, rođen 1921, Ribnica, Kraljevo, Srbin, fizički radnik u fabrici vagona u Kraljevu; član KPJ od početka 1941; poginuo 23. decembra 1941. u Gaočićima, Rudo.

ŠARENAC Jovo
zamenik političkog komesara, rođen 1914, Kifino Selo, Hercegovina, Srbin, metalski radnik u fabrici vagona u Kraljevu; član KPJ od maja 1941.

ANDRIĆ Miroslav ★
borac, rođen 1925, Kovanluk, Kraljevo, Srbin, učenik u fabrici aviona u Kraljevu; član Skoja od 1942, član KPJ od kraja 1943; poginuo krajem maja 1944. na železničkoj stanici Lisina, kod Mliništa.

ANTONIJEVIĆ Slobodan ★
borac, rođen 1921, Kraljevo, Srbin, maturant gimnazije u Kraljevu; član Skoja od leta 1941, član KPJ od aprila 1942; poginuo 13. marta 1943. u Donjoj Bijeli, Prenj, kao zamenik komandira prateće čete i vodnik mitraljeskog voda.

ARSOVIĆ Milan Mića ★
borac, rođen 1923, Kruševica, Kraljevo, Srbin, učenik gimnazije u Kraljevu; član Skoja od proleća 1942, član KPJ od 15. novembra 1942; poginuo juna 1943. kod Suhe, Sutjeska, kao vođa mitraljeskog odeljenja.

BOŽANIĆ Dragoslav Kepa ★
desetar, rođen 1913, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u fabrici aviona u Kraljevu; član KPJ od proleća 1942; poginuo na Gatu 11. juna 1943, kao desetar u 1. četi.

BORISAVLJEVIĆ Milosav Stipe ★
borac, rođen 1920 (verovatno Grab, Guča), Srbin, abadžijski radnik u Kraljevu; član KPJ od 1940; poginuo maja 1943. u bici na Sutjesci.

DUKIĆ Milosav Čoban ★
borac, rođen 1918, Gornji Dubac, Čačak, Srbin, zemljoradnik; posle ranjavanja maja 1942. na Kozari kod Čajniča, kao borac 1. čete, otišao iz sastava brigade; poginuo navodno početkom 1944. u nekoj jedinici 2. divizije u Dragačevu.

GUDŽULIĆ Žarko Pop
borac, rođen 1923, Žiča, Kraljevo, Srbin, učenik bogoslovije; član Skoja od septembra 1941, član KPJ od juna 1943.

JANKOVIC Mikica Alimpije ★
borac, rođen 1925, Lađevci, Kraljevo, Srbin, svršeni učenik IV razreda gimnazije u Kraljevu; član Skoja od 1941; poginuo februara 1942. kod Prače.

JOVIČIĆ Dragoljub Miločajac
borac, rođen 1924, Miločaj, Kraljevo, Srbin, zemljoradnik; bio član KPJ od 1. juna 1944.

JOVIĆEVIĆ Vasilije Papanjin
desetar, rođen 1912, Šindon, Rijeka Crnojevića, Crnogorac, mlekarski radnik u zadruzi u Žiči; bio član KPJ od oktobra 1943.

KEKERIĆ Milutin ★
borac, rođen 1922, Kovači, Kraljevo, Srbin, fizički radnik; poginuo februara 1943. kod Bradine kao puškomitraljezac; kandidat za člana KPJ od kraja 1942, primljen u KPJ posle smrti.

LAZIĆ Milorad Šuca ★
desetar, rođen oko 1916, Šabac, Srbin, papudžijski radnik u Kraljevu; član KPJ od proleća 1942; poginuo maja

1943. na Zlatnom boru, kao komandir 2. čete.

MARIČIĆ Milorad Isus ★
borac, rođen 1925, Roćevići, Kraljevo, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od 1942; poginuo oktobra 1942. kod Strmice, Knin.

MARIČIĆ Radosav Kaplar
desetar, rođen 1920, Kruševica, Kraljevo, Srbin, trgovački pomoćnik; član KPJ od avgusta 1942.

MARIČIĆ Slavko Čiča ★
ekonom čete, rođen 1916, Kruševica, Kraljevo, Srbin, šumski manipulant; član KPJ od druge polovine 1941; poginuo oktobra 1944. u Beogradu kao zamenik komandanta Kraljevačkog bataljona.

MARIČIĆ Žarko Čile
borac, rođen 1924, Kruševica, Kraljevo, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od 1942, član KPJ od avgusta 1942.

MILEUSNIĆ Đuro
borac, rođen 1920, Glavaci, Otočac, Srbin, metalski radnik u fabrici vagona u Kraljevu, izbeglica iz Okučana; član Skoja od 1942, član KPJ od marta 1943.

MILEUSNIĆ Petar Lala
borac, rođen 1918, Glavaci, Otočac, Srbin, metalski radnik u fabrici vagona u Kraljevu; član KPJ od 14. januara 1943.

MILAŠINOVIĆ Milan Tomo ★
borac, rođen 1921, Brezna, Kraljevo, Srbin, zemljoradnik; poginuo 23. decembra 1941. u Gaočićima kod Rudog.

MILAŠINOVIĆ Radojica Soko
borac, rođen 1908, Brezna, Kraljevo, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od 1944; umro nesretnim slučajem 30. jula 1945.

MILETIĆ Božo Kosovac ★
vodnik 2. voda, rođen 1903, Močila, Kolašin, Crnogorac, advokatski pripravnik; član KPJ od 1937, s prekidom, ponovo primljen početkom 1942; poginuo juna 1943. na Krekovima, Sutjeska, kao politički komesar 3. sandžačke brigade.

PAVLOVIĆ Caslav ★
borac, rođen 1910, Ljubić, Čačak, Srbin, obućarski radnik u Kraljevu; član KPJ od jeseni 1942; poginuo 10. juna 1943. na Balinovcu, Zelengora.

PAVLOVIĆ Miodrag Paja ★
borac, rođen 1910, Ljubić, Čačak, Srbin, učenik gimnazije iz Vrnjačke Banje u Beogradu; član Skoja od 1938, član KPJ od leta 1941; poginuo februara 1943. kod Bradine, na Ivan-sedlu, kao politički delegat voda.

PAUNOVIĆ Stojan Codo ★
borac, rođen 1911, Kruševica, Kraljevo, Srbin, radnik u fabrici aviona u Kraljevu; član KPJ od kraja 1942; poginuo juna 1943. na Sutjesci kao ranjenik u Centralnoj bolnici.

POPOVIĆ Bogdan Boća
borac, rođen 1926, Kovači, Kraljevo, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od 1941; član KPJ od avgusta 1942.

RISTOVIĆ Dobrica Staća
borac, rođen 1912, Kovanluk, Kraljevo, Srbin, abadžijski radnik; član KPJ od juna 1937.

SIMIĆ Vojo Crni
borac, rođen 1906, Stragari, Kragujevac, Srbin, metalski radnik u fabrici vagona u Kraljevu; član KPJ od marta 1941.

SURČUGIĆ Milosav Zonja ★
borac, rođen oko 1922 (neutvrđeno mesto rođenja), Srbin, krojački radnik; član Skoja od 1940, član KPJ od 1942; igmanac, poginuo juna 1943. na Sutjesci.

VUJOVIĆ Milica
bolničarka, rođena oko 1922, Cetinje, Crnogorka, medicinska sestra u domu zdravlja u Žiči; član KPJ (nepoznati dalji podaci).

ZAKLAN Maksim
borac, rođen 1903, Krbavica, Lika, Srbin, metalski radnik u fabrici vagona u Kraljevu; član KPJ od 1928 s prekidom, ponovo primljen 1940; umro 7. januara 1946.

SIMOVIĆ Milan Zeka
komandir i zamenik komandanta bataljona, rođen 1917, Vitkovac, Kraljevo, Srbin, podnarednik-pilot u bivšem jugoslovenskom vazduhoplovstvu; član KPJ od decembra 1941.

VUKOTIĆ Žarko ★
politički komesar, rođen oko 1912, Titograd, Crnogorac, naseljenik u Drenici, AKMO, izbeglica u Ušću, student prava; član KPJ od 1940; poginuo na Ivan-sedlu februara 1943. kao vodnik u 1. četi 2. bataljona.

KRTINIĆ Nikola ★
zamenik komandira, rođen 1914, Rudopolje, Gračac, Lika, Srbin, rudar u Trepči; član KPJ od 1940; poginuo 23. decembra 1941. u Gaočićima, Rudo.

MILIČEVIĆ Rade ★
zamenik komesara i sekretar četne ćelije KPJ, rođen 1910, Zvijerina, Bileća, Srbin, rudar u Trepči; član KPJ od 1940; poginuo maja 1943. na Zlatnom boru, kao politički komesar; narodni heroj.

BAROVIĆ Boško ★
borac, rođen oko 1908, Komani, Danilovgrad, Crnogorac, službenik Trepče ili izbeglica; poginuo februara 1942. kod Prače.

BASARIĆ Dušan
borac, rođen 1918, Barlete, Gospić, Srbin, rudar u Trepči; član KPJ od 1942; umro posle rata.

BLAŽEVIĆ Miloš ★
borac, rođen 1910, Medna, Mrkonjić-Grad, Srbin, šumski radnik; član KPJ od novembra 1942; poginuo aprila 1944. na Lisini, kod Mrkonjić-Grada, kao zamenik komandira prateće čete.

BRAJOVIĆ Radovan ★
borac, rođen 1912, Danilovgrad, Crnogorac, železnički službenik u železničkoj stanici Leposavić kod Kosovske Mitrovice; umro februara 1942. u Foči ili prekomandovan.

BUBALO Nikola ★
borac, rođen 1921, Rešetar, Bihać, Srbin, rudar u Trepči; član KPJ od leta 1941; ranjen na Ivan-sedlu februara 1943. kod Bradine i umro posle par dana kao zamenik političkog komesara; narodni heroj.

BUKVIĆ Milan Cane
borac, rođen 1907, Vodoteč, Brinje, Lika, Srbin, rudar u Belom Brdu, Kopaonik; član KPJ od februara 1942.

ČETNIK JOVANOVIĆ Đuro
desetar, mitraljezac, rođen 1914, Cetina, Vrlika, Dalmacija, Srbin, metalski radnik-železničar u Bogutovačkoj Banji; član KPJ od aprila 1942.

DOTLIĆ Petar
borac, rođen 1917, Visuć, Udbina, Srbin, šumski radnik u Ristovcu, Ibarska klisura; član KPJ od 15. novembra 1942.

ĐELEVIĆ Ivan ★
borac, rođen oko 1914, Crna Gora, Crnogorac, pravnik, službenik u sreskom načelstvu u Kosovskoj Mitrovici, izbeglica, ekonom u bolnici u Raškoj; umro februara 1942. u Foči.

ĐUROVIĆ Milan Šaban
borac, rođen 1905, Crna Gora, Crnogorac, rudar u Belom Brdu, Kopaonik; poginuo od balista 1950.

GRGIĆ Dane
borac, rođen 1902, Dobrenica, Bihać, Srbin, rudar-miner u istražnim rudnicima kod Raške.

IVANOVIĆ Svetislav ★
borac, rođen oko 1920, Hercegovina, Srbin, rudar; poginuo februara 1942. kod Prače.

JAJČANIN Dragan ★
borac, rođen 1917, Velika Rujiška, Bosanska Krupa, Srbin, rudar u Ibarskim rudnicima u Baljevcu; poginuo februara 1942. kod Prače.

JULOVIĆ Vojin Julka
borac, rođen 1913, Drenovac, Šabac, metalski radnik u brodogradilištu u Mačvanskoj Mitrovici; član Skoja od 1941; član KPJ od 1. januara 1943.

JUŠKOVIĆ Novak ★
borac, rođen 1912, Cerovo, Bijelo Polje, Crnogorac, rudar u Trepči, naseljenik kod Vučitrna; poginuo februara 1942. kod Prače.

KALEMBER Božo
desetar, rođen 1916, Titova Korenica, Srbin, rudar u Trepči; član KPJ od 1. maja 1941.

KORAĆ Miloš
borac, rođen 1914, Visuć, Udbina, Srbin, rudar u Trepči; član KPJ od 1. decembra 1939.

KOTOMAN Đuro ★
borac, rođen oko 1912, Hercegovina, Srbin, rudarski predradnik ili tehničar u rudniku Belo Brdo, Kopaonik; umro februara 1942. u Foči.

LABOVIĆ Veljko Škrbo ★
borac, mitraljezac, rođen, 1917, Peć, AKMO, Crnogorac, stolarski radnik — zemljoradnik u Zlopeku, Peć, izbeglica; umro februara 1942. u Foči.

LUČIĆ Stevan ★
borac, rođen 1898, Gospić, Srbin, rudarski radnik u Ibarskim rudnicima u Baljevcu; umro 11. januara 1942. u Podromaniji.

MEMIĆ Rifat ★
borac, rođen oko 1902, Bosna ili Sandžak, musliman, radnik u Trepči; član KPJ; poginuo kao politički delegat voda ili zamenik političkog komesara.

MIHAJLOVIĆ Stevo ★
borac, rođen 1922, Pecka, Mrkonjić-Grad, Srbin, šumski radnik; član Skoja; poginuo 13. jula 1942. na Kozjim Stjenama, kod Prozora, kao puškomitraljezac.

MILANOVIĆ Miloje
borac, rođen 1904, Titovo Užice, Srbin, žandarmerijski narednik u Ušću; član KPJ od februara 1942.

MIROVIĆ Nikola ★
borac, rođen 1905, (verovatno u Brskutu, Titograd), Crnogorac, rudar u Belom Brdu, Kopaonik; poginuo februara 1942. kod Prače.

ORLIĆ Dane
borac, rođen 1903, Brinje, Lika, Srbin, rudar u Ibarskim rudnicima u Baljevcu; otišao iz jedinice krajem 1942. u ličke jedinice; umro posle rata.

ORLIĆ Dušan
borac, rođen 1923, Stapari, Titovo Užice, Srbin, učenik gimnazije u Virovitici, izbeglica; član Skoja od 1941, član KPJ od oktobra 1943.

PAROŠKI Nanica ★
bolničarka, rođena 1924. u Vojvodini, učenica gimnazije; član Skoja od 1942; umrla od tifusa početkom 1943. po prelazu preko Neretve.

PILOVIĆ Bogdan Boća
borac, rođen 1902, Dedevci, Kraljevo, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od 15. septembra 1943.

POLOVINA Janko ★
borac, rođen 1910, Agići, Bosanski Novi, Srbin, rudar u Trepči; član KPJ od 1941; otišao iz čete 1942, verovatno poginuo u borbi.

POZNANOVIĆ Đuro
borac, rođen 1922, Visuć, Udbina, Srbin, šumski radnik; član Skoja od 1941, član KPJ od 12. decembra 1942.

POZNANOVIĆ Stevo ★
borac, rođen oko 1917, Visuć, Udbina, Srbin, stolarski radnik u Trepči; član KPJ od leta 1942; poginuo oktobra 1942. kod Bosanskog Grahova, kao desetar ili vodnik.

RADIĆ Vojo ★
borac, rođen oko 1920, Crna Gora, Crnogorac, učenik; član Skoja od 1941; poginuo 1943. u Hercegovini.

RAKITIĆ Miodrag
borac, rođen 1914, Raška, Srbin, student prava.

RAPAJIĆ Pajo
borac, rođen 1904, Brlog, Otočac, Srbin, rudar u Ibarskim rudnicima u Baljevcu; član KPJ od 16. decembra 1941.

SEKULIĆ Vitomir
borac, rođen 1917, Drinići, Bosanski Petrovac, Srbin, šumski radnik; član KPJ od 1937; prekomandovan oktobra 1942. za političkog komesara komande mesta u Bosanskom Petrovcu; poginuo kao kapetan od četničkih bandi kod Sarajeva, septembra 1945.

STANKOVIĆ Đuro ★
desetar, rođen 1913, Ostrvica, Gospić, Srbin, rudar u Trepči; član KPJ od kraja 1941; poginuo jula 1942. kod Bugojna, kao vodnik 2. voda.

STRUGAR Mitar ★
borac, rođen 1911, Gornji Ceklin, Cetinje, Crnogorac, rudar u Trepči; član KPJ od 1941; poginuo juna 1943. u Miljevini.

STUPAR Pero ★
borac, rođen 1915, Bosanski Petrovac, Srbin, mašinovođa u Trepči; član KPJ od leta 1942; poginuo januara 1943. u Tesliću kao vodnik.

ŠULENTIĆ Ivan ★
borac, rođen 1902, Sveti Rog, Gračac, Lika, Hrvat, rudar u Trepči i rudniku »Kosovo«; poginuo decembra 1942. kod Kotor-Varoša.

TOMOVIĆ Spasoje Isus ★
borac, rođen oko 1922, Beograd, učenik gimnazije; ranjen u glavu maja 1943. na Zlatnom boru kao nišandžija na malom bacaču u 3. četi i poginuo u bolnici na Pivi.

TOMOVIĆ Srbobran
borac, rođen 1922, Hercegovina, Srbin, rudar u Trepči; upućen iz jedinice po zadatku početkom 1942, živ, nepoznato mesto boravka.

VRZIĆ Dušan
borac, rođen 1913, Melnice, Otočac, Srbin, rudar u Trepči; član KPJ od 30. avgusta 1941.

VUČKOVIĆ Stanimir Vučko
borac, rođen 1922, Reka, Ušće, Srbin, rudar u Ibarskim rudnicima u Baljevcu; član Skoja od 1942, kasnije postao član KPJ.

VUJOVIĆ Jovan Mušmula
borac, rođen 1913, Bileća, Hercegovina, Srbin, rudar u Trepči; član KPJ od 22. avgusta 1941.

VUKOVIĆ Aleksa
borac, rođen 1921, Velika Grabovica, Brus, Srbin, rudar u Belom Brdu, Kopaonik; član KPJ od novembra 1941.

ZAVAĐA Đoko ★
vodnik, rođen oko 1915, Visuć, Udbina, Srbin, šumski radnik u Goliji, Raška; član KPJ od 1942; poginuo 1944. u Lici kao politički komesar bataljona.

ZAVAĐA Miloš
borac, rođen 1909, Visuć, Udbina, Srbin, rudar u Belom Brdu, Kopaonik; član KPJ od 1940.

ŽARKOVIĆ Božo
desetar i mitraljezac, rođen 1920, Đevđelija, Srbin, električarski radnik u centrali u Kosovskoj Mitrovici; član KPJ od maja 1937.

ŽEGARAC Dane ★
borac, rođen 1909, Glavice, Otočac, Srbin, rudar u rudniku Belo Brdo, Kopaonik; bio u minerskom vodu, umro u ratu.

ŽIGIĆ J. Proko
borac-mitraljezac, rođen 1914, Titova Korenica, Srbin, rudar u Trepči; član KPJ od oktobra 1940.

ŽIGIĆ M. Proko
borac, rođen 1913, Titova Korenica, Srbin, rudar u Trepči; član KPJ od 15. juna 1943.

ŽIVANOVIĆ Živorad
borac, rođen 1916, Žaočani, Čačak, Srbin, službenik u Beogradu; član KPJ od jeseni 1941.

PETI ŠUMADIJSKI BATALJON[1]

176

ŠTAB BATALJONA

ILIĆ Milan Čiča ★
komandant, rođen 1889, Trešnjevica, Aranđelovac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od 1919; poginuo u Pjenovcu 21. januara 1942; narodni heroj.

PAVLOVIĆ Dragoslav Šilja ★
politički komesar, rođen 1908, Beograd, Srbin, privatni nameštenik; član KPJ od 1936; poginuo u Pjenovcu 21. januara 1942; narodni heroj.

1. ČETA

TOMIĆ Veljko
komandir čete, rođen 1910, Boan, Crna Gora, Crnogorac, pravnik; bio član KPJ od 1935.

ĐUKIĆ Konstantin Kojica ★
politički komesar, rođen 1914, Mladenovac, Srbin, učitelj; član KPJ od 1937; poginuo u Pjenovcu 21. januara 1942.

VASILJEVIĆ Jovan
zamenik komandira, rođen 1920, Mladenovac, Srbin, mornarički potporučnik; kandidat KPJ od kraja 1941.

TOŠIĆ Milorad ★
zamenik političkog komesara, rođen 1898, Aranđelovac, Srbin, obućarski radnik; član KPJ od 1929; poginuo kod Oboraka, Bugojno, 14. jula 1942. u 1. četi 3. bataljona 2. proleterske.

AĆIMOVIĆ Milutin
borac, rođen 1900, Ivankovci, Srbin, zemljoradnik; napustio jedinicu maja 1942.

ANTONIJEVIĆ Milorad ★
borac, rođen 1920, Trudelj, Lazarevac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od 1942; poginuo kao puškomitraljezac kod Oboraka, Bugojno, 14. jula 1942. u 3. bataljonu 2. proleterske.

BENVENISTI Simo ★
borac, rođen 1920, Beograd, Jevrejin, student tehnike; član KPJ od pre rata; poginuo kod Oboraka, Bugojno, 14. jula 1942. kao politički komesar čete u 3. bataljonu 2. proleterske.

BOGUNOVIĆ Dušan ★
borac, rođen 1912, u Lici, Srbin, krojački radnik u Kragujevcu; član KPJ od 1941; teško ranjen juna 1943. u bici na Sutjesci kao komandir 1. čete 3. bataljona 2. proleterske i stradao kao teški ranjenik.

BORĐOŠKI Lazar
desetar, rođen 1914, Sremski Karlovci, Srbin; član KPJ od septembra 1941.

BRAJDIČ Alojz ★
borac, rođen 1918, Novo Mesto, Slovenac, zemljoradnik; član KPJ od 1942; nestao mu trag posle bolesti od tifusa 1942.

CETINA Milan
borac, rođen 1918, Kordun, Srbin; član KPJ od 1941.

[1] U sastav bataljona ušli su delovi 1. šumadijskog i 3. četa Užičkog partizanskog odreda.

DAMJANOVIĆ Pero
borac, rođen 1921, Srb, Srbin, učenik; član Skoja od 1938, član KPJ od 17. decembra 1941.

DIKOVIĆ Miloje
borac, rođen 1920. u okolini Užičke Požege, Srbin, učenik; član KPJ od 1942.

DIMITRIJEVSKI Kiro ★
borac, rođen 1916, Bitolj, Makedonija, Makedonac, grafički radnik, član KPJ od pre rata, bio politički osuđenik u Sremskoj Mitrovici; poginuo 1. maja 1942. kod Čajniča kao politički komesar 1. čete.

DOLINŠEK Emil ★
borac, rođen 1920, Ruše, Maribor, Slovenac, učenik tekstilne škole; član Skoja od 1941; poginuo u Pjenovcu 21. januara 1942.

DOVIJANIĆ Radenko
borac, rođen 1920, Čačak, Srbin, student; član Skoja od 1939, član KPJ od 1940; umro 1962. godine kao rezervni potpukovnik.

GRČEK Feliks
borac, rođen 1912, Slovenija, Slovenac, radnik, izbeglica u Srbiji; poslat 1942. u Sloveniju, nepoznata dalja sudbina.

ĐOKOVIĆ Velislav ★
borac, rođen 1918, Majdan, Valjevo, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od 1941, član KPJ od februara 1942; poginuo kao puškomitraljezac na Sutjesci juna 1943.

ILIĆ Radoslav Ciga
borac, rođen 1914, Kloka, Mladenovac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od avgusta 1943.

IVANOVIĆ Boža Ara ★
borac, rođen 1920, Kragujevac, Srbin, radnik; poginuo juna 1943. u bici na Sutjesci kao puškomitraljezac.

JANKOVIĆ Dušan ★
vodnik, rođen 1920, Jelovik, Aranđelovac, Srbin, učenik poljoprivredne škole; član KPJ od avgusta 1941; poginuo oktobra 1942. kod Bosanskog Grahova kao vodnik 1. čete 3. bataljona 2. proleterske.

JERE Bogo ★
borac, rođen 1919, Ig, Ljubljana, Slovenac, trgovački pomoćnik; član Skoja od 1941; poginuo u Pjenovcu 21. januara 1942.

JEVTIĆ Dobrivoje ★
borac, rođen 1919, Zagrađe, Valjevo, Srbin, svršeni maturant; član KPJ od oktobra 1941; poginuo u Pjenovcu 21. januara 1942.

JEVTIĆ Mirko ★
borac, rođen 1918, Zagrađe, Valjevo, Srbin, radnik na strugari; član Skoja od 1940, član KPJ od novembra 1941; poginuo kao komesar čete u proleće 1943.

JOVANOVIĆ Dušan Jova
borac, rođen 1912, Ovsište, Topola, Srbin, zemljoradnik.

JOVANOVIĆ Milutin ★
borac, rođen 1918, Venčani, Aranđelovac, Srbin, zemljoradnik; poginuo u Pjenovcu 21. januara 1942.

JOVANOVIĆ Ranko ★
borac, rođen 1920, okolina Valjeva, Srbin, metalski radnik; član KPJ od 1941; poginuo u Pjenovcu 21. januara 1942.

JOVANOVIĆ Slavoljub ★
borac, rođen 1919, Ovsište, Topola, Srbin, zemljoradnik; nestao jula 1942.

KANTE Lado ★
borac, rođen 1910, Kanal, Italija, Slovenac, radnik; član KPJ od 1941; poginuo u Pjenovcu 21. januara 1942.

KUZMANOVIĆ Boža ★
borac, rođen 1914, Kragujevac, Srbin, metalski radnik; član KPJ od 1935; umro od tifusa za vreme bitke na Sutjesci kao politički delegat voda.

LAZAREVIĆ Bogosav Koreja ★
borac, rođen 1922, Koljari, Mladenovac, Srbin, zidarski radnik; poginuo na Pločama 19. januara 1942. kod Vlasenice.

LEVI Isak ★
borac, rođen 1921, Beograd, Jevrejin, student; član KPJ od 1941.

LUKIĆ Milorad ★
borac, rođen 1920, Trudelj, Lazarevac, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od 1941; poginuo u Pjenovcu 21. januara 1942.

LUKIĆ Voja ★
borac, rođen 1920, Bijeljina, Srbin, učenik; član KPJ od 1941; zarobljen 1944. kod Pljevalja na dužnosti komesara čete 3. bataljona 2. proleterske i streljan.

MANFREDO Ivan ★
borac, rođen 1915, Idrsko, Kobarid, Italija, Slovenac, radnik; član KPJ od 1941; poslat u Sloveniju 1942, nestao kod Kobarida u borbama 1943.

MARKOVIĆ Branislav Brana ★
desetar, rođen 1913, Bosna i Hercegovina, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od 1941; poginuo januara 1944. na Spreči kod Tuzle kao komandant bataljona 16. muslimanske brigade; narodni heroj.

MARKOVIĆ Milorad
borac, rođen 1911, Šutci, Valjevo, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od jula 1941.

MARKOVIĆ Raca
borac, rođen 1919, Darosava, Aranđelovac, Srbin, mlinar; član Skoja od 1942, član KPJ od 1943.

MARKOVIĆ Vukašin ★
borac, rođen 1923, Kosjerić, Titovo Užice, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od 1941; poginuo u Pjenovcu 21. januara 1942.

MILIČ Anton
borac, rođen 1908, Plnič, Slovenačko primorje, Slovenac, kamenorezački radnik.

MILJEVIĆ Branko
borac, rođen 1920, Smederevska Palanka, Srbin, finansijski službenik; član KPJ od 1941.

MILJUŠ Dušan
borac, rođen 1912, Bruvno, Gračac, Lika, Srbin, učitelj.

MUŽIK Ivan ★
borac, rođen 1908, Kovarje, Tržič, Slovenija, Slovenac, radnik; član KPJ od 1941; poginuo u Pjenovcu 21. januara 1942.

NASTIĆ Milan
borac, rođen 1921, Salaš Noćajsko Mačvanska Mitrovica, Srbin, radnik, član KPJ od 1942.

PANTOVIĆ Dragić ★
borac, rođen 1921, Stragari, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od 1942; poginuo kod Pljevalja 1943.

PANJKOVIĆ Dušan
borac, rođen 1917, Lika, Srbin, rudar; član KPJ od 1942.

PAVLOVIĆ Mića
mitraljezac, rođen 1921, Drlupe, Mladenovac, Srbin; član Skoja od 1942.

PETROVIĆ PAVLE ★
desetar, rođen 1913, Negotin, Srbin, metalski radnik; član KPJ od 1941; poginuo kao desetar u Pjenovcu 21. januara 1942.

PETRIĆ Petar ★
borac, rođen 1913, Darosava, Aranđelovac, Srbin, zemljoradnik; poginuo u Pjenovcu 21. januara 1942.

PETROVIĆ Slavko
borac, rođen 1922, Višegrad, Srbin, metalski radnik; član KPJ od 1943.

PIBERNIK Albin ★
vodnik voda Slovenaca, rođen 1905, Šmarje pri Kamniku, Slovenija, Slovenac, metalski radnik; član KPJ od 1932; upućen na politički rad u Sloveniju 1942; poginuo krajem 1942. u Sloveniji.

PIBERNIK Albin
dete, rođen 1931, Slovenija, Slovenac.

PIBERNIK Julka ★
bolničarka, rođena 1904, Jesenice, Slovenka, tekstilna radnica; član KPJ od

1935; umrla kao igmanac od tetanusa u Foči 1942.

PLESKONIĆ Sava
borac, rođen 1900, Živkovci, Belanovica, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od 1943; umro 1945. u Belanovici kao komandant mesta.

POPOVIĆ Boško Lala ★
desetar, rođen 1910, Žabalj, Bačka, Srbin, trgovački pomoćnik; član KPJ od 1943; poginuo jula 1944. u Andrijevici.

PROKIĆ Pantelija Pule
borac, rođen 1922, Donja Šatornja, Aranđelovac, Srbin, učenik; član Skoja od 1940, član KPJ od 22. oktobra 1942.

RADOVANOVIĆ Danilo
borac, rođen 1919, Bosut, Valjevo, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od januara 1942.

RADOSAVLJEVIĆ Žika Pinter ★
borac, rođen 1921, Stragari, radnik, Srbin; član Skoja od avgusta 1941, član KPJ od 1943; poginuo kod Prozora marta 1943.

RAŠIĆ Danilo ★
borac, rođen 1920, Zagrađe, Srbin, učenik gimnazije; član Skoja od 1. septembra 1941, član KPJ od januara 1942; poginuo na Humiću aprila 1943. kao zamenik komandira čete u 2. proleterskoj.

ROŠ Edi ★
borac, rođen 1913, Ljubljana, Slovenac, radnik; član KPJ od 1941; poginuo u Pjenovcu 21. januara 1942.

SALOMON Franc ★
borac, rođen 1919, Trbovlje, Slovenac, radnik; član KPJ od 1941; poginuo u Pjenovcu 21. januara 1942.

SAMUIL Robert
borac, rođen 1910, Beograd, Jevrejin, činovnik; član KPJ od 1943.

SPASOJEVIĆ Timotije ★
borac, rođen 1921, Srebrenica, Bosna, Srbin, rudar; član KPJ od 1941; poginuo u Pjenovcu 21. januara 1942.

ŠAVLI Oskar
politički delegat voda, rođen 1914, Kopar, Slovenac, diplomirani filozof, član KPJ od pre rata.

ŠEVKUŠIĆ Lazar
borac, rođen 1914, Šekovići, Bosna, Srbin, rudar; član KPJ od februara 1942.

TATOMIROVIĆ Branko
borac, rođen 1920, Bijeljina, Srbin, radnik; član KPJ od 1943.

TELBAN Vinko ★
borac, rođen 1919, Sovodelj, Škofja Loka, Slovenac, šofer; član Skoja od 1941; poginuo u Pjenovcu 21. januara 1942.

TODOROVIĆ Dragomir
borac, rođen 1919, Kragujevac, Srbin, radnik; član Skoja od 1941, član KPJ od 1943.

TUŠAK Mirko ★
borac, rođen 1916, Antun, Maribor, Slovenac, student Ekonomske komercijalne visoke škole; član Skoja od 1941; poginuo u Pjenovcu 21. januara 1942.

VIDOJEVIĆ Milan Korčagin ★
borac, rođen 1923, Trudelj, Valjevo, Srbin; član Skoja od novembra 1941; poginuo 19. januara na Pločama kod Vlasenice.

VIDOJEVIĆ Radomir
desetar, rođen 1910, Bukovik, Srbin, žandarmerijski narednik.

VUJIĆ Dimitrije
borac, rođen 1920, okolina Valjeva, Srbin, zemljoradnik.

VULIČEVIĆ Konstantin ★
borac, rođen 1920, Pinosava, Beograd, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od decembra 1941; poginuo u Pjenovcu 21. januara 1942.

ZDAREK Vaclav ★
borac, rođen 1915, Karlovi Hradci, Slovenija, Slovenac, tekstilni radnik; član KPJ od 1942; poginuo u Pjenovcu 21. januara 1942.

ŽAUCER Pavel
politički delegat voda, rođen 18. decembra 1914, Selnica, Maribor, Slovenac, inžinjer agronomije; član KPJ od 1936.

ŽIVANOVIĆ Radomir ★
borac, rođen 1923, Vinča, Topola, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od 1942; poginuo aprila 1944. na Crnokosi kod Užičke Požege.

2. ČETA

RADIVOJEVIĆ Božidar Hercegovac ★
komandir, rođen 1908, Hercegovina, Srbin, obućarski radnik; član KPJ od 1938; poginuo u Pjenovcu 21. januara 1942.

DŽINGALAŠEVIĆ Stanko ★
politički komesar, rođen 1912, Smederevo, student; član KPJ od 1937; poginuo kod Kupresa avgusta 1942.

MOJEVIĆ Marko ★
zamenik komandira, rođen 1912, okolina Valjeva, Srbin, poručnik bivše jugoslovenske vojske; član KPJ od 1942; poginuo avgusta 1942. na Črdačici, kod Kupresa, kao komandir čete 2. proleterske.

. . . . . David ★
zamenik političkog komesara, rođen 1920, Sarajevo, Jevrejin, student; član KPJ od 1941; umro 1943. kod Kladnja posle bitke na Sutjesci kao politički komesar jedne čete 2. proleterske.

ARSENIJEVIĆ Ljubiša
borac, rođen 1919, Šumadija, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od 1942.

BARAŠ Jela ★
bolničarka, rođena 1917, Beograd, Srpkinja, domaćica; član KPJ od 1943; zarobljena u Jabuci, kod Prijepolja, 1943. i kasnije streljana.

BENVENISTI Zora ★
bolničarka, rođena 1922, Beograd, Jevrejka, učenica gimnazije; član KPJ od 1943; poginula u bici na Sutjesci kao bolničarka u Centralnoj bolnici.

BOJOVIĆ Ruža ★
bolničarka, rođena 1918, Kragujevac, Srpkinja, domaćica; član Skoja od 1941; poginula u Pjenovcu 21. januara 1942.

ČRNKO Janja Jasna ★
bolničarka, rođena 1922, Ruše, Maribor, Slovenka, maturant; poginula pri prelasku u Sloveniju početkom 1943.

ČRNKO Sonja ★
bolničarka, rođena 1924, Ruše, Maribor, Slovenka, učenica; otišla iz brigade 1943. u Sloveniju; zarobljena od Nemaca na Jelen-gori i streljana.

ČATIĆ Juca Tenkić ★
bolničarka, rođena 1921, Stragari, Kragujevac, Srpkinja, učenica; član Skoja od decembra 1941; poginula u Pjenovcu 21. januara 1942.

DIMITRIJEVIĆ Mita ★
borac, rođen 1922, Beograd, Srbin, učenik; član Skoja od 1940, član KPJ od 1942; poginuo kao komesar 6. srpske brigade februara 1945. kod Šepka, Bijeljina.

ĐORĐEVIĆ Milorad ★
borac, rođen 1917, Kragujevac, Srbin, kolar; poginuo 21. januara 1942. u Berkovini, kod Han-Pijeska.

HORVIC Alfred ★
borac, rođen 1913, Sarajevo, Jevrejin, student tehnike; član Skoja od 1941; poginuo u Pjenovcu 21. januara 1942.

IVAČIĆ Vjekoslav ★
borac, rođen 1922, Dalmacija, Hrvat, metalski radnik; član KPJ od 1941; poginuo juna 1943. kod Stambolčića, Sarajevo.

JOVANOVIĆ Bogdan ★
borac, rođen 1917, Hercegovina, radnik, Srbin; član KPJ od 1942; poginuo iznad Gornjeg Vakufa marta 1943.

KARAPANDŽA Boško ★
borac, rođen 1916, Prijedor, Bosna, Srbin, saobraćajac; član KPJ od 1943; poginuo kao vodnik.

KARIĆ Bata ★
borac, rođen 1919, Beograd, Jevrejin, trgovac, član Skoja od 1942; poginuo 20. novembra 1942. u Sitnici.

KOJIČIĆ Jovo ★
borac, rođen 1919, Sotonići, Bar, Crnogorac, stolarski radnik; član KPJ od 1942; poginuo kao vodnik 3. čete Beogradskog bataljona juna 1943. kod Suhe, Sutjeska.

KUKA Đuro ★
borac, rođen 1903, Kordun, Srbin, rudarski radnik; kandidat za člana KPJ 1941; poginuo 21. januara 1942. u Berkovini, kod Pjenovca.

MAKSIĆ Damjan ★
vodnik, rođen 1921, okolina Kragujevca, Srbin, učenik 8. razreda gimnazije; član KPJ od 1941; poginuo kod Prijepolja 4. decembra 1943. kao politički komesar čete 3. bataljona 2. proleterske.

MANDL Laza ★
borac, rođen 1920, Beograd, Jevrejin, trgovački pomoćnik; član KPJ od 1941; poginuo prilikom prelaska u Bosansku krajinu u leto 1942. kao politički delegat voda.

MARKOVIĆ Milan Ciga ★
borac, rođen 1898, Kumodraž, Beograd, Srbin, zemljoradnik; poginuo u bici na Sutjesci.

MIĆOVIĆ Momir ★
borac, rođen 1922, Rečice, T. Užice, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od decembra 1941; poginuo na Podromaniji januara 1942.

MIHAILOVIĆ Predrag Cakan
borac, rođen 1920, Vukosavci, Aranđelovac, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od 1942 (ne zna se dalji trag).

MILIVOJEVIĆ Radojko
borac, rođen 1920, Vukosavci, Aranđelovac, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od 1942. (ne zna se dalji trag).

OBRADOVIĆ Živko
borac, rođen 1924, Pajsijević, Kragujevac, Srbin, učenik gimnazije; član Skoja od 1941, član KPJ od 1944.

RADOJEVIĆ Dara
bolničarka, rođena 1920, Crnogorka, domaćica; član Skoja od 1942. (ne zna se dalji trag).

SIMIĆ Jezdimir ★
borac, rođen 1920, Ljig, Srbin, metalski radnik; član KPJ od 1943; umro kao ranjenik 1944.

SIMIĆ Miloš ★
borac, rođen 1900, Kragujevac, Srbin, mesarski radnik; član KPJ od 1942; poginuo u proletnjoj ofanzivi 1942.

STANIĆ Kosta ★
borac, rođen 1914, Lika, Srbin, rudar; član KPJ od januara 1943; poginuo juna 1944. u Raštanici na Bjelašnici kao vodnik minerskog voda u Tehničkoj četi 1. proleterske.

ŠĆEPANOVIĆ Mirko ★
borac, rođen 1917, Šumadija, Srbin, podoficir bivše jugoslovenske vojske; poginuo 1948.

TERZIĆ Raca ★
mitraljezac, rođen 1914, Cvetovci, Lazarevac, Srbin, grafički radnik; član KPJ od 1938; poginuo u Pjenovcu 21. januara 1942.

. . . . . **Daca**
borac, rođen 1920, Šumadija, Srbin, student; član KPJ od 1942; dalje kretanje nepoznato.

. . . . . **Neđo** ★
borac, rođen 1918, Hercegovina, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od 1942; poginuo kod Gornjeg Vakufa marta 1943.

. . . . . **Radojko** ★
borac, rođen 1918, okolina Kragujevca, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od 1942; nestao 1942.

. . . . . **Selja** ★
borac, rođen 1920, Stragari, Kragujevac, Srbin, zemljoradnik, kasnije obućarski radnik; član KPJ od 1941; poginuo u bici na Sutjesci.

. . . . . **Toza**
borac, rođen 1906, Bosna, Srbin, obalski radnik; član KPJ od 1941.

LJUBIČIĆ Nikola
komandir, rođen 1916, Karan, Titovo Užice, Srbin, službenik, član KPJ od 2. septembra 1941; narodni heroj.

MILOVANOVIĆ Mileta ★
politički komesar, rođen 1922, Krčagovo, Titovo Užice, Srbin, učenik učiteljske škole; član KPJ od 15. oktobra 1941; nestao u bici na Sutjesci juna 1943, streljan na Banjici 1943.

ĐORĐEVIĆ Božo
zamenik komandira, rođen 1918, Gornji Milanovac, Srbin, metalski radnik; član KPJ od 22. januara 1942.

LJUBIČIĆ Radoje
zamenik političkog komesara, rođen 1920, Bioska, Titovo Užice, Srbin, pekarski radnik; član KPJ od 1939; narodni heroj.

ADŽIĆ Vidoje ★
borac, rođen 1918, Buar, Titovo Užice, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od 1942; poginuo u bici na Sutjesci juna 1943. kao vodnik u 4. bataljonu 2. proleterske.

BOSILJČIĆ Milan
borac, rođen 1920, Sevojno, Titovo Užice, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od 1941, član KPJ od 1943.

BUGARINOVIĆ Radiša Jaruga ★
borac, rođen 19. juna 1919, Sevojno, Titovo Užice, Srbin, zlatarski radnik; član KPJ od 24. decembra 1941; poginuo 1944. u s. Jablanici, Zlatibor, kao komandir voda u 2. proleterskoj.

ČEČARIĆ Radomir Čečara
borac, rođen 1923, okolina Titovog Užica, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od 1942, član KPJ od 1943.

ČOLAKOVIĆ Branko ★
borac, rođen 1919, Belo Brdo, Titovo Užice, Srbin, opančarski radnik; član KPJ od 1943; poginuo kod Berana jula 1944. kao obaveštajni oficir 4. bataljona 2. proleterske.

ČOLIĆ Milivoje ★
borac, rođen 1922, Sevojno, Titovo Užice, Srbin, pekarski radnik; član KPJ od 1942; poginuo 11. juna 1942. na Gatu.

ČETENOVIĆ Dragiša ★
borac, rođen 1925, Titovo Užice, Srbin, učeniik gimnazije; član Skoja od 1941; u KPJ primljen posle smrti; poginuo avgusta 1942. kod Kupresa kao borac 4. bataljona 2. proleterske.

ĆIROVIĆ Mihailo Ćizo ★
borac, rođen 1925, Titovo Užice, Srbin, učenik učiteljske škole; član Skoja od 1941; poginuo posle bitke na Sutjesci u 4. bataljonu 2. proleterske.

ČETENOVIĆ Milorad Mićo ★
borac, rođen 1929, Titovo Užice, Srbin, učenik gimnazije; član Skoja od 1942; poginuo kod Kladnja jula 1943. kao borac 4. bataljona 2. proleterske.

DANIČIĆ Milorad ★
borac, rođen 1921, okolina Titovog Užica, krojač, Srbin; član KPJ od 1942; poginuo kod Kupresa avgusta 1942. u 4. bataljonu 2. proleterske.

DANILOVIĆ Radisav ★
borac, rođen 1920, Bistrica, Titovo Užice, Srbin, električarski radnik; član KPJ od 1. avgusta 1942; poginuo 1. maja 1943. na Javorku, kod Nikšića kao politički delegat voda u 4. bataljonu 2. proleterske.

DESPOTOVIĆ Bane ★
borac, rođen 1927, Titovo Užice, Srbin, radnik; član Skoja od 1942; poginuo u bici na Sutjesci u 4. bataljonu 2. proleterske.

DOGANDŽIĆ Miloje ★
borac, rođen 1921, Ljubinje, Titovo Užice, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od 1941, član KPJ od 1942; poginuo 8. aprila 1944. u Kaoni, kod Čačka, kao desetar 4. bataljona 2. proleterske.

ĐOKANOVIĆ Milovan
borac, rođen 1921, Karan, Titovo Užice, Srbin, učenik gimnazije; član KPJ od 17. novembra 1941.

ĐOKIĆ Dikula ★
borac, rođen 1926, Titovo Užice, Srbin, učenik; član Skoja od 1941; umro kao kurir partizanske bolnice u Italiji 1944.

ĐOKIĆ Drago ★
borac, rođen 1918, okolina Titovog Užica, Srbin, železničar; umro u Foči 1942.

ĐOKIĆ Radovan Sestra ★
borac, rođen 1922, Bioska, Titovo Užice, Srbin, zemljoradnik; nestao u bici na Sutjesci, posle nekoliko dana se utopio u Drini.

ĐOKIĆ Živorad Šifon ★
borac, rođen 1924, Titovo Užice, Srbin, učenik; član Skoja od 1941; nestao u Pjenovcu 21. januara 1942.

GLIŠIĆ Milorad ★
borac, rođen 1920, Zlakusi, Titovo Užice, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od 1941; nestao u bici na Sutjesci juna 1943; radnik u rudniku.

GRBIĆ Milenko
borac, rođen 1922, Kosjerić, Srbin, trgovački pomoćnik; član Skoja od 1941, član KPJ od 1942.

GUDURIĆ Slavoljub Opančar ★
borac, rođen 1920, okolina Titovog Užica, Srbin, opančarski radnik; član Skoja od 1941, član KPJ od 1942; poginuo na Čajniču 1942. kao kurir štaba 5. bataljona.

ILIĆ Milan Skandinavac ★
borac, rođen 1924, Titovo Užice, Srbin, učenik; član Skoja od 1941, član KPJ od 1942; zarobljen na Gatu 11. juna 1942. i ubijen od četnika.

JOKSIMOVIĆ Zdravko ★
borac, mitraljezac, rođen 1920, Titovo Užice, metalski radnik; član Skoja od 1941; umro u Foči aprila 1942.

JOVANOVIĆ Dobrivoje ★
borac, rođen 1921, Ponikovica, Titovo Užice, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od 1941, član KPJ od 1942; nestao u bici na Sutjesci juna 1943.

JOVANOVIĆ Milija ★
borac, rođen 1919, Lelići, Titovo Užice, Srbin, zemljoradnik; poginuo na Manjači septembra 1942.

KOJADINOVIĆ Božo
borac, rođen 1925, Titovo Užice, Srbin, učenik 1. razreda učiteljske škole; član Skoja od avgusta 1941, član KPJ od 1. marta 1943.

KOJADINOVIĆ Olga
bolničarka, rođena 1922, Titovo Užice, Srpkinja, učenica 5. razreda gimnazije; član Skoja od aprila 1941, član KPJ od 1942.

KOTLAJIĆ Nikola
borac, rođen 1919, Sevojno, Titovo Užice, Srbin, radnik; član KPJ od 15. marta 1942.

KOVAČEVIĆ Milan ★
borac, rođen 1925, Titovo Užice, Srbin, učenik; član Skoja od 1941, član KPJ od 1942; poginuo na Mravinjcima 1. maja 1944. kao politički komesar 1. čete 4. bataljona 2. proleterske.

LAZIĆ Miloš
borac, rođen 1923, okolina Titovog Užica, Srbin, metalski radnik; član KPJ od 1942.

MAKSIĆ Ljubiša ★
mitraljezac, rođen 1919, Vrutci, Titovo Užice, Srbin, radnik Vojne fabrike u Višegradu; član KPJ od 1941; poginuo 6. juna 1943. na Košuru kao komandir voda 4. bataljona 2. proleterske.

MAKSIĆ Radoslav
vodnik voda, rođen 1909, Vrutci, Titovo Užice, Srbin, radnik; član KPJ od 1942; otišao iz jedinice juna 1943. u bici na Sutjesci kao komandir 3. čete 4. bataljona 2. proleterske brigade, a kasnije se priključio drugim jedinicama.

MARKOVIĆ Neđo ★
ekonom, rođen 1915, Buar, Titovo Užice, Srbin, kelner; član KPJ od 1942; poginuo kod Bugojna jula 1942. kao vodnik 4. bataljona 2. proleterske.

MASAL Boško ★
borac, rođen 1922, Titovo Užice, Srbin, učenik 7. razreda gimnazije; član Skoja od 1941, član KPJ od 1942; poginuo na Kupresu avgusta 1942. kao borac 4. bataljona 2. proleterske.

MATIĆ Mile Šnajder ★
borac, rođen 1920, Titovo Užice, Srbin, krojač; poginuo 1943. u Bosni kao borac 4. bataljona 2. proleterske.

MIJATOVIĆ Ljubo
borac, rođen aprila 1921, Karan, Titovo Užice, Srbin, trgovački pomoćnik; član KPJ od juna 1941.

MILIVOJEVIĆ Milan Koreja
borac, rođen 1907, Solotuš, Titovo Užice, Srbin, žandarmerijski podnarednik; član KPJ od 1942; umro kao major u Čačku 1954.

MILOSAVLJEVIĆ Danica
bolničarka, rođena 1925, Titovo Užice, Srpkinja, učenica gimnazije; član Skoja od aprila 1941, član KPJ od marta 1943; narodni heroj.

MILUTINOVIĆ Đurđe ★
borac, rođen 1921, Drežnik, Titovo Užice, Srbin, krojački radnik; član KPJ od 10. marta 1940; poginuo decembra 1943. u Prijepolju kao zamenik političkog komesara 4. bataljona 2. proleterske.

MLADENOVIĆ Miodrag Makso ★
borac, rođen 1922, okolina Titovog Užica, Srbin, kazandžijski radnik; poginuo novembra 1944. na Štitkovu, Nova Varoš, kao borac 4. bataljona 2. proleterske.

NOVAKOVIĆ Milija ★
desetar, rođen 1915, Zaovina, Titovo Užice, Srbin, mašinbravarski radnik; član KPJ od 1940; poginuo na Štitkovu, Nova Varoš, novembra 1943. kao zamenik komandira čete 4. bataljona 2. proleterske.

OSTOJIĆ Milovan Magirus
borac, rođen 1920, Karan, Titovo Užice, Srbin, zemljoradnik; ostao teško ranjen u bici na Sutjesci; sada živi na Tjentištu, Zelengora.

PAVLOVIĆ Radenko ★
borac, rođen 1922, Bioska, Titovo Užice, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od 1943; poginuo 1943. u Štitkovu, kod Nove Varoši, kao zastavnik 4. bataljona 2. proleterske.

PEROVIĆ Milutin ★
borac, rođen 1923, Sevojno, Titovo Užice, Srbin, metalski radnik; član Skoja od 1941, član KPJ od 1942; poginuo juna 1943. u bici na Sutjesci kao komandir čete 4. bataljona 2. proleterske.

PETROVIĆ Dragoljub Bukin ★
borac, rođen 1922, Ježevica, Užička Požega, Srbin; član KPJ od 1942; poginuo avgusta 1942. kod Kupresa u 4. bataljonu 2. proleterske.

PETROVIĆ Milorad
borac, rođen 1920, Titovo Užice, Srbin, sarački radnik; član Skoja od 1941, član KPJ od 1942.

PJEVČEVIĆ Pero ★
borac, rođen 1924, Titovo Užice, Srbin, radnik; kandidat za člana KPJ od 1942; umro 1942. u 4. bataljonu 2. proleterske.

PLJESKAVICA Bogdan ★
borac, rođen 1924, Sevojno, Titovo Užice, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od 1942; poginuo 9. januara 1944. na Ivanjici u 4. bataljonu 2. proleterske.

RISTIČEVIĆ Radivoje
borac, rođen 1917, Buar, Titovo Užice, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od 1943.

RISTOVIĆ Radovan Ibro
borac, rođen 1922, Titovo Užice, Srbin, krojački radnik; član Skoja od 1941, član KPJ od 1943.

ŠEVKOVIĆ Gvozden
borac, rođen 1922, Zlatibor, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od 1942, član KPJ od 1943; umro 1948.

TANASKOVIĆ Stevo Puškar
borac, rođen 1921, Titovo Užice, Srbin, puškarski radnik; član KPJ od 1942; poginuo 1946. u Titovom Užicu.

TARIĆ Miroslav ★
borac, rođen 1920, Titovo Užice, Srbin, stolarski radnik; član Skoja od 1941; poginuo juna 1943. u bici na Sutjesci u 4. bataljonu 2. proleterske.

TUCOVIĆ Dušan Šoša ★
borac, rođen 1922, okolina Titovog Užica, Srbin, opančarski radnik; član Skoja od 1942; poginuo jula 1942. kod Bugojna kao borac 4. bataljona 2. proleterske.

USKOKOVIĆ Ostoja Sure ★
borac, rođen 1922, Sevojno, Titovo Užice, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od 1942; streljan na Banjici 1943.

VUKOVIĆ Dragoslav Pupavac ★
borac, rođen 1922, Titovo Užice, Srbin, učenik; član Skoja od 1941; poginuo avgusta 1942. na Kupresu, Zlo Selo, kao borac 4. bataljona 2. proleterske.

ŠESTI BEOGRADSKI BATALJON[1]

ŠTAB BATALJONA

IVANOVIĆ Miladin
komandant, rođen 1906, Lalovići, Danilovgrad, Crnogorac, učitelj; član KPJ od jula 1936.

ILIĆ-ŽIVKOVIĆ Ljubomir Španac ★
politički komesar (do 2. januara 1942), rođen 1918, Crveni Breg, Bela Palanka, Srbin, obućarski radnik u Beogradu; član KPJ od 1935, španski borac; teže ranjen 20. novembra 1942. u Sitnici, kao zamenik komandanta bataljona, a umro u Bosanskom Petrovcu; narodni heroj.

MINDEROVIĆ Čedomir
politički komesar (od 2. januara 1942), rođen 1912, Beograd, Srbin, književnik; član KPJ od jula 1941.

CEKIĆ Dobrivoje
zamenik komandanta (do 2. januara 1942), rođen 1902, Draževac, Obrenovac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od marta 1941.

VONDRAČEK Ivan Vanjka
zamenik političkog komesara (od 2. januara 1942), rođen 1904, Gašinci, Đakovo, Hrvat, obućarski radnik u Beogradu; član KPJ od aprila 1934.

ŠIMČENKO Nataša ★
referent saniteta (do 2. januara 1942), rođena 1915, SSSR, Ruskinja, lekar; predratni član Skoja; poginula januara 1942. u Šljivovici, na Zlatiboru, kao referent saniteta Kosmajskog partizanskog odreda.

TRNINIĆ Živko Žića
kurir, rođen 1921, Šabac, Srbin, učenik gimnazije; član KPJ od novembra 1942; nastradao nesrećnim slučajem 19. oktobra 1951.

[1] U sastav bataljona ušli su: 2. (Beogradski) bataljon Posavskog partizanskog odreda i jedna četa 1. bataljona istog odreda. Beogradski bataljon je na dan formiranja brigade vodio borbu u Sjenici, a u sastav brigade stigao je 14. januara 1942.

ŠAJATOVIĆ Dušan ★
komandir, rođen 1905, Varaždin, Srbin, železnički službenik u Beogradu; član KPJ od septembra 1941; poginuo 22. decembra 1941. u Sjenici.

ĐORĐEVIĆ Dušan Korošec ★
politički komesar, rođen 1912, Beograd, Srbin, obućarski radnik u Beogradu; član KPJ od 1938; poginuo 22. decembra 1941. u Sjenici.

BAJIĆ David
borac, rođen 1923, Vidovo, Drvar, Srbin, bravarski učenik u Beogradu; član Skoja od 1941, član KPJ od januara 1943.

BASARIĆ . . . . . Basara ★
borac, rođen u Vojvodini, metalski radnik u Beogradu, Srbin; član Skoja od oktobra 1941; poginuo 22. decembra 1941. u Sjenici.

BORISAVLJEVIĆ Dušan Čoča ★
borac, rođen 1904, Meljak, Beograd, Srbin, zemljoradnik; poginuo 22. decembra 1941. u Sjenici.

ĆORDAŠ Dušan
borac, rođen 1922, Dravozburg, Pensilvanija, SAD, Srbin, učenik niže poljoprivredne škole; član KPJ od 24. aprila 1943.

ČAMDŽIĆ Milivoje Čamdžija ★
borac, rođen 1898, Veliki Borak, Beograd, Srbin, stolar; član KPJ od novembra 1942; poginuo juna 1943. u Lunju, Renovica.

ČUBRILO Milan
borac, rođen 1914, Bruvno, Gračac, Srbin, obalski radnik u Beogradu; član KPJ od 1939; umro 1947.

DAVIDOVIĆ Momčilo Bulja
borac, rođen 1921, Vrbovno, Lazarevac, Srbin, trgovački pomoćnik u Beogradu; član Skoja od 1941, član KPJ od juna 1948.

FUNDUK Milan ★
borac, rođen 1924, Slavonski Brod, brijački radnik, učenik u Padeju, Banat; član KPJ od jula 1941; uhvaćen i streljan od ustaša u Prači 1942.

JANKOVIĆ Živorad ★
borac, rođen 1922, Baćevac, Beograd, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od oktobra 1941; poginuo 22. decembra 1941. u Sjenici.

JELIĆ Dragiša ★
borac, rođen 1921, Vranić, Beograd, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od januara 1943; poginuo aprila 1943. kod Goražda.

JELIĆ Milenko ★
borac, rođen 1918, Vranić, Beograd, Srbin, metalski radnik u Beogradu; član KPJ od novembra 1941; poginuo februara 1942. u Papratnu, Foča.

JEREMIĆ Velimir
desetar, rođen 1919, Leskovac, Lazarevac, Srbin, student medicine; član KPJ od maja 1941.

JOVANOVIĆ Milorad Gedža
borac, rođen 1920, Baćevac, Beograd, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od oktobra 1941, član KPJ od 10. jula 1944.

JOVANOV Živko ★
borac, rođen 1921, Taraš, Zrenjanin, krznarski radnik, Srbin; član Skoja od 1938, član KPJ od 1940; poginuo 22. decembra 1941. u Sjenici.

KATIĆ Milivoje
borac, rođen 1923, Baćevac, Beograd, Srbin, trgovački pomoćnik u Beogradu; član Skoja od 1938, član KPJ od februara 1940.

KECMAN Sima ★
politički delegat voda, rođen 1912, Drinići, Bosanski Petrovac, Srbin, obućarski radnik u Beogradu; član KPJ od 1939; ranjen 22. decembra 1941. u Sjenici, umro februara 1942.

KOSANIĆ Milivoje ★
borac, rođen 1917, Veliki Borak, Beograd, Srbin, trgovački pomoćnik u Beogradu; poginuo 22. decembra 1941. u Sjenici.

LEKSENDRIĆ Velimir
borac, rođen 1920, Stepojevac, Lazarevac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od septembra 1943.

MIĆAŠEVIĆ Miloš Mićaš ★
vodnik, rođen 1914, Irig, Srem, Srbin, tekstilni radnik u Beogradu; član KPJ od 1940; poginuo 22. decembra 1941. u Sjenici.

MILOVANOVIĆ Dragomir Mirko ★
borac, rođen 1911, Boždarevac, Beograd, Srbin, zemljoradnik; poginuo 22. decembra 1941. u Sjenici.

MIŠIĆ Živorad
desetar, rođen 1923, Draževac, Srbin, trgovački pomoćnik; član Skoja od 1941, član KPJ od juna 1942.

MLADENOVIĆ Nikola
borac, rođen 1924, Pirot, građevinski radnik, Srbin; član KPJ od januara 1943.

MURGAŠ Miloš ★
borac, izbeglica iz Slavonije, omladinac, Srbin; član Skoja od 1941; poginuo 22. decembra 1941. u Sjenici.

NOVAKOVIĆ Đorđe ★
borac, rođen 1918, Neštin, Ilok, Srbin, obućarski radnik u Beogradu; član KPJ od 1939; poginuo 22. decembra 1941. u Sjenici.

PETROVIĆ Milorad ★
borac, rođen 1923, Konatice, Obrenovac, Srbin, trgovački pomoćnik; član Skoja od avgusta 1941; poginuo 22. decembra 1941. u Sjenici.

RADOSAVLJEVIĆ Mitar
borac, rođen 1907, Konatice, Obrenovac, Srbin, stolarski radnik; član KPJ od marta 1941.

RANKOVIĆ Života
borac, rođen 1907, Draževac, Obrenovac, Srbin, obućarski radnik u Beogradu; član KPJ od 5 oktobra 1941.

SIMIĆ Milisav ★
borac, rođen 1918, Sremčica, Beograd, Srbin, stolarski radnik; poginuo kao borac Kosmajskog odreda novembra 1943. kod Drugovca, Smederevo.

STANIMIROVIĆ Milutin Mića Bugarin ★
desetar, rođen 1903, Baćevac, Beograd, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od novembra 1941; poginuo 22. decembra 1941. u Sjenici.

STEFANOVIĆ Ljubomir Kocin
borac, rođen 1920, Baćevac, Beograd, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od 15. marta 1940.

STUBLINČEVIĆ Steva Aeroplan ★
vodnik, rođen 1908, Draževac, Obrenovac, Srbin, kolar; poginuo 22. decembra 1941. u Sjenici.

ŠIJAN Dušan
sekretar četne ćelije KPJ, rođen 1919, Zrmanja, Lika, Srbin, brijački radnik u Beogradu; član KPJ od 10. septembra 1941.

ŠVABIĆ Mihailo
politički delegat voda, rođen 1919, Bukovik, Aranđelovac, grafički radnik u Beogradu; član KPJ od marta 1938.

TODOROVIĆ Milovan ★
borac, rođen 1920, Meljak, Beograd, Srbin, muzičar; član Skoja od januara 1942; poginuo kao ranjenik aprila 1942. u Šekovićima, Tuzla.

VASILIĆ Marjan Mare
borac, rođen 1921, u Zemunu, metalski radnik, Hrvat; član KPJ od 1940.

VICIĆ Josip ★
borac, rođen 1907, Žabalj, Novi Sad, Hrvat, tekstilni radnik u Umci; član KPJ od maja 1941; poginuo u Šćitu, kod Prozora, jula 1942.

VLAJISAVLJEVIĆ Ilija ★
borac, rođen u Lici, učenik — metalac u Beogradu, Srbin; član Skoja od 1941; ranjen 22. decembra 1941. u Sjenici, zarobljen i streljan.

ZARIĆ Radojko ★
borac, rođen 1919, Leskovac, Lazarevac, Srbin, zemljoradnik; poginuo 22. decembra 1941. u Sjenici.

. . . . . **Benko** ★
borac, učenik gimnazije u Beogradu, Jevrejin; član Skoja od 1941; ranjen 22. decembra 1941. u Sjenici, ostao u Novoj Varoši na lečenju (dalje o njemu nema podataka).

. . . . . **Branko Doktor** ★
bolničar, Srbin, lekarski pomoćnik u Beogradu; član KPJ od novembra 1941; poginuo u kanjonu Hrčavke, Sutjeska, juna 1943.

. . . . . **Duško Srednjoškolac** ★
borac, rođen 1924. u Vojvodini, učenik gimnazije u Beogradu, Srbin; član Skoja od 1941; poginuo 22. decembra 1941. u Sjenici.

. . . . . **Isak** ★
desetar, rođen u Beogradu, učenik gimnazije, Jevrejin; član KPJ od oktobra 1941; poginuo 22. decembra 1941. u Sjenici.

. . . . . **Mikica Lala** ★
borac, rođen u Perlezu, Banat, ćurčija, Srbin; član Skoja od avgusta 1941; poginuo 22. decembra 1941. u Sjenici.

. . . . . **Nikola** ★
borac, rođen u Slavoniji, izbeglica, Srbin, trgovački pomoćnik; ranjen 22. decembra 1941. u Sjenici, ostao u Novoj Varoši na lečenju (dalje o njemu nema podataka).

. . . . . **Nikola Crnogorac** ★
borac, Crnogorac, ugostiteljski radnik u Beogradu; poginuo 22. decembra 1941. u Sjenici.

. . . . . **Rule** ★
borac, rođen u Beogradu, učenik gimnazije, Jevrejin; član Skoja od 1941; ranjen 22. decembra 1941. u Sjenici; ostao u Novoj Varoši na lečenju (dalje o njemu nema podataka).

2. ČETA

ILIĆ Pavle Veljko
komandir, (od 2. januara 1942. zamenik komandanta bataljona), rođen 1910, Brusnik, Negotin, Srbin, inž. kapetan II klase bivše jugoslovenske vojske; član KPJ od 1. marta 1942.

ŠTERK Miša ★
politički komesar, rođen 1912, Čurug, Novi Sad, Jevrejin, nameštenik u Beogradu; član KPJ od pre rata; poginuo 20. novembra 1942. u Sitnici, kao politički delegat voda.

PETROVIĆ Miladin Morž ★
politički delegat voda, rođen 1920, Konatice, Obrenovac, Srbin, student ekonomije; član KPJ od 1939; vraćen januara 1942. po zadatku u Posavinu, do 1943. živeo ilegalno; streljan od četnika decembra 1943.

BRKIĆ Milorad Icin
borac, rođen 1920, Baćevac, Beograd, Srbin, zemljoradnik; kandidat za člana KPJ od 1940; član KPJ od 18. juna 1942.

CEKIĆ Živorad
borac, rođen 1923, Draževac, Obrenovac, Srbin, zemljoradnik.

ČETNIK Jovan ★
borac, rođen 1912, Cetina, Vrlika, Dalmacija, Srbin, tekstilni tehničar u Novom Sadu i Beogradu; član KPJ od 1940; poginuo aprila 1944. kod Bogmilovića, Danilovgrad, kao komandant bataljona 2. dalmatinske brigade.

DRENJANIN Milorad
borac, rođen 1924, Mala Moštanica, Beograd, Srbin, učenik srednje tehničke škole u Beogradu; član Skoja od 1940, bio član KPJ od 25. decembra 1941.

ERAKOVIĆ Milutin ★
politički delegat voda, rođen 1902, Piroman, Obrenovac, Srbin, krojački radnik u Beogradu; predratni član KPJ; poginuo septembra 1943. u Cisti. Dalmacija.

GAĆEŠA Stanko ★
borac, rođen 1910, Banija, živeo u Stepojevcu, Lazarevac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od novembra 1942; poginuo januara 1943. kod Jelaha, Teslić.

ILIĆ Vladimir Mali Šuca
borac, rođen 1910, Parcane, Sopot, Beograd, Srbin, obućarski radnik u Beogradu; član KPJ od juna 1942.

ISLAMOVIĆ Sulejman Mujo ★
politički delegat voda, rođen 1904, Radaslije, Glamoč, musliman, tekstilni radnik u Beogradu; član KPJ od maja 1941; poginuo 1943. u okolini Glamoča, kao politički radnik.

JERINIĆ Radivoje
borac, rođen 1898, Draževac, Obrenovac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od 9. marta 1941.

MAKSIMOVIĆ Dobrivoje ★
borac, rođen 1912, Šiljakovac, Beograd, Srbin, zemljoradnik; poginuo 22. decembra 1941. u Sjenici.

MARINKOVIĆ Radovan ★
borac, rođen 1921, Šiljakovac, Beograd, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od januara 1943; poginuo januara 1943. na Devetinama kod Prnjavora.

MARINKOVIĆ Živorad ★
borac, rođen 1924, Baćevac, Beograd, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od maja 1943; poginuo juna 1943. na Zelengori.

MARKOVIĆ Dragan ★
sekretar četne ćelije KPJ, rođen 1919, Zabrežje, Obrenovac, Srbin, student filozofije u Beogradu; član KPJ od 1938; poginuo jula 1943. u Zvorniku, kao zamenik političkog komesara čete.

MARKOVIĆ Leposava
bolničarka, rođena 1926, Zabrežje, Obrenovac, seljanka; član Skoja od 1941, član KPJ od novembra 1942.

MARKOVIĆ Miodrag Brica ★
borac, rođen 1924, Stepojevac, Lazarevac, Srbin, brijački učenik; član Skoja od februara 1942; poginuo 2. avgusta 1942. kod Duvna.

MARIĆ Života
borac, rođen 1922, Vranić, Beograd, Srbin, nekvalifikovani radnik u kartonaži, Umka; član KPJ od oktobra 1941.

MIHAJLOVIĆ Dobrivoje
desetar, rođen 1909, Baćevac, Beograd, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od 12. marta 1942.

MIHAJLOVIĆ Ljubivoje
vodnik, rođen 1915, Baćevac, Beograd, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od 15. avgusta 1943.

MIRKOVIĆ Miodrag ★
borac, rođen 1923, Stepojevac, Lazarevac, Srbin, zemljoradnik; poginuo 22. decembra 1941. u Sjenici.

NIKOLIĆ Čedomir ★
borac, rođen 1904, Veliki Borak, Beograd, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od novembra 1942; poginuo februara 1944. kod Mrkonjić-Grada.

NIKOLIĆ Radomir
borac, rođen 1922, Veliki Borak, Beograd, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od septembra 1943.

PANTELIĆ Radovan Pura
borac, rođen 1920, Baćevac, Beograd, Srbin, trgovački pomoćnik u Beogradu; član KPJ od 12. oktobra 1942.

PAUNOVIĆ (PAUNIĆ) Ljubiša ★
borac, rođen 1921, Stepojevac, Lazarevac, Srbin, zemljoradnik; član Skoja od marta 1942; poginuo 20. novembra 1942. u Sitnici.

PETROVIĆ Janko Kulaš
borac, rođen 1878, Draževac, Obrenovac, Srbin, zemljoradnik.

PETROVIĆ Srećko
borac, rođen 1890, Draževac, Obrenovac, Srbin, zemljoradnik, zastupnik firme; član KPJ od 1939.

PETROVIĆ Zlatomir
borac, rođen 1922, Veliki Borak, Beograd, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od 1946; zarobljen aprila 1942. od četnika kod Rogatice.

RADOVANOVIĆ Spasoje Selja
borac, rođen 1925, Vranić, Beograd, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od 15. novembra 1943.

RADOVANOVIĆ Živorad Kosmajac
borac, rođen 1922, Sibnica, Sopot, Beograd, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od januara 1943.

RENOVČEVIĆ Mihailo Mikica
borac, rođen 1922, Šabac, Srbin, građevinarski radnik; član Skoja od 1940, bio član KPJ od aprila 1942.

SREMAČKI Veljko
borac, rođen 1907, Srbobran, Novi Sad, Srbin, tekstilni radnik u Beogradu; član KPJ od oktobra 1941; poginuo nesrećnim slučajem 8. aprila 1949.

STANKOVIĆ Milan Milanče
borac, rođen 1923, Meljak, Beograd, Srbin, muzičar, član KPJ od novembra 1942.

STEFANOVIĆ Dragoslav Srednjoškolac
borac, rođen 1923, Beograd, učenik srednje tehničke škole, Srbin; član Skoja od novembra 1941, član KPJ od avgusta 1943.

STEFANOVIĆ Živko ★
borac, rođen 1925, Barajevo, Beograd, Srbin, trgovački pomoćnik; član Skoja od septembra 1941, član KPJ od maja 1943; poginuo juna 1943. kod Suhe, Sutjeska.

STEPANOVIĆ Tihomir
borac, rođen 1914, Vranić, Beograd, Srbin, pekarski radnik u Beogradu; član KPJ od septembra 1943.

SOVILJ Ilija
borac, rođen 1922, Kijani, Gospić, Srbin, fizički radnik u Beogradu; član Skoja od oktobra 1941, član KPJ od 10. marta 1942.

STUBLINČEVIĆ Ljubomir Ljuba
borac, rođen 1915, Draževac, Obrenovac, Srbin, abadžijski radnik; član KPJ od novembra 1943.

TANASIJEVIĆ Milivoje Bulja ★
borac, rođen 1922, Baćevac, Beograd, Srbin, abadžijski radnik; član KPJ od novembra 1941; ranjen kao politički delegat voda kod Bradine februara 1943, poginuo na Sutjesci juna 1943.

TANASIJEVIĆ Milutin ★
borac, rođen 1920, Baćevac, Beograd, Srbin, trgovački pomoćnik u Beogradu; član KPJ od novembra 1942; poginuo maja 1943. na Trovrhu, Foča, kao komandir 3. čete.

TODOROVIĆ Živko
borac, rođen 1925, Vranić, Beograd, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od maja 1944.

UBAVIĆ Petar ★
borac, rođen 1911, Beočin, Novi Sad, Srbin, automehaničar; član KPJ od januara 1942.

UMČANIN Dušan ★
vodnik, rođen 1916, Strojnice, Jajce, Srbin, tipografski radnik u Beogradu; član KPJ od novembra 1941; poginuo juna 1942. u Koritima, Gacko, kao vodnik.

VASIĆ Marko ★
desetar, rođen 1920, Ostojićevo, Kikinda, Srbin, krojački radnik u Beogradu; član KPJ od novembra 1942; poginuo jula 1943. u Zvorniku, kao vodnik.

ŽIVKOVIĆ Jovan
borac, rođen 1917, Bukovac, Fruška Gora, Srbin, instalater vodovoda, Beograd; član KPJ od 15. oktobra 1942.

ŽIVOTIĆ Bora Žabac ★
borac, rođen 1915, Bučak, Smederevo, Srbin, potporučnik bivše jugoslovenske vojske; umro jula 1942. kod Konjica.

DUDOŠ Lala ★
borac, rođen u Melencima, Zrenjanin, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od novembra 1942; poginuo januara 1943. na Devetinama, kod Prnjavora.

ČIČA Marko ★
desetar, rođen 1915, Velika Rujiška, Prijedor, Srbin, metalski radnik u Beogradu; član KPJ od 1939; poginuo 20. novembra 1942. u Sitnici, kao komandir.

NIKOLAJEVIĆ Siniša ★
komandir, rođen 1914, Pirot, Srbin, intendantski poručnik bivše jugoslovenske vojske; član KPJ od novembra 1941; poginuo kao načelnik štaba 17. divizije 17. jula 1943. na brdu Bišini iznad Šekovića, Tuzla; narodni heroj.

PEŠIĆ Dobrivoje
politički komesar, rođen 1915, Pećani, Umka, Srbin, metalski radnik; član KPJ od maja 1941.

ANDRIĆ BRANKO ★
politički delegat voda, rođen 1912, Noćaj, Šabac, Srbin, pekarski radnik u Beogradu; član KPJ od septembra 1941; poginuo kao politički delegat voda u 2. četi juna 1943. kod Suhe, Sutjeska.

BALABAN Dušan ★
borac, rođen 1915, Banja Luka, Srbin, metalski radnik u Beogradu; član KPJ od maja 1943; poginuo juna 1943. kod Suhe, Sutjeska.

BANOVIĆ Dobrivoje
borac, rođen 1907, Barajevo, Beograd, automehaničar u Beogradu, Srbin; član KPJ od septembra 1943.

BARUH Nisim ★
borac, rođen 1915, Sarajevo, Jevrejin, fotografski pomoćnik u Beogradu; poginuo novembra 1943. kod Travnika.

BLAGOJEVIĆ Miodrag Bata ★
sekretar četne ćelije KPJ, rođen 1914, Smederevska Palanka, službenik u Beogradu, Srbin; član KPJ od septembra 1941; poginuo 20. novembra 1942. u Sitnici, kao komesar čete.

BOLDINOVIĆ Dimitrije Mita ★
borac, rođen 1917, Beograd, Srbin, obalski radnik u Beogradu; poginuo jula 1943. u Šekovićima, Tuzla (kao ranjenik u bolnici).

ČALIĆ Ilija ★
borac, rođen 1922, Železnik, Beograd, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od februara 1943; poginuo juna 1943. kod Suhe, Sutjeska.

ČOLOVIĆ Todor Zdipi ★
borac, rođen 1920, Tepice, Knin, Srbin, metalski radnik-livac u Jagodini; član KPJ od maja 1943; poginuo juna 1944. kod Prozora.

ČRNOGOJ Dragan ★
borac, rođen 1923, Beograd, Srbin, učenik gimnazije u Beogradu; član KPJ od novembra 1942; poginuo avgusta 1943. kod Bugojna.

ĆIRIĆ Milorad Ćira
borac, rođen 1922, Železnik, Beograd, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od maja 1943; umro usled posledica ranjavanja 22. novembra 1952.

DAMNJANOVIĆ Dragiša ★
borac, rođen 1924, Velika Moštanica, Beograd, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od novembra 1942; poginuo juna 1943. kod Vlasenice.

DINČIĆ Stanimir Dimče
borac, rođen 1920, Zaječar, Srbin, bačvarski radnik u Beogradu; član KPJ od maja 1943.

DUJIĆ Vladimir
borac, rođen 1920, Beograd, Srbin, metalski radnik u Beogradu; član Skoja od 1940, član KPJ od novembra 1942.

IGNJATOVIĆ Radomir
borac, rođen 1920, Donji Milanovac, Srbin, metalski radnik-livac u Beogradu; član KPJ od 4. marta 1942.

ISAILOVIĆ Miloš Rundo ★
desetar, rođen 1910, Železnik, Beograd, Srbin, zemljoradnik; poginuo.

JEŠIĆ Nikola
borac, rođen 1923, Ostružnica, Beograd, radnik u strugari; umro 9. maja 1961.

JOKSIMOVIĆ Aleksa ★
borac, rođen 1925, Žarkovo, Beograd, Srbin, krojački učenik u Beogradu; član KPJ od novembra 1942; poginuo novembra 1943. kod Travnika kao vodnik.

JOVANOVIĆ Milorad Čumurdžija ★
borac, rođen 1926, Žarkovo, Beograd, Srbin, učenik-metalostrugar u Beogradu; član KPJ od jula 1942; ranjen kod Bosanskog Grahova, oktobra 1942, umro od rana u Bosanskom Petrovcu decembra 1942.

JOVIČIĆ Mileva Belka
bolničarka, rođena 1922, Beograd, Srpkinja, tekstilna radnica; član KPJ od 1940; poginula nesrećnim slučajem posle rata.

KIS Nikola ★
borac, rođen 1920. u Lici, Srbin, metalski radnik u Beogradu; poginuo 22. decembra 1941. u Sjenici.

KOVAČEVIĆ Ivica
borac, rođen 1917, Rijeka, Hrvat, automehaničar u Beogradu; član KPJ od maja 1944.

KREZIĆ Božidar ★
borac, rođen 1922, Ostružnica, Beograd, Srbin, radnik u strugari; član KPJ od februara 1943; poginuo maja 1943. na Trovrhu, kod Foče, kao vodnik.

LUKIĆ Milorad Vlaiša ★
borac, rođen 1922, Pružatovac, Mladenovac, Srbin, obalski radnik u Beogradu; član KPJ od marta 1942; poginuo krajem jula ili početkom avgusta 1942. na Cincaru.

LUKIĆ Živko
borac, rođen 1924, Markušica, Vinkovci, Srbin, učenik gimnazije; član Skoja od novembra 1941, član KPJ od 17. januara 1943.

MIHAILOVIĆ Miloš Miša ★
poliitčki delegat voda, rođen 1924, Krnjački Grabovac, Karlovac, učenik gimnazije u Beogradu, Srbin; član KPJ od novembra 1941; poginuo 20. novembra 1942. u Sitnici, kao zamenik političkog komesara čete.

MILEKIĆ Nikola Korčagin
borac, rođen 1926, Kruševac, Srbin, šegrt u knjižari u Beogradu; član Skoja od 10. novembra 1941, član KPJ od 15. novembra 1943; nastradao kao vazduhoplovni potpukovnik januara 1956.

MITRIĆ Mladen ★
desetar, rođen 1921, Čuklić, Jajce, Srbin, metalski radnik; član KPJ od septembra 1941; poginuo kao zamenik političkog komesara čete u jesen 1943. u Turbetu, Travnik.

NIĆIFOROVIĆ Milovan Nićifor ★
desetar, rođen 1921, Železnik, Beograd, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od jula 1942; poginuo juna 1943. u Lunju kod Renovice, kao komandir čete.

NIKOLIĆ Marko ★
borac, rođen u Beogradu, Srbin, krojački radnik; član KPJ od maja 1942; poginuo juna 1943. kod Suhe, Sutjeska.

NIKOLIĆ Vladislav Čika Vlaja ★
borac, rođen 1898, Baćevac, Beograd, Srbin, abadžijski radnik; član KPJ od oktobra 1939; poginuo februara 1942. u Sandžaku.

NIKOLAJEVIĆ Aljoša ★
borac, rođen oko 1910. u SSSR, Rus, obalski radnik u Beogradu; poginuo juna 1943. na Vrbničkim kolibama, u bici na Sutjesci.

PANTIĆ Milorad Mika
borac, rođen 1921, Ostružnica, Beograd, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od februara 1943; umro 1951.

PETROVIĆ Milan
vodnik, rođen 1898, Grubišno Polje, Daruvar, Srbin, ugostiteljski radnik u Beogradu; član KPJ od 17. decembra 1941.

PRVULOVIĆ Radoje ★
desetar, rođen 1923, Železnik, Beograd, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od novembra 1942; poginuo jula 1943. u Zvorniku, kao vodnik.

RISTIĆ Milorad
borac, rođen 1920, Beograd, Srbin, metalski radnik u Beogradu; član KPJ od 4. marta 1942.

RUŽIĆ Nikola ★
borac, rođen 1920, Beograd, Srbin, metalski radnik-livac u Beogradu; član KPJ od juna 1942; poginuo juna 1943. kod Suhe, Sutjeska, kao politički delegat voda.

ŠARIĆ Bora ★
borac, Srbin, radnik kod »Šela« u Beogradu; član KPJ od pre rata; poginuo 20. novembra 1942. u Sitnici.

ŠEVIĆ Živan Lala
borac, rođen 1922, Grgurevci, Sremska Mitrovica, Srbin, metalski radnik; član KPJ od 10. oktobra 1942.

TABAKOVIĆ Živojin Žoja ★
borac, rođen 1923, Velika Moštanica, Beograd, Srbin, zemljoradnik; poginuo novembra 1943. na Kosmaju.

TODOROVIĆ Milan ★
borac, rođen 1913, Velika Ivanča, Smederevo, Srbin, obalski radnik u Beogradu; član KPJ od maja 1943; poginuo septembra 1944. kod Uba, kao barjaktar.

TOMIĆ Milan Čare
borac, rođen 1919, Beograd, građevinski radnik — firmopisac, Srbin; član KPJ od 1. marta 1943.

VEJINOVIĆ Nikola
borac, rođen 1904, Jagma, Pakrac, Srbin, metalski radnik u Beogradu; član KPJ od maja 1943.

VIKALO Lazar ★
vodnik, rođen 1916. kod Bosanske Dubice, Srbin, učitelj (neprovereni podaci); član KPJ od septembra 1941; poginuo jula 1942. u Šćitu, kod Prozora, kao vodnik.

VUČETA Nikola
borac, rođen 1913, Crnaja, Cazin, Bosanska krajina, Srbin, obalski radnik u Beogradu; član KPJ od 1. marta 1944.

ŽIVKOVIĆ Dušan Duca ★
borac, rođen 1922, Beograd, Srbin, svršeni maturant; predratni član Skoja, član KPJ od februara 1943; teško ranjen juna 1943. na Balinovcu, Zelengora, nastradao kao ranjenik jula 1943. u Šekovićima, Tuzla.

POSAVSKA ČETA*

VUKOSAVLJEVIĆ Momčilo ★
komandir, rođen 1917, Grabovac, Obrenovac, Srbin, vazduhoplovni narednik bivše jugoslovenske vojske; član KPJ od maja 1941; poginuo nesrećnim slučajem avgusta 1942. u Kovačima, Duvno, kao komandir 1. čete.

ŠTAGLJAR Ivan ★
politički komesar, rođen 1914, Sarajevo, nameštenik — student prava u Beogradu; član KPJ od 1940; poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

NIKOLIĆ Živojin Žoja ★
zamenik komandira, rođen 1912, Stubline, Obrenovac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od 1939; poginuo januara 1942. na putu Han-Pijesak — Ploče.

BOJIĆ Milosav
zamenik političkog komesara, rođen 1922, Ljubinić, Obrenovac, Srbin, abadžijski radnik u Obrenovcu; član Skoja od 1939, član KPJ od 1940.

ALEKSIĆ Boža ★
borac, rođen 1922, Ub, Srbin, radnik; član Skoja od oktobra 1941; poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

BELJINAC Miloje
borac, rođen 1921, Skela, Obrenovac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od ma-

*) Borcima Posavske čete saopštio je drug Filip Kljajić 14. decembra 1941. u Donjoj Kosatici da njihova četa ulazi u sastav Prve proleterske. Međutim, četa je ostala po zadatku na položajima do 23. decembra, kada je dobila naređenje da krene u sastav brigade. Od Rogatice, kada je sustigla brigadu, četa je bila pod neposrednom komandom štaba brigade, a kasnije i u sastavu Šumadijskog bataljona. Tek posle prelaska Igmana, u Foči, februara 1942, borci su raspoređeni u jedinice Beogradskog bataljona, pošto su bili u Srbiji u sastavu istog Posavskog partizanskog odreda.

ja 1943; poručnik u rezervi, umro od posledica ranjavanja 1947.

BORJANOVIĆ Živa ★
borac, rođen 1910, Zvečka, Obrenovac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od maja 1943; poginuo juna 1943. kod Suhe, Sutjeska, kao desetar u 3. četi.

GAVRILOVIĆ Ljubiša ★
borac, rođen oko 1907, okolina Priboja, radnik; poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

HRNJAK Branko ★
borac, izbeglica iz Hrvatske, Srbin, fizički radnik u Beogradu; kandidat za člana KPJ od marta 1943; poginuo juna 1943. kod Suhe, Sutjeska.

JAKOVLJEVIĆ Raja
borac, rođen 1919, Zabrežje, Obrenovac, Srbin, radnik u strugari »Simović« u Zabrežju; član KPJ od 20. marta 1943.

JANJIĆ Branislav
borac, rođen 1924, Grabovac, Obrenovac, Srbin, poljoprivredni radnik; član Skoja od 1941, član KPJ od 29. novembra 1942.

JELIĆ Radivoje
borac, rođen 1906, Stubline, Obrenovac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od maja 1941.

JOVANOVIĆ Bora ★
borac, rođen 1920, Martinci, Sremska Mitrovica, Srbin, student medicine u Beogradu; član KPJ od oktobra 1941; poginuo juna 1943. kao politički komesar čete.

JOVANOVIĆ Hristivoje ★
borac, rođen 1923, Orašac, Obrenovac, Srbin, poljopirvredni tehničar; član Skoja od 1940, član KPJ od februara 1942; poginuo juna 1943. iznad Sutjeske, prema Donjim Barama, kao politički delegat voda u 1. četi.

JOVANOVIĆ Stanislav Saša ★
borac, rođen 1910, Skela, Obrenovac, Srbin, stolarski radnik; član KPJ od juna 1942; poginuo juna 1943. kod Suhe, Sutjeska.

KARIĆ Filip ★
vodnik, rođen 1912, Trstenica, Obrenovac, Srbin, krojački radnik; član KPJ od septembra 1941; poginuo u leto 1943. kod Milića, Vlasenica, kao komandir čete u 6. istočnobosanskoj brigadi.

KOEN Valter ★
borac, sekretar četne ćelije KPJ, rođen 1918, Beč, Jevrejin, nameštenik u Beogradu; član KPJ od 1939; poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

KOJIČIĆ Tomo ★
politički delegat voda, rođen 1922, Sotonići, Crna Gora, Crnogorac, papudžijski radnik; član KPJ od 1939; poginuo januara 1943. kod Devetina, Prnjavor.

KOJIĆ Stojadin
borac, rođen 1902, Grabovac, Obrenovac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od maja 1946; umro 1961.

KONFINO Mosko ★
desetar, rođen 1918, Sarajevo, Jevrejin, trgovački pomoćnik u Beogradu; član Skoja od oktobra 1941; poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

KOSANOVIĆ Nikola ★
borac, izbeglica iz Hrvatske, Srbin, fizički radnik; član KPJ od novembra 1942; poginuo juna 1943. kod Suhe, Sutjeska.

KOVANDŽIĆ Prvoslav ★
borac, rođen 1920, Trstenica, Obrenovac, Srbin, zemljoradnik; poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

KRAČUNOVIĆ Svetislav
desetar, rođen 1912, Zvečka, Obrenovac, Srbin, metalski radnik; član KPJ od oktobra 1941.

LAZIĆ Voja ★
borac, rođen 1920, Zvečka, Obrenovac, Srbin, zidarski radnik; član KPJ od avgusta 1941; poginuo juna 1943. na Sutjesci.

MARKOVIĆ Nada
referent saniteta u četi, rođena 1914, Aleksandrovo, Niš, Srpkinja, tekstilna radnica u Beogradu; član KPJ od 1940.

MARKOVIĆ Milan
borac, rođen 1920, Zabrežje, Obrenovac, Srbin, drvodeljski radnik; član KPJ od 1937.

MATIĆ Milosav Čiča
borac, rođen 1900, Grabovac, Obrenovac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od januara 1941; umro jula 1957.

MUNJAS Milan ★
desetar, rođen 1923, Trnjaci, Ub, Srbin, trgovački pomoćnik; član Skoja od 1939; član KPJ od septembra 1941; poginuo decembra 1943. kod Šujice, Duvno, kao komandir čete; narodni heroj.

MILADINOVIĆ Veljko Pop
politički delegat voda, rođen 1921, Jasenovac, Slavonija, Srbin, student medicine u Zagrebu; član Skoja od 1939, član KPJ od decembra 1941.

MILOVANOVIĆ Života
vodnik, rođen 1914, Ljubinić, Obrenovac, Srbin, zemljoradnik; član KPJ od 15. septembra 1941.

MILJEVIĆ Paja ★
borac, rođen u Obrenovcu, kolar, Srbin; kandidat za člana KPJ od maja 1941, član KPJ od januara 1942; poginuo krajem 1943. kod Vlasenice u 6. istočnobosanskoj brigadi.

MIRČETIĆ Dragoljub ★
borac, rođen u Carini, Valjevo, Srbin, poljoprivredni radnik; poginuo maja 1943. na Trovrhu kod Foče.

NEŠKOVIĆ Relja ★
borac, star 20 godina, iz okoline Priboja, zemljoradnik; poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

NIKOLIĆ Milisav
borac, rođen 1921, Trstenica, Obrenovac, Srbin, trgovački pomoćnik u Beogradu; član KPJ od 3. marta 1943.

NINKOVIĆ Milovan Brka
borac, rođen 1902, Obrenovac, Srbin, opančarski radnik; član KPJ od kraja 1943.

PAVLOVIĆ Milosav ★
borac, rođen 1920, Ljubinić, Obrenovac, Srbin, abadžijski radnik; član Skoja od 1939, član KPJ od 1940; poginuo u leto 1944. kod Bijeljine, kao politički komesar bataljona u 6. istočnobosanskoj brigadi.

PENČIĆ Jovan
borac, rođen 1920, Obrenovac, Srbin, tekstilni radnik u Umci, Beograd; član Skoja od avgusta 1941, član KPJ od 20. juna 1942.

PIJADE Avram ★
desetar, rođen 1918, Beograd, Jevrejin, trgovački pomoćnik u Beogradu; član KPJ od 1940; umro u bolnici u Foči februara 1942. kao igmanac.

POPOVIĆ Ivan ★
borac, rođen 1920, Trstenica, Obrenovac, Srbin, građevinski radnik u Beogradu; član Skoja od avgusta 1941; poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

POPOVIĆ Raja ★
borac, rođen 1922, Zvečka, Obrenovac, Srbin, trgovački pomoćnik; član KPJ od oktobra 1940; poginuo oktobra 1942. kod Bosanskog Grahova.

PRODANOVIĆ Mitar Kovač★
borac, rođen 1922, Stublenica, Ub, Srbin, kovački radnik; član KPJ od avgusta 1942; poginuo 10. juna 1943. na Balinovcu, Zelengora.

RAKIĆ Jezdimir
ekonom čete, rođen 1914, Grabovac, Obrenovac, Srbin, tekstilni radnik; kandidat za člana KPJ od 1940, član KPJ od novembra 1942.

ROSIĆ Mića ★
borac, rođen 1920, Urovci, Obrenovac, Srbin, zemljoradnik; umro juna 1942. kod Fatnice, Hercegovina.

SINĐELIĆ Slobodan ★
borac, rođen 1914, Grabovac, Obrenovac, Srbin, trgovački pomoćnik u Beogradu; član KPJ od maja 1941; poginuo jula 1943. kod Šekovića, Tuzla, kao komesar čete u 6. istočnobosanskoj brigadi.

SKOPSKAJA RATKOVIĆ Bosa
bolničarka, rođena 1923, Skoplje, Makedonka, tekstilna radnica u Beogradu; član Skoja od decembra 1939, član KPJ od januara 1942.

TRIŠIĆ Ljubivoje★
borac, rođen 1909, Vranić, Beograd, Srbin, pekarski radnik; poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

VUKOVIĆ Drago Korčagin★
borac, rođen 1921, Zvečka, Obrenovac, Srbin, trgovački pomoćnik; član Skoja od 1940, član KPJ od maja 1941; poginuo juna 1943. na Sutjesci, kao ranjenik u Centralnoj bolnici.

ZEFIROVIĆ Ruso ★
borac, rođen 1921, Beograd, Srbin, metalski radnik; član KPJ od decembra 1941; poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

ZUBANOVIĆ Voja
borac, rođen 1915, Obrenovac, Srbin, pekarski radnik; član KPJ od novembra 1942.

. . . . . **Cane ★**
borac, rođen oko 1922, Beograd, Jevrejin, učenik gimnazije; član KPJ od novembra 1941; poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

. . . . . **Mladenko ★**
borac, iz Bosne; poginuo 21. januara 1942. u Pjenovcu.

SADRŽAJ

Napomena urednika — — — — — — — — — — — — 7
UVODNA REČ DRUGA TITA — — — — — — — — — 11
NAREDBA O FORMIRANJU BRIGADE (dokumenat) — — — 15

STVARANJE BRIGADE

Koča Popović: NA VISINI REVOLUCIJE — — — — — — 17
Mijalko Todorović: POLITIČKI ODRED KOMUNISTIČKE PARTIJE — — — — — — — — — — — — — — — — 21
Milan Simović: VIDELI SMO TITA — — — — — — — 25
Aleksandar Belojević Ćabo: ETO, TO JE STARI — — — — — 28
Špiro Lagator: PUT JEDNE PATROLE — — — — — — — 32
Teodosije M. Parezanović: U RUDOM — — — — — — — 41
Momčilo Dugalić: VELIKA SVEČANOST — — — — — — 50
Nikola Ljubičić: PRATIO NAS JE POGLED VRHOVNOG KOMANDANTA — — — — — — — — — — — — — 57
Đuro Lončarević: SUSRETI U RUDOM — — — — — — — 62
Radovan Vukanović: PRVI DANI ŽIVOTA BRIGADE — — — 67
* * * NEZGODAN SUSRET (anegdota) — — — — — — 76
Pavle Ilić Veljko: SJENICA — — — — — — — — — — 77
Đoko Vukićević: U IME NARODA I VRHOVNOG ŠTABA — — 83
Tika Janić: OTAC I SIN — — — — — — — — — — — 87
Vukosava Roković Šćepanović: ZAJEDNO ĆEMO SE BORITI — 89
Božo Kalember: PROVERILI SMO CRNOGORSKO ISKUSTVO — 92
Paško Romac: DOČEK NOVE GODINE U ROGATICI — — — 95
* * * FILIP KLJAJIĆ FIĆA V. ŠTABU 8. I 1942 (dokumenat) 101
Miladin Ivanović: PRAVAC — BRIGADA — — — — — — 102
* * * NAREDBA BR. 4 KOMANDANTA NOPO HRVATSKE 13. I 1942. (dokumenat) — — — — — — — — — — 107

Zeko Vojvodić: DOBRAVINE — — — — — — — — — — 108
Dr Mika Pavlović: BORCI SU MI VRATILI SAMOPOUZDANJE 113
* * * SIGURAN DOKAZ (anegdota) — — — — — — — — 115
Radomir Vujošević: ČOVJEK ILI ZVIJER — — — — — — 116
* * * PISMO CK KPJ POLIT. KOMESARU 1. BRIGADE (dokumenat) — — — — — — — — — — — — — 122
Milisav Nikić: DVE NOĆI I DVA DANA — — — — — — 124
Ing. Pavle Žaucer: VOD SLOVENAČKIH PROLETERA — — — 128
Jovan Penčić: DRAMA U PJENOVCU — — — — — — — 135
Pero Damjanović: PJENOVAC NAŠA TUŽNA USPOMENA — — 140
Pantelija Prokić: ČIČA ŠUMADIJSKI — — — — — — — 147
Nikola Ljubičić: NA ROMANIJI I JAHORINI — — — — — 152
Đoko Vukićević: PRETHODNICA U IGMANSKOM MARŠU — — 159
Gojko Đukić: IGMANSKA NOĆ — — — — — — — — — 162
Dr Borislav Božović: PRVI DANI SANITETA — — — — — 171
Mila Četković Kapičić: IGMANSKE RANE — — — — — — 180
Božidar Ševo KOCKA ŠEĆERA — — — — — — — — — 182
* * * IZVEŠTAJ BOLNICE »IGMAN« 15. II 1942. (dokumenat) 185
Jerko Paltrinjeri Brko: OD KOVANJA DO BARA — — — — 187

POD RAZVIJENIM ZASTAVAMA

Momir Lekić: PODROMANIJA — FOČA — GORAŽDE — ČAJNIČE 199
Proko Žigić: NAPAD NA PRAČU — — — — — — — — — 210
Milonja Stijović: U KORPI PREKO NERETVE — — — — — 212
Dušan Šaban: NA ULOGU — — — — — — — — — — 216
Radonja Vešović: SVITANJA NAD ULOGOM — — — — — 218
* * * NI ĐAVOLJI BOKUN MESA (anegdota) — — — — 226
Dušan Dozet: U ULOZI PARTIZANSKOG JEZGRA — — — — 227
Vlado Kovačević: U ODREDU DOBROVOLJAČKE VOJSKE — 232
Božidar Kojadinović: POZNANSTVO IZ DRENOVE — — — — 236
Nedeljko M. Milić: OMLADINCI IZ FOČE — — — — — — 241
Vasilije Žižić: DOGAĐAJ KOJI SE PAMTI — — — — — — 247
* * * ŽAO MI JE BILO »BILEĆANKE« (anegdota) — — — 248
Milosav Bojić: MLADEN BARJAKTAR — — — — — — — 249
Petar Mileusnić: PRVE ŽRTVE NAŠE ČETE — — — — — 258
Pero Damjanović: U OMLADINSKOJ ČETI — — — — — — 260
Radovan Vukanović: ZASTAVA JE RAZVIJENA — — — — 265
Dr Dušan S. Đurić: NOĆ I DAN U POKRETU — — — — — 275
Milivoje Katić: OD GORAŽDA DO BRATUNCA — — — — 280
Nikola Ljubičić: PRVOMAJSKA AKCIJA — — — — — — 289
Milan Batar: KOMESAR KIRO DIMITRIJEVSKI — — — — 292
Ljubo Mijatović: »ĐURĐEVSKI URANAK« — — — — — — 295

Žića Trninić: FUDBALSKA UTAKMICA — — — — — — 296
Tika Janić: MIODRAG — DRAGI BARJAKTAREVIĆ — — — 298
Miladin Ivanović: EVO GA NAŠ KORČAGIN — — — — — 300
Milan Batar: OD ČAJNIČA DO ZELENGORE — — — — — 305
Živko Živković: NA SKARI I VEČERINOVCU — — — — — 309
Batrić Jovanović: DOBRI DO — — — — — — — — — 313
Drago B. Nikolić: OMLADINSKE POPUNE — — — — — — 316
Radovan Vukanović: DEJSTVA BRIGADE U HERCEGOVINI — 319
Božo Kalember: NAŠ »KAPETAN« — — — — — — — — 327
Milutin Mijatović Drugarčić: ŽEĐ NAS SVE JEDNAKO MUČI — 330
Petar Ubavić: NA GATU — — — — — — — — — — — 333
Koča Jončić: KEPI JE STIGLA SMENA — — — — — — 335
Milutin Mijatović Drugarčić: PREMA GATU I NATRAG — — 343
Dr Gojko Nikoliš: MOJA KOLONA — — — — — — — — 346
Mihajlo Renovčević: CRVENA BRIGADA — — — — — — 350

NA VELIKOM MARŠU

Jovan Božović: SRIJEMUŠ I KONJSKO MESO — — — — 357
Koča Jončić: NA KURIRSKOM ZADATKU — — — — — — 360
* * * ŠTEDNJA SNAGE (anegdota) — — — — — — — 364
Božidar Ševo: PRIPREME NA ZELENGORI — — — — — — 365
Radovan Đurović: PREKO ZELENGORE I TRESKAVICE — — 367
* * * DONESI DRVA PA SE OGREJ (anegdota) — — — — 370
Milisav Nikić: ČIČA JANKO — — — — — — — — — 371
Momčilo Dugalić: NA STANICI BRĐANI — — — — — — 375
Dobrivoje Pešić: OKLOPNI VOZ — — — — — — — — 379
Miloš Vuksanović: MOJ NAJTEŽI ZADATAK — — — — — 382
Gajo Vojvodić: U KONJICU — — — — — — — — — 387
Stevan Varga: NA MAKLJENU — — — — — — — — — 394
Ljubo Milošević: BRAVO, RUDARI — — — — — — — — 397
Vojin Julović: JURIŠ NA KOZJE STJENE — — — — — — 399
Momčilo Dugalić: OSLOBOĐENJE PROZORA — — — — — 402
* * * PROSTA STVAR (anegdota) — — — — — — — — 407
Branislav Božović: PRVA ŽENA POLITIČKI KOMESAR — — 408
Dragi Milenković: PRIJATELJ — — — — — — — — — 419
* * * MALO TIŠINE (anegdota) — — — — — — — — 423
Dr Saša Božović: LONČE MLEKA — — — — — — — — 424
Ljubivoje Pajović: ŠEST DANA NA DOMAKU BUGOJNA — — 427
Miladin Ivanović: DUVNO JE NAŠE — — — — — — — 434
Leposava Marković Petrović: PREDAH — — — — — — — 445
* * * PRAO NOGE NA VRBASU (anegdota) — — — — — 449
Miloš Vučković: JAMA — — — — — — — — — — — 450
Milonja Stijović: NA CINCARU — — — — — — — — — 453

Dragoslav Stefanović: NISAM BIO OSTAVLJEN — — — — 458
* * * I NAJBOLJEM SE MOŽE DESITI — — — — — — 460
Jovan Božović: TAKO JE OSLOBOĐENO LIVNO — — — — 461
Jovan Pejković Kezo: NAPAD NA LIVNO — — — — — — 468
Raško Popović: NEOPAŽEN UPAD U GRAD — — — — — 471
Miloš Vučković: LIVNO JE NAŠE — — — — — — — — 475
Vasiljko Marković: MOJI RATNI DRUGOVI — — — — — 482
Vukosava Rokvić Šćepanović: PRVA ULIČNA BORBA MOJE ČETE — — — — — — — — — — — — 484
Jovan Božović: PJESMA U SUSRETU — — — — — — — 488
Aleksa Nenadić: BILI SMO SRDAČNO PRIMLJENI — — — — 492
* * * NAVIKA JE JEDNA MUKA (anegdota) — — — — — 495
Miladin Ivanović: NA DNJE — — — — — — — — — — 496
Čedomir Minderović: GROB KRAJ POSIŠJA — — — — — 507
Vladimir Rolović: »ROĐACI« — — — — — — — — — 510
Blagoje Bogavac: MITRALJEZAC DANILO — — — — — — 513
Milan Belojević Mačak: NA POLOŽAJU KOD KUPRESA — — 516
Žika Živanović: PALJENJE AVIONA — — — — — — — 519
Miloš Korać: RAVNOPRAVNO S DRUGOVIMA — — — — — 521
Mitra Mitrović: O PRVOJ PROLETERSKOJ KAO SIMBOLU — 524
Radonja Vešović: PERO ĆETKOVIĆ — — — — — — — — 532
Vlado Šćekić: PARTIJSKI RAD U 1. BATALJONU — — — — 541
Jovo Kapičić: VEZA SA NARODOM — — — — — — — 550

SUSRETI S KRAJINOM

Raja Nedeljković: »ROĐACI« — — — — — — — — — 553
Dušan Šaban: IZ GRADA U GRAD — — — — — — — — 566
Dušan Droca: KRAJINA — S PUŠKOM I SRPOM — — — — 569
Rudi Krajina: BREDU SMO PRILAGODILI — — — — — — 572
Anđelko Veljić: SA VRHOVNIM ŠTABOM — — — — — — 574
Ljubiša Veselinović: INTERMECO U TIČEVU — — — — — 578
Mihajlo Renovčević: SUSRET S KRAJINOM — — — — — 580
* * * NEZGODA S PREZIMENOM (anegdota) — — — — 586
Milan Đorđević Janaćko: KULTURNO-PROSVETNI RAD U KRAGUJEVAČKOM BATALJONU — — — — — — — — — 587
Vojka Petronijević Milatović: U ISTI ČAS — — — — — — 589
Ljubica Vukanović: LIKOVI DRUGARICA — — — — — — 591
Nemanja Marković: ZA BRATSTVO I JEDINSTVO — — — — 594
Dr Gojko Grulović: ZASUČIMO RUKAVE — — — — — — 599
Jovan Pejković Kezo: »DON KIHOT« — — — — — — — 602
Špiro Lagator: TRI NOĆI U KLJUČU — — — — — — — 605
Miloš Vuksanović: NEZABORAVNI BOŽINA — — — — — 609
Milisav Nikić: »ISTO ŠTO I VI, DRUGOVI« — — — — — 614

Jovan Pejković Kezo: KULINARSKE VEŠTINE — — — — — 618
Pavle Jakšić: KRALJEVAČKI BATALJON — — — — — — 621
Dr Đuro Mešterović: SA RANJENIM DRUGOVIMA — — — — 630
Milivoje Katić: BORBE ZA BOSANSKO GRAHOVO — — — 635
Dušan Šijan: MILORAD JOVANOVIĆ ĆUMURDŽIJA — — — 640
Čedomir Minderović: NA GRANICI — ODLOMCI IZ DNEVNIKA 645
Mila Kovačević Uzelac: MOJA BRIGADA — — — — — — 657
Milan Radović Sajdžija: KRALJEVAČKA MUZIKA — — — — 660
Danilo Lekić: O VOJNIČKIM ISKUSTVIMA 1. PROLETERSKE 670
Batrić Jovanović: BRIGADNA ZASTAVA — — — — — — 675
* * * GOVOR DRUGA TITA 1. BRIGADI 7. IX 1942. (dokumenat) — — — — — — — — — — — — — — — 677
SASTAV 1. PROLETERSKE BRIGADE IZ PERIODA NJENOG STVARANJA U RUDOM — — — — — — — — — 681
ŠTAB BRIGADE — — — — — — — — — — — — 682
PRVI CRNOGORSKI BATALJON (LOVĆENSKI) — — — — 684
DRUGI CRNOGORSKI BATALJON — — — — — — — 692
TREĆI KRAGUJEVAČKI BATALJON — — — — — — 702
ČETVRTI KRALJEVAČKI BATALJON — — — — — — 715
PETI ŠUMADIJSKI BATALJON — — — — — — — — 727
ŠESTI BEOGRADSKI BATALJON — — — — — — — 736

PRVA PROLETERSKA

KNJIGA PRVA

*

TEHNIČKI UREDNIK

Andro Strugar

*

JEZIČKI REDAKTORI

Aleksa Ivanović i Srđa Petrović

*

KOREKTORI

Đurić Olivera i Aleksić Veljko

*

Dato u štampu oktobra 1962.

Štampanje završeno januara 1963.

Tiraž: 8000 latinicom i 7000 ćirilicom

Štampa: Vojno štamparsko preduzeće — Beograd, Mije Kovačevića 5

ISPRAVKE

ZA »PRVU PROLETERSKU« KNJIGA I

Str.	*Red*	*Stoji*	*Treba*
73	20 odozgo	»brali smo kraći pravac, preko planine, do sela Stublina. U toku«	»bili da bismo savladali rastojanje do sela Stublina. Tek ujutru« (Greška je samo u pojedinim primercima).
179	ime autora	dr Branislav	dr Borislav
216	9 odozgo	Bojić-Mahali	Bojčić-Mahali
461	Dodati u fusnoti: Izvod iz reportaže Jovana Božovića »Borba za Livno«		
470	fusnota	31. oktobra	31. oktobra 1942.
677	9 odozdo	Valjeva	Kraljeva
701	1 odozgo (leva kol.)	Radović Janko	Radulović Janko
706	8 odozdo	Sekulilć Veselin	Sekulić Veselin
721	24 odozgo	(Trimunović) »Braljina, Kruševac«	»Raška«